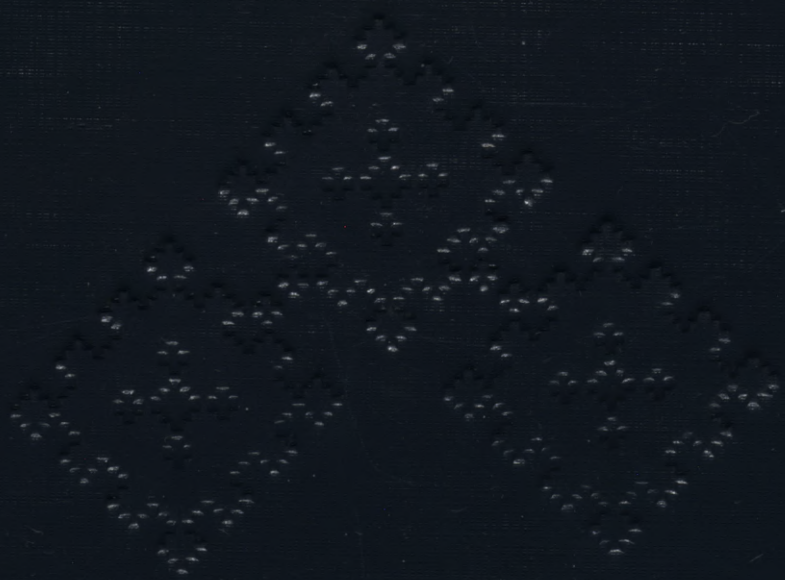

Arturs Ozols

**LATVIEŠU
TAUTASDZIESMU
VALODA**

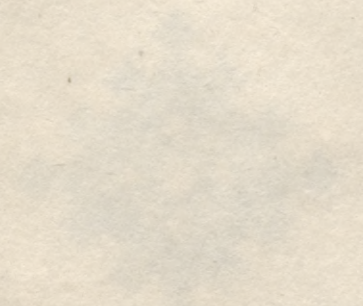

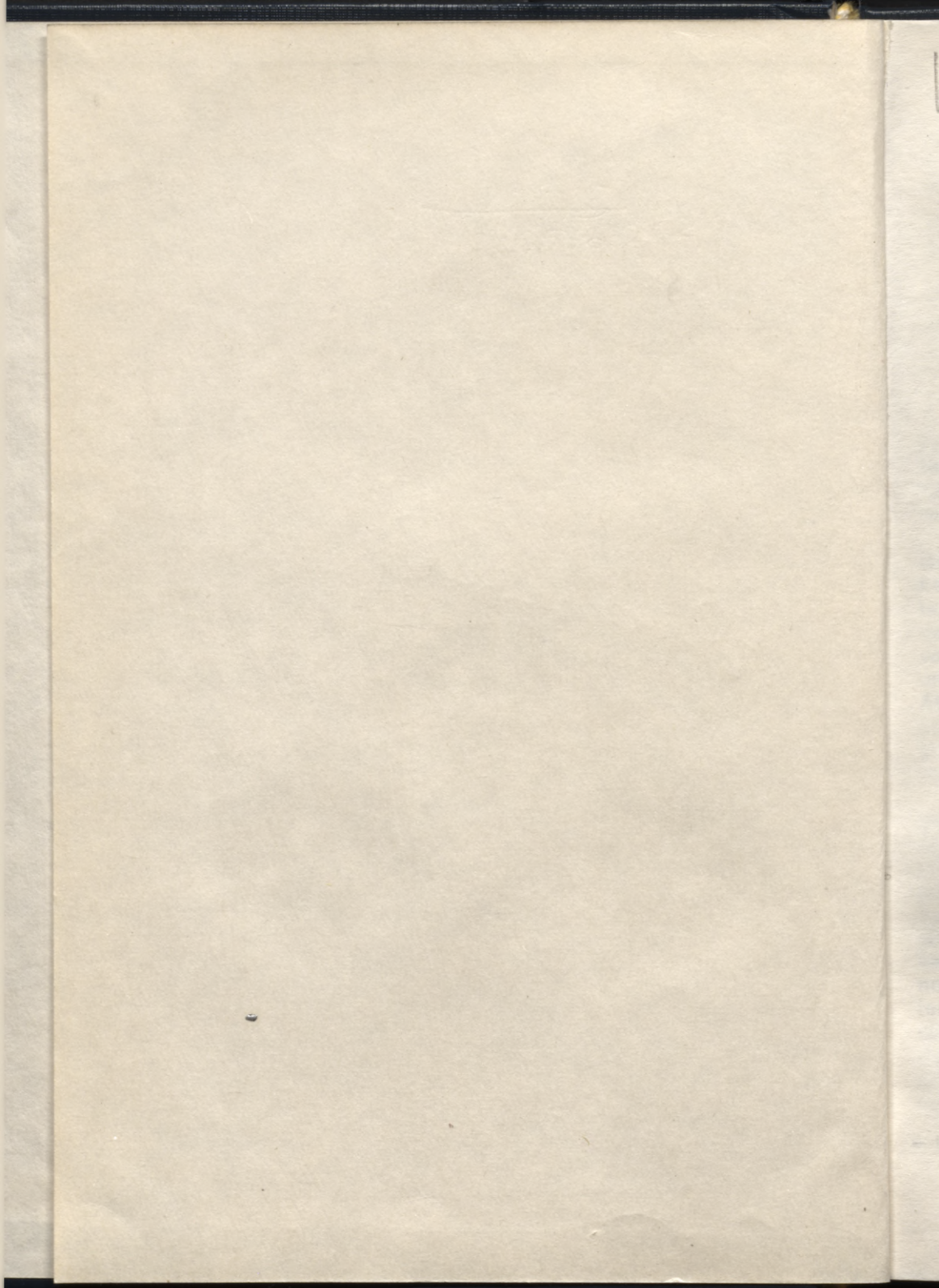
Arvīds Ozols

LAIVĀCĀ

VALDĪBAS

VALDĪBA

93-3
L 597

JE 88
000 10

L
8F

Arturs Ozols

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU VALODA

2., labots izdevums

RIGA «ZVAIGZNE» 1993

82. 3L
Oz 660

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

93-18-913
0305065264

VALODA UMSĒIZSĀTUMU

Grāmata izgatavota tipogrāfijā «Rota»

ISBN 5-405-00659-9

RĪGA «ZVAIGZNE» 1993

© Priekšvārds, labojumi —
Jānis Kušķis, 1993

PAR ARTURĀ OZOLA GRĀMATU **LATVIEŠU TAUTASDZIESMU VALODA**

A. Ozola Latviešu tautasdziesmu valoda¹ ir līdz šim nozīmīgākais pētījums par klasisko tautasdziesmu valodu kopumā. Tajā aplūkoti vispārēji jautājumi, tautasdziesmu leksika, morfoloģija un sintakse, pie tam viss sniegts saistījumā ar valodas stila jautājumiem un valodas vēsturi.

Grāmatas galīgo veidojumu autors izstrādāja 1957.—1959. gadā. Bet dažādu jautājumu nostādnes ir tapušas jau 1955.—1957. gadā, kad A. Ozols publicē dažādos rakstu krājumos daudzus rakstus par tautasdziesmu valodas jautājumiem. Pamatkonceptiju par tautasdziesmu vietu latviešu literārās valodas vēsturē A. Ozols izveidojis vēl agrāk — jau piecdesmito gadu pirmajā pusē, kad viņš izstrādāja un sāka lasīt Universitātē latviešu literārās valodas vēstures kursu. Atsevišķas publikācijas par tautasdziesmu valodu ir parādījušās arī pēc grāmatas nākšanas klajā (par izsaukmes vārdiem un par vārdkopām tautasdziesmās), bet tās bija uzrakstītas jau agrāk, un tikai publicēšanas grūtības bija cēlonis novēlotajai klajā nākšanai.

Grāmata Latviešu tautasdziesmu valoda visai pilnā mērā atspoguļo A. Ozola doktora disertāciju Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi, kas pabeigta 1956. gadā, tomēr grāmata nav uzskatāma par disertācijas konspektu vai saīsinātu variantu, bet ir patstāvīgs darbs. Ar disertāciju grāmatu lielā mērā vieno tas, ka apmēram trīs ceturtdaļas grāmatas apjoma ir veltītas tautasdziesmu sintaksei un ar to saistītajai stilistikai. Sintakses jautājumu apskats šai grāmatā ir fundamentāls ieguldījums latviešu valodniecībā. Visnotaļ pirmreizīgi ir A. Ozola pētījumi par vārdkopām, vārdrindām, teikuma locekļiem, teikuma centru un par leksikostilistikajiem teicieniem latviešu tautasdziesmās. Te lielā mērā atklāts latviešu valodas sintakses senākais stāvoklis, kas tautasdziesmās saglabāties labāk nekā jebkurā citā latviešu valodas vēstures avotā. A. Ozols nav īpaši uzsvēris to, kādas konstrukcijas mūsdienu sintaksē atbilst

¹ Pirmais izdevums 1961. gadā.

tautasdziesmās sastopamajiem sintaktiskajiem veidojumiem, taču lasītājam tas ir saskatāms bez īpašām grūtībām. Tautasdziesmu sintakses īpatnību atspoguļojumam atšķirībā no mūsdienu sintakses A. Ozols izstrādājis atbilstošu teoriju un terminoloģiju, kas noder arī mūsdienu valodai.

Grāmatu ietekmējušas arī tās tapšanas laikmeta īpatnības, kad latviešu filoloģija bija nošķirta no Rietumu kultūras un kad par zinātnes augstāko sasniegumu it visur vajadzēja atzīt tikai tā sauktās progresīvās padomju zinātnes sasniegumus. A. Ozola darbā tas redzams izmantotās literatūras klāstā. Tomēr visai plaši A. Ozols iespēju robežās ir izmantojis arī latviešu agrāko gadu zinātnieku pētījumus, kā arī Rietumu zinātnieku atzinumus, saprotamu cēloņu dēļ ne vienmēr nosaucot autorus vai viņu darbus. Īpašas grūtības autoram šai ziņā bija jāpārvar tieši grāmatas publicēšanas laikā pēc 1959. gada. Šai laikā atkal bija sākušas atdzimt staļinismam raksturīgas parādības un bija vērojams visai smags ideoloģisks spiediens arī valodniecībā. Lai grāmata vispār varētu iznākt, autors bija spiests, piemēram, uzsvērt baltu un slāvu «vēsturisko kopību» un citas lietas. Par šīm grūtībām A. Ozols bieži runāja ar saviem kolēģiem un pēc grāmatas iznākšanas atklāti pateica, ka nodaļa par baltu un slāvu kopību ir aplama. Tāpēc šai jaunajā izdevumā tā ir izlaista. Jaunajā izdevumā ir arī virkne citu atšķirību, ņemot vērā labojumus, ko autors izdarījis grāmatas pirmā izdevuma eksemplārā. Citādi grāmatas pamatteksts ir saglabāts.

Jānis Kušķis

I DAĻA
IEVADS
LATVIEŠU TAUTASDZIESMU
VALODĀ

I

PAR LATVIEŠU TAUTASDZIESMU NOZĪMI LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS ATTĪSTĪBĀ

1. PAR LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS AVOTIEM UN ATTĪSTĪBU

Valodniecība, pētījot valodu kā sistēmu un vēsturisku parādību, aptver divas disciplīnu rindas.

Pirmā no tām aplūko valodas kā sistēmas atsevišķas puses: leksiku jeb vārdu krājumu, frazeoloģiju jeb tradicionālu izteicienu krājumu, fonētiku jeb valodas skaņu resp. fonēmu sistēmu, morfoloģiju jeb vārdu formu sistēmu, sintaksi jeb teikumu uzbūves sistēmu, semantiku jeb valodisko veidojumu (vārda, frāzes, teikuma) nozīmes pusi, stilistiku jeb valodisko veidojumu izteiksmīguma pusi u. c. Šai virknē latviešu valodniecībā visvairāk noskaidrota fonētika un morfoloģija, vismazāk — frazeoloģija, sintakse un stilistika.

Otra valodniecības disciplīnu rinda apgaismo valodas sistēmas veselumu no vēsturiskās attīstības viedokļa. Te minama gan valodas vēsture (ar tās nozarēm — vēsturisko grammatiku, literārās valodas vēsturi un vēsturisko dialektoloģiju), kas skaidro valodas attīstības gaitu vairāku laikmetu robežās, gan mūsdienu literārā valoda un dialektoloģija, kuras atklāj valodas sistēmas ainu viena laikmeta robežās, proti, tagadnes plāksnē. No šīm disciplīnām latviešu valodniecībā visvairāk izkopta vēsturiskā grammatika un dialektoloģija, vismazāk — latviešu literārās valodas vēsture, it īpaši tās sintakse un stilistika.

Līdz karam latviešu valodniecības attīstība galvenokārt bija saistīta ar valodnieku darbu Latvijas Universitātē. Tad vēl nebija diferenciējusies mūsu valodniecība. Mūsdienu latviešu literārās valodas, dialektoloģijas, vēsturiskās grammatikas un literārās valodas vēstures kursa vietā universitātē tika docēts vispārīgs latviešu valodas zinātniskās grammatikas kurss. Daudzpusīgās latviešu valodas zinātniskās

gramatikas augstākā pakāpe sasniegta akad. J. Endzelīna darbā «Latviešu valodas gramatika»¹.

Pēc kara latviešu valodniecībā bija nobriedis jauns vēsturisks uzdevums — izveidot diferencētas latviešu valodniecības disciplīnas², kas bija jāveic republikas jauniešiem valodniekiem. Izmantojot krievu lingvistu pieredzi un brīvo diskusiju par valodniecības jautājumiem laikrakstā «Pravda» 1950. gadā, vācot un pētījot uzkrāto valodas materiālu, latviešu valodniecība paplašinās un attīstās. Tagad tā bāzējas ne tikai Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedrā, bet arī 1946. gadā dibinātās Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā, kas republikā kļuvis par galveno zinātniskās pētišanas centru. Pašreiz, kad latviešu valodniecības dažādās nozares jau veidojas patstāvīgi, katrā no tām izvirzās jaunas aktuālas problēmas, kas gaida atrisinājumu.

Viena no aktuālākajām latviešu valodniecības problēmām, kas saistīta ar latviešu literārās valodas vēstures izveidi, ir jautājums par latviešu literārās valodas avotiem un attīstību. Tas ir jautājums par tautas valodu un tās dialektu resp. izlokšņu formām, par literārās valodas un rakstu valodas savstarpīgajām attieksmēm un attieksmēm pret visas tautas (sarun)valodu, par folkloras valodu kā savdabīgu literārās valodas formu. Uz izvirzītajiem jautājumiem šeit atbildēsim tikai vispārīgos vilcienos, lai pēc tam plašāk un sīkāk raksturotu latviešu tautasdziesmu valodu kā vienu no latviešu literārās valodas avotiem, kam ierādāma izcila vieta latviešu literārās valodas vēsturē.

Latviešu literārās valodas vēsture aplūko literārās valodas cilmi un attīstības procesu sakarā ar latviešu tautas vēsturi un latviešu valodas attīstības iekšējiem likumiem.

Salīdzinot ar tautas (sarun)valodu un tās dialektu resp. izlokšņu formām, literārā valoda ir jaunāka tautas valodas attīstības forma. Tās sākotne nosakāma jau drošāk nekā tautas valodas pamatu cilme. Kā zināms, tautas valodas attīstību iedala četros periodos: ģinšu, cilšu, tautības un nācijas valodā. Par ģinšu valodām, kas būtu latviešu valodas pamatā, pašreizējā zinātnes attīstības stāvoklī var būt tikai hipotētiski minējumi. Par cilšu valodām, kas iekļāvušās latviešu valodā, var spriest jau drošāk. Taču arī te nevar iegūt noteiktu skaidrību, jo nav saglabājušies cilšu valodu dotumi, ja neskaita vāju substrātu (pamatu resp. paliekas, uz kā veidojies kas jaunāks)

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. — R.: LVI, 1951.

Turpmākajos citējumos tā minēta ar šifru LGr. Šī gramatika, kas 1958. gadā apbalvota ar Ļeņina prēmiju, ir akad. J. Endzelīna 1922. gadā publicētās «Letische Grammatik» tulkojums un papildinājums, atstājot iepriekšējo paragrāfu skaitu un kārtību.

² Sk. šai sakarā izdevniecības piezīmi LGr. I. lpp.

latviešu valodas dialektos. No attiecīgajām baltu cilšu — latgaļu, zemgaļu, sēļu un kuršu — valodām un somugru cilts lībiešiem savā laikā bija izveidojušās trīs tautību valodas — latviešu, kuršu un lībiešu. Šīm trim tautībām feodālisma gadsimtos krustojoties, uzvar latviešu valoda (lībiski vairs runā tikai pāris simti jūrmalnieku Kolkas pussalā Ziemeļkurzemē), veidodama tālāk savus dialektus. Ar tautības valodas laikmetu saistāma daļa saglabāto latviešu folkloras materiālu, latviešu literārās un rakstu valodas atšķirīga cilme un sākotnēji arī katrai sāvi attīstības ceļi. Tikai latviešu nacionālās valodas laikmetā, sākot ar 19. gadsimta vidu, veidojas vienota latviešu literārās rakstu valodas forma, kas, zūdot valodas dialektu resp. izlokšņu, kā arī sociālo žargonu formām, 20. gadsimta otrā pusē sāk kļūt par dominējošo izteiksmes līdzekli mūsu tautai kā runā, tā rakstos.

Literārās valodas jēdzienu dažādi pētnieki skaidro dažādi. Ievērojot konkrētos latviešu tautas vēstures un valodas attīstības apstākļus, atzīstam par lietderīgāko sekojošo literārās valodas izpratni. Literārai valodai raksturīgas trīs pazīmes³. Pirmkārt, literārā valoda ir tautas valodas forma, ko izkropuši valodas meistari. Otrkārt, literārā valoda saistīta ar rakstu valodu, kas palīdz attīstīt valodas kultūru. Treškārt, literārā valoda parasti ir apzināti normēta.

Literārās valodas vēsture tādā kārtā nodarbojas ar valodas formu, kas fiksēta rakstos un līdz ar to pieejama pētīšanai. Rakstos parasti publicē valodas meistarību darbus. Taču ne tā tas bijis latviešu rakstu valodas sākotnē, kad 16. gadsimtā parādījās atklātībā pirmie garīgie raksti kroplā un nenormētā latviešu valodā. Valodas meistarība un normatīvs noformējums ir vēsturiskās attīstības produkts. Tāpēc nevar izvirzīt visiem laikiem vienu un to pašu literārās valodas kritēriju, bet tas jādiferencē atbilstoši valodas faktu materiālam. It īpaši tas sakāms par literārās valodas normām, kas veidojušās pamazām un pakāpeniski un reti kad bijušas pilnīgi neapstrīdētas. Tāpat ir ar jautājumu par valodas meistarību.

Literārās valodas veidošanās un attīstība parasti saistīta ar valodas teorētisku izpēti, ar gramatikas likumu konstatējumu un literārās valodas normu izvirzījumu. Taču ne katrā vēstures posmā valodas meistarība iet roku rokā ar valodas teorētisku izziņu. Tā feodālisma gadsimtos ar latviešu valodas gramatiku pūlējās vācu autori, kam latviešu valoda nebija dzimtā valoda. Sabiedriski politisko apstākļu dēļ viņu izvirzītās latviešu rakstu valodas normas nebija saistošas latviešu tautības vārda meistariem. Šais «normās» laužījās tā saucamie «latviešu draugi» — vācu mācītāji un latviešu valodas «mīļotāji». Literārās valodas apzinātās normas parasti māca skolās. Feo-

³ Sk.: Ozols A. Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas // Karogs. — 1952. — Nr. 2. — 179.—181. lpp.

dālisma laikā latviešiem skolas nebija pieejamas un latviešu valodu tanīs arī nemācīja.

Izplatītais uzskats, ka literārā valoda un rakstu valoda ir sinonīmi, tātad jāprecizē. Tie nav sinonīmi visos latviešu literārās valodas vēstures attīstības periodos. Pieņemot par literārās valodas galveno mērķu to, ka tā ir attiecīga laikmeta valodas meistarību veidojums, jāizdara principiāli secinājumi attieksmē pret latviešu pirmo rakstu valodu. Pēc cilmes tā nav literārā, jo nepauž latviešu valodas meistarību izteiksmes pareizuma, lokanības un saprotamības ziņā. Savā sākotnējā latviešu pirmo rakstu valoda ir sociāls žargons — vācu kungu valoda satiksmē ar latviešiem. Ar laiku žargoniskais rakstu valodā mazinās, taču no tā vēl nav atbrīvojušies ne tikai izcilākie 17. gadsimta latviešu rakstu mācītāji — mācītāji G. Mancelis, K. Fīrkers un E. Gliks, bet arī 18. gadsimta vāciski veclatviskās daiļliteratūras iedibinātājs G. Stenders u. c.

Kur tad 16., 17. un 18. gadsimtā meklējama valodas meistarību izkoptā un attīstītā latviešu literārā valoda? Vai varbūt latviešiem tādas nebija? Atbilde te iespējama tikai viena. Tā meklējama un atrodamā folklorā. Neapšaubāmi, ka tautas daiļrades teicēji un dziesmu dziedātāji ir tā laika lielākie latviešu vārda meistari.

Folkloras valodai, salīdzinot ar literāro un rakstu valodu, ir šādas iezīmes. Pirmkārt, folkloras valoda ir tautas valodas forma, ko izkopuši valodas meistari, un šai ziņā tā neatšķiras no literārās valodas, kas attīstās rakstu formā, pamatojoties uz dzimto valodu. Otrkārt, folkloras valoda eksistē vispirms kā runātas resp. teiktas vai dziedātas valodas forma, un ar rakstu tā saistās tikai folkloras materiālu uzrakstījumos un publicējumos. Šai ziņā tā atšķiras no literārās valodas formas, kas pēc cilmes jau saistīta ar rakstu. Treškārt, folkloras valoda atšķiras no nenormētās tautas sarunvalodas kā stilistiski normēta valoda. Šai ziņā tai īpatnējas attieksmes ar literāro resp. rakstu valodu, kas mēdz būt normēta valodas kultūras plāksnē sašķaidīta ar apzināti izvirzītām gramatikas, pareizrakstības, leksikas, frazeoloģijas un stilistikas normām. Folkloras valodā pakļaušanās valodas kultūras normām ir dabiska tādā ziņā, ka tā ir neapzināta, stihiska. Tas nozīmē, ka folkloras valoda parasti nestāv pāri atsevišķiem dialektiem, kā tas mēdz būt ar apzināti normēto literāro resp. rakstu valodu. Jau 16., 17. un 18. gadsimta kroplā latviešu rakstu valoda, izveidojamās uz vidus dialekta pamatiem, nostājās pāri citiem dialektiem kā funkcionāli specificēta rakstu valoda, t. i., kā izmantojama ierobežotās funkcijās — reliģiskām kultūras vajadzībām, elementārai informācijai par likumdošanas aktiem u. c. Turpretim folkloras valoda šais gadsimtos veidojās kā dialektāli specificēta literārā valoda, t. i., kā atlasīta, izkopta valodas forma uz dažādu dialektu pamatiem. Tikai buržuāziski nacionālās konsolidācijas resp. jaunlatviešu kustības laikā

zūd starpība starp funkcionāli specificēto rakstu valodu un dialektāli specificēto literāro valodu un sāk veidoties vienota nacionāla literāra rakstu valoda, paturot vidus dialektā pamatu un izmantojot folkloras valodu kā vienu no latviešu nacionālās literārās (rakstu) valodas avotiem. Saprotams, ka līdz ar to vislielāko vērību iegūst folkloras sacerējumi vidus dialektā, pie tam galvenokārt latviešu tautasdziesmas.

Jāatzīmē, ka folkloras valodu, tāpat kā daiļliteratūras valodu, lietderīgi aplūkot pa žanriem, kā to atzīmējis, runājot par krievu folkloru, I. Osoveckis:

«Tautas mutvārdu poēzijas valodas problēmu apmierinoši var atrisināt, ņemot vērā folkloras daudzveidīgumu. Ar folkloras terminu, kā zināms, apvieno visdažādākos un atšķirīgākos tautas daiļrades sacerējumus, kam būtībā ir tikai viena kopīga pazīme — izplatība mutvārdos. Tāpēc folkloras valodas pētīšanas specifiku var formulēt tikai vispārīgā veidā, bet konkrētie pētījumi jāveic atsevišķu žanru robežās.»⁴

No dažādajiem latviešu folkloras žanriem — dziesmu, vēstītājas un teicienu (parunu, sakāmvārdu un mīklu) folkloras — latviešu nacionālās literārās valodas veidošanās procesā nozīmīgākā loma bijusi metriski⁵ normētajiem folkloras žanriem — dziesmām un attiecīgai teicienu daļai.

Folkloras (īpaši tautasdziesmu) valoda ir tikai viens no latviešu nacionālās literārās valodas avotiem, ka jaunlatvieši izmantoja cīņā par latviešu valodas kā kultūrvalodas tiesībām.⁶ Otrs avots ir dzīvā tautas sarunvaloda ar tās dažādajām izloksnēm, no kurām var gūt nemitīgu papildinājumu izteiksmes līdzekļu atlasei un apdarei. Trešais avots ar zināmām atrunām ir arī agrākā rakstu valoda. Bez tās nav izprotama liela daļa no mūsu leksikas, frazeoloģijas, kā arī literārās sintakses attīstības, ko ietekmējusi sava laika vāciskā latviešu rakstu valoda:

«Vācu ietekme stipri manāma arī sintaksē, frazeoloģijā un sēma-sioloģijā. Vācu valdības laikā latvieši bija gandrīz pilnīgi atšķirti no slāviem, un sakarā ar to latviešu sintakse ir daudz rietumeiropiskāka nekā leišu sintakse Dižlietuvā.»⁷

⁴ Осовецкий И. А. Об изучении языка русского фольклора // Вопросы языкознания. — 1952. — № 3. — С. 97.

⁵ Ar metrisku noformējumu šeit saprasts latviešu tautasdziesmu un attiecīgas daļas sakāmvārdu, parunu un mīklu trohaiskais un daktiliskais pantmērs kā teikumu ritmiska veidojuma līdzeklis.

⁶ Tautasdziesmu valodas nozīmi literārās rakstu valodas attīstībā savā laikā visspilgtāk izcēlis Kažoku Dāvis rakstā «Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda», kas publicēts «Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas VIII Rakstu krājumā» (turpmāk saīsināti: RLB ZK RK). — R., 1893. — 17. un sek. lpp.

⁷ LGr. — 6. §, 19. lpp. Sal.: Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas. — R., 1938. — 10. lpp.

Beidzot, literārajā valodā atzīmējami arī ietekmes avoti, kas gūst lielu lomu, sākot ar 19. gs. otru pusi, līdz ar sabiedriski politiskās literatūras tulkošanu, galvenokārt no krievu valodas, ar publicistikas un vispār ar preses attīstību.

No minēto avotu īpatnībām izriet, ka latviešu literārās valodas attīstības apskats sākams ar folkloras resp. tautasdziesmu valodas apceri. Ja valodas un domāšanas attīstība allaž gājušas rokrokā, tad jāatzīmē, ka šī līnija visskaidrāk saskatāma tautasdziesmās kā latviešu tautas masu apziņas lieciniecēs.⁸ Kā latviešu folkloras vēsture sākama ar tautasdziesmām un citiem metriski normētajiem folkloras žanriem (sakāmvārdiem, parunām un mīklām), tā arī, latviešu literārās valodas vēsturi sākot, jāorientējas uz šo materiālu analīzi.

Vispirms jāpievēršas jautājumam par tautasdziesmu uzrakstījumiem un publicējumiem, ar ko saistīta šo dziesmu senuma resp. periodizācijas vai hronoloģizācijas problēma, kam var būt nozīme arī valodas faktu periodizācijas skaidrojumā. Salīdzinot nedaudzos latviešu tautasdziesmu publicējumus 17. gadsimtā⁹ ar uzrakstījumiem un publicējumiem 18. gadsimtā¹⁰ un tos savukārt ar publicējumiem 19. gadsimtā¹¹, konstatējam ļoti lielu līdzību kā satura, tā valodas ziņā. Tāpat 20. gadsimtā fiksētās un publicētās tautasdziesmas¹² savā klasiskajā formā pēc būtības neatšķiras no agrāko gadsimtu pieminekļiem. Tas sakāms arī par padomju tautasdziesmām, kas veidojušās mutvārdu tradīcijā.¹³ Visas tautasdziesmas, kam savstarpējā salīdzinājumā vairāku gadsimtu gaitā vērojām kopīgu stilu, kas pamatojas uz tradicionālām kompozīcijas un pantmēru normām, saucam par klasiskajām tautasdziesmām.¹⁴ Tās, saglabādamas kopīgas valodas iezīmes, atšķiras galvenokārt ar savu leksiku,

⁸ Sk.: Ozols A. Latviešu tautas poētiskās daiļrades vēstures problēmas // Karogs. — 1952. — Nr. 7. — 746. lpp.

⁹ Bibliogrāfiju sk.: Ozols A. Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfija. — R., 1938. — 34. lpp.

¹⁰ Turpat. — 35. un 36. lpp.

¹¹ Turpat. — 36.—53., 75.—79., 83.—84., 99.—104. lpp.

¹² Turpat. — 53.—75., 80.—83., 85.—95., 104.—111. lpp.

¹³ Sk.: Latviešu padomju folkloras // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Folkloras institūta Izlase. — R., 1950.

¹⁴ Šis termins pirmo reizi ieviests 1950. gadā. Sk. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas terminoloģijas komisijas 8. biļetenu «Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis» (turpmāk saīsināti: ZAV) 1950. g. 3. nr. pielikuma 11. lpp. Tur termins «klasiskā tautasdziesma» neprecīzi skaidrots kā «pirmspadomju laikmetā radusies tautasdziesma». Isāks šā termina nosaukums varētu būt vārds *daina*, kas ieviesies ar latviešu tautasdziesmu akadēmisko izdevumu — Kr. Barona Latvju Dainām. Šā darba turpmākajās lappusēs, pievērsdamies tikai klasiskajām tautasdziesmām, tās īsuma dēļ parasti sauksim tikai par tautasdziesmām.

kas mainās līdz ar jaunu jēdzienu ieviešanos atbilstoši jaunajām reālijām dzīvē. Cits raksturs un stils ir tautasdziesmām, kas veidojušās uz rakstītās literatūras tradīciju pamatiem, sākot ar 19. gs. otru pusi (par tautasdziesmām nevarētu saukt sentimentālās romances, kas radušās mutvārdos uz 18. gs. otras puses rakstītās literatūras pamatiem). Te vispirms jāmin baznīcdziesmu parodijas (atzīmētas jau 19. gs. sākumā), vēlāk — revolucionārās masu dziesmas un padomju laikā — mākslinieciskā pašdarbībā sacerētās dziesmas.

Klasisko tautasdziesmu stila un valodas kopība skaidrojama ar šo dziesmu slīpēšanos gadsimtu gaitā. Līdz ar to šo dziesmu stilam un valodai ir polihronisks raksturs, t. i., vairāku laikmetu iezīmes. Blakus seniem dzīvesspējīgiem elementiem tur atrodam arī jaunlaiku darinājumus. Pakāpeniski dziesmās atmirst arhaiskie elementi, it sevišķi leksikā zūdot vecajiem un ienākot jauniem vārdiem, bet saglabājoties sintaktiskajām konstrukcijām, pantmēram un stilam. Šim apstāklim — valodas un stila kopībai dziesmās no 17. līdz 20. gadsimtam — ir svarīga nozīme secinājumos par kopīgo elementu senumu. Ja jau 17. gadsimtā konstatējamās tautasdziesmas pilnīgā klasiskajā formā, jādoma, ka šās formas cilme un attīstība notikusi iepriekšējos gadsimtos. To apliecina arī latviešu etnogrāfija, kas pētī dziesmās atspoguļotās reālijas. Tā prof. P. Smits atzīst, ka vairums klasisko tautasdziesmu (kādas tās pazīstam no Kr. Barona «Latvju Dainām») pēc savas cilmes attiecināmas uz laikmetu no 13. līdz 16. gadsimtam.¹⁵ Taču nepieciešams atzīmēt, ka šai sakarā jāievēro nemitīgais dziesmu saglabāšanas process attīstībā — improvizēšanā un variēšanā. Seni elementi te var saaukt ar jauniem. Tāpēc zināmi folkloras sacerējumi var būt reizē seni un jauni, reizē pagātnes liecinieki un tagadnes atainotāji. Viena sacerējuma elementi var būt cilmes ziņā piederīgi dažādiem laikmetiem. Tādā kārtā atklājas folkloras dziļākais polihroniskais raksturs kā satura, tā formas ziņā, un spilgtumu gūst pazīstamā krievu folklorista J. Sokolova vārdi:

«Folklorā ir pagātnes atbalss un tai pašā laikā skaļa tagadnes balss.»¹⁶

Tautasdziesmu valoda, būdama pēc cilmes polihroniska, attīstījies nevienmērīgi. Tāpēc tās apcerē lietderīgi pievērsties atsevišķām valodas sistēmas pusēm — leksikai, frazeoloģijai, fonētikai, morfoloģijai un sintaksei — pēc kārtas, bet semantikas un stilistikas

¹⁵ Sk.: Smits P. Par mūsu tautasdziesmu vecumu // Etnogrāfisku rakstu krājums (turpmāk saīsināti ERK). — R., 1923. — II. — 3.—25. lpp. Tautasdziesmu periodizācijas jautājuma vēsturi sistematizēti apcerējis: Bičolis J. Latviešu tautas dziesmu hronoloģijas problēma // Ceļi. VII. — R.: Rāmaves apg., 1936. — 171.—212. lpp.

¹⁶ Соколов Ю. М. Русский фольклор. — М., 1941. — С. 14.

jautājumus saistīt ar katru no minētajām sistēmas pusēm. Atsevišķi aplūkojami tikai tie vispārīgie stilistiskie nosacījumi, kas vai nu vienlaicīgi, vai kopīgi iedarbojas uz visām valodas sistēmas parādībām. Īpaši jāapskata arī jautājums par literārās valodas un izlokšņu formu attieksmi tautasdziesmās kā tāds, kurā savukārt sakņojas dziesmu vispārīgie stilistiskie nosacījumi.

2. PAR LITERĀRĀS VALODAS UN IZLOKŠŅU FORMU ATTIEKSMI TAUTASDZIESMĀS

Tā kā latviešu nacionālā literārā valoda attīstījusies uz vidus dialekta pamatiem un tautasdziesmas ir viens no šās valodas avotiem, tad nepieciešams noskaidrot jautājumu par literārās valodas resp. vidus dialekta formu attieksmi ar citu dialektu izlokšņu formām tautasdziesmās. Tā ir speciāli pētījama problēma, un šeit mēs tai pievēršamies tikai vispārīgos vilcienos. Sai sakarā jāiziet no fakta, ka tautasdziesmu valoda, būdama dialektāli specifiscēta literāra valoda, atšķiras no parastās dialektu resp. izlokšņu sarunvalodas, ko teicēji lieto ne tikai ikdienas dzīvē, bet parasti arī nesaistītā valodā veidotajos folkloras sacerējumos. Tautasdziesmu valoda iegūst literārās valodas raksturu ar to, ka tā ir savā ziņā kopta, ar īpašu estētiski atlasītu izteiksmes līdzekļu izvēli gleznaini un tēlaini veidota valoda, kas pakļauta specifiskām stila un pantmēra normām. Līdzīgu ainu vērojam arī citu tautu folkloras valodā, piemēram, krievu tautas poētiskajā daiļradē:

«Pilnvērtīgu valodas vēsturi nevar izveidot, neaptverot tautas valodas visas konkrētās formas, īpaši ja neizpēti dialektu daiļdarbu valodu, nosacīti runājot, — tautas dialektu «literāro» formu.»¹⁷

PSRS Zinātņu akadēmijas izdotās «Krievu tautas poētiskās daiļrades vēstures» I daļā dots folkloras valodas literārās dabas šāds skaidrojums, kas attiecināms arī uz latviešu tautasdziesmām:

«Daudzo mutvārdu poēzijas žanru «literārais» raksturs izskaidrojams ne tikai ar to, ka «lielajos vēstures ceļos», pārejot no vienas valodiskas vides otrā, dziesmas «nogludinās», iegūst kopīgas valodas ietērpu, bet galvenokārt ar to, ka tās vajadzībām izraugās precīzākās, pilnīgākās, kopīgās tipiskās formas. Un tas vienmēr ir tas, kas veido pašos pamatos apvienojošu dažādo dialektu vienas valodas iezīmi. Teicējs rada savā dialektā, izmantojot tā normas, bet viņa dzejas valodā būs mazāk dialektismu nekā viņa ikdienas runā, tāpēc ka viņš atlasa precīzākās, tipiskākās un tani

¹⁷ Оссовецкий И. А. Об изучении языка русского фольклора // Вопросы языкознания. — 1952. — № 3. — С. 97.

pašā laikā spilgtākās formas. Krievu dialekti organiski apvienoti krievu valodā tieši ar kopīgām, tipiskām iezīmēm.»¹⁸

Protams, arī latviešiem feodālisma gadsimtos, kad tautības valoda sadalījās spilgtāk dialektos nekā nacionālās valodas laikmetā, bija valodā kopīgas, tipiskas iezīmes, kas veidoja zināmu augstāku valodas formu, salīdzinot ar dialektiem, un kas bija saprotama visai tautai.

Latvijas vēsture rāda, ka kopīgas latviešu tautības valodas lomā izvirzījies vidus dialekts. Tam iegūt šādu lomu palīdzējis ne tikai apstākļi, ka vidus dialektā runājusi tautas lielākā daļa, bet arī ģeogrāfiskais stāvoklis: šai dialektā runāja ļaudis zemes vidienē, lielākajos administratīvajos un kultūras centros — Jelgavā un Rīgā, kur no dažādām zemes malām sabrauca un satikās (īpaši Rīgā) dažādu dialektu pārstāvji. Jādomā, ka šai laikmetā latviešu tautasdziesmas vidus dialektā būs bijušas saprotamas visu dialektu runātājiem un kļuvušas viņiem par saistītāju literāro tradīciju. Tomēr jāatzīmē, ka šī tradīcija tiek vājināta, kad ar attiecīgiem publicējumiem 18. gadsimtā izveidojas augšzemnieku rakstu valoda, kas pastāv vēl kā īpaša forma arī tagadējās nacionālās literārās rakstu valodas laikmetā.

Laikmetā, kad top nacionālā literārā valoda, veidojas arī noteiktas attieksmes starp to un folkloras valodu, kas turpina pastāvēt kā īpaša dialektu vai izlokšņu literārā forma. Sākot ar 19. gs. vidu, pakāpeniski zūd vai «nogludinās» dialektu īpatnības sarunvalodā un mazinās dialektismi arī folklorā, kas arvien vairāk to vietā pārņem nacionālās literārās valodas elementus. Tomēr te nu jāatceras, ka latviešiem blakus dominējošai nacionālās literārās rakstu valodas tradīcijai pastāv vēl arī otra — augšzemnieku dialekta literārā rakstu valodas tradīcija kā latgaliešu rakstu valoda. Līdz ar to nevaram runāt par latviešu folkloras valodas vienu attieksmi pret literāro (rakstu) valodu, bet jārunā par divām: par attieksmi pret dominējošo nacionālo literāro rakstu valodu uz vidus dialekta pamatiem un par attieksmi pret latgaliešu literāro rakstu valodu uz augšzemnieku dialekta pamatiem. Pēdējo jautājumu šeit atstāsim neaplūkoti un pievērsīsimies tikai jautājumam par tautasdziesmu valodas attieksmi pret dominējošo nacionālās literārās valodas formu.

Tātad — jāaplūko ležzemnieku, t. i., vidus un lībiskā dialekta runātāju folkloras valodas attieksme pret literāro valodu uz vidus dialekta pamatiem. Vispirms te ievērojam folkloras uzrakstījumu attieksmi pret teikto vai dziedāto. Katrs uzrakstītais resp. publicētais tautas daiļrades varianta teksts, ko nav fiksējis attiecīgas izlokšnes

¹⁸ Академия наук СССР: Русское народное поэтическое творчество. — Очерки по истории русского народного поэтического творчества X—начала XVIII веков. — М.; Л.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 130.

pratējs vai pazinējs, izvirza problēmu, kādā mērā fiksētais teksts atbilst runātajam vai dziedātajam tekstam. Rodas jautājums, vai izlokšnes nepratējs dzirdēto uztvēris pareizi, vai nav ieviesušies kādi pārpratumi valodas ziņā un līdz ar to vai nav radušies kādi pareizo izlokšnes resp. dialekta formu un eventuāli arī satura izkropļojumi. Folkloras vēsturē tādi gadījumi zināmi samērā daudz.¹⁹ Tas jāņem vērā, lai secinājumos tautasdziesmu valodai (t. i., teicējam vai valodas senumam) nepiedēvētu to, kas dziesmā ieviesies kā uzrakstītāja jaunāku laiku piespraudums vai aizstājums. Taču problēma te ir arī cita, pie tam galvenā: kā teicējs vai dziedātājs pats runā un kā saka vai dzied dziesmas; kādas ir izlokšnes brīvās sarunvalodas attieksmes ar saistīto valodu dziesmās. Šo problēmu tādā veidā izvirzījis J. Freimanis rakstā par Mēmeles pagasta tautasdziesmām:

«Tautas dziesmas uzrakstīdams arī blakus pagastos — Mazzalvā, Lielzalvā, Neretā, — esmu novērojis, ka teicēju tautas dziesmu valoda zināmā mērā atšķiras no izlokšņu brīvās sarunu valodas. Varētu pat runāt par sevišķu tautas dziesmu valodu un parasto izlokšņu sarunu valodu. Šī tautas dziesmu valoda minētos pagastos pa daļai tuvinās rakstu valodai.

Tam iemesli: tautas dziesmu valoda stingrā ritmā, tā ir disciplinēta, koncentrēta, dzejiska, tā ka šeit nevar vairs tik brīvi iekļauties izlokšnes brīvā sarunu valoda. Tālāk: tautas dziesmas pāriet no mutes mutē, no viena apvidus otrā, pa lielākai daļai pilnīgi negrozīti kā satura, tā ritma ziņā. Seit tad arī atsevišķa pagasta izlokšnes īpatnības apdrūp, vispārinās. Tāpēc tautas dziesmas ne vienmēr var tik droši izmantot kādas izlokšnes īpatnību konstatēšanai.»²⁰

J. Freimaņa novērojumi, ka tautasdziesmās izlokšņu īpatnības zūd un ka dziesmu valoda atšķirā no izlokšnes sarunvalodas ir tuvēka literārajai, ir pareizi, jo to apstiprina daudzi novērotāji — izlokšņu un folkloras pazinēji. Tā ir jaunāku laiku masveida parādība, ņemot vērā, ka zināmos novados cilvēku, kas runā tīru izlokšni, ir mazāk nekā jauktas valodas runātāju (kam par iemeslu gan dzīves vietas maiņa, gan jauktas, t. i., dažādu novadnieku laulības u. tml.). Akad. J. Endzelina iebildumi šai sakarā jautājumu tikai precizē, bet ne noliedz:

«Ir man gadījies dzirdēt un lasīt, ka mūsu tautas-dziesmu valoda ne vienmēr atspoguļojot tīru izlokšni: dažreiz tā esot izlokšņu jaukums. Tā formulēts, šis spriedums var tikt pārprasts, un tāpēc der par to izteikties plašāki. Personas, kas vispāri nerunā tīru izlokšni, arī tautas-dziesmās var ienest svešu izlokšņu elementus. Bet personas,

¹⁹ Sk.: Ceļi. VII. — 1936. — 194.—199. lpp. (sk. 16. parīdi, *Bičolis J.* Teksta novērtējums).

²⁰ *Freimanis J.* Tautas dziesmu virkne // Filoloģijas materiāli. — R., 1933. — 139. lpp.

kas tīri runā dzimto izloksni, vispāri patur to arī tautas-dziesmās. Tikai rituma prasības spiež paturēt dažas valodas īpatnības, kas ikdienas valodā jau ir zudušas, tā dažus sintaktiskus savienojumus (piem., daudzsk. ģenitīvu aiz prēpozīcijām, dažas locījumu formas bez prēpozīcijas), vecākas un pilnākas galotnes (pieskaitot te arī «lāpāmos» patskaņus), adverbu vēlākā priedēkļa vietā (piem., «no-sa gauži raudājos») u. c. Var paturēt no kaimiņu novada pārjemtās dziesmās arī kādu pārjēmējiem nepazīstamu vārdu, pie kam tāds vārds var pa daļai paturēt devēju izloksnes izrunu, piem., garu ī veca ie vietā u. c. Bet, šos ierobežojumus atskaitot, personas, kas vispāri runā tīru izloksni, sniedz arī tautas-dziesmas tīrā izloksnē; to man ir rādījuši mani dziesmu uzrakstījumi dažādos Latvijas novados.»²¹

Kā redzams, akad. J. Endzelīns te runā par atsevišķām, izraudzītām personām, kas «vispāri runā tīru izloksni», bet mūs interesē parādība, kas raksturīga ne atsevišķām personām, bet kas attiecas uz plašākām tautas masām — literārās valodas tendence dominēt pār izlokšņu formām. Jautājums nu paliek vienīgi tāds — vai te jārunā par 19. gs. otrā pusē izveidotās literārās valodas ietekmi izloksnēs kā jaunāku laiku parādību, vai arī var runāt par kādas kopīgas literārās valodas stihisku veidošanās tendenci, par kādu atsevišķām izloksnēm pāri stāvošu tautasdziesmu valodu jau feodālisma apstākļos. Šai jautājumā izteikti divi pretēji uzskati. Viens no tiem tāds, ka kopīgās literārās valodas formas pārmāc tautasdziesmās izlokšņu formas tikai jaunākajos laikos. Otrs — Kr. Barona uzskats, ka kopīgas tautasdziesmu valodas formas ir senākas vismaz par lībisko dialektu un stāv tam pāri jau, domājams, pirms latviešu nacionālās literārās valodas noformēšanās 19. gs. otrā pusē.

Pirmā uzskata pārstāvis ir Kr. Ancītis, kas, atsaukdamies uz minētajiem J. Freimaņa novērojumiem par dziesmu valodas nesašķaņu ar teicēja brīvās runas izloksni, atzīmē, ka «vairākkārt šī parādība ir konstatēta tikai pašos jaunākajos laikos. Konstatējums, kas attiecas uz visvecāko gadu — 1872., pieder doc. Dr. phil. h. c. L. Bērziņam — E. Dinsberga grāmatā «Apakš Ziemas-svētku eglītes, 2. daļa», kur «uzjemtās t. dziesmas arī neesot diezgan «dundziskas», kas tomēr nevarēs apgāzt, ka parādība ir kaut kas relatīvi jauns».²² Tautasdziesmu valoda esot arī pēc teicēju izpratnes «smalkāka», un «... runātājs tur savu izloksni par «prastāku», mazvērtīgāku, ne tik cēlu kā rakstu valoda. Izloksne tā pamazām zūd, dodama vietu jaunai valodai, ko paši runātāji gan tur par rakstu valodu, bet kas īsti

²¹ Endzelīns J. Piezīmes par mūsu tautas-dziesmu formālo pusi // Ceļi. II. — 1933. — 16.—17. lpp.

²² Ancītis Kr. Piezīme par tautas dziesmu valodu // Ceļi. III. — R., 1933. — 115. lpp.

vairāk līdzinās kādai īpaša veida «koinē» valodai. Šāds valodas attīstības virziens vairākās novados ir jau sācies, un kur citur lai vēl agrāk «smalkā» valoda būtu lietā liekama, ja ne dziesmā, kam pati dejas daba jau prasa cēlāku izteiksmi.»²³

Tikko minētās literārās (resp. rakstu) valodas un izlokšņu formu attieksmes tautasdziesmās jaunākos laikos laikam ir spēkā visās izloksnēs. Taču jādomā, ka vidus dialekta tautasdziesmām bijusi tendence ne tikai izplatīties libiskā dialekta runātāju vidē, bet ka šā dialekta runātāji jau pirms latviešu konsolidēšanās nācijā būs darinājuši arī jaunas dziesmas vidus dialekta formās. To var secināt, pirmkārt, ievērojot Kr. Barona atzinumus, kas lasāmi «Latvju Dainu» ievada npublicētajā daļā (saglabātā Kr. Barona dainu skapī):

«12. Mazāk ievērojām tāmenieku izlokšnes nostrupināšanu un vokālu izlaišanu vārdu vidū. Pirmkārt, mums dziesmas no šiem vidiem pa lielākai daļai piesūtītas pilnīgākā valodā; otrkārt, īpaši šie diezgan sajūkami izšķiras vienkāršā izlokšnes izruna no dejas valodas, sevišķi dziesmu dziedot, pie kam šāda vārdu saīsināšana notiek daudz mazākā mērā.

13. Dziesmai par pamatu liktais ritums un meldija pārliecīgo nostrupināšanu lieguse. Mēs nemaldīsimies, sprieždami, ka tautas dziesma savos pirmatnējos pamatos un valodā vecāka par šo dialektu un, savu labu tiesību sajūdzdama, diezgan stingri pretojusies izlokšnes iespaidam.»

Šāds secinājums, otrkārt, izdarāms, balstoties uz latviešu valodas dialektu attīstības faktiem, uz to, ka libiskās izlokšnes radušās, libiešiem pārlatvinoties, tātad latviešu (vidus dialekta) un libiešu valodu krustšanās rezultātā. Metriski organizētās un parasti ar meldiju saistītās latviešu tautasdziesmas jaunā dialekta runātājiem bija dziedamas bez pārveidojumiem.

Tādā kārtā tās, feodālisma laikā mutvārdu tradīcijas ceļā pārnestas vidē, kas apguva latviešu valodu, varēja noderēt par paraugu kā šās valodas literārā forma — arī improvizācijai un jaunu dziesmu sacerei. Līdz ar to varam runāt par tautasdziesmu valodu kā latviešu tautības valodas literāro formu, daļēji kopīgu vismaz vidus dialekta un libiskā dialekta runātājiem. Citu vēsturisku apstākļu dēļ augšzemnieku dialekta runātāji savas dziesmas veidojuši savā dialektā,²⁴ arī ar savām metriskās likumības īpatnībām (piem., ar tā saucamo augšzemnieku pārvelkamo zilbi).

Literārās valodas un izlokšņu formu attieksme folklorā ir

²³ *Ancītis Kr.* Piezīme par tautas dziesmu valodu // *Ceļi. III.* — R., 1933. — 116. lpp.

²⁴ *Sk.: Rūķe V.* Latgales dziesmu reģistrs Barona «Latvju Dainām» // *Ceļi. IX.* — R., 1939. — 429.—455. lpp.

valodniecības jautājums, kas tikai izvirzīts.²⁵ Tam turpmāk jāpievēršas speciālos pētījumos. Sai darbā turpmāk pievēršamies tikai vidus dialektā iespiestajām tautasdziesmām kā latviešu tautības mutvārdu valodas dominējošai literārai formai un vienam no pamatiem, uz kuriem savā laikā veidojās latviešu nacionālā literārā valoda.

²⁵ Sal. šai sakarā līdzīgo stāvokli attieksmē pret folkloru krievu valodniecībā: Академия наук СССР: Русское народное поэтическое творчество. — М.; Л., 1953. — Т. 1. — С. 132.

20-18 2/3

II

PAR TAUTASDZIESMU VALODAS KĀ SAISTĪTAS VALODAS ĪPATNĪBĀM

1. PAR TAUTASDZIESMU VALODAS STILA VIENĪBU

Klasisko tautasdziesmu valodas kā saistītas valodas raksturīgākā īpatnība ir stila vienība. Lai noskaidrotu šo jautājumu, nepieciešamas dažas vispārīgas piezīmes par valodas stilistiku.

Līdz šim vēl nav vispārpieņemtas stilistikas priekšmeta definīcijas, nav vienprātības jautājumā par tās pētīšanas objektu²⁶ un par stilistikas attieksmi ar pārējām zinātņu nozarēm.²⁷

Katrai valodai ir sava stilistika. Taču tāpēc mums stilistikas pētīšanā nav ejami pilnīgi patstāvīgi ceļi, bet stilistikas teorētisko jautājumu nostādnē jāņem vērā krievu valodnieku pieredze. Tā māca, ka stilistikas pamatjautājumos N. Marra t. s. «jaunā mācība» par valodu stilistiku novedusi strupceļā.²⁸ Bet tā rāda, ka arī valodnieku tēzes, kuri devuši pozitīvu ieguldījumu krievu stilistikas attīstībā, ir kritizējamās. 1954. gadā valodniecības žurnālā «Вопросы языкознания» izraisījās plaša diskusija par stilistikas jautājumiem²⁹. Centrālais jautājums diskusijā bija par stilistikas būtību, par stilistikas kā zinātnes nozares sistēmu un uzdevumiem.

Diskusija beidzās ar akad. V. Vinogradova rakstu «Stilistikas jautājumu apspriedes rezultāti»³⁰, kurā autors atzina, ka «nepieciešams precizēt stilistikas terminoloģiju, skaidri noteikt stilistikas vietu un robežas vispārīgajā marksistiskās valodniecības sistēmā»³¹. Sai

²⁶ Колосс Л. Л. О предмете стилистики // Вопросы языкознания. — 1953. — № 3. — С. 93.

²⁷ Виноградов В. В., Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка // Вопросы языкознания. — 1952. — № 6. — С. 138.

²⁸ Колосс Л. Л. О предмете стилистики // Вопросы языкознания. — 1953. — № 3. — С. 93.

²⁹ Вопросы языкознания. — 1954. — № 2, 3, 4, 5 и 6.

³⁰ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — 1955. — № 1.

³¹ Turpat. — 87. lpp.

sakarā vispirms jāizšķir jautājums par stilistikas nozarēm, to patstāvību vai atkarību.

Kā zināms, padomju filoloģijā samērā plaši izplatīts uzskats, ka stilistikai, kuras pētišanas objekts valoda, ir divas nozares. Viena no stilistikas nozarēm tiek saistīta ar valodniecības disciplinām (valodnieciskā jeb lingvistiskā stilistika, arī lingvostilistika), otra — ar literatūrzinātnes disciplinām (literatūrzinātniskā stilistika).³² Tās tiek sauktas arī par nacionālās valodas stilistiku un individuālās daiļrades stilistiku.³³ Šim nozarēm atkarā no dažādu pētnieku pieejas ir ne tikai dažādi nosaukumi, bet arī dažādi uzdevumu formulējumi. Diskusijā tika izvirzīti arī vēl citi priekšlikumi stilistikas iedalīšanai, daļu norobežošanai un nosaukšanai. Tā J. Sorokins runā par analītisko stilistiku un funkcionālo stilistiku³⁵. Analītiskajai stilistikai būtu jāreģistrē valodas stilistiskās iespējas sinonīmo vārdu, formu un konstrukciju izmantošanā. Funkcionālajai stilistikai būtu jāaplūko konkrētie atlases principi sakarā ar visa sacerējuma jēgu, virzienu.³⁶

Tomēr, kā norāda V. Vinogradovs, šāds dalījums būtībā neatšķiras no tradicionālā stilistikas dalījuma objektīvajā un subjektīvajā stilistikā, bet atšķirība ir tikai nosaukumos, terminos.³⁷

Kas tad ir būtiskais divu stilistiku nošķiršanā? Ar ko atšķiras valodas stils no t. s. individuālās daiļrades stila? Akad. V. Vinogradovs norāda, ka valodas stils kā vispārīgās literārās valodas paveids, acīm redzot, nevar tikt pieskaitīts virsbūves kategorijai. Ar to tas atšķiras no individuālās daiļrades stila kā pasaulesuzskata izteikšanas sistēmas. Lidz ar to viņš savā laikā nošķir abu šo stilu apskatu un sadalīja starp divu zinātņu sistēmām. Taču V. Vinogradovs no šādiem uzskatiem ir drīz atteicies un norādījis stilistikas pētniekiem vienotu ceļu, iekļaudams arī individuālās daiļrades stilu pētišanu valodnieku kompetencē.

Ne tikai stilistikas diskusijas materiāli rāda, ka pētnieki sliecas ieņemt viedokli, pēc kura atzīstama vienotas stilistikas eksistence.³⁸

³² Сорокин Ю. С. К вопросу об основных понятиях стилистики // Вопросы языкознания. — 1954. — № 2. — С. 81.

³³ Вопросы языкознания. — 1952. — № 1. — С. 65, № 2. — С. 30 и № 3. — С. 17.

³⁴ Сорокин Ю. С. Об основных понятиях стилистики. Открытое расширенное заседание ученого Совета Ин-та языкознания АН СССР... 12—12 июня 1953 г. // Тезисы докладов. — М., 1953. — С. 13.

³⁵ Сорокин Ю. С. К вопросу об основных понятиях стилистики // Вопросы языкознания. — 1954. — № 2. — С. 82.

³⁶ Пиотровский П. Г. О некоторых стилистических категориях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1. — С. 58.

³⁷ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — 1955. — № 1. — С. 62.

³⁸ Обсуждения вопросов стилистики. Обзор полученных статей // Вопросы языкознания. — 1954. — С. 16, 83.

Tādu uzskatu pauž arī krievu literārās valodas vēstures un stilistikas pētnieks A. Jefimovs savos jaunākajos darbos³⁹; tāds uzskats jaušams arī akad. V. Vinogradova galavārdā stilistikas diskusijā.

Tādā kārtā zūd pamats divu stilistiku pastāvēšanai. Taču stilistikai kā vienotai zinātnes disciplīnai ir savas atsevišķas nozares. Tās nav identificējamās, bet nav arī viena no otras atraujamas.

Vienotās stilistikas dažādās nozares stāv sakarā ar to vietu, kādu stilistika ieņem pārējo valodniecības nozaru vidū, un ar to sakari, kāda ir stilistikai ar literatūrzinātnei, ar cilvēku sabiedrisko darbību u. c. darbības sfērām. Savā laikā akad. V. Vinogradovs sniedza valodas stila definīciju, kuru kā pilnīgāko līdz šim izmantoja padomju stilistikas zinātne un kurā atspoguļojas stilistikas daudzpusība:

«Valodas stils — ir semantiski noslēgta, ekspresīvi ierobežota un mērķtiecīgi organizēta izteiksmes līdzekļu sistēma, atbilstoša tam vai citam literatūras vai rakstu žanram, tai vai citai sabiedriskās darbības sfērai (piemēram, oficiālais darīšanu stils, kancelejskais stils, telegrāfiskais stils u. tml.), tai vai citai sociālai situācijai (piemēram, svinīgais stils, pasvītrotas pieklājības stils u. tml.), tam vai citam valodisko attieksmju raksturam, kādas pastāv starp dažādiem sabiedrības locekļiem vai slāņiem.»⁴⁰

Diskusijā tika celti svarīgi iebildumi pret stila kā noslēgtas sistēmas izpratni. Galavārdā arī pats akad. V. Vinogradovs kritiski vērsās pret izpratni, pēc kuras stils tiek saprasts kā sistēma⁴¹, un dod jaunu stila raksturojumu:

«Stils ir sabiedriski apzināta un funkcionāli nosacīta, iekšēji apvienota valodas sazināšanās līdzekļu atlases, savienojuma un lietošanas paņēmieni kopa vienas vai otras visas tautas, visas nacionālās valodas sfērā, kopa, kas korelatīvi saistīta ar citiem sava veida izteiksmes paņēmieniem, kuri kalpo citiem mērķiem, veic citas funkcijas attiecīgās tautas sabiedriskās sazināšanās praksē. Stili, atrazdamies ciešā mijiedarbē, var daļēji jaukties un iespīesties viens otrā.»⁴²

Stila būtības sarežģītā izpratne ir par cēloni arī tam, ka stilu klasifikācija ir sarežģīts un vēl neatrisināts jautājums. Zīmīgi saka R. Budagovs, ka «...valodas stilu norobežošana ir krustojošos līniju norobežošana, pie kam dažādās valodās, dažādos vēsturiskos

³⁹ Ефимов А. И. О языке художественных произведений. — М.: Учпедгиз, 1954. — С. 274.

⁴⁰ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII—XIX вв. // Известия АН СССР. Отд. Литературы и языка. — М., 1946. — Т. V. — Вып. 3. — С. 255.

⁴¹ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — 1955. — № 1. — С. 67.

⁴² Turpat. — 73. lpp.

laikmetos kā šīs līnijas pašas, tā arī to īpatnējais savijums var būt dažāds».⁴³

Vēsturiskās attīstības gaitā vērojamas sarežģītas attieksmes dažādo stilu starpā, ko spilgti izcēlis R. Budagovs.⁴⁴

Ievērojot padomju valodnieku — krievu valodas pētnieku vispārīgos teorētiskos atzinumus stilistikā, uz kuriem šai rakstā norādīts tikai atsevišķos punktos, mēģināsim īsi skart jautājumu par vispārīgo stilu latviešu literārās valodas paraugos. Tas ir stils, kas saistīts ar latviešu klasisko tautasdziesmu žanru un kas izvirzāms latviešu valodas vēsturiskās stilistikas sākotnē.

Latviešu valodas stilistikas izveide ir viens no aktuālākajiem latviešu valodniecības un literatūrzinātnes jautājumiem. Bez tā atrisināšanas grūti noskaidrot daudzas latviešu literārās valodas vēstures problēmas un grūti izkopt pilnvērtīgu literāro kritiku.

Redzama vieta stilistikai ir literārās valodas vēsturē, kurā sastopas visas valodniecības nozares, dodamas vienu vai otru savu pētījumu rezultātu tai kā izmantojamu materiālu. Akad. V. Vinogradovs norāda, ka valodas pamatstilu apskatam jāieņem noteikta vieta literārās valodas vēstures sistēmā.⁴⁵

Stilistikas nozīme nav noliedzama arī literārās kritikas laukā, kurā sastopas visas literatūrzinātnes nozares, to skaitā literatūras vēsture, lai sniegtu sava veida līdzekļus kāda sacerējuma vai visas rakstnieka literārās darbības novērtēi.

Lai literatūras kritiķis veiktu savu uzdevumu pilnvērtīgi, tam jāsniedz kritizējamā darba mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu analīze tautas valodas stila un autora individuālā stila plāksnē. Kāda autora individuālais stils var parādīties tikai uz tautas valodas stila fona. Tāpēc nepieciešams vispirms pazīt tautas valodas stilus to vēsturiskās attīstības gaitās, lai pēc tam raksturotu atsevišķus individuālos stilus un noteiktu to attieksmes ar visas tautas valodas stiliem.

Latviešu literārās valodas vēsture, tāpat kā latviešu literatūras vēsture, sākama ar latviešu folkloru. Līdz 19. gs. vidum tā veica visas tautas literatūras funkcijas. Kad veidojās latviešu nacionālā literatūra, tās pārstāvji allaž pievērsās latviešu folklorai, lai mācītos no tās gan dzejas, gan valodas meistarību. Valodas meistarības izcilākie paraugi no visiem folkloras žanriem vislabāk paglābušies tieši latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Turpretim vēstītājas folkloras kā nesaistītas valodas sacerējumi, atskaitot retus izņēmumus, nav

⁴³ Будагов Р. А. О языковых стилях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 3. — С. 67.

⁴⁴ Turpat.

⁴⁵ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII—XIX вв. // Известия АН СССР. Отд. Лит-ры и языка. — М., 1946. — Т. V. — Вып. 3. — С. 225.

saglabājušies valodas meistarų dotajā ietērpā, jo uzrakstītāji tos, diemžēl, snieguši atstāstījumā. Bez tam metriski normētie folkloras sacerējumi ir lielā mērā mantojums no agrākiem laikiem.

Latviešu valodas stilistikas vēstures jautājumu apskats tāpēc sākams ar latviešu klasisko tautasdziesmu valodas stilistiku. Lai motivētu viena vai otra teorētiska jautājuma nostādni sakarā ar konkrētās vienas analīzi, lai noskaidrotu dažus turpmāk lietojamus terminus un dažu citu apstākļu dēļ, nepieciešams īsi pievērsties folkloras resp. literārā žanra un stila sakara problēmai.

Par žanru un stilu sakara problēmu plaši izteikušies stilistikas diskusijas dalībnieki. Runājot par šo sakaru saskatījuma senumu, der atzīmēt R. Piotrovskas piezīmi diskusijas gaitā, ka «Žanru principam valodas stila klasifikācijā, kā zināms, ir gadsimtiem gara vēsture. To izlietoja jau antīkajā poētikā (trīs Aristoteļa stili, senindiešu teorija). Uz stila dalīšanu pa žanriem izveidota franču klasicisma stilistika...

Mūsdienās Vakareiropas valodniecībā žanru principu valodas stila nošķiršanā plaši izlieto tā saucamā neofiloloģiskā virziena pārstāvji.»⁴⁶

Žanru princips dažādu apsvērumu dēļ stila klasifikācijā ir bijis galvenais līdz visjaunākajiem laikiem arī padomju valodnieku stilistikajos pētījumos.⁴⁷ Taču tanī pašā laikā ir celti iebildumi pret žanru principa vispārināšanu stila klasifikācijā. Tā R. Piotrovskis aizrāda, ka «...valodas stilistisko normu attīstība ir parādījusi, ka valodas stila izdalīšana sakarā ar zināmiem literatūras žanriem ir izrādījusies par objektīvi attaisnotu tikai zināmos atsevišķu valodu un to literāro normu attīstības periodos».⁴⁸

Saprotams, ka valodas stili ir vēsturiska kategorija. Latviešu literārās valodas vēsturē līdz 19. gs. vidum, līdz jaunlatviešu kustībai, kas veicināja strauju latviešu kultūras uzplaukumu, iespējams izšķirt valodas stilus pēc literāro resp. folkloras sacerējumu žanriem. Vēlāk jau grūti runāt par stila diferenciāciju uz žanru pamata, ja neskaita īpašus literārus virzienus vai pat atsevišķas literāras skolas un manieres, kas ieņem noteiktu viedokli valodas stila lietā.

Der atcerēties, kā atzīmē R. Piotrovskis, ka valodas stila piesaistīšanās pie viena vai otra literatūras žanra raksturīga tikai zināmiem virzieniem literatūrā.⁴⁹

⁴⁶ *Пiotровский Р. Г. О некоторых стилистических категориях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1. — С. 56.*

⁴⁷ Par šo pieeju sk.: *Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — М., 1952. — С. 14.*

⁴⁸ *Пiotровский Р. Г. О некоторых стилистических категориях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1. — С. 57.*

⁴⁹ Turpat.

Taču, runājot par latviešu klasisko tautasdziesmu valodas stilu, jāatzīmē, ka līdz pat visjaunākajiem laikiem tautas poētiskajā daiļradē, ja vien sastopamies ar bezatskaņu četrindēm kā mutvārdu sacerējumiem, redzam dominējam vienu un to pašu stilu. Nelielās stilistiskās atšķirības, kas sastopamas leksikā un retāk arī frazeoloģijā, izskaidrojamas ar tematikas starpību starp vecākajām un jaunākajām dziesmām. Kā piemērs te minama Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Folkloras institūta sakārtotā Latviešu padomju folkloras izlase (Rīgā, 1950). Sakārtotāji un izdevēji acimredzot plašākas sabiedriskās domas ietekmē pedantiski izvairījušies publicēt tādas latviešu tautasdziesmas, kas nesaskan ar klasisko tautasdziesmu stilistiskajām tradīcijām. Tādā kārtā klasisko tautasdziesmu žanrs kā patstāvīga stila nesējs eksistē līdz mūsu dienām. Tas rāda, ka arī žanru un stila sakaru problēmai jāpieiet konkrēti un kādi pārsteidzīgi vispārinājumi būtu nevietā.

2. PAR TAUTASDZIESMU VALODAS ATTIEKSMĒM AR RITMOMELODIKU

No klasisko tautasdziesmu valodas stila jānošķir tie dziesmu žanra stila valodiskie elementi, kas galvenokārt atkarīgi no meldijas. Mūzika resp. meldija, saistīdamās ar dziesmu tekstu resp. valodu, palīdz raksturot dziesmu stilu vispār. Mūzika paplašina dziesmu valodas mākslinieciskās izteiksmes iespējas, ieviesdama tekstā elementus, kas, būdami pēc formas valodiski, tomēr aplūkojami no muzikālo funkciju, bet ne valodas komunikatīvo un ekspresīvo funkciju viedokļa.

Tautasdziesmu mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi tāpēc aplūkojami ne tikai kā tautas valodas, bet dziedamajās dziesmās arī kā mūzikas izteiksmes līdzekļi. Tautasdziesmu mākslinieciskā izteiksme kā saistītas valodas un kā muzikālu elementu izteiksme bāzējas uz noteikta pantmēra likumībām. Latviešu klasisko tautasdziesmu savdabīgā pantmēra struktūra, par kuru valodas stilistikas sakarā jārunā īpaši, izceļas raksturīgajā dziesmu teikšanas tehnikā un atstājusi savas pēdas arī meldijās. Saskaņā ar parādību, ka viss latviešu valodas vārdu vairums tiek akcentēts pirmajā zilbē, izveidojušies latviešu klasisko tautasdziesmu krītošie pantmēri (ar uzsvaru pirmajā zilbē) trohajs un daktils un tautasdziesmu meldiju tipi, kas kā norma sākas ar smagu takts daļu. Dziesmu mākslinieciskais veidojums zināmā mērā atkarīgs no meldijas un pantmēra. Klasiskajās tautasdziesmās teicēja mākslinieciskā individualitāte un individuālais stils var izpausties tikai tradicionālās formas noteiktajās robežās. Tās eksistē kā zināma pantmēra un stila norma.

Tautā vāktās — noklausītās un pierakstītās tautasdziesmas, tāpat kā citi folkloras žanri, valodas un mākslinieciskās meistarības ziņā tomēr nav vienveidīgas. Meistarības ziņā visbiežāk labākos paraugus sniedz dziedātās dziesmas. Tas tāpēc, ka tautasdziesmu slīpēšanās notikusi galvenokārt saistījumā ar dziedāšanu. No dziedājuma pierakstītās dziesmas arī valodas ziņā, kā zināms, sniedz mazāk seno vārdu un formu sagrozījumu, jo meldija mēdz saistīt asociācijas ar kādu vienu meldijas it kā «sargātu» tekstu. Turpretim teiktajās dziesmās parādās vairāk dzīvās sarunvalodas formas. To apliecina ievērojamākie latviešu folkloras⁵⁰ un valodas⁵¹ lietpratēji.

Pašas tautasdziesmas atzīmē gadījumus, no kuriem secināms, ka tautasdziesmu valoda un mākslinieciskā meistarība īpatnēji saistīta ar mūziku resp. meldiju vai burdona dziedāšanu.⁵² Tā tautasdziesmās ir runa par dziesmu puses aizmiršanu⁵³, ar ko, protams, sastopamies vairāk dziesmu teikšanā nekā dziedāšanā.

Tautasdziesmas runā arī par dziesmu izkropļojumiem, gan saukdamas tos dažādos vārdos — par dziesmu lāpšanu, vārdzināšanu, nežēlēšanu un sarežģīšanu, gan arī dēvēdamas par caurām

⁵⁰ Piem., *Em. Melngailis* saka: «Bet es rakstīju pēc dziedāta, ne pēc runāta. Uz teiktiem tekstiem nav palaišanās. Dziedājumā būs pulka mazāk bojājumu, apļamu jauninājumu nekā runā. Tāpēc mūsu pasākā dažur tik nekrietna valoda, salīdzinot ar dainas dižo daili.» (Citēts pēc J. Vitoliņa raksta «Emilis Melngailis kā mūzikas folklorists», krājumā «Emilis Melngailis». — R., 1949. — 44. lpp.)

⁵¹ Sk. J. Endzelīna rakstu par latviešu tautasdziesmu valodu J. Endzelīna un R. Kļausiņa rediģētajās «Latvju Tautas Daiņās», X sēj. 5.—9. lpp.

⁵² Par latviešu tautasdziesmu teksta un meldijas vienotību plašākie apcerējumi J. Vitoliņam: a) Par teksta un meldijas vienotību latviešu tautas dziesmās. «Etnogrāfijas un folkloras institūta Raksti». — R., 1953. — II. — 71.—93. lpp.; b) *Витоль Я. Я. Вопросы изучения латышской народной музыки: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. искусствоведения.* — Л., 1956. — С. 10.

⁵³ Vienu pusi dziesmas zinu, Otru pusi nezināju;
Kad zinātu otru pusi, Būtu liela dziedātāja. 938

Dziesmiņai nabadzei Otra puse pazuduse.
Jūgsim bērnu kumeliņu, Meklēsim otru pusi. 922

Sal.: 918.—923; 929.—933; 938.—939.

Kā valodas materiāls apcerējumam izmantotas tikai latviešu klasiskās tautasdziesmas. Visi tautasdziesmu citāti no Kr. Barona krājuma «Latvju Dainas» I—VI, Jelgavā—Pēterpilī, 1894—1915. Citējumos arābu cipari nozīmē tautasdziesmu numurus. Romiešu cipari arābu ciparu priekšā norāda vai nu uz pielikumu pirmajā sējumā (piem.: I 705), vai arī piektajā sējumā (piem., V 708). Arābu cipari aiz komata norāda numurētu variantu (piem., 708, 1). Burts v aiz arābu cipara norāda nenumerētu variantu (piem., 705 v).

Divrindes citētas vienā rindā. Otras rindas sākumu norāda pirmā vārda lielais burts.

Citējot Kr. Barona «Latvju Dainas», tās transliterētas no vecās ortogrāfijas fraktūras burtiem latīņu burtos, atstājot nemainītu patskaņu garumu resp. īsuma apzīmējumu un interpunkciju.

dziesmām un nabadzītēm.⁵⁴ Ar to, protams, domāti ne tikai valodas kultūras jautājumi, bet arī meistarība māksliniecisko izteiksmes līdzekļu izvēlē un izlietojumā, kā arī pati dziedāšanas māka. Sie atzīnumi dziesmās svarīgi kā liecinieki, kas rāda, ka tautasdziesmu stils šo dziesmu teicējiem ir bijis sabiedriski apzināta parādība.

Kā no valodas kultūras, tā arī no mākslinieciskās meistarības viedokļa svarīgi ir noskaidrot atšķirību starp teicamo un dziedamo dziesmu tekstiem. Šai virzienā vēl izdarāmi pētījumi. Tie realizējami folkloristiem sadarbībā ar valodniekiem un mūzikas pētniekiem. Ipašu pētījumu trūkuma dēļ pagaidām iespējams dot tikai vispārīgus dziesmu teksta un mūzikas sakarības un atkarības vērojumus.

Latviešu mūzikas folklorā pagaidām atrodam vispārīgus norādījumus par trejādām teksta attieksmēm ar meldiju, un latviešu tautasdziesmu metrikā un stilistikā atrodam norādījumus par īpatnējiem valodiskas izteiksmes veidojumiem atkarā no mūzikas.

Trejādās latviešu tautasdziesmu teksta un meldijas attieksmes ir šādas. Pirmkārt, noteikts teksts saistās ar noteiktu meldiju. Šai gadījumā runājam par teksta un meldijas vienotību. Otrkārt, viena, tā saucamā tipa meldija piemērojama jebkurai viena tipa dziesmai kādā tautasdziesmu žanru paveidā. Piemēram, ar vienu līgodziesmu meldiju var dziedāt daudzas Jāņu dziesmas. Treškārt, dziesmu teksti bez stabila sakara ar meldiju. Bez tam ir tā saucamās teicamās dziesmas, ko dzied ar deklamatoriska, rečitātīviska tipa meldijām.

Jāatzīmē divi īpatnēji mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu veidi, kas atkarīgi no dziesmu meldijas resp. mūzikas un kuriem kā valodiskas izteiksmes veidiem savukārt īpatnēja attieksme pret pārējiem vārdu mākslas elementiem, pret valodu kā sazināšanās līdzekli. Tie ir refrēni un atkārtojumi dziedot. Šiem mākslinieciskās izteiksmes veidiem, lai gan tie ietverti artikulētās skaņās, ir citāda loma no valodas galvenās funkcijas — sazināšanās jeb komunikatīvās funkcijas viedokļa nekā pārējiem valodas elementiem dziesmā.

Līdzšinējie pētījumi par latviešu tautasdziesmu refrēniem⁵⁵

⁵⁴ Divas vien man dziesmiņas, Abas divas nabadzītes,
Viena bija salāpīta, Otr' ar deķi apdeķota. 913 v
Caura caura tā dziesmiņa, Kur nemsim ielāpiņu? 940
Nevienam es nedevu Sav' dziesmiņu vārdzināt; 899, 3
Neatstāšu puisēniem Savu dziesmu nežēlēt. 899, 2
Es nedevu nevienami Savu dziesmu sarežģīt; 899

⁵⁵ Gaile E. Refrēns latviešu tautasdziesmās un ziņgēs // Filoloģijas materiāli. — R., 1933. — 140.—169. lpp. Bērziņš L. Refrēns latviešu tautasdziesmās // RLB ZK RK 23 A. — R., 1940. — 49.—67. lpp. (To pašu rakstu skat. iespiestu Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. — R., 1940. — 197.—216. lpp.) Šais rakstos sakopoto refrēnu materiālu izmantojam citātiem mūsu darbā, noskaidrojot jautājumu par refrēnu komunikatīvo funkciju.

nesniedz atbildi uz jautājumu, kāda ir šo dziesmu elementu komunikatīvā funkcija, jo tie pieiet refrēniem no mūzikas un literatūras stilistikas viedokļa, neskarot valodas stilistikas jautājumus.

Refrēni ir dažādi gan pēc sava muzikālā, gan valodiskā rakstura, bet katras atsevišķas dziesmas apjomā teksts, refrēns un meldija viens otru papildina un saaug vienā mākslinieciski veselā vienībā. Refrēns ipatnēji attiecas ir pret dziesmas tekstu, ir meldiju. Attieksmē pret tekstu refrēns pārtrauc iesākto domu gaitu, lai piešķirtu tai jaunu emocionālu nokrāsu.

No valodas viedokļa refrēniem ir divējāds raksturs. Izšķirami asementiskie jeb skaņu refrēni un semantiskie jeb vārdu refrēni.

Asementiskie refrēni sastāv gan no atsevišķām skaņām⁵⁶, gan skaņkopām⁵⁷, gan skaņkopu virknējumiem⁵⁸, kas nav uzlūkojami nedz par vārdiem, nedz vārdkopām, nedz teikumiem. Tiem nepiemīt komunikatīvā funkcija. Tāpēc tie nav pētījami kā valodas parādības, bet gan kā mūzikas (un literatūras) stilistikas parādības.

Semantiskie refrēni sastāv gan no leksiskas nozīmes vārdiem, gan vārdkopām, gan teikumiem; dažreiz tie saistās ar asementiskiem elementiem, izveidojami vienu veselu asementiski semantisku vienību — refrēnu⁵⁹. Semantisko refrēnu komunikatīvā nozīme stāv

⁵⁶ Kā atsevišķu skaņu refrēni līdz šim konstatēti refrēni «e!» un «e-ē!» Refrēns «e!» atrodams gan dziesmas sākumā (170, 216), gan vidū (1045, 3793), gan arī beigās (1045, 319). (Divkārsie, ar komatu atdalītie skaitļi šeit un turpmākajā tekstā nozīmē variantu šifru Valodas un literatūras institūta folkloras fondos.)

⁵⁷ Kā skaņkopu refrēni līdz šim konstatēti refrēni gan bez atkārtojuma: «aija!» (1045, 371, Liepājā); «eiju!» (170, 979, Alsungā); «eija!» (1045, 4730, Ceraukstē), gan refrēni ar atkārtojumu: «ai, ai!» (1045, 4656, Ceraukstē); «ei, ei!» (1045, Tukumā); «vai, vai!» (1045, 3298, Skrundā). Tie dažkārt atgādina izsauksmes vārdus.

⁵⁸ Kā skaņkopu virknējumi refrēni dažkārt saistās ar izsauksmes vārdiem un sastopami samērā dažādi, piemēram: «ak aiju!» (1045, 459, Alsungā); «ak vai!» (1045, 2936, Saikavā); «ai jele!» (1045, 943(2), Alsungā) u. c. Tie ir visai populāri. Bet ir arī samērā unikāli, kā «Ptrumtadrasa, ptrumtad, ptrumtad, rumtad rasa, tralladi lalala!» (170, 1633(2), Snēpelē) u. c.

Skaņkopu virknējumi dažkārt aizņem samērā lielu apjomu, un daži no tiem ir visai populāri, kā, piemēram, refrēns tautasdziesmā «Tumša, tumša tā eglīte»:

Ai vir, vir, vir, vir, bam, bam, bam,
Ai trr rasasā, ai rasasā, rasasā,
Ai žimlai rūdi rallallā! (207, 606, Smiltēnē)

⁵⁹ Piemēram, tautasdziesmā

Zaļa zile skaisti dziedī Stālā spāres galiņā,
Aijā, kas tas par god', Stālā spāres galiņā.
(Iev. latv. t. dzejā. L — 200. lpp.)

ārpus konteksta sakara, kā tas redzams kaut vai no šāda piemēra:

Kas tie tādi sijātāji? Rāj, rāj, puiku rāj!
Man auguma nievātāji. Allarīdi ralala ralala ralala.⁶⁰

Lai gan semantiskajiem refrēniem nav sakara ar pārējo dziesmas tekstu⁶¹, tiem kā mūzikas (un literatūras) stilistikas parādībām nevar paiet garām arī valodnieks. Valodniekiem jānoskaidro semantisko refrēnu sintaktisko konstrukciju raksturs. Domājams, ka tie pēc sava sintaktiskā rakstura uzlūkojami par iespraustiem teikumiem, kas parāda dziedātāja emocionālo attieksmi pret tekstu, attieksmi, ko refrēnam piešķir nevis tā semantika, bet meldija. Refrēnu pētīšanu apgrūtina materiālu trūkums. Kā zināms, refrēni kā mūzikas elementi netiek iespiesti dziesmu tekstu publicējumos. To nav arī dziesmu uzrakstījumos, kuras viss vairums noklausītas no teiktā, ne dziedātā.

Līdzšinējie pētījumi par latviešu tautasdziesmu atkārtojumiem dziedot^{61a}, tāpat kā pētījumi par refrēniem, nesniedz atbildi uz jautājumu, kāda ir šo atkārtojumu komunikatīvā funkcija. Meldijas noteiktais teksta atkārtojums veic īpašu jūtu noskaņošanas uzdevumu un panāk dziesmas mākslinieciskās idejas kāpinājumu.

Runājot par atkārtojumiem, ko sastopam tautasdziesmu dziedājumos, jāņem vērā ne tikai meldijas prasības, kas noteic atkārtojumu izvietojumu pēc zināmiem takts posmiem, bet arī tautasdziesmu divdaļīgā kompozīcija, kas noteic atkārtojumu sintaktisko raksturu. Kā zināms, četrriņdes, kas tiek uzlūkotas par latviešu klasisko tautasdziesmu pamatformu, komponētas divdaļīgi (četrriņde sastāv no divi pusēm, puse — no divi rindām, rinda — no divi dipodijām, bet dipodija, kā to rāda jau pats vārds, — no divi pēdām). Visi atkārtojumi, kas rodas dziedot, latviešu klasiskajās tautasdziesmās, atskaitot pāris izņēmumus⁶², dibinās uz dipodiju un dipodiju kombināciju atkārtojumiem. Pēc sintaktiskā rakstura šie atkārtojumi iedalāmi, pirmkārt, vārdu vai vārdkopu atkārtojumos, kuros atkārtojumus sastopam

⁶⁰ Cimze J. Dziesmu rota. III. — R., 1874. — 9. dziesma.

⁶¹ Uz refrēniem kā elementiem, kas nesaistās ar kontekstu, norādīts jau līdzšinējos apcerējumos — Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. — R., 1940. — 210. lpp.

^{61a} Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. — R., 1940. — 80.—106. lpp.

⁶² Izņēmums ir tādu teksta elementu atkārtojums, kas saistās ar pēdu un nevis ar dipodiju. Pazīstamie pāris izņēmumi ir viens A. Jurjāna uzrakstījumā:

Rindā auga auga ozoliņi liņi
Aiz upītes kalniņā utt.

Otrs Em. Melngaiļa uzrakstījumā:

Man bij' divi divi
Kumeliņi liņi,
Tas trešajis šajis,
Itin baltis baltis. (1045, 443)

pa vienai dipodijai⁶³, otrkārt, teikuma daļu atkārtojumos, kuros sastopam divu dipodiju resp. vienas rindas atkārtojumu⁶⁴, un, treškārt, teikuma atkārtojumos, kuros sastopam četru dipodiju resp. divu rindu jeb dziesmas puses atkārtojumu. Sastopami arī dažādi kombinēti atkārtojumi. Dziesmu teksti publicēti parasti bez meldijām un līdz ar to bez refrēniem un atkārtojumiem, kas saistīti ar meldiju. Taču ne te meklējama klasisko tautasdziesmu žanra stila specifika, bet gan tais valodas izteiksmes līdzekļos, kas atkarīgi no pantmēra un kas apskatāmi īpaši.

Pie valodiskas izteiksmes līdzekļiem, kas nesaistās tieši ar meldiju, bet kuri galvenokārt kalpo savdabīgiem muzikāliem nolūkiem, jāmin tā sauktā onomatopoēze (sk. turpmāk — III daļu). To, tāpat kā skaņu jeb asemantiskos refrēnus, lieto īpašos emocionālos nolūkos, zināmas noskaņas radīšanai.

Ipatnējs tautasdziesmu muzikālās izteiksmes līdzeklis ir arī aliterācija, kas valodas plāksnē saistās ar jautājumu par vārdu izvēli teikumā.

Dziesmu mākslinieciskās izteiksmes spēku kāpina gan meldija, gan valodas izteiksmes līdzekļi, kas kalpo gan valodiskiem, gan savdabīgiem muzikāliem nolūkiem. Bet, kā jau teikts, ne visas dziesmas dziedamas. Ne visās sastopami refrēni, dziedamie atkārtojumi, onomatopoēze, aliterācija. Turpretim visās klasiskajās tautasdziesmās ir noteikts ritms — vai nu trohajs, vai daktils. Jārunā īpaši par ritmu, kas pats par sevi zināmā mērā nosaka dziesmu valodas stilu. Lietojot šā raksta pirmajā daļā atzīmēto akad. V. Vinogradova terminu, varētu runāt par klasisko tautasdziesmu pantmēru kā šo dziesmu valodas stila funkcionālo nosacījumu. Ārpus noteiktā pantmēra ietvariem nefunkcionē stils, ko varētu saukt par klasisko tautasdziesmu stilu, bet tikai šā stila elementi. Tieši pantmērs izveido raksturīgo iekšēji apvienoto valodas sazināšanās līdzekļu atlasē, savienojuma un lietošanas paņēmieni kopu klasiskajās tautasdziesmās kā šo dziesmu valodas stila iezīmi.

Ritms latviešu klasiskajās tautasdziesmās, kā zināms⁶⁵, dibinās

⁶³ Kuliet riju, kūlējiņi,
Kūlējiņi,
Maliet māli, malējiņi,
Malējiņi. (A. Jurjāns)

Kas grib laba kumeliņa,
Lai negaida gaiļa laika,
Lai negaida. (A. Jurjāns)

⁶⁴ Ganīdama saganiju,
Ganīdama saganiju
Treju liču āboliņu,
Treju liču āboliņu. (A. Jurjāns)

Lokatiesi, mežu gali,
Lai balsiņis pāri skan,
Lai balsiņis pāri skan.
(Em. Melngailis)

⁶⁵ Latviešu tautasdziesmu pantmēru izpētījis L. Bērziņš. Sk.: Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. Metrika un stilistika. — R., 1940.

uz vārdu akcenta, palīgakcenta, enklīzes⁶⁶ un zilbju garuma jeb kvantitātes tradicionālu izmantojumu. Akcents, palīgakcents un enklīze kā toniskie tautasdziesmu pantmēra formēšanas elementi neietekmē tautasdziesmu valodas stilu. Šie elementi darbojas pantmēra pēdas robežās. Turpretim zilbju kvantitāte, kas ir otrs — tā sauktais metriskais elements latviešu klasisko tautasdziesmu pantmēra formēšanā (un kas ārpus klasiskās tautas dzejas vairs nav dzīvs pantmēra veidošanas līdzeklis), izpaužas divu pēdu jeb dipodijas gala zilbēs. Dipodiju gala zilbes, būdamas likumsakarīgi noteiktas, uzliek tautasdziesmu sacerētājiem, teicējiem arī noteiktas stila saistības. Metriskie likumi, izpauzdamies tautasdziesmu valodas stilā, ir saistoši tautasdziesmu valodas leksikai, morfoloģijai un sintaksei tādā kārtā, ka to spaidā notiek īpaša vārdu izvēle, zināmi vārdi morfoloģisko formu un sintaktisko konstrukciju pārveidojumi, sevišķi vārdu sakārtojuma ziņā teikumā. Šīs saistības izriet no likumības, kas ietveras klasisko tautasdziesmu dipodiju gala zilbēs. Kā zināms, ir divi latviešu klasisko tautasdziesmu pantmēra zilbju kvantitātes likumi, kas tiek ievēroti gandrīz vai ar matemātisku noteiktību. Galvenais no tiem ir tā sauktais ceturtās zilbes likums: četrzilbīgas trohaja dipodijas gala zilbe ir īsa⁶⁷. Otrs ir tā sauktais trešās zilbes likums: trīszilbīgas trohaja dipodijas gala zilbe ir gara⁶⁸, ja vien šī dipodija nav atveidnāta no kādreizējas četrzilbīgas trohaja dipodijas, kuras trešā zilbe varējusi būt īsa.

Minētie likumi kopā ar cezūras likumu nosaka leksikas ziņā vispirms tādu vārdu izvēli, kas pa vienam vai vairākiem aizpildītu dipodiju, jo pēc latviešu klasisko tautasdziesmu cezūras likuma,

⁶⁶ Enklīze un proklīze ir līdzekļi, ar kuru palīdzību sintaktiskā sakarā novērš akcenta atrašanos divās blakus esošās zilbēs, parādību, ko latviešu valoda necieš. Tā, piemēram, visi prievārdi teikumā, atskaitot *dēļ, labad* un zināmos gadījumos arī *pēc*, nostādamies vārdu priekšā, netiek izrunāti ar savu akcentu, bet to zaudē un akcenta ziņā pieslien nākamajam vārdam, veidojot proklīzi: *uz* → *mājām*, *no* → *rīta* utt. Dažas partikulas, nostādamās aiz vienzilbīgiem vārdiem, netiek izrunātas ar savu akcentu, bet to zaudē un akcenta ziņā pieslien iepriekšējam vārdam, veidojot enklīzi: *vēd* ← *taču*, *tēic* ← *jel* u. tml. Tautasdziesmās tiek izmantota tikai enklīze, pie tam ļoti plašos apmēros.

⁶⁷ Īsas ir tās gala zilbes, kas beidzas ar īsu -a, -e, -i, -u vai ar -as, -es, -is, -us.

⁶⁸ Latviešu klasiskajās tautasdziesmās sastopam garas zilbes pēc dabas (kas satur 1) garu patskani, 2) divskani, 3) īsa patskaņa savienojumu vienā zilbē ar plūdeni l, r vai nāseni m, n) un pēc stāvokļa (kurās aiz īsa patskaņa vienā zilbē atrodas divi līdzskaņi, piem.: *tapt, tikt*).

kas nepieļauj vārda pārnese no vienas dipodijas otrā, dipodijas beigām jāsakrīt ar vārda beigām, dipodija nedrīkst šķelt vārdu. Tādā kārtā trohaja dziesmu dipodijā iederas šādas vārdu kombinācijas pēc zilbju skaita: vai nu viens četrzilbju vārds (*«Dziedādama, / līgodama...»*), vai nu divi divzilbju vārdi (*«Dziedot dzimu, / dziedot augu...»*), vai viens vienzilbes un otrs trīszilbju vārds (*«Lai dariju, / ko dariju...»*), vai arī divi vienzilbes un viens divzilbju vārds (*«Uz tām prūšu / robežām...»*). Teorētiski būtu iedomājams arī trohajs ar četriem vienzilbes vārdiem, taču prakse tādu piemēru neuzrāda. Turpretim prakse ar tā saucamo lāpāmō vokāļu un elīzijas jeb skaņu izlaidumu palīdzību vārdā dod iespēju kombinēt dipodijā arī citāda zilbju skaita vārdus. Tā ikviens vārds, kas beidzas ar garu gala zilbi vai ar tādu īsu zilbi, kas beidzas ar līdzskani, aiz kura kādreiz sekojis kāds patskanis, ir attiecīgi paplašināms par vienu zilbi ar lāpāmō vokāļa (*a, e, i, u*, bet biežāk gan ar *i*) palīdzību vai ar lāpāmās zilbes (*ja, je, ji, ju*) palīdzību gadījumos, kuros vārds beidzas ar garu patskani. Parasti lāpāmō vokāli sastopam aiz vārda pēdējā līdzskaņa, bet, ja vārds beidzas ar divi līdzskaņiem, tad šo līdzskaņu starpā. Piemēram:

Vai tu traka, tautu meita, Kumelame šautru svieda:
Nebūt' manis kumeliņis, Kas pūriņu vizinātu? 30020

Turpretim vārdu, kas beidzas ar īsu patskani, ritma prasību dēļ var sašaurināt, izlaižot jeb elidējot vārda galā īso patskani, piemēram:

Vis' arāji tīrumā, Man' arāja vien nevaid.
Vai nelaime atjūgusi Man' arāja kumeliņu. 28173

Taču tautasdziesmu valodas stilam kā dipodijas likumību noteiktai parādībai raksturīgāka par minētajiem vārdu morfoloģisko formu pārveidojumiem (ar lāpāmō vokāļu un elīzijas palīdzību) ir pamazināmo vārdu izvēle. Pamazināmo vārdu jeb deminutīvu ārkārtīgi plašo izlietojumu tautasdziesmās nosaka pantmēra prasības pēc vārdiem, kas palīdzētu noteiktā zilbju skaita ziņā piepildīt dipodiju. Deminutīvi noderīgi ar to, ka tie vienmēr vismaz par vienu zilbi garāki nekā attiecīgie pamatvārdi. Tādā kārtā deminutīvu izvēli tautasdziesmās nosaka vispirms nevis deminutīvu nozīme, bet forma. Deminutīvs tautasdziesmās kā stila līdzeklis kalpo galvenokārt pantmēra vajadzībām un nevis emocionāla satura izteiksmei, nevis mīlinājuma nokrāsas piešķiršanai ar pamazinājuma formu izteiktajam vārdam. Tāpēc klasiskajās tautasdziesmās, kur uz to dziesmas idejiskais saturs nespiež, deminutīvs uztverams bez deminutīva nozīmes. To spilgti liecina piemēri, kuros deminutīvs kā forma ir pretrunā ar izsacījuma

jēgu, pirmkārt, apdziedāto reālo parādību plāksnē, otrkārt, idejiskā satura plāksnē⁶⁹:

Gara gara rindiņa Cūciņu tek. 29120

Sunīšam maizes devu Dižu dižu gabaliņu. 29411

Vagarīte dievu lūdza, Ellē kājas karājās. 31513

Klasiskajām tautasdziesmām kā mutvārdu tautas dzejai, atmiņā saglabājamai, raksturīgs uzbūves, izteiksmes vienkāršums. Tas atkarīgs no ļoti noteiktām kompozicionālām, pantmēra un valodas stila likumbām. Tās, vēsturiski izstrādājušās gadsimtu ilgā praksē, nosaka tautas dzejas formu. Vēsturiski nosacīta ir arī deminutīvu plašā lietošana klasiskajās tautasdziesmās.

Klasisko tautasdziesmu pantmēra prasības nosaka to valodas stilā verbu pagātnes formu lietošanu bez pagātnes nozīmes (sk. turpmāk). Pagātņi lieto gan ar tagadnes nozīmi blakus citu verbu tagadnes formām, gan ar nākotnes nozīmi blakus citu verbu tagadnes (un nākotnes) formām. Piemēram:

Kungi, karu neceliet, Mazi mani bāleliņi:

Nejaudāja bruņas nest, Ne tērauda zobentiņu. 32076

(«Nejaudāja» ar tagadnes nozīmi «nejaudā» blakus imperatīva tagadnes formai «neceliet».)

Iemu Laimes pirtiņā, Aizaveru pirts durtiņas,

Dievs to zina, mīļā Laime, Vai izgāju saulītē. 1095, 2

(«Izgāju» ar nākotnes nozīmi «iziešu» blakus tagadnes formām «iemu» un «aizaveru».) Šāda pagātnes formu lietošana tautasdziesmās ir ieviesusies kā stila līdzeklis, un tā izskaidrojama ar valodas vēsturi. Pirms 16. gadsimta latviešu valodā div- un vairākzīlbīgu vārdu gala zīlbes īsie patskaņi vēl nebija zuduši. Daudzos gadījumos darbības vārdu tagadnes senā 3. personas forma ar īso patskani gala zīlbe saskan ar tagadējo pagātnes formu, piem., *lūdza*. Zūdot dzīvajā tautas valodā īsajiem patskaņiem gala zīlbes, attiecīgos vār-

⁶⁹ To zinot, jānoraida latviešu tautasdziesmu stila ideālistisks izskaidrojums deminutīvu jautājumā, kādu sniedz L. Bērziņš:

«Pārdomājot, kā šī stila forma (deminutīvs, — A. O.) varējusi izveidoties, mēs nonākam arī pie tālākiem slēdzieniem, īpaši pie tāda, ka l. (latviešu, — A. O.) t. (tautas, — A. O.) poēzija ir maigas dabas, kas ar simpātījām neskopojas... Tiklīdz priekšmets ir pārvērties par dzejisku priekšstatu, tūlīt no tā atlec arī īstenības skarbums, kur aistētiskajam aplūkošanas veidam mīļi top draugi un ienaidnieki.» (*Bērziņš L.* Ievads latviešu tautas dzejā. I. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 358. lpp.)

Deminutīva lietošana ienaidnieka apzīmēšanai klasiskajās tautasdziesmās nebūt neliecina par labvēlīgu attieksmi pret ienaidnieku, par samierināšanos ar ienaidnieku, bet gan par pantmēra nosacītu valodas nepieciešamību un to, ka tautasdziesmās pamazīnāmie vārdi parasti uztverami un tulkojami kā pamatvārdi. Sal.: *Endzelin J.* Lettische Grammatik. — Rīga, 1922. — VI lpp.

⁷⁰ Sk.: LGr. — 968.—969. lpp.

dos tika saglabāti šie patskaņi klasiskajās tautasdziesmās pantmēra prasību dēļ. Tā kādreizējās verbu tagadnes formas dziesmās varēja tikt vēlāk uztvertas par pagātnes formām. Līdz ar to izveidojās par paražu dziesmās, kur to prasa pantmērs, brīvi lietot blakus tagadnei jebkura darbības vārda pagātnes formas. Ir vēl citi skaidrojumi.

Valda uzskats, ka pati raksturīgākā latviešu tautasdziesmu stila iezīme ir izteiksmes koncentrētība. Par to izsakāmas dažas piezīmes.

Stila koncentrētība klasiskajās tautasdziesmās ir tautasdziesmu panta formas nosacīta, taču tas ir tikai ārējs apstāklis. Kā rāda garākās tautasdziesmas, kurās sastopamies ar vairāku pantu saistījumu, ar sižetiskas līnijas veidojumu dziesmā, koncentrētība var kļūt un bieži vien kļūst šķietama. Lai norobežotu stila koncentrētību no valodas stilistikas un literatūras stilistikas viedokļa, nepieciešams noskaidrot, kādā nozīmē lietojam terminu koncentrētība. Šos jēdzienus norobežojot, redzēsim, ka stila koncentrētība no literatūras stilistikas viedokļa klasiskajās tautasdziesmās ir dažāda, bet no valodas stilistikas viedokļa visumā vienāda.

Ar stila koncentrētību no literatūras viedokļa saprotam bagātu domu saturu neliela apjoma formā resp. pantā, teikumos. Par koncentrētu stilu saucam tādu, kas atbilst pazīstamajam M. Gorkija dotajam sakāmvārdam un parunu (stila) raksturojumam.⁷¹

Citiem vārdiem, par koncentrētu stilu literatūras stilistikā saucam aforistisku stilu. Tāds ir latviešu īso, klasisko tautasdziesmu stils. Ne velti to pamanījuši jau šo dziesmu krājēji pirms pusotra gadsimta, dodot latviešu tautasdziesmām aforismu jeb prātulu nosaukumu.⁷² Taču garāko tautasdziesmu stils nav aforistisks. Jo garāka dziesma, jo mazāk tanī domu koncentrētības. Klasisko tautasdziesmu izteiksmes koncentrētība no literatūras stila viedokļa tieši saistās ar dziesmas apjomu pantu skaita (resp. rindu) ziņā. Turpretim latviešu klasisko tautasdziesmu izteiksmes koncentrētība no valodas stila viedokļa nesaistās vis ar dziesmas pantu skaitu, bet gan ar elementu, kas nosaka klasisko tautasdziesmu teikumu apmērus. Tāds elements, kā atzīmēts, ir trohaja tautasdziesmās četras dipodijas (resp. dziesmas panta puse) un daktila tautas dziesmās divas dipodijas (resp. viena dziesmas rinda). Latviešu tautasdziesmu stila koncentrētība no sintakses viedokļa izpaužas, pirmkārt, pieciešamu vārdu izlaidumā jeb vārdu elipsē teikumā un, otrkārt, pieciešama teikuma izlaidumā jeb teikuma elipsē konteksta sintakses sakarā. Latviešu

⁷¹ Gorkijs M. Par literatūru. — R., 1946. — 189. lpp.

⁷² Sal. G. Bergmaņa 1807. g. izdotā latviešu tautasdziesmu krājuma nosaukumu «Erste Sammlung Lettischer Sinngedichte» («Pirmais latviešu prātulu krājums» jeb «Pirmais latviešu aforistiskās dzejas krājums»).

tautasdziesmu elipse ir jau pētīta gan valodas stila plāksnē⁷³, gan literatūras stila plāksnē⁷⁴.

Aplūkotie jautājumi ir tikai daļa no valodas un ritmomelodikas attieksmju kopas. Tie ir jautājumi, kas latviešu filoloģijā guvuši vispārīgu apgaismojumu, bet pie kuriem vēl strādājams detalizētos pētījumos. Turpretim jautājumi par latviešu tautasdziesmu ritmomelodiku sintaktiskās fonētikas plāksnē, jautājumi, kas saistīti ar tādiem jēdzieniem kā runas intonācija, runas taktis, pauzes, elpojuma grupas, sintagmas⁷⁵ u. tml., ir pilnīgi neskarti. Tiem jāpievēršas turpmāk speciālos pētījumos.

Bez ritmomelodikas tautasdziesmu valoda, sevišķi sintakses jomā, ļoti cieši saistīta ar tautasdziesmu kompozīcijas paņēmieniem. Šis attieksmju jautājums aplūkojams īpaši.

3. PAR TAUTASDZIESMU SINTAKSES ATTIEKSMĒM AR KOMPOZĪCIJU

Cetrindes⁷⁶, kas tiek uzlūktas par latviešu klasisko tautasdziesmu pamatformu, komponētas divdaļīgi. Cetrinde sastāv no divi dziesmas pusēm (ko dažkārt sauc par strofām vai divrindēm), (dziesmas) puse — no divi rindām, rinda — no divi dipodijām, bet dipodija, kā to rāda jau pats vārds, — no divi pēdām:

Kas var / dziesmas // izdzie/dāt,

Kas va/lodas // izru/nāt?

Kas var / zvaigznes // izskai/tīt,

Jūras / zvirgzdus // izla/sīt? 38

Cetrindes parasti ir trohaja pantmēra (—○)⁷⁷ dziesmas. Daktila pantmēra (—○○) dziesmās divdaļīgā kompozīcija neattiecas uz dziesmas pusēm, bet tikai uz rindām, kas sastāv no divi dipodijām un dipodijas no divi pēdām. Vairums daktilisko dziesmu ir divrindes, taču samērā plaši izplatītas arī trīsrindes un cetrindes, retāk piec-rindes. Daktiliskajās dziesmās daktila pēdas bieži mijas ar spondeju

⁷³ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — Nod. «Teikuma locekļu un teikumu elipse». — 1057.—1059. lpp.

⁷⁴ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. Metrika un stilistika. — R., 1940. — Nod. «Elipse». — 374.—376. lpp.

⁷⁵ Sal.: Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950. — С. 220.

⁷⁶ Par cetrindēm sauktas tikai trohaja pantmēra dziesmas ar četrām rindām, kuras, kā iepriekš sacīts, šai darbā tiek rakstītas divrindes formā, izņemot īpašus gadījumus, ilustrējot dziesmu kompozīciju un parādot tradicionālo rakstījuma veidu. Cetrindes rakstījums divās rindās saglabā kompozicionālo divdaļīgumu un parāda labāk teikumu sintaktiskās attieksmes — sniedz relatīvi nobeigtus teikumus.

⁷⁷ Zīme ○ norāda vienu laika vienību jeb moru. Zīme — norāda divas moras.

(—), retāk ar dipirihiju (○○○○). Daktiliskas divrindes piemērs:

Cī, čī, / zīlīte, // kur tavi / bērniņi?
Augstā / kalnā, // liepiņas / galā. 2097

Daktiliskas trīsrindes piemērs:

Zīlīte, / žubīte, // kur tavi / bērniņ?
Kas viņus / šūpo, // kas viņus / auklē?
Vējmāte / šūpo //, vējmāte / auklē. 2091

Daktiliskas četrpēdītes piemērs:

Zīlīte / žubīte, // kur tavi / bērniņi?
— Viņpus / Daugavas // ozola / zarā.
Kas viņus / šūpo, // kas viņus / auklē?
— Vēja māte / šūpo, // vēja māte / auklē. 2092

Daktiliskas piecīdītes piemērs:

Incīti, kaķīti, pīsim vīzītes,
Pīsim vīzītes, ausim kājiņas:
Rītu būs svētdiena, brauksim ciemā.
Tu iesi namā, es istabā;
Tevi suņi saries, mani brāļi saņems. 2240

Kā redzams no piemēriem, daktilisko dziesmu rindā (kas sastāv no divi dipodijām) parasti atbilst arī kādai sintaktiski relatīvi nobeigtai vienībai — teikumam. Tāpēc daktilisko dziesmu teikumu analīzes gadījumos pieturamies pie tradicionālās dziesmu rakstības, neatkāpjoties no tās — kā to darām trohaisko dziesmu gadījumos. Taču Kr. Barons pie šādas dziesmu rakstības pieturējies tikai «Latvju Dainu» I sējumā. Pārējos sējumos daktiliskās dziesmas rakstītas rindās ar vienu dipodiju, piemēram:

Izauga liepiņa
Caur klētes jumtu,
Izkāra ziediņus
Saulītes pusē.
Atjāja tautietis
Ziediņu rauti.
Rauj, rauj, tautieti,
Nerausi velti:
Viens pats ziediņš
Dālderī maksā,
Tā pate liepiņa
Simts dālderīšu. 33588

Šāds daktilisko dziesmu rakstījums no valodas viedokļa nav ieteicams, jo tas saārda sintaktiskus relatīvi nobeigtus veselumus atsevišķās daļās.⁷⁸ Tāpēc šai darbā teikumu analīzes gadījumos daktiliskās tautasdziesmas rakstām tikai ar divi dipodijām rindā. Pārnesot attiecīgo rindu pie sintaktiski piederīgās iepriekšējās rindas, atstājam

⁷⁸ Taču daktilā dziesmu rakstījums ar vienu dipodiju vienā rindā parastāks un saskan ar šīm dziesmām raksturīgo melodiju takts mēriem.

pārnesto rindu ar pirmā vārda lielo sākumburtu, no kā redzams un restaurējams Kr. Barona dotais dziesmas rakstījums:

Es jauna būdama, Ko nedariju!
No puķu ziediem Tiltiņu grīžu.
Tur jāja kundziņi, Tur kaŗa viri,
Tur mani brālīši Māršiņas veda. 33578

Latviešu klasiskajās tautasdziesmās no kompozīcijas viedokļa izšķir īsākās tautasdziesmas un garākās tautasdziesmas, un tautasdziesmu virknes.

Par īsākajām tautasdziesmām saucam trohajiskās četrindes un sešindes un daktiliskās tautasdziesmas — divrindes, trīsrindes, četrindes un piecindes (skaitot katrā rindā divas dipodijas).

Par garākajām tautasdziesmām saucam trohajiskās, sākot ar astoņrindēm, un daktiliskās, sākot ar sešrindēm (skaitot katrā rindā divas dipodijas).

No īsākajām tautasdziesmām, kuru kompozicionālos tipus šeit uzrādām, jāmin īpaši tautasdziesmas ar divām atkārtotām dipodijām jeb vienu atkārtotu rindu. Par tām jārunā īpaši sakarā ar trohajiskajām sešrindēm. Kompozicionāli sešrindes dalāmas divos tipos, no kuriem katram ir īpaša attieksme pret teikumu apmēriem un iekārtu.

Ar teikumu apmēru jeb apjomu saprotam teikumu plašumu vārdu skaita resp. zilbju skaita ziņā.

Četrindēs var ietilpt tāds vārdu skaits, kura zilbju summa ir no 24 līdz 32. Proti, ja četrindē katra dipodija būtu trīszilbju dipodija, tad, ievērojot to, ka dipodiju skaits četrindē ir astoņas, dabūjam 24 zilbes. Bet, ja četrindē katra dipodija būtu četrzilbju dipodija, tad, ievērojot to pašu apstākli, ka dipodiju skaits četrindē ir astoņas, dabūjam 32 zilbes. Ņemot vērā, ka četrindē var būt gan viena vai vairākas trīszilbju dipodijas, gan arī vairākas vai viena četrzilbju dipodija, zilbju skaits četrindes teikumos var svārstīties robežās no 24 līdz 32. Aprēķināt, cik vārdu var būt četrindes teikumos, ņemot vērā četrindes teikumu ierobežoto apjomu vārdu zilbju skaita ziņā, nav vajadzības. Vārdi var būt gan vienzilbes, gan divzilbju, gan trīszilbju, gan četrzilbju, reti pieczilbju un vēl retāk sešzilbju, un līdz ar to vārdu skaits četrindē ļoti dažāds, taču ne mazāks par 8 vārdiem⁷⁹ un ne lielāks par 20 vārdiem.⁸⁰ Mazākā robeža šeit no-

⁷⁹ Satekam, bāreniši,
Norietnišu kalniņā,
Noriešam asariņas,
Norietnišu lapiņās. 4217, 1

Sal. 9 vārdu t. dz. 359; 736; 1264, 1; 2138; 3957; 4216; 4217; 4826; 5108 u. c.

⁸⁰ Lai gul miegu, kas gul miegu, Lai gul miegu raudādams;

Lai kuļ riju, kas kuļ riju, Lai kuļ riju dziedādams. 624, 5

Sal. 19 vārdu t. dz. 43161.

teikta, ņemot vērā to, ka četrīndē ir astoņas dipodijas un dipodijā zināmos gadījumos var būt tikai viens trīsīlbu vai četrīlbu vārds. Lielākā robeža šeit noteikta praktisko novērojumu rezultātā. Parastā vārdu skaita norma četrīndē no 12 līdz 16. Ne pats šis vārdu skaits mūs interesē četrīndē, bet fakts, ka tas liecina par vislielāko iespējamu izteiksmes ekonomiju teikumu veidošanā, dziesmas darināšanā. Vēl jo vairāk šis fakts mūs interesē tāpēc, ka zināms, un turpmāk to redzēsim attiecīgu teikumu analizē, ka četrīndē bieži vien ir pat divi salikti teikumi. Tas rāda, cik tiem jābūt koncentrētiem stila ziņā. Līdzīgi koncentrēta izteiksme ir īsajās daktiliskajās dziesmās.

Ar teikumu iekārtu jeb struktūru saprotam teikumu uzbūvi no vārdu sakārtošanas, teikumu tipoloģijas un teikumu saistījuma viedokļa, ņemot vērā viena teikuma attieksmi pret otru teikumu resp. vienas teikuma daļas attieksmi pret citu teikuma daļu vai visu pārējo teikumu.

Sešrīndēs sastopamies ar divējādu teikumu iekārtu atkarā no sešrīndes kompozīcijas veida. Viens no sešrīndes (kā arī viens no četrīndes) kompozīcijas veidiem ir tā saucamā paplašinātā nepārrinde, konkrēti — paplašinātā piecīrinde. Par paplašinātu nepārrīndi saucam tādu divdaļīgu komponētu dziesmu, kuras teksta komunikatīvo funkciju spēj veikt četrīndē trīsīrinde un sešrīndē piecīrinde. Citiem vārdiem, par paplašināto nepārrīndi saucam trīsīrīndi un piecīrīndi ar vienas rindas atkārtojumu. Piemēri ar pasvītrotām paplašinātajām rindām.

Cetrīrinde kā paplašinātā trīsīrinde:

Labāk dziedu, nekā raudu,
Lai raud mana ļauna diena,
Lai raud mana ļauna diena,
Manim ļauna vēlētāja. 116

Sešrīnde⁸¹ kā paplašinātā piecīrinde:

Es dziesmiņu daudz zināju,
Man bij divi striķa pūri,
Man bij divi striķa pūri,
Divas mazas vācelītes;
Kur tad vēl šādas tādas
Pa visām kabatām. 33

Kā redzams no piemēriem, dziesmu teksts savu komunikatīvo funkciju spēj pilnīgi veikt bez atkārtotā kompozicionālā elementa. Taču jāatzīst, ka šāda veida atkārtojumi trohajiskās tautasdziesmās

⁸¹ Sešrīnde var veidoties arī no četrīndes ar divu rindu atkārtojumu:

Sēju rudzus, sēju miežus
Sēj' auziņas vairumā,
Sēj' auziņas vairumā,
Baroj' bērus kumeliņus,
Baroj' bērus kumeliņus,
Rudin' vest ligaviņu. 28134

veic ne tikai kompozicionālas un literatūras stilistikas plāksnē mēklējamas stilistiskas funkcijas.

Paplašinātā nepārrindē atkārtotās dipodijas veic arī zināmas valodas stila funkcijas.

No vienas puses, atkārtotās dipodijas veic saikļu vai saikļu vārdu⁸² funkcijas. Tā, piemēram, atkārtotās dipodijas *Lai raud mana ļauna diena* dotajā dziesmā no komunikācijas viedokļa ir sinonīma konstrukcija saikļa vārdam *kas (ir)*, un visas dziesmas teksts tādā gadījumā nozīmē to pašu, ko «Labāk dziedu, nekā raudu, lai raud mana ļauna diena, (kas (ir)) manim ļauna vēlēšana». Atkārtotās dipodijas *Man bij divi striķa pūri* otrā piemērā no komunikācijas viedokļa ir sinonīma konstrukcija saiklim *un*, un visas dziesmas teksts tādā gadījumā nozīmē to pašu, ko «Es dziesmiņu daudz zināju, man bij divi striķa pūri (un) divas mazas vācelītes; kur tad vēl šādas tādas pa visām kabatām». Tādā kārtā atkārtotās dipodijas no sintakses stilistikas viedokļa ir uzlūkojamas par zināmu saikļu konkrētiem stilistiskiem sinonīmiem. Tas nozīmē, ka tie iespējami tikai attiecīgajā konkrētajā kontekstā un nav vispārināmi kā zināmu saikļu sinonīmi ārpus dotā konteksta.

No otras puses, atkārtotās dipodijas var uzlūkot par vienkāršiem atkārtojumiem kādas domas pastiprināšanai. Tādā gadījumā atkārtotās dipodijas būtu īpatnēji tautasdziesmu frazeoloģiski sintaktiski pastiprinājumi, kas kā frazeoloģiski veidojumi pastiprina atkārtojamo dipodiju domu un kā sintaktiski veidojumi saista konteksta sakarā divus relatīvi patstāvīgus teikumus vienā sintaktiski nedalāmā veselumā. Šāds raksturs atkārtotajām dipodijām ir arī garākajās tautasdziesmās, kurās sastopamies ar atkārtotajām dipodijām starp vairākiem sintaktiskiem posmiem (teikumu daļām), ne tikai starp diviem (kā īsākajās tautasdziesmās). Garākajās tautasdziesmās sastopamo atkārtoto dipodiju virkni literatūras stilistikā, kā zināms, sauc par ķēdī.⁸³ Ķēde ir starprindu saistījums vai, kā minēts latviešu tautasdziesmu stilistikā, tā «ir interstrofiskas dabas. Kur nav pārejas no strofas uz strofu, tur arī ķēdei nav vietas».⁸⁴ Taču ķēde garākajās dziesmās zināmos gadījumos var iegūt vēl kādu citu sintaktisku raksturu, kāda nav atkārtotajām dipodijām īsākajās tautasdziesmās. Šis raksturs vērojams, piemēram, šādā daktiliskā dziesmā ar retinātām atkārtotajām dipodijām:

Izauga liepiņa Taciņa malāi,
Ik gāju ūdeņa, Ik aplaistīju.
Jo aplaistīju, Jo zaļi auga,

⁸² Par saikļu vārdiem tiek saukti citu vārdšķiru vārdi, ne saikļi, kas teikumā veic saikļu funkcijas, kā, piemēram, vietniekvārdi *kas, kāds*, apstākļa vārdi *kur, kad* u. tml.

⁸³ *Bērziņš L.* Ievads latviešu tautas dzejā. I. — R., 1940. — 224.—228. lpp.

⁸⁴ Turpat. — 225. lpp.

Jo zaļi auga, Jo balti ziedi,
 Jo balti ziedi, Jo mēllas ogas.
 Ja daiļa māmiņa, Jo daiļas meitas,
 Jo daiļas meitas, Jo daiji znoti. 33587

Seit atkārtotās dipodijas veic ne tikai (līdzīgi atkārtotajām dipodijām īsākajās tautasdziesmās) saikļu vārdu funkciju un frazeoloģiski sintaktiska pastiprinājuma funkciju, bet tās iegūst vēl trešo funkciju. Tā izpaužas atkārtoto dipodiju piesaistījumā nākamajam sintaktiskajam posmam, veidojot kopā ar to tādu sintaktisku veselumu, kurā atkārtotās dipodijas saistās ar divi nākamajām dipodijām saliktā pakārtotā teikumā. Palīgteicienus te iespējams raksturot divējādi: pirmkārt, kā salīdzinājuma teicienus, kas ietilpst darbības veida teicienu grupā⁸⁵, otrkārt, kā nosacījuma palīgteicienus. Dotos piemērus izprast kā nosacījuma palīgteicienus palīdz sinonīmās sintaktiskās konstrukcijas, kas salīdzināmas ar analizējamām konstrukcijām. Tā vienība «Jo zaļi auga, jo balti ziedi» salīdzināma pēc sintaktiskās sinonīmijas ar nosacījuma teikumu «Ja zaļi auga, tad balti ziedi».

Otrs sešrindes tips — sešrinde bez atkārtotām dipodijām⁸⁶ — no kompozīcijas viedokļa speciāli neietekmē tautasdziesmu teikumu iekārtu.

Nemot vērā, ka garākās tautasdziesmas no kompozīcijas viedokļa sastāv no elementiem, kas atbilst īsākajām tautasdziesmām, nav jārūnā īpaši par tautasdziesmu teikumu apmēriem garākajās tautasdziesmās. Tanīs dziesmās, kas sižetiski saistās, Kr. Barons neatdala četrindi no četrindes. Tās tiek atdalītas tā saucamajās dziesmu virknēs — četrindu savienojuma gadījumos, kuros četrindēm nav sižetiska sakara.

Garākas sižetiskas tautasdziesmas piemērs, kas rāda, ka tā kompozicionāli sastāv no četrindēm resp. divrindēm:

Balta, balta viešņa nāca Bez saulītes vakarā;
 Tā nebija balta viešņa, Tā bāriņas Laime bija.
 «Labvakari, bārenīte, Dzirdēj' tevi saderam.»
 — Paldies, mana zelta Laime, Kāda mana derēšana?

⁸⁵ Darbības veida teicienus, kas savā laikā tika saukti par kārtas teikumiem, tiek uzrādīti teicienu modeļi, kas atbilst mūsu analizējamam piemēram:

«Kārtas teikumi iedalāmi a) salīdzināmos un seku teikumos.

a) Salīdzināmie teikumi iesākas ar: *kāds* (-tāds virst.), *kā* (-tā) *it kā*, *jo* (-jo), *cik* (-tik): ... Jo plīks, jo traks.» (*Endzelīns J. un Milēnbahs K. Latviešu valodas mācība*. — 11. izd. — R., 1937. — 155. lpp.)

⁸⁶ Piemēram:

Trīs pūriņi greznu dziesmu
 Brāl' apiņu dārziņā.
 Kad es iešu tautiņās,
 Duj pūriņus līdzī nēmšu;
 Trešo pūru pametišu
 Mazajai māsiņai. 49

Ne man govu, ne man vēršu, Ne baltaju villanīšu.
«Ej projām, bārenīte, Es tev gribu palīdzēt:
Būs tev govīs, būs tev vērši, Būs baltajas villanītes;
Būs tavami arājam Dūkanbēri kumeliņi.» 4976, 2

No piemēriem redzams, un to apliecina arī plaša tautasdziesmu analīze, ka kompozicionālais elements, kas nosaka klasisko tautasdziesmu teikumu apjomu, trohaja tautasdziesmās ir dziesmas puse /resp. divrinde/ jeb četras dipodijas un daktila tautasdziesmās divas dipodijas. Runājot par teikuma apjomiem jeb apmēriem, ievērota mazākā kompozicionālā vienība, kas saistās ar relatīvi nobeigtas domas izteicēju teikumu. Konteksta sintaksē, protams, jāievēro trohaja četrindē abas puses un daktila dziesmās vismaz četras dipodijas.

Tikai ļoti retos izņēmuma gadījumos sastopamies trohaja tautasdziesmās ar teikumiem, kuros domas relatīvā nobeigtība iet pāri četru dipodiju robežām. Piemērs, kurā visa četrinde resp. visas astoņas dipodijas veido tikai vienu relatīvi nobeigtu domu:

Nevienam tautiešam Nava tāda kumeliņa
Kā manam bāliņam: Rakstītām krēpitēm. 29869
Sal.: arī 7568; 28636; 30823

Tāpat pie ļoti retiem gadījumiem teikuma apmēru un kompozicionālo posmu attieksmju ziņā pieskaitāmi tie, kuros trohaja tautasdziesmās divās dipodijās un daktila tautasdziesmās katrā dipodijā ietverts relatīvi nobeigts teikums:

Viena meita Rīgā dzied, Otrā dzied Valmierā,
Abas dzied vienu dziesmu, — Vaj tās vienas mātes meitas? 1
Cīrulis dziedāja, Vasara nāca,
Cep māte, kukuli, Es iešu ganos. 28842

Ar tautasdziesmu kompozicionālām īpatnībām saistās ne vien tautasdziesmu teikumu apmēri un iekārta, ko tikko aplūkojām vienā speciālā jautājumā sakarā ar atkārtotajām dipodijām, bet arī daudzas citas teikumu apmēru un iekārtas resp. uzbūves īpašības. Viena no tām ir teikumu resp. teikuma daļu attieksmes.

Visnepārprotamāk klasisko trohaja tautasdziesmu teikumu apmēri un iekārta noteikti ar četrām dipodijām sekojošos četrindes kompozīcijas tipos.

Pirmkārt, četrindes viena puse ir jautājums, otra puse — atbilde:

Kam tā tāda ziedu plava, Zābakaini plāvējiņi?
Tā māsiņas ziedu plava, Bāleliņi plāvējiņi. 28638

Otrkārt, četrindes veidotas ar paralēliem teikumiem.⁸⁷

⁸⁷ Paralēlie teikumi var būt abi noformēti arī kā jautājuma teikumi:

Kas gulbīti baltu dara, Ne ezera ūdentīnš?
Kas meitiņu lietā lika, Ne puisīša gredzeniņš? 5936v

Cetrindes viena puse parasti tad ir dabas aina, otra puse — cilvēkdzīves aina:

Strauja, strauja tā upīte, Kam akmeņi dibenā;
Stalta, stalta tā māsiņa, Kam bagāti bāleliņi. 5746

Retāk kā paralēli teikumi sastopami pretstatījuma teikumi, kas tad abi var attiekties uz cilvēkdzīvi:

Jauni puīši plāvējiņi Sudrabiņa izkaptīm;
Vecas meitas grābējiņas Ar baltiem pakaušiem. 28633

Treškārt, cetrindes veidotas ar eksplikatīviem teikumiem,⁸⁸ t. i., no viena vispārīgākas domas teikuma ar otru sekojošu teikumu, kas doto vispārīgāko domu konkretizē vai citādi kā tuvāk paskaidro:

Dziesmiņā vien pazinu, Kura meita bārenīte:
Vaj dziedāja, Vaj runāja, Vis māmiņu pieminēja. 139
Lidaciņa velējās Zaļas niedras galiņā:
Zīda kreklis, zelta vāle, Sidrabiņa velētava. 30808

Tādi paši ir klasisko daktila tautasdziesmu kompozicionālie paņēmieni un teikumu attieksme⁸⁹, izņemot paralēlismu ar dabas dzīves un cilvēkdzīves ainām. Šāda tipa paralēli teikumi daktila dziesmām sveši.

Tikai retos izņēmuma gadījumos, kas nesaskan ar klasisko tautasdziesmu tradicionālo kompozīciju un teikumu apmēriem, sastopamas trohaja tautasdziesmas, kas neatbilst dotajiem kompozīcijas tipiem un kurās teikuma domas relatīvā nobeigtība neietilpst četrās dīpodijās, bet iet tām pāri.

Ja nu visa četrinde ir vienkāršs teikums, tad tanī mēdz būt vienveidīgi teikuma locekļi:

Citi bērni manu bērnu	Vaj, nelieti, tevis dēļ
Celiņā satikuši,	Māte mani audzināja,
Labu nazi izviluši,	Tina linu palagā,
Tutenīti iedevuši. 2215	Liepā kāra šūpulīti? 15233

⁸⁸ Eksplikatīvie jeb paskaidrojošie teikumi var būt noformēti kā paralēli teikumi:

Skaisti, skaisti zīle dzied Zelta kalna galiņā:
Tā dziedāja tā meitiņa, Kurai kāzas šoruden. 176

⁸⁹ Piemēri:

a) ar jautājuma un atbildes teikumiem:

Kas ganam lika Kokā kāpt?
Velnš viņu didīja. Ragana spaidīja. 29563

b) ar paralēliem teikumiem:

Tēvs dēlu ietina vadmalas deķei;
Māte meitu ietina raibītēs. 1129, 1

c) ar eksplikatīviem teikumiem:

Atata, Dieviņi, man laba laime:
Noķēru cīruli pa lauku tekam. 1157

Ja visu četrindi aizņem viens teikums, tad tas biežāk ir salikts saikļu nekā vienkāršs teikums:

Ko es biju sariebuse
Sav' mīļai māmiņai,
Ka tā mani pavēlēja
Bargajami tautiešam? 15332

Ar tautieti saderēju
Tīrumāi, klajumāi,
Lai mūžiņis, kāds būdamis,
Ne vārdu nerunāt. 15376

No šādiem saliktiem saikļu teikumiem — četrindēm — biežāk sastopami salīdzinājuma teikumi:

Labāk manu iesaliņu
Ciema kūkas apēdušas,
Ne kā manu alutiņu
Bez dziesmām apdzēruši. 782

Labāk būtu to dienīņu
Zem eglītes gulējuse,
Ne kā tautu neveiklam
Raibus cimdus adījuse. 15553

Ņemot vērā, ka dziesmas konteksta sakarā teikumi var saistīties, izvirzās kā īpaši pētījama — teikuma robežu problēma.⁹⁰

Nobeidzot to vispārīgo sakaru aplūkojumu, kādi ir metriķi un stilistikai ar zināmām sintaktiskām konstrukcijām, jāsniedz vēl pāris precizējumu šai jautājumā sakarā ar divu somu tautas dzejas pētnieku — vācieša V. Šteinica un soma A. Niemi piezīmēm par paralēlēm ar latviešu tautasdziesmām. Te jāatzīmē, ka ir zināmi apstākļi, kas dod daudzos gadījumos latviešu un Baltijas somugru tautu (konkrēti — somu, igauņu un lībiešu) tautasdziesmās ļoti līdzīgas stilistiski sintaktiskas konstrukcijas un līdz ar to iespējas tās salīdzināt.

Pirmkārt, šais tautās ir izveidojusies līdzīga tautasdziesmu pantmēra struktūra, kas skaidrojama kā atkarīga no vārdu akcenta pirmajā zilbē un zilbju kvantitātes kā galvenajiem šā pantmēra faktoriem.⁹¹

Otrkārt, līdzīgā tautasdziesmu pantmēra struktūrā⁹² ir radījusi pamatu līdzīgu sintaktisku konstrukciju izveidē. Kā viens šādas līdzības gadījums šai sakarā minams paralēlisms, ko V. Šteinics skata tieši sintaktisko konstrukciju plāksnē⁹³ un atzīst par plaši iz-

⁹⁰ Sal. šai sakarā analogas problēmas krievu valodas sintaksē:

Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950. — С. 194.

⁹¹ Sal.: Steinitz W. *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen von Wolfgang Steinitz. «F F Communications Nr. 115». — Helsinki, 1934; par somu tautasdziesmu pantmēru 2.—3. lpp.; par igauņu tautasdziesmu pantmēru 11. lpp.

⁹² Jautājumā par somu tautasdziesmu pantmēra struktūru V. Šteinics atsaucas uz A. Niemi un J. Mikolu: A. R. Niem. *Vanhan suomalaisen runomitan synnystä.* — Suomi IV, 17 un kā atsevišķs novilkums: Vähäisiä kirjelmiä 48, Helsinki, 1918. J. J. Mikkola. *Über das finnische volkstümliche Versmass.* Sitz. — Ber. der Finn. Akad. d. Wiss. 1909, II 3—4 (=Esitemät ja pöytäkirjat. Suomal. Tiedeakatemia, 1909, 142—3).

⁹³ Sk.: V. Šteinica cit. darba XII lpp.

platītu ne tikai somu tautas dzejā.⁹⁴ Te nu jāatzīmē V. Šteinica nostādne paralēlisma jautājumā, salīdzinot latviešu un somugru tautasdziesmas. V. Šteinics nepamatoti atzīst, ka latviešu tautasdziesmām paralēlisms neesot tipisks stila līdzeklis.⁹⁵ Šai sakarā viņš atsaucas uz A. Niemi,⁹⁶ ievērojamo somu folkloristu, kas pētījis arī leišu tautasdziesmas un tanīs paralēlismu nemaz nav uzrādījis.

Ir jāprecizē A. Niemi atziņas paralēlisma jautājumā gan attieksmē pret leišu tautasdziesmām,⁹⁷ gan V. Šteinica atziņas attieksmē kā pret leišu, tā latviešu tautasdziesmām. Izmantojot līdzšinējos pētījumus un balstoties uz novērotajiem saskaņas gadījumiem sintaktiskajās paralēlisma konstrukcijās, jau tagad varam izvirzīt tēzi par vārdu akcenta un pantmēra struktūru kopīgo elementu lielo lomu somu (un igauņu, un libiešu) un latviešu tautasdziesmu līdzīgu stilistiski sintaktisku konstrukciju izveidē. Cik lielā mērā minētie kopīgie elementi stilistiski sintaktiskajās konstrukcijās tuvinā latviešu tautasdziesmas ar neradu valodu — somu un igauņu — tautasdziesmām, tikpat lielā mērā šādu kopīgu elementu trūkums ar leišu — kā radu valodas — tautasdziesmām⁹⁸ latviešu tautasdziesmas no tām attālina.

Lai novērojumu rezultātā radušos un augstāk izvirzīto tēzi par latviešu un somu tautasdziesmu paralēlisma līdzību pamatotu konkrēti, jāpakavējas pie dažu V. Šteinica lietoto terminu paskaidrojuma un saistījuma ar terminiem, kādus lietojam līdzīgā sakarā latviešu tautasdziesmu valodas analizē. V. Šteinics izšķir pēc satura kvalitātes divējādus paralēlisma veidus — sinonīmo un analogo paralēlismu. Sinonīmais paralēlisms izpaužas kādas frāzes satura atkārtojumā, bet analogais paralēlisms — līdzīga satura frāžu blakus nostatījumā.⁹⁹ Pirmais latviešu tautas dzejā tiešām rets, otrs pretēji V. Šteinica atzinumam, produktīvs arī kā stila līdzeklis.

Pēc apjoma V. Šteinics izšķir trejādus paralēlismus. Piemērojot terminus latviešu tautasdziesmu četrindru pantam, tos varētu no-

⁹⁴ Sk.: V. Šteinica cit. darba 4. lpp.

⁹⁵ Turpat. — 13.—14. lpp.

⁹⁶ Uz to V. Šteinics norāda sava darba 13. lpp. 4. parindē. Sal.: A. R. Niemi. Liettulainen kirjallisuus. — Helsinki, 1925, 7. un sek. lpp. Turpat. — 13. lpp.

⁹⁷ Mirta Ozola apcerējumā — Daži vērojumi, salīdzinot leišu un latviešu tautas dziesmas // Ceļi. VIII. — R., 1937. — atsaukusies uz piezīmi, ka latviešu tautasdziesmās sinonīmā paralēlisma gadījumi ļoti reti, aizrāda: «Turpretim leišu tautas dzejā sinonīmā paralēlisma piemēri ir diezgan bieži atrodamī (seko piemēri, — A. O.)» (350. lpp.) un «Leišu tautas dzejā stereotipiskais paralēlisms ir ļoti parasts (seko piemēri, — A. O.)» (351. lpp.).

⁹⁸ Sal.: Augstkalns A. Leišu dainu pantmērs // Ceļi. I. — R., 1931. — 17.—45. lpp.

⁹⁹ Steinitz W. Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volkdichtung. — Helsinki, 1934, 4. lpp.

saukt — plašāko par strofu resp. divrindu paralēlismu¹⁰⁰, vidējo par rindas resp. dipodiju paralēlismu¹⁰¹ un šaurākajam atstāt to pašu terminu, kas lietots somu tautasdziesmu analizē, — vārdu paralēlismu¹⁰².

Samērā plaši izplatīts latviešu tautasdziesmās analogais strofu paralēlisms. Kā četrriņdes kompozīcijas strukturāls paņēmieni, kā jau atzīmēts, tas pirmajā divrindē sniedz dabas ainu, otrā divrindē — cilvēkdzīves ainu. Pie tam arī sintaktiskajā struktūrā ievērota zināma saskaņa starp pirmo un otru divrindi, t. i., sintaktisko konstrukciju paralēlisms¹⁰³:

Sādi tādi ērkšķu krūmi Plōsa manas villainītes; //

Sādi tādi netikuši Vaino manu augumiņu. 8876

Visu dienu lietūs lija Līdz pašam vakaram; //

Visu mūžu grūta dzīve Līdz pašam vecumam. 18160

Rindas resp. dipodiju paralēlisms, kas tik raksturīgs somu tautas dzejai, zīmīgs arī latviešu tautasdziesmās. Rindu paralēlisms saistās ar asociatīvi tuvas leksiskas nozīmes vārdu blīvējumiem (sk. turpmāk) vai pretstatījumiem. Pie tam paralēlisms var būt gan bez kāda vārda elipses¹⁰⁴, gan ar kāda vārda implicējumu,

¹⁰⁰ Sal.: Steinitz W. Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. — Helsinki, 1934, 3. lpp.

¹⁰¹ Sal. turpat — 30. lpp.

¹⁰² Turpat.

¹⁰³ Paralēlos elementus norādām ar zīmi //. Apmēram sestajā daļā no tautasdziesmām sastopam trofu paralēlismu. Citi piemēri: 5274¹; 5275; 5282; 52901; 5291; 5292; 5293; 5307; 5308; 5326; 5359; 5362 utt.

¹⁰⁴ Piemēri ar paralēlām rindām, kas katra patstāvīga.

Kur aizgāju, tur dzīvoju, // Kur pakritu, tur gulēju. 5264

Zilēm plāni pakaisīti, // Pakavoti griestu gali. 5285

Puišam laba dzīgošen', // Puišam laba nomiršen'. 5290

Brāļi mani kā ozoli, // Es māsiņa sīkaliņa; 5302

Brāļi mani kā ozoli, // Es māsiņa mazākā. 5303

Daiļa mana rota bija, // Smuidris mans augumiņš. 5305

Es māmiņai smīdri augu, // Daiļis manis kumeliņš. 5316

Tecēdama birzi loku, // Stāvēdama zvaigznes skaitu. 5319

Es cerēju diža augt, // Es uzaugu dupurīts. 5320

Godam dzimu, godam augu, // Godam gribu padzīvot; 5324

Izaugu diža, // Sabriedu resna, 5327

Ar pakāpu dzirnas griezu, // Stāvu audu audekliņu. 5330

To smalkumu i samalu, // To baltumu izvelēju. 5334

Villainīte zemi slauka, // Māte slauka asariņas. 5336

Maziņš mans augumiņš, // Prāva mana valodiņa; 5342

Slikst zemi steigājot, // Skan debeši runājot. 5347

Sīka man i rotiņa, // Sīk' es pati nesāja. 5349

Laime garu audzināja, // Māte kuplu darināja. 5361 utt.

t. i., ar vārda izlaidumu paralēlajā konstrukcijā, ja tas saprotams no iepriekšējās teikuma daļas¹⁰⁵.

Vārdu paralēlismam šeit piemēri nav sniedzami, jo V. Steinics ar paralēlismu somu un citu tautu dzejā saprot līdzīgas parādības tām, ko mēs latviešu tautas dzejā esam diferencējuši un apzīmējuši ar diviem terminiem — vārdu divkāršojums un vārdu blīvējums. Par šīm parādībām kā vārdu sakārtojumiem sk. sintaksē IV daļā, II nodaļā Vārdrindu sintakse.

Nobeidzot ievada jautājumu par latviešu tautasdziesmu valodas kā saistītas valodas īpatnībām, jāuzsver, ka atzīmējām tikai pašas vispārīgākās parādības, bez kuru apskata nebūtu saprotama tālākā detalizētā valodas analīze.

Detalizēts valodas stilistikas jautājumu apskats nav iespējams, pirms nav veikta virkne priekšdarbu. Arī detalizēts stilistisku parādību salīdzinājums starp dažādām valodām būs īsti produktīvs tikai tad, kad tiks veikti attiecīgi priekšdarbi. Šiem nolūkiem varēs kalpot arī šā darba turpmākajās daļās atrodamās piezīmes par stilistiku sakarā ar tautasdziesmu leksikas, morfoloģijas un sintakses problēmu risinājumu.

¹⁰⁵ Piemēros pasvītots pirmajā konstrukcijā tas vārds, kas implicīts, t. i., domājams līdz arī otrā konstrukcijā.

Dzīvo bites vieglumiņu, // Ābeļziedu baltumiņu. 5260
Vai, **mans** jaunums, // Vai, vieglumiņš! 5261
Kas **kaitēja** ozolam, // Kas jaunam puisēnam!
Ozols auga bez atvases, // Jauns puisēns bez sirdsēstu. 5270
Līčos **auga** mieži, rudzi, // Stallī bērī kumeliņi. 5271
Aiz ko **man** likas kājas, // Aiz ko kupris mugurā? 5297
Apaļš puika es **izaugu**, // Apaļš mans kumeliņš. 52981
Šūniet **man** augstas kurpes, // Pirciet augstu vaiņadziņu. 5323
Godam **manim** linu krekli, // Godam linu paladziņi; 5325
Kā ziernītis **mans** tēvinis, // Kā pupina māmuliņe; 5329
Redzēj' mani gar' augamu, // Garus puškus puškojam. 5337
Šķir, Dieviņi, man celiņu, // Edru manu valodiņu. 5341
Niedres garumu **izaugu**, // Magonītes daiļumiņu; 5344
Cels **mani** kurpītes, // Cels vaiņadziņis. 5345
Citai **pirku** pa zilītei, // Citai visu vaiņadziņu. 5353
Ziemu sniega **nepabridu**, // Vasar' zaļa dāboliņa. 5354
Būt' man spēks strādādot, // Būtu solis tekādot. 5355
Kam tu mani agri cēli, // Aukstu rasu bridināji; 5364
Tik es **raudu** uz Laimiņas, // Tik uz savas māmuliņas;
Laimiņ' lika gar' augumu, // Māmiņ' īsas vilnainītes. 5365 utt.

II DAĻA

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU LEKSIKA UN LEKSIKOSTILISTIKA

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU LEKSIKA

1. PAR PIEEJU TAUTASDZIESMU LEKSIKAI

Kā zināms, valodas vārdu krājums jeb leksika atspoguļo valodas stāvokļa ainu: jo bagātāks un daudzpusīgāks vārdu krājums, jo bagātāka un attīstītāka valoda. Vārdu krājums papildinās līdz ar sabiedrības, tautas attīstību. Kad līdz pat 19. gs. vidum latviešu tauta visumā bija tikai zemnieku masa ar nelieliem muižas ļaužu, amatnieku un zvejnieku slāņojumiem, kas gadsimtiem ilgi strādāja ar tradicionālām darba metodēm un uzlabojumiem maz pakļautiem darba rīkiem, tad arī leksikai visumā nebija straujas attīstības. Tā kā leksika atspoguļo tautas apziņas pakāpi, kas raksturīga laika ražošanas spēkiem un ražošanas attiecībām, tad, zinot šo spēku un attieksmju vēsturi, var izsekot arī leksikas vēsturei. Un otrādi. Zinot leksikas attīstības iekšējos likumus, kas saistīti ar vārdu pirmnozīmēm jeb etimoloģijām un nozīmju tālākiem pārveidojumiem jeb vārdu semantiku, varam savukārt spilgtāk apgaismot vienu otru konkrētu sabiedriskās vēstures, īpaši tautas dzīves veida jeb etnogrāfijas jautājumu.

Latviešu leksikas attīstības likumi vēl nav noskaidroti. Trūkst mums latviešu valodas etimoloģiskas un vēsturiskas vārdnīcas. Latviešu leksikoloģija līdz šim veidojusies galvenokārt praktiskās leksikogrāfijas virzienā, sagādājot dažādas divvalodu, svešvārdu un pareizrakstības vārdnīcas. Lai varētu izveidot mūsu leksikas vēsturi, nepieciešams, no vienas puses, uzkrāt materiālu un radīt vēsturisku vārdnīcu, kurā būtu atzīmēti avoti, kur pirmo reizi konstatējams kāds latviešu valodas vārds; no otras puses, nepieciešams izdarīt detalizētus pētījumus, lai varētu stāties kā pie vēsturiskās, tā etimoloģiskās vārdnīcas darināšanas.

Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā būs ne tikai jāuzrāda avots, kurā kāds vārds pirmo reizi lietots, bet būs arī jānorāda vārdi, kam cilme ir zināma, un vārdi, kam cilme nav skaidra. Ja par avotu pieņem kāda teksta pirmpublicējumu, tad zināma vārda pirmreizīgais konstatējums šai tekstā vēl neliicina, ka vārda cilme saistāma ar attiecīgo tekstu un autoru. Iespējams, ka vārds jau lietots tautas valodā, bet dotajā tekstā tas tikai fiksēts. Tādā gadījumā vārda

cilme var palikt neskaidra. Lai leksikas vēsturē varētu vārdu cilmi datēt ar tā teksta publicējuma gadu, kurā vārds fiksēts, nepieciešams visai pilnīgs tautas valodas vārdu krājuma rādītājs. Tikai tad, ja tādā rādītājā kāda vārda vai tā nozīmes trūkst, varam pieņemt par dotā vārda vai tā nozīmes cilmes rādītāju attiecīgu publicējumu. No teiktā kļūst skaidrs, ka vārdu un to nozīmju cilmes noteikšanā svarīgs palīglīdzeklis ir folkloras, īpaši tautasdziesmu valodas vārdnīca, kas pārstāv seno un reizē arī dzīvo tautas valodu. Protams, folkloras polihroniskā rakstura dēļ tautasdziesmu valodas vārdnīca nedos vienu noteiktu leksikas slāni, bet vairākus. Šai leksikā vispirms nošķirami aizvēsturiskas cilmes slāņi no vēsturiski noteiktas cilmes slāņiem, kas paši folklorā var būt ienākuši no rakstu valodas. Bez tam jāpatur vērā, ka vārdi, kas sastopami rakstos, bet folklorā nav rodami, var būt apvidus vārdi un ka visa folklorā nav uzrakstīta un publicēta. Tāpēc leksikologam ir svarīgi iegūt arī pilnīgas latviešu valodas apvidus vārdu vārdnīcas.

Nemot vērā sacīto, latviešu leksikas vēstures sākotnes skaidrojumā jāpievēršas vispirms latviešu tautasdziesmu leksikai. Tās pētīšanu atvieglo Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā atrodamais Kr. Barona «Latvju Dainu» substantīvu reģistrs. Tanī izrakstīti visi tautasdziesmu substantīvi alfabētiskā kārtā līdz ar vārdiem, kas teikumā funkcionē kā substantīvu apzīmētāji. Pētīšanu traucē tomēr tas, ka nav citu vārdšķiru vārdu reģistra; tas, ka minētā kartotēka nav pilnīgs «Latvju Dainu» vārdnīcas manuskripts. Tomēr, zinot, ka valodas vārdu krājums visvairāk attīstās, papildinoties ar jauniem substantīviem, attiecīgais rādītājs var dot samērā plašu ieskatu par latviešu literārās valodas leksikas sākotni un tālāko attīstību. Te jāpiezīmē, ka jēdziens par leksikas sākotnes stāvokli nav jāucams ar leksikas arhaismu. Folklorai saglabājoties mutvārdu tradīcijā cauri gadsimtiem, no tās leksikas arhaismi visumā zūd. Šai jautājumā izteikti divi atšķirīgi uzskati — akad. J. Endzelīna un prof. P. Šmita.

Pēc akad. J. Endzelīna domām, seniskais mūsu tautasdziesmās nav meklējams leksikā, bet gan stilā, tad sintaksē un morfoloģijā:

«Mūsu tautasdziesmās laikam nav tīšu arhaismu; dziesmu sacerētāji un teicēji vispāri tiecas izteikties gluži tāpat kā ikdienas sarunu valodā, atskaitot vienīgi zināmas tautasdziesmu stila īpatnības, un rituma prasības paglābj tur arī novecojušos sintaktiskus savienojumus un novecojušās galotnes.»¹⁰⁶

Arhaismu zudums tautasdziesmās skaidrojams ar leksikas attīstības parastajām tendencēm:

¹⁰⁶ Endzelīns J. Piezīmes par mūsu tautasdziesmu formālo pusi // Ceļi. II. — 1933. — 13.—14. lpp.

«Pirmkārt, zūd līdz ar jēgumu arī tā vārds, un dažkārt kāda veca vārda vietā stājas cits kāds vārds. Bet šādi dzīvajā valodā izmiruši vārdi zūd arī tautas dziesmās, jo dziedātāji grib taču paši saprast, ko tie dzied, un grib, lai klausītāji tos saprot. Un tā neatrodam vairs tautas dziesmās, piem., šādus no citiem veciem pieminekļiem pazīstamus vārdus: alnis /=briedis/, kauss /kāda monēta/, smirds /=zemnieks/, šķīda /=vairogs/.»¹⁰⁷

Prof. P. Šmits turpretim min virkni arhaismu tautasdziesmās un secina:

«Visas tādas lietas ved mūsu dziesmas atkal atpakaļ uz vecākiem laikiem nekā mūsu pirmie raksti.»¹⁰⁸

Taču ne jau arhaismu daudzums, salīdzinot ar senajiem rakstiem, ir tas, kas tautasdziesmas «ved atpakaļ uz vecākiem laikiem». Galvenais faktors ir seniskas dzīves atspoguļojums, kas liecina, ka «tautasdziesmu latvietis» kā dabas dzīvei tuvs cilvēks nav bijis iekļauts tādos feodālās kultūras pasākumos un ideoloģijā, kas būtu prasījuši viņa domāšanā iesaistīt daudzus jaunus vārdus, kādi nebūtu bijuši viņa valodas vārdu pamatfondā. Ar to, protams, nav sacīts nekas slikts par dziesmu dzejisko vērtību, kas «ne visai saskan ar viņu vecumu: ir agrāk sacerētas dziesmas, kas stāv uz augstākas attīstības pakāpes nekā vēlāk sacerētās».¹⁰⁹

Latviešu tautasdziesmu leksikas raksturīgākā iezīme ir tieši tā, ka visa dziesmu vairuma saturu visnotaļ izsaka tikai ar pamatfonda vārdiem. Tie galvenokārt ir vārdi, kas mūsu valodā ieviesušies, sākot ar indoeiropiešu kopdzīves laiku un beidzot ar latviešu tautības valodas izveidošanos un nošķiršanos no pārējām baltu valodām.

Mēģināsim galvenajos vilcienos, kuros līdz šim ir izdarīti tikai daži atsevišķi pētījumi, norādīt uz tautasdziesmu leksikas kā latviešu valodas vārdu pamatfonda skaidrojumiem.

2. JAUTĀJUMS PAR LEKSIKAS SISTĒMU UN VĒSTURES PERIODIEM

Valoda ir sistēma. Valodas sistemātiskums visskaidrāk izpaužas gramatikā — morfoloģijā un sintaksē. Jautājums par leksikas sistēmu vēl ir diskusijas stāvoklī. Leksikas sistēmu var izprast no dažādiem viedokļiem. Runājot par tās attīstību zināmu laikmetu robežās, svarīgi nospraust simtiem tūkstošiem vārdu lielajā krājumā gal-

¹⁰⁷ Endzelīns J. Mūsu tautas dziesmu valoda // Latvju tautas daiņas. — R., 1933. — X. — 6. lpp.

¹⁰⁸ Šmits P. Par mūsu tautas dziesmu vecumu // Etnogrāfisku rakstu krājums. — R., 1923. — II. — 19. lpp.

¹⁰⁹ Zeiferts T. Latviešu rakstniecības vēsture. — 2. izd. — R., 1927. — I. — 71. lpp.

venās līnijas, kas palīdz orientēties valodas bagātināšanās procesā. Leksikoloģijā šim nolūkam ir izvirzīta jēdzienu sistēma kā leksikogrāfijas pamatjautājums.¹¹⁰ R. Halligs un V. Wartburgs ieteic leksikas dalījumu trijos virzienos. Tie ir šādi: A. Visums, B. Cilvēks, C. Cilvēks un visums. Katrā no tiem ir šādas galvenās jēdzienu grupas:

A. Visums: I. Debess un atmosfēra, II. Zeme, III. Augi, IV. Kustoņi;

B. Cilvēks: I. Cilvēks kā fiziska būte, II. Cilvēks kā psihiska būte, III. Cilvēks kā sabiedriska būte, IV. Sociālā organizācija;

C. Cilvēks un visums: I. Apriorais resp. izsecinātais (eksistence, kvalitāte, attieksme, kvantitāte), II. Zinātne un tehnika.

Varētu likties, ka šādas sistēmas izveidē iespējami arī citi varianti. Iepazīšanās ar valodas vēsturi rāda, ka par tiem var arī diskutēt dotās jēdzienu sistēmas turpmākajās dalījumu pakāpēs, bet pašreizējā indoeiropiešu valodu leksikoloģijas attīstības stāvoklī izvirzītās minētās galvenās leksikā ietvertās jēdzienu grupas grūti apstrīdamas vai kā citādi izkārtojamas. Kā turpmākajā apskatā redzēsim, minētā sistēma ietver leksikas attīstības būtisko ainu tādā nozīmē, ka sistēmas rindā pirmie jēdzieni atbilst valodas vārdu pamatfonda senākajiem slāņiem, bet pēdējie jēdzieni — jaunākajiem vārdu slāņiem. Ar to ir teikts, ka valodas vārdu krājums attīstās, bagātinoties arvien vairāk ar jauniem vārdiem, kas attiecas uz cilvēku kā sabiedrisku būti, uz sociālo organizāciju un abstraktiem jēdzieniem, saistītiem ar zinātnes un tehnikas progresu. No šās jomas arvien vairāk vārdu nostiprinās pamatfondā resp. ikdienas lietojumā. Arī ar visuma jēdzieniem un cilvēku kā fizisku un psihisku būti saistītais vārdu krājums papildinās ar jauniem vārdiem, taču tādā mērā, kādā attīstās attiecīgās zinātnes un tehnikas. Bet šiem vārdiem kā terminiem nav raksturīga tendence iekļūt pamatfonda vārdos resp. izplatīties masās ikdienas lietojumā.

Iepriekš teikto apstiprina vēsturiskā leksikoloģija arī attiecsmē pret latviešu valodu. Kā zināms, salīdzināmā valodniecība, balstoties uz fonētikas likumiem, nosaka valodu saimēs vārdu radniecību un līdz ar to attiecīgu vārdu etimoloģijas jeb pirmnozīmi. No tām iziet vēsturiskā leksikoloģija vārdu turpmāko likteņu pētījumos.

Svarīgs vēsturiskajā leksikoloģijā ir leksikas vēstures periodizācijas jautājums. Zināms, ka valodas sistēmā tās dažādās puses (skaņa, vārds ar tā formu un nozīmi, teikums) attīstās nevienmērīgi, un līdz ar to katra no tām iedalāma savai attīstībai

¹¹⁰ R. Hallig und W. von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. — Berlin, Akademie-Verlag, 1952.

atbilstošos savdabīgos laikmetos, kas nav identificējami ar sabiedrības vēstures laikmetiem.

Latviešu leksikas vēstures periodizācijas jautājums vēl nav zinātniski noskaidrots. Pagaidām varam izvirzīt tikai aptuveni četrus galvenos laikmetus. Tie savukārt vai nu sadalāmi vairākos īsākos periodos, vai arī, ja trūkst pamata hronoloģiskai periodizācijai, tajos varam vērot vairākus leksikas slāņus.

Iedalījums četros galvenajos latviešu leksikas vēstures laikmetos dibināts uz valodu attīstības principa: 1) no ģinšu valodām uz cilšu valodām, 2) no cilšu valodām uz tautības valodu, 3) tautības valodā un 4) nacionālajā valodā. Šiem laikmetiem doti nosaukumi, kas atklāj leksikas attīstības savdabību.

Pirmais laikmets latviešu leksikas vēsturē (kura hronoloģiskās robežas zinātne vēl nav noteikusi) saistāms ar to laikmetu sabiedrības vēsturē, kurā latviešu ciltis vēl nebija izdalījušās, nošķīrušās no citām indoeiropiešu ciltīm. To saucam par radu valodu leksikas kopības laikmetu.

Otrs laikmets latviešu leksikas vēsturē (kas hronoloģiski vēl zinātnē nav precizēts, bet, domājams, aptver mūsu ēras pirmo gadu tūkstoši, it sevišķi tā otru pusi) saistāms ar to sabiedriskās vēstures laikmetu, kurā latviešu ciltis kā vēlākās latviešu tautības pamats bija izdalījušās, nošķīrušās no citām baltu ciltīm kā vēlākiem leišu un senprūšu tautības pamatiem. To saucam par latviešu cilšu leksikas sakaru laikmetu.

Trešais leksikas laikmets saistāms sabiedrības vēsturē ar feodālismu. Tanī latviešu ciltis beidz noformēties latviešu tautībā, izveidojas latviešu tautības valodas leksikas laikmets.

Ceturtais leksikas laikmets saistāms sabiedrības vēsturē ar kapitālismu. Tanī notiek latviešu konsolidācija nācijā. Izveidojas latviešu nacionālās valodas leksikas laikmets.

Mūsu uzdevums tuvāk pakavēties pie pirmajiem diviem leksikas laikmetiem un trešā laikmeta sākotnes (līdz 16. gs.) kā tādiem, kas uzlūkojami kā leksikas aizvēstures laikmeti, jo nesniedz (vai tikpat kā nesniedz) rakstos fiksētus datus par latviešu valodas vārdiem.

3. RADU VALODU LEKSIKAS KOPIBAS LAIKMETS

Latviešu leksikas vēstures pirmo laikmetu — radu valodu leksikas kopības laikmetu varam iedalīt divos lielos periodos atkarā no tā, kā notikusi pakāpeniskā indoeiropiešu ģinšu konsolidēšanās ciltīs un vienu cilšu grupu nošķiršanās no citu cilšu grupām. Šie periodi ir šādi: 1) indoeiropiešu ģinšu un

cilšu kopības periods, kam pieskaitāms indoeiropiešu leksikas kopības slānis; 2) baltu cilšu kopdzīves laikmets ar baltu leksikas kopības slāni.

Lai gan latviešu valodas šai laikmetā vēl nebija, taču mēs varam runāt par laikmetu attieksmē pret latviešu leksiku, tāpat kā pret citu tautu leksiku (un ne tikai attieksmē pret leksiku), ievērojot to apstākli, ka mūsdienu valodas elementiem likti pamati jau sirmā senatnē, pirms verdzības laikmeta. Laikmetu šeit leksikoloģijā saprotam etnoģenētiskā nozīmē. Proti, pamati, kas saglabājušies kādiem jebkuras mūsdienu valodas elementiem, apskatāmi šo valodu vēsturē, kaut arī šie pamati radušies katrā valodā pirms pašreizējās attiecīgās valodas sistēmas izveides un savā laikā piederējuši citai valodas sistēmai. Te runa ir par valodas elementu pārmantojumu no cilmes jeb avota valodas mūsdienu valodā. Aplūkojot leksikas kopības slāņus kādas valodas vēsturē, jāpievēršas tikai mantojumam no kopības slāņa, ne visam slānim, kas satur arī tādus elementus, ko pētījamā valoda nav pārmantojusi, bet pārmantojusi kāda cita radu valoda. Visi kopības slāņi izveido tā saucamo manto to leksiku.

Izmantodami indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas un etimoloģiskās vārdnīcas, mūsu valodnieki — akad. J. Endzelīns¹¹¹, prof. P. Smits¹¹² un prof. J. Plāķis¹¹³ savos darbos devuši ilustratīvu materiālu vecākajiem latviešu valodas leksikas slāņiem. Bet akad. J. Endzelīns, dodams Latviešu valodas vārdnīcā¹¹⁴ visas pieejamās etimoloģijas un daudzas savas, atšifrējis visu radu valodu leksikas kopības slāni latviešu valodā un licis pamatu latviešu valodas vēsturiskajai leksikoloģijai.

Šeit sniedzam vārdu sarakstu pēc jēdzieniskajām grupām, lai dotu kaut aptuvenu priekšstatu par radu valodu leksikas kopības slāņa attīstības virzieniem.

INDOEIROPIEŠU LEKSIKAS KOPIBAS SLĀNIS

A. Visums

- I. Debess un atmosfēra: *saule* (lat. *sol*), *mēness* (gr. *mēn*), *diena* (sansk. *dina-m*), *nakts* (lat. *nox*, *noctis*), *vasara* (gr.

¹¹¹ Эндзелин Я. Славяно-балтийские этюды. — Харьков, 1911.

LGr. — 1922. g. — Sk. salīdzināmo gramatiku un etimoloģisko vārdnīcu sarakstu šās grāmatas bibliogrāfijā no 1063. līdz 1076. lpp.

Endzelins J. Senprūšu valoda. — R., 1943. — 135.—283. lpp.

Endzelins J. Baltu valodu skaņas un formas. — R., 1948.

¹¹² Smits P. Ievads baltu filoloģijā. — R., 1936. — 26.—35.; 68.—82. lpp.

¹¹³ Plāķis J. Indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika. — R., 1938.

¹¹⁴ K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. — I sēj. — R., 1923—1925; II sēj. — R., 1925—1927; III sēj. — R., 1927—1929; IV sēj. — R., 1929—1932 (Turpmāk saīsināti: ME).

Endzelins J. un Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. — I sēj. — R., 1934—1938; 2. sēj. — R., 1938—1944 (Turpmāk saīsināti: MEP).

[v]e[s]ar «pavasaris»), ziema (lat. *hiems*, gr. *heima* «vētra»), jūra (sansk. *ūrīnā* «ūdens»), sniegs (gotu *snaiws*), lauks (lat. *lūx* «gaisma, stars», gr. *leukos* «balts», pr. *lauxnos* «zvaigznes»), migla (gr. *omihlē*, sanskr. *mēghā-h* «mākonis»), gars (sansk. *gharmā-h* «kvēle», senīru *gorins* «sildu»), dūmi (lat. *fūmus*), degt (alb. *djek*), austra (lat. *aurora*, gr. *aurion* «rits»), rasa (lat. *ros*), pelēks (gr. *poliós*, *pelitnós*).

- II. Zeme: *akmens* (gr. *ákmon*), *dubt* (gotu *diups* «dziļš»), *augsts* (lat. *augustus* «cēls») u. c.
- III. Augi: *rudzi* (senisl. *rugr*), *sakas*, *sakne* (sansk. *śākhā* «zars»), *alksnis* (lat. *alnus*), *pūri* (gr. *pyros*), *lini* (lat. *linum*), *bērzs* (vācu *Birke*), *kauls* (lat. *caulis*, gr. *kaulos* «stiebrs»), *salmi* (gr. *kalāmē*).
- IV. Kustoņi: *avs* (lat. *ovis*), *sivēns* (lat. *sus*, senaugšvācu *svīn*), *taurs* (lat. *taurus*), *kreve(le)* (senīru *krū* «asins»), *kaķis* (vācu *Katze*), *muša* (fr. *mouche*), *vilks* (vācu *Wolf*), *suns* (gr. *kion*), *džerve* (gr. *geranos*), *strazds* (senisl. *Brostr*), *medus* (sansk. *mādhu*) u. c.

B. Cilvēks

- I. Cilvēks kā fiziska būte: *dzius* (lat. *vivus*), *mirt* (lat. *mortuus* «miris»), *acs* (lat. *oculus*), *auss* (lat. *auris*), *nāss* (lat. *nāris*, vāc. *Nase* «deguns»), *osta* (lat. *ōs* «mute»), *pēda* (lat. *pēs*, *pedis*, gr. *pōs*, *podos*), *sirds* (lat. *cor*, gr. *kardia*), *ēst* (lat. *edō*), *iet* (lat. *it*), *sēdēt* (lat. *sedēre*) u. c.
- II. Cilvēks kā psihiska būte: *esmu* (gr. *eimi*), *pats* (sansk. *pāti-h* «kungs», gr. *posis* «laulāts draugs»), *sapnis* (gr. *hypnos* «miegs»), *jauns* (lat. *juvenis*), *sens* (lat. *senis*).
- III. Cilvēks kā sabiedriskā būte: *brālis* (lat. *frāter*), *māte* (lat. *māter*), *tētis* (senind. *tāta-h*), *vīrs* (lat. *virus*), *dot* (sansk. *dātum*) u. c.
- IV. Sociālā organizācija: *ļaudis* (senaugšvācu *liut* «tauta»), *tauta* (gotu *Biuda*), *kaŗš* (got. *harjis* «karaspēks», senpers. *kāra* «karaspēks») Zev. 374.

C. Cilvēks un visums

- I. Izsecinātais: *dievs* (sansk. *dēvā-h*, lat. *divus* «dievišķs»), *viens* (lat. *ūnus*), *divi* (lat. *duo*), *tris* (lat. *tres*), *četri* (lat. *quattuor*), *pieci* (sansk. *panca*), *seši* (lat. *sex*), *septiņi* (lat. *septem*), *astoņi* (lat. *octo*), *deviņi* (lat. *novem*), *desmit* (lat. *decem*), *simts* (lat. *centum*), *pastars* (lat. *posterus*), *pilns* (lat. *plēnus*), *plats* (gr. *platys*), *es* (lat. *ego*), *katrs* (sansk. *katarā-h*), *tu* (lat. *tu*) u. c.
- II. Zinātne un tehnika: *art* (lat. *arāre*), *malt* (lat. *molere*), *ecēšas* (gr. *oxinē*), *sirpis* (gr. *harpē*), *zināt* (lat. *gnōsco*, gr. *gnōti*, *gignōskō* «pazīstu»), *ass* (lat. *axis*), *asmens* (etimoloģiski

saskan ar *akmens*), *jūgs* (lat. *iugum*), *rūda* (lat. *raudus* «sarkans»), *ēka* (gr. *oikos*), *ciems* (gotu *haims*), *pils* (gr. *polis*) u. c.

BALTU LEKSIKAS KOPIBAS SLANIS

A. Visums

- I. Debess un atmosfēra: *gaišs* (liet. *gaisas* «blāzma»; *gaisras* «ugunsgrēks»), *karsts* (liet. *kārštas*), *kluss* (liet. *klusnūs* «paklausīgs»), *lietus* (liet. *lietūs*) u. c.
- II. Zeme: *upe* (liet. *ūpē*), *apakša* (liet. *apačiā*), *plava* (liet. *piovā* «pļaušana»).
- III. Augi: *kupls* (liet. *kuplūs*), *ozols* (liet. *āžuolas*), *gals* (liet. *galas*), *tāss* (liet. *tóšis*) u. c.
- IV. Kustoņi: *balodis* (liet. *balandis*), *briedis* (liet. *briedis*), *circe-nis* (liet. *kirklys*), *lapsa* (liet. *lapē*), *puķis* (liet. *burnā* «mute»), *zivs* (liet. *žuvis*) u. c.

B. Cilvēks

- I. Cilvēks kā fiziska būte: *akls* (liet. *aklas*; sal. *acs*, liet. *akšs*).
- II. Cilvēks kā psihiska būte: *prāts* (liet. *protas*), *laime* (liet. *laimē*) u. c.
- III. Cilvēks kā sabiedriskā būte: *kaimiņš* (liet. *kaimjnas*), *prūsis* (liet. *prūsas*), *vācietis* (liet. *vókiētis*) u. c.
- IV. Sociālā organizācija: *biedrs* (liet. *bendras*), *darbs* (liet. *dárbaš*) u. c.

C. Cilvēks un visums

- I. Izsecinātais: *pasaka* (liet. *pasaka*) u. c.
- II. Zinātne un tehnika: *arods* (liet. *arúodas*), *burt* (liet. *būrti*), *burts* (liet. *būrtas* «metamais kauliņš»), *diegs* (liet. *diegas* «dīgsts»), *klons* (liet. *klúonas* «klājs, rija»), *logs* (liet. *lángas*), *prece* (liet. *prekē*), *putra* (liet. *putrà*), *siena* (liet. *síena*), *tilts* (liet. *tiltas*), *darīt* (liet. *darýti*), *nākt* (liet. *nókti* «ienākties, nogatavoties»), *pirkt* (liet. *pirkti*), *slēpt* (liet. *slēpti*).

Daļa pamatfonda vārdu latviešiem un lietuviešiem šķiras, bet kā vieniem, tā otriem tie atbilst noteiktiem indoeiropiešu vārdiem kā sinonīmiem: latv. *zobs* (kr. *зуб*) — liet. *dantis* (lat. *dēns*, *dentis*), latv. *asins* (sansk. *ásr-k*, vsk. ģen. *asn-áh*) — liet. *kraujas* (kr. *кровь*), latv. *dēls* (gr. *thēlys* «zīdējs») — liet. *sūnūs* (kr. *сын*) u. c.

Baltu leksikas kopības slānī ir daudz tādu vārdu, kas atvasināti no citiem indoeiropiskas cilmes vārdiem un ieguvuši gan jaunu formu (fonētisku un morfoloģisku), gan jaunu nozīmi: *arājs*, *arkls* (blakus *art*), *asaka* (blakus *ass*), *kalns* (blakus *celt*), *labība* (blakus *labs*), *lidums* (blakus *līst*), *milti* (blakus *mal*), *pamats* (blakus *mest*) u. c.

Radu valodu leksikas kopības laikmets, kad veidojies vairums pamatfonda vārdu, pieder īsteni valodas aizvēsturei. Šā laikmeta

leksiku pēti t. s. *lingvistiskā paleontoloģija*. Sakarā ar leksikas slāņiem, kas liecina par indoeiropiešu valodu attīstību, vēl valda domstarpības daudzos jautājumos par atsevišķu vārdu cilmi un piederību vienam vai otram no šiem slāņiem. Cik tālā pagātnē minētie slāņi resp. attiecīgas leksikas laikmeti aizsākas hronoloģiski, nav noskaidrots. Baltu valodu leksikas kopības laikmets kā jaunākais no tiem, domājams, beidzas ar mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otro pusi, kad vēsturē sāk minēt atsevišķas baltu ciltis, ne baltus kopumā. Līdz ar baltu cilšu parādīšanos jārunā par tām kā par nākamo baltu tautību resp. valodu pamatiem diferencēti. Tāpēc pievērsāties latviešu cilšu leksikas tālākajai attīstībai.

4. LATVIEŠU CILŠU LEKSIKAS SAKARU LAIKMETS

Latviešu leksikas vēstures otro laikmetu — latviešu cilšu leksikas sakaru laikmetu nevaram iedalīt hronoloģiski norobežojamos periodos, bet gan tikai divās sistēmātiskās daļās: 1) latviešu un austrumslāvu cilšu sakaru daļā, kam atbilst latviešu un austrumslāvu cilšu leksikas sakaru slānis un 2) latviešu un somugru (lībiešu un igauņu) cilšu sakaru daļā, kam atbilst latviešu un somugru cilšu leksikas sakaru slānis. Teorētiski varētu izvirzīt vēl trešo daļu: latviešu un pārējo baltu (lietuviešu un senprūšu) cilšu sakaru daļu, kam atbilst latviešu un pārējo baltu cilšu leksikas sakaru slānis. Taču praktiski šis sakaru slānis grūti norobežojams no baltu valodu leksikas kopības slāņa.

Atkarā no konkrētiem vēsturiskiem apstākļiem baltu ciltis mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otrā pusē un otrā gadu tūkstoša sākumā konsolidējas senprūšu, lietuviešu un latviešu ciltis. Attiecīgi baltu ciltis, kas iekļāvušās vēlāk senprūšos, saucam par senprūšu ciltīm, kas iekļāvušās lietuviešos — par lietuviešu ciltīm, kas iekļāvušās latviešos, — par latviešu ciltīm. Latviešu ciltis, kā zināms, ir kuršu, sēļu, zemgaļu un latgaļu ciltis. Šo cilšu valodu starpā veidojas cieši sakari vispirms leksikas plāksnē, kas dod iespēju runāt par latviešu cilšu leksikas sakaru laikmetu. Cilšu valodu sakaru rezultātā notiek īpatnēji valodas attīstības procesi. No vienas puses, konsolidējas latviešu tautības valoda, no otras puses, tautības valodā izveidojas vietējie dialekti, gan saglabādami zināmas latviešu cilšu valodu iezīmes, gan gūdami ietekmes no citu (austrumslāvu un somugru) cilšu valodām. Tā latviešos iekļāvusies lībiešu cilts resp. tautība. Uz attiecīgo valodu krustošanās pamata izveidojies latviešu valodas lībiskais dialekts. Vidus dialektu, domājams, vismazāk ietekmējušas ne-baltu cilšu resp. tautību valodas, un tā pamatā meklējama zemgaļu un latgaļu cilšu, kā arī kuršu cilts resp. tautības valoda (tā ziemeļos

krustojusies ar latviešu, dienvidos — ar lietuviešu valodu). Par kuršu un latviešu valodas sakariem liecina kursismi latviešu valodā (sk.: LGr., 2. § c; 6. §). Augšzemnieku dialekts, domājams, veidojies uz sēļu un latgaļu cilšu valodu pamatiem ar spēcīgām lietuviešu un austrumslāvu cilšu resp. tautību valodu ietekmēm.

Latviešu un austrumslāvu cilšu leksikas sakaru slāni tieši vai netieši pētījuši gan slāvu¹¹⁵, gan baltu¹¹⁶, gan citu indoeiropiešu tautu valodnieki — vāci¹¹⁷, itāļi¹¹⁸, dāņi¹¹⁹, zviedri¹²⁰, norvēģi¹²¹, holandieši¹²² u. c. Viņi pa lielākai daļai savos darbos gan uzrāda baltoslāvu leksikas kopības, ne sakaru slāni.

Latviešu un austrumslāvu cilšu leksikas sakaru slānī jārunā jau ne vairs par kopību, bet senākajiem aizguvumiem. Te pieder vecākais slāvismu slānis, ko latviešu valodas runātāji tagad vairs neizjūt kā aizguvumus. Bet tādēļ vien tos nevar arī uzlūkot par baltu un slāvu kopīgu piederumu, kam nav jāmeklē ne vārdu devējs, ne ņēmējs. Raksturīgi, ka šai «slāvismu» slānī vārdi pēc jēdzieniskā satura resp. leksiskās nozīmes visvairāk pieder tām tematiskajām grupām, kas saistās ar sociālo organizāciju, abstrakto domāšanu («izsecināto») un sava laika zinātnei un tehniku. Tādi, piemēram, ir vārdi sakarā ar kristiānismu: *baznīca, krusts, kristīt, svēts, grēks, moka, gavēt, klanīties, svece, zvanīt, nedēļa, grāmata* u. c.; vārdi

¹¹⁵ *Фортуатов Ф. Ф.* Об ударе и долготе в балтийских языках // Русский филологический вестник. — Варшава, 1895. — XXXIII, № 1—2. — С. 252—297. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — I—III. — Харьков, 1888—99; IV — Москва, 1941. Arī citi krievu valodnieki.

Brückner A. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen. — Weimar, 1877. *Острембский Я. С.* Славяно-балтийское языковое единство // Вопросы языкознания. — М., 1954. — № 5. — С. 27—42; № 6. — С. 28—46. Arī citi poļu valodnieki.

Machek V. Recherches dans le domaine du lexique baltoslave. — Brno, 1934. Arī citi čehu valodnieki.

¹¹⁶ *Эндзелин Я.* Древнейшие славяно-балтийские языковые связи // Известия АН Латв. ССР. — 1952. — № 3. — С. 33—46; Труды Ин-та языка и литературы АН Латв. ССР. — Р., 1953. — Т. 2. — С. 67—82.

Эндзелин Я. Латышские заимствования из славянских языков // Живая Старина. — 1899. — Вып. III, отд. I — С. 285—312.

Zemzare D. Akadēmika Jāņa Endzelīna pirmie pētījumi par slāvismiem latviešu valodā // ZAV. — 1958. — Nr. 3. — 25.—30. lpp.

¹¹⁷ *Fraenkel E.* Die baltischen Sprachen. Ihre Beziehungen zueinander und zu den Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft. — Heidelberg, 1950. — 126 lpp.

¹¹⁸ *Pisani V.* Balto e slavo // Studi Baltici — 1932. — 22. lpp.

¹¹⁹ *Hjelmstev L.* Etudes baltiques. — Copenhagen, 1932.

¹²⁰ *Eckblom R.* Zur Entstehung und Entwicklung der slavobaltischen und der nordischen Akzentarten // Skrifter utgivna av K. Hum. Vetensk — samf. i Uppsala, 1930.

¹²¹ *Stang Chr. S.* Das slavische und baltische Verbum. — Oslo, 1942.

¹²² *N. van Wijk.* Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. — Amsterdam, 1923.

sakarā ar sociālo diferenciāciju: *bagāts, ubags, nabags, kalps, smirds, dūša, kūms, žēlabas* u. c.; vārdi sakarā ar tirdzniecību: *bezmēns, birkavs, cena, pods, puds, muita, rublis, kapeika* u. c.; vārdi sakarā ar feodālo administrāciju un tieslietām: *pagasts, pulks, goba, robeža, sods, soģis, sodit, zizlis, slava, vēsts* u. c.; vārdi sakarā ar mājsaimniecības un amatniecības tehniku: *istaba, pagrabs, katls, bļoda, ķīselis, pīrāgs, siers, kubls, kodeļa, krāsa, kažoks, mētelis, zābaks* u. c. Visai maz šai sakaru slānī vārdu, kas attiektos uz dabas parādībām, augiem, piemēram: *kāposti, rutki* u. c.

Latviešu un somugru cilšu leksikas sakaru slānī tieši vai netieši pētījuši gan baltu¹²³, gan citu indoeiropiešu tautu¹²⁴, gan arī somugru¹²⁵ valodnieki. Šai leksikas slānī ieviesušies vārdi no lībiešu vai igauņu valodas sakarā ar jūru un zveju: *iet bojā, joma, liedags, murds, pašums, selga* u. c.; sakarā ar kristiānismu: *kāzas, laulāt, pestīt, pestītājs, pulgot, zaimot* u. c.; sakarā ar sociālo diferenciāciju un dažādu darbu tehniku: *jaudā, kamols, launags, maksa, sulainis, tērauds, veseris, vajag* u. c.; bez tam arī tādi vārdi kā *puika, puisis, puķe* u. c.

Minētie leksikas sakaru slāņi rāda virzienus, kādos attīstījusies latviešu leksika. Sakari, kas vienā gadījumā sākušies agrāk, otrā vēlāk, ir pastāvējuši gadsimtiem ilgi un vienlaicīgi. Tāpēc rezultātā patapinātie vārdi ir pilnīgi apgūti. Tie ir iekļauti latviešu valodas leksikas, fonētikas un morfoloģijas sistēmās tik cieši, ka tikai speciālu pētījumu rezultātā var nošķirt apgūtos patapinājumus gan no mantotās leksikas, gan no tās, kas veidojusies trešajā leksikas vēstures laikmetā līdz ar tautības valodas cilmi un attīstību.

¹²³ Endzelin J. Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen.: «Mem. de la société finno-ougrienne». — LXVII, 1933, S. 76—83.

Эндзелин Я. М. О латышско-финских языковых связях // Памяти академика Льва Владимировича Щербы. — Л., 1951. — С. 299—304.

¹²⁴ [V. Thomsen] Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. — En sproghistorisk Undersøgelse af Vilh. Thomsen. København, 1890.

Vasmer M. Balten und Finnen im Gebiet von Pskov // Studi Baltici, III. — 1933. — 27.—34. lpp.

¹²⁵ Arumaa P. Eesti-liivi ja lāti ūhisest fraseoloogiastning sūntaksist // Eesti Keel. — 1935. — 124.—136. lpp.

Arumaa P. Lāti laensōnu lōuna-eesti murdeis, II // Eesti Keel. — 1937. — 42.—50. lpp.

[Mikola] Baltisches und Slavisches von Joos J. Mikkola — Helsingfors, 1903. (Atsevišķs novilkums no Finska vatenskaps-societetens förhandlingar, XLV, Nr. 4).

Mikola J. Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. — 1930. — 436.—446. lpp.

Nieminen E. Der Stammaslaut der ins Urfinnische entlehnten baltischen a-Feminina und die Herkunftsfrage // Finnisch-Ugrische Forschungen, XXII. — 1934. — 5.—66. lpp.

5. LATVIEŠU TAUTĪBAS VALODAS LEKSIKAS LAIKMETS

Latviešu leksikas vēstures trešo laikmetu — latviešu tautības valodas leksikas laikmetu var iedalīt divi periodos atkarā no rakstu valodas cilmes: 1) latviešu tautības valodas bezrakstu periods, kam pieskaitāms senākais patapinājumu slānis latviešu leksikā no (viduslejas) vācu valodas (no 12. līdz 16. gs.), un 2) latviešu tautības valodas rakstu periods, kam pieskaitāms jaunākais patapinājumu slānis latviešu leksikā no (jaunaugš) vācu valodas (no 16. līdz 19. gs.) jeb tā saucamais veclatviešu leksikas slānis. (Liter.: LGr., 6. §.)

Bez šiem slāņiem, protams, attīstās arī tālāk gan no iepriekšējiem laikmetiem mantotā, gan apgūtā patapinājumu leksika. Attīstība notiek, veidojoties vārdkopām kā vārdu ekvivalentiem un bagātinoties atvasināto vārdu krājumam gan ar esošiem, gan ar jauniem atvasināšanas līdzekļiem, galvenokārt, jauniem piedēkļiem.

Speciālu pētījumu trūkuma dēļ nav iespējams dot precīzu pārskatu par mantotās un apgūtās leksikas tālākās attīstības iekšējām likumsakarībām. Vērojot mūsu klasiskās tautasdziesmas, pagaidām var izvirzīt tikai dažus minējumus, lai aptuveni skicētu dažas leksikas vēstures līnijas.

Plaši attīstās šai laikā leksikas cikli: cilvēks kā sabiedriska būte un sociālā organizācija.

Līdz ar jaunu sociālo attieksmju rašanos feodālismā jaunu saturu un jaunu pārformējumu iegūst, domājams, kopienas laikā radusies sociālo attieksmju terminoloģija: *bāleliņi, māsiņas, tautu dēls* un *tautu meita*. Savā senākajā nozīmē vārds *tautas* kalpoja asinsradniecisko sakaru izteikšanai, apzīmējot eksogāmai dzimtai nepiederīgo endogāmās¹²⁶ cilts locekli, ar kuru varēja nodibināt ģimenes dzīvi. Tādā nozīmē vārdi *tautu dēls* un *tautu meita* tuvojās vēlākajam sinonīmam — «līgava» un «līgavainis». Domājams, ka pārejā uz šķiru sabiedrību, kad ģimenes attieksmes nodibināja brīvie cilvēki — ļaudis savā starpā (bet ne ar beztiesiskajiem — neļaudim), radies *tautu meitas* vārda sinonīms — *ļaudava, ļaudaviņa*, vārds, kas atvasināts no ļaužu vārda. Zīmīga te 21990. t. dz-a, kuras variantos blakus figurē visi trīs termini — *tautu meita* (21990,1), *ļaudaviņa* (21990 v) un *līgaviņa* (21990 v).

Agrajā feodālismā blakus šķiriski nenoteiktajiem terminiem «tautu dēls» un «tautu meita», domājams, ieviešas *tēva dēls* un *mātes meita* kā šķiriski noteikti termini. Tēva dēls un mātes meita vairs

¹²⁶ Sk.: Engelss F. Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās. — R., 1946. — 19. un sek. lpp.

nav katrs bāliņš vai māsiņa, tautu dēls vai tautu meita, bet tikai sabiedriski augstāk stāvošu ļaužu dēls vai meita. Kalpi, kalpones šādā nozīmē vairs nav tēva dēli un mātes meitas, kā to pasvītro arī pašas tautasdziesmas (4543; 11623; 15009). Tikai vēlajā feodālismā¹²⁷ varēja minētā tēva dēla un mātes meitas nozīme zust un līdz ar to «tēva dēls» kļūt par pilnīgu sinonīmu «tautu dēlam», «mātes meita» — «tautu meitai»:

Ej, māsiņ, pie kalpiņa. Ja kalpiņš gadījās:
I kalpiņš tēva dēls, Tikai nava tēva zemes. 11767

Pāreja uz šķiru sabiedrību, sociālās diferenciācijas sākotne mūsu tautasdziesmās daļēji atspoguļojusies arī tā saucamajās ļaužu dziesmās (dziesmas, kurās dziedāts par ļaudīm un neļaudīm). Brīvie cilvēki tautasdziesmās tiek saukti par *ļaudīm*. Izveidojušos beztiesisko cilvēku kategoriju tautasdziesmās sauc par *neļaudīm*. Ir vairāki tūkstoši tautasdziesmu par ļaudīm. Taču tikai nelielā daļā vērojam senāko ļaužu vārda nozīmi — sociālā stāvokļa nozīmi. Tā atrodama dziesmās par *labiem ļaudīm* (20678 u. c.), *augstiem ļaudīm* (25911,2), *lieliem ļaudīm* (30982 u. c.), *vidējiem ļaudīm* (5693 u. c.), *maziem ļaudīm* (12313 u. c.), *zemiem ļaudīm* (10118,2 u. c.), *darba ļaudīm* (28735 u. c.), *vājiem ļaudīm* (14916), *sliktiem ļaudīm* (18889,1), par ļaudīm pretstatā neļaudīm:

Ļaužu mans tēvis bija, Ļaužu mana māmuliņa;
Vai es viena neļautiņu, Man krēslīņa nepacēla. 18889

Šī sociālo grupu terminoloģija ir saskanīga ar attiecīgu terminoloģiju sava laika krievu valodā¹²⁸ (большие люди, лучшие люди, нарочитые люди, худые люди, черные люди u. tml.). Tas liecina, ka sabiedrisko attieksmju izveidošanās Latvijā nenoliedzami notiek feodālisma ziņā attīstītāko austrumslāvu ietekmē. Šai ziņā raksturīga bajāru izveidošanās.¹²⁹ Kā bajāru vārda sinonīmi tautasdziesmās sastopami jau minētie labi ļaudis, augsti ļaudis, lieli jeb diži ļaudis, ko īsāk sauca arī par *labiešiem* vai *dižiem*, *dižajiem* pretstatā *maziem*, *mazajiem*:

Kam, Dieviņu, audzināji. Citu dižu, citu mazu?
Dižs mazam nevēlēja Strautā smelt ūdentiņu. 31211

Bez tam kā labiešu jeb bajāru sinonīmi tautasdziesmās sastopami arī *lieli radi* (22226) jeb *diži radi* (3867), *augsti radi* pretstatā *maziem radiem* (12130) jeb *sīkiem radiem* (22242,1 v). Radi kā sociāls

¹²⁷ Vēlajam feodālismam (no 17. gs. 30. gadiem līdz 19. gs. vidum) pieskaitām arī to laikmetu, ko Latvijas vēsture izdala īpaši un nosauc par feodāli dzimtbūtnieciskās saimniecības sairšanu un kapitālistisko attieksmju veidošanās periodu (18. gs. beigas, 19. gs. pirmā puse). Sk.: Latvijas PSR vēsture. — R.: Latvijas PSR ZA izd. — 1953. — 1. sēj. — 319. un sek. lpp.

¹²⁸ Smits P. Labieši jeb bajāri // ERK. — II. — 108. lpp.

¹²⁹ Sk.: Rozenbergs J. Par latviešu tautas dziesmu bajāriem // ZAV. — 1958. — Nr. 4. — 33.—45. lpp.

veidojums aptver vairākas, parasti savrup dzīvojošas *saimes*, kas latviešu folkloras valodā ir daudznozīmīgs vārds. Tautasdziesmās nesastopam nedz *ģimenes*, nedz *ģints*, nedz *dzimtas* vārdus, kas visi ir jaunāku laiku darinājumi. To vietā lieto vārdu *saimē*. Senākā šā vārda nozīme ir «lielģimene», kā to atzīmē prof. J. Zutis: «Par saimi jeb lielģimeni sauca radniekus, apvienotus kopīgā saimniecībā. Pie tādas saimes jeb lielģimenes piederēja kopā ar vecākiem dēli un meitas. Pēcncēji pat otrā un trešā paaudzē palika dzīvot tēva sētā un saimniekoja kopīgi.»¹³⁰ Tautasdziesmās to sauc — *liela saimē* (6934; 18875 u. c.) jeb *diža saimē* (18875). Tās var būt gan *tēva saimē* (16967₈; 17659), gan *drauga saimē* (27163; 27216; 33343), gan *tautu liela saimē* (6934; 18875 u. c.). Pirmnozīmē saimes vārds dziesmās tomēr reti sastopams. Tā parastākā nozīme ir kalpi (puīši, meitas, gani) pretstatā saimniekam un saimniecei, ko pie saimes vēlāk vairs nepieskaitīja:

Kas pūriņu piedarīja *Saimenieka* meitiņām?

Sieki, vāki, pasijāni, Visas *saimes* gājumiņš. 7670, 2

Neizpētīts ir jautājums par senas cilmes radniecības nosaukumu zudumu vai tendenci zust latviešu valodā un par attiecīgu vārdkopu kā vārdu ekvivalentu ieviešanos seno vārdu vietā. Tā *dievera* (23705,2 u. c.) vietā ieviešas *sievas brālis* vai *vīra brālis*; *ieteres* (3789; 7985; 23659) jeb *ietālas* (23752) vietā *brāļu sievas* (tā saucas savā starpā), *māršas* (17407) vietā *brāļa sieva*; *oses*, *oša* jeb *ošva* vietā *meitas vīra māte* resp. vai *dēla sievas tēvs*; *svaines* resp. *svaiņa* vietā *sievas* vai *vīra māsa* resp. *sievas* vai *vīra brālis*; *brālēna* vietā *brāļu bērni* resp. *brāļa dēli*; *māsēna* vietā *māsu bērni* resp. *māsas dēls* vai *meita*; *māsīcas* vietā *māsas meita* u. c. Tādā kārtā latviešu valodā pastāv tendence radniecības terminoloģiju bāzēt uz astoņiem vārdiem: *tēvs*, *vīrs*, *dēls*, *brālis*; *māte*, *sieva*, *meita*, *māsa*. Rezultātā rodas arī vienvārda vārdkopas: *mātes māte*, *tēva tēvs*, *bērnu bērni*.

Pie reizes jāmin arī tādu vārdu zudums latviešu valodā kā *merga* (Mädchen, девушка), *dukte* (Tochter, дочь) un *dēds* (дед).

Jāpiezīmē, ka vārdi *tēvs*, *māte*, *dēls* un *meita* patriarhālo attieksmju laikmetā kalpoja arī kā sabiedriskas uzrunas (vēlāko kapitālistisko *kungs*, *kundze* un *jaunkundze* vietā) vispār. Bez tam vārdi *tēvs*, *māte* un *bērni* noderēja arī īpašu ieražu kolektīvu locekļu apzīmēšanai, kā *Jāņa tēvs*, *Jāņa māte*, *Jāņu bērni*; *talkas māte* u. c. Plaši lietots mātes vārds latviešu mitoloģijā,¹³¹ piem.: *Vēja māte*, *Meža māte*, *Jūras māte*, *Zemes māte*, *Veļu māte* u. c. Tāpat visai izplatīts *dēlu* un *meitu* vārds mitoloģiskos terminos: *Dieva dēli*, *Saules meitas* u. c.

¹³⁰ Zutis J. Agrie viduslaiki Latvijā. — R., 1948. — 17. lpp.

¹³¹ Smits P. Latviešu mitoloģija. — Otrs, pārstrādāts izd. — R., 1926. (Matronu jeb māšu kults, 86.—88. lpp.)

Daudz laikmetam raksturīgu vārdkopu kā vārdu ekvivalentu veidojas ar vārdu *kungs*, kas, pēc P. Šmita domām, ir indoeiropiešu valodu leksikas kopības piederums¹³², ne aizguvums, lai gan tautasdziesmās tas ir reti lietojamā *muižnieka* (31263; 31289 u. c.) vārda un *vācieša* (31856 u. c.) kā ekspluatatora sinonīms. Kungi nu ir dažādi: *lieli kungi* (31338 u. c.) jeb *lielskungi* (31293; 31340 u. c.), *muižas kungi* (11962,6 u. c.), *Rīgas kungi* (31270 u. c.), *kara kungi* (31918 u. c.), *tiesas kungi* (31403 u. c.).

Ar muižu un klaušām latviešu zemnieku dzīvē ienāca feodālā ekspluatācija, ar ko saistās daudz aizguvumu no (viduslejas) vācu valodas.

Pašas muižas vārds latviešu valodā gan ienācis no lībiešu *moiz* resp. igauņu *mōis* un saskan ar krievu *мыза*. Tas rāda, ka šis feodālismam raksturīgais iestādījums latviešiem bijis pazīstams jau pirms 12. gs. Zīmīgi muižas darbu uzraugu vārdi — *vagars*, *stārasts*, *šķilteris*, kam kopīga nozīme. Tie liecina, ka muižas dzīvē meklējamas saknes gan pašu latviešu resp. lībiešu vidē, no kuras cēlies vārds *vagars* (līb. *vagār*), gan austrumslāvu vidē, no kuras cēlies vārds *stārasts* (krievu *трапота*), gan vācu vidē, no kuras cēlies vārds *šķilteris* (lejasvācu *Schilter*, no kā arī igauņu *kilter*). Dziesmās šos vārdus nereti blīvē pa divi:

Vagaram, stārastam Ellē kājas karājās, 31511

Šķilteram, stārastam, Tiem es laba nevēlēju, 31484

Šķilteram, vagaram, Tiem es laba nevēlēju, 31485

Ar muižas ļaudīm kā sociāla grupējuma izveidi saistīta attiecīga leksika — gan latviskas cilmes vārdi: *riņnieks* (28741 u. c.), *rijkuris*, *rijkulis* (20071 u. c.), gan latviskas vārdkopas: *muižas meitas* (1041; 12132 u. c.), *muižas puīši* (10318; 12691 u. c.), *nama meita* (12638), *riku meita* (17932; 19410 u. c.), *rokas meita* (33938 u. c.), *ķēķa* jeb *kukņas meita* (2666; 20217 u. c.), *cūku meita* (18869 u. c.), *govju meita* (24665 u. c.); *staļļa puisis* (1327; 19736 u. c.), gan aizguvumi no vācu valodas: *kučieris* (29672 u. c.), *piķieris* (2152), *modere* (2213; 20816 u. c.), *spizmane* (28974) u. c.

Senākais patapinājumu slānis no (viduslejas) vācu valodas latviešu leksikā ir ļoti plašs. Vācu pētnieki, to skaidrodami, nostājušies parasti uz tā saucamās «kultūrtrēģerības» viedokļa. Proti, viņi atzinuši, ka latvieši kultūras ziņā bija attīstībā atpalikuši, kā par to liecinot no vācu valodas aizgūtie vārdi, kas ienākot valodā līdz ar jaunu lietu (reāliju). Tā A. Bilenšteins darbā «Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten» (St. Petersburg,

¹³² «Var pat būt, ka ne vien «kungs», bet arī «lielskungs» (sal. rex magnus vecajā Livonijas kronikā un великий князь krievu valodā) ir vecu vecais latviešu vārds. Vismaz fakts paliek tas, ka no vācu valodas lielskungs nav tulkots un ka jau vecās kronikas pazīst tituli «liels ķēniņš.» (Šmits P. Latviešu tautas dziesmas kā vēstures avoti // ERK — 1912. — I. — 75. lpp.)

1907—1918) runā pat par kādu «koka laikmetu» pie latviešiem, un J. Zēverss savā doktora disertācijā «Die deutschen Lehnwörter im Lettischen» (Zürich, 1918) apgalvo, ka latvieši augstāku kultūras pakāpi sasnieguši tikai vācu ietekmē (sk. 18. lpp.). Pret viņu nostādnēm jau savlaicīgi celti nopietni iebildumi, un tās var uzlūkot par atmetām. Prof. P. Šmits dibināti norādījis, ka «nosaukuma aizņemšanās vien vēl neliecina, ka aizņemts arī pats priekšmets»¹³³. Nosaukumu aizņemšanās skaidrojama dziļāk. Te latviešu leksikogrāfiem vēl priekšā plašs darba lauks. P. Šmits, oponentams zināmajiem vācu uzskatiem, aizrāda uz atsevišķiem svarīgiem faktoriem patapinājumu ieviešanā. Viens no tādiem ir tas, ka patapinātie vārdi aizstājuši senus dzimtos vārdus. Aizstāšana var būt notikusi dažādu iemeslu dēļ. Vispirms jaunie vārdi, ar kuriem apzīmētas vācu vidē darinātas reālijas, paturēti blakus latviešu vārdiem, ar kuriem nosauktas līdzīgas latviskā vidē darinātas reālijas, kas zināmu iemeslu dēļ var būt no lietojuma izgājušas vēlāk. Tā, piemēram, «Vācu *kubliņu* un *spannišu* vietā senie latvieši taisījuši krijas *vāceles*,» atzīmē P. Šmits¹³⁴ un «viena no svarīgākām latviešu mājas lietām senatnē bijusi līgavas *pūrs*. No 19. gadu simteņa vidus līgavas *pūrs* ir parastis *skapis*, kurš ieņemis senākā *šķirsta* vietu. Bet *skapis* un *šķirsts* ir tikai retumis sastopami tautas tradīcijās. To vietās tautas dziesmas daudzina biežāki *pūra lādi* un mucīnai pielīdzināmo *tinī*. Tomēr arī koka lāde un tinis ir aizņemti no vāciešiem un nav piederējuši pie seno latviešu mājas lietām.»¹³⁵

Lielā mērā jauno priekšmetu un to nosaukumu ieviešanās blakus latviskajiem priekšmetiem un nosaukumiem saistāma ar modi. Tādā sakarā tad arī, kā atzīmē P. Šmits, «daudz senlaiku lietas ir izgājušas no modes un ir jau sen aizmirstas līdz ar viņu nosaukumiem»¹³⁶.

Kā tādi «modes vārdi» varētu būt *meita* (mergas un duktes vietā), *balķis* (koka vietā), *deķis* (16313, segas vietā) u. c., no kuriem daļa savā sākotnē var būt bijuši arī feodālo kungu latviskās žargona *r u n a s p a r o d ē j u m i*, kā, piemēram, *brūte* (817, līgava), *brūtģans* (8467, līgavainis), *jumprava* (13297, zeltene), *jēģeris*, *ģēģeris* (30455, mednieks), *vēveris* (9553, audējs), *švāģars* (13730, svainis), *švēģerīene* (svaine), *nāburgs* (31149, kaimiņš), *beņķis* (7516, sols), *gapele* (19299, dakšiņa) *kante* (48, mala), *kņope* (12826, poga), *ķisens* (30148, spilvens), *lone* (21814, alga), *meseris* (2207, nazis) *mandaga*

¹³³ Šmits P. Koku mizas seno latviešu saimniecībā // ERK. — 1923. — II. — 41.—42. lpp. Sk. arī: Šmits P. Par seno latviešu kultūru // ERK. — 1912. — I. — 39. lpp.: «Arī ne visas aizņemtās lietas latviešiem bija gluži jaunas.»

¹³⁴ Turpat. — 45. lpp. Kursīvo izcēlumu P. Šmita raksta citātā devis A. O.

¹³⁵ Turpat. — 42.—43. lpp.

¹³⁶ Turpat. — 41. lpp.

(12804, pirmdienā), *šnore* (1863, aukla), *ūzas* (15576, bikses), *stote* (1341, vile), *strāpe* (2311, sods), *ziņģe* (26,1, dziesma), *luste* (791, prieks), *lustīgs* (17222, priecīgs), *smuks* (12705, skaists), *rikte* (19238 v, maltīte), *smekīgs* (19282, garšīgs), *šķiņķošana* (1838, dāvināšana), *aizstellēt* (2493, sūtīt), *pieklapēt* (12279, piesist) u. c.

Minētā aizguvumu virkne tad nu vērtējama kā tādi barbarismi, kas bijuši jau neliterāri to patapināšanas laikā, jo lietoti nevajadzīgi bez nozīmes niansēšanas:

Atnāk mani bāleliņi, Rudziem zemi aparūši;

Atnāk paši ziņģēdami, Kumeliņi sprīņģēdami. 56, 3

Ir vēl otra aizguvumu virkne, kas to patapināšanas laikā nav vērtējami kā barbarisms¹³⁷, jo lietoti nozīmes niansēšanai vai jaunu jēdzienu apzīmēšanai un nav kļuvuši par barbarismiem arī vēlāk, jo to vietā nav radīti kādi jauni literāri vārdi vai arī radītie nav ieviesušies. Tā ērtības labad, lai precizētu lietošanas apstākļus, ieviesušies tādi vārdi kā *ārsts* (blakus *burtniekam, laitiņājam, zavetniekam* u. c.), *biķeris* (8682 blakus *kausam*), *kronis* (14132, blakus *vainagam*), *kēniņš* (5982, blakus *kungam*), *kambaris* (14627, blakus *istabai*), *kučieris* (19986, blakus *vedējam, braucējam*), *kurvis* (10999, blakus *grozam*), *ķemme* (29487, blakus *sukai*), *ķibele* (21718, blakus *nelaimei*), *nagla* (33014, blakus *tapai* un *vadzim*), *renstele* (28902, blakus vēlākajai *ridziņai, noteklei*), *skriveris* (19959, blakus vēlākajam *rakstvedim*), *slakteris* (19008, blakus vēlākajam *lopu kāvējam*), *šķēres* (2717, blakus *dzirklēm* un vēlākajām *griezņēm*), *sprediķis* (2692, blakus *ruņai*), *stunda* (11143,1 blakus *brīdim* un *cēlienam*), *zaldāts* (31956, blakus *kara vīram* un vēlākajam *kareivim*), *zellis* (20538), *brāķis* (19049, blakus vēlākajai *niecei*) u. c. Šie vārdi latviešu literārajā valodā nav kļuvuši par brāķi, kā tas noticis ar lielāko no vācu valodas patapināto vārdu daļu.

Te tad nu arī jāmin tādi barbarismi, kas to patapināšanas resp. tautības valodas laikā nav vērtējami kā barbarismi, bet par tādiem ir kļuvuši nacionālās valodas laikā, kad šie vārdi izbrāķēti un to vietā radīti attiecīgi jaunvārdi, piemēram: *bante* (20535, lente, lenta), *beķeris* (2229, maiznieks), *brandvīns* (19872, degvīns), *dreimanis* (18011, virpotājs), *ērbeģis* (3496, 20366, mītne, mājoklis), *gaņģis* (5984, eja, koridors), *glāze* (6134, stikls), *ģermanis* (20446, ādinis), *rūme* (21718, telpa), *lēģeris* (13604, nometne), *preilene* (2267, jaunkundze), *porūzis* (12838, priekšnams), *spieģelis* (31892, spogulis), *stute* (25878, balsts), *spices* (24271, mežģīnes), *spiķeris* (12851, noliktava), *štrumbantes* (7305, zeķturi), *šūplāde* (13250, atvilktne), *timermanis* (30734, namdaris), *vakte* (3440, sardze) u. c.

¹³⁷ Sal.: *Kiķauka P.* Piezīmes par dažiem latviešu valodas labojumiem. — R., 1937. — 22.—25. lpp.

Minētie vārdi savā laikā apzīmēja jaunus jēdzienus. Sakarā ar tehnikas un kultūras attīstību daļa šāda tipa vārdu kļuviši par vecvārdiem, kam vai nu nav meklēti jaunvārdi, vai arī kuru vietā, runājot par attiecīgo laiku, ieviestos jaunvārdus nevar lietot: *bulverķis* (13017), *modere* (2213), *skotele* (20504), *steliņģis* (24877), *striķis* (1684, 1862) u. c.

Beidzot, ir arī liela daļa tādu patapinājumu no vācu valodas, kas attiecas uz amatniecību (sal. aizgūto *amats* un latvisko *arods*) un darba tehniku un kas pastāv kā vienu reāliju nosaukumi līdzās citu radniecisku reāliju latviskiem nosaukumiem.

Kokapstrādē aizgūtie nosaukumi: *zāģis, ēvele, slimests* u. c. (sal.: cirvis, dūcis, greblis, kalts, svārpsts, urbis u. c.), *baļļa, kaste, kubls, ķipis, ķērne, lāde, skapis, spainis* (sal.: ciba, kārba, kauss, pūrs, turza, vācele); sal. arī *būvēt* un «cirst» ēku, *šķūnis* un «gubenis», *būda* un «namiņš» u. c.

Metālapstrādē aizgūtie nosaukumi: *āmurs, ēze, smēde, stangas, vile* u. c. (sal.: kalve, kniebles, lakta, plēšas, veseris); *kanna, panna, vanņa* u. c.

«Tāpat arī vērpsana,» saka P. Šmits, «latviešiem bijusi agrāk pazīstama nekā vācu «ratiņš», — aušana agrāk nekā vācu «stelles», — šūšana agrāk nekā šujamā adata, jo ar pirmajām adatām būs tikai adījuši. Vecie latvieši ir jau sen pratuši darīt saldu alu un medu, bet «miestiņa (vācu Met) brūvēšanu» būs varbūt mācījušies no vāciešiem.»¹³⁸

Līdzīgs paralēlisms vērojams arī sakarā ar kristiānisma kulta ieviešanos un seno mitoloģiju: *altāris, Māra, sātans, upuris, upurēt* u. c. (sal.: akmens, Laima, velns, zieds, ziedot); *ģekis* (sal. muļķis). Bez tam šai sakarā «daža laba no garīgām lietām, kā vērojams, palikusi latviešiem nesaprotama. No latīņu tēva reizes iesākuma (pater noster) cēlušies mūsu *pātari* (kursīvs šeit un turpmāk mūsu, — A. O.), no vācu mānticības (vecvācu auergeloue—Aberglaube) ir nākusi mūsu *āverģēliba*, no neticības (ungeloue—Unglaube) *neģēliba*, no liekulības (Falschheit) *valšķiba*.»¹³⁹

Tādā kārtā latviešiem pavisam svešas reālijas un to nosaukumi no vācu valodas vai ar šās valodas starpniecību latviešu valodā ienākuši ne tik daudz, kā to vēlējušies un iztēlojuši tādi baltvācu zinātnieki kā A. Bīlenšteins, J. Zēverss un viņiem līdzīgie. No citiem tā laika jaunvārdiem vēl var minēt: *elle, eņģelis, ērģeles, ēzelis, mūķizeris* (15631), *smēķēšana* (3185), *trumpmanis* (16602), *ziepes* u. c.

Lai gan pieņemts uzskatīt, ka latviešu klasiskās tautasdziesmas

¹³⁸ Šmits P. Par seno latviešu kultūru // ERK. — 1912. — I. — 40. lpp.

¹³⁹ Šmits P. Latviešu tautasdziesmas kā vēstures avoti // ERK. — 1912. — I. — 80. lpp.

ir viens no skaidrākajiem latviešu valodas avotiem, jāatzīst, ka tās nav gluži brīvas no zināma piesārņojuma, kas latviešu valodā ieviesies ar feodālo kungu lietoto latvisko žargonu un dažu latviešu «modi» sekot tā «paraugam». Šīs parādības atspoguļotas arī pašās dziesmās. No vienas puses, konstatēti zināmi fakti:

Visi mani bērniņi Vāciski runā:

Maizīte — *brūtīte*, Karotīte — *leperīte*.

Nazītis *meserītis*, purt, suni, ārā. 2207,1

No otras puses, tauta nostājusies kritiski pret runas piesārņojumu, vērtējama to kā skabargas valodā:

No valodas vien pazinu, Kas nav manis bāleliņš:

Pieci vārdi gludi gāja, Sestais nāca skabargains. 3671, 1

Ja arī ar skabargainumu var saprast asu, neapsvērtu runu, tad tas neizslēdz to, ka dziesmā domāta valodas kultūra. Bet valodas kultūru kopusi pati tauta, visumā turējama dziesmu avotu tīru arī leksiski. Jādomā, ka piesārņojumi ar barbarismiem dziesmās ir jaunāku laiku parādība, kas saistāma ar veclatviešu rakstu valodas izplatīšanos pēc 16. un 17. gadsimta. Izsekot šīm jaunāko laiku leksikas parādībām, kā arī vispār hronoloģiski noskaidrot tautasdziesmu leksiku ir speciālu pētījumu uzdevums, kas veicams nākotnē. Tad arī varēs precizēt senāko tautasdziesmās atspoguļoto patapinājumu slāni no vācu valodas (12.—16. gs.) latviešu valodā un norobežot to no jaunākā slāņa (16.—19. gs.). Pie tā šeit nekavējamies, jo šīs aizguvumu slānis aplūkojams saistījumā ar veclatviešu rakstu valodas vēsturi kā veclatviešu leksikas slānis (kas ir patapinātās leksikas slānis atšķirā no seno latviešu leksikas kā dzimtās).

Atsevišķos gadījumos dziesmās sastopami gan lituānismi kā apvidus vārdi: *nieks* (1408,1, nekas), *dzira* (4214; 11979, mežs), *puiks* (4653,8, skaists), *pelēda* (2546, pūce) u. c., gan rusismi kā vulgārismi: *burlaks* (9730), *razbainiece* (4833), *štuki* (13106) u. c. vai kā ironiska stila vārdi: *gasts* (2547, viesis), *šuba* (31083, kažoks), *šutka* (6070, blēņas) u. c.

Leksikas jautājumi šai darbā skarti vēl turpmāk sakarā ar vārdu darināšanu un salikteniem, kā arī sakarā ar frazeoloģiju un vārdiem sakārtojuma attieksmēs resp. blīvējumiem. Lai gan pēc valodnieciskās tradīcijas frazeoloģiju mēdz saistīt ar leksiku, tomēr frazeoloģija ir patstāvīga valodniecības nozare. Tas, ka tā aplūko vārdu ekvivalentus, vēl nav pietiekams pamats tās piesaistīšanai pie leksikas. Arī vārdkopas pa lielākai daļai ir vārdu ekvivalenti, taču pēc savas būtības kā vārdi pakārtojumu attieksmēs tie iederas sintakses jomā. Ar leksiku nepieciešams gan sasaistīt leksikostilistikas jautājumus, kam arī pievēršamies.

II

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU LEKSIKOSTILISTIKA

Latviešu tautasdziesmu leksikostilistikas jautājumi ir pētīti tikai daļēji. Vispirms tiem pievērsies prof. L. Bērziņš¹⁴⁰, aplūkodams epitetu¹⁴¹, alegoriju¹⁴², deminutīvu un «plašvārdu»¹⁴³, cēlvārdu¹⁴⁴ un onomatopoēzi¹⁴⁵. Atsevišķus jautājumus skāruši arī citi pētnieki, piemēram, K. Plukšs pievērsies eifēmismiem¹⁴⁶. Šā darba autors analizējis pielikumus un izsaukmes vārdus. Attīstības stāvoklis šai valodniecības nozarē pašreiz tāds, ka vēl nav iespējams izvirzīt noteiktu latviešu tautasdziesmu leksikostilistikas sistēmu. Tās izvirzei veicami vēl daudzi priekšdarbi, precizējamas robežas starp semantiku, leksiku, etimoloģiju vārdu atvasināšanas nozīmē, sintaksi un stilistiku vispār. Tāpēc šeit aplūkosim tikai tos jautājumus, kas noskaidroti minētajos monogrāfiskajos apcerējumos. Vispirms pakavēsimies pie paskaidrojošiem pielikumiem kā tādiem, kuros visspilgtāk parādās epiteta daba un kuros visciešāk saskaras semantikas, leksikas, etimoloģijas un sintakses jautājumi stilistikā aspektā.

1. DZEJISKIE PASKAIDROJOŠIE PIELIKUMVĀRDI

Dzejas valodas stilam raksturīgi gan īpašu vienkāršu, gan saliktu vārdu jeb salikteņu, gan vienvārda, gan divu vārdu pielikumi kā īpaši pielikumvārdi (stilistikas termins).

Dzejiskie vienvārda pielikumi, būdami vienkārši vārdi, ne salikteņi, iegūst zināmu emocionālu kvalitāti atkarā no izskaņas, ar kādu

¹⁴⁰ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940.

¹⁴¹ Turpat. — 260.—299. lpp.

¹⁴² Turpat. — 346.—347. lpp.

¹⁴³ Turpat. — 354.—365. lpp.

¹⁴⁴ Turpat. — 368.—370. lpp.

¹⁴⁵ Turpat. — 376.—380. lpp.

¹⁴⁶ Plukšs K. Eufēmisms latviešu tautas dziesmās // Ceļi. V. — 1935. — 31.—41. lpp.

pielikumvārds atvasināts. Tā pielikumiem, kas ir deminutīvi ar *-ītis*, ir pozitīva emocionāla nokrāsa, t. i., ar tiem tiek izteikta labvēlība, simpātijas attieksmē pret objektu, uz kura vārdu pielikums attiecas:

Dedz, skaliņi nomalīti, Kad es tevi dedzināju;
Nāc, bāliņi nozarīti, Kad es tevi aicināju. 15889
Budēlīti skarainīti, Kam tu nāci istabā? 33335
Tā māsīņa launadzīte Launagāi piedzimuse; 1182 v

Tāda pati nokrāsa ir pielikumiem, kas ir deminutīvi ar *-iņš*, tikai tie retāk lietojami par deminutīviem ar *-ītis*. Bez tam, kamēr gandrīz visi pielikumi ar *-ītis* stilistiski raksturojami kā poētiski vārdi, tikmēr starp pielikumiem ar *-iņš* ir samērā daudz ikdienas sarunvalodas vārdu, piemēram:

Alutiņu bāleliņu, Ko dariji dēliņam? 19519
Puisi, puisī, plukatiņi, Nenāc meitu pulciņā, 12914
Ai, Saulīte māmuļiņa, Ko tie tavi kalpi dara? 33734

Taču arī šai pielikumu tipā dominē poētiskie vārdi:

Ai, Saulīte bridaliņa, Brida dienu, brida nakti: 33733
Ai, Saulīt spodrāliņ, Kur pārkāpi jūriņai? 33736
Vai, zemīte trūdaliņa, Tu trūdini dažu labu; 27551
Ai, bitīte vivuliņa, Ko mēs divi darijām? 30247

Pielikumiem, kas ir vārdi ar izskaņām *-ainis*, *-ēns*, *-manis*, *-nieks*, *-nica*, parasti ir ja ne negatīva emocionāla nokrāsa, tad vismaz friivolitātes pieskaņa:

brāli mani brakalaiņi 3858; gailīti ķikaraini 25028,2;
brāli mani brikuleni 3857,2; brāli mani briteleni V 28605,1;
brāli mani brākmaniši 3857 v.; V 3857,1;
brākulnieki bāleniņi 16953,2 v.;
postaunieki bāleliņi 25938,1 v.;
cepur mana dundurnīca 24641,3 v.;
bieza putra, plepenīca 2942; 2943 u. c.

Divvārdu (parasti divu substantīvu kā salikta nosaukuma) paskaidrojošais pielikums biežāk lietojams negatīvas emocionālas nokrāsas piešķiršanai objektam, uz kura nosaukumu tas attiecas. Saliktos nosaukumos kā pielikumos dominē kādas ķermeņa daļas nosaukums:

Ai, meitiņa, lišķes mēle, Kam paņēmi man' dziesmiņu? 908
Vecais tēvs, buļļa bārzda, 2202; Saimeniece rutku gūža, 642
Veci puīši buļļa pieres, 13154;
Tautu dēls, dusmu pūslis 1078 v u. c.

Retāk par divvārdu pielikumu ir arī kāds īpaša iedomāta briesmoņa vai neglīteļa, kā arī lietas nosaukums:

Tautu dēls, dusmu pūķis, Gaida manis lūdzamies. 10781
Tautu dēlis zemes depšis Gaida mani izaugam. 10771,9
Tautu dēls, tāšū bikse, Nozog manu vainadziņu. 6182,2 v
Sveša māte, dūmu taure, Nedzer manas asariņas! 4274 u. c.

Atsevišķos gadījumos arī cilvēku nosaukumi kā divvārdu pielikumi ar savu leksisko nozīmi izsaka negatīvu emocionālu nokrāsu:

Vecais brālis mežu **ložņa**, Nocērt zaļu ozoliņu; 3415

Kēčenieši zagļa **laudis**, Nozog manu vainadziņu. 6182,1

Āi nāburgu rutku **zagli**, Tu uz mani nedomā; 7557

Cigāniņi, vilku **draudze**, Kur šo nakti gulējāt? 33518 v u. c.

No visiem paskaidrojošo pielikumu lietošanas gadījumiem apmēram trešo daļu aizņem tā saucamie bahuvrihi¹⁴⁷ — salikteņi kā pielikumi. Tie ir tipisks latviešu klasisko tautasdziesmu leksikostilistikas un sintaktisko konstrukciju stila līdzeklis, vērtējami kā poētiski vārdi.

Šie salikteņi kā pielikumi pie attiecīgu objektu nosaukumiem piešķir tiem gan pozitīvu, gan negatīvu emocionālu nokrāsu atkarā no savas leksiskās nozīmes. Ar retiem izņēmumiem bahuvrihi pielikumi ir tikai postpozitīvi. Kā izņēmumi minami

Zemzarīti ozolīti, Kam tu augi lejā? 2792 v

Ai, cietsirde mātes meita, Tavu cietu valodiņul! 21654,3

Koksērdīti tēva dēli, Bij man tevi sen zināt! 26821 v

Greizrocīši bisenieki Irbu šaut nemācēja; 30462

Melnacīte Daugaviņa Melna tek vakarā. 30710 v

Konstatēto bahuvrihi salikteņu pamatā ir raksturojamā objekta daļas nosaukums: *acs, aste, bārda, cekuls, galva, kājas, kakls, lapa, liels, lūpa, ļipa, mēle, mute, ragi, sirds, skara, sproga, vaigs, vēders, zars* u. c.:

tautu dēls, miglacīts 21697; alutiņi, rudacīti 19523;

žagatiņa, garastīte 2686; vāverīte, kuplastīte 12067,2;

vecāis tēvs, boldārdīts 2201,1; irbīte, lielcekule 2618 v;

apinītis, grozgalvītis 765; bērniņi, trakgalviši 31878;

lācīti, platkāji 2283; titilbe, garkāje 2611,4 v;

butelīte, garkaklīte 19693,1; zemi bērzi, platlapīši 12304,3;

titilbi, garlieli 2611,4; tautu meita, sārtlūpīte 6399,6 v;

zakīt, baltļipīt 2308; lakstīgala, lokmēlīte 907,3;

vecāis tēvs, balamute 2201,2; āzīti, likragīti 34379;

brāļi, mani koksirdīši 26685; auziņa, baltskarīte 29587;

aitiņ', mana siksprodzīte 21590,3; līgaviņa, sārtvaidsīte 6227;

tautu dēlis, resnvēderis 21501; ozolītis, zemzarītis 2799,8 v

u. c.

Pēc iepriekšējā parauga tiek lietoti arī tādi salikteņi, kuru sastāvdaļā substantīva saknes nosauktais priekšmets nav raksturojamā objekta tiešā daļa, taču ir piederīga tam kā psihofiziska īpa-

¹⁴⁷ Bahuvrihi (senind. «daudzrīsis») ir tā saucamais eksocentriskais saliktenis (literatūru sk.: LGr. — 122. §, 258. lpp.), kas nozīmē objektu, kam pieder tas, kas salikteni izteikts. Savā sākotnē šie salikteņi lietoti kā pielikumi, piem., sengrieķu *hrododáktylos Eós* = rožpirkste Eosa. Tāpat arī latviešu tautasdziesmās. Vēlāk bahuvrihi salikteņi ieviešas arī ikdienas sarunvalodā paši par sevi, piem., *baltmugure* (govs), *trissstūris* (ģeom. figūra), *trijkājis* (riks), *viendiene* (muša) u. c.

šība vai vērtējums, kā audze, daba, miegs, redze, tece, valoda, mūžs, diena, kule, puķe u. tml.:

kaņepīte, ātraudzīte 2848,6 v; māsiņ', mana skaistaudzīte

I 3511,4 v;

tautu dēlis, lētdabītis 12764,10; kaņupīte, lētdabīte 2848,7;

Auseklītis, mazmiedzītis 12967,1; dzeguzīte, dievredzīte 9578;

upīte, straujtecīte 4244,1; brāļa sieva, lielvalode I 665,1;

bārenīte, grūtmūdīte 4484 v; bērni, sērdieniši 4535 v;

tautu dēlu, melkulīti 25950,4 v u. c.

Jāpiezīmē, ka pēc bahuvihi salikteņu parauga kā pielikumi sastopami atsevišķi darinājumi, kas uzlūkojami par individuāliem salikteņu veidošanas gadījumiem, kuros salikteņa daļas neeksistē kā vispārlietojami vārdi resp. saknes: Cūciņ mana rakšpidīte [?] Neej drauga druviņā. 29156 v.

Dažkārt arī pazīstami tautas vārdi, piemēram, deminutīvi *pupucīte*, *pupuzīte* bada dzeguzes (пучошка) nozīmē¹⁴⁸, tiek laikam tomēr uz šo vārdu neizpratnes pamata cita teicēja mutē pārskanoti par šķietamiem bahuvihi salikteņiem — *pupacīte* resp. *pupauksīte*:

Pupacīte Jāņa diena, Atved man arājiņu; 33078,1 v (308 a)

Jāņu (=ņa) diena **pupauksīte**, Atved man arājiņu; 33078,1 v (111 f).

Atsevišķi jāaplūko pielikumi pie īpašvārdiem. Īpašvārdi ir nosacīti substantīvi, kas pēc būtības tuvināmi personas pronomeniem, jo kā vieni, tā otri stājušies leksiski pilnākas nozīmes substantīvu vietā. Kamēr personas pronomeni *es*, *tu*, *mēs*, *jūs* ir pilnīgi pietiekami, lai nerastos pārpratumi komunikācijā, runājot par klātesošiem, tikmēr klāt neesošos allaž nepieciešams diferencēt, ja jāpiemin no vairākiem īstais, runā nepieciešamais. Tad ar norādāmo resp. trešās personas pronomenu *viņš* (*viņa*, *viņi*, *viņas*) vairs nepietiek. Te nāk talkā īpašvārdi kā personas pronomenu nosacīti ekvivalenti.

Zīmīgi, ka īpašvārdi var atkal nodilt savā īpašvārdu funkcijā un pilnīgi pāriet atpakaļ sugas vārdos. Tā tas ir gan ar kustoņu, gan cilvēku īpašvārdiem. Tautasdziesmās novērojam tikai kustoņu īpašvārdu pāreju sugas vārdos. Tā *Incis* pilnīgi kļuvis par *kaķa*, *runča* sinonīmu, un attiecīgie pielikumi uzlūkojami kā identitātes pielikumi:

Incīti kaķīti, aunies kājiņas. 2239; **Inčam** runčam pelēki audi, 2236

Tāpat suņa īpašvārds *Krancis* pārgājis sugas vārdā, kam tad var dot jaunu īpašvārdu kā pielikumu:

Ancīti, **Krancīti**, pīsim vīzītes, 2240 v

¹⁴⁸ Sal.: Jāņu (=ņa) diena **pupucīte** 33078, 1 (86 a; 45¹ u. c.); Jāņu (=ņa) diena **pupuzīte** (69 f, 111 h); Jāņu dienu, **pupetīte** (324 e); Jāņu dienu, **dzeguzīte** (324 e). Runa par bada dzeguzi Jāņu dienā saprotama tādā kārtā, ka Jānos, kad vecā raža bija noēsta un jaunās vēl nebija, bija dažkārt jācieš trūkums vai pat bads. Sal. šai sakarā arī **Badu**, **badu** Jānīts nāca, **Vēl badāku** Pēterīts. 33031, dziesma ar četrdesmit variantiem no dažādām Latvijas malām.

Līdzīga pāreja vērojama ar *Miķeli* — āža īpašvārdu, kam, pārveidotam par *mikuli* vai *miķi*, tendence pāriet sugas vārdā kā āža vārda sinonīmam.¹⁴⁹

Tas viss rāda, ka īpašvārdu pāreja sugas vārdos notiek ar pielikumu starpniecību.

Īpašvārdam, zaudējot pielikuma spēku, dažkārt rodas vajadzība pēc otra pielikuma vārda:

Inčam runčam pelēčam Pilna peļu vācelīte; 7649,

Īpašvārds tiek izmantots arī vārdu spēlei, kā piemērā *Anna-kanna*. Tādai vārdu spēlei savukārt var piešķirt pielikumu:

Anna-kanna krodzeniec, Jem viriņu kalējiņu; 20028

Par latviešu tautasdziesmu stila normu izvērties paņēmiens lietāt cilvēku īpašvārdus ārpus pamudinājuma teikumiem gandrīz vienīgi tikai ar pielikumu. Parastākais pielikuma veids šais gadījumos ir paskaidrojošais pielikums uz sugas un ģints jēdzienu attieksmju pamata. Īpašvārds kā sugas jēdziens tiek lietāts kā raksturojamais vārds, kam pielikumā ģimenes locekļa nosaukums¹⁵⁰ — *vīrs, sieva, tēvs, māte, dēls, meita, brālis, māsa* vai radniecības nosaukums¹⁵¹, vai cits sociālo attieksmju dalībnieka¹⁵², vai darba darītāja¹⁵³ nosaukums kā ģints jēdziens un kā pielikums. Te minami arī pielikumi pie mitoloģisko būtņu¹⁵⁴ *Dievs, Laima* u. c. nosaukumiem:

Ai, Dieviņ glābējiņ, Pacel Laimes kumeliņu. 33653

Ai, Laimiņa licējiņa, Kam tu mani mazu liki? 5295

Uztverot paskaidrojošo pielikumu kā identitātes pielikumu, rodas iespēja vārdu pārim pievienot otru paskaidrojošo pielikumu:

Pēter brāli, pugavica, Padod mātei pavārnīcu, 2950

Miķel brāl, bundzenieks, Tava sieva stabulniece, 20931,2

Piezīme. Tuvāk par pārējiem pielikumu veidiem sk. sintakses daļā.

¹⁴⁹ Sal.: Āzīti, Miķelīti, Kur ņēmi bārdu? 2220

Āzīti, Mikulīti, 2221,9; Āzīt, Miķīt, 2221,8, bet

Sikuli, Mikuli, Kur liki bārdu? 2221,10

¹⁵⁰ Ancītis labs vīrs, Viens pats riju kūla, 35084

Annužiņa mana sieva Mana griķu malējiņa, 8132,1

Dievs tēvs, ko tu gribi, 9631,1

Ai, Laimiņa, māmuliņ, Kā man pūru pielocīt? 7695

Jānīt dēliņ, iepūt uguni, 1745,2

Nu Trīnīte goda meita, Nu aiz galda sēdētāja. 35113

Jānīts brālītis purvā brauca, 703,5 v.

Anniņa māsiņa, Pūt uguntiņu, 18837

¹⁵¹ Trīnīt, munu līgaviņ, Tev sietiņa nevajag, 8134,1

¹⁵² Anna, kūma piedzēruse 1375; Billīte, mana pāde, I 1506¹

Andrej, krusta-dēliņ 1336; Ancīti, bandenieks 12761,1 u. c.

¹⁵³ Andri, Andri, staļļa puisī 19736; Anniņa, ganu meita 29581

Annīte, devējiņa 29191; Bertīņa smurgule 35072,1 u. c.

¹⁵⁴ Pašreiz īpašvārdi *Dievs* un *Laima* resp. *Laimē* pārgājuši jau sugas vārdos *dievs* un *laimē*. Varētu domāt, ka sākotnēji *Laimes* vārds jau bijis sugas vārds, tāpat kā tāds bijis *Dieva* vārds (ar nozīmi «debess»).

2. METAFORA, ALEGORIJA UN EUFĒMISMS

Metafora, alegorija un eufēmisms ir vienas un tās pašas leksiko-stilistikas parādības — tropu jeb vārda nozīmes pārnese — trīs paveidi.

Jau latviešu tautasdziesmu literārā stila pētnieks prof. L. Bērziņš atzīmējis, ka, «gleznaino izteiksmi pārāk sīki rubricējot, mēs iekrītam neauglīgā scholastikā, jo robežas te grūti velkamas, un, ciktāl tās teorētiski velk, tad tur ir ikviena roka pret savu tuvāku...»

Lai nu tomēr varētu orientēties bieži satiekamajā stilistikas terminoloģijā, tad derēs vispirms izšķirt figūru un tropu tādā ziņā, ka figūra attiecas uz īpatnēju vārdu kārtību dzejas izteiksmē, kamēr tropi neattiecas uz valodas līdzekļiem kā tādiem, bet uz priekšstatiem, ko modina viena vai otra vārdu izvēle.¹⁵⁵

Tādā kārtā no valodniecības viedokļa tropi saistīti ar individuālās semantikas jautājumu — vārdu nozīmes individuālu pārnese, t. i., ar tiem priekšstatiem vai jēdzieniem, ko izraisa vārds nevis kā visas tautas īpašums, bet kā individuāls izlietojums noteiktā kontekstā.

No šā viedokļa metafora ir tāds gleznains vārdu nozīmes pārnese, kurā konkrētam vārdam tiek piešķirta abstrakta vārda nozīme. Kā metaforas izmanto nomenus (substantīvus un adjektīvus) un verbus. Piemēram:

Taujā, māte, gudru vīru, Netaujā rudzu klēts;

Daža laba rudzu klēts Gudra vīra galviņā. 12373,

kur konkrētu substantīvu vārdkopai *rudzu klēts* ir abstraktu vārdu *vērtīgs padoms* vai tml. nozīme;

Caura, caura tā dziesmiņa, Kur ņemsim ielāpiņu? 940,

kur konkrētu adjektīvu divkāršojumam *caura caura* ir abstrakta vārda *nevērtīgs* vai *mākslinieciski nepilnīgs*, vai tml. nozīme;

Dzirnaviņas raudājās. Nav vienādas malējiņas:

Viena mani drīzi rāva, Otra lēni ritināja. 7978,

kur konkrēts verbs *raudāt* lietāts ar abstrakta vārda *neapmierināt* vai *nebūt mierā*, vai tml. nozīmi.

Tikko minētā dziesma labi rāda metaforas un alegorijas sakaru, to, ka «allegorija ir metaforas resp. tropu īstā māsa, ar to starpību, ka to, kas metaforā ir vienreizīgs, allegorija izvērpi gaumā»¹⁵⁶.

Alegorija ir vairāku vārdu gleznains nozīmes pārnese, kurā arī abstraktam vārdam var piešķirt konkrētu nozīmi, padarot izteiksmi «uztveramāku: uzskatāmāku, dzirdamāku»:

Slinkum, slinkum, Laid mani vaļā!

Nācis saimnieks, Mūs abus kūlis,

Tev sitīs, Man sāpēs. 6921

¹⁵⁵ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 342. lpp.

¹⁵⁶ Turpat. — 346. lpp.

Šādā nozīmē alegorija allaž saistīta ar personifikāciju, saprotot ar to izteiksmes pārnese no nedzīvās uz dzīvo dabu vai no augu un kustoņu dzīves uz cilvēkdzīvi. Piemēram:

Dziņnaviņas priecājās, Kad ierauga malējiņu:

Ak, tu Dievs, nu gulēšu Baltu miltu kupinā. 7978

Rudzu druva priecājās, Noliks mana muguriņa. 28113

Kumeliņš kalnu raud, Vai es kalnus padariju? 31780

Tāču personifikācija no alegorijas ir nošķirama tai ziņā, ka alegorijā vārdu gleznainais nozīmes pārnese var neizpausties tieši. Tas var būt nosacīts un saprotams kā simbols¹⁵⁷ resp. kā šifra: «Alegorijas ir kā miklas, par kuŗām saka:

Visiem dzirdēt,

Vienam saprast.

Tā ir šifru valoda, bez kuŗas mēs dzīvē neiztikam, savā starpā tā sarunādamies, ka tikai vēlams sarunu biedrs saprastu mūsu izteiksmi, bet nevēlamiem dalībniekiem tā paliktu apslēpta.»¹⁵⁸

Tautasdziesmās sastopam virkni tradicionālu alegoriju: augu un kustoņu nosaukumus cilvēku nozīmē, sevišķi precību dziesmās. *Bērzi* un *ozoli* nozīmē puīšus un vīrus, *liepas* — meitas:

Aiz upītes kalniņā Rindā auga ozoliņi;

Pretī auga liepu rinda, Kas ozolus kaitināja. 11616,

Aiz upītes balti bērzi Sudrabiņa lapiņām;

Tur es dotu sav' māsiņu, Kad būt' liela izauguse. 11616

Vanagi nozīmē preciniekus, puīšus, tāpat *ciruļi*, kā sauc arī dzērājpuišus, *cielavas* un *irbes* — meitas, kas precējamas, *lakstīgalas* — meitas dziedātājas, *rauduve* — meita, kas vairās no nevēlama precinieka, u. c.:

Trīs dzeltenas cielvaiņas Patiltē peldējās;

Trīs pelēki vanadziņi Tilta viersā līdinās. 2591

Kas kaitēja cirulim, Ka galviņu šķībi nesa?

Vakar dzēra, šodien dzēra Cielaviņas kāziņās. 2603

Irbe, irbe tautu meita, Vanadziņi bāleliņi.

Iet irbīte tautiņās, Sāk vanagi līdināt. 11853

Lakstīgala tricināja Rīgas torņa galiņā,

Ieraudzīja medenieku, Sila malu staigājot. 12004

Tirūdeņa raudevīte, Nelaidies rāvienā,

Visi tavi spārnu gali Tīru zeltu vizināja. 12403

Retāk arī *vilki* nozīmē puīšus, sevišķi meitu zagļus, *kazas* un *aitas* — zogamās meitas:

Divas kazas velējās Daugaviņas maliņā;

Pienāk vilki, saķer kazas, Samet vāles Daugavā. 13339,1

Ūjā, ūjā, Pelēki vilki!

Paņēma mūs' mātes Balto aitiņu. 18260

Sevišķi populāra alegoriskā izteiksme ir dziesmās, kas apdzied

¹⁵⁷ Sal.: *Klaustiņš R.* Latvju folkloras hrestomātija // *Daiņu simbolika*. — R., 1927. — 44.—53. lpp.

¹⁵⁸ *Bērziņš L.*, iepr. citētā darba 346. lpp.

dzīves sākotnes parādības, seksuālo sfēru un dzīves galu — miršanu, nāvi un bēres. Šeit alegorijai jau eufēmisma funkcijas.

Eufēmisms, būdams ne tik daudz gleznaina, cik aizplivurota izteiksme, kalpo reāliju tiešo nosaukumu — kā sabiedriski nepieklājīgu vai kā neaizskaramu jeb tabu nosaukumu — aizstāšanai. Kā tādus aizstājējus resp. kā eufēmismus izmanto

1) antonīmus un antifrāzes jeb teicienus, kas izsaka «pretējo tam, ko grib apgalvot»¹⁵⁹, piemēram:

Izraun velns dzīvam sirdi Pirmajam brūtganam,
Ka tas mani nepaņēma, Slavīt' vien padarīja. 8467;

2) perifrāzes jeb teicienus, kas parādību nosauc aprakstoši, ne īstajā, īsajā vārdā. Daudz perifrastisku eufēmismu sastopam miršanas un bērū dziesmās.

Tā *miršanu* apzīmē kā šās saules atstāšanu 27376, aiziešanu pie dieva 27788 vai kā parādību, ko nosauc — dievs ņem 27386—27392; dievs paņem 27829; 27843; dievs atņem 27837; Laima noņem 27842; Veļu māte noņem 27804; Zemīte atņem 27582; miršana ir arī — aiziešana ciemā, no kurienes vairs mūžam neatnāks:

Auniet man baltas kājas, Jūdziet bērus kumeliņus,
Nu es iešu tai ciemā, Kur mūžam neatnākšu. 27460

Parastākās *kapa* vārda perifrāzes ir balts smilšu kalniņš 27361; zaļa velēna 27559; mūža nams 27546 u. c.

Šķirsta jeb *zārka* vārda vietā lietā perifrāzes: koka namiņš 27420; seši dēļu gabaliņi 27564; četru galdu istabiņa 27706; mūža nams 27422; mūža māja 27308 u. c.

3) Kā eufēmismus plaši izmanto *metaforas*, sevišķi, kā atzīmē K. Plukšs, «piegriežoties cilvēka orgāniem, sastopam latviešu tautas dziesmās daudz eufēmisma. Sievietes krūtis nosauktas gan par «baltu maizi» (5556, 5557, 5564), gan par «zelta āboliņiem» (5556, 2. var.), gan par «veģiem» (... 5558).

Tāpat arī nerātnās daiņās ir ļoti daudz eufēmisma gadījumu. Tur daudzkārt obscēnos vārdos saucamiem objektiem doti pieklājīgi apzīmējumi. Te sastopam bagātu dzīvnieku, augu un dažādu lietu simboliku, piem.: 34401, 34436, 34458, 34465, 34487, 34499 u. c.

Eufēmismu sastopam arī tur, kur runā par dzemdībām un visu, kas ar to sakarā. Dzemdību laiks saukts par «grūtajām dieniņām» 1083, 1084, 1102. Sieviete grūtniecības stāvokli — «svētītā līgaviņa» — 1056. Bērns piedzimst — «rodas jauna dvēselīte» — 1127, bērns piedzimis — «jauni radi brālīšos» — 1257, 1258.»¹⁶⁰

¹⁵⁹ Plukšs K. Eufēmisms latviešu tautas dziesmās // Ceļi. V. — 1935. — 33. lpp.
¹⁶⁰ Turpat. — 38.—39. lpp.

K. Plukšs savā pētījumā uzrāda arī vēl citus eufēmisma lietošanas gadījumus sakarā ar pāršanu un sišanu¹⁶¹, sakarā ar māņticību¹⁶² u. c.

3. IZSAUKSMES VĀRDI

Izsaukmes vārdi stilistiskā izlietojuma ziņā ir visvairāk specifietātā vārdšķiru grupa. Tieši īpatnējā izteiksmes jeb stilistiskā funkcija ir pamats, uz kura pašreizējā gramatikas teorija atdala izsaukmes vārdus no pārējām vārdšķirām.¹⁶³

Apskatot valodas stilus no žanru viedokļa, vērojam izsaukmes vārdu lietājumu gandrīz vienīgi folkloras un daiļliteratūras žanros. Zinātniskajā, tehniskajā, sabiedriski politiskajā un publicistikas, kancelejas un lietišķajā u. tml. rakstu valodas stilos izsaukmes vārdi nav piemēroti un netiek lietāti, ja neskaita zināmus izņēmuma gadījumus. Istā joma izsaukmes vārdu lietājumam ir ikdienas mutvārdu valoda:

«Izsaukmes vārdi ir raksturīgs mutvārdu valodas piederums. Tāpēc to nozīme bieži kļūst saprotama tikai saistījumā ar noteiktu intonāciju, bet dažreiz arī ar to vai citu žestu un mīmikas pavadījumu.»¹⁶⁴

Arī latviešu klasiskajās tautasdziesmās kā mutvārdu sacerējumos izsaukmes vārdiem ir izcila vieta. Izsaukmes vārdu lietājums tautasdziesmās piešķir tām savdabīgu stilistisku nokrāsu, kādas nav vēstītājam folklorai, kurā izsaukmes vārdu stilistiski sintaktiskās funkcijas ir citādas.

Izsaukmes vārdiem ir īpatnējas attieksmes ar pārējām, galvenokārt patstāvīgajām, vārdšķirām. Tiem ir arī īpatnēji sintaktiskie sakari ar teikumlocekļiem un īpatnējas (patstāvīgas) sintaktiskās funkcijas.

Latviešu klasiskās tautasdziesmas, kā redzēsim, sniedz daudzos gadījumos spilgtu paraugu tādai izteiksmei, kādu to ne visai precīzi, bet spēcīgi raksturo, runādams par izsaukmes vārdiem vispār, angļu filozofs Herberts Spensers:

«Turklāt jāatzīmē, ka mutvārdu runā visspēcīgākos efektus panāk ar izsaukmes vārdiem, kas ietver veselus teikumus zīlēs.»¹⁶⁵

¹⁶¹ Plukšs K. Eufēmisms latviešu tautas dziesmās // Ceļi. V. — 1935. — 37.—38. lpp.

¹⁶² Turpat. — 39.—40. lpp.

¹⁶³ Sal.: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 20.

¹⁶⁴ Грамматика русского языка. — М.: АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 674.

¹⁶⁵ Philosophy of Style. An Essay by Herbert Spencer. — New York: D. Appleton and Company, 1906. — P. 12.

Izsauksmes vārdu īpatnējais stāvoklis un funkcijas teikumā prasa samērā detalizēti noskaidrot jautājumu par izsauksmes vārdu attieksmēm ar patstāvīgajiem vārdiem un palīgvārdiem, kā arī jautājumu par izsauksmes vārdu cilmi.

Tā kā izsauksmes vārdi kā nelokāmu vārdšķiru vārdi, kam nav īpašu gramatisku rādītāju un kas kalpo runātāja jūtu un gribas stāvokļa izteiksmei, latviešu zinātniskajās gramatikās nebija aplūkoti, esam spiesti vispirms iztirzāt dažus tālākajai valodas analīzei nepieciešamus jautājumus izsauksmes vārdu etimoloģijas un morfoloģijas plāksnē. Tas jā dara ne tikai sakarā ar nostādnēm, kādas izvirzītas par latviešu valodas izsauksmes vārdiem¹⁶⁶, balstoties uz krievu valodniecības teorētisko literatūru. Tas jā dara, ņemot vērā arī, ka «valodas atsevišķas puses savā attīstībā savstarpīgi cieši saistītas. Tā ne tikai sintakses sistēmas atsevišķas nozares atrodas tiešā un dzīvā mijiedarbē, bet arī visa šī sistēma savā attīstībā vispirms saistīta ar valodas morfoloģijas sistēmas attīstību un tālāk ar valodas leksikas un fonētikas sistēmas attīstību.»¹⁶⁷

Šāds sintakses un līdz ar to stilistikas sistēmas stāvoklis attieksmē pret morfoloģiju, leksiku un fonētiku sevišķi spilgti saskatāms latviešu klasisko tautasdziesmu valodā. Tanī svarīgu stilistiski sintaktisku un leksiski strukturālu vietu ieņem izsauksmes vārdi. Tiem īpaši jāpievēršas tālab, ka «...izsauksmes vārdu attieksme pret teikuma kategoriju citāda nekā visiem pārējiem vārdu tipiem. Izsauksmes vārdi reizē ir gan vārdu ekvivalenti, gan vēl biežāk — teikumu ekvivalenti.»¹⁶⁸

Tāpēc izsauksmes vārdu apskats no leksikostilistikas plāksnes pārnesams un saistāms ar morfostilistiku un sintaktisko stilistiku, par ko plašāk — turpmākajās nodaļās.

¹⁶⁶ *Blinkena A.* Izsauksmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 19. lpp.

¹⁶⁷ *Адмони В. Г.* О некоторых закономерностях развития синтаксического строя // Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР. — 1953. — № 5. — С. 29.

¹⁶⁸ *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М.; Л., 1947. — С. 746.

Morfoloģijas kā vārdu formu un to sistēmas jautājumi cieši saistīti ar leksikas un sintakses jautājumiem. Ar leksiku visciešāk saistās patstāvīgo vārdu vārdšķiru (lietvārdu jeb substantīvu, īpašības vārdu jeb adjektīvu, skaitļa vārdu jeb numerāļu, vietniekvārdu jeb pronomenu, darbības vārdu jeb verbu un apstākļa vārdu jeb adverbu) nozīmes un formu sistēmas sakars, ar sintaksi visciešāk saistās palīgvārdu vārdšķiru (prievārdu jeb prepozīciju, saikļu jeb konjunkciju un pievārdu jeb partikulu) nozīmes un lietojuma sakars. Bez tam ir trešā vārdu grupa — izsauksmes vārdu vārdšķiras, kas ar savu nozīmi, cilmes sakariem un lietojumu ne tik daudz saistās ar leksiku vai sintaksi to šaurākajā specifikā, cik ar stilistiku šā vārda plašākajā izpratnē. Tāpēc patstāvīgos vārdus kā mainīgas formas vārdus aplūkosim «tirajā» morfoloģijas daļā, palīgvārdu apskatu saistīsim galvenokārt ar sintaksi, bet izsauksmes vārdus apskatīsim morfostilistikā.

Latviešu valodas zinātniskajā gramatikā daļai palīgvārdu (saikļiem un partikulām) un izsauksmes vārdiem līdz šim nebija ierādīta noteikta vieta starp citām vārdšķirām. Tāpēc vārdšķiru skaita noteikšanā dažādās mūsu gramatikās vērojamas atšķirības.

Akadēmiķa J. Endzelīna «Latviešu valodas gramatikā» izsauksmes vārdi, tāpat kā saikļi, kā vārdšķira nemaz nav minēti. Saikļi, pieskaitot tos partikulām¹⁶⁹, tomēr aplūkoti sintaksē, bet izsauksmes vārdi arī tur nav atraduši vietu. Sintaksē izsauksmes vārdus aplūko A. Bielenšteins savā latviešu gramatikā¹⁷⁰, tāpat kā saikļus un partikulas¹⁷¹. Tādā kārtā no valodnieku uzskatiem par izsauksmes vārdiem un partikulām ir atkarīgs latviešu valodā izvirzītais vārdšķiru skaits. J. Endzelīna latviešu valodas zinātniskajās gramatikās apcerētas astoņas vārdšķiras.¹⁷² Devīņas vārdšķiras latviešu va-

¹⁶⁹ LGr. — 839. un 840. § (1035.—1036. lpp.).

¹⁷⁰ Bielenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 836.—840. § (412.—413. lpp.).

¹⁷¹ Turpat. — 783.—835. § (388.—411. lpp.).

¹⁷² J. Endzelīna «Latviešu valodas gramatikā» (R., 1951) morfoloģijā aplūkoti substantīvi (395.—464. lpp.), adjektīvi (464.—481. lpp.), skaitļi (481.—503. lpp.), vietniekvārdi (504.—550. lpp.), adverbji (599.—627. lpp.), prepozīcijas (627.—697. lpp.), partikulas (697.—702. lpp.) un verbi (702.—1018. lpp.).

Sal.: arī Endzelins J. Latviešu valodas skaņas un formas. — R., 1938.

Endselin J. Lettische Grammatik. — R., 1922.

lodā uzrāda līdz 20. gs. vidum latviešu valodas skolu gramatikas resp. praktiskās gramatikas, apskatot morfoloģijā atšķirā no zinātniskajām gramatikām izsauksmes vārdus un saikļus, bet neminot partikulas.¹⁷³ Partikulas kā desmitā¹⁷⁴ vārdšķira latviešu skolu gramatikās nostiprinās tikai ar 1952. gadu.¹⁷⁵

Kā no turpmākās analīzes redzēsim, izsauksmes vārdi nav uzlūkojami par vienvēdīgu vārdšķiru. Ir pilnīgs pamats uzlūkot onomatopoētiskos vārdus par savrupēju, vienvēdīgu vārdšķiru, izvirzot to vārdšķiru sistēmā kā vienpadsmito.¹⁷⁶ Izdalot onomatopoēzi kā vārdšķiru, tai pašā laikā to neatraujam no interjekcijām. Abas šīs vārdšķiras paliek kopīgā grupā — izsauksmes vārdos. Kā turpmāk redzēsim, diskutējams jautājums vēl par trešās izsauksmes vārdu šķiras — eksklamāciju izvirzīšanu. Šādai nostādnei ir vairāki motīvi. Ar visu to saistīta arī problēma par izsauksmes vārdu sintaktiskajiem sakariem un funkcijām teikumā, kā arī jautājumi par vārdu etimoloģiju.

Etimoloģija šeit izprasta vārda šaurākajā nozīmē — kā vārdu darināšana un atvasināšana (Wortbildung, словообразование), kā arī kā vienas vārdšķiras vārdu pāreja citas vārdšķiras vārdos jeb konversija. Pie tam šie etimoloģijas jautājumi tautasdziesmu valodā nav sniegti sistemātiski, jo trūkst vēl monogrāfisku pētījumu. Mums pagaidām šais nozarēs ir tikai atsevišķi āpcerējumi, ko šeit aplūkosim saistījumā ar morfoloģiju, izņemot jautājumu par demonstratīviem, kas jau skats nodaļā par tautasdziesmu valodas atlieksmēm ar ritmomelodiku (22.—32. lpp.).

¹⁷³ Tā J. Endzelina un K. Milenbaha sarakstītajā «Latviešu gramatikā» (R., 1907) morfoloģijā aplūkoti lietu vārdi (substantīvi), īpašības vārdi (adjektīvi), skaitļu vārdi (numurāli), vietnieka vārdi (pronomeni), darbības vārdi (verbi) apstākļu vārdi (adverbi), satiksmes vārdi (prepozīcijas), saikļi (konjunkcijas), sajūtumu skaņas (interjekcijas). Sk.: 25. lpp. Ar nosaukumu precizējumiem (lietu vārdi — lietvārdi, vietnieka vārdi — vietniekvārdi) vai maiņu (satiksmes vārdi — prievārdi, sajūtumu skaņas — izsauksmes vārdi) šāda vārdšķiru klasifikācija domā minē latviešu valodas skolu gramatikās līdz 20. gs. vidum.

¹⁷⁴ Partikulas tiek aplūkotas pirms izsauksmes vārdiem, tādā kārtā secības ziņā tās ir devītā vārdu šķira. Skaita un jaunuma ziņā tā ir desmitā. Sal.: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 90.

¹⁷⁵ Grabis R., Ārenšone G. un Niedra V. Latviešu valodas gramatika V—VII klasei. — R., 1952. — 32. lpp.

¹⁷⁶ Sai ziņā pievienojamies līdzīgam uzskatam krievu valodniecībā. Sk.: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 20

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU MORFOLOĢIJA

1. TAUTASDZIESMU NOMINĀLIE SALIKTEŅI

Klasisko tautasdziesmu morfoloģijas jautājumus pētījis akad. J. Endzelīns un apgaismojis savā monumentālajā darbā *Lettische Grammatik* resp. *Latviešu valodas gramatika*. Šo dziesmu morfostilistiku pētījis L. Bērziņš. Seit sniedzam attiecīgus izvilkumus un dažas piezīmes, kas radušās šā darba autoram, pētījot tautasdziesmu valodu.

Vispār latviešu valodas, ieskaitot arī tautasdziesmu valodas, salikteņu tipoloģiju izvirzījis akad. J. Endzelīns, aplūkodams Latviešu valodas gramatikā salikteņu sastāvdaļas (121. §), salikteņu nozīmi (122. §) un salikteņu formu (123. §).

Daļēji tautasdziesmu nominālie salikteņi aplūkoti šai darbā sakarā ar dzejiskajiem paskaidrojošajiem pielikumvārdiem (67.—72. lpp.).

Bez tam atsevišķam nominālo salikteņu jautājumam īpašā apcerējumā pievērsies A. Kalniņš.¹⁷⁷ Istenībā šis darbs ir tikai vārdu sakrusts ar dziesmu numuriem, topogrāfiskām norādēm, no kurienes attiecīgais vārds. Tā nolūks, pēc autora vārdiem, — rādīt, «kur, pēc dainām spriežot, kāda salikteņa otrā daļā paturēta nesaliktā vārda celma forma (piem., pasols, upmala), kur tā pārveidota (piem., pasolis vai pasole, upmalis vai upmale).»¹⁷⁸

Darbs tomēr rāda ne tikai salikteņu izplatījumu pēc formas, bet arī attiecīgu formu lietojuma biežumu. Pēc tā spriežot, iespējams noteikt par literāro normu salikteņos, kuru pirmajā daļā prepozīcija, šādas formas¹⁷⁹: *aizceple* (ne *aizceplis*), *aizdurve* (ne *aizdurvis*), *aizkrāsne* (ne *aizkrāsnis*), *nomale* (ne *nomala* vai *nomalis*), *pabeņķe* (ne *pabeņķis*), *padzirne* (ne *padzirnis*), *pagalde* (ne *pagaldis*), *pagulte* (ne *pagulta*), *pakakle* (ne *pakaklis*), *palāve* (ne *palāva* vai

¹⁷⁷ Kalniņš A. Nominālie salikteņi ar mainīgu otras daļas celma formu Kr. Barona «Latvju Dainās» // Filoloģijas materiāli. — R., 1933. — 87.—98. lpp.

¹⁷⁸ Turpat. — 87. lpp.

¹⁷⁹ Turpat. — 87.—93. lpp.

palāvis), *paslieksne* (ne paslieksnis), *pasole* (ne pasols vai pasolis), *patilte* (ne patilts vai patiltis), *pavārte* (ne pavārts), *pazare* (ne pazars vai pazaris), bet: *pagalvis* (ne pagalva) un *pakrēslis* (ne pakrēsla vai pakrēse).

Turpretim salikteņos, kuru abās daļās substantīvi, par literāro normu kā biežāk lietotās izvīrāmas tās formas, kuru otra daļa neatšķiras no nesalikta vārda¹⁸⁰: *ceļmala* (ne ceļmale vai ceļmalis), *ežmala* (ne ežmale vai ežmalis), *jūrmala* (ne jūrmale vai jūrmalis), *laukmala* (ne laukmale vai laukmalis), *mežmala* (ne mežmale vai mežmalis), *purvmala* (ne purvmale vai purvmalis), *upmala* (ne upmale vai upmalis). Tikai atsevišķos gadījumos (kā vienlīdz bieži sastopamas) par literārām paralēlformām lietojamas *sēt-mala*, *sēt-male*, *sētmalis* un *žogmala*, *žogmale*, arī *žogmalis*.

Salikteņos ar *-gals* biežāk lietotas formas ar *-galis*: *galvgalis* (ne galvgals) un *kājgalis* (ne kājgale vai kājgals).

Aplūkoto formu svārstība dziesmās saprotama, jo dziesmu valoda attiecināma uz tautības valodas laikmetu, kad vispārīgas literārās normas vēl nebija ieviestas un pastāvēja dziesmas kā atsevišķu izlokšņu literāro tradīciju paudējas.

Piezīme. Daži jautājumi, kas attiecas uz tautasdziesmu nominālajiem salikteņiem, aplūkoti šai darbā citā sakarā: sk. par bahuvrihi salikteņiem pie leksikostilistikas (nodaļā Dzejiskie paskaidrojošie pielikumvārdi); par dvandva tipa salikteņiem pie sintakses (par blīvējumiem nodaļā Vārdrindu sintakse); par iteratīvsalikteņiem pie sintakses (par divkāršojumiem nodaļā Vārdrindu sintakse).

2. DAŽAS SUBSTANTĪVU FORMU ĪPATNĪBAS

Tautasdziesmās saglabājušās dažas tādas latviešu tautības valodas īpatnības, kas nacionālajā valodā dzīvas vairs tikai atsevišķās izloksnēs vai pat tikai dažu runātāju lietājumā. No šādām substantīvu formu īpatnībām minamas, pirmkārt, vienskaitļa *ā*-celmu un *ē*-celmu datīva formas ar *-i* tagadējo galotņu *-ai* un *-ei* vietā, par ko LGr. 248. § un 263. §. Šīs senās formas tautasdziesmās ir ne tikai no Latvijas dienvidrietumu novada, kur tās dzīvas kā izlokšņu formas, bet «arī no tādiem apvidiem, kur ikdienas valodā *-i* ir aizstāti ar *-ai* vai tā pārveidojumiem» (LGr., 248. §). Piemēri:

Tai dziesmiņi nabadzīti Otrā puse pazudusi; 922,6
(no Lielezeres)

Neietopu sveši māti, Dienas naktis dzīvodama;

Sav' māmiņi es ietapu, Skaidu klēpi ienesusi. 4138,2 (no Dzērves)

Es savai māmiņai Tā mīlāja meita biju;

Svešu māti neiztapu Ne plāniņu izslaucīt. 4009 (no Cīravas)

¹⁸⁰ Kalniņš A. Nominālie salikteņi ar mainīgu otras daļas celma formu Kr. Barona «Latvju Dainās» // Filoloģijas materiāli. — R., 1933. — 94.—98. lpp.

Kā rāda pēdējais piemērs, vienā dziesmā var «sadzīvot» senas formas blakus jaunākām («māmiņai» — «māti»).

«Dažos sastingušos izteicienos -i ir arī vēl rakstu valodā: *lieti derēt, pa tiesi, pa labi* resp. *krēisi rūoki, pa rūoki*» (LGr., 248. §).

Otrkārt, jāmin daudzskaītļa o-celmu instrumentāla formas ar -is tagadējo daudzskaitļa datīva formu ar -iem vietā (kuras lietā ar instrumentāla nozīmi), par kuru izplatību sakāms attiecīgi tas pats, kas par datīva formām ar -i. Sk. LGr., 233. §. Piemēri:

Kur palika meža zosis? Tās noskrēja augstis mežis. 22214
(no Priekules)

Zied puķīte trejis ziedis, Deviņām lapiņām. 576 (no Krūtes)

Krusta māte man šķiņķoja Zilu govi platis ragis; 1840 (no Krūtes)

Padziedi, māmiņa, par labis linis, 634 (no Vērgaļiem)

Meitas lipa dziesmiņāmi, Vir' arājis zobentinis. 965
(no Vērgaļiem)

«Citādi šis -is ir patvēries vēl tikai dažās par adverbiem kļuvušās formās, piem., *ubagis iet* Nigrandā, *pa prātis* Fūrekeram (17. g. s.), *viēnis prātis, labis prātis, retumis* u. c.» (LGr., 233. §).

Treškārt, dziesmās paglābušās divskaitļa formas, par ko LGr. 314., 315. un 316. §.

Divskaitļa nominatīva un akuzatīva atliekas no o-celmu vārdiem sastopamas retāk ar -u: *divu dārzu* (akuz.). Tdz. 39267; *atver vārtu* 636 v u. c., biežāk ar -i:

Es redzēju jūriņai Div' sarkani rožu krūmi; 4006

Minēto locījumu divskaitļa atliekas no ā-celmu, ē-celmu un i-celmu vārdiem sastopamas ar -i:

Nu uzauga divi vārpi Viena salma galiņā. 12181 v

Vecais āzis struņķi krimta, Abi kāji atspēries. 13146

Div' ietaļi velējās, Priekšā nama, pakaļā! 23717

Vedis manu augumiņu Caur deviņi kungu valsti. 136

«Šo formu sastingums izpaužas arī ar to, ka nōm. un akuz. forma dažkārt var aizstāt arī citus locījumus» (LGr., 314. §), piemēram:

Aili, manu vainadziņu, Vieni roku noņemamu!

Tautu dēla (doti, — A. O.) galvas auti Abi roki tauņājami. 24742

Divskaitļa ģenitīva un lokatīva atliekas tautasdziesmās biežāk sastopamas augšzemnieku dialektā (LGr., 316. § b). No vi-
dus dialekta piemēriem minama lokatīva forma *pušu*, no kā var būt atkarīgs arī ģenitīvs (piemērā — *gaiļu*):

Es redzēju kaimiņos Pušu gaiļu pirti kūra;

Dod, Dieviņ, liec, Laimiņ, Tur būs man krusta bērns. 1085 v

3. DAŽAS ADJEKTĪVU FORMU IPATNĪBAS

Galvenās adjektīvu formu īpatnības tautasdziesmās saistītas, pirmkārt, ar adjektīvu kāpināšanu jeb gradāciju un, otrkārt, ar adjektīvu noteikto un nenoteikto galotņu lietāšanu.

Parastās komparatīva formas ar *-āks* un superlatīva formas ar *vis-* un *-ākais* dziesmās tiek bieži aizstātas ar kādu citu izteiksmi, par ko LGr., 326. §.

Zināmos gadījumos komparatīva nozīmē lietota pamatpakāpe jeb pozitīvs:

Skaista auga bārenīte Par visām meitiņām. 4506

Balta zied griķu druva Par visām druviņām;

Balta gāja sērdienīte Par māmiņas meitiņām. 4507

Citos gadījumos komparatīvu izsaka ar *vēl* + pozitīvu vai *vēl jo* + pozitīvu:

Man mazai tēvs nomira, Vēl mazai māmuliņai; 4136,1

Balti, balti ievas zied, Vēl jo balti ābelītes;

Balta, balta mātes meita, Vēl jo balta sērdienīte. 4495,5

Piezīme. Retumis arī substantīvu priekšā lietāts *vēl jo* ar substantīva kāpinājuma nozīmi resp. ar nozīmi «lielāks, -i» vai «vairāk»:

Prieki, prieki tēviņam, Kad zaļoja rudzu lauks;

Vēl jo prieki dēliņam, Kad svētīta līgaviņa. 1056

Sastopam substantīvus ar izskaņu *-āku* kā komparatīvus:

Badu, badu Jānīts nāca, Vēl badāku Pēterīts. 33031

Adjektīvu gaidāmās noteiktās galotnes vietā sastopam bieži nenoteiktās galotnes, kas ieviesušās ritma labad, par ko LGr., 461. § b, c un e.

«Nenoteiktā forma aiz *šīs* resp. *tas* vai aiz piederības vietniekvārdiem paglābusies (atskaitot Puzi u. c.) frāzēs *līdz šuo baltu dienu U* (s. v. *balts*), izsaukumos (piem., *tavas greznas dziedāšanas!* u. c. 405. § a, *vaile manu grūtu mūžu!* u. c. 436. § a) un kā arhaisms (rituma labad) tautasdziesmās, piem., *aiz tā mīļa auklējuma* BW 1977; *tavu labu lietu* 35180 var.; *mani bērī kumeliņi* u. c. Mūlenbachs. Latv. gr. 103» (LGr., 461. §, 596. lpp.).

Vokatīvā, kur tagad pārsvarā ir adjektīvu noteiktā forma, «tautasdziesmās rituma labad ir paglābusies arī nenoteiktā forma, piem., *kur tu iesi, mīļš dieviņ* u. c. Mūlenbacham l. c. 104» (LGr., 461. §, 596. lpp.).

«Superlatīvs sastopams (kā atribūts) tagad vienmēr noteiktajā formā (piemērus skat. 326. § 2 un Mūlenbacham l. c. 103). Tikai tautasdziesmās rituma labad retumis ir vēl nenoteiktā forma, piem., *pate laba... meita* BW 988,6» (LGr., turpat).

Gaidāmās adjektīvu nenoteiktās galotnes vietā nereti sastopam noteiktās galotnes, kas ieviesušās emfātiskas izteiksmes dēļ, kā arī rituma labad, par ko LGr., 461. § g:

«324. § b ir jau minēti Adolfi un Stendera aizrādījumi, saskaņā ar kuriem, piem., *labu ļaužu bērns* vietā varot sacīt arī *labuo ļ. b.*, ja gribot izteikties «in besserem Laut» vai «galant». Ja šie aizrādījumi nav gluži nepareizi, tad te laikam būs bijusi darišana ar «emfātisko» lietojumu. Un arī tautasdziesmās atrodami līdzīgi ritma labad paglabāti (tagad archaiski) izteicieni, piem., *tava ligaviņa glēvajām ruociņām* 440. §; *simtiņš mazu sērdienīšu basajām* (var.: *ar basām*) *kājiņām* BW 4398 (līdzīgi 4605); *sveša māte sagaidīja ar bārguo valuodiņu* 4245,2; *duod... man uzaugt ar gudruo paduomiņu!* 1876; *guli... maiguo miedzīņ[u]*! 2061; *pilni gurni... asajuo skabardziņu* 34580,3; (taisni kā superlātīvs) *diženais... dēls* 988,2; *lielais draugs* 35120» (597. lpp.).

4. DAŽAS NUMERĀĻU FORMU IPATNĪBAS

No pamata numerāļiem *divi* (tāpat arī *abi*) lieto abām dzimtēm, par ko LGr., 328. § (sk. arī nodaļu par substantīvu divskaitļa formām), piem., *trīs Laīmiņas mazgājās, divi saka* (Sproga t. dz., 215, Nr. 1).

Ipatnējs ir folkloras valodā bieži lietotais saliktenis *trejdeviņi* (retāk *trīsdeviņi*) ar nozīmi «deviņi» vai nenoteikts lielāks skaits:

Man atjāja no Kandavas Trejdeviņi precinieki:
Trīs skroderi, trīs vēveri, Trīs sudraba kalējiņi. 9631,11
Precēj' mani trīsdeviņi, Vēl deviņi lūkojās.
Nevarēja trīsdeviņi Manu pūru kustināt. 7793

Kārtas numerāļiem tautasdziesmās atšķirā no mūsdienu valodas ir parasti nenoteiktās galotnes. Pie tam skaitlenim *otrs* «Tautasdziesmās ir vēl locījumu formas no trīszilbju celma *uotera-: uotara->austr. ūtora-: viensk. ak. uoteru* BW 10290 var.; 16557; 25920; 28200,2; *uotaru* 4637,3; 10290 var.; 10290,2; 24250 var.; 24250,5 var. ... siev. dz. viensk. nōm. *uotara* 24761 var.; 24761,1; 30249...» (LGr., 337. § b).

Piemēri ar citiem kārtas numerāļiem:

Tēvs ar māti, trešs tautietis, Tie runāja klētiņā. 15062,4
Tev, meitiņ, svētas dienas, Visi piekti vakariņi. 6848,1 v
Septīts, pats mazākais, Uguntiņu dedzināja. 9631,2
Man deviņi bāleniņi, Devīts kunga karavīrs. 3397
Deviņ' bija man bāliņi, Desmits kunga karavīrs. 3397,1

No atvasinātajiem numerāļiem tautasdziesmās plaši

lietots *treji* (retāk citi skaitļēji ar *-ēji*) gan pie daudzskaitliniekiem, gan pie pārējiem substantīviem daudzskaitlī:

Tai sajāja trejas tautas, Visas trejas launagā. 1182
Zaķišam nabagam, Treji bērni vasarā: 2306.

5. DAŽAS PRONOMENU FORMU IPATNĪBAS

Tautasdziesmās gandrīz nemaz nelieto trešās personas pronomenus. To aizstāšana ar substantīviem ir norma latviešu klasisko tautasdziesmu valodā. Šī parādība acīmredzot savā laikā bijusi tik populāra arī ikdienas sarunvalodā, ka istās trešās personas pronomena formas *jis, ji, jie* (par tām sk. LGr., 355. §) no latviešu valodas visumā izzudušas, patverdamās tikai atsevišķās izloksnēs. Izolēts ir t. dz-u piemērs:

Odris bebri izlamāja Lēnajām kājiņām.
Lai j a m bija lēnas kājas, Bet j a m gudris padomiņš. 30589

Vēlāk, kā zināms, vārds *jis, ji* aizstāts ar norādāmo vietniekvārdu *viņš, -a*. Arī tas personas pronomena funkcijā tautasdziesmās sastopams tikai izņēmuma gadījumos (sk. 3563; 5683; 13243):

Kādu skauģu vēl vajaga, Kā to manu bāleliņu:
Tēvs man deva linu zemi, Viņš apsēja auziņām. 3563

Raksturīgas īpatnības tautasdziesmās vērojamas piederības pronomenos. Tā nelokāmajās formās, kā norādīts LGr., 357. § b: «Āzviķu (FBR IX 105), Rucavas un Nicas izloksnē — kā leišu valodā — lieto ģenitīvus *mana, tava, sava* (=lei. *mano, tavo, savo*) kā nelokāmus piederības vietniekvārdus, piem., *mana kumelins* BW 9084 (no Nicas), *tava (vai tavu) ātru dabu* (Nīcā), *sava kājas* (Rucavā).»

Tāda pati parādība novērojama arī Neretas un Aknīstes tautasdziesmu dziedājumos, kas uzņemti magnetofonā ZA Etnogrāfijas un folkloras institūta zinātniskajā ekspedīcijā 1952. g. jūlijā.

Akad. J. Endzelīns atzīmē: «Ģenitīva *paša* priekšā *mana, tava, sava* kā piederības vietniekvārdi, šķiet, ir visiem latviešiem, piem., *mana paša pēdas* (RKr. VII. 332. mīkla).» (LGr., 357. § b.)

Bez tam «Pasīvo divdabju priekšā piederības vietniekvārdi var aizstāt atbilstošā personas vietniekvārda ģenitīvu, piem., *ne tā* (proti: *dziēsma*) *mana pamanīta* BW 15; *dziēsma mana padziedāta* 957,1 (bet vēlāk turpat: *manis jauna padziēdāta*); *ne tiē mani nūosēdēti* 23863; *tavi duoti lakatiņi* 34837 u. c.» (LGr., 358. §).

Jāatzīmē arī, ka piederības pronomenu *savs* dažkārt lieto ar nozīmi «paša» (sk. LGr., 358. § b):

Labāk mani tautas rāja, Ne kā savi bāleliņi. 1010

6. VERBU FORMU IPATNĪBAS

1) REFLEKSIVO VERBU IPATNĪBAS

Latviešu valodas refleksīvos verbus pētījis akad. J. Endzelīns¹⁸¹, kā arī E. Blese, kuru gan vairāk interesē ideālistiskas spekulācijas nekā refleksīvo verbu sistēma pati.

Tautasdziesmās atšķirā no mūsdienu valodas sastopam īpatnības noliegto un ar priedēkļiem atvasināto refleksīvo verbu formās. Kā atzīmē akad. J. Endzelīns, tad «no tā laikmeta, kad priedēklis vēl bija patstāvīgs vārds, nāk pajēmiens iespraust refleksīvo vietniekvārdu starp priedēkli un verbu, skat. 710. §» (LGr., 489. §). Noliegtajos verbos šo elementu attiecīgi iesprauž starp negāciju un verbu. Piemēri:

Izsaveice man dziedāt, Izsaveice gavilēt,
Izsaveice man darbiņš Aiz visām māsiņām. 394
Sasaproti, neprašīna, Kad es tevis negribēju; 1030,2
Lai barās, kas barās, Es ar māti nesabaru, 3197
Nesagrib man dziedāt, Nesagrib gavilēt. 1023
Nesasmēju bārenei, Ar māmiņu dzīvodama; 4823

«Tautasdziesmās dažreiz kā archaisms (rituma labad) sastopams arī vēl kāds cits vārds starp refleksīvo vietniekvārdu un verbu, piem., *iz-sa gāuži raudājuos* BW 205, *ap-sa pate duomājies!* 4690 u. c.» (LGr., 489. §). Te minami arī:

Nosa-skaņi-gavilēju, Linu druvu dagājusi: 632
Nosa skaņi gavilēju, Maliņā staigādama; 18891
Iegājuse netiklīte, Apsa — miltus — putināja; 7981
Aiza-ilgi-gulējos Svētdienīņas rītiņā: 6433
Iesa-man-gribējās Smalka griķu plācenīša; 7982
Iesa paša gādājos, Kur ganos tāda gāju. 29235

Kā rāda pēdējie piemēri, tautasdziesmās ar priedēkļiem atvasinātajos verbos nereti sastopam divus refleksīvos elementus — starp priedēkli un sakni, kā arī vārda galā.

Refleksīvo verbu sistēma tautasdziesmās plašāka nekā mūsdienu valodā, kur šo verbu vietā lielā mērā stājušies aktīvie.

Dziesmās ir daudz bezpriedēkļa refleksīvu verbu, kas mūsdienu valodā iegūst refleksīvu formu tikai atvasinājumos ar priedēkli, piemēram, *gaudoties* (mūsd. *gaudot* — *iegaudoties*, *nogaudoties* u. c.), *raudāties* (mūsd. *raudāt* — *ieraudāties*, *noraudāties* u. c.), *meklēties* (mūsd. *meklēt* — *izmeklēties*, *pameklēties* u. c.), *taujāties* (mūsd. *taujāt* — *aptaujāties*, *iztaujāties* u. c.), *vaicāties* (mūsd. *vaicāt* — *apvaicāties*, *ievaicāties* u. c.):

Sērdienītis gaudojās, Kur būs ņemti ligaviņu. 5217
Brāļu māsa raudājās, Krelles kaklu nogulēja. 21523
Lai tautietis meklējās Līdz pat gaišu laiciņam. 16832

¹⁸¹ LGr. — 775.—780. §.

Meža, meža es meitiņa, Atkal meža taujājos; 1019
Laim' uz Laimas vaicājās, Kur dosim bārenīti? 5029

Kādu leksisku nozīmju grupu vārdiem šī īpatnība piemīt, ir vēl pētījams jautājums.

Citos gadījumos sastopam dziesmās arī tādus bezpriedēkļa refleksīvus vārdus, kam mūsdienu valodā ir aktīva forma un blakus nav atvasinājumu ar refleksīvu formu, piemēram:

Izraudos, izdziedos, Šķietos nieka neredzējsi. 124,1
Noraudājis padziedāju, Šķitos nieka neredzējis. 124

Te minams arī mūsdienu valodā atmirstošais vārds *dzirties*:

Nelaimīte kājas āva, Dzīrās manim līdzī nākt; 1100

Kā mūsdienu, tā arī tautasdziesmu valodā vārdu refleksīvformas lieto savstarpīgas darbības vai sacensības izteikšanai:

Kas tā tāda dziedātāja, Nāc ar manim dziedāties! 593
Aun', meitiņa, baltas kājas, Iesim abi tecēties. 593,2

Tāču tautasdziesmu valodā arī šādos gadījumos pastāv tendence plašāk nekā mūsdienu valodā lietot refleksīvās formas, kā to vērojam šādos piemēros:

Roka roku mazgājās, — Kas mutīti nomazgās? 2991
Meitiņās māsiņās Tur lustīga dzīvošana.
Tās iedamas tautiņās Cita citu vadījās. 91

Latviešu valodai raksturīgi un diezgan izplatīti ir refleksīvie vārdi, kad darbība darītāja labā attiecas uz kādu citu priekšmetu kā uz savu tiešo papildinātāju. Tautasdziesmu izteiksmē šāda tipa refleksīvās vārda formas lieto daudz biežāk nekā mūsdienu valodā. Varām minēt šādus piemērus:

Noņēmos cepurīti, Nost miglīņu vēcināju. 529
Šķīrbā naudu glabājos, Krusta bērna gaidīdama, 1797
Es atradu vaboliņi Mēslienā rotājot;
Satinos nēzdaugā, Ienesos istabā. 1160
Edaties, baudaties Dēlu (Meitu) mātes barībiņū! 19206,4

Arī šai virzienā turpmāk vēl veicami pētījumi.

2) PAGĀTNES FORMAS BEZ PAGĀTNES LAIKA NOZĪMES

Vārdu pagātnes formas bez pagātnes laika nozīmes kā tautasdziesmu valodas stila parādību¹⁸² pētījuši akad. J. Endzelīns, prof. L. Bērziņš un A. Gāters.

L. Bērziņš galvenokārt konstatē faktus, ko sistematizējis īpašos apcerējumos¹⁸³:

¹⁸² Sk. piezīmes par pagātnes formām I daļas II nod.: 2. Par tautasdziesmu valodas attieksmēm ar ritmomelodiku. — 31. lpp.

¹⁸³ Bērziņš L. Daži stila jautājumi latviešu dzejā // Ceļi. IV. — R., 1934. — 39.—50. lpp. Tas pats raksts ievietots kā nodaļa viņa grāmatā «Ievads latviešu tautas dzejā. I. Metrika un stilistika.» — R., 1940. — 365.—368. lpp.

«Ja piegriežam vērību vārdu formām, tad, dēminūtīvus atskaitot, gan nekas cits nav tik raksturīgs t. dziesmu valodai kā taisni pagātnes lietāšana citu laiku vietā. Endzelīns (Lett. Gram. § 755—758, īpaši 755, c), vairākus piemērus analizējis, kur prēterita lietāšana rada grūtības, nāk pie slēdziena, ka prēterits l. t. dzejai īpatnēja stila forma (līdzīgi kā dēminūtīvs) un ir lietājama arī tādos gadījumos, kur tā par sevi nav attaisnojama.

Iemu Laimes pirtiņā,
Aizaveru pirts durtiņas;
Dievs to zina, mīļa Laime,
Vai izgāju saulītē. 1095,2

Parallēlos tekstos grūtā «izgāju» vietā gan atrod arī nākotnes formas; bet droši vien priekšroka būs dodama pagātnei kā grūtākajam variantam; jo viegli varam iedomāties, ka vecu, tumšu vai šķietami nepareizu izteiksmi dziedātājs resp. uzrakstītājs patvarīgi pārlabo, to padarīdams gaišāku vai tagadējai valodai atbilstošu. Bet pavisam nav domājams, ka no tagadējās, parastās izteiksmes kāds labošanas ceļā radītu ko tumšāku un mazāk saprotamu. Tātad arī šinī dziesmā «izgāju» ir vecāks un labāks variants nekā «iziešu», lai gan pēc būtības te ir runa par nākotni.»¹⁸⁴

Tālāk L. Bērziņš norāda, ka pagātnes formas dziesmās ir apgrūtinājušas teksta izpratni jau senāk, minot piemērus no 1831. g. tulkojumiem un apstājoties pie G. Bergmaņa krājumā publicētās četrindes:

Arāji, ecētāji,
Dzeniet gaŗas birzenes,
Isa bija šī vasara,
Zemi dzied lakstīgala.

Uzrādot arī citus piemērus, L. Bērziņš secina:

«Daudzkārt nu atrodam blakus dažādas laika formas, lai gan nozīme visām viena.

Zīmīgs ir tas apstāklis, ka tāda pagātnes lietāšana ne vien modernā prozā nav pazīstama, bet ka arī tautas pasakām tāds izteiksmes veids ir svešs. Bet tautas dzeja šo izteiksmes veidu ir iecienījusi tādā mērā, ka ļauj tam iespieties pat tādās vietās, kur tas ir metriski nepareizs. «Saulīt' **tecēj'** tecēdama» un «Strauja, strauja upe **tecēj'**» ir šai ziņā divi ļoti populāri un arī ļoti zīmīgi piemēri. Abos gadījumos ir notikusi dziesmas kropļošana, jo pirmajā būtu jālasa «Saulīt' **tek** tecēdama» vai «**Tek** saulīte tecēdama», bet otrā «Strauja, strauja upe **tek**», piespraužot pēdējam vārdam lāpāmo vokāli.»¹⁸⁵

Beidzot L. Bērziņš atzīst: «Grūti pateikt, uz ko šīs plašās prēterita tiesības dibinās.»¹⁸⁶ Noraidot šai sakarā L. Bērziņa hipotēzi par

¹⁸⁴ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. — R., 1940. — 365. lpp.

¹⁸⁵ Turpat. — 367. lpp.

¹⁸⁶ Turpat.

magijas lomu,¹⁸⁷ jāpieņem pagātnes formu lietojuma izskaidrojums, ko sniedz akad. J. Endzelīns. Tomēr jāapzinās, ka arī viņš nedod galīgo jautājuma atrisinājumu, jo nav speciāli sistematizējis un pētījis tautasdziesmās pagātnes formas, kam nav pagātnes nozīmes. Taču dziesmu materiāla robežās šis skaidrojums ir valodnieciski pamatots:

«Tādām pagātnēm var dot apmēram šādu izskaidrojumu (sal. Zubatija Flickvok. 16. sk.). Tautasdziesmās rituma labad laikam vēl paturēja senos beigu patskaņus, kad tie dzīvajā valodā bija jau zuduši; tās tag. 3. p. formas, kas no atbilstošās pag. 3. personas atšķiras tikai izskaņā, tā ārēji ar pēdējo sakrita, un tās varēja tad daudzos gadījumos (piem., bezlaika izteicienos) arī nozīmes ziņā saprast kā pagātnes. Tā, piem., teikumā *kas Māriņu mīli lūdza*⁶⁵², *tam*

⁶⁵² Tagad pagātnes nozīmē, bet tā var būt arī senā tagadnes forma, no kuras ir radies tagadējais *lūdz*.

Māriņa basa tek BW 1098. Pēc tādu gadījumu parauga varēja tad arī citas tagadnes formas pārveidot par pagātnēm (tā, piem., no BW 794 minētais *dzēra* vecas tagadnes *dzeņa* vietā). Tāpat laikam pagātne nākotnes vietā būs izplatījusies tādos gadījumos kā *kas netilpa pūriņā, svied ... klētiņā* (kad attiecīgā nākotnes forma *netilps* savu -i bija zaudējusi, ritumam tā bija mazāk noderīga). Kad tādā kārtā pagātne daudzos gadījumos bija izskaudusi tagadni vai nākotni, tad tā — kā jau ļoti parasta forma — varēja dažreiz arī asimilācijas veidā ierasties kāda cita laika vietā; tā, piem., jau minētajā dziesmā *kad man tika, es iepūtu ... , kad man tika ... , es dabūju ...* pagātne *dabūju* laikam ir radusies *dabūšu* vai *dabūtu* vietā asimilācijas veidā pēc iepriekšējo pagātnes formu *tika* un *iepūtu* parauga. Un pēc tādiem paraugiem beidzot lietāja pagātņi arī tādos gadījumos kā citātā no BW 1095,2 (*izgāju*) kā tautasdziesmai īpašu stila formu, kur pati par sevi tā nav attaisnojama.» (LGr., 755. § e.)

Pētījot tautasdziesmu formu, jāņem vērā: «Arī dziesmu formai var būt sava attīstība, un pēc tās var vērot arī zināmus pieturas punktus chronoloģijai.»¹⁸⁸ Tāda attīstība, kā atzīmē J. Bičolis, «nešaubīgi atrodama dziesmu stila līdzekļos»,¹⁸⁹ tātad arī pagātnes laika formās un to lietošanā, jo «arī latv. t. dziesmu stila līdzekļu morfoloģijas faktorus jābūt piederībai atsevišķiem literārās attīstības posmiem. Kā dziesmu reālijām ir savi cikli pēc to rašanās laikmetiem, tā stila līdzekļiem.» Diemžēl latviešu tautasdziesmu morfostilistika šai virzienā nav tuvāk pētīta. Pagaidām vērojams, ka

¹⁸⁷ «Varbūt, ka arī magija te ir kādu vārdu runājusi līdz. Vispāri, mums senā dzīve jāiedomājas kā magijas caurausta.» (Turpat. — 368. lpp.)

¹⁸⁸ Bičolis J. Latviešu tautas dziesmu chronoloģijas problēma // Ceļi. VII. — R., 1936. — 205. lpp.

¹⁸⁹ Turpat. — 208. lpp.

jaunākajos laikos arvien mazāk lietā pagātnes formas citu laika formu vietā.

3) INDIKATIVA UN IMPERATIVA DAUDZSKAITĻA OTRAS PERSONAS FORMU MIJA

Klasiskajās tautasdziesmās ļoti plašā mērā mijas indikativa un imperatīva daudzskaitļa otras personas formas: gaidāmo indikativa formu vietā sastopam imperatīva formas un gaidāmo imperatīva formu vietā indikativa formas. Cik lielā mērā šī parādība raksturīga atsevišķām izloksnēm vai pat vienas izloksnes atsevišķiem teicējiem, ir vēl pētījams jautājums. Piemēri ar indikativa formām gaidāmo imperatīva formu vietā sastopami ļoti bieži:

Līgojati, līgojati. Nav vairs tālu Jāņa diena: 32348
Laužat skalus, pūsat guni, Laižat Jāni istabā! 32354
Saplūkuši Jāņa zāles, Nesat govu laidarā,
Nesat govu laidarā, Dodat mūsu telītēm. 32380

Piemēri ar imperatīva formām gaidāmo indikativa formu vietā sastopami jau retāk:

Ticiet mani, neticiet, Es būš' kalpa līgaviņa: 6406
Jauni puīši, jaunas meitas, Ar godiņu dzīvojiēt,
Ja gribiet pasēdēt Goda galda galiņā. 6554
Dziedait, meitas, ko gaidiet, Voi gaidiet rakstītāja? 767,1

4) ANALITISKAIS DEBITIVS

No vārdkopām, kā sintaktiskas kategorijas jānošķir tās konstrukcijas ar infinitīvu, kurās palīgverbi kā infinitīva pārvaldītāji veido saliktas jeb analītiskas morfoloģiskas verbu formas.

Latviešu valodā kā palīgverbis verba analītisko formu darināšanai lieto *būt*, *tikt*, *tapt*, *kļūt*.¹⁹⁰ Visbiežāk lietojams palīgverbs *būt*. Tas jāmin arī kā infinitīvu «pārvaldītājs» vajadzības nozīmes izteikšanai.

Konstrukcijas ar palīgverba *būt* formām kā infinitīva «pārvaldītājas» vajadzības nozīmes izteikšanai tautasdziesmās lietojamas biežāk nekā parastās verbu vajadzības izteiksmes sintētiskās (vienvārda) formas, kā arī daudz biežāk nekā sinonīmās konstrukcijas ar verba *vajadzēt* formām kā infinitīva pārvaldītājam vajadzības nozīmes izteikšanai. Tas ļauj atzīt konstrukcijas ar *būt* formām kā infinitīva «pārvaldītājām» par analītisku latviešu valodas vajadzības izteiksmes jeb debitīva formu. Tāpat kā sintētiskās vajadzības izteiksmes lietojumā, arī analītiskajā debitīvā ar infinitīvu izteiktās darbības darītājs tiek apzīmēts datīva formā.

¹⁹⁰ Sk.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. A. Jankevica red. — R., 1953. — I daļa. — 130. lpp.

Infinitīvs pie palīgverba *būt* vajadzības nozīmē (sal. LGr., 789. § c) sastopams blakus substantīva un pronomenu datīva formām kā darbības subjektiem stāstījuma un jautājuma teikumos. Pie tam palīgverbs *būt* lietojams pagātnes un nākotnes trešās personas formā. Vispilgtāk analītiskā debitīva formas raksturs vērojams gadījumos, kuros palīgverba *būt* formas «pārvalda» šo pašu infinitīvu *būt* (eksistenciālā nozīmē):

Bija man vīram būt, Ne meitiņai vainagāi,
Es neļautu tēva zemi Ierbītēm purināt. 3799
Kurš bērniņš nevesels, Tam būs būt veselam. 2957,1

Biežāk lietojamas konstrukcijas, kurās aiz palīgverba *būt* formām seko nevis tā paša verba *būt* infinitīvs *būt*, bet citi patstāvīgas leksiskas nozīmes infinitīvi:

Ai, veco bāleliņ, Tev bij man tēvam būt:
Tev bij man pūru kalt. Tev aizvest tautiņās. 3402
Vai pēc kunga grūta darba Būs bēdīgi man dzīvot?
Bēdas mit kājiņām, Darbu nest šaujiņā! 647,1

Pie tam attiecīgajās konstrukcijās kā infinitīvā izteiktās darbības veicējs figurē parasti pronomena datīva formas. Retāk lietojamas substantīva datīva formas:

Briedis nakti pārgulēja Zagatiņas ligzdīnā.
Bij tādām bajāram Pie nabaga mājas ņemt! 2225
Es meitiņa kā liepiņa, Kā Vāczemes magoniņē;
Būs dažām tautiņām Kumeliņus svīdināt. 9863

Ja palīgverbs *būt* ar «pārvaldīto» infinitīvu resp. verba analītiskā debitīva forma atrodas palīgteicienā, tad tanī parasti netiek minēts ar infinitīvu izteiktās darbības veicējs. Tas vai nu nosaukts virsteicienā substantīva vai pronomena formā, vai arī izsecināms no virsteiciena finītā verba formas kā attiecīgi (ar personas galotni) noteikta persona. Tāpēc arī likumsakarīgi darītāja nosaukums datīvā pie infinitīva elidēts, t. i., nav lietojams, ir lieks¹⁹¹.

Tautu dēls bēdājās, Kur būs ņemt līgaviņu. 10779
Ganidama nolūkoju, Kur būs ieti tautiņās. 9910

Nereti arī divu teikumu konteksta sakarā netiek minēts ar infinitīvu nosauktās darbības veicējs, ja tas nosaukts iepriekšējā teikumā vai attiecīgi izsecināms no finītā verba formas:

Es izaugu liela meita, Brālam mutes nedevusi;
Kā nu būs mutes dot Sītam tautu smurguļam? 9656,1
Ai, māmiņa, ai, māmiņa, Kam tik daudzli rožu sēt?
Trīs rozītes vien bij sēt, Trīs meitiņas šķinējiņas. 6453,1

J. Endzelins aplūkotajām konstrukcijām atzīst vajadzības nozīmi,

¹⁹¹ «Datīvu mēdz atlaist palīga teikumos, kad no virsteikumā minētā teikuma priekšmeta darītājs skaidri saprotams...» (Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 268. §. — 161. lpp.)

bet neuzlūko tās par īpašu vajadzības izteiksmes analitisku formu: «Infinitīvs ar *būs* apzīmē palaikam vajadzī; ... Retāk — iespēju ... Tās pašas nozīmes ir infinitīva savienojumam ar *bija*: *tam bija tā nuotikt* ... Tagadne *ir* (resp. *nav*) blakus infinitīvam *nav* parasti lietājama (sal. *tev gulēt!* 783. § un *pazīt man* 785. §).»¹⁹²

Šai sakarā rodas jautājums, vai verba *būt* tagadnes formu (*ir, nav*) nelietojums pie infinitīva ir pietiekams pamats, lai attiecīgās konstrukcijas ar datīvu un infinitīvu nošķirtu no konstrukcijām ar *bija* + infinitīvs un *būs* + infinitīvs, kurām pareizi atzīta vajadzības nozīme. J. Endzelīns tādu šķirumu izdarījis, piedēvēdams konstrukcijām ar datīvu un infinitīvu (bez formām *ir* resp. *nav*) imperatīva nozīmi: «Parastāki ir infinitīvi ar imperatīva nozīmi blakus darītāja datīvam, kamēr īstenais objekts ir nōminātīvā (īsti subjekts blakus darbības vārda nolūka datīvam) vai tagad arī akuzatīvā (aiz negācijām arī ģenitīvā). Predikāta nōmens pie tam ir datīvā. Tā, piem., *lustīgam man dzīvuot* (var.: *jādzīvuo*)! BW 83; *pie slieksnīša tev gulēt* 1243;»¹⁹³

Citātā minētie piemēri neliecina par attiecīgo konstrukciju imperatīva nozīmi. Kā rāda citātā dziesmas variants, attiecīgās konstrukcijas ir sinonīmas sintētiskajai debitīva formai (*man dzīvot — man jādzīvo*).

Svārstības aplūkojamo konstrukciju nozīmes skaidrojumā sastopamas arī agrākajās latviešu valodas zinātniskajās gramatikās. Tā A. Bīlenšteins izšķir divas pavēles izteiksmes — imperatīvu un imperatīva debitīvu (der imperativische Debitiv).¹⁹⁴ Bet «imperatīva debitīvs», par ko morfoloģijā 367. § aplam sacīts, ka tas «... izsaka asāko pavēles formu, it sevišķi vispārīgu, ilgstošu prasību ziņā»,¹⁹⁵ sintaksē 735. § jau pareizi skaidrots kā vajadzības nozīmes paudējs: «... *būt* pagātnē vai nākotnē ar personas datīvu izsaka vajadzību, nepieciešamību (576. §): *teu bija klussu ziest, ...* (706. §, 1); *teu būs iet, ...; man būs klausīt, ...*»¹⁹⁶

Konstrukcijām ar *būs* + infinitīvu piedēvēt stingras pavēles nozīmi var tikai uz feodālisma laikmeta latviešu rakstu valodas piemēru pamata. Kā zināms, garīgajos rakstos, visbiežāk katehismos, kur latviešu valoda arī stipri kropļota, ar šīm konstrukcijām, tika atdarināti vācu valodas pavēles teikumi. Latviešu tautasdziesmu

¹⁹² LGr. — 789. §, 994. lpp.

¹⁹³ Turpat. — 783. §, 991. lpp.

¹⁹⁴ Bielenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 727. §.

¹⁹⁵ Turpat. — 146. lpp. A. Bīlenšteina paraugam šai jautājumā acīm redzot seko arī J. Endzelīns, atzīdams: «Kategorisku pavēli nozīmē konstrukcija ar infinitīvu (tev būs tēju bez sukura dzert).» (LGr. — 759. §, 972. lpp.).

¹⁹⁶ Turpat. — 362. lpp. Tāpat arī J. Endzelīns minētajai kategoriskas pavēles izteicējai konstrukcijai tai pašā laikā atzīst vajadzības raksturu: «Vajadzī apzīmē ar infinitīvu.» (Skat. 783. §) (J. Endzelīns, turpat. — 972. lpp.).

valodā tām nekādā ziņā nav stingras pavēles rakstura.¹⁹⁷ Zināma pavēles modalitātes nokrāsa tām iespējama stāstījuma teikumos, bet izslēgta jautājumteikumos:

Kā būs man tik jaunai Panest ļaužu valodīgas? 8929,3

Kā būs man naidu celt Ar saviem bāliņiem? 10387

Kā būs man vienai malt, Vienai iet draviņai? 10409,1

Atzīt konstrukcijai *būs* + infinitīvs jautājumteikumos imperatīva raksturu, kā to dara A. Bilenšteins¹⁹⁸, nozīmē ieviest neskaidrību un pat pretrunu pamudinājuma un jautājuma kā teikuma modalitātes kategorijas izpratnē. Pamudinājums resp. imperatīvs un jautājums taču ir modalitātes, kas viena otru izslēdz.

Atzīstot konstrukciju *būs* + infinitīvs par vienu no verbu vajadzības izteiksmes analītiskajām formām, jāatzīmē arī atšķirība, kāda nozīmes ziņā ir šīm formām, salīdzinot ar sintētiskajām verbu vajadzības izteiksmes formām. Šo atšķirību vislabāk parāda minēto formu lietojums jautājumteikumos. Ar vajadzības izteiksmes analītiskajām formām izsaka samērā grūti realizējamās iespējas nozīmes nokrāsu. Tas saprotams tā, ka šīs formas lietojamas, izsakot «ārēju» vajadzību, t. i., tādu, ko izvirzījuši apstākļi, kas spiež veikt ar infinitīvu nosaukto darbību personai, kura teikumā apzīmēta ar datīvu un kurai jārod iespējas apstākļu noteikto vai uzspiesto pienākumu veikšanai. Ar to analītiskās debitīva formas atšķiras no sintētiskajām, kas lietojamas galvenokārt «iekšējās» vajadzības izteikšanai. Tas saprotams tā, ka ar sintētiskajām formām izsaka vajadzību, kas izriet ne tik daudz no ārējo apstākļu spaida, cik no teikumā minētā darītāja «iekšējā» stāvokļa, viņa paša izvirzītām prasībām, pienākuma apziņas.

Stāstījuma teikumos mazāk spilgti atklājas analītiskā debitīva īpatnējā «ārējās» vajadzības nozīme:

Tautas saka uz tautām: Būs bāreni bīdināt. 5231,1 v

Būs dažam vainagam Gulēt pūra dibinā. 3390

Kā no konteksta redzams, attiecīgās konstrukcijas lietotas, lai izteiktu, ka zināmos apstākļos vajag notikt tieši ar infinitīvu nosauktajai darbībai, jo citu iespēju acīmredzot nebūs. Tātad ar analītiskā debitīva formām runātājs izsaka nepieciešamību resp. vajadzību, kas izriet no zināmām ārējām iespējām. Līdzīga semantika ir konstrukcijām *bija* + infinitīvs, taču tām ir arī papildu modālā nokrāsa, kas īpaši pētījama. Bet kā raudzīties uz konstrukcijām (nomena vai pronomena) datīvs + infinitīvs, pie kurām

¹⁹⁷ Sk. piemērus konstrukcijas *būs* + inf. stāstījuma teikumos: 2957,1; 3390; 8356; 9683; 11054; 13067.

¹⁹⁸ «An Personalbeziehungen ist dieser Imperativ reicher, als der andere, da selbst eine erste Person ihm nicht fehlt, cf. *wāi man būs iet, soll ich gehen?*» (Bilenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 367 §, S. 146.

nav palīgverba *būt* tagadnes trešās personas (*ir, nav*) formas kā analītiskā debitīva tagadnes laika rādītājas?

So konstrukciju nozīmes izpratnē J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā ir zināma nesaderība. No vienas puses, J. Endzelīns piešķir tām, kā jau atzīmēts, imperatīva nozīmi (sk. 783. §), no otras puses, norādot uz šo pašu paragrāfu, citā vietā sacīts: «Vajadzi apzīmē ar infinitīvu (skat. 783. §).» (LGr., 759. §, 972. lpp.). A. Bilenšteins, atzīdams attiecīgās konstrukcijas pēc lietojuma biežuma par raksturīgām tautasdziesmām, nozīmes ziņā tanīs saskata gan vēlējuma, gan pavēles izsacījumu, sajaucdams divi parādības:

«Tautasdziesmās nereti sastopams vesels teikums ar verbu nevis finitajā formā, bet gan infinitīvā, pa lielākajai daļai ar personas datīvu vēlējuma izteikšanai, sal. ai, assa pu'rwja zāle, pu'rwā tewi nuobālēt; ai bārgāis tēwa dēls! wienam mūzchu nuodziwuot. (B. 1491)!... Dažreiz šo infinitīvu lieto tieši imperatīviski: bēdz, māsiņa, suņi rēja, bēdz awuota lēijiņā! ne wissām tāutiņām rādīt sawu āugumiņū! (B. 2435)»¹⁹⁹

A. Bilenšteins aplam sasaista vēlējuma un imperatīva nozīmes infinitīvus. Kā rāda mūsu ekscerpētais materiāls, konstrukcijām, kurās datīvs apzīmē infinitīva nosauktās darbības veicēju, nav imperatīva rakstura. A. Bilenšteina citētajos piemēros sajaukti divi dažādi infinitīvi. Pirmajos piemēros datīvs apzīmē infinitīva nosauktās darbības veicēju, bet pēdējā piemērā datīvs «tautiņām» nav vis infinitīva rādīt nosauktās darbības veicējs, bet adresāts, kam darītāja, kas dziesmā nosaukta ar vārdu «māsiņa», varētu savu augumu rādīt. Šai pēdējā piemērā tiešām infinitīvs lietots imperatīva nozīmē. Tāpēc teikumā arī nav minēts darītājs. Ar verba imperatīvformu nosauktās darbības veicējs teikumā var tikt minēts tikai kā uzruna²⁰⁰, kas pavēles teikumos, protams, nav obligāta. Tādā kārtā A. Bilenšteins, sajaucdams infinitīva konstrukciju bez darbības veicēja nosaukuma, kurai ir imperatīva nozīme²⁰¹, ar infinitīva konstrukcijām, kurās dar-

¹⁹⁹ Bielenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 735. §, S. 362—363.

²⁰⁰ Tā saucamo trešās personas imperatīva formu ar partikulu *lai* šā darba autors uzlūko par sintaktisku konstrukciju vēlējuma izteikšanai. Vēlējums kā modalitāte, kam ir savi izteiksmes līdzekļi, nav jāucams ar imperatīvu kā modalitāti, kam ir citi izteiksmes līdzekļi.

²⁰¹ Piem.: Nerunāti, nerunāti! Māte teica nerunāt. 10460

Uz siliņu, uz siliņu, Tīru rudzu ritināt;

Es neiešu uz Daugavu, Laivas galu kļaudzināt. 10904

Sal.: «Pilnīgi pavēles izteiksmes dabu iegūst nenoteicamā izteiksme, ja darītājs apzīmēts vokatīvā:

Uš gulēt, melnā cūka! Tr. VI, 23.

Tētiņ, tētiņ, dālderī mest! BW 1745.»

(Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 271. §, 162. lpp.)

bības veicējs nosaukts datīvā vai likumsakarīgi elidēts un kurām nav imperatīva nozīmes, vispārinājis imperatīva nozīmi, attiecināams to arī uz šīm pēdējām konstrukcijām.

Nav tomēr noliedzama datīva + infinitīva konstrukciju semantiska atšķirība no konstrukcijām datīvs + *bija* + infinitīvs un datīvs + *būs* + infinitīvs. Jautājums tikai, kāda ir šī atšķirība, kāda tās kvalitāte un vai ir pamats modalitātes ziņā pirmo konstrukciju nošķirt no pārējām, kuras esam atzinuši par analītiskā debitīva formām.

Izvirzītā jautājuma noskaidrošanai lietderīgi datīva + infinitīva konstrukcijas aplūkot atsevišķi stāstījuma (resp. izsaukšanas) un jautājuma teikumos, jo katrā no šiem teikumiem tām ir sava modālās nozīmes nokrāsa. Tā konstatēta, runājot par stāstījuma teikumiem, A. Bilenšteina gramatikā un, runājot par jautājuma teikumiem, J. Endzelīna gramatikās. A. Bilenšteins, kā iepriekšējā citātā atzīmēts, norāda uz datīva + infinitīva konstrukciju vēlējuma raksturu stāstījuma teikumos. J. Endzelīns atzīst, ka «Jautājamais teikumos tādām infinitīvam ir «dubitatīvā konjunktīva» nozīme. Tā, piem., *kuo... man darīt* (var.: *es darišu* jeb: *lai daru*)? BW 87 var.» (LGr., 784. §, 992. lpp.).

Pareizi te izcelta šaubu (resp. dubitatīvā) nokrāsa. Neskaidrības rada konjunktīva nozīmes piedēvējums konstrukcijām (bez palīgverba *būt* formām) ar infinitīvu. Konjunktīva nozīmi šīm konstrukcijām varētu piedēvēt vienīgi gadījumā, ja tās uzlūkotu par sinonīmām ar konstrukcijām, kurās elidēts konjunktīva rādītājs «būtu»: ko man būtu darīt? Sal. Man būt' gauži noraudāt. Aiz smiekliem nevarēju. 2747. Bet varianti, kas apstiprinātu šādu asociatīvo sakaru pareizību, ir izolēti. Faktiskais dziesmu materiāls rāda ko citu. Mūsu ekscerpējums no Latvju Dainu pirmajiem diviem sējumiem dod vairāk nekā 100 piemēru konstrukcijām ar datīvu + infinitīvu. Atskaitot pāris izņēmumu, neviens no piemēriem neapstiprina konstrukcijas datīvs + infinitīvs imperatīva raksturu stāstījuma teikumos un konjunktīva raksturu jautājuma teikumos. Ekscerpētie piemēri norāda uz attiecīgo konstrukciju debitīva raksturu kā stāstījuma, tā jautājuma teikumos, no kuriem pirmie iegūst papildu modālo nokrāsu ar vēlējuma nozīmi, otrie — modālo nokrāsu ar šaubu (dubitatīvo) nozīmi. Sava debitīva rakstura dēļ tie piekļaujas analītiskajām vajadzības izteiksmes formām ar *bija* + infinitīvs un *būs* + infinitīvs. Piekļaušanās izpaužas tai apstākļi, ka konstrukciju datīvs + infinitīvs iespējams paplašināt vai nu par konstrukciju datīvs + *bija* + infinitīvs, vai datīvs + *būs* + infinitīvs, jo asociatīvie sakari to atļauj un tautasdziesmu varianti to apstiprina. Šāda paplašinājuma rezultātā konstrukcijas datīvs + infinitīvs pamata modalitāte nemainās. Mainās tikai modalitātes nokrāsa. Turpretim, uzlūkojot datīvu +

+infinitīvu par imperatīva resp. konjunktīva nozīmes paudēju, nav iespējams transformēt infinitīvu imperatīva resp. konjunktīva formā, nemainot konstrukciju pamata modalitāti. Fakti rāda, ka konstrukcija datīvs+infinitīvs saistāma nozīmes un asociatīvo sakaru ziņā (kas dod iespējas izdarīt konstrukciju transformāciju, nemainot pamata modalitāti) ar analītisko debitīvu. Sacīto var apstiprināt daudziem piemēriem. Piemēros²⁰² ar stāstījuma teikumiem (kam var būt vēlējuma modālā nokrāsa) šādu transformāciju neatrodam dziesmu variantos pašos (kā tas ir jautājuma teikumu gadījumā):

Ikvienama vīriņama Pa reizīti gavilēta;
Kad aties mana reiza, Ir es arī gavilēšu. 1000,1
(Sal.:
Ikvienam vīriņam **bij** pa reizi **gavilēt**.
Ikvienam vīriņam **būs** pa reizi **gavilēt**.)
Ar godiņu man **atstāt** Sava tēva novadiņu: 3797
(Sal.: **Bij/būs** ar godu man **atstāt** Sava tēva novadiņu:)
Ēst manim grūžu maizi, Iekam Dievs tiru deva;
Dzīvot man slimu mūžu, Iekam Dievs labu deva. 9177
(Sal.: **Est bij/būs** man grūžu maizi...)
Ne kādam gauduļam Manu mūžu **raudināt**. 10220,1

Piemēros ar jautājumteikumiem konstrukcijas datīvs+infinitīvs dziesmu variantos pašos ļoti bieži transformētas konstrukcijās datīvs+*bija* resp. *būs*+infinitīvs. Ar to variantos palikusi nemainīta šo konstrukciju pamata modalitāte — debitīvs, bet mainīti tikai analītiskā debitīva laiki. Ar to iegūta vēlāmā stilistiskā nianse, kas izpaužas analītiskā debitīva laiku formām piemītošajās papildu modālajās nokrāsās. Aplūkojot laiku transformācijas gadījumus, jāņem vērā, ka jautājumteikumos nereti var būt elidēta datīva forma, ar ko apzīmē infinitīva nosauktās darbības veicēju. Tādā gadījumā jautājumteikumos infinitīvs viens pats izsaka vajadzību. Salīdzinājumam dziesmas ar konstrukciju paralēlismu:

Divi ceļi, bāleliņ, Kuru iet, kur' atstāt? 3476 un
Divi ceļi, bāleliņ, Kuru ceļu man **bij** iet? 3477
Brist purvā, vai **nebrist**, Baltas zeķes kājiņā?
Iet tautās, vaj **neiet**, Bārga tautu māmuliņa? 9416 un
Brist **bij** man, vaj **nebrist** Tik dziļai ūdenī? 9416 v (78)
Kam man **bija** purvu **brist**... 9416 v (87)
Brist man purvu, vaj **nebrist**... 9416 v (111 d) c.
Vai **dziedāt**, vai **raudāt**, Man nomira līgaviņa? I 136,1
Dziedāt man vai **raudāt**... I 136,2

Kā rāda varianti, konstrukcija datīvs+infinitīvs modālās

²⁰² Citi piemēri ar konstrukciju datīvs+infinitīvs stāstījuma teikumos: 3250; 3815; 8435,2; 8886; 8931,1; 8965—8967; 9203,5; 9272; 9688; 9688,1; 9942; 9943; 10192—10195; 10219; 10311; 10506; 10529; 10650; 10650,1; 10693,1; 10780; 11605; 11639,4; 11844 u. c.

nozīmes ziņā ir pilnīgs sinonīms paralēlai konstrukcijai datīvs + *bija* + infinitīvs:

Labāk gāju viena malt, Ne ar mazu malējiņu;

Vaj **bij** man dzirnas vilkt, Vaj mazo malējiņu? 8055,1 un

Vaj man **vilkti** grūtas dzirnas, Vaj otro malējiņu? 8056,1

Ja citos gadījumos dziesmu variantos neatrodam minētās transformācijas, tad tas nebūt neizslēdz iespēju tām izpausties:

Kam man manas baltas rokas Rugājiem **sabadīt**? 6922

(Sal.: Kam man **bija/būs** baltas rokas Rugājiem **sabadīt**?)

Kam man **iet** tautiņās, Kur būs slikta dzīvošana? 10022

(Sal.: Kam **bij/būs iet** man tautās, Kur būs slikta dzīvošana?)

Vaj man savu līgsmu prātu **Gremdēt** jūras dibinā. 87,2

(Sal.: **Bij/būs** man savu līgsmu prātu **Gremdēt** jūras dibinā.)

Nobeidzot apskatu par palīgverba *būt* «pārvaldīto» infinitīvu, secinām, ka šīs konstrukcijas uzlūkojamas par attiecīgo pilnnozīmes verbu analītiskām vajadzības izteiksmes formām. Tām, salīdzinot ar sintētiskās vajadzības izteiksmes formām, ir savs papildu modālais raksturs. Analītiskās formas izsaka parasti ārējo apstākļu spaidā radušos vajadzību, sintētiskās — vairāk paša apzinātu, «iekšēju» vajadzību. Tas nosaka atšķirīgu stilistisku lietojumu sintētiskajām un analītiskajām debitīva formām.

Analītiskam debitīvam ir trīs laiku formas: 1) datīvs (darītāja nozīmē) + infinitīvs, 2) datīvs + *bija* + infinitīvs un 3) datīvs + *būs* + infinitīvs, kas izsaka attiecīgi tagadnes, pagātnes un nākotnes laiku. Taču laika jēgums šīm formām ir vājināts. Toties katram variantam ir sava papildu modālā nokrāsa. Nākotnes formām stāstījuma teikumos piemīt zināma imperatīva nokrāsa, kuras dēļ savā laikā A. Bilenšteins tās izdalījis pat īpašā modālā kategorijā kā imperatīva debitīvu. Jautājuma teikumos turpretim šādas nokrāsas nav, bet gan ir nokrāsa — izteikt samērā grūti realizējamu iespēju. Pagātnes formām papildu modālās nokrāsas ir daudzveidīgākas un īpaši pētījamas. Tagadnes formām stāstījuma teikumos piemīt vēlējuma nozīmes nokrāsa, ko J. Endzelins skaidro kā imperatīva nozīmi (LGr., 783. §), atzīmēdams tai pašā laikā arī vajadzības nozīmi (LGr., 759. §). Jautājuma teikumos turpretim šādas nokrāsas nav, toties ir nokrāsa — izteikt šaubas vai nu par vienas, vai otras veicamās darbības mērķniecību vai nepieciešamību.

Analītiskā debitīva formas, protams, nav pieskaitāmas vārdkopām, bet gan verba formu sistēmai.

Vārdkopām nav pieskaitāmas arī analītiskās (perifrastiskās) indikatīva nākotnes formas, kas veidojas, palīgverba *būt* nākotnes formām savienojoties ar infinitīviem (sk.

LGr., 678. §). Dziesmās konstatētas tikai *būt* vienskaitļa pirmās un otras personas formas kā analītiskās nākotnes veidotājas:

Es tev būšu **palīdzēt** Miežiem list lidumiņu. I 296,3
Pate būsi tautiņās Manu pūru izdalīt. 1833,1 v

Bez minētajām konstrukcijām, kurās *būt* formas savienojumā ar infinitīvu atzīstamas par vārdu analītiskajām formām un vārdkopām nav piederīgas, jāatzīmē *būt* kā pilnnozīmes verba pārvalditie infinitīvi. Tādā gadījumā jārunā par vārdkopām. Izdevies konstatēt tikai atsevišķas vārdkopas, kurās verbs *būt* lietots atrašanās (vietas) nozīmē (sal. «kur tu biji?»). Šais vārdkopās verbs *būt* izsaka, ka ar infinitīvu nosauktā darbība notikusi citā vietā nekā tā, kurā verba *būt* un infinitīva darbības subjekts atrodas runāšanas laikā:

Kur, māsiņas, jūs bijāt, Kad pāreita dziedādamas?

Bijam zīda linus plūkt Zītarīša kalniņā. 627

Vai bijāt rijas kult, Vai mālišu ritināt? 2893

Analītiskā debitīva piemēri latviešu klasiskajās tautasdziesmās rāda, ka verbam *būt* kā infinitīva «pārvalditājam» ir neapšaubāma palīgverba daba. Leksiskas nozīmes trūkums un formu veidojošas nozīmes klātiešana šo verbu atšķir no visiem pārējiem verbiem kā infinitīvu pakārtotajiem.

Verbi, kas pakārto infinitīvus un veido verbālas vārdkopas, atšķiras pēc leksiskās nozīmes vispārējā rakstura. Ir verbi, kas, pārvaldīdami infinitīvu, izsaka subjekta iekšēju jeb abstraktu, t. i., domājamu, jutekliski netveramu attieksmi pret infinitīva nosaukto parādību (darbību vai stāvokli): *domāt, drikstēt, dzirties, dzities, gribēt, jaudāt, jēgt, mācēt, mācīties, prast, spēt, šķist, tiekties, traukties, vajadzēt, varēt, vēlēties, zināt*. Un ir verbi, kas, pārvaldīdami infinitīvu, izsaka kāda objekta ārēju jeb konkrētu, t. i., jutekliski tveramu attieksmi pret infinitīva nosaukto parādību (darbību vai stāvokli): *sākt, beigt, turpināt, pavēlēt, atļaut, mācīt, steigties* u. c.

Nekāda leksiskās nozīmes ierobežojuma savienojumā ar infinitīvu šiem verbiem nav. Tāpēc tajos meklēt daļēju palīgverba dabu nav lietderīgi, un tie, pārvaldot infinitīvu, veido vārdkopas un nevis kādas analītiskas formas. Katrs vārds šais vārdkopās teikuma sakarā funkcionē arī kā patstāvīgs vienkāršs un nevis kā salikts teikumloceklis.

5) DIVDABJU FORMU PĀRVEIDOJUMI

Tautasdziesmās nereti sastopam īpatnējus divdabju formu pārveidojumus, kas vai nu radušies rituma labad, vai arī uzlūkojami par izlokšņu formām.

Divdabjiem rituma labad vajadzības gadījumā piesprauž, tāpat kā citiem vārdiem, vai nu parasti lāpāmo vokāli, vai arī retāk —

lāpāmo zilbi: *Aramāja zemītē* 29884; *Sudrabs teki tekamāji* 31011 u. c. Taču zināmos gadījumos mēdz izlīdzēties īpatnēji — iespraužot lāpāmo zilbi -āj-, -ēj-, -īj-, nelokāmo divdabju izskaņu -ām, -am un -ot priekšā:

Redzu tautu zeltēnī Gauži raudājam. 31928

Redzu savu sirdspukīti Gauži raudājot. 31928,1

Vilkam kliežu, vilkam saucu, Šķitu vilku lūrējot: 30027

Garām gāju moku muižu, Nedzirdēju mocījam. 31412,6

Šādi darinājumi varētu būt arī izlokšņu formas, vai arī gadījumā ar -īj-, kā atzīmē J. Endzelins, «latviešu un (dažkārt arī) leišu valodā... sastop svārstīšanos starp *iio-* un *ā-*celmiem, jo abām celmu klasēm ir infinitīvs ar vienu un to pašu izskaņu (lei. *-yti*, la. *-it*)» (LGr., 652. § b).

Ritma dēļ elidējot kādu patskani, samērā bieži divdabjos vīr. dzimtē ar -is aiz *j* atmet *i* un siev. dzimtē ar -usi/e, kā arī daudzskaitlī abās dzimtēs (-uši, -ušas) aiz *j* atmet *u*:

Ej, jumīti, nu uz lauku, Garu ziemu izgulejs. 28524

Nesacīju piekususe, Priecājos nodarijse. 28080

Jauni puīši satecējši Pie kāpostu kubuliņa. 12765

Kam tās kurpes nečikstējšas, Kam vizuļi neskanējši. 12771

No libisko izlokšņu novadiem minamas dziesmas ar nelokāmo divdabi ar -dam (par ko LGr., 801. §):

Man pazuda nēzdodziņš, Pa siliņu tecēdam. 28047,1

Man pazuda zelta rikste, Raibas govīs ganīdam. 28892

Man kājiņas nosalušas, Brāļa govīs ganīdam. 29287

7. ADVERBIZĀCIJAS PROBLĒMA UN DAŽAS IPATNĒJAS ADVERBU GRUPAS

Adverbi kā vārdšķira latviešu valodniecībā nav pietiekami precizēti. Pazīstami plašāk izplatītie vietas, laika, veida un cēloņa adverbi.²⁰³ Taču bez tiem ir arī vēl citas adverbu grupas, kas nebija ievērotas. Ir pat gramatikas, kas atsakās no adverbu morfoloģiskā grupējuma un aplūko tos sakarā ar sintaksi²⁰⁴, kā arī saista ar etimoloģijas jautājumiem²⁰⁵ — ar adverbu rašanos no citām vārdšķirām vai, precīzāk, ar konversiju — ar citu vārdšķiru vārdu lietošanu adverbu nozīmē. Tie arī ir divi galvenie jautājumi visā adverbizācijas problēmā resp. svarīgākie jeb primārie kritēriji adverbu kā vārd-

²⁰³ Sk.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei A. Jankevica red. — R., 1953. — I daļa. — 273. lpp.

²⁰⁴ *Grabis R., Ārensone G., Niedra V.* Latviešu valodas mācība V—VII klasei. — R., 1958. — 129. lpp.: «Apstākļa vārdi ir vārdi, kas apzīmē apstākļus — darbības vietu, laiku, veidu, cēloni vai arī īpašības vai apstākļa mēru.»

²⁰⁵ Turpat. — 131.—135. lpp.

šķiras norobežošanā no tām vārdšķirām, no kurām adverbi cēlušies: formas un sintaktiskās funkcijas kritērijs.

Problēmas izraisās sakarā ar formas kritērija izvirzi. Rodas jautājums, kādas ir adverbu kā vārdšķiras formālās pazīmes. Un gadījumos, kuros šādu tikai adverbiem raksturīgu formālu pazīmju trūkst, rodas jautājums, uz kāda pamata zināmi vārdi (resp. vārdu formas) ieskaitīti adverbos, bet citi vārdi (resp. vārdu formas), kam tādas pašas sintaktiskas funkcijas, faktiski adverbos vēl nav ieskaitīti.

Kā zināms, adverbi kā vārdšķira pēc vārdu cilmes sastāv no substantīvu, adjektīvu, pronomenu, verbu locījumu formām (sal. LGr., 462.—484. §), no prepozīcijām ar locījumu (sal. turpat, 485.—486. §) un bez tam no vārdiem, kam nav locījumu galotnes (sal. turpat, 487. §). Kā šās pēdējās grupas adverbi minēti *kad, tad, kur, te, še, nū, jau*.

Ja locījumu formas, kas funkcionē kā adverbi, atšķiras no tām locījumu formām, kādas attiecīgajiem vārdiem ir dotā laikmeta literārās valodas locījumu sistēmā, tad šī atšķirība eksistē kā adverbu formāla pazīme. Latviešu valodā tāda pazīme adverbiem ir kādreizējo locījumu galotņu zudums vai pārveidojums. Tādi ir adverbi no vienskaitļa datīva formas: *lieti* (sk. LGr., 463. §); no vienskaitļa akuzatīva formām: *drusciņ, šodien, šonakt, šorit, šovakar, šonedēļ, šovasar, šogad, vienreiz, rit* (sk. LGr., 464. §); no vienskaitļa instrumentāļa formām: *vecum, pillum, zilum* u. c. tml. (lietojami blakus tās pašas saknes adjektīvam); *mazum, milzum, brīnum, labprāt* (sk. turpat, 465. §); no vienskaitļa lokatīva formām: *vakar, tagad* (sk. turpat, 466. §); visi adverbu komparatīvi un superlatīvi, kas beidzas ar *-āk*, šādas bezgalotņu adjektīvu locījumu formas: *driz, līdz, pērn, varen, ciet*, kas zaudējušas *-i*, kā arī šādas formas: *maz, cik, tik, vis, vien, daudz*, kas zaudējušas *-a*, bez tam citādi radušās formas *sen, vēl* (sal. turpat, 472. §).

Ne visi vārdi ar *o*-celmu substantīvu daudzskaitļa instrumentāļa atmirušo galotni *-is* ir adverbi tautasdziesmās. Turpretim mūsdienu literārajā valodā lietojamie senie instrumentāļi ar *-is, -s* funkcionē tikai kā adverbi: *retumis, mazum(i)s, milzum(i)s, mīlumis, sānis*; tāpat pēc to parauga kā jaundarinājumi: *vietum[i]s, reizum[i]s* (sk. turpat, 468. §).

Adverbu formas ar *-u*: *tālu* 26506, *tuvu* 127, *zemu* 26506, *augstu* 21412, *vēlu* 67, *sebu* 425,1, *lēnu* 3199,1 *nostu* 4804, u. c. akad. J. Endzelīns skaidro tā, ka «... būs pareizāk uzlūkot šo *-u* paraugformās par *u*-celmu nek. dz. viensk. nominatīvu un akuzatīvu» (turpat, 479. §, 617. lpp.). Tādā kārtā tās kā sastingušas locījumu formas, kas nav dzīvas mūsdienu valodā, īpatnējas adverbiem un formas ziņā nav identificējamās ar šķietami tāpatnīgajām adjektīvu viensk. akuzatīva formām.

«Te pieskaitāmas varbūt arī sekojošās formas, kam blakus adjektīvs tagad nav pazīstams: *klātu... blaku...* Pēc *ñuõstu, klātu* u. c. parauga ir radušies arī jauninājumi *šurpu, turpu* formu *šurp, turp* vietā 558. §.» (LGr., 479. §)

Daļa adverbu, kas radušies no prepozīcijām ar locījumu, ieguvusi formālas pazīmes uz tā pamata, ka attiecīgās locījumu formas atmirušas. Tā *pa labi, pa kreisi, patiesi, pareizi* kā prepozicionāli lietotas sieviešu dzimtes vienskaitļa datīva formas atmirušas un saglabājušās adverbos. Te jāmin arī prepozīciju un adverbu savienojumi: *parīt, aizvakar, aizpērn* (sk. turpat, 485. §).

Agrākās locījumu formas (attiecīgi ar *-u* un *-šu*) kā adverbī attīstījušās tālāk, izveidojot verbālo adverbu formālu pazīmi — vārda nobeigumu ar *-us* un *-šus*²⁰⁶: *stāvus, tupus, gufus* utt. (sal. turpat, 482. §); *nevilšus, raušus, skriešus* utt. (sal. turpat, 483. §).

Kā verbālas cilmes adverbu formālas pazīmes jāmin arī izskaņas *-in* un *-tin*. Ar šīm izskaņām (izloksnēs arī ar *-an*) atvasinātos adverbus²⁰⁷ lieto tās pašas saknes verbu formu izteiksmes spēcīnāšanai:

Lūdzan lūdžu tēva gaili, Lai tas agri padziedātu. 15705,2 (Lieberē)

Kā adverbu formāla pazīme atzīmējama arī no adjektīviem darināto veida adverbu galotne *-i*, kas nav identificējama ar adjektīvu vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva galotni *-i*, bet, kā aizrāda akad. J. Endzelīns:

«Vispareizāk ir saskaņā ar 37. § g pielīdzināt šo la. *-i* leišu adverbu galotnei *-ai*, tātad, piem., la. *labi* (formas ziņā) = lei. *labaĩ*» (LGr., 470. §).

Trūkstot formālām pazīmēm, kas atšķirtu adverbus no locījumu formām kā citu vārdšķiru vārdiem, adverbizācijas noteikšanā tiek lietots sintaktiskās funkcijas kritērijs.

Tas adverbu funkciju izpratnē, liekas, ir galvenais, visvieglāk saprotamais, kā to var spriest pēc šādiem akad. J. Endzelīna vārdiem:

«Arī latviešu valodā adverbī tuvāk apzīmē verbu, adjektīvu un adverbu, kam piemēri ir lieki, dažkārt arī substantīvu, īpaši darītāju vārdu: *agri* (var.: viensk. nom. *agris*) *cēlējiņš* BW 4726; *tālu devējs* 16474,1; *nuopakaļu važuotājs* 290; *daudz ēdājs, daudz dzērājs, ne tik daļi dancuotājs* 26119 u. c.» (LG., 488. §).

Tas, ka adverba parasto funkciju ilustrēšanai piemēri atzīti par

²⁰⁶ «*-šus* ir tagad parastāks par *-šu* un dažos gadījumos vienīgi sastopams, kamēr katrai formai ar *-šu* laikam blakus ir arī atbilstošā forma ar *-šus*.» (LGr. — 483. §)

²⁰⁷ Sk. par formām ar *-in, -tin* kā par adverbjiem: Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. 126. §, 87. lpp.; kā par divdabjiem: turpat. — 264. §, 159. lpp.; kā par verbāliem adjektīviem: LGr. — 149. §, 306.—307. lpp.

liekiem, rāda, ka šī funkcionēšana uztverta kā vispārpazīstama, bez problēmām. Taču tāds ir stāvoklis tikai attieksmē pret adverbjiem, kas ieskaitīti šai vārdšķirā uz formas kritērija pamatiem. Ja adverbs cēlies no locījuma formas, kas dzīva mūsdienu valodā, lieta vairs nav tik vienkārša. Tā kā ne katra locījuma forma, kas veic teikumā apstākļa funkcijas (kas raksturīgas adverbjiem), tiek atzīta par adverbju, pastāv problēma, kā raudzīties uz attiecīgo locījumu formām no adverbizācijas viedokļa. Tas ir, kad pēc sintaktiskās funkcijas kādu vārdu atzīt par adverbju, kad ne. Šeit jāņem palīgā sekundāri kritēriji, uz kuru pamata vārdus zināmu locījumu formās zināmās sintaktiskās funkcijās ieskaitīt adverbos, t. i., atzīt par adverbizējumiem.

Viens no tādiem sekundāriem kritērijiem ir leksiski semantiskais kritērijs, pēc kura adverbos ieskaita tos vārdus, kuru nozīme atšķiras jau neatkarīgajā locījumā no to pašu vārdu leksiskajām pamatnozīmēm. Piemēram: «Viensk. nom. *pūlks* jeb *pūlka* kā adverbs nozīmē «daudz»» (LGr., 462. §), līdzīgi adverbju *pasauls, gana* (LGr., 462. §), viensk. ak. *pūlku* (LGr., 464. §) nozīmēm, kas nav identificējamās ar substantīva *pūlks* nozīmēm.

Kā otrs no sekundārajiem kritērijiem jāatzīmē leksiski morfoloģiskais kritērijs, pēc kura adverbos ieskaita zināmas nozīmes vārdus atkarīgo locījumu formās. Piemēram: «Adverbju raksturs ir dažiem 432. § minētiem laika akuzatīva piemēriem, piem., *agrākus gadus, tuos laikus* u. c.» (LGr., 467. §) Kā rāda akad. J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā minētie piemēri un valodas faktu materiāls, tad leksiskais kritērijs, liekas, dominē laika adverbju nošķiršanā no zināmas nozīmes substantīvu atkarīgo locījumu formām. Tie ir laika jēdzienu nosaucēji vārdi, kas atkarīgos locījumos ar reti izņēmumiem funkcionē kā laika apstākļi un kuri, kā domājams, tāpēc ieskaitīti adverbos: *mūžam, brīžam, laikam, laikā, brīžiem, laikiem*.

Te nu jāatzīmē, ka laika adverbju ierobežošana tikai ar minēto vārdu atkarīgajiem locījumiem ir tradīcija. Konsekvence prasa laika adverbos ieskaitīt arī citus vārdus (atkarīgos locījumos), kuru leksiskā nozīme izsaka laika jēdzienu un sintaktiskā funkcija ir laika apstākļi un kuri nemēdz iegūt citu sintaktisku funkciju. Šai sakarā izdarāmi vēl pētījumi mūsdienu valodas materiālā, lai pamatotu šādu vārdu formu adverbjiālo dabu, kāda tiem ir tautasdziesmu materiālā: *dienu* 126 v; *dienīņu* I 1311,1; *dienas* 3940; *dienavidu* 425 v; 425,4; *gadu* 155; *gadīņus* 30; *laiku* I 12,2; *laiciņu* 7713; *nakti* 382,4; *naksniņu* 1281; *nedeliņu* 625; *reizi* 270; *reizu* 437,1; *ritu* 30,7; *rudeni* I 33¹; *vakariņu* 12; *vakariņus* 12,3; *vasariņu* 30,3; *ziemu* 4293; *dienvidū* 425; *laiciņā* 2010; *naksniņā* 1074; 4360; *pusdienā* 425,1—3,5,8; *ritā* 664,4; *rudeni* 172 v; *vakarā* 224,9; *vasarā* 102 u. c.

Pētījams arī jautājums sakarā ar vietas adverbjiem, kas radušies no substantīviem lokatīvā, kuru leksiskā nozīme izsaka vietas jēdzienu un sintaktiskā funkcija — vietas apstākli. Tradīcija vietas adverbjos ieskaita formas: *augšā, apakšā, virsū, vidū, zemē, ārā, laukā, iekšā, priekšā, pakaļā*. Šai sakarā izdarāmi pētījumi mūsdienu valodas materiālā, lai pamatotu šādu vārdu formu adverbjiālo dabu, kas konstatēta tautasdziesmu materiālā: *ceļmalā* 206,8; *dārziņā* 206,10; *druviņā* 13 v; *istabā* 371,1; *kalnā* 3807; *kalniņā* 206,5; *kļajumā* 59; *lejiņā* 206,4; 218; *lidumā* 371; 3509; *malā* 2092,1; *maliņā* 85; 125; *maltuvē* 371,6; *mežā* 29405,1; *paradīzē* 3 v; *sētiņā* 371,2 v; *skaidienē* 31,4; *tīruli* 145; *tīrumā* 371,2; *ūdenī* 1063; *vietā* 7510 u. c.

Noskaidrojot jautājumu, vai un kādos nosacījumos minētie laika un vietas jēdzienu nosaukumi funkcionē citādi nekā adverbji resp. laika un vietas apstākļi, varēs iegūt vēlamo pamatojumu to iekļaušanai adverbjos vai arī vienu vai otru no minētajiem vārdiem (t. i., locījumu formām) izslēgt no adverbjiem.

Diskutējams arī jautājums par prepozīciju resp. zināmu postpozīciju un partikulu savienojumu ar locījumu formām kā adverbizācijas kritēriju.

Tā saliktās prepozīcijas ar *-pus* (LGr., 567. §), aiz kurām seko ģenitīvs, kopā ar šo ģenitīvu veido adverbjiālu konstrukciju vietas adverba nozīmē. Piemēram²⁰⁸:

Saipus pura es dziedāju, *Viņpus* pura atskanēja;

Vaj tādēļ atskanēja: *Viņpus* pura arājiņš. 376,3

Kā adverbjiāla konstrukcija vietas adverbju nozīmē funkcionē arī prepozīcija *apkārt*²⁰⁹ resp. *visapkārt* ar piederīgo locījuma formu:

Visapkārt galdū laižu Sidrabiņa biķerīti. 19863

Postpozīcijas *dēļ* un *labad* (arī *pēc*) funkcionē kā adverbizācijas rādītāji. Šīs postpozīcijas, kas seko aiz ģenitīva, kopā ar attiecīgu vārdu ģenitīvu formām veido adverbjiālās konstrukcijas cēloņa resp. nolūka adverba nozīmē:

Darba dēļ sveša māte Nevar mani nicināt;

Lai nicina miega dēļ, Tā nevaru izgulēt. 6698

Es nevaru ļaužu dēļ Vējiņā vētīties. 8933,1 u. c.

Liekas, adverbizācijas faktā jāmeklē tieši tas, ka *dēļ* un *labad* (arī *pēc*) ir kļuvušas par postpozīcijām un atšķiras ar to no prepozīcijām.

Prepozīciju savienojumi ar locījumu formām kā tādi, kam nav vienas noteiktas nozīmes, bet gan dažādas (atkarā no konteksta), nav

²⁰⁸ Kā adverbjiāla konstrukcija vietas adverba nozīmē minama arī pronomena un substantīva savienojums:

Viņā pusē Daugavai Sudraboti gaiļi dzied;

Sai pusē atdziedāja Pazeltīta lakstīgala. 256

²⁰⁹ Sal.: LGr. — 503. §, 639. lpp.: «apkārt... dzīvajā valodā tagad palaikam sastop kā adverbju».

aplūkojami kā adverbizācijas gadījumi. Izņēmums te var būt tikai atkarā no vārda leksiskās nozīmes. Tā iepriekš atzīmētie laika un vietas jēdzienu nosaukumi attiecīgās locījumu formās savienojumā ar prepozīcijām patur savu adverbīālo raksturu:

Gads par gadu Jānīts nāca Savu bērnu apraudzīt, 32937
Trauc' pie laika ceļu griezt Dižvalodas cilvēkam, 8976
Teku ciema meitas celt No rītiņa rasiņā. 6749 u. c.

Te jāatzīmē arī partikula *ik* kā adverbizācijas rādītāja savienojumā ar laika jēdziena nosaucēju substantīva ģenitīva vai akuzatīva formu. Šāda adverbīāla konstrukcija laika adverba nozīmē, lietota pie vārdiem, izsaka verbu nosauktās darbības regulāru atkārtošanos:

Vaj es varu ik dieniņas Labu vien izvalkāt? 10379,6
Nu ceļ mani sveša māte Ik rītiņa rādamās, 4041
Ik vakara tautu meita Kalnā kāpa gavitēt, I 224,3
ik sestdienas 8030,1; ik svētdienas 481,7; 3681
ik rītiņus 480,2 v.; ik vakaru 499; ik vakarus 222 u. c.

Isolētos gadījumos adverbī rodas arī no vairāku vārdu savienojuma resp. no sintaktiskām konstrukcijām, kā piemērā *diezincik* < *dievs zina cik*:

Kur cūciņa pasagrieza, Naudas bija diezincik. 30907,5

Nobeidzot adverbizācijas problēmas apskatu, jāmin arī dažas īpatnējas adverbu grupas, kas neiekļaujas tradicionālajos vietas, laika, veida un cēloņa resp. nolūka adverbos.²¹⁰

Tāda ir vides adverbu grupa, kurā ietelp lokatīvformas vārdi, kas ar savu leksisko nozīmi tuvi vietas nosaukumiem, taču pēc būtības nosauc vidi. Piemēri kontekstā:

Lauku darbu kauns mācīs, Tautiņās dzīvojo. I 942¹
Ko vadīs tautiņās, Gaidīs sērsti bāliņos; I 269,9
Es gribēju kāzās iet, Vilks apēda kažociņu. 2516
Man vajaga karā sūtīt. I 2221,2. Ta tev liks karā iet. I 2629,1
Es vidū stāvēdama, Viju rožu vainaciņu. 5911
Saulītē sēdēdama, Raudu savas māmuliņas. 4392
Bārenīte pūru šuva, Mēnesī sēdēdama. 4866

Īpatnēja ir stāvokļa adverbu grupa, kurā ietelp adverbī, kas nosauc stāvokli, kurā atrodas objekts darbības laikā vai kādā tas nokļūst darbības rezultātā: *ciet, pušu, vaļā, velti, godam*:

Kreima ķerna aizkrāsnē, To gribēju pušu cirst. 2233
Slinkum, slinkum, Laid mani vaļā! 6921
Velt' man savu skaņu balsi Šī ciemā skandināt. 847
Jaukam jauka tā pusīte, Kur meitiņas godam aug. 622

Te minami arī predikatīvie stāvokļa apstākļi, kas

²¹⁰ Cēloņa adverbos no nolūka adverbjiem nošķir pēc konteksta semantikas. Dziesmās konstatēts tikai viens nolūka adverbs — *tīšu* jeb *tīšām*, kam nav atkarā no konteksta pierakstāma cēloņa adverba daba:

Segloj' savu kumeliņu, Jāšu tīšu apraudzīt. 5256,2

funkcionē teikumā bez attieksmes pret pilnnozīmes verbu — *bai(k)st*, *bail*, *bais*, *briesm(i)*, *žēl*:

Viena pate tautu meita Dzeltas plūca siliņā;

Ne tai bija vilka *bail*, Ne vanaga nosperam. 7142

variantos: *baikst* 7142 v.; *baist* 7141 v.; *bais* 9329 v;

briesm 9329 v.; *briesmi* 7142,1 v.

Ai, tautieti, *žēl* man tevis, Redz' tev' vārgi dzīvojojot. 9329

Stāvokļa adverbja kategorijā nonākuši arī daži adjektīvu lokatīvi, kas funkcionē analogi tā saucamajiem «izteicēja īpašības vārdiem» un par kuriem K. Mīlenbahs saka:

«Arī ar izteicēja īpašības vārdu sacenšas īpašības vārda lokatīvs: Saimniece sveikā [šeit un turpmāk retin. mūsu, — A. O.] nebūs palikusi LP V, 130; atstāšu tevi sveikā VI, 370. Viņi savu dēlu tukšā (tukšu) vis neizlaidīs. Viņš tagad skaidrā (skaidrs, neiedzēries). Es būšu tāds, gluži kā dzīvā (Blaumans). Ja pūķis skrien tukšā, tad esot gaiši sarkans, ja pilnā, tad tumši sarkans. Tagad viņi lielajā (=ienaidā); viņi sanāca lielajā. Beidzamajam lokatīvam piemīt jau apstākļa vārda daba. Tāpat: sēdēt sausā (Blaumans) =nedzert.»²¹¹ Sal. arī ļaunā (ņemt) u. c.

Stāvokļa adverbja raksturu ieguvuši arī daži substantīvu lokatīvi, piemēram: *palīgā* (nākt, saukt), (iet) *bojā* u. c. Ceļā uz stāvokļa adverbju ir forma *vaiņagā* u. c.:

Domājiet, bāleniņi, Ko ar mani darīsiet.

Domājat šoruden Vaiņagā i paturēt? 9571.

Kā īpaša grupa atzīmējama arī daudzuma adverbji — *drusku*, *daudz*, *maz*, *vairāk*, *mazāk*, *pulka*, *pulku*, *diezgan*, *tik*, *cik*, *diezincik*, no kuriem, kā norāda akad. J. Endzelīns, atkarīgs dalāmais ģenitīvs (LGr., 394. §): *maz* dziedātāju 2670; *daudz* dieniņu 981; *vairāk* auzu 1772; *diezgan* meitu 2670; *pulka* bērnu 10514; *pulku* bāleliņu 17256,1 v; *diezincik* 30907,5.

D daudzuma adverbiem piesienas mēra vai pakāpes adverbji, kas attiecas uz adjektīvu vai adverbju un nosauc to īpašības mēru vai pakāpi. Lielāku mēru vai stiprāku pakāpi, intensitātes kāpinājumu izsaka adverbji *aplam*, *brīnum*, *dižen*, *gauži*, *ļoti*, *milzum*, *stipri*, *varen*:

Ļaudis mani daudzinaja Brīnum lielu adītāju: 7294,2

Es atradu tautiņās Varen lielu bagātību: 25961,5

Dižan gudru 11944; dižen balts V 1083,2; varen daiļi 10499

Pietiekamu mēru vai pakāpi, intensitātes ierobežojumu izsaka adverbji *diezgan*, *gan(a)*, *gluži*, *labi*, *visai*:

Diezgan, diezgan, šim vakaram,

Gan biju dziedājse, gan gavilējse,

Gan dažu netiklī pakaitinājse. 478,1

²¹¹ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 187. lpp.

Gana skaisti es dziedāju, 900
Sunīšam maizes devu Labi lielu gabaliņu, 29413,1 v
Visai dails tēva dēls Kājām mina līgaviņu. 10373

Kvalitātes mēru izsaka no adjektīviem atvasinātie adverbi ar **-i**, ja tos lieto citas saknes adjektīvu raksturošanai: **saldi** gardis alutiņš 19488,2; **sārti** dzidrs āboliņš 23027; **spoži** baltu linu drēbi 25366; **tīri** baltu āboliņu 15614,2; **sīki-raib'** audējiņa I 184,1 u. c.

Mēra vai pakāpes adverbiem savukārt piesienas **pastiprinājuma** adverbi, kas, būdami 1) no adjektīviem atvasināti adverbi ar **-in**, **-am** vai **-um**, lietojami tās pašas saknes adjektīvu spēcīnāšanai:

Pērrudeni man pazuda Vecumveca rīku drāna; 20500,11
Jaukam jauka tā pusīte, Kur meitiņas godam aug. 622
Saldin salda brūklenīte, Vēl saldāka zemenīte; I 1421 v

un 2) no verbiem atvasinātie adverbi ar **-in** un **-tin**, kurus lieto tās pašas saknes verbu spēcīnāšanai.

Savrup stāv adverbs *līdzā, līdzā, līdzī, līdz* kā **pavadoņa** adverbs jeb **pavadadverbs**, kas izsaka viena objekta attieksmi pret otru (šķietami) vienas kvalitātes darbības laikā:

Līdzā viena nevarēju Ar ābolu noziedēt. 1191
Man' māsiņa sērdienīte Uz rociņas nosnaudās,
Gribēdama līdzā tapt Līdz māmiņas meitiņām. 4751
Nelaimīte kājas ava, Dzīrās manim līdzī nākt; 1100
Lai varēju līdz dziedāt Lielajām meitiņām. I 278,1

Tādā kārtā pēc leksiski semantiskajām īpatnībām un sintaktiskajām attieksmēm izšķiramas adverbu vienpadsmit grupas: vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka, vides, stāvokļa, daudzuma, mēra vai pakāpes, pastiprinājuma un pavadoņa adverbi.

8. DAŽAS PIEZĪMES PAR PALĪGVĀRDIEM

Palīgvārdi — prievārdi jeb prepozīcijas, saikļi jeb konjunkcijas un pievārdi jeb partikulas — norāda attieksmes, kādas pastāv starp īstenības objektiem. Pie tam prepozīcijas un konjunkcijas palīdz izteikt attieksmes starp objektīvās īstenības faktiem (tādā nozīmē, ka atspoguļo ārpus runātāja esošo objektu attieksmes), bet partikulas palīdz izteikt attieksmes starp subjektīvās un objektīvās īstenības faktiem (tādā nozīmē, ka atspoguļo runātāja jeb subjekta attieksmi pret kādu objektīvās īstenības parādību, kas teikumā izteikta ar vienu vai vairākiem vārdiem resp. teikuma daļu vai visu teikumu).

Prepozīcijas, tanī skaitā latviešu tautasdziesmās sastopamās, pētījis akad. J. Endzelīns savā maģistra disertācijā «Латышские предлоги» (I daļa 1905. g., II daļa 1906. g.), kā arī LGr., 489.—584. §.

Morfoloģijas ziņā starp tautasdziesmu un mūsdienu valodas prepozīcijām, atskaitot atsevišķus izņēmumus, nekādu atšķirību nav. Turpretim sintakses ziņā starpība ir liela — tautasdziesmās prepozīciju izlietojums ir daudz šaurāks, ierobežotāks nekā mūsdienu valodā. Dažā ziņā var pat teikt, ka tautasdziesmām raksturīga aprepozicionāla izteiksme. Tas tuvāk būs redzams šā darba sintakses daļā.

Konjunkcijas aplūkojamas sakarā ar sintaksi. Morfoloģijas ziņā piezīmējams, ka konjunkcijas ir gan vienkāršas, gan atvasinātas, bet ne divkāršas. Tās, ko zināmas gramatikas sauc par divkāršām konjunkcijām, ir tikai vienkāršo vai atvasināto konjunkciju īpašs sintaktisks izlietojums.

Tautasdziesmās biežāk sastopamās vienkāršās konjunkcijas ir *bet, ja, jo, ka, kā, lai, vai, ne* un reti lietājamā *un* un tā sinonīmi *i, ij, ir*:

Maza, maza man zemīte, **Bet** ražīga labībiņa: 28054
 Ja tev bija manis žēl, Nāc ar mani parunāt. 492
Jo tie laudis daudz runāja, **Jo** es nieka nebēdāju; 8478
 Bitīte raudāja, **Ka** sili degot. 30290,2
 Es meitiņa kā liepiņa, **Kā** Vāczemes kaņepīte; 9683
 Kuram guni namiņā, **Lai** silst visa pasaulīte: 31786
 Mēnesiņš zvaigznes skaita, **Vaj** ir visas vakarā; 3513
 Puisiņš biju, **ne** vīriņš, Nu vēl sāku lepoties. 29872,3
 Savērpu liniņus **un** pakuliņas, I 704,1
 Savērpu liniņu **i** pakuliņas, 704
 Palīdz, Dievs, ganiņam, **Ij** celiņa gājējam. 29556 v
 Dievs, palīdzī ganiņam, **Ir** celiņa gājējam. 29556 v

Tautasdziesmās biežāk lietojamās atvasinātās resp. ar partikulām saliktās konjunkcijas ir *cikām, iekām, ikām, tikām, kalēt, kamēr, lai gan, neba, nele, ne kā, ne tik, ne vēl*:

Cikam dzīva šā saulē, Es negribu pasalaist
 Ni miegam, ni darbam, Ni laudiem valodām. 9078
 Tas bij labs tumsā jāt, **iekam** lēca mēnestinis. 29699 v
 Tīri liniņ' i audziet, **Ikām** pūru piedariju; 28278,3 v
 Pļāunat sienu, bāleliņi, Ij manām telītēm,
Tikām man Dieviņš deva Pašai siena plāvējiņu. 28685,1 v
 Es neiešu sētiņā, **Kalēt** mani lūgšus lūdza. 28408
Kamēr skaidas izkaltēju, Paliek putra nevārīta. 31060
Lai gan biju piekususi, Mājās gāju dziedādama: 619,16
 Tec, laiviņa, dej, laiviņa, **Neba** jūrā celmi auga; 30877 v
 Panik mana viena diena, **Nele** visa vasariņa. 29294,4 v
 Draugs man prasa kumeliņa Pabraukt mazu gabaliņu.
 Pats izbraucu visu dienu, **Ne** kā draugis gabaliņul! 29677
 Man panika viena diena, **Ne** tik visa vasariņa. 29294,3 v
 Grūt' man bija vienu dienu, **Ne** vēl visu vasariņu. 29294,1

Morfoloģijas sakarā vēl jāpiemetina, ka bez īstajām konjunkcijām sastopami arī biežā lietojumā *saikļa vārdi* — citu vārdšķiru vārdi saikļu funkcijā.

Par saikļa vārdiem funkcionē pronomeni *kas, kāds, kurš* kā nominatīvā, tā arī atkarīgajos locījumos.

No šo pronomenu neatkarīgajiem locījumiem sastopamas visbiežāk formas *kas, kāda, kādi, kurš, kura*:

Kalnā kāpu skatīties, **Kas** ar manu tēva zemi, 3807, 4, 6, 8, 12
Nu redziet, tēvu dēli, **Kāda** kalpa bagātība. 31137
Skataties jūrīnāi, **Kādi** balti audekliņi. 31003
Cits uz citu skatījās, **Kurš** pa priekšu bridinās. 30998
Laime gāja klausīties, **Kura** vēl gaužāk raud. 31980,2

No minēto pronomenu atkarīgajiem locījumiem biežāk lietojamās formas saikļu funkcijā ir *kam, ko, kādu, kādas, kuru* un *kurā*:

Visi laudis mums vaicāja, **Kādu** godu mēs dzeram. 28824,2
Tec, māmiņ, klausīties, **Kādu** ziņu zile nes. 31933,20
Gan atrada bagātais, **Kādas** dienas nabagam. 31173
Pavaicāju tētiņam, **Kuru** jūgti kumeliņu. 29879,1
Pateic man, māmuliņ, **Kuru** dienu es piedzimu, 30826
Skaties, mana ligaviņa, **Kurā** pulkā es iejāju, 32046,9

Par saikļa vārdiem funkcionē adverbji *cik, tik, kad, tad, kur, tur, kā, kālab (ad), līdz*:

Kūko, mana dzeguzīte, **Cik** gadiņu man dzīvot. 10074
Cik grožoju kumeliņu, **Tik** rociņas nomazgāju. 29618
I guntiņa nesadega, **Kad** nav laba kūrējiņa; 31067
Dziediet, meitas, bulļa dziesmu, **Tad** gotiņas piena dos. 29054
Kad saulīti ieraudzīja, **Tad** priecīgi pasmaidīja. 30967
I uguns nedegās, **Kur** nav laba kūrējiņa; 31067 v
Kur aizgāju, **tur** dzīvoju, **Kur** pakritu, **tur** gulēju. 5264
Nu es biju redzējuse, **Kā** dzīvoja bagātie: 31238
Tas bij labs tumsā jāt, **Līdz** uzlēca mēnestiņš. 29699

Par saikļa vārdiem funkcionē arī partikulas *gan, i, ij, ik, ir, kaut*:

Gan es aru, **gan** es sēju, Man nav svārku mugurā. 27966,1
I es aru, **i** ecēju, Man nebija raibu svārku. 27966
Ij es aru, **ij** ecēju, Man nebija raibu svārku. 27966,3
Ik kanniņu atnesdami, **Ik** dziesmiņu nosacīja. I 792,1
Ir vārdiņš tev patika, **Ir** patika nēsātāja. 1358,5
Vēl es būtu noecējis, **Kaut** vilciņš nenokodis. 27987

Beidzot, par saikļa vārdiem funkcionē arī adverba un adjektīvu salikteni *cikko, tikko* un adverba un partikulas saliktenis *tikpat*:

Irbe svilpa siliņā, Traucēj' manu kumeliņu;
Cikko mans kumeliņš Neielēca jūrīnā. 29754
Dzeniet, gani, sētiņā, **Tikko** laiku sadzīsiet: 28865,1
Pats ar pašu ganos gāja, **Tikpat** škādi padarīja: 29572

Partikulas aplūkojamas īpašā pētījumā sakarā ar sintaksi (sk.: Art. Ozols, Modalitātes problēma latviešu klasisko tautasdziesmu teikumos sakarā ar partikulām // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959. — VII).

II

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU MORFOSTILISTIKA

1. IZSAUKSMES VĀRDU CILME

Pētījot izsauksmes vārdu cilmi, rodas grūtības tradicionālo vārdu darināšanas (etimoloģijas) terminu lietājumā. Izsauksmes vārdi savu kvalitatīvo īpašību dēļ, kas pamatā to nošķiršanai no patstāvīgajiem vārdiem un palīgvārdiem, kā arī to sadalei atsevišķās vārdšķirās, nepadodas tādai analīzei, kas meklētu šais vārdos morfēmas: saknes, celmus, prefiksus, sufiksus u. tml. Tas saprotams, jo minētie jēdzieni un termini tiek lietāti kā vārdu darināšanā, tā arī formu darināšanā, bet izsauksmes vārdiem nav formu sistēmas un nereti nav skaidri nosakāms, kā šie vārdi darināti, kāda ir to cilme.

Dažkārt izsauksmes vārdu cilmes jautājumus pietiekami nenošķir no šo vārdu aizguves, grupējuma un sintaktisko funkciju jautājumiem un tos jauc.

Vārdu cilmes un vārdu aizguves jautājumi aptver divi dažādas parādības. Cilmes jautājums ir jautājums par vārdu etimoloģiski ģenētiskajiem sakariem vienas (dzimtās) valodas robežās, t. i., pirmatnīgo un atvasināto vārdu jautājums. Aizguves jautājums ir jautājums par vārdu ģenētiskajiem sakariem divu (vai nu radniecisku, vai arī neradniecisku) valodu robežās, t. i., jautājums par dzimtajiem un aizgūtajiem vārdiem. Pirmatnīgi (primāri) un atvasināti (sekundāri) var būt kā dzimtie, tā aizgūtie vārdi²¹².

Izsauksmes vārdu cilmes jautājums svarīgs šo vārdu tipoloģijas noskaidrošanai. Jēdziens izsauksmes vārdi atzīstams par ģints nosaukumu vairākām vārdšķirām. Atsevišķās vārdšķiras, kas pa-

²¹² Sal.: *Blinkena A.* Izsauksmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 8. lpp., kur izsauksmes vārdi dalīti pēc cilmes: pirmatnīgos, atvasinātos un aizgūtos.

Sal.: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. I. — С. 675, kur izsauksmes vārdi dalīti pirmatnīgos, atvasinātos un onomatopoezē.

kļautas izsauksmes vārdiem kā virsjēdzienam, saucam par interjekcijām, eksklamācijām un onomatopoēzi.

Vārds interjekcija līdz šim lietāts kā visu izsauksmes vārdu sinonīms — svešvārds, bet ieteicams ar to apzīmēt tikai vienu no izsauksmes vārdu vārdšķirām, kas pauž īpatnus jūtu momentus.

Vārds eksklamācija izsauksmes vārdu sakarā lietāts jau A. Bīlenšteina latviešu gramatikā.²¹³ Sekojot šā vārda etimoloģijai no latīņu valodas, kurā *exclamātiō* nozīmē izsaukšanos, izsaucienus, ar šo nosaukumu apzīmējam izsauksmes vārdus, kas darināti kā interjekciju un tādu patstāvīgu vārdu saliedējumi, kuros vārdi zaudējuši savu leksisko nozīmi (kāda tiem patstāvīgo vārdu sistēmā).

Onomatopoēzi jeb tā saucamos skaņu atdarinājumus kā īpašu izsauksmes vārdu grupu, kam īpatnēja leksikostilistiska un morfostilistiska vērtība, zināmi autori ir jau centušies izvirzīt par īpašu vārdšķiru.

Pievērsisimies vispirms dažiem kopīgiem izsauksmes vārdu cilmes jautājumiem un tad aplūkosim katru šo vārdšķiru tuvāk tās stilistiskajā vērtībā.

1) PRIMĀRIE IZSAUKSMES VĀRDI

Primārie izsauksmes vārdi²¹⁴ parasti ir vienzilbīgi: *a* 26174; *ai* 8303; *ak* 7808; *ei* 9325; *oi* 3926 v; *vai* 8305 u. c.; *buč* 29074; *kic* 29105 v; *kis* 29105; *puc* 29405,1; *tpr* 29530; *uš* 29356,7; u. c.

Jādomā, ka arī daudzi divzilbīgi izsauksmes vārdi, kam pirmā zilbe līdzīga vienzilbīgajām interjekcijām, nav no tiem atvasināti vai darināti ar kādas nezināmas partikulas pieliedējumu²¹⁵, bet ir primāri: *ā-ū* V 30576,1; *aisa* 11044; *aisā* 19879; *eicā* 19879,1 v; *eisā* 19879,1 u. c.

Par primāriem uzlūkojami arī divzilbīgie izsauksmes vārdi, kas, kā domājams, radušies no vienzilbīgo reduplikācijas: *kuku* 4082,5; *pūpā* 2107,5; *pūpū* 2108,1; *riro* 28913; *riru* 28913 v; *rirū* V 28913,1; *zūzu* 2105,10 v; *žūžū* 2086 u. c.

Pie primārām pieskaitām arī tās divzilbīgās interjekcijas, kas, kā domājams, radušās no primārām interjekcijām ar vienzilbīgas

²¹³ Bielenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 837. §, S. 412.

²¹⁴ Kā šeit, tā turpmāk izsauksmes vārdi par sevi sniegti mūsdienu latviešu literārās valodas ortogrāfijai un interpunkcijai atbilstošā rakstījumā, bet citātos no Latvju Dainām (LD) atstāti Kr. Barona dotajā redakcijā, piemēram, vārdu *ai* atrodam LD transkribētu gan kā *ai* 8309, gan kā *aj* 14847,1, gan kā *aij* 12686,1, kas tad tā arī atstāts.

²¹⁵ Partikulas pievienojumu vārdam tādā veidā, ka partikula iekļaujas tanī kā vārdu daļa un nav vairs kontekstā šķirta, saucam par pieliedējumu: *aile* (*ai+le*), pašu vienību par saliedējumu. Ar to pasvītrotā atšķirība starp salikteniem (kas ir divu patstāvīgu vārdu apvienojums), starp atvasinātiem vārdiem (kas ir darināti ar prefiksu vai sufiksiem) un saliedējumiem, kuru elementi nav morfēmas.

postpozicionālas partikulas pieliedējumu. Domājams, izsauksmes vārdiem pieliedējas partikulas *jau*²¹⁶, *ju*²¹⁶, *juk*²¹⁶ un *le*²¹⁷ dažkārt ar patskaņu miju: *aija* 8087,7 v; *aijā* 2913; *eiļā* 2129,3; *eiju* 2131; *vaija* 21514,1; *vaiju* 29364; *ale* 30596; *alū* 29405; *vaile* 378 u. c. Vai izolētā piemērā — Vēja māte šupo, vēja māte auklē, — *juk, juk, juk, juk* 2195 — būtu interjektīvi lietota partikula, patstāvīgs pirmatnīgs izsauksmes vārds vai vienkārši individuālas jaunrades veidojums, nav droši nosakāms.

Beidzot, ir arī tādas divzīlbīgas interjekcijas, kam tautasdziesmās nav iespējams uzrādīt pirmajai zīlei līdzīgus vienzīlbīgas izsauksmes vārdus un kuras, domājams, primāras: *ausā* 14703; *uča* 20877; *uica* 3344; *ūjā* 9517,1; *ūjo* 15668 u. c.

Par primāru uzlūkojams arī divu interjekciju saliedējums vienā, ar ko, domājams, sastopamies izolētajā formā *avai* (*a+vai*; *ai+vai*) 24649.

Apzinoties starpību starp vārdu cilmes un vārdu avota (jautājums par to, no kurienes vārds ienācis kādā valodā, dialektā, žanra stilā u. tml.) jautājumiem, no pētījamās valodas sistēmas viedokļa par primāriem uzlūkojam arī no citām valodām aizgūtos izsauksmes vārdus, ja tie pētījamās valodas sistēmas robežās ir neatkarīgi, kaut arī citās valodās tie būtu atvasināti. Tādi ir *kuši* (sal. franču *couche!* sk. ME I 329); *op*; *opačā*; *opsā*; *opu* (vācu *Hops, hopsen*); *puc* (sal. *pucināt*, ME III 401); *urrā*²¹⁸ u. c.

Jāpiezīmē, ka divu vai vairāku primāru izsauksmes vārdu saistījumu (bez šķietama apvienojuma vienā vārda vienībā, t. i., bez kopā rakstījuma) vienā sintaktiskā pozīcijā vienas sintaktiskas funkcijas veikšanai uzlūkojam par primāro izsauksmes vārdu paveidu. Tādā kārtā izšķiram vienkāršus primārus izsauksmes vārdus (piemēri — iepriekš minētie), divkāršus primārus izsauksmes vārdus, piemēram, *ai ai* 1366; *aiļā žūžū* 2105,10 v; *ailu ailu* 5369; *alē alē* 13497 v; *kuku kuku* 4082,5; *cibu cibu* 2214; *cibu cabu* 2477; *trādi rīdi* 13123; *trīdu rīdu* 13123 v, un saliktus primārus izsauksmes vārdus, piemēram, *aica aica*, *vica vica* 11044 v; *trai rai rai* 1065.

Īpatnēji kā divu dažādu izsauksmes vārdu grupu vārdu apvienojumi vienā vārdā ir dažas interjekcijas: *ai rarīdi rallarīdi* 2978,2 v; *ai sudri* 12419,2; *opu opu trallalā* 2275,3 u. c.

Dažos salikumos mēdz reduplicēt interjekciju pēdējās zilbes (*opsā tralā*>) *opsasā trallalā* 19698,1; (*aisa dudai*>) *aisasā dūdaidā* 11044,1; (*apa tili*>) *apapa tilīli* 3421; u. c.

²¹⁶ Sk.: LGr. — 487. §d (626. lpp.) un 589. § (701. lpp.).

²¹⁷ Sk.: LGr. — 590. § (701. lpp.).

²¹⁸ Ka ypa arī krievu valodā aizgūts vārds, sk.: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. I. — С. 675.

2) SEKUNDĀRIE IZSAUKSMES VĀRDI

Par sekundāriem saucam tos izsauksmes vārdus, kas šai vārdšķirā «iekļuvuši» no patstāvīgajiem vārdiem. «Iekļūšanas» paņēmieni ir divējādi. Vienu no tiem var raksturot kā patstāvīgo vārdu formu redukcijas paņēmieni: patstāvīgais vārds funkcionē kā izsauksmes vārds ar kādu savas formas saīsinājumu. Pie tam saīsinātajai patstāvīgā vārda formai iespējami partikulas pieliedējumi: *nudie* (*nu+diena*). Otru no tiem var raksturot kā funkcionālu paņēmieni: patstāvīgais vārds (arī saliktenis) funkcionē kā izsauksmes vārds pēc nozīmes, bez kādas savas formas pārveidojuma (neskaitot skaņu miju). Tas ir viens no patstāvīgo vārdu konversijas veidiem, konkrēti — pārvēršanās izsauksmes vārdos.

Latviešu klasiskajās tautasdziesmās sastopami daži reti nomināli sekundāri un samērā daudzi verbāli sekundāri izsauksmes vārdi.

Kā nomināli sekundāri izsauksmes vārdi galvenokārt sastopamas interjekcijas, retāk onomatopoēze. No interjekcijām minamas 1) ar partikulu saliedētā *nudie* (*nu+diena*) 6404 v un 2) grupa interjekciju gandarījuma jūtu izpausmei, uzrādot neērtību, neveiklību vai neveiksmi atklājēju situāciju: *kizu kizu* 2605 v; *kiž kiž* 17472; *ķeza ķeza* 21965,3 v; *ķeze ķeze* 17933 v; *ķezu ķezu* 17933 v; *ķiz ķiz* 15146; *ķiza ķiza* 17933,2; *ķize ķize* 2605,2; *ķizi ķizi* 995,1; *ķizu ķizu* 2143, (arī *tisu tis* I 2143,1), par kurām jādomā, ka to pamatā drīzāk izsauksmes akuzatīva formas *ķezu* (no *ķeza*, ME II 372) un *ķizu* (no *ķiza*, ME II 387) nekā no vārdiem *ķezāties*, ME II 372; *ķizēties*, *ķizīt*, *ķizināt*, ME II 387 darinātas adverbu — *ķezu* un *ķizu* formas.

Verbālo sekundāro izsauksmes vārdu darināšana jāaplūko detalizēti, jo ar šo jautājumu saistās arī principiāls jautājums par onomatopoēzes izdalīšanu īpašā izsauksmes vārdu vārdšķirā.

Vispirms jāmin verbālās sekundārās interjekcijas, kas darinātas ar verba imperatīva formu redukciju, dažkārt pieliedējot (LD — bez kopā rakstījuma) palikušajai verba daļai adverbu *cik*, *kā*, *kur* vai partikulu *vai*.

Kā reducētas verbu formas bez pieliedējuma minamas interjekcijas: *biz biz* 28971 <*bizā* vai: *bizo!* (tālāk minēti infinitīvi); *kac kac* 2143,1 <*kacēt*, *kacerēt*, ME II 130; *kļau* 519 <*klausīties*; *kop* (ar skaņu miju u: o) 2935, *kup kup* 2936 <*kupt*, ME II 319, *kupēt*, ME II 317; *pa* 5561, *paga* 30597 <*pagaidīt*; *rau* 14517,9 <*raudzīties*; *redz* 6509 v <*redzēt*; *rī rī* 28912,1 v, *rieri rieri* 28912, *rieru rieru* 28912,1 <*rietināt* un onomatopoēze: *aisa aisa* (<*aisīt*, ME I 14), *vica vica* (<*vicāt*, *vicēt*, ME IV 576) 11044; *aica aica*, *vica vica* 11044 v; *aicu aicu*, *vicu vicu* 2278 v un *viču viču* dažādos savienojumos ar citām interjekcijām.

Kā reducētas verbu formas ar adverbu vai partikulu pieliedējumu minamas eksklamācijas: *eku* I 787,2 v; *ekur* 2655 <*rekur*<*redzi*+*kur* (ar pirmā r disimilāciju, ME I 566); *vaizi* 24352,2 <*vai*+*zini*; bet ar primāras interjekcijas liedējumu *āre* 20658 <*ā*+*redzi*.

Pārejot pie konversijas jautājuma — par patstāvīgo vārdu funkcionēšanu par izsaukmes vārdiem un līdz ar to pie jautājuma par šo vārdu «pāreju» izsaukmes vārdos, vispirms jāpakavējas pie šķietamiem izsaukmes vārdu divkāršojuma gadījumiem.

Izsaukmes vārdus lietojot dzīvnieku uzrunai, tos saucot klāt, dzenot prom vai citādi kā uzmodinot uz kādu rīcību, vai arī onomatopoētiski imitējot viņu «runu», mēdz lietot divkāršojumu:

Cib, cib, vistin, kaipū dārzā, 3016

Cū, cū, cūciņa, Sētiņai! 29148

Či, či, zilīte, kur tavi bērniņi? I 2221,1 v

Mik, mik, āziti, kur liki bārzdiņu? I 2221,1 v

Krievu valodas gramatika par tāda tipa izsaukmes vārdiem saka, ka tie pieslienās atvasinātajiem resp. sekundārajiem.²¹⁹

Jāšaubās, vai latviešu valodā šāda tipa izsaukmes vārdi pieslienās sekundārajiem. Drīzāk jādomā par analogiju ar tādiem primāriem mūsdienu valodas vienzilbes onomatopoēzes (tautasdziesmās nelietotiem) divkāršojumiem, kā *miau miau* (kaķis), *mē mē* (kaza), *mū mū* (govs), *vau vau* (suns), kas lietoti arī substantīvu nozīmē (dzīvnieku apzīmēšanai).

Taču latviešu tautasdziesmās visai plaši izplatīti šķietami analogi divzīlību onomatopoētiski vārdi ar plašāku izlietojuma sfēru — gan runājot par dzīvniekiem, gan arī par lietām un cilvēkiem. Tie kā izsaukmes vārdi, liekas, neapšaubāmi sekundāri — radušies no divkāršotiem verbāliem adverbjiem:

bižu bižu (*bizāt, bizot*, ME I 303;

bizināt, bizinēt, bizenēt, ME I 302;

bižāt, bižot, MEP I 222; sal. *biz biz*);

buku buku (<*bukāt*, ME I 346),

cibu cibu (<*cibot*, ME I 379),

cilpu cilpu (<*cilpot*, ME I 382),

čabu čabu (<*čabāt, čābāt, čabot*, ME I 399; *čābāt*, ME I 407),

čiku čiku (<*čikstēt*, ME I 416),

čupu čupu (<*čupāt, čupot, čupināt*, ME I 421),

čuru čuru (<*čurāt*, ME I 422) u. c.

Par (šķietamajiem) verbālajiem adverbjiem, kas beidzas ar *-u* un

²¹⁹ Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 675.

— Ja ar «piesliešanās» domāts fakts, ka grūti nosacīt, vai zināmi šā tipa vārdi primāri vai sekundāri, tad šāds termins būtu lietderīgs. Tā, piemēram, *biz* pieslienās verbam *bizāt, bizot*, ME I 303; *cip cip* (sal. *cib cib*) verbam *cipāt, cipot*, ME I 384; vai izsaukmes vārdi te būtu radušies no verba imperatīva formām, vai arī paši verbi darināti, sekojot onomatopoēzei, nav skaidrs.

kas teikumā lietoti tikai divkāršojumā, un par šo vārdu funkciju J. Endzelīns izsakās:

«Aizstāj imperatīva formu dažkārt... tautasdziesmās arī ar verbālām adverbu formām, kas beidzas ar *-u*, piem., *viru, viru, putriņā!* BW 2965,1; citi piemēri Mühlenbacham l. c. 221. §.» (LGr., 761. §, 973.—974. lpp.)

Šai ziņā akad. J. Endzelīns seko K. Mīlenbaha nostādnei:

«Pavēles izteiksmes vietā lietojam... 3) no darbības vārdiem cēlušos apstākļu vārdus: Līdu, līdu, vanadziņi. Rietu, rietu, mana gov! BW 2931. Mīgu, mīgu, vien' actiņā! Viru, viru, putriņā! BW. 2965. Rību, rību, mans pūriņš atpakaļ bāliņos!»²²⁰

Verbālo adverbu sakari ar onomatopoēzi J. Endzelīns min gadījumos, kuros sastopamies ar skaņu miju:

«Te minami arī tādi onomatopoētiski darinājumi kā *brizdu brazdu* U, *drisku drasku* u. c. Citi piemēri Bilensteinam L Spr. II 278, Zubatijam IF III 119 skk. un Mühlenbaham Изв. IX 3, 263 sk.» (LGr., 482. §, 620. lpp.)

Sintaktisko sakaru un funkciju ziņā visi verbālie adverbi nav viena tipa. Īstiem verbālajiem adverbiem raksturīgos sintaktiskos sakarus un funkcijas norāda J. Endzelīns:

«Šie adverbi ar *-u(s)* apzīmē darbību vai stāvokli, kas tuvāk no-teic verba izteikto darbību (piem., *rāpu iet*); dažreiz tie tikai pastip-rina tās pašas saknes verbu (kā, piem., *tupu tupēdama*).» (LGr., 482. §, 620. lpp.)

No sacītā redzams, ka īstiem verbālajiem adverbiem teikumā ir sintaktisks sakars ar verbu formām. Bet daudzos gadījumos, kuros teikumā trūkst verba formu, minētās cilmes adverbiem (ar *-u*) šāda sakara teikumā vairs nav. Tādā gadījumā tiem rodas citi sintaktiskie sakari un citas sintaktiskās funkcijas, kas tos vairāk tuvina izsauk-smes vārdiem nekā verbāliem adverbiem. Šie gadījumi ir tie, kuros visam teikumam obligāti izsauksmes raksturs ar pamudinājuma no-krāsu²²¹ un kuros šķietamais verbālais adverbs uzņemas verbāla iz-teicēja funkcijas. Uz šās pazīmes pamata izdalām ārpus verbālajiem adverbiem vārdu grupu, ko nosaucam par netiešo onomato-poēzi un ieskaitām izsauksmes vārdos, ar kuriem tiem kopīgas sin-taktiskas funkcijas, līdzīgs emocionāli voluntārs izsauksmes raksturs, līdzīgi sintaktiskie sakari.

Atzīstot onomatopoēzi (onomatopoētiskos vārdus), kā jau atzī-

²²⁰ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 221. §. — 141. lpp.

²²¹ Stāstījuma teikumā, trūkstot verbu formām, verbālais adverbs piešķir tei-kumam pamudinājuma raksturu: *Tupu, tupu, rāpu, rāpu* Apkārt meitu mā-miņai, *Tikam tupu, tikam rāpu, Kamēr meitu apsoliņa*. 14834

mēts, par vārdšķiru, kas nav jaucama ar interjekcijām²²², der norādīt starpību tiešās un netiešās onomatopoēzes ārējās pazīmēs. Tiešā onomatopoēze — primāra onomatopoēze, kam, pēc visām pazīmēm spriežot, nav etimoloģisku sakaru ar verbu, verbālu adverbu vai kādu citu patstāvīgas vārdšķiras vārdu. Netiešā onomatopoēze — šķietami sekundāra, asociatīvi saistīta ar kādām patstāvīgo vārdu nozīmēm. Pašreiz aplūkojamo — ar verbālajiem adverbiem asociatīvi saistīto — netiešo onomatopoēzi tautasdziesmās no verbālajiem adverbiem parasti nošķir formāla sintaktiski stilistiska pazīme: netiešā onomatopoēze tautasdziesmu teikumos sastopama parasti kā divu divzīlbīgu vārdu apvienojums, divkāršojums. Sekojošos piemēros norādām netiešās onomatopoēzes sintaktiskos sakarus teikumā.

a) Netiešā onomatopoēze blakus substantīva nominatīvam:

Cabu, čabu vāverīte Ar meitām kambarī; 2345

Auru, auru, klapu, klapu Jaunu kungu medinieki; 30445

b) Netiešā onomatopoēze blakus substantīva vokatīvam kā uzrunai:

Cību, cību, cābulīti, Ielaid mani istabā, 2478 v

Rubu, rubu, teterīti, Tava māte nomirusi. 2553,1

c) Netiešā onomatopoēze vienkopas teikumos:

Sviku šviku par istabu Sarkanām kurpitēm; 16958,4 v

d) Netiešā onomatopoēze kā neatkarīgs teiciens:

Čīku, čīku, grabu, grabu, — Kas par mežu briksķināja? 2282

Ja šos darinājumus atzītu par verbāliem adverbiem, tad tie nemotivēti būtu šķirti no neapšaubītiem netiešās onomatopoēzes darinājumiem, kam tādi paši asociatīvi sakari ar verbiem kā iepriekšminētajiem darinājumiem, bet kurus minētās gramatikas neuzrāda verbālo adverbu kategorijā to atšķirīgā noformējuma dēļ. Runa par vārdu darinājumiem, kas atšķirā no iepriekšējiem beidzas nevis ar *-u*, bet ar *-a*, *-e* vai *-i* un kas nekad nefunkcionē pa vienam, bet tikai divkāršojumā:

Caba, caba 2347,2 v (<*cābot*, ME I 366),

Cība, caba 23647,1 (<*cibot*, ME I 379),

Caba, čaba V 2214,1 (<*čabāt, čābāt, čabot*, ME I 399; *čābāt*, ME I 407),

Čapa, čapa 2353,1 v. (<*čāpāt*, ME I 40),

Čiga, čiga, čaga, čaga (<? *čāgāt*, ME I 401) Ceļa vīra ragaviņas; 31838 v;

Čika, čika 31510,2 (<*čikāt*, ME I 412),

Čīri čīri, vīri vīri Metenīša vakarā; 32231 v

²²² Onomatopoēzi bez atrunas — nenorādot tās sakarus ar verbāliem adverbiem un starpību ar pārējiem izsaukmes vārdiem — latviešu tautasdziesmu stila pētnieks L. Bērziņš neprecīzi sauc par interjekcijām. Sk.: *Bērziņš L.* Ievads latviešu tautas dzējā. I. — R., 1940. — 377. lpp.

Cura čura, vira vira Meteniša vakarā; 3229
Rube, rube, rubenīti, Zaļas bērzes galiņā; 2552 v
Rubi, rubi, teterīti, Sika bērza galiņā; 2552 v

Izolēti ir piemēri ar trīszilbīgiem divkāršojumiem:

Lumpata, lumpata eglīnā. 2145 v

Tas, ka minētie vārdu darinājumi sastopami tikai divkāršojumā, rāda, ka šie divkāršojumi ir viena vārda vienība. Šķirtais rakstījums ir tradīcija, kas ieviesusies, domājams, pamatojoties uz atsevišķo elementu asociācijām ar verbu un it īpaši ar «verbālu adverbu» ar tādu pašu sakni. Bet «verbālais adverbs», kas beidzas ar *-u* un kas pēc saviem sintaktiskajiem sakariem un funkcijām tuvāks neapšaubītai onomatopoēzei (asociatīvi verbālajiem izsaukmes vārdiem, kas beidzas ar *-a*, *-e*, *-i*), arī pats ieskaitāms izsaukmes vārdos. Tam ir pat sava «formāla» pazīme — divkāršojums, kas izrādās ne tikai par sintaktiski stilistisku līdzekli, bet par izsaukmes vārda — netiešās onomatopoēzes «formu» veidojošu paņēmieni.

Divkāršo «verbālo adverbu» verbālo dabu var apšaubīt gadījumos, kuros «adverba» asociatīvie sakari ar verbu vai nu nav vairs dzīvi, vai arī — «adverba» asociatīvie sakari ir vienādi spēcīgi kā ar verbu, tā substantīvu. Piemēri, kuros zīme ~ lietāta asociatīvo sakaru apzīmēšanai:

cibu cibu 2214 ~ *cibot* ~ *ciba*;
cilpu cilpu 2322 ~ *cilpot* ~ *cilpa*;
čupu čupu 23623,4 ~ *čupāt* ~ *čupa*;
čūru čūru 10864 ~ *čurāt* ~ *čura*;
gubu gubu 23623 ~ *gubāt* ~ *guba*;
ļipu ļipu 23623,2 v. ~ *ļipāt* ~ *ļipa*;
migu migu 2070 ~ *midt* ~ *miga*;
riku riku 2954 v. ~ *rikāt* ~ *rika*;
viru viru 2965 v. ~ *virt* ~ *vira*;
žingu žingu 2347,2 v. ~ *žingus laist*, ME IV 845

Sakarā ar divkāršojuma lielo nozīmi verbālo adverbu pārējā onomatopoēzē izsakāmas dažas piezīmes par divkāršojumu būtību. Šķiet, divkāršojuma fakts pats par sevi nav pietiekams, lai attiecīgās formas uzlūkotu tādā ziņā par kvalitatīvi atšķirīgām no vienkāršiem verbālajiem adverbjiem, ka varētu runāt par specifisku sintaktisku funkciju, kas šos adverbjus iesaista izsaukmes vārdos. Tiesa, divkāršojums vispār nav tikai stila paņēmieni, tāpat kā tautasdziesmās tas nav tikai panta kompozicionālās struktūras spaidā radies paņēmieni. To liecina gramatikas, kas neatkarīgi no saistītas valodas ierobežojuma aplūko divkāršojumu kā vārdu formu darināšanas paņēmieni, proti, kā īpašu salikteņu darināšanas veidu, lai gan turpat sniedz atrunu, ka «iteratīvsalikteņi, kuru sastāvdaļas patur savu formālo patstāvību, noder vienkārša vārda nozīmes pastiprināšanai, piem., *mazs mazs viriņš*...». (LGr., 122. §, 257. lpp.)

Vārdu divkāršojumi, noderēdami vienkārša vārda nozīmes pastiprināšanai, tomēr atkarā no tā, kurai vārdšķirai vai pat vārdšķiras grupai tie pieder, dažkārt atšķiras zināmā mērā arī kvalitatīvi, vispirms sintaktiski stilistiskajā plāksnē. Tā kāpināmo adjektīvu un adverbu divkāršojums, piem., *ātrs ātrs* un *ātri ātri*, iegūst zināmā mērā pakāpes raksturu: *ātrs ātrs* ir augstākas pakāpes apzīmējums nekā *ātrs*. No pārākās un vispārākās pakāpes šādu divkāršojumu atšķir sintaktiskie sakari teikumā: adjektīvu un adverbu divkāršojums izsaka augstāku pakāpi par pamatpakāpi bez salīdzinājuma, kamēr pārākās un vispārākās pakāpes lietojums pēc būtības prasa kontekstā salīdzinājumu. Verba formu divkāršojumi, par cik attiecīgām formām piemīt verbālā laika kategorija, iegūst laika pakāpes raksturu. Piemēram, *gāja gāja* nozīmē ilgāku iešanu nekā — sakot *gāja* vienu pašu reizi. Vai substantīviem, numerāliem, pronomeniem, adverbiem un izsaukmes vārdiem, kas sastopami divkāršojumos, piemīt tikai pastiprinājuma raksturs, vai arī divkāršojumi bez tam iegūst katrs kādu savu sintaktiski stilistisku pazīmi un jaunu raksturu, tas ir īpaši pētījams jautājums.

Pašreizējā sakarā iespējams izteikt tikai dažus apsvērumus par verbālo adverbu divkāršojumiem. Kā no iepriekš aplūkotajiem onomatopoētisko vārdu piemēriem redzams, tad zināmos sintaktiskos sakaros (teikumos bez verba) esam atzinuši verbālo adverbu divkāršojumus nevis par vienkāršo verbālo adverbu stilistiskiem pastiprinājumiem, bet par jaunu kvalitatīvu vienību — izsaukmes vārdu īpašu kategoriju. Ir zināms pamats noteiktos apstākļos verbālo adverbu divkāršojumus arī verbālos sakaros (teikumos, kuros šie adverbi funkcionē sakarā ar verbālu izteicēju) uzlūkot par kvalitatīvi atšķirīgiem no vienkāršo verbālo adverbu divkāršojuma kā tikai stilistiskiem pastiprinājumiem. Kādi ir šie apstākļi?

Tautasdziesmās lietoto «verbālo adverbu» divkāršojuma materiāls rāda, ka divkāršojums sastopams galvenokārt tais gadījumos, kuros vai nu vājināti verbālā adverba asociatīvie sakari ar verbu, t. i., kuros verbs, kas pamatā adverbam, praktiski ļoti reti lietots, vai arī asociatīvie sakari kontaminējas tādā kārtā, ka droši nav nosakāms, vai attiecīgās formas pamatā verbs vai substantīvs. Šāds stāvoklis rada, pēc mūsu domām, iespēju attiecīgiem divkāršojumiem «pāriet» no verbāliem adverbiem netiešajā onomatopoēzē arī tais gadījumos, kuros šie adverbi funkcionē teikumos ar verbālu izteicēju. Šādu divkāršojumu piemēri (kontekstā):

Cilpu, cilpu zaķīts skrēja, 2322

Ķilku ķilku zaķīts lēca No aparas aparā; V 23567,1 v

Ķilpu ķilpu zaķīts lēca, 23568,10 v

Linku linku zaķīts lēca 23567,4

Ripu ripu zaķīts skrēja 23568,5 v

Tīlu, tīlu, buku, buku, Sievu vedu vezumāi, 27241 v

Tek upīte *viču, viču*, 3254; Tek upīte *viču viču*, 11272,4 v

Jautājums par verbālo adverbu divkāršojumiem kā netiešo onomatopoēzi teikumos ar verbālu izteiciņu tomēr paliek diskutējams.

Apskatot jautājumu par divkāršo «verbālo adverbu», kas beidzas ar *-u*, iederību netiešajā onomatopoēzē, jāievēro apstākļi, ka šādu iederību balsta šo «adverbu» sintaktisko sakaru un funkciju saskaņa ar nepārprotamu onomatopoēzi (kas ārēji līdzīga ar šķietamiem «verbāliem adverbiem»). Tie ir gadījumi, kuros sastopamies ar divu šķietami leksiski sinonīmu «verbālo adverbu» formu blīvējumiem, kuros vieno skaņu sastāva kopība, kas atšķiras ar skaņu miju. Tāpēc šīs konstrukcijas nosacīti var uzlūkot par sinonīmā divkāršojuma gadījumiem:

Briku (<*brikskēt*, *brikskināt*, ME I 332), *braku* (<*brakškēt*, *brakštēt*, *brakškināt*, ME I 322–323) — man dzerot, Abel' koka bikeritis; 19575
Bingu (<? *bingāt*, ME I 297), *bungu* (<*bungāt*, ME I 351, *bungot*, ME I 352), *bungainīti*, Kas bērnam vēdarā. 2426.4
Čibu (<*čibot*, ME I 412), *čabu* (<*čabāt*, *čābāt*, *čabot*, ME I 399) u. c.

Šāda tipa onomatopoēzei, ja tā bijusi cilmes ziņā saistīta ar verbu, asociatīvie sakari ar verbu pašreiz vairāk vājināti nekā kādreizējiem divkāršajiem verbālajiem adverbiem. To rāda gadījumi, kuros sinonīmā divkāršojuma elementiem nav zināmi pamatā verbi, bet jādoma dažkārt par substantīviem, no kā tie varētu būt atvasināti:

Mazi vilki ņigu (<*ņiga*, ME II 902), *ņegu* (vai nu <*ņega* I, ME II 897, vai arī <*ņegot*, ME II 897), *ņigu*, *ņegu!* 2160;
Plisku (<*pliska*, ME III 346) *plasku* (<*plaska*, MEP II 283) dēlu māte, Nopliuši lindraciņi; 23623,2;
Plisku plesku (<*pleska*, MEP II 292) vīra māte, Vieni brunči mugurā; 23623,3.

Šādos šķietamu divkāršu verbālu adverbu jeb netiešās onomatopoēzes gadījumos apsveramas arī iespējas uzlūkot attiecīgos darinājumus nevis par sekundāriem (radušamies no patstāvīgiem vārdiem, šai gadījumā no verbiem, eventuāli arī no substantīviem), bet primāriem. Kā eksistē vairāki interjektīvi (no interjekcijām darināti) verbi un daži interjektīvi substantīvi, nevar būt šaubu.²²³

Bet vai latviešu valodā sastopami arī onomatopoētiski (no onomatopoēzes darināti) verbi un substantīvi, ir īpaši pētījams jautājums.²²⁴ Par tādiem vārdiem kā substantīvu *dzeguze* (leišu *gegūžē*,

²²³ Sal. verbus *aijāt*, ME I 12 (vai nu <*aija*, vai <*aijā*, <*aiju*); *naudēt* (<*ņaunau*); *pucināt* latviešu valodā varētu būt radies patstāvīgi no interj. *puc*, *pucu* (lai gan etimoloģija to saista ar lejasvācu *anputsen*, ME III 401); *uicāt*, ME IV 296 (<*uica*); *uijāt*, ME IV 296 (<*uija*); *ūjāt*, ME IV 296 (<*ūja* vai <*ūjā*); *ulināt*, ME IV 297 (<*ulā* vai <*ulē*); substantīvu: *aijas* ME I 12 (<*aija*); *vaimanas* (ME IV 437: *vai + man*).

²²⁴ Piemēram, apsverams jautājums, vai nav cēlušies no izsaukmes vārdiem sekoši verbi: *dūdot*, ME I 524 (<*dūdu*), *vaidēt* ME IV 434 (<*vai*), *vaijāt* ME IV 435 (<*vai*), *zūzēt*, *zūzot* ME IV 755 (<*zūzū* <*zū*), *žūžāt*, *žūžināt*, *žūžot* ME IV 838 (<*žūžū* <*žū*) un substantīvi: *dūda* ME I 524 (<*dūdu*), *vaida* ME IV 434 (<*vai*), *vaidis* ME IV 434 (<*vai*), *žūžas* ME IV 838 (<*žūžū*) u. c.

kr. *кукушка*, vācu *Kuckuck*) un verbu *kukot* nav šaubu, ka tie onomatopoētiskas cilmes.

Tieši aplūkotā sinonīmā divkāršojuma gadījumos spilgti redzams, ka divkāršojums nav tikai sintaktiski stilistisks paņēmieni vārdu nozīmes pastiprināšanai, bet ir strukturāls onomatopoēzes darināšanas paņēmieni. Tā liek domāt tas apstāklis, ka viens vai otrs no sinonīmā divkāršojuma šķietamajiem komponentiem nefunkcionē atsevišķi kā verbāls adverbs. Tāpēc netiešajā onomatopoēzē — ar patstāvīgajiem vārdiem ģenētiski vai asociatīvi saistītajiem divkāršajiem izsaukmes vārdiem — lietderīgi divkāršojumu uzlūkot nevis kā divu komponentu summu, bet kā viena veseluma tradicionāli šķirtas rakstības paņēmieni. «Komponenta» vārds (pēdējās) tomēr dažkārt tiks lietāts tāpēc, ka operējam ar tradicionāli šķirtas rakstības piemēriem. Tāpēc arī paturēts pats divkāršojuma vārds. Skaidrs, ka divkāršojumi onomatopoēzē kā viena veseluma vienības nav atdalāmi ar komatu, kā tas pa lielākai daļai darīts Latvju Dainās.²²⁵

Sintaktiskās sakarības un funkcijas vienādums teikumā ir pamatā tam, lai ar skaņu miju saistīto sinonīmo divkāršo onomatopoēzi uzlūkotu par viena veseluma vienībām un līdz ar to tās nošķirtu no verbāliem adverbjiem, kas sintaktiski funkcionē pa vienam.

Sinonīmi divkāršās onomatopoēzes skaņu mija pakļauta šādām likumsakarībām: visbiežāk sastopami gadījumi ar patskaņu miju *i:a* (variantos arī *iu:au*; *i:ai*), tiem seko *i:ā*, *i:au*; reti mijas *i:e* un *i:u*. Piemēri:

Cīgu, čagu ragaviņas, Purvā vežu vagariņu; 31510 v
Lec zaķītis cilpu, calpu, Kamanīņas knīpu, knapu. 2297;
briuks brauks I 2206; plīsku plaīsku 23623, 11 v
Cību, cābu, vist' ar gaiļi. Kur jūs abi cābosiet? 2470,5 v;
brikš braukš 31971,1
Cīku, čeku vāverīte 2347,1 v; bingu bungu 2464,4

Trūkstot patskaņu mijai, sinonīmajā onomatopoēzē atsevišķos (liekas, individuālās jaunrades) gadījumos vērojama līdzskaņu mija: *p:r; s:b; sk:-; šl:br; z:r*. Piemēri: *pumpaču rumpaču I 757,1; sika bika 29068,3; sklīdu līdu 1153,1; šļuku bruku 7028; zimzi rimzi (LD rakstīts kopā, 5802,1).*

Sinonīmās divkāršās onomatopoēzes (piemēram, *linku lanku*) neiederību verbālajos adverbos (tāpat kā burtiski divkāršās onomatopoēzes, piemēram, *linku linku, linka linka*, sal. subst. *linka*, ME II 472, verbs *linkāt, linkot*, ME II 472 gadījumos) rāda šās onomatopoēzes saskaņa sintaktisko sakaru un funkciju ziņā ar tādām sinonīmās divkāršās onomatopoēzes formām, kas nav adverbu formas, kurās viens komponents (vai abi) beidzas ar *-a*, *-s* vai «nulli»,

²²⁵ Pēc mūsdienu interpunkcijas normām, tos vajadzētu rakstīt bez komata starp veseluma komponentiem. Taču citātos, kā teikts, paturēta oriģināla interpunkcija.

piemēram: *cība cāba* 2470,7 v; *cipa capa* 23647,2 v; *bika bak* 10444; *buku buks* 10444 v.

Tātad, ņemot vērā iepriekš minētos apsvērumus, kā arī turpmāk izsauksmes vārdu sintaktisko funkciju apskatā minētos, izvirzīta īpaša izsauksmes vārdu vārdšķira — onomatopoēze. Tās attieksmes ar pārējiem izsauksmes vārdiem tiks raksturotas, aplūkojot interjekciju kvalitatīvi atšķirīgās grupas. Taču arī no pašreizējā apskata redzams, ka netiešo onomatopoēzi no pārējiem izsauksmes vārdiem šķir būtiska iezīme. Proti, netiešajai onomatopoēzei kā verbālas vai nominālas cilmes vārdiem ir sava nenoliedzama leksiska nozīme — darbības vai stāvokļa nosaucēja nozīme, kas reizē ir darbības veida raksturotāja nozīme.

Arī tiešajai, šķietami patstāvīgi darinātajai (primārajai) onomatopoēzei, kas sastāv no vienzilbes «komponentiem», ir zināma leksiska nozīme.²²⁶ Tās iegūst to no asociācijām, kādas tām ir ar verbālajiem adverbiem vai verbiem. Vai vienzilbes «komponenti» būtu cēlušies no divzīlību komponentu saīsinājumiem vai arī divzīlbīgie no vienzīlbīgajiem un zināmi verbi no onomatopoēzes, ir īpaši pētījams jautājums.

Tādā kārtā var runāt par zināmu formu sistēmu onomatopoēzē. Onomatopoēzes «forma» rāda it kā pārejas stāvokli no patstāvīgo vārdu formām uz interjekcijām un eksklamācijām, vārdiem bez formu sistēmas.

Onomatopoēzes «forma» izpaužas vispirms divkāŗšojumā, kas ir vai nu tiešs, t. i., bez jebkādas skaņu maiņas (piem.: *cību cību*, *cipa cipa*, *rube rube*, *rubi rubi* u. tml.), vai arī netiešs, t. i., ar skaņu miju²²⁷ (*briku braku*, *plisku plaisku*, *ņisku ņesku* u. c.). Raksturīga formas pazīme ir arī izskaņa (kāds no patskaņiem *a*, *e*, *i*, *u*). Liekas, pantmēra spaidā nosacīts onomatopoēzes zīlbiskais apjoms — 2×2 zīlbes kā trohaja, tā daktila dziesmās un 3×3 zīlbes tikai daktila dziesmās (piem., *lumpata lumpata*).

Nobeidzot primāro un sekundāro izsauksmes vārdu apskatu, jāatzīmē kāda būtiska atšķirība sintaktisko sakaru un funkciju ziņā starp primāriem un sekundāriem verbālas cilmes izsauksmes vārdiem (verbālām interjekcijām un onomatopoēzi).

Šī atšķirība izpaužas kā noteikta likumsakarība primāro un verbālas cilmes sekundāro izsauksmes vārdu sintaktiskajos sakaros teikumā.

²²⁶ Sal.: *cip cip* (?~*cipa capa*; *cipu capu*); *čum čum* (~*čumēt*, ME I 420); *čunč čunč* (~*čunčelēt*, *čunčināt*, *čunčelēt*, ME I 420); *dop dop* (~*dipināt*); *dzip dzip* (~*dzinkstēt*); *pau pau* (~*paudēt*); *ņem ņem* (~*ņemmāt*); *ņir ņir* (~*ņirgt*, MEP II 114); *pač pač* (~*pačāt*, ME III 14); *pau pau* (~*paukšķēt*, ME III 128); *pum pum* (~*pumpināt*, ME III 430) utt.

²²⁷ Seit minētais netiešais divkāŗšojums — divkāŗšojums ar skaņu miju nav identificējams ar blīvējumu kā līdzīgas leksiskas nozīmes patstāvīgu vārdu secīgu (divkāŗšu) lietojumu tautasdziesmās.

Primārās interjekcijas un tiešā onomatopoēze visā vairumā teikumā vai teicienā saistās vai nu ar izsaukmes akuzatīvu, vai ar tādu uzrunu, kam tai pašā teikumā vai teicienā savukārt ir saistījums ar verbālu izteicēju, vai arī ar tādu nominatīvu, kas funkcionē tai pašā teikumā vai teicienā kā teikumpriekšmets līdzās verbālam izteicējam. Šī sintaktisko sakaru pazīme nepiemīt netiešajai onomatopoēzei.

Piemēri primāro interjekciju sakaram ar uzrunu:

Ai, saulīte, pagaid' mani, 4384,1; Ak, sirsniņ, nelūdž mīli, 7808
Ei, bārene, nebēdā, 5026; Ujā, vilks, neēd jēru, 13760

Piemēri ar primāru interjekciju un tiešo onomatopoēzi pie nominatīva, kam teikumpriekšmeta funkcijas:

Ai es savu iesaliņu Dziedādama vien samalu, I 772,1
Mīlē mani, vīra māte, Ak, es tevi gan mīlēšu, 23225,1
Kī, kī, zile rausi cepa, 2520,2
Sū, sū, lapsa jāja 2521,3

Verbālie sekundārie izsaukmes vārdi visā vairumā teikumā vai teicienā saistās vai nu ar tādu uzrunu, kam tai pašā teikumā vai teicienā nav saistījuma ar verbālu izteicēju, vai arī ar tādu nomena nominatīvā, kam tai pašā teikumā vai teicienā nav līdzās verbāla izteicēja:

Paga, sila vāverīte, To es tev nepiedošu, 30597
Biz, biz, gosniņa, Dundurs astē,
Dundurs astē, Kāpars mugurā,
Biz, biz, biz! 28971
Bižu, bižu, brāja govs, Tautu govs nebižoja, 28972
Cigu, čagu ragaviņas, Purvā vežu vagariņu, 31510 v.

Izsaukmes vārdus, kas teikumā zināmā mērā veic izteicēja funkcijas, saucam par predikatīvajiem izsaukmes vārdiem pretstatā pārējiem apredikatīvajiem izsaukmes vārdiem. Predikatīvos izsaukmes vārdus krievu valodas gramatikas sauc arī par verbāliem²²⁸, taču ne uz tā pamata, ka tie pēc cīlmes būtu verbāli.

Latviešu valodas predikatīvo izsaukmes vārdu ģenētisks tuvums ar verbu tik liels, ka dažos gadījumos ME vārdnīcā tie uzrādīti līdz ar verba formām, piemēram, *bižu bižu* pie verba *bizot* (ME I 303).

Nosakot patstāvīgo vārdu pāreju citā vārdšķirā, izlieto arī leksiskās nozīmes mērauklu. Bet tā neder, runājot par izsaukmes vārdiem, kam, kā vispār atzīts (izņemot jautājumu par onomatopoēzi un iespējamiem līdzīgiem gadījumiem), nav noteiktas leksiskās nozīmes. Taču leksiskās nozīmes mēraukla, nosakot patstāvīgo vārdu pāreju izsaukmes vārdos, var noderēt, ja runa par leksiskās nozīmes

²²⁸ Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 679.

«nulles pakāpi» vai «negatīvo pakāpi». Proti, gadījumos, kuros kontekstā patstāvīgais vārds zaudējis savas leksiskās nozīmes, kļuvis beznozīmes vārds tādā ziņā, ka pēc būtības neko nenosauc, bet pauž tikai leksiski nenoteiktu, taču kādos skaņu kopojumos izpaužamu zināmu jūtu vai gribas izteiksmi, jākonstatē stāvoklis, ka leksiskā nozīme attiecīgajiem vārdiem ir nulle vai arī, ka tās nav, tā zudusi. Tādā kārtā «leksiskās nozīmes» mēraukla noder arī, spriežot, vai patstāvīgie vārdi, nonākdami leksiskās nozīmes nulles pakāpē, sāk iegūt izsaukmes vārdu funkcijas. Taču šāda mēraukla mums šķiet pārāk problemātiska.

Drošāka mēraukla, lai konstatētu patstāvīgo vārdu pāreju izsaukmes vārdos, ir dotā vārda sintaktisko sakaru un funkciju analīze teikumā.

Vērojami noteikti sintaktisko sakaru «ceļi», pa kuriem patstāvīgie vārdi «ienāk» izsaukmes vārdos. Šos ceļus rāda atvasinātie izsaukmes vārdi, un tie ir 1) verba imperatīva formas (sal. *dzi, klau, re* u. c.), 2) nomenu uzrunas — vokatīva vai nominatīva — formas (sal. *nudien*) un 3) nomenu izsaukmes akuzatīva formas (sal. *ķezu, ķizu* u. c.). Tieši ar kādu no minētajā formā lietotiem patstāvīgiem vārdiem parasti stāv sakarā arī pirmatnīgie izsaukmes vārdi. Tie ir trīs izsaukmes vārdu tipiskie sintaktisko sakaru veidi, kas turpmāk apskatāmi detalizēti. Šeit tikai atzīmēsim, ka izsaukmes vārdi piešķir patstāvīgajiem vārdiem, uz kuriem tie attiecas, zināmu toni²²⁹ jeb emocionāli voluntāru nokrāsu, ko saucam par tonālu nokrāsu. Izsaukmes vārds kopā ar vārdu, kam piešķīris tonālu nokrāsu, veido teikuma tonālo kopu. Tonālās kopas savukārt piešķir zināmu tonālu nokrāsu visam teikumam. Citādi sakot, izsaukmes vārdi teikumā veic tonālu funkciju. Ja patstāvīgie vārdi, ar kuriem stāv sakarā izsaukmes vārdi, resp. ja tonālās kopas teikumā veic arī teikumlocekļa funkcijas, tad šādi teikumlocekļi atšķirā no pārējiem ir tonāli teikumlocekļi.

Dažādu patstāvīgo vārdu pārejas veidi izsaukmes vārdos ir dažādi. Latviešu tautasdziesmu valodas materiāls rāda, ka substantīvi, pronomeni un adverbji nonāk leksiskās nozīmes nullpakāpē un iegūst izsaukmes vārdu funkcijas tikai tad, ja tie iesaistīti tonālā kopā ar interjekcijām. Tādā gadījumā ne patstāvīgie vārdi vieni paši, bet tikai saistījumā vai nu ar pirmatnīgo, vai verbālo interjekciju iegūst sev izsaukmes vārdu raksturu, t. i., arī veic teikumā tonālu funkciju. Tādu tonālu kopu, kurā arī patstāvīgie vārdi veic tonālu funkciju, bez atrunas sapludināt ar pārējiem izsaukmes vārdiem nebūtu lietderīgi. Pastāv taču kvalitatīva starpība starp izsaukmes vārdiem

²²⁹ Sal. šā grieķu cilmes (*tonos*) internacionālā vārda vienu nozīmi, kas izmantota mūsu kontekstā, proti — runas stila un rakstura virziens (*Ozoliņš Ed., Endzelins J. Svešvārdu vārdnīca. — R., 1934. — 293. lpp.*).

vieniem pašiem un starp tiem saistījumā ar patstāvīgo vārdu tonālā funkcijā. Kvalitatīvo starpību rada asociācijas, kādas saista tonāli funkcionējošos patstāvīgos vārdus ar to leksiskajām nozīmēm ārpus tonālās kopas. Izsaukmes vārdus saistījumā ar tonāli funkcionējošiem patstāvīgiem vārdiem varētu uzlūkot par frazeoloģismiem un atšķirā no pārējiem saukt par interjektīviem frazeoloģismiem. Taču frazeoloģismu vārda lietošana tonālo kopu apzīmēšanai prasītu paplašināt frazeoloģismu jēdzienu, ko neatzīstam par lietderīgu.

Nominālajās tonālajās kopās substantīvu loks, kuru leksiskā nozīme tuvojas nullei, ir ierobežots, pirmkārt, ar latviešu mitoloģijā pazīstamāko dievību un mitoloģisko priekšstatu nosaukumiem: *Dievs* (dziesmās parasti *Dieviņš*), *Laima* (*Laimiņa*), *jods*, *velns*:

Ā, Dieviņi, es lustīga, Svešas mātes audzināta; 3999 v

Ai, Dieviņ, cik man grūt' Bez māmiņas dzīvojoj! 3918

Ai, Laimiņ,²³⁰ ko darišu, Bāliņš grib mani dot...

Pie dzērāja tēva dēla, 9310

Ujā, jods, dēlu māte, Tavu melnu kažociņu! 23562

Ujā, vels, ūjā vels, Kādi puiši ciemiņos! 20368

Otrkārt, tonāli funkcionē substantīvi *diena* un *vilks*:

Ai, dienu, dienu, Nu auksti laiki! 13282,2

Ujā, vilki, ūjā vilki, Nu apēda visu gaļu: 19447

Pronominālās tonālās kopas darina ar otras personas personu pronomeniem *tu*, *jūs* un piederības pronomeniem *mans*, *tavs* (parasti vienskaitļa akuzatīvā):

Ai, tu bērza ataudziņa, Tavu skaistu vainadziņu! 5771 v

Ai, jūs mani zili svārkī, Plandaties, plandaties! 1941,4

Ailu, manu mūža namu, Vieni dienu padarāmu; 27548

Aiju, tavu grūtu mūžu, Kā es tevi pavadīšu! 3921 v

Pronomināli nominālās tonālās kopas darina ar pronomenu *tu*, vsk. ak. *manu* un substantīviem *Dievs*, *diena*:

A, tu Dievs, mūsu meitas ilgi sēd vakarā; 7559

Ak tu Deevs, kā man tika, Kad meitīņas padziedāja! 703,1

Vai, vai, vai, man' dieniņ', Bail, ka mežkungs nekīlā! 30566

Adverbiālās tonālās kopas darina ar adverbiem *cik*, *kā*, *kur*:

Ak, cik skaista zeltenīte. 5400,1 v

Redz, kā koši noziedēja Ceļa malas āboliņš; 5197

Skat, kur zirgi, neēd auzu, I 775,3

Atzīdami aplūkotās nominālās, pronominālās, nomināli pronominālās un adverbiālās tonālās kopas par kvalitatīvi atšķirīgām no

²³⁰ Parasti gan vārds *Laimiņ* tonālā kopā funkcionē kā uzruna bez leksiskās nozīmes zuduma. Sk.: 5015,1; 8299; 8300; 8301; 9312,2 v.; 9313 v; 9160 u. c.

interjekcijām, kas ir tikai viens šo veselumu «komponents», domājam, ka lietderīgi tonālās kopas nošķirt īpašā izsaukmes vārdu šķirā — eksklamācijās. Protams, ne katra tonāla kopa būs eksklamācija, bet, kā teikts, tikai tā, kurā patstāvīgais vārds zaudējis savu leksisko nozīmi, kāda tam ir patstāvīgo vārdu sistēmā, t. i., ja patstāvīgā vārdā leksiskā nozīme ir nulle vai tuvojas tai.

Beidzot, aplūkojot patstāvīgo vārdu pāreju izsaukmes vārdos, jāatzīmē gadījumi, kuros patstāvīgie vārdi, zaudējami leksisko nozīmi un iegūdami izsaukmes vārdu funkcijas, netiek divkāršoti un arī obligāti nesaistās ar interjekcijām tonālā kopā.

Izsaukmes vārdu raksturu ir ieguvuši gan šādi substantīviskas cilmes vārdi: *ardiev(u)*, *labdien*, *labrīt*, *labvakar*, *paldies*, *diespalīdz* (*dievs palīdz*); gan verbi: *ligo*, *lūdzu* (*lūdzams*) u. c.

Šie vārdi, kļuvuši par izsaukmes vārdiem, no vienas puses, var sev piesaistīt primāras interjekcijas, no otras puses, tie parasti, tāpat kā primārās interjekcijas, var saistīties ar uzrunu. Piemēram:

Ak, paldies, tautu meita, 1 995,1
Paldies, paldies, smuks puisīti, 13265
Ar Dievu, tēvs, māte, Brāļi, māsiņas,
Nu došu tautām Labvakariņu. 33585,2
Labrītiņ! ritam devu, Labvakar! vakaram;
Labrītiņ! saulei devu, Labvakar! mēnešam. 34245
Labvakar, Dievs palīdz! Tā pirmaja valodiņa; 32619

Minētos patstāvīgos vārdus leksiskās nozīmes nullpakāpē, bet īpatnējā izsaukmes vārdu funkcijā — sveicinājuma, laba (un ļauna) vēlējuma nozīmē — lietderīgi izdalīt īpašā eksklamāciju grupā: *salutācijās*.²³¹ Pamatojoties uz izsaukmes vārdu cilmes noskaidrojuma, varam pāriet pie šo vārdu kvalitatīvo (un kvantitatīvo) grupu sistemātiska pārskata.

2. IZSAUKSMES VĀRDU KVALITATĪVĀS UN KVANTITATĪVĀS ATŠKIRĪBAS

Izsaukmes vārdu sintaktiskie sakari un funkcijas, kā arī stilistiskais izlietojums cieši saistīts ar šo vārdu kvalitatīvajām īpatnībām. Tāpēc lietderīgi šos vārdus grupēt pēc kvalitatīvajām atšķirībām un katrai kvalitatīvi atšķirīgajai grupai dot savu nosaukumu. Kā jau noskaidrots, izsaukmes vārdi pēc kvalitatīvajām atšķirībām vispirms dalāmi trīs vārdšķirās: interjekcijās, eksklamācijās un onomatopoezē.

Kā rāda latviešu klasiskajās tautasdziesmās sastopamās interjekcijas, tās pēc savas emocionāli voluntārās attieksmes ar tei-

²³¹ Vārds *salutācija* aizgūts no latīņu val. vārda *salūtatio*, kas nozīmē, pirmkārt, sveicināšanu, sveicienu, apsveikumu.

kumu, kurā tās iesaistītas vai ar kuru tās stāv sakarā (ja noformētas ar savrupinājumu kā «neatkarīgi» interjektīvi teikumi), pēc nolūka, kura dēļ tās lieto, un pēc asociācijām, kādas tām ir ar patstāvīgajiem vārdiem, iedalāmas trīs lielākās grupās.

Pirmā — «vistīrākā» veida interjekciju grupa ietver vārdus, kam nav dzīvu asociatīvu sakaru ar patstāvīgajiem vārdiem un kas lietoti teicēja (kā runātāja, tā rakstītāja) emocionāli voluntārā noskaņojuma izteiksmei, bez nolūka iesaistīt kādu īstenībā teicējam vēlāmā stāvoklī. Šīs interjekcijas ir samērā «tīras» subjektīvā stāvokļa — noskaņojuma raksturotājas. Īsuma dēļ tās nosaucam par vokātiem²³²:

Ai, rozīte, magonīte, Kam tik plata plātījies?

Ai, lielā brāļu māsa, Kam tik liela lielījies? 12687

Vai, māsiņa, mīļa, balta, Kam ar tādu saderēji? 15367

Otra interjekciju grupa apzīmē vārdus, ko lieto teicēja emocionāli voluntārā noskaņojuma izteiksmei ar nolūku pievērst klausītāja (vai lasītāja) uzmanību kādai īstenības parādībai. Šīs interjekcijas raksturojamas kā vedinājuma, aicinājuma vārdi. Teicējs tos lieto vai nu cilvēku uzrunai, pievērsot viņu uzmanību kaut kam, vai arī dzīvnieku uzrunai, tos saucot klāt, dzenot prom vai citādi uzmudinot uz kādu rīcību. Priekšmetu (lietu) uzruna, piem., «Kup kup, sviesiņ!», ir izņēmuma gadījumi. Līdz ar to šai interjekciju grupā, ko nosaucam par incitātiem²³³, izšķirami divējāda rakstura izsaukšanas vārdi. Incitātus, ko parasti lieto cilvēku uzmanības saistīšanai, raksturo tas, ka tie ir radušies no verbiem. Piemēri — *klau, pa, paga, rau, raug, re, redz, (vaizī)*:

Klau, dzied mana vedekliņa: 519

Rau, jā četri brūngan' puisi: 14517,9

Dzīvnieku mudināšanai lietotie incitāti parasti ir primāras interjekcijas, kā *buč, kic, kis, se, tpr* u. c.:

Buč, aitiņa magonīte, Tev ar šautu nesviedišu: 29074

Duš, ēdat man, gosniņas, Tai mazā zālītē: 29435

Kic, kaķi, peļot, negaidi vakara: 2259

Dažiem šās grupas incitātiem ir asociatīvi sakari ar verbiem: *biz biz (bizot), cib cib (cibot), puc (pucināt), kup kup (kupināt)* u. c.

Trešajā interjekciju grupā ir vārdi, kam, tāpat kā interjekciju pirmās grupas vārdiem, nav dzīvu asociatīvu sakaru ar patstāvīgajiem vārdiem. Atšķirā no iepriekšējām interjekcijām šīs nelieto

²³² Vārds *vokāts* — no latīņu valodas vārda *vocātus*, kam šādas pamatnozīmes: saukšana, aicināšana, uzaicinājums. Šis vārds izraudzīts zināmu asociāciju dēļ, jo attiecīgās grupas interjekcijas visbiežāk lieto saistījumā ar uzrunas locījumiem jeb vokātiem.

²³³ Vārds *incitāts* — no latīņu val. vārda *incitāre* (supīna formas *incitātum*), kam šādas pamatnozīmes: mudināt, skubināt, ierosināt, modināt, uzkūdit.

sarunvalodā, bet tikai kā pielikumu pie dziesmas teksta sakarā ar dziedāšanu. Tie būtībā ir asemantiski refrēni, kas kļūst par izsaukmes vārdiem gadījumos, kuros tie iesaistīti arī pašā dziesmas kontekstā teicēja emocionāli voluntārā noskaņojuma īpatnējai izteiksmei. Tos var raksturot kā piedziedājumvārdus no nosaukt par kantikiem²³⁴. Kantiki, piemēram, ir: *tralala, tram tram tram; jumalā; kolidū, ligo* (Kantiks *ligo* laikam ieguvis jaunus asociatīvus sakarus ar verbu *ligot*) u. c. Refrēni tiek lietoti sintaktiski patvaļīgā sakarā, bet kantiki ievēroti dziesmā zināmā sakarā ar kontekstu.

Trādi rīdi mans pūriņš, Sakalt's rožu vainadziņš! 13123
Pērn bij kāzas — trai rai rail 1065
Ai, iešu, iešu, Uz zaļu plavu, Uz zaļu plavu Pie grābējām
Ak tai rīdi rīdi! 33561,1

Kā pēdējais piemērs rāda, kantiku pirmais elements dažkārt var būt vienāds ar kādu vokātu («ak»).

Eksklamācijās jānošķir interjektīvi saistītās eksklamācijas no salūtācijām.

Interjektīvi saistītās eksklamācijas ir izsaukmes vārdu grupa, kam sakari ar vokātiem un incitātiem. Līdz ar to tās funkcionē līdzīgi vokātiem un incitātiem, tikai ar to starpību, ka patstāvīgie vārdi, iesaistīti tonālā kopā, kļuvuši paši par interjekcijām. Šīs izsaukmes vārdu grupas, lai parādītu to ciešos sakarus ar vokātiem un incitātiem, bet reizē arī lai nošķirtu no tiem kā atšķirīgas, nosaucam par invokācijām²³⁵ un incitācijām²³⁶.

Invokāciju piemēri: *ai dienī; ai Dieviņ; ai Laimiņ; ak Dieviņ; ūjā jods; ūjā velns; ūjā vilki; vai Dieviņ; ai manu; ak tu; vai manu* u. c. Ar bijušajiem nomeniem saliedētās konstrukcijas saucam par nominālām invokācijām; ar bijušajiem pronomeniem saliedētās — par pronominālām invokācijām. Piemēri kontekstā:

Ai, Dieviņ, mana laime, Tāli auga arājiņš: 9306 v
Vai, Dieviņ u, lēt' man bija Otra bērņus maldināt
(=likt malt. — A. O.), 7921
Ai, tu manu arājiņu, Tu jau tālu, es jau tālu, 9316 v

²³⁴ Vārds *kantiks* — no latīņu val. vārda *canticum*, kam šādas pamatnozīmes: dziesma, dziedāšana, rečitāts. Šis vārds izraudzīts tālab, ka attiecīgās grupas interjekcijas ir atbilstošas asemantiskajiem refrēniem vai to daļām, kas lietojamas dziedāšanā, — galvenokārt kā mūzikas elements bez komunikatīvas funkcijas. Šādas interjektīvas skaņu kopas, iesaistītas teikumā vai tautasdziesmas kontekstā, atgādinādamas attiecīgu dziedāšanas elementu, veic arī zināmu komunikatīvu funkciju, kas vistuvāk vokātu komunikatīvajai funkcijai.

²³⁵ Vārds *invokācija* — no latīņu val. substantīva *invocātiō*, kam pamatnozīme (dievu palīdzības) «piesaukšana».

²³⁶ Vārds *incitācija* — no latīņu val. substantīva *incitātiō*, kam viena no pamatnozīmēm — «uzmudināšana».

Incitāciju piemēri: *edz kur* (arī saīsin.: *ekur, eku*), *klau kur; redz cik, redz kur* u. c.; piemēri kontekstā:

Lūk ku', lūk ku', rau ku', rau ku', Kur jāļ četri brūtgānini:
14517,5

Ausā, māmiņ, redz, kur dēliņš! Ir tev tāda zeltēnīte? 14703
Eku daiļi bāleliņi No tās vecas māmuliņas. 5399

Par salūtācijām, kā teikts, saucam eksklamācijas, kas raksturojamas kā sveicinājumi, laba (vai ļauna) vēlējumi: *labrit; labdien; labvakar; dievspalīdz; ardiev(u); paldies; lūdzamu (=lūdzu)* u. c.

Labdien, labdien, meitu māte! Dosi meitu, vai nedosi? 13257,3

Ar Dieviņu, māmuliņ, Labvakar, zemes māte! 27520

Labvakar, labvakar Sai vietā, tai vietā! 33339

Paldies, paldies Malciņas cirtējam, Krāsniņas kūrējam! 34143

Arī trešā izsaukmes vārdu vārdšķira — *onomatopoēze* nav kvalitatīvi vienveidīga. Iepriekš aplūkotie verbālo adverbu cilmes onomatopoētiskie vārdi kvalitatīvi atšķiras no tāda tipa vārdiem, kas PSRS ZA izdotajā Krievu valodas gramatikā raksturoti šādi:

«Pie onomatopoētiskiem vārdiem pieder interjekcijām tuvi vārdi, kas pauzē zināmu darbību un fizioloģisku aktu (drebuļi, sļaušana, smiekli, svilpšana) pavadošu skanējumu atdarinājumus: *бпп! тьфу! ха-ха-ха! фу-фу! фюуть!*, kā arī kustoņu kliedziņus *мяу-мяу! кукареку!* u. c.»²³⁷

Te minētā onomatopoēze ir primāri, neatvasināti «vārdi» jeb tiešā onomatopoēze. Ar to tie atšķiras no verbālo adverbu cilmes netiešās onomatopoēzes, kam dzīvi asociatīvi sakari ar verbiem un bieži vien arī tās pašas saknes substantīviem. Tiešā onomatopoēze latviešu tautasdziesmās sastopama samērā reti:

Zīlīte, čī, čī čivināja, Tēvam mātei ziņu nesa. 2692,2

Zīle saka: *ķī, ķī, ķī!* I 2523,1v

Vilciņš skaisti padziedāja: *ķei, ķā, ķei, ķā,*

Uz ciniņas tupēdams: *ķei, ķā, ķei, ķā!* LD V 238. lpp. 15. var.

Zviedz iekš stalla, E, ē, ē, ē, ēl...

Raud iekš kara, E, ē, ē, ē, ēl 32178

Tiešā onomatopoēze raksturojama kā «tīra» skaņkopa. Netiešā onomatopoēze nesniedz «tīru» skaņkopas elementu, bet saliedētu ar asociatīvu leksisku nozīmi, ko skaņkopai piešķir tās cilmes sakari ar patstāvīgajiem vārdiem.

Arī tiešā onomatopoēze kā skaņkopa parasti asociējas ar dažu patstāvīgo vārdu leksiskajām nozīmēm. Ja apstātos pie minētajiem krievu valodas piemēriem, tad par onomatopoēzi *бпп!* varētu sacīt, ka tā asociējas ar *drebuļi*, *aukstuma*, *baiļu* un *šausmu*

²³⁷ Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 675—676.

vārdu leksiskajām nozīmēm, *тѣфу!* — ar riebuma, *ха-ха-ха!* — ar smieklu u. tml., *мяу-мяу!* — ar kaķa resp. ņaudēšanas, *кука-реку* ar gaiļa resp. gaiļa dziedāšanas vārdu nozīmi²³⁸ utt.

Līdzīgā kārtā no latviešu tautasdziesmām minētie tiešie onomatopoēzes piemēri asociējas ar zināmiem leksiskas nozīmes vārdiem: *či či, ķi ķi* — ar putnu čivināšanu, *ē ē ē, ē ē* — ar zirgu zviēgšanu u. tml. Neskaidrības var radīt tamlīdzīga onomatopoēze kā piemērā *ķei kā, ķei kā*, kas neizraisa kādas noteiktas asociācijas. Tādos gadījumos runa varētu būt vai nu par individuālas jaunrades veidojumu, vai arī par to, ka dažkārt grūti novelkama robeža starp tiešo onomatopoēzi un dažādiem kantikiem kā bezvārdu dziedāšanas, trallināšanas onomatopoēzi (sal. *trallalā! trai rai rai!* u. c.).

Nobeidzot izsaukmes vārdu kvalitatīvo atšķirību apskatu, jāpieņem kāda tikai izsaukmes vārdiem raksturīga parādība, kuras dēļ bieži vien zūd skaidrās robežas starp atsevišķajām kvalitatīvi atšķirīgajām izsaukmes vārdu šķirām (interjekcijām, eksklamācijām un onomatopoēzi) un grupām (vokātiem, incitātiem, kantikiem, invokācijām, incitācijām, salūtācijām, tiešo un netiešo onomatopoēzi). Tā ir parādība, ko saucam par izsaukmes vārdu kvantitatīvo sastāvu un ar ko saprotam izsaukmes vārdu noformējumu atsevišķās vārdu vienībās.

Dažādu kvalitatīvu grupu izsaukmes vārdi dažkārt apvienojas vienā. Te nu nonākam pie jautājuma par atsevišķu vārdu robežām.²³⁹ Jautājums svarīgs arī sintaksē vārdu kā teikuma elementu nošķiršanā un raksturošanā.

Nevar jautājumu par izsaukmes vārdu robežām identificēt ar līdzīgu jautājumu par patstāvīgo vārdu robežām («vārda atsevišķuma» problēma). Pastāvot izsaukmes vārdu kvalitatīvai atšķirībai no patstāvīgajiem vārdiem un palīgvārdiem, pastāv arī kvalitatīva atšķirība izsaukmes vārdu noformējumā atsevišķu vārdu vienībās.

Izsaukmes vārdu «vārda nošķirtības» jeb «vārda atsevišķuma» resp. vārdu robežas problēmas nostādnē jāņem vērā arī šāds faktiskais stāvoklis izsaukmes vārdu izlietojumā.

Pirmkārt, ir vienzilbes izsaukmes vārdi, kurus citā kontekstā sastopam kā divkāršojumus vai arī reduplikāciju: *ai-ai-ai; ai-ai-ai-ai-ai; ai-ai-ai-ai-ai; ai-ai-ai-ai-ai; ei-ai-ai-ai-ai; ei-ai-ai-ai-ai; ei-ai-ai-ai-ai; ei-ai-ai-ai-ai; oi-oi-oi; puc-puc puc; skic-skic skic; tiš-tiš tiš; tpr-tp-tp tpr; ūjā-ūjā ūjā; uš-uš uš; vai-vai vai; zī-zī zī; zū-zū zū* — *zūzū; žū-žū žū-žūžū*.

Otrkārt, ir izsaukmes vārdi, kas sastopami tikai kā šķietami re-

²³⁸ Par izsaukmes vārdu leksisko nozīmi un jēdzienisko saturu sk.: *Травничек Фр. Некоторые замечания о значении слова и понятии* // ВЯ. — 1956. — № 1. — С. 74—76.

²³⁹ *Смирницкий А. И. К вопросу о слове (Проблема «тождества слова»)* // Труды Института языкознания АН СССР. — М.: 1954. — Т. 1. — С. 3—49.

duplicēti vai divkāršoti: *bim bim; biz biz; cacaca; cī cī; cib cib; cū cū; čī čī; čī čī; čij čij; ēū ēū; dīl dīl; dū dū; dži dži; guš guš; guž guž; ķī ķī; ķiš ķiš* (blakus, t. i., bez divkāršojuma: *ķis; ķis*); *ķiz ķiz; lelele; mik mik; oisa oisa; op op; olet olet; pūpū; reķ reķ; rī rī-riro riru-rīrū-rieri rieri-rieru rieru; sī sī* (blakus: *sī*); *sū sū; šķic šķic* (blakus *skic; skic*); *tī tī; til til; tprū tprū* (blakus: *tpr; tpr; tpr; tpr*); *ula ula; ulē ulē; ušu ušu* (blakus: *uš*); *užu užu; vožu vožu* un visi vienveidīgie divkāršās netiešās onomatopēzes gadījumi, kuros nav patskaņu mijas.

Rīkojoties ar patstāvīgo vārdu un palīgvārdu vārda robežu noteikšanas principiem izsauksmes vārdu robežu noteikšanā, gadījumos, kuros izsauksmes vārdi sastopami tikai divkāršojumā, būtum spiesti atzīt par atsevišķiem vārdiem neeksistējošas vienības. Tiesa, šeit iebildis un sacis, ka divkāršojumi varētu būt radušies tautasdziesmu pantmēra spaidā. Bet uz to varam atbildēt, ka ne pantmēra spaidi nosaka divkāršojumu tautasdziesmās, jo citādi nevarētu izskaidrot tos gadījumus, kuros blakus divkāršojumiem sastopam to pašu izsauksmes vārdu ļoti plašu izlietojumu bez divkāršojuma. Varētu drīzāk runāt par stila prasībām, kuru dēļ lietots divkāršojums: ar to gribēts panākt kāpinājumu. Bet arī šis iebildums, lai gan pareizs, nav izšķirošais izsauksmes vārdu vārda robežu problēmas nostādne. Problēmas nostādne jāiziet no gadījumiem, kuros izsauksmes vārdu divkāršojums ir šķietams, t. i., no izsauksmes vārdiem, kas sastopami vai nu tikai reduplicēti, vai kuriem nevaram uzrādīt «vienkāršas» formas (nereduplicētas un «nedivkāršotas»). Te nevarētu iebilst, ka ekscerpētais materiāls būtu šaurs un ka plašāka materiāla analīze varētu uzrādīt blakus «divkāršotajiem» izsauksmes vārdiem kādus nekonstatētus, atbilstošus vienkāršus izsauksmes vārdus.²⁴⁰

²⁴⁰ Izsauksmes vārdi ekscerpēti no visiem Latvju Dainu sējumiem (I—VI), kas satur 218 000 tautasdziesmu (ieskaitot variantus). Ja kāds būtu palicis nepamanīts, tas kopējo ainu negrozītu. Nepublicēto latviešu tautasdziesmu fondu pārbaude (Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Etnogrāfijas un folkloras institūtā no 1950. līdz 1955. g.), gatavojot latviešu tautasdziesmu izlases krājumu (Latviešu tautasdziesmas. Izlase. — R.: Latvijas PSR ZA izd. — I. — 1955.), arī deva pārsteidzoši maz jaunu dziesmu tipu, salīdzinot ar tiem, kas jau publicēti Kr. Barona Latvju Dainās. Lai gan šie nepublicētie fondu materiāli (pāri par vienu miljonu tautasdziesmu variantu) nav pārbaudīti, meklējot tieši izsauksmes vārdus, taču darbs ar fondu materiāliem autoram ir devis pārliecību, ka tajos būs grūti atrast kādus jaunus, Kr. Barona Latvju Dainās nepazīstamus, vienkāršus izsauksmes vārdus. Varētu būt runa par atsevišķiem izņēmumiem (sevišķi onomatopēzē) vai arī individuālo jaunradi, kas nostādni attiecīgajā jautājumā negrozītu. Derētu gan pārbaudīt latviešu vēstītājas folkloras krājumus kā nesaistītas sarunvalodas atspoguļotājus izsauksmes vārdu ziņā. Tie gan ekscerpēti un publicēti K. Milēbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā un tās papildinājumos. Taču šī vārdnīca izsauksmes vārdu kvantitatīvā sastāva pētīnieku nevar apmierināt, jo autori pa lielākai daļai divkāršotās vai citādi kā saliktās izsauksmes vārdu vienības uzrādījuši vārdnīcā sadalītas pa «komponentiem».

Tātad divkāršotie (un reduplicētie) izsauksmes vārdi, kuru šķietamie atsevišķie komponenti, piemēram, «bim», «ca», «či», «čū», «dil» utt., nav sastopami lietoti par sevi, liek pārdomāt jautājumu par izsauksmes vārdu vārda robežām patstāvīgi, mehāniski nepārnēsot uz tiem shēmas un spriedumus, kas pilnīgi pareizi attieksmē pret patstāvīgiem vārdiem un palīgvārdiem.

Samērā vienkārši būtu atrisināms jautājums par vienzilbīgu komponentu reduplikāciju (*cacaca, lelele, pūpū, zūzū, žūžū* u. c.) vienā vārdā un par šķietamu vai patiesu divkāršojumu gadījumos, kuros sastopami komponenti par sevi kā vienkārši izsauksmes vārdi: *ai ai; oi oi; puc puc; skic skic; tiš tiš; tprrr tprrr; uš uš; vai vai; zi zi; zū zū; žū žū*.

Instrumentālfonētiski pārbaudot minēto izsauksmes vārdu izrunu kontekstā, varētu nosacīt, vai minētās zilbes saliedētas vienā vārdā un vai starp saliedējumu kā vienu vārdu iestājas pauze, kas līdzīga normālām pauzēm starp vārdiem kontekstā. Ja šādas pauzes nebūtu, kļūtu skaidrs, ka darīšana ar reduplicētiem vārdiem un nevis divu vienzilbīgu vārdu divkāršojumu. Divkāršojums tādā gadījumā izrādītos šķietams un atspoguļotu tikai ortogrāfisku tradīciju.

Kamēr šādi eksperimenti nav veikti, var izvirzīt tikai hipotēzes. Šķiet — izsauksmes vārdiem ar slēgtu zilbju (*puc puc, skic skic*) komponentiem apvienoties vienā vārdā grūtāk nekā atvērto zilbju gadījumā (*ai ai, vai vai*).

Līdzīgi būtu atrisināms jautājums par izsauksmes vārdiem ar divzilbīgiem komponentiem, vai tie lietojami atsevišķi vai apvienojumā. Bet šos gadījumus, tāpat kā slēgto vienzilbīgo komponentu gadījumus, var atrisināt vienkārši ar dzirdi. Kā rāda klausījumi, slēgtie vienzilbīgie un minētie divzilbīgie komponenti nemēdz apvienoties vienā skaniskā vienībā.

Grūtāk jau atrisināms jautājums par divkāršojumiem, kuru atsevišķos komponentus patstāvīgi nelieto. Šo jautājumu tāpat varētu risināt instrumentālfonētiski kā iepriekšējo. Bet gadījumā, ja instrumentālfonētiskie pētījumi rādītu kontekstā komponentu šķirumu, palīktu problēma — kā tad raudzīties uz vārda robežām. Tādā gadījumā, un to tad arī šeit aplūkosim, jautājums par izsauksmes vārdu vārda robežām atrisināms principiāli atšķirīgi no patstāvīgo vārdu un palīgvārdu vārda robežu noteikšanas.

Tā kā izsauksmes vārdos nav jāsastopas ar jautājumu par šo vārdu leksiskajām nozīmēm, ja neskaita zināmus asociatīvus sakarus (kādi ir izsauksmes vārdiem ar patstāvīgajiem vārdiem), nedz arī ar jautājumu par nozīmēm, kas atbilstu palīgvārdu nozīmēm, izsauksmes vārdos vārdu robežu jautājumam var pietiekami patstāvīgi, pielaižot arī atšķirīgu atrisinājumu.

Izsauksmes vārdu sintaktisko funkciju skaidrošanas vajadzībām

tad nu pieņemam pagaidām šādu zināmā mērā vienkāršotu izvīzītā jautājuma atrisinājumu. Par vienu izsaukmes vārda vārda vienību uzlūkojam jebkura primāra vai sekundāra izsaukmes vārda resp. tā komponenta nepārtrauktu (t. i., viena teikuma robežās) saistījumu ar otru izsaukmes vārdu resp. tā komponentu. Piemēram — *ai* 4784 u. c. ir viens izsaukmes vārds, bet *ai ai* 9366 u. c. arī ir viens izsaukmes vārds (citā teikumā), tāpat kā *ai ai aijajā* 2361, savukārt ir viens izsaukmes vārds (atkal citā teikumā) un tāpat *aijaja apapa* 27241,1 (vēl citā teikumā).

Atstājam izsaukmes vārdu vārda robežu jautājuma detalizētu apskatu speciāliem pētījumiem. Aprobežosimies turpmākajām izsaukmes vārdu sintaktisko funkciju analīzes vajadzībām ar praktisku kvantitatīvu mērauklu viena izsaukmes vārda norobežošanai no otra. Par pamatu ņemot Latvju Dainās lietoto izsaukmes vārdu šķirtu vai saistītu rakstījumu, iedalām izsaukmes vārdus pēc vārdu kvantitātes: 1) vienkāršos, 2) divkāršos un 3) saliktos izsaukmes vārdos, katru uzlūkojot par atsevišķa vārda vienību. Vēlreiz pasvītrojam, ka šāds dalījums nav jaucams ar jautājumu par izsaukmes vārdu etimoloģisku dalījumu vārda vienībās. Tiek paturēts vērā, ka patstāvīgais vārds, pārgājis izsaukmes vārdu kategorijā un paturēdams zināmai patstāvīgai vārdu šķirai atbilstošu (sastingušu) formu (iespējams, ar gala zilbes vokālisma maiņu, piemēram — *gavilē!* vietā *gavilō*), ir relatīvi patstāvīgs blakus citam izsaukmes vārdam. Tādā kārtā, piemēram, invokācija *ai dieviņ* 3918, būdama divkārša invokācija, sintaktiskās analīzes sakarā (noskaidrojot izsaukmes vārda sintaktiskās funkcijas) tiek uzlūkota par vienu vārda vienību, bet etimoloģiskā sakarā par divu vārdu (*ai* + *dieviņ*) saliedētu vienību.

Tātad katrs rakstījums kopā veido vienkāršu izsaukmes vārdu²⁴¹ (piemēram, *žūžū* ir vienkāršs, *žū žū* divkāršs izsaukmes vārds). Sastopoties ar divu izsaukmes vārdu šķirtu rakstījumu, der niansēt šos divkāršos izsaukmes vārdus pēc identitātes principa. Ja abi izsaukmes vārdi pilnīgi vienādi (atskaitot iespējamo atšķirību

²⁴¹ Pieņemta principa dēļ starpībai starp vienkāršiem un divkāršiem izsaukmes vārdiem pamatā zināmos gadījumos var būt tikai dažādas ortogrāfijas tradīcijas salikto rakstībā (tradīcija rakstīt šķirti, piemēram: *tautas dziesma*, vai rakstīt kopā: *tautasdziesma*). Latviešu literārajā valodā salikto rakstība nekad nav bijusi īsti normalizēta. Tā kā izsaukmes vārdu rakstīšanas gadījumos, tāpat kā patstāvīgo vārdu salikto rakstīšanas gadījumos, atšķirība rakstībā (*žū žū* vai *žūžū*) nekad nav bijusi fonētiski instrumentāli noskaidrota un pamatota, tad nedrīkst arī tikai no rakstījuma secināt, ka aiz dažāda rakstījuma stāv rakstīto valodas parādību dažāds sintaktiski fonētisks noformējums. Allāž jāpatur vērā, ka aiz viena rakstījuma (piemēram, aiz *žūžū*) var stāvēt dažādas sintaktiski fonētiskas reālijas (gan *žūžū*, gan *žū žū*), tāpat kā aiz dažādiem rakstījumiem (piemēram, aiz *žūžū* vai *žū žū*) var stāvēt tikai viena sintaktiski fonētiska reālija (tikai *žūžū*).

pantmēra struktūras spaidu dēļ, atšķirību, kas var izpausties vai nu kā elīzija jeb kādas skaņas izlaidums, piemēram, *cibu cibu* vietā *cib' cibu*, vai arī kā lāpāmais vokālis jeb kādas skaņas piespraudums, piemēram, *cib cib* vietā *cib cibu*) un atrodas konteksta sakarā blakus, tad tādus saucam par vienveidīgiem divkāršiem izsauksmes vārdiem.²⁴² Ja tādā pašā pozīcijā divi izsauksmes vārdi skaniski atšķiras un šī atšķirība nav radusies pantmēra spaida rezultātā, tad tādus saucam par dažādveida divkāršiem izsauksmes vārdiem, piemēram: *cibu cabu*.

Pēc noformējuma principa atsevišķā vārdā rakstītie, par vienkāršiem nosauktie izsauksmes vārdi var etimoloģiskā ziņā būt «salikteņi». Tādus vārdus varētu precizitātes labad saukt par saliedēti vienkāršiem izsauksmes vārdiem. Piemēram: tautasdziesmās sastopams šāds šķietams divu vienkāršu vokātu *a+vai* saliedējums vienā *avai* 24649, ko arī saucam par vienkāršu, tāpēc, ka noformēts atsevišķā vārdā. Uz tā paša pamata par vienkāršiem (saliedētiem) vokātiem saucam tādus kā *ekur, eku, āre*.

Par saliktiem izsauksmes vārdiem saucam tos, kas sastāv vairāk nekā no diviem šķirti rakstītiem (šķietamiem) vienkāršiem izsauksmes vārdiem. Piemēram: *ai ai aijajā* 2361; *i i aijaja* 2063,1; *žūri žūri apapa* 12132,13 u. c. Tādā kārtā saliktās interjekcijas nav jāucamas ar salikteņiem (patstāvīgo vārdu etimoloģijas jautājums!) un saliedētiem vienkāršiem izsauksmes vārdiem («ekur»).

Ja saliedētās interjekcijas neuzlūkotu par vienkāršām, bet saliktām — pēc patstāvīgo vārdu salikteņu parauga, — tad izsauksmes vārdu sastāva izpratnei mēs būtu piegājuši no patstāvīgo vārdu sastāva (uzbūves jeb struktūras) viedokļa un pārnesuši patstāvīgo vārdu salikteņu shēmas uz interjekcijām. Tādā gadījumā konsekvence prasītu arī interjektīvo salikteņu struktūras analīzi pēc patstāvīgo vārdu salikteņu struktūras analīzes parauga, prasītu uzrādīt eventuālās saknes, piedēkļus, piedēkļus un celmus. Taču interjekciju materiālā tam nebūtu jēgas. Ko, piemēram, tas dotu, ja vokātā *eku e* atzītu par sakni, kam sakars ar verbu *redzēt*, kura sakne *redz*? Taču saknes problēma izsauksmes vārdu sakarā vispār nav vienkārši atmetama, ņemot vērā, ka pastāv 1) pēc visām pazīmēm spriežot, no izsauksmes vārdiem darināti patstāvīgie vārdi un 2) pastāv no patstāvīgiem vārdiem (verbiem) darināta onomatopoēze, kam, kā to redzēsīm turpmāk, spēja veikt vairākas verbu funkcijas.

²⁴² Teorētiski iespējams divkāršos izsauksmes vārdus šķirt, pirmkārt, tādus, kuru komponenti sastopami kā vienkārši izsauksmes vārdi un kurus tāpēc var uzlūkot arī par vienkāršo interjekciju divkāršojumiem (piemēram, *aiai; kuškuš; žūžū žūžū* u. c.), un, otrkārt, tādās, kuru komponenti nav sastopami kā vienkārši izsauksmes vārdi un kurus tāpēc var uzlūkot ne tikai par kvantitatīvi atšķirīgiem no vienkāršajiem, bet zināmā mērā arī par kvalitatīvi atšķirīgiem no tiem (piemēram, *aidu aidu; ausu ausu; oižu, oižu*).

Saknes problēmas atrisināšana atstājama interjekciju etimoloģijas un morfoloģijas speciāliem pētījumiem.

Jāpiezīmē arī, ka no morfostilistikas un sintaktiskās stilistikas viedokļa netiešo divkāršo onomatopoēzi neder uzlūkot par vienkāršu izsaukmes vārdu blīvējuma paņēmieni. Tāds uzlūkojums būtu maldīgs gadījumos, kuros saliktā izsaukmes vārda komponenti nefigurē kā vienkārši izsaukmes vārdi. Piemēram, *briku braku* nav vienkāršas onomatopoēzes blīvējums, jo nav sastapti atsevišķi komponenti *briku* un *braku* kā vienkārša onomatopoēze.

No vārdu kvantitātes viedokļa īpaši atzīmējama starppakāpe starp divkāršajiem un saliktajiem izsaukmes vārdiem, kas izpaužas kā divkāršu vārdu pāris. Piemēram: *Aica aica, vica vica!* Augman skaista ligaviņa! 11044 v. Šāda tipa izsaukmes vārdus kā divkāršu pāru izsaukmes vārdus saucam arī par simetriski saliktiem. To pieskaitīšana pie saliktajiem izsaukmes vārdiem vienkārši konvencijas jautājums — tos veido vairāk nekā divi šķirti rakstīti «vārdi».

Analīzes rezultātā izvirzām šāda izsaukmes vārdu vārdšķiru un grupu klasifikācijas sistēma, ko atspoguļojam shēmā:

IZSAUKSMES VĀRDI

I. Izsaukmes vārdi pēc vārdu kvalitātes:

1. interjekcijas, 2. eksklamācijas un 3. onomatopoēze.

1. Interjekcijas pēc kvalitātes:

- 1) vokāti (*ai; ai ai; vai; aijā žūžū; aica aica, vica vica*);
- 2) incitāti (*klau; kis; puc*);
- 3) kantiki (*āj dūj jandali; trallalā; opu opu trallalā; trai rai rai*).

2. Eksklamācijas pēc kvalitātes:

- 1) invokācijas (*ai dieviņ; ūjā velns; vai manu*);
- 2) incitācijas (*ekur; rau ku; skat kur; uš kur*);
- 3) salūtācijas (*labrit; ar dievu; ardiev; labrit, dievs palīdz*).

3. Onomatopoēze pēc kvalitātes:

- 1) tiešā onomatopoēze (*kikurigu; kuku kuku; pač*);
- 2) netiešā onomatopoēze (*cibu cibu; cibu cabu*).

II. Izsaukmes vārdi pēc vārdu kvantitātes:

1. vienkāršie, 2. divkāršie un 3. saliktie.

1. Vienkāršie izsaukmes vārdi (*ai; vai; klau; ekur; kis; puc; trallalā; labrit; ardiev; kikurigu; pač*).

2. Divkāršie izsaukmes vārdi pēc «komponentu» veida:

- 1) vienveidīgie divkāršie izsauksmes vārdi (*ai ai; kuku kuku;ībuību*);
- 2) dažādveida divkāršie izsauksmes vārdi:
 - a) sinonīmie divkāršie izsauksmes vārdi (*ībuībuību*);
 - b) asinonīmie dažādveida divkāršie izsauksmes vārdi (*aijā žūžū; ai dievī; ūjā velns; vai manu; rau ku; skat kur; uš kur; ar dievu*).
3. Saliktie izsauksmes vārdi pēc kompozīcijas veida:
 - 1) simetriski saliktie izsauksmes vārdi (*aica aica, vica vica*);
 - 2) asimetriski saliktie izsauksmes vārdi (*āj dūj jan-dali; opu opu trallalā; trai rai rai; labrit, dievs palīdz*).

III. Izsauksmes vārdi pēc cilmes:

1. primāri un 2. sekundāri izsauksmes vārdi.
Izsauksmes vārdu cilmes grupu veidi doti sakarā ar šo vārdu kvantitātes aplūkojumu:
 1. Primārie izsauksmes vārdi pēc vārdu kvantitātes:
 - 1) vienkāršie primārie izsauksmes vārdi (*ai; vai; kis; puc; tralala; kīkurīgu*);
 - 2) divkāršie primārie izsauksmes vārdi (*ai ai; aijā žūžū; kuku kuku*);
 - 3) saliktie primārie izsauksmes vārdi: (*aica aica, vica vica; trai rai rai; opu opu tralala*).
 2. Sekundārie izsauksmes vārdi pēc vārdu kvantitātes:
 - 1) vienkāršie sekundārie izsauksmes vārdi (*klau; ekur; labrit; ardīev*);
 - 2) divkāršie sekundārie izsauksmes vārdi (*skat kur; ar dievu;ībuībuību*);
 - 3) saliktie sekundārie izsauksmes vārdi (*labrit, dievs palīdz*).

Attiecīgu terminu noskaidrojums nepieciešams īsai un nepārprotamai izteiksmei izsauksmes vārdu stilistisko un sintaktisko sakaru un funkciju aplūkojumam, kam jāveltī speciāls pētījums.

IV DAĻA

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU SINTAKSE

Sintakse kā mācība par vārdu attieksmēm teikumā nav līdz šim vēl ieguvusi vispārpieņemtu noteiktu sistēmu.

Sintaktiskās attieksmes pēc savas būtības un stilistiskā izlietojuma ir visai dažādas. Ir tādas attieksmes, kas galvenokārt kalpo valodas komunikatīvajai funkcijai, mazāk ekspresīvajai. Tās ir sakārtojuma attieksmes, kas pamatā vārdkopām, predikatīvās attieksmes, kas pamatā teikumkodolam, teikumlocekļu attieksmes, kas norāda teikumā vārdu jēdzieniskos sakarus ar teikumkodolu un ir pamatā tā sauktajiem teikuma palīglocekļiem, un teicienu attieksmes, kas norāda teikumā vairāku vārdu kā predikatīvu teikumdaļu savstarpīgās attieksmes. Šīs attieksmes tad nu aplūkojam latviešu tautasdziesmu sintaksē kā vārdkopu, teikumkodola resp. teikumlocekļu un teicienu sintaksi.

Īpaši aplūkojam tās sintaktiskās attieksmes, kas kalpo vienlīdz izteikti valodas komunikatīvajai un ekspresīvajai funkcijai. Tās ir sakārtojuma attieksmes, kas pamatā vārdrindām, salīdzinājuma attieksmes, kas pamatā salīdzinājumiem, uzrunas attieksmes, kas veidojas starp uzrunu un pārējo teikumu, kā arī īpatnējas leksiski sintaktiskas attieksmes, kas pastāv dažās stilistiski raksturīgās vārdu savienojumu konstrukcijās, kā konvariantos, tautoloģijā un frazeoloģijā.

VĀRDKOPU SINTAKSE

«Vārdu savienošanas regulās, dažādu veidu un tipu vārdkopu izveides likumsakarībās spilgti izpaužas valodas nacionālā specifika,²⁴³ saka akad. V. Vinogradovs.

Šī specifika rodas valodas vēsturiskās attīstības rezultātā, tā saistīta ar pašu vārdkopu vēsturisko attīstību. Lai parādītu, kā laiku gaitā izpaužas dažādas tendences vārdkopu izveidē un lietojumā vienas valodas robežās, nepieciešams izpētīt dažādu laikposmu dažādu žanru valodas materiālus un iegūtos rezultātus salīdzināt. Latviešu valodā līdz šim ir izpētīti tikai vienkāršo vārdkopu tipi, pie tam — jaunlatviešu publicistikas žanrā uz «Pēterburgas Avīžu» materiāla pamatiem. Šo darbu veikusi E. Soida savā filoloģijas zinātņu kandidāta disertācijā «Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos».²⁴⁴

Arī krievu valodniecībā līdz šim pētītas galvenokārt vienkāršās jeb divu vārdu vārdkopas²⁴⁵ un nospraustas robežas starp vārdkopām un teikumiem, neparādot šai sakarā paša teikuma izveides robežas.

Tā kā biežāk lietojamie teikumi kā folklorā, tā literatūrā un arī ikdienas sarunvalodā parasti sastāv vairāk nekā no diviem vārdiem, tad paplašināto un salikto vārdkopu pētīšana var palīdzēt atklāt tos faktorus, kas darbojas teikumu robežu nosprausnā, to apjomu noteikšanā.

Lai nošķirtu vienkāršās vārdkopas no paplašinātajām un saliktajām, nepieciešams vienoties par vārdkopas jēdziena izpratni.

Nemot vērā, ka «Vārdkopu definēšanā un vārdkopu un teikumu attiecsmju izpratnē nav pilnīgas saskaņas un vienības starp dažādām

²⁴³ Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетания // ВЯ. — 1954. — № 3. — С. 4.

²⁴⁴ Sal.: Сойда Э. Я. Словосочетание в публицистике «младолатышей» (по газете «Петербургские Авиэсы»): Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1954.

Turpmāk citātos norādītas disertācijas lappuses. Disertācijas virsraksts citēts saīsināti — Vārdkopas.

²⁴⁵ Sal.: Грамматика русского языка. — Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — §§ 1. — 199.

zinātniskām gramatikām»²⁴⁶, mums nepieciešams šeit izvirzīt savu viedokli. Tā kā «Jautājumi par vārdkopas gramatisko būtību, vārdkopas apjomu, tās formu un nozīmi, tās attieksmi ar teikumu un vārdu dažādās valodās vēl maz pētīti»²⁴⁷, tad katrai definīcijai, kas sniegta pirms vispusīgas materiāla analīzes, var būt tikai lielākā vai mazākā mērā aptuvens raksturs. Tas sakāms arī par vienīgo vārdkopas definīciju, kas izvirzīta līdzšinējā latviešu valodnieciskajā literatūrā.²⁴⁸ Tā pareiza attieksmē pret vienkāršajām vārdkopām, bet neaptver, kā redzēsim, visus salikto vārdkopu tipus.

E. Soidas sniegtā vārdkopu definīcija izstrādāta uz to teorētisko apsvērumu pamata, kuri sniegti V. Suhotina pētījumā «Vārdkopas problēma mūsdienu krievu valodā».²⁴⁹ Atšķirā no V. Suhotina, kas vārdkopas dala predikatīvās un nepredikatīvās²⁵⁰, E. Soida atzīst par vārdkopām tikai nepredikatīvās. Tāda vārdkopas izpratne prasa precizējumus. Principā atzīstot par nepieciešamu norobežot predikatīvos vārdu savienojumus kā teikuma būtības paudējus no nepredikatīvajiem savienojumiem jeb vārdkopām kā teikumu konstruktīva materiāla, nedrīkst neatzīmēt to predikativitātes pusi, kas tomēr atspoguļojas arī «nepredikatīvajās» vārdkopās, un proti:

«Dabiski, ka verbālo vārdkopu formu sistēmā, piemēram, studēt filozofiju, nodarboties ar dziedāšanu, just līdz biedram u. tml., ietelp arī to predikatīvās formas: studēju filozofiju, nodarbojos ar dziedāšanu u. tml. Bet šīs formas ir tikai potenciāls materiāls teikuma veidošanai, jo vārdkopai pašai par sevi nav komunikatīvās intonācijas un tai svešas teikuma priekšmeta, izteicēja un citu teikumlocekļu kategorijas.»²⁵¹

Taču akad. V. Vinogradovs, cenzdamijs norobežot vārdkopas no predikatīvajiem vārdu savienojumiem, negrib atzīt arī stāvokli, kurā dažkārt vārdkopa saplūst ar teikumu un faktiski nav norobežojama no tā. Tādi ir gadījumi ar iepriekš citētajām vārdkopu predikatīvajām formām. Atzīt šo formu eksistenci bez predikatīvās intonācijas tad, ja

²⁴⁶ Виноградов В. В. Словосочетание как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II, Ч. I. — С. 10.

²⁴⁷ Turpat. — 10. lpp.

²⁴⁸ «Šai darbā par vārdkopām nosaukti tādi divu vai vairāku patstāvīgu vārdu (nevis palīgvārdu) savienojumi, kuri, atspoguļodami divu parādību attieksmes reālajā īstenībā, patur nominatīvo funkciju, veido formu sistēmu un kuros reālējās atkarīgā komponenta pakārtojums centrālajam komponentam, piešķirot tam sintaktiski šemantisku paplašinājumu. Šo savienojumu grupā neietilpst ne predikatīvie savienojumi, ne arī vienveida komponentu paralēlsavienojumi.» (Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 77. lpp.)

²⁴⁹ Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. Под ред. акад. В. В. Виноградова. — М., 1950. — С. 127—182.

²⁵⁰ Turpat. — 176.—177. lpp.

²⁵¹ Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетания // ВЯ. — 1954. — № 3. — С. 4.

tās kontekstā iekļautas kā atsevišķi teikumi, nozīmētu ignorēt valodas faktisko stāvokli un izdarīt vārdkopu pētišanā teorētisku abstrakciju, kam nebūtu praktiskas nozīmes. Turklāt, kā to redzēsīm it sevišķi paplašināto un salikto vārdkopu analizē, nevar pilnīgi iztikt arī bez teikumlocekļu kategorijas. Tā dažkārt palīdz vai nu īsāk, vai precīzāk raksturot kādu saliktās vai paplašinātās vārdkopas modeli. Bez tam jāpiezīmē, ka ne tikai verbālo vārdkopu formu sistēmā, bet arī nominālo vārdkopu formu sistēmā iespējamās vārdkopu predikatīvās formas, piemēram, zināmās izsauksmes konstrukcijās:

Bāliņ, tavu gudru prātu, Tavu gudru valodiņu! 706

Seit minētie akuzatīva locījumi tieši izsaka nominālo predikāciju, kurā lietvārdi funkcionē kā teikuma galvenie locekļi un kā vārdkopas galvenie komponenti, bet vietniekvārdi un īpašības vārdi kā teikuma palīglocekļi un kā vārdkopas atkarīgie komponenti.

Tādā kārtā zināmos nosacījumos vārdkopu formu sistēmā iekļaujas ne tikai vārdkopu predikatīvās formas, bet arī predikatīvi vārdu savienojumi. Atklāt šādus nosacījumus ir viens no mūsu uzdevumiem.

Pamatā pieņemot vārdkopas izpratnei E. Soidas izvirzīto definīciju, atzīstam tanī par nevajadzīgi ierobežojošu nosacījumu, ka vārdkopās kā zināmos vārdu savienojumos atspoguļojas tieši divu parādību attieksmes reālajā īstenībā. Tā var sacīt tikai par vienkāršajām vārdkopām. Ja vārdkopas ir paplašinātās vai saliktas, tanīs parasti atspoguļojas vairāku parādību attieksmes — atbilstoši vārdkopas vārdu skaitam.

Par vienkāršām vārdkopām saucam divus pakārtojuma (resp. saskaņojuma, pārvaldījuma vai piekļāvuma) attieksmēs esošus pilnnozīmes vārdus, no kuriem viens kā pakārtotājs ir vārdkopas galvenais, otrs kā pakārtotamais — ir vārdkopas atkarīgais komponents jeb vārds. Piemēram, tautasdziesmā

Viena meita Rīgā dzied, Otra dzied Valmierā,

Abas dzied vienu dziesmu, — Vai tās vienas mātes meitas? 1—

vienkāršas vārdkopas ir 1. «*viena meita*»; 2. «*Rīgā dzied*»; 3. «*dzied Valmierā*»; 4. «*dzied dziesmu*» u. c.

Par paplašinātām vārdkopām saucam tādas vārdkopas, kurās kāds no vārdkopas galvenā vārda atkarīgajiem vārdiem savukārt sev pakārto kādu citu vārdu. Tādā kārtā paplašinātajās vārdkopās atrodams vārds, kas, no vienas puses, pats ir atkarīgs no galvenā vārda, bet, no otras puses, funkcionē kā galvenais vārds attieksmē pret kādu citu vārdu, kas no tā atkarīgs. Paplašināt var kā vienkāršas, tā saliktās vārdkopas un līdz ar to attiecīgi izšķirt vienkāršas paplašinātās un saliktas paplašinātās vārdkopas.

Iepriekš minētajā tautasdziesmā sastopam divas vienkāršas paplašinātas vārdkopas: 1. «*dzied vienu dziesmu*» un 2. «*vienas mātes meitas*». Pirmajā no tām finītais verbs *dzied* kā galvenais vārds pārvalda substantīva akuzatīvu *dziesmu*, bet šis akuzatīvs savukārt kā galvenais vārds pakārto sev numerāli *vienu* kā saskaņotu apzīmētāju. Otrā vienkāršajā paplašinātajā vārdkopā substantīva daudzskaitļa nominatīvs *meitas* kā galvenais vārds pakārto sev substantīva vienskaitļa ģenitīvu *mātes* kā nesaskaņotu apzīmētāju, bet tas savukārt kā galvenais vārds pakārto sev numerāli *vienas* kā saskaņotu apzīmētāju.

Par saliktajām vārdkopām saucam tās, kurās vai nu viens galvenais vārds pakārto sev kā atkarīgus vismaz divus pilnnozīmes vārdus, vai arī — kurās divi galvenie vārdi pakārto katrs sev vienu un to pašu atkarīgo trešo pilnnozīmes vārdu. Šis trešais — divkārši atkarīgais pilnnozīmes vārds — var atrasties atšķirīgās pakārtojuma attieksmēs ar katru no saviem pakārtotajiem vārdiem.

Piemēram, citētajā dziesmā ir viena saliktā vārdkopa «*viena meita Rīgā*», kurā galvenais vārds *meita* pakārto sev gan vārdu *viena*, kas atrodas ar galveno vārdu saskaņojuma attieksmēs, gan vārdu *Rīgā*, kas atrodas ar galveno vārdu pārvaldījuma attieksmēs. Divkārši atkarīga komponenta piemēram tautasdziesmā

*Es redzēju Vācēmē Vienu pili nogāžam,
Vienu pili nogāžam, Otru jaunu būvējam. I 2617,3*

vārdkopa «*redzēju pili nogāžam*». Substantīva akuzatīvs *pili* ir atkarīgs gan no finīta verba *redzēju*, gan no divdabja *nogāžam*, kas abi kā pārejoša verba formas pārvalda doto akuzatīva formu. Līdzīgā kārtā kā divkārši atkarīgs tai pašā vārdkopā iekļaujas vārds *Vācēmē* — «*redzēju Vācēmē pili nogāžam*». Tālāk šī saliktā vārdkopa paplašināta ar vārdu *vienu*, ko pakārto saliktās vārdkopas atkarīgais komponents *pili*, kas attieksmē pret pakārtoto vārdu ir galvenais komponents.

Rodas jautājums, kā noteikt salikto vārdkopu robežas un kāda veidojas salikto vārdkopu tipoloģija. Tas ir otrs jautājums, kam pievērsta uzmanība šai darbā.

Salikto vārdkopu pētīšana stāv ciešā sakarā ar teikumu tipoloģiju, un šeit nav iespējams izslēgt no vārdkopu sintakses tās teikumlocekļu kategorijas, ar kurām saliktajām vārdkopām ir specifiska saskare. Piemēram ņemsim tautasdziesmas teikumu:

Drauga bērni bāreniši Paši tek nesūtāmi. 4762

Konstrukcijā *drauga bērni bāreniši* vārda *bāreniši* sintaktiskā funkcija nav skaidra. Uztverot šo vārdu kā pielikumu vārdam *bērni*, konstrukcija ir salikta vārdkopa, kurā galvenais vārds ir *bērni*, kas pakārto sev divus atkarīgos vārdus: *drauga* kā nesaskaņotu apzīmē-

tāju un *bāreniši* kā postpozitīvu saskaņotu apzīmētāju, t. i., pielikumu. Ja tā, tad vietniekvārds *paši* ir substantīva *bērni* pronomināls ekvivalents. Tas kalpo izteiksmes spēcīgāšanai un, būdams saskaņots ar substantīvu *bērni*, kā no tā atkarīgais trešais komponents iekļaujas saliktajā vārdkopā «*drauga bērni bāreniši paši*». Bez tam particips *nesūtāmi* kā atkarīgais komponents, saskaņodamies gan ar vārdu *bērni*, gan *paši* un iekļaudamies saliktajā vārdkopā, to paplašina «*drauga bērni bāreniši paši nesūtāmi*». Tālāk, ņemot vērā, ka particips *nesūtāmi* ir atkarīgs arī no verba *tek* un iederas verbālajā vārdkopā *tek nesūtāmi*, tas kā divkārši atkarīgs komponents sasaista nominālo vārdkopu ar verbālo. Veidojas tāda salikta vārdkopa, kas kļūst identa ar pašu teikumu.

Bet var arī skaidrot vārdu *bāreniši* kā nominālu izteicēju (bez saitiņas) attieksmē pret teikumpriekšmetu *bērni*. Tādā gadījumā citētajā konstrukcijā divi teikumi: 1. *Drauga bērni bāreniši* un 2. *Paši tek nesūtāmi*. Tādā gadījumā konstrukcija «*paši tek nesūtāmi*» ir ne tikai atsevišķs teikums, bet saskaņā ar iepriekš teikto tā ir arī salikta vārdkopa, kas nav nošķirama no predikatīva vārdu savienojuma.

Minētais piemērs nav kas izolēts, bet tipisks latviešu klasisko tautasdziesmu sintaktiskajām konstrukcijām, kurās spilgti atklājas vārdkopu, teikumlocekļu un teikumu tipoloģijas jautājumu ciešā saskare un sarežģītība.

Pievērsīsimies vispirms verbālajām vārdkopām, kā saucam tās, kurās galvenais vārds ir verbs, pēc tam nominālajām vārdkopām, kā saucam tās, kurās galvenais vārds ir nomens vai, nosacīti, arī pronomens, un, beidzot, adverbālajām vārdkopām — kurās galvenais vārds ir adverbs.

1. RAKSTURĪGĀKĀS TAUTASDZIESMU VERBĀLĀS VĀRDKOPAS

Verbālajās vārdkopās ar finīto verbu vai divdabi kā galveno komponentu par atkarīgajiem vārdiem funkcionē verbu infinitās formas — nenteiksme jeb infinitīvs, lokāmie divdabji jeb participi un nelokāmie divdabji jeb gerundiji, kā arī visu pārējo patstāvīgo vārdsķiru vārdu formas.

1) VERBĀLĀS VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO INFINITĪVU UN CITIEM ATKARĪGIEM KOMPLEMENTIEM

a) Verbālās vārdkopas ar vienu atkarīgo infinitīvu

Verbālajās vārdkopās ar infinitīvu kā atkarīgo komponentu centrālais verbs dažās gramatikās skaidrots kā tāds, kam pa daļai ir

palīgverba raksturs.²⁵² Pēc verbiem (skaitā 21), kas uzrādīti J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā kā centrālie komponenti verbālajās vārdkopās ar infinitīvu un piebildes «piem.,»²⁵² varam spriest, ka tie ir tikai verbu atlase. Svarīgi zināt visus verbus, kas savā laikā konstatēti funkcionējam pie infinitīviem kā to pārvaldītāji. Siem verbiem ir īpatnības, kas atļauj tos saistīt semantiskās grupās un nošķirt modalitātes ziņā gan no palīgverbiem, gan pārējiem. E. Soida, neskaitot J. Endzelīna minētos verbus, konstatējusi savā disertācijā vēl 70 citus attiecīgo vārdkopu centrālos verbus un grupējusi tos septiņās semantiskās grupās:

1) vārdkopas ar verbu centrā, kas apzīmē darbības sākumu, turpinājumu un beigas: *turpināt, (ne)beigt, taisīties, iedomāties, nometies, doties, ņemties, steigties, apstāties* (113. lpp.), *nostāties* (116. lpp.);

2) vārdkopas ar verbiem centrā, kas apzīmē virzību vai stāvokli: *iet, nākt, skriēt, braukt, vest, reizot* (118. lpp.);

3) vārdkopas ar verbu centrā, kas apzīmē prasmi, paražu, spēju veikt ar atkarīgo infinitīvu nosaukto darbību: *mācēt, saprast, mīlēt, ierast, aprast, mēgt, (ie)spēt* (119. lpp.);

4) vārdkopas ar verbiem centrā, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi vai arī pretēju nostāju attieksmē pret infinitīva apzīmēto darbību: *apņēmties, cerēt, cisties, domāt (nodomāt, sadomāt), draudēt, dzīties, iedrošināties, kārot, laužties, mēģināt, meklēt, provēt, pūlēties, raudzīt, steigties, tikot* (122. lpp.); *aizkavēties, bities, kaunēties, sargāties, žēlot* (126. lpp.);

5) vārdkopas ar verbiem centrā, kas izsaka bīdrosanos un saskaņu, apņemšanos veikt infinitīva nosaukto darbību: *biedroties, nospriest, norunāt, ņemties, salīgt, sapulcēties* (127. lpp.);

6) vārdkopas ar verbu centrā, kas izsaka pavēli, pamudinājumu, aicinājumu, gribu: *aicināt, didīt, ieradināt, lūgt, piespriest, sūtīt, uzaicināt, uzskubināt* (130. lpp.); *atvēlēt, laist, likt, uzspiest* (131. lpp.);

7) vārdkopas ar verbiem centrā, kas izsaka nejausību vai arī ar infinitīvu izteiktās darbības nepieciešamību: *gadīties, izdoties, lai-mēties, (pie)nākties, pavesties, trāpīties, pieklāties, patīkt, riebties* (134. lpp.) un *palīdzēt* (135. lpp.).

Akad. J. Endzelīna un E. Soidas minētie verbi (kopā 91), kam pakārtojas infinitīvi, nebūt nav vienīgie. Izskatot LD pirmos divus sējumus (13233 dziesmas un to variantus), esam konstatējuši vēl šādus 100 citus verbus kā nenoteiksmes pārvaldītājus (nosaukti iepriekš minēto grupu secībā alfabētiski):

²⁵² Sal.: «Infinitīvs noder arī (pa daļai kā objekts) kā nepieciešams papildinājums zināmiem verbiem, kam pa daļai ir palīgverbu raksturs, tā, piem., *gribēt(ies), drikstēt, varēt, vajadzēt, suolīt, prast, sākt, pavēlēt, vēlēt... (at)āūt, šķīsties... (nuo)minēt... teikt(ies)... sacīt(ies)... dzīrties... lielīties... zināt(ies)... (ie)mācīt(ies)... nuospriest... aizmirst(ies)... aizliegt...»* (LGr. — 789. §, 993. lpp.).

1) *atstāt* I 456,2 v; *audzināt* 3501; (*uz*)*augt* 1587; *aut* («gata-voties») 2509; *gaidīt* I 269,9; *iestāt* 4233; *ņemt* 4805; *palikt* 2764; (*ne*)*pamest* 4143; *paņemt* 2546; *stāvēt* 2663; *uzņemt* 2546 v;

2) *aizjāt* I 2493,4; *aiztecēt* 4089; *atjāt* 5037; *attecēt* 12197; *brist* 506; *celt(ies)* 1340; *dzt* 713; *glaust* 9945; *griezt* 225; *iebraukt* 11111,1 v; *ieirties* 11111,3 v, 5 v; *ieļauties* 11111 v; *ielīgot* 11111,5 v, 9 v; *ielikt* I 1016,1 v; *iepeldēt* 11111,10; *izdzīt* 3336,2 v; *iztecēt* 446; *jāt* 1436; *kāpt* I 765,1,3; *krāpšnāt* 2376; *laist* («skriet») 2253 v; *lavī-ties* 8169,4; *lēkt* 2692,1; *liekt* 12021; *līgot* 5983; *list* 511; *nest* 1486; *nestiegties* 9708; *nogriezties* I 2762,1; *nolaisties* 11111,5 v; *pārpeldēt* 11288; *sajāt* 6493; *satecēt* 7200; *šmaukt* («skriet») 2253 v; *tecēt* 1271; (*ne*)*traukt(ies)* 4246,2; *uzīrties* 11111,5 v; *uzkāpt* 2827; 6179,1; *vīlkt* 703,2 v;

3) *izveikties* 394; *nejaudāt* 7031; *nejēgt* 11607; *neredzēt* («prast») 4836,2; *neveikties* 869,2; *sadoties* («veikties») 392,2 v; *savesties* («veikties») 308;

4) *dievoties* 6398; *gulēt* 503,3; *iegribēties* 11111 v; *mīlēties* 383,6 v; (*no*)*lemt* 1226; *priecāties* 9229; *taisīties* 7772; *pasteigt(ies)* 7855; *steigt* 556,8;

5) *dziedāt* 600,4 v; *lielt(ies)* 641; *zvērēties* 2799,4;

6) *dot* 1172 v; 1496; *atdot* 2221,4, 7, 10—11; *iedot* I 2221,4; *izdot* 2221; (*no*)*laisties* 4754 v; (*ne*)*liegt* 1500; *neļauties* 4754; *novēlēt* 3973; *palaist* 5454; *pavēlēt* 3384; *piesacīt* 3206; *pietikt* 6535; *prasīt* I 2632,1; *raidīt* 4280; *salūgt* 9423,4; *saukt* 2316; *stellēt* («sūtīt») 4265; (*ne*)*vižot* 2133,1;

7) *apnīkt* 12646; *kaitēt* (frazēologismos «kas kait»..., «kas kai-tēja...») 292; *līdzēt* 823; (*ne*)*iztapt* 4009; *noderēt* 2350; *piederēt* 1348; *saderēt* 306; *tikt* («patikt») 396;

8) tautasdziesmās sastopama vēl astotā verbu grupa, kas pārvalda infinitīvus un kas līdzšinējos vārdkopu apcerējumos nav konstatēta. Šās grupas verbi apzīmē strādāšanu. Kā kustību verbi tie tuvi otrai nozīmes grupai. Starpība tā, ka otras grupas verbi apzīmē kustību, kas saistīta ar pārvietošanos telpā, bet šās grupas verbi apzīmē kustību, kas izpaužas roku darbībā un parasti nav sais-tīta ar darbības vietas maiņu. Kā šādi verbi, infinitīvu pakārtotāji, konstatēti: *adīt* 7312; *cirst* 708, 1—2, 5—6; *kaldināt* 5369; *lauzt* 1268,1; *segt* 5036; *skaitīt* (naudu) 6042,1; *taisīt* 2282; 10177; *uzklāt* (palagu) 7485,1.

Pavisam tād konstatēti ap 200 verbu²⁵³, kas pārvalda infinitīvus. Ja izskatītu visas LD, meklējot verbu, kas pārvalda infinitīvus,

²⁵³ Verbu skaits precīzi nav minēts tāpēc, ka nav izdarīta attiecīgo verbu leksiska analīze, nosakot verbu nozīmes. Dažos gadījumos refleksiīvās verbu formas izsaka citu nozīmi nekā aktīvās, bet, nosakot minēto verbu skaitu, šīs formas nav šķīrotas un skaitītas īpaši. Verbu nošķiršana pēc leksiskās nozīmes atkarā no verbu priedekļiem arī nav dažos gadījumos ievērota.

noteikti atrastu vēl virkni citu. Tādā kārtā rodas pamats apšaubīt uzskata pareizību, it kā vārdiem, kas pakārto infinitīvus, būtu pa daļai palīgverbu raksturs (sk.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa «Verbālā sastata izteicēja pirmajai daļai, tāpat kā saītiņai nominālajā un adverbiālajā sastata izteicējā, teikumā ir palīgloka,» 32. lpp.). Nevar taču simtiem verbu piedēvēt palīgverbu dabu, kaut arī daļēju, tikai tādēļ, ka tie nefunkcionē vieni paši kā subjekta darbības nosaucēji, bet kopā ar infinitīvu. Tāds lietojums nebūt nepauž to, ka galveno verbu leksiskā nozīme vārdkopās būtu zudusi, ierobežota vai citādi kā nepilnīga, kas dotu pamatu tos uzlūkot daļēji par palīgverbiem. Jautājums par galveno verbu dabu vārdkopās ar infinitīvu izšķirams, lai norobežotu vienkāršos teikumlocekļus no saliktajiem resp. sastata teikumlocekļiem. Ir principiāla starpība funkciju ziņā starp nosauktajiem pilnnozīmes vārdiem un īstajiem palīgverbiem (nepilnas nozīmes vārdiem) kā infinitīvu pakārtotajiem. Par palīgverbiem, kā zināms, sauc verbus, kam nav patstāvīgas jeb pilnas leksiskas nozīmes. Tādi vārdi, kā norādīts Lielajā padomju enciklopēdijā, «tiek lietoti nominālā izteicējā, kā arī darinot saliktas (perifrastiskas) verbu formas».²⁵⁴

b) Triju vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu

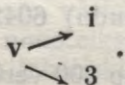
Verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu var tikt paplašinātas ar trešo komponentu. Atkarā no tā, vai trešais komponents atkarīgs no galvenā verba vai no infinitīva, vai arī no tiem abiem, veidojas atšķirīgas iekšējas struktūras vārdkopas.

Ja verbālās vārdkopas atkarīgais infinitīvs pakārto sev vienu vārdu, kas nav atkarīgs no galvenā verba, veidojas vienkārša paplašināta vārdkopa ar trim komponentiem, ko grafiski var attēlot tā:

$$v \rightarrow i \rightarrow 3,$$

kur *v* nozīmē galveno verbu, *i* — atkarīgo infinitīvu kā otru vārdkopas komponentu un *3* — vārdkopas trešo komponentu.

Ja verbālajās vārdkopās ar atkarīgo infinitīvu trešais komponents pakārtots galvenajam verbam, veidojas saskaņā ar definīciju salikta vārdkopa, ko grafiski var attēlot tā:

Ja verbālajās vārdkopās trešais vārds ir infinitīvs, tad šīs vārdkopas parasti ir paplašinātas vēl arī ar citiem komponentiem — ce-

²⁵⁴ Большая советская энциклопедия. — Изд. 2-е. — М., 1951. — Т. 9. — С. 354.

turto, piekto u. c. Pie tam šādos paplašinājuma gadījumos vārdkopa dažkārt neietilpst vairs tikai vienā teicienā kā teikuma struktūras elementā, bet viens vārdkopas komponents var atrasties, piemēram, virsteicienā, otrs — paligteicienā:

Tautu dēlis nezīnāja, Kā iesākti bīdināt. 6239

Atkarīgo infinitīvu, kas savukārt pakārto sev otru infinitīvu kā verbālās vārdkopas trešo komponentu, konstatēts ierobežots daudzums: (ie)sākt (I), ņemt (I); braukt (II), (aiz)iet (II), jāt (II), nākt (II), nest (II); mācīties (VI); palīdzēt (VII), kur cipari iekavās norāda semantiskās grupas, kas minētas iepriekš. Piemēri:

Es šķitos krustdēlam Tāļu braukt liksti cirst. 1663
Es jums gribu palīdzēt Rozēm dārzu apdarīt. I 296,1
Kā varēju to panākti, Ņemt gabalu vizināt. 4890,10

Kā trešais komponents no verbu formām šais vārdkopās funkcionē vēl divdabis ar -dams:

Nesagaidu bāleliņus, Iem' gulēt raudādama. 12,3
Dziedādama malti gāju, Ar valodu istabā. 619,4

Visbiežāk lietojamais verbālo vārdkopu trešais komponents ir nomens vai pronomens atkarīgajos locījumos. Tas var būt pakārtots gan tieši, proti, bez prepozīcijas palīdzības kā aprepozicionāla locījuma forma (kas aplūkojamās vārdkopās atkarīga no verba), gan netieši — ar prepozīcijas palīdzību.

Piemēri ar trešo komponentu ģenitīva, datīva, akuzatīva un lokatīva locījumos tiešā pakārtojumā:

Ja zinies ļaužu būt, Met miedziņu maliņā. 4693,1
Pūt, ziemeli, nelaid salnas, Laid ābelei noziedēt. 2755
Kas karā kāvušies, Lai nāk rokas nomazgāt. 4261,5
Kalnā kāpu raudzīties, Kas ar manu tēva zemi; 3807

Piemēri ar trešo komponentu ģenitīva un akuzatīva resp. instrumentāla locījumos netiešā pakārtojumā:

Ja tev dziesmas pietrūkušas, Nāc pie manis tapināt. 927
Vai, māršiņa, brāja sieva, Ej par mani parunāt. 8097,1
Ar dziesmām malti gāju, Ar valodu istabā. 619,2
Nedod, Dievs, neliec, Laime, Ar atraītni sasatikt: 9712,5

Bieži kā verbālo vārdkopu trešais komponents lietojams vietas, laika, daudzuma vai veida adverbs:

Tautiets, mani vainodams, Tāļu gāja lūkoties. 8940,1
Bij man viena balta puķe, Nezināju, kur stādīt. 5035,2
Puķu pinu vainadziņu, Cerēj' ilgi nenesāt. 6080
Kura laba mātes meita, Divreiz jāju bīdināt. 592,5
Tautietim tāda mēle Kā tam purva strazdiņam:
Dzied purviski, dzied āriski, Man' māsiņu vilināt. 600,4 v.

Retāk kā verbālo vārdkopu trešais komponents lietojams pava-
doņa adverbs *lidzi*:

Neteic mani tu, tautiet, Kad ļautiņi nicināja;
Dzirdi citu nicinot, Palīdz līdzī nicināt. 8748

Reti šā tipa vārdkopās lietojams nolūka adverbs *tišām*
(resp. *tiši*, *tišu*):

Eim' stalli, sedloj' bēri, Jāš' tišām apraudzīt,
Jāš' tišām apraudzīt, Vaj tā nāca, vaj nenāca. 5256
sal. *tiši* 5256,3; *tišu* 5256,2.

c) Četru vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu

Četru vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, salīdzinot
ar triju vārdu verbālajām vārdkopām ar atkarīgo infinitīvu, veidojas
kā šo vārdkopu paplašinājums. Šai sakarā jāizšķir verbālais, nomi-
nālais un adverbijālais paplašinājums. Par verbālo paplašinā-
jumu saucam jauna komponenta pievienojumu kādai vārdkopai,
kurā jaunā komponenta pakārtotājs vārds ir verbs. Triju vārdu ver-
bālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu varēja veidoties tikai uz ver-
bālā paplašinājuma pamatiem, jo vienkāršajā vārdkopā, kas ir tās
pamatā, ir tikai verbu formas. Paplašinoties šīm triju vārdu vārd-
kopām ar ceturto komponentu, iespējami trejādi paplašinājuma veidi
atkarā no tā, kādas morfoloģiskas kategorijas komponentam cetur-
tais komponents pakārtojās. Ja tas pakārtojās galvenajam verbam
(kā pirmajam komponentam) vai no tā atkarīgajam infinitīvam (kā
otram komponentam), paplašinājums ir verbāls. No triju vārdu ver-

bālo vārdkopu tipiem $v \rightarrow i \rightarrow 3$ un $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix}$ ar verbālo paplašinā-
jumu iegūstam šādus četru vārdu verbālo vārdkopu tipus:

1) $v \rightarrow i \rightarrow 3$; 2) $v \rightarrow i \begin{matrix} \nearrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$; 3) $v \rightarrow i \rightarrow 4$; 4) $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix} \rightarrow 4$.

Pirmie divi tipi iegūti no tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$, trešais un ceturtais —

no tipa $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix}$. Praktiski tipi $v \rightarrow i \rightarrow 3$ un $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \end{matrix} \rightarrow 4$ nav viens

no otra nošķirami. Tāpēc atzīmējami kā reāli nošķirami trīs četru
vārdu verbālo vārdkopu tipi, kas iegūti no triju vārdu verbālo vārd-
kopu tipiem ar verbālo paplašinājumu.

Pirmkārt, $v \rightarrow i \rightarrow 3/4$, piemēram:

$\searrow 4/3$

Man neļāva bārītei, Ne pūriņa piedarīt.²⁵⁵ 5080,1
 4 1 3 2

Otrkārt, $v \rightarrow i \begin{matrix} \nearrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$, piemēram:

Ozoliņš lielijās Saulei sakņu nerādīt. 2799,2
 1 4 3 2

Par trešo komponentu atzīstam locījuma formu, par ceturto — ad-
 verbu.

Ja no infinitīva atkarīgie vārdkopas trešie un ceturtie komponenti ir locījumu formas, rodas jautājums, kā noteikt, kura no locījuma formām ir vārdkopas trešais, kura — ceturtais komponents. Par trešo komponentu atzīstam to locījuma formu, kas teikumā funkcionē par papildinātāju, par ceturto — to, kas funkcionē par apstākli. Ja abi komponenti ir papildinātāji, tad par trešo atzīstams tiešais, par ceturto — netiešais papildinātājs. Ja abi no infinitīva atkarīgie vārdi ir netiešie papildinātāji, tad par attiecīgās vārdkopas trešo komponentu atzīts tas, kas noformēts ar ģenitīva resp. datīva locījumu, ja ceturtais ir noformēts ar datīva resp. instrumentāļa vai lokatīva locījumu.

Treškārt, $v \rightarrow i \begin{matrix} \nearrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$, piemēram:

Tur tek jauni kara vīri Ik rītiņa mazgāties. 4261,9
 4 1 3 2

Triju vārdu verbālo vārdkopu var paplašināt arī, pakārtojot ceturto vārdu trešajam vārdam. Atkarā no trešā vārda morfoloģiskās kategorijas paplašinājums var būt nomināls vai adverbīāls.

Par nominālo paplašinājumu saucam jauna komponenta pievienojumu kādai vārdkopai, kurā jaunā komponenta pakārtotājs vārds ir nomens vai pronomens.

No triju vārdu verbālo vārdkopu tipiēm $v \rightarrow i \rightarrow 3$ un $v \rightarrow i \begin{matrix} \nearrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix}$ ar nominālo paplašinājumu iegūstam šādus četru vārdu verbālo vārdkopu tipus:

$v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ un $v \rightarrow i \begin{matrix} \nearrow 3 \\ \searrow 4 \end{matrix} \rightarrow 3 \rightarrow 4$

Pirmais no šiem tipiēm kā tāds, kurā realizējas viena vārda sēcijs

²⁵⁵ Seit un turpmāk vārdkopu komponenti norādīti ar cipariem.

pakārtojums otram, pēc būtības ir vienkāršas paplašinātas vārdkopas tips. Piemēram:

Maz' būdama es pabēgu Zem māmiņas vilnainītes;
Nu es liela, nu nevaru izbēgt ļaužu valodiņū. 8686,1

1 2 4 3

Otra tipa piemērs:

Es iegāju padziedāt Zaļajā birzītē; 469

1 2 4 3

Cetru vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, kuras izprotamas kā radušās no triju vārdu verbālajām vārdkopām ar nominālo paplašinājumu, pēc struktūras uzlūkojamas arī kā vienkāršas verbālās vārdkopas $v \rightarrow i$ apvienojums ar vienkāršu nominālu vārdkopu $3 \rightarrow 4$. Tādā gadījumā vienkāršās nominālās vārdkopas galvenais komponents pakārtojas vai nu vienkāršās verbālās vārdkopas $v \rightarrow i$ atkarīgajam komponentam, veidojot tipu $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$,

vai arī pakārtojas galvenajam verbam, veidojot tipu $v \begin{matrix} \nearrow i \\ \searrow 3 \rightarrow 4 \end{matrix}$. At-

skaitot tipu $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$, visi pārējie četru vārdu verbālo vārdkopu tipi saskaņā ar izvirzīto definīciju ir saliktu vārdkopu tipi.

Beidzot, jārunā arī par triju vārdu verbālās vārdkopas adverbiālu paplašinājumu. Par adverbiālu paplašinājumu saucam jauna komponenta pievienojumu kādai vārdkopai, kurā jaunā komponenta pakārtotājs vārds ir adverbs. Adverbs (kā 3. komponents) varētu pārvaldīt citu adverbu, kas apzīmē tā mēru vai pakāpi, bet aplūkojamā tipa vārdkopu robežās ekscerpētais materiāls šāda paplašinājuma ilustrēšanai nav devis piemēru.

Teorētiski iespējamo četru vārdu verbālo vārdkopu tipu konkrēto realizāciju (Latvju Dainās) tuvāk neaplūkosit.

d) Piecu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu

Jo vārdkopās vairāk komponentu, jo vairāk tās apjoma ziņā tuvojas tā teikuma robežām, kurās tās ietilp, jo lielāka to strukturālā dažādība.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas radušās uz četru vārdu verbālo vārdkopu bāzes ar verbālo un nominālo paplašinājumu.

Ikviena četru vārdu verbālā vārdkopu tipa verbālais paplašinājums teorētiski dod divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus atkarā no tā, vai paplašināts galvenais verbs vai atkarīgais infinitīvs. Pie-

mēram, četrus vārdus verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ verbālais

paplašinājums dod šādus piecus vārdus verbālo vārdkopu tipus:

I $v \rightarrow i \rightarrow 3$

un

II $v \rightarrow i \rightarrow 3$

↘ 4
↘ 5

↘ 4 ↘ 5

I, Tur tev liks malku cirst, Tur liks krāsnes kurināt. I 2624,1
5 4 1 3 2

II, Zvejnieciņš agri cēle Tīkliem dzijas šķeterēt. 9551
4 1 5 3 2

Salīdzinot minēto tipu piecus vārdus verbālās vārdkopas ar četrus vārdus verbālajām vārdkopām, uz kurām tās iespējams reducēt, redzams, ka redukcijas paņēmieni dod dažādus rezultātus. Tas ir, varam nonākt arī pie cita tipa četrus vārdus verbālās vārdkopas kā bāzes, uz kuras pamata noticis paplašinājums. Tā tips

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ var tikt saistīts ar tipu $v \rightarrow 3$ kā bāzi un tips
↘ 4
↘ 5

$v \rightarrow i \rightarrow 3$ ar tipu $v \rightarrow i \rightarrow 3$ kā bāzi. Citiem vārdiem, grūti no-
↘ 4 ↘ 5 ↘ 4

sakāma ceturtā un piektā komponenta primaritāte. Kur tas nepieciešams, to var noteikt, izejot no attiecīga tipa vārdkopas konteksta. Vārdkopu paplašinājuma problēma šeit skarta tikai, norādot vispārīgās paplašināšanas iespējas, bet neatrisinot vārdkopu savstarpīgo attiecsmju jautājumu.

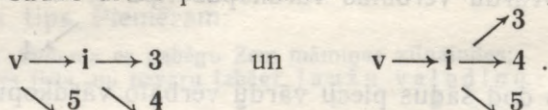
Aplūkojamo piecus vārdus verbālo vārdkopu gadījumā par bāzi atzīta vārdkopas $v \rightarrow i \rightarrow 3$ uz tā pamata, ka šai vārdkopā katrs

↘ 4

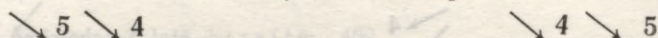
verbs pārvalda savukārt kādu nomen vai adverbu. Tas atzīstams par normālāku stāvokli nekā tāds, kurā viena no vārdkopas verba formām pakārto divus vārdus, bet otra verba forma nepakārto nevienu vārdus.

Četrus vārdus verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ verbālais papla-
↘ 4

šinājums dod šādus divus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus:

Praktiski tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nav nošķirams no tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$,

kas aplūkots iepriekš, un tāpēc tālākajā analizē nav ņemams vērā.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 4$ sastopams sa-

mērā reti. Piekto komponentu tanī nosakām attieksmē pret trešo un ceturto pēc teikumlocekļa funkcijām. Ja no infinitīva atkarīgajiem komponentiem tikai viens funkcionē teikumā par apstākli, tad tas uzlūkojams par piekto komponentu:

Kurš kūmas kumeliņš papriekši skrēja,
Tam teku papriekši auziņu dot. 1381 v

4 1 5 3 2

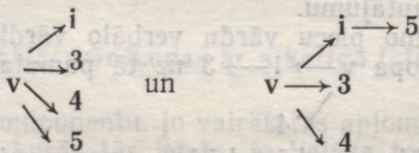
Ja no infinitīva atkarīgajiem komponentiem divi funkcionē teikumā par apstākļiem, tad par piekto komponentu uzlūkojami, salīdzinot ar vietas, laika un cēloņa apstākļiem, retāk lietojamie, proti, cēloņa vai nolūka apstākļi:

Es nevaru tevis dēļ Sevis daiļi darināt. 3630

1 5 5 3 4 2

Līdzīgas konstrukcijas pie galvenā verba *dzirties* 9581.

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow 3$ verbāls paplašinājums dod divus piecu vārdu verbālās vārdkopas tipus:

Vārdkopas tips $v \rightarrow 3$ sastopams ļoti reti. Ekscerpētajā mate-

riālā konstatēti tikai divi piemēri:

Vakarā kalnā kāpu Uz akmeņa gaviļēt. 224,9
 5 4 1 3 2
 Tur tev dos pupas malt, Vara bungas rībināt; 2627
 5 4 1 3 2

Vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3$ praktiski nav nošķirams no iepriekš
 $\searrow 4$
 aplūkotā tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ (sk. 151. lpp.).
 $\searrow 4$
 $\searrow 5$

Cetru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ verbāls paplašinājums teorētiski var dot šādus piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus:

$v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ un $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$. Taču praktiski tips
 $\searrow 5$ $\searrow 5$

$v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ nav nošķirams no četru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nomināla paplašinājuma $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$.
 $\searrow 5$ $\searrow 4$

Tāpat vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 4$ praktiski nav nošķirams
 $\searrow 5$

no parastākas četru vārdu verbālās vārdkopas tipa $v \rightarrow i \rightarrow 3$ nomināla paplašinājuma $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$.
 $\searrow 4$ $\searrow 4$

Ja nu verbālais paplašinājums zināmos gadījumos var tikt uzlūkots kā nomināls paplašinājums atkarā no tā, kādu vārdkopas tipu pieņem par paplašinājuma bāzi, tad redzam, ka vārdkopu paplašināšanās ir īpaša problēma, kas prasa speciālus pētījumus.

Piecu vārdu verbālās vārdkopas tips $v \rightarrow i \rightarrow 3 \rightarrow 5$ ir visbiežāk
 $\searrow 4$

sastopamais no visiem pārējiem piecu vārdu verbālo vārdkopu tipiem. Tā kā piektais komponents teikumā funkcionē par apzīmētāju, tad

šai tipā izšķirami divi paveidi atkarā no tā, vai piektais komponents ir nesaskaņotais vai saskaņotais apzīmētājs. Trešais komponents parasti funkcionē teikumā par papildinātāju:

Druvāi man saule lēca, Druvāi saule notecēja:
Es cerēju dziedādama Tēvu zemi paturēt. 3735
1 4 5 3 2

Dārzā gāja tautu meita, Savas rozes noravēt,
4 1 5 3 2

Stallī gāja tautu dēls, Barot savu kumeliņu. 6439
4 1 2 5 3

Nekavējoties pie pārējiem tipiēm, jāatzīmē, ka tuvāk aplūkot piecu vārdu verbālo vārdkopu tipus ar atkarīgo infinitīvu ir speciāla pētījuma uzdevums. Šeit norādījām tikai uz šo vārdkopu struktūras izpratnes vispārīgākajiem principiem.

e) Sešu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu

Sešu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu līdz ar vārdu, kas pievienojas galvenajam verbam un funkcionē teikumā kā teikumpriekšmets, aptver vesela klasiskā tautasdziesmu teikuma apjomu. Šādi teikumi savukārt aptver klasiskās četrindes pusi — divi rindas. Vērojama noteikta likumība sešu vārdu verbālās vārdkopas sadalē pa divi rindām. Šī sadale neatspoguļo tikai tautasdziesmu pantmēra un kompozīcijas spaīdu, kuru dēļ katrā rindā jābūt vārdiem ar kopīgo zilbju skaitu no 6 līdz 8 trohajiskās dziesmās un 9 līdz 12 daktiliskajās dziesmās. Tāda sadale atspoguļo arī sintagmas teikumā resp. pašas vārdkopas ritmomelodiku. Šai ziņā vērojamas divas sešu vārdu verbālo vārdkopu grupas. Tās nosakām pēc galvenā verba un infinitīva vietas rindā resp. sintagmā.

Pirmajā grupā, kas skaita ziņā lielāka par otru, ietelp tās sešu vārdu verbālās vārdkopas, kam vienā rindā (resp. sintagmā) galvenais verbs (resp. vārdkopas pirmais komponents) ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem un otrā rindā (resp. sintagmā) atkarīgais infinitīvs (resp. vārdkopas otrs komponents) ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem. Šādu vārdkopu puses nosaucam attiecīgi par galvenā verba sintagmu un par infinitīvsintagmu. Piemēros sintagmas šķirtas ar paralēlām svītrīnām:

Naraid' gauži, sila priede, Neba tevi skaliem cirta,
Cērt istabas pamatiem, // Daiļu dziesmu klausīties. 708,2
1 6 4 5 3 2

Ne mūžam es nevaru // Tai ciemā kāzu dzert,
4 1 6 5 3 2

Zīnu savu arājiņu // Tai ciemā neatrast. 10346

1 5 3 6 4 2

Otrā grupā ietelp tās sešu vārdu verbālās vārdkopas, kam vienā rindā (resp. sintagmā) gan galvenais verbs, gan arī atkarīgais infinitīvs ar zināmiem atkarīgajiem vārdiem un otrā rindā (resp. sintagmā) pārējie atkarīgie vārdi. Šādu vārdkopu puses nosacīti saucam attiecīgi par verbālo sintagmu un par nominālo sintagmu, piemēram:

Trauc' pie laika ceļu griezt // Dižvalodas cilvēkam, 8976

1 6 3 2 4 5

Gulēt glaužu sav' galviņu // Pie pelēka akmintiņa. 9945

2 1 5 3 6 4

Sodien jāju lūkoties // Daiļas ciema dzeltainītes I 1332,2

4 1 2 6 5 3

Verbālajā sintagmā parasti atrodams kā vārdkopas komponents aprepozicionāla ģenitīva, datīva vai akuzatīva forma, kas teikumā funkcionē par papildinātāju, vai arī adverbs. Nominālajā sintagmā parasti atrodams kā vārdkopas komponents prepozicionāla locījuma forma ar apzīmētāju, kura teikumā funkcionē par netiešo papildinātāju vai apstākli.

Ja četrus vārdu verbālās vārdkopas varēja izskaidrot kā triju vārdu verbālo vārdkopu paplašinājumus un attiecīgās piecu vārdu vārdkopas kā četrus vārdu vārdkopu paplašinājums, tad sešu vārdu vārdkopas skaidrot kā piecu vārdu vārdkopu paplašinājumus nav vairs racionāli. Neracionalitāte rodas sakarā ar to, ka ir galvenais verbs, ir atkarīgs infinitīvs visai bieži pakārto katrs sev vienādas kvalitātes komponentus, kuru nošķiršanai būtu jārada sarežģīta terminoloģija. Jau piecu vārdu verbālo vārdkopu apskatā sastapāmies ar grūtībām nošķirt trešo komponentu no ceturtā gadījumos, kuros tie abi pakļauti vienai verba formai.

Sešu vārdu verbālo vārdkopu struktūra kā īpatnējs apvienojums reducējama uz divu verbālu vārdkopu summu. Vienas verbālās vārdkopas centrs ir galvenais verbs, otras centrs — atkarīgais infinitīvs. Tādā kārtā nonākam vai nu pie divu triju vārdu vārdkopu apvienojuma, vai arī pie vienas divu vārdu un otras četrus vārdu vārdkopas apvienojuma. Šāds apvienojums nav mehānisks vārdkopu summējums, bet analītisks paņēmieni sešu vārdu vārdkopas struktūras atklāšanā. Sešu vārdu verbālās vārdkopas grupējam tipos pēc tā, cik vārdu pārvalda galvenais verbs. Tuvāk šīs grupas šeit neaplūkojam.

f) Septiņu vārdu verbālās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu

Lielākais vārdu skaits, kas ietveras kā vārdkopas komponenti verbālajās vārdkopās ar atkarīgo infinitīvu, ir septiņi²⁵⁶. Tāpat kā sešu vārdu verbālās vārdkopas — tās aptver vesela teikuma apjomu resp. četrindes pusi, t. i., divas rindas, un dalāmas sintagmās, kas atbilst dziesmas rindām. Sintagmas tāpat raksturojamas pēc galvenā verba un atkarīgā infinitīva pozīcijas dziesmas rindā. Piemērs ar galvenā verba sintagmu un infinitīvsintagmu:

Visu dienu mežā gāju // Meža dziesmas klausīties: 1740,9
7 2 6 5 1 4 3 2

Piemērs ar verbālo sintagmu un nominālo sintagmu:

Liec man jauki padzīvot // Galā kādu vasariņu 9869
1 3 4 2 7 6 5

Struktūras ziņā šīs vārdkopas, salīdzinot ar sešu vārdu verbālajām vārdkopām, nedod nekā jauna. Atšķirība te tikai vārdu skaitā, ne uzbūves principos. Izdalīt kādas apakšgrupas šeit nav racionāli, jo septiņu vārdu verbālo vārdkopu ir ļoti maz. Iznāktu katrs konkrētais piemērs iederīgs savā tipā.

*

Aplūkojot verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, centāties parādīt, kāda nozīme ir šiem abiem komponentiem vārdkopu paplašināšanā, saliktu vārdkopu darināšanā. Redzējām, ka vārdkopas kodolam — divām verbu formām (galvenajam verbam un atkarīgajam infinitīvam) ir spēja, katram pakārtojot vēl citas infinitās verbu formas (infinitīvus, supīnus, participus, gerundijus), bet galvenokārt nomenus, pronomenus un adverbis, izaugt līdz tik komplicētām vārdkopām, kas aizņem visu attiecīgā teikuma apjomu. Tāda pati spēja paplašināties ir vārdkopām ar galveno verbu un atkarīgo subjekta divdabi. Tā kā šo vārdkopu paplašināšanās principā nedod nekā jauna (atskaitot divdabja teicienus), tad pie to aplūkojuma vairs nekavēsimies.

Ipatnējas ir verbālās vārdkopas ar atkarīgo objekta divdabi. Tāpēc tās aplūkojamas īpaši.

²⁵⁶ Astoņu vārdu vārdkopas sastopamas izolētos gadījumos, kuros pārkāpti klasisko tautasdziesmu kompozīcijas likumi, izplešot teikumu uz trim rindām:

Kad iedama tautiņās, Sedz [zīdautiņu] zem baltas vilnanītes,
1 2 3 4 5 6 7 8

Asariņas noslaucīt Tautu galda galiņā. 5036

3 2 6 5 4

2) VERBĀLĀS VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO OBJEKTA DIVDABI UN CITIEM ATKARĪGIEM KOMPLEMENTIEM

Par objekta divdabjiem saucam tos, kas apzīmē darbību, kuras veicējs jeb subjekts ir cits nekā vārdkopas galvenā verba nosauktās darbības veicējs. Objekta divdabja nosauktās darbības veicējs var būt teikumā vai nu tiešais (akuzatīvā resp. noliegtos teikumos ģenitīvā izteiktais), vai netiešais (datīvā izteiktais) papildinātājs eksplīcitā (nosauktā) vai arī implicītā (tieši nenosauktā, bet no konteksta izprotamā) formā. Objekta divdabja nosauktās darbības veicējs teikumā var palikt neminēts, ja šo darbību grib izsacīt kā vispārinātas vai nenoteiktas personas darbību.

Verbālās vārdkopas ar objekta divdabi kā atkarīgo komponentu aplūkosim pa grupām, izejot no šo divdabju subjekta formas un funkcijas teikumā: pirmkārt, vārdkopas ar tiešo papildinātāju, otrkārt, vārdkopas ar netiešo papildinātāju. Vārdkopas ar implicītu (nenosauktu) divdabi izteiktās darbības subjektu aplūkotas attiecīgi pie iepriekšējām grupām.

Objekta divdabji iekļaujas kā divkārši pakārtoti saliktajās vārdkopās. Atraut tos no pakārtotajām locījumu formām resp. no papildinātājiem un aplūkot kā vienkāršo vārdkopu komponentus nozīmētu neievērot valodas vēsturiskās attīstības procesu. Gadījumos, kuros objekta divdabis funkcionē teikumā bez papildinātāja kā attiecīgā divdabja subjekta, konteksts dod pamatu implicītā papildinātāja noteikšanai. Izteiksme ar implicīto papildinātāju jāatzīst par valodas tālākas attīstības produktu, salīdzinot ar izteiksmi, kurā eksplīcits subjekts pie objekta divdabja.

a) Saliktās verbālās vārdkopas ar atkarīgajiem objekta divdabjiem ar *-ām (ies)*, *-am (ies)* resp. *-ot* un atkarīgajām akuzatīva resp. ģenitīva formām

Vispirms aplūkosim konstrukcijas, kurās atkarīgie akuzatīvi resp. (noliegtos teikumos) ģenitīvi funkcionē par atkarīgo objekta divdabju subjektiem, pēc tam konstrukcijas, kurās tie funkcionē par šo divdabju objektiem.

Tā kā divdabji ar *-ām*, *-am* pēc cilmes ir akuzatīva locījuma formas, tad saprotams, ka tās biežāk nekā divdabji ar *-ot* lietojamas pie akuzatīva (resp. ģenitīva) formas nomeniem un pronomeniem kā šo divdabju subjektiem.

Šo divdabju subjektu sintaktiskās funkcijas līdzšinējā latviešu

valodnieciskajā literatūrā skaidrotas dažādi. K. Milenbahs tās atzīst par papildinātājiem²⁵⁷, J. Endzelīns turpretim atzīmē:

«Nelokāmās formas ar *-m*... ir vispirms predikātivas blakus nomeniem (akuzatīvā vai — ar negācijām — arī ģenitīvā), kas ir atkarīgi no kāda «verbum sentiendi» un «declarandi.» (LGr., 798. §a, 1001. lpp.) Šāda uzskatu atšķirība liek jautājumu apskatīt detalizēti turpmāk teikumlocekļu apskatā.

Vispirms nosauksim galvenos verbus, kas pārvalda reizē kā atkarīgos divdabjus ar *-ām*, *-am* un *-ot*, tā arī to subjektus. Bez K. Milenbaha uzrādītajiem vārdiem J. Endzelīns LGr., 798. § a, piemēros dod vēl šādus: *cerēt*, *gribēt*, *paredzēt* un *zināt*.

Mūsu ekscerpētajā materiālā bez tiem konstatēti vēl citi galvenie verbi. Sekojošā sarakstā, kurā uzrādīti arī iepriekš atzīmētie, no jauna konstatētie retināti: *atrast*, *atstāt*, *cerēt*, *ciest*, *dzirdēt*, *gaidīt*, *gribēt*, *ieraudzīt*, *iztecēt*, *izdzirst*, *just*, *pamest*, *paredzēt*, *pazīt*, *redzēt*, *riet*, *sacīt*, *sagaidīt*, *svētīt*, *šķist*, *teikt*, *ticēt*, *zināt*.

J. Endzelīns, vispirms minējis piemērus, kuros formām ar *-m* ir intransitīva vai (vismaz sākumā) pasīva nozīme, aizrāda:

«Vēlāk radušies ir savienojumi, kur no transitīvi izjūstas formas ar *-m* ir atkarīgs vēl objekts akuzatīvā; tā, piem., *es pametu* (var.: *atstāju*) *bāleliņu kumeliņu seglūojam* (var.: *seglūojot*) BW 456,2 var.» (LGr., 798. §a, 1001. lpp.)

Šādas saliktas paplašinātas verbālās vārdkopas ar atkarīgo divdabi ar *-ām*, *-am*, *-ot* neveido divdabja teicienus, jo divdabis ar *-ām*, *-am*, *-ot* kā citu vārdu pakārtotājs nav savrupināms no akuzatīva resp. ģenitīva kā sava darbības subjekta, kas atkarīgs no finītā verba. Tāpēc piemēros dotas līdzās kā saliktās nepaplašinātās, tā arī saliktās paplašinātās vārdkopas, norādot tanīs tikai triju vārdu (galvenā verba, atkarīgā divdabja un tā subjekta) kodolu:

Es *atradu* *bāleliņu* Ar *kalpiņu* runājam. 9622

Es *izdzirdu* *ganu* puisī Ar *bērziņu* baramos. 2767,3

Es *redzēju* sav' *bāliņu* Baltas kājas aunamies,

Baltas kājas aunamies, Kumeliņu seglūojot. I 456,4

Nij *svētīji* svētdienīnas, Nij *saulītes* norietam. 6843,1

Konstrukcijās, kurās no galvenā verba atkarīgie akuzatīvi funkcionē nevis par atkarīgo objektu divdabju subjektiem, kā iepriekš aplūkotojos gadījumos, bet par šo divdabju objektiem, akuzatīvi ir divkārti pārvaldīti. Tas nozīmē, ka teikumā sastopamie akuzatīvi ir reizē papildinātāji kā finītajam verbam, tā arī atkarīgajam divdabim. Turpretim iepriekšējos gadījumos akuzatīvi teikumā

²⁵⁷ «Pēc darbības vārdiem ieraudzīt, redzēt, dzirdēt, sacīt, atrast, šķist, teikt, gaidīt u. c. nostājas pārrunājamais divdabis kā papildītājs...»

(Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 234,4. §, 145. lpp.)

bija vienkārši pārvaldīti. Tos pārvaldīja finītie verbi. Abi vārdkopu tipi resp. abas attieksmes starp akuzatīvu un divdabi redzamas piemērā:

Ciešu zirgu netekot, Zobeniņu nemēdzot,
Laužu valod'ī neciešu Ap seviemi runā jot. 9056,

kur trīs vārdkopas. Pirmā: *ciešu zirgu netekot* ar objekta divdabi un no finītā verba atkarīgu akuzatīvu kā šā divdabja subjektu. Otrā: *ciešu zobeniņu nemēdzot* ar subjekta divdabi un no tā atkarīgu akuzatīvu. Trešā (tās kodols): *valodu neciešu runā jot* ar objekta divdabi un divkārši pārvaldītu akuzatīvu.

Atkarīgā divdabja subjekts nav lietojams gadījumos, kuros ar divdabi izteiktā darbība uztverama kā vispārinātas vai neno-
noteiktas personas darbība:

Sava laika bite gaida, Sava laika lakstīgala;
Sava laika meita gaida Vainadziņu noņemam. 6214,1

Es raudāti nedziros, Man raudiņa pati nāk:
Dzirdu savu augumiņu Tuvu, tāļu niecinām. 8418

Pasvītrotot verbālās konstrukcijas pasīvo raksturu, šais gadījums lietojams pasīvais divdabis ar *-ām*, *-am*, kas funkcionē tikai kā objekta divdabis, pārējos gadījumos lietojams aktīvais divdabis ar *-ot*:

Jo tie ļaudis daudz runāja, Jo es nieka nebēdāju,
Zinu savu vainadziņu Pa godam valkā jot. 8483
Es redzēju Lietuvēja Vaskiem pilis mūrē jot. 2617,5

Saliktajām vārdkopām ar atkarīgajiem objekta divdabjiem ar *-ām*, *-am*, *-ot* kā sintaktiskām konstrukcijām latviešu literārās valodas vēsturē ir dažāda produktivitātes tendence. Tās bijušas populāras zināmos 17. gs. garīgajos tekstos, kā to liecina P. Šmits pētījums par Glikas bībeles valodu.²⁵⁸ Atzinis, ka attiecīgās konstrukcijas senāk ļoti bieži lietotas, kā to liecina tautasdziesmas, P. Šmits aizrāda, ka:

«Visiem šādiem piemēriem par spīti šādas konstrukcijas ir gandrīz jau galīgi izskaustas no mūsu rakstu valodas. Jādomā, ka viss tas ir noticis pēc vācu valodas priekšzīmes. Tā kā nu līdzīgu konstrukciju nav arī krievu valodā, tad pat pirmie latviešu rakstnieki, diemžēl, nebija nākuši uz domām lietot šādus īsti latviskus teikumus. Bet arī tagad vēl nebūt nebūtu par vēlu lūkot pamazām atdzīvināt minētās konstrukcijas, jo galīgi izmirušas viņas tomēr nav nedz tautas valodā, nedz arī rakstos.»²⁵⁹

Kā liecina E. Soidas pētījums par vārdkopām «Pēterburgas Avīzēs», tad minētās konstrukcijas publicistiskajos rakstos konstatētas tikai ar četriem verbiem *dzirdēt*, *ieraudzīt*, *redzēt* un *nomanīt*.²⁶⁰

²⁵⁸ [Šmits P.] Glūka bībeles valoda // Rakstu krājums, Rīgas Latv. Biedrības Zinību Komisijas izdots. — R., 1908. — 14. krāj. — 36.—37. lpp.

²⁵⁹ Turpat. — 38. lpp.

²⁶⁰ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 143. lpp.

Tātad, salīdzinot ar tautasdziesmu valodu, 19. gs. vidū publicistikas valodā šīs konstrukcijas nav bijušas populāras. Trūkst pētījumu par citiem latviešu valodas pieminekļiem, sevišķi mūsdienu latviešu valodas jomā, lai izdarītu kādus plašākus secinājumus par šo vārdkopu produktivitāti resp. neproduktivitāti mūsdienās.

**b) Saliktās verbālās vārdkopas
ar atkarīgo objekta divdabi ar -ot(ies)
un atkarīgā datīva formām kā šā divdabja subjektiem**

Aplūkojot saliktās verbālās vārdkopas ar divdabi -ot kā atkarīgo komponentu, kas saistīts ar datīva formu kā divdabja nosauktās darbības subjektu, E. Soida pētījumā par vārdkopām nav precizējusi šo vārdkopu raksturu un sintaktiskās funkcijas, sacīdama:

«Ja verbālās vārdkopas centrālā komponenta un atkarīgā divdabja ar izskaņu -ot apzīmētās darbības saistītas tikai laika ziņā, tad atkarīgajam divdabim ar izskaņu -ot tiek pievienots darbības veicējs datīvā, kas vairs nav saistīts ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā papildinātājs, bet veido ar divdabi diezgan ciešu un nozīmes ziņā patstāvīgu vienību, ko latviešu valodā saucam par divdabja teicieniem un no pārējā teikuma norobežojam ar komatiem. Piem.:

...viņiem runnajoht, bij mehnesis uslehcis. P. A. 1862, 167.»²⁶¹

Šai regulā iekļauts tikai absolūtais datīvs, tas ir, tas, kas teikumā «vairs nav saistīts ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā papildinātājs». Tāds secinājums var būt pareizs tikai attieksmē uz autores ekscerpētā «Pēterburgas Avīžu» valodas materiāla pamata un raksturot šā avota publicistikas stilu, bet tas nav uzlūkojams par latviešu valodas sintakses vispārīgu regulu. Latviešu klasiskās tautasdziesmas dod ļoti plašu materiālu arī ar tādiem datīviem, kas saistīti ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā netiešie papildinātāji un ir divdabja ar -ot nosauktās darbības subjekti. Šai sakarā izvirzās jautājums par papildinātāja un absolūtā datīva noteikšanas resp. nošķirošanas kritērijiem. Ekscerpētā materiāla salīdzinājums dod iespēju izvirzīt sekojošu mērauklu. Ja teikumpriekšmets kā darītājs (attieksmē pret finīto verbu kā izteicēju un kā divdabja ar -ot pārvaldītāju) nosauc daļu no datīva formā izteiktā darītāja (kas attiecas uz divdabi ar -ot) vai arī ja ar teikumpriekšmetu nosaukts piederums (īpašums, rīks, lieta), kura īpašnieks vai lietotājs izteikts ar datīvu, vai arī nosaukts laiks, kurā notiek ar divdabi apzīmētā darbība, tad divdabja subjekts datīvā attiecas

²⁶¹ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 142. lpp.

kā papildinātājs pret teikumpriekšmetu un izteicēju (kam finītā verba forma). Teikto ilustrēsim ar piemēriem.

Pirmkārt, par papildinātāju sakarā ar teikumpriekšmetu, kas izsaka papildinātāja daļas jēgumu. Dziesmā

Putniņam galva sāp, Vitolā dziedājo;
Sērdienei acis sāp Pēc māmiņas raudājo. 4184

pirmā teikuma teikumpriekšmets «galva» nosauc daļu no datīva formā «putniņam» izteiktā darītāja, kas attiecas uz divdabi -ot «dzied(āj)ot»; līdzīgi otra teikuma teikumpriekšmets «acis» nosauc daļu no darītāja «sērdienei». Tāpēc šie datīvi kā salikto vārdkopu «putniņam sāp [galva] dzied(āj)ot» un «sērdienei sāp [acis] raud(āj)ot» komponenti ir papildinātāji attieksmē pret galveno verbu kā izteicēju un arī pret teikumpriekšmetu.

Otrkārt, ar absolūto datīvu nav sajaucams tāds datīvs, kas nosauc objektu, kam ir ar nominatīvu (kā teikumpriekšmetu) izteikts piederums:

Mātei ķeša noplīsusi Bērniem maizi glabājo;
Bērniem ķeša noplīsusi Atslēdziņas glabājo. 3337

Kā pirmā, tā otra teikuma teikumpriekšmets «ķeša» ir datīva formā izteikto divdabja subjektu «mātei» un «bērniem» apgērba piederums. Šie datīvi attiecas gan uz divdabi ar -ot («glabājo») kā dāvdaļi izteiktās darbības veicēji, gan arī uz finīto verbu (resp. uz divdabi kā saliktā laika formu) un teikumpriekšmetu kā tā papildinātāji.

Piederums jāsaprot plašākajā nozīmē. Pie tā pieskaitām arī ar teikumpriekšmetu nosauktos rīkus, kas pieder vai kurus lieto ar datīvu nosauktais atkarīgā divdabja subjekts, kā piemērā — «rati»:

Pelei rati saplīsuši Bērniem miegu vazājo. 2089

Te pieskaitāmi arī īpašuma nosaukumi, kā piemērā — «zirgi»:

Laimei zirgi nosviduši, Tev vietņas meklējo. 6629

Te pieskaitāmi arī garīgu īpašumu nosaukumi, kā piemērā — «dziesm(in)as»:

Aizsamirsa man dziesmiņas, Grūtu mūžu dzīvojot; I 197,1

Te pieskaitāmi arī psihisku īpašību nosaukumi, kā piemērā «varīte», «slavīte»:

Sim parāvu, tam parāvu Grūtas dzirnas, daiedama;
Sur varīte, tur varīte Man nolēca dzīvojot. 8193
Man, ar tevi līgojot, Slavīt' gāja maliņā. 8665

Tāpat te pieskaitāmi arī kolektīva vai kolektīva dalībnieka nosaukumi kā ģimenes locekļu, kaimiņu u. tml. apzīmējumi:

Es piedzimu māmiņai, Rožu dārzu ravējo; 1192

Treškārt, ja teikumpriekšmets apzīmē laiku, kurā notiek ar divdabi ar *-ot* nosauktā darbība, tad datīvs kā divdabī izteiktās darbības veicējs funkcionē teikumā par papildinātāju attieksmē pret finīto verbu un zināmā mērā arī pret teikumpriekšmetu:

Man aizgāja šī vasara Viena zieda meklējot: 6070

Šai sakarā pie laika apzīmējumiem pieskaitāmi arī daži tādi nosaukumi, kam tikai asociatīvs sakars ar laika jēgumu, piemēram, «miegs» (gulēšanas laiks):

Man nenāca nakti miegs Uz tevīm domājot. 4468

Bez iepriekš aplūkotā leksiski sintaktiskā kritērija absolūtā datīva konstrukciju nošķiršanai no konstrukcijām, kurās datīvs kā divdabja ar *-ot* subjekts ir arī finītā verba papildinātājs, jāmin arī frazeoloģiski sintaktisks kritērijs. Tā retoriskos frazeoloģiskos jautājumteikumos datīvs kā atkarīgā divdabja ar *-ot* subjekts funkcionē teikumā arī par finītā verba papildinātāju:

Kas atlēca man jaunam Tik bēdīgi dzīvojot? I 117,1

Roka roku pārmijās Pie grūtām dzīrnāvam;

Kas mūžīgu man pārmija, Ar nelieti dzīvojot? 8173

Beidzot jāatzīmē arī tīri gramatisks — morfoloģiski sintaktisks — kritērijs absolūtā datīva nošķiršanai no datīva kā finītā verba papildinātāja. Aktivie un refleksivie finītie verbi, kas pārvalda datīva formas teikumā, nosaka, ka šis pats datīvs, kas apzīmē divdabja ar *-ot* izteiktās darbības subjektu, ir finītā verba papildinātājs. Tādi verbi ir *aizmirsties*, *atvēlēt*, *iet* (ar nozīmi «izdoties»), *piederēt*, *saderēt* (ar nozīmi «saskanēt»), *savesties* (ar nozīmi «izdoties»), «*saderēt*»), *(ne)smieties*, *(ne)trūkt* u. c.:

Atvēliet māsiņai Labu mūžu dzīvojot. 2023,4

Pieder man še augot, Nepieder dzīvojot; 3752

Kas piebira man raudot, Kas bēdīgi dzīvojot? 111

Ipaši atzīmējams verbs *būt* piederības nozīmē, kurš saistās ar datīvu kā divdabī izteiktās darbības subjektu:

Vai celiņa man nebija, Ceļmaliņu ij ejot?

Vaj bāliņu man nebija, Svešus laudis bildinot? 3672

Kādu mūžu Laime lika, Tāds bij man dzīvojot. 9170

Būs man laime dzīvojot, Velšu dziesmas kalniņā. I 206,2

Vaj tu zini, ka nebūs Man maizītes dzīvojot? 4965

Ļaužu pelta tā meitiņa, Tai būs laime dzīvojot. 9040 v

Iepriekš aplūkotās konstrukcijas uzlūkojamas par tādām, kuru eksistence veicinājusi absolūtā datīva konstrukciju attīstību. (Sal. šai sakarā LGr., 806. §a, 1010. lpp.)

Gadījumos, kuros finītais verbs (kā izteicējs) nepārvalda datīvu, kuros datīvs nesaistās ar finītā verba subjektu (teikumpriekšmetu) kā datīvā izteiktā jēdziena daļas, piederuma nosaucēju un kuros

finitā verba subjekts nenosauc laiku, kādā norisinās ar atkarīgo divdabi izteiktā darbība, konstrukcijas ar datīvu kā divdabi izteiktās darbības subjektu uzlūkojamas par neatkarīgām resp. par absolūtā datīva konstrukcijām. Taču no vārdkopu viedokļa absolūtā datīva konstrukcija ir atkarīga no finitā verba, kas pārvalda šās konstrukcijas visumā, t. i., divdabi reizē ar tā subjektu datīvā kā sintaktiski nedalāmu vienību. Šī sintaktiski nedalāmā vienība ir transformētu predikatīvu attieksmju paudēja:

Gaismai austot Rīgā **braucu**, Saulei lecot Vāczemē. 2298,1
Zile liela pareģone, Sava gala neparedz:
Vanagam nosperot, Spalvas vien **noputeja**. I 2581,1

Absolūtā datīva konstrukcijas funkcionē kā salikti teikuma locekļi, un proti, — kā p a v a d a p s t ā k ļ i.

Absolūtā datīva konstrukcijām var būt tuvas dažas citas, kas atkarīgas arī no nomināla izteicēja un kurās divdabim ir nosacījuma apstākļa sintaktiskā funkcija, piemēram:

Sila zeme man arot, Bārenīte precējot; 5220,4

Absolūtā datīva konstrukcija piekļaujas arī adverbiālam izteicējam:

Nava žēl vainadziņa, Labajam noņemot. 10136

3) VERBĀLĀS VĀRDKOPAS AR DIVKĀRŠI ATKARĪGAJIEM ADJEKTĪVIEM VAI PARTICĪPIEM

a) Vārdkopas ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem vai particīpiem nominatīvā

Zināmos gadījumos nav novelkama stingra robeža starp predikatīvajām un pakārtotuma attieksmēm, kādās atrodas nominatīvā noformētie adjektīvi un lokāmie divdabji (tā saucamie otrie nominatīvi) ar pirmajiem nominatīviem teikumā, kuri ir finitō verbu subjekti. Līdz ar to izvirzās problēma par sakaru starp predikatīvajām un pakārtotuma attieksmēm un par aplūkojamā tipa vārdkopu norobežojumu no vārdu savienojumiem, starp kuriem konstatējamas predikatīvas attieksmes. Vēsturiskās attīstības gaitā, kad latviešu valodniecībā vēl nebija izvirzīta vārdkopas problēma un vārdkopu tipi netika aplūkoti sistemātiski, problēma par predikatīvajām un pakārtotuma attieksmēm ietvērās kompleksā, kas mūsu gramatikās nosaukts par izteicēja īpašības vārdu.

Kā problemātiska parādība izteicēja īpašības vārds skaidrots ļoti dažādi. Tā K. Milenbahs 1898. gadā to aplūko darbā «Teikums» 10. § kā teikumpriekšmeta apzīmētāju ar šādu atrunu: «Tei-

kuma priekšmeta apzīmētāji var apzīmēt arī ikvienu citu teikuma locekli, pastāvošu no lietas vārda.»²⁶²

Izvirzīts «tā dēvētais predikatīvais jeb izteicēja īpašības vārds» bez tuvākiem paskaidrojumiem, minot tikai piemēru virkni, starp kuriem vairums no tautasdziesmām:

«Paskatos lauciņā, vai maizīte tīra auga (Bl. t. dz. 1182). Balta gāju sienu kastu, balta ganu pavadītu (Bl. t. dz. 1223). Balta zied griķu gruva aiz visām druviņām; daiļa gāja meitu māte aiz visām sieviņām (Bl. t. dz. 1476). Skaista augu, netikusi (Bl. t. dz. 2311).»²⁶³

Norādīts tikai, ka «retāki citas vārdu šķiras izlietojamas: «Kundziņš» auga tavs dēliņš (Bl. t. dz. 1999).»²⁶⁴ Bet neskaidrību rada tālākā piezīme par divdabjiem ar *-dams* šādā lietojumā. Ar šo piezīmi noraidīta virsrakstā minētās aplūkojamās valodas parādības atributīvā daba:

«Tā predikatīvi, nekad atributīvi izlietojams arī divdabis jeb particips ar galotni *-dams*: Dažu labu tēva dēlu uzaugdama nicināju (Bl. t. dz. 240).»²⁶⁵

K. Milenbahs 1907. gadā no vārdkopas vārdu attieksmju viedokļa jau daļēji paskaidro izteicēja īpašības vārda raksturu:

«Ļoti bieži īpašības vārds piebiedrojas kā pielikums lietas vārdam, ar šo saskanēdams kārtā un skaitlī, bet pie tam attiekdamiem uz izteicēju: ... Baltas zied ābelītes. (Salīdz. ar to apstākļa vārdu: Balti zied ābelītes.) Lai es tāda loka augu. Paskaties tīrumā, vai maizīte tīra auga. Ja tā malka klusa dega, tad mēs mīļi dzīvosim. BW 18178. Īpašības vārds tādos piemēros lietojams tāpat kā divdabis: Ja tā dega sprēgādama, tad mēs grīni dzīvosim.»²⁶⁶

Trūkst šeit konkrēta norādījuma par sintaktiskās attieksmes dabu, kāda ir adjektīvam ar finīto verbu resp. izteicēju. Minētā darba citā vietā atrodam atziņu, kas rāda, ka K. Milenbahs atteicies no uzskata par šāda adjektīva atributīvo dabu un atzinis tam vienīgi predikatīvas funkcijas:

«Izteicēja īpašības vārdam piemīt izteicēja daba un patstāvība.»²⁶⁷

Uzskats par «izteicēja īpašības vārdu» tikai kā par nominatīva formas vārda apzīmētāju vai arī tikai kā par izteicēju neatklāj tā sintaktiskās funkcijas specifiku vispusīgi. Izceļot vienu pusi, tiek notušēta otra. Bez tam netiek atzīmēta trešā «puse» — šā vārda

²⁶² Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 37. lpp.

²⁶³ Turpat. — 41.—42. lpp. Citātā šifra «Bl. t. dz.» ar sekojošu numuru norāda dziesmas A. Bīlensteina izdotajos Latviešu tautas dziesmu krājumos (1874.—1875. g.).

²⁶⁴ Turpat. — 42. lpp.

²⁶⁵ Turpat.

²⁶⁶ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 143. §, 100.—101. lpp.

²⁶⁷ Turpat. — 292. §, 12, 168. lpp.

adverbiālais raksturs. Apcerot «izteicēja īpašības vārdu», visus trīs aspektus centies ievērot akad. J. Endzelins:

«Formāli adjektīvs adverbs nozīmē kā apozīcija pievienots subjektam var būt verba formas tuvāks apzīmējums, skat. 392. un 460. §; tā arī akuzatīvā aiz kāda transitīva verba, piem., *ēd pillu vēderu!* 427. §. Bez tam adjektīvs blakus kopulai un kopulai līdzīgiem vārdiem var būt par predikāta nōmenu nōminātīvā (skat. 461., 3. §), datīvā (sk. 419. §) un instrumentālī (skat. 448. §) un aiz transitīviem vārdiem akuzatīvā (skat. 429. §b).»²⁶⁸

Kā redzams no citāta, aplūkojamā valodas parādība no sintaktisko funkciju viedokļa nav identificēta nedz ar apzīmētāju, nedz izteicēju. Autors centies to aplūkot, ievērojot tās specifiku. Uz to, starp citu, norāda arī īpatnējie termini, no kuriem pirmais perifrastisks «adjektīvs adverbs nozīmē kā apozīcija pievienots subjektam var būt verba formas tuvāks apzīmējums», otrs īsāks un neskaidrāks «predikāta nomen». No citāta, kā arī no pārējā citātā norādītā tekstā nav skaidrs, vai «verba formas tuvākais apzīmējums» un «predikāta nomen» ir identificējami vai šķirami jēdzieni. Jādomā, ka tie saderīgi tādā ziņā, ka «verba formas tuvākais apzīmējums» ir saprasts kā «predikāta nomen» ar piederīgo substantīvu, kas tad abi piesaistīti izteicējam.

J. Endzelina pieejā «izteicēja īpašības vārdam», nosaucot specifisku sintakses parādību, kas nošķirama no pārējām, par «predikāta nōmenu», nav atrisināts specifikas jautājums. Parādība, no vienas puses, apzīmēta ar citas specifikas sintakses parādības nosaukumu, proti, predikātu, un, no otras puses, ar morfoloģiskas parādības nosaukumu, proti, — nōmenu. Iespējams, ka ar «predikāta nōmenu» arī nosaukta atsevišķa specifiska sintakses parādība, kas, sekojot F. Buslajevam²⁶⁹, A. Potebnam²⁷⁰, izprotama kā sastata izteicējs vai, sekojot jaunākajam latviešu valodas sintakses apcerējumam skolu gramatikās, kā salikts izteicējs.²⁷¹ Taču skaidrs tas nav. Īstenībā J. Endzelins aplūkojamās specifiskās parādības nošķiršanā no citām sintakses parādībām nesniedz kaut ko noteiktu un vienveidīgu. Tā pati parādība vienreiz saukta par predikāta nōmenu²⁷², otreiz par predikātu nōmina-

²⁶⁸ LGr. — 819. §, 1022. lpp.

²⁶⁹ Sal.: Потебня А. Из записок по русской грамматике. I—II. — Изд. 2-е. — Харьков, 1888. — С. 111.

²⁷⁰ Turpat. — 114.—117., 172.—173. u. c. lpp.

²⁷¹ Sal.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. II daļa. — R., 1954. — 33.—34. lpp. Salikts izteicējs te šķirts no sastata izteicēja.

²⁷² Sal.: Kā predikāta nōmens adjektīvs resp. divdabis sastopams pašlaikam nenoteiktajā formā; ...*sarkans auga ābuoltīņš* («Mühlenbachs Latv. gr. 106) *īsu laiku kavēdama* BW 126. var.; ...) (LGr. — 461. § 3, 599. lpp.)

tīvā²⁷³, trešo reizi²⁷⁴, nosaucot par adjektīviem adverbu vietā, acīm redzot, izprasta kā apstāklis teikumā.

«Izteicēja īpašības vārda» sintaktiskās funkcijas specifikas noskaidrošana prasa vispirms pareizi izprast šā vārda sintaktiskās attieksmes. Līdzšinējā latviešu valodnieciskajā literatūrā, norādot uz adjektīva un participā divkāršo atkarību — kā no substantīva nominatīva, tā no verba finītās formas — nav atšifrēts, kā raksturojama adjektīva un participā atkarība no verba. Norādīts tikai, ka starp substantīvu un adjektīvu, kas atkarīgs arī no verba, pastāv saskaņojuma attieksme. Pie tam, norādot uz šo attieksmi, arī speciālā vārdkopu pētījumā, kāds ir E. Soidas disertācija, nav izcelts, ka adjektīvs un attiecīgi lokāmie divdabji var saskaņoties ne tikai ar substantīvu²⁷⁵ resp. nomena, bet arī ar pronomenu un substantīvētu participu. Šai sakarā jāatzīmē divkārši atkarīgā adjektīva vai participā pozīcija teikumā attieksmē pret vārdu, ar kuru notiek saskaņošanās skaitli, dzimtē un locījumā. Atšķirā no saskaņotā apzīmētāja, kas latviešu valodā parasti ir prepozitīvs, divkārši atkarīgais adjektīvs resp. particips ir postpozitīvs attieksmē pret vārdu, ar kuru tas saskaņojas. Postpozitīvais novietojums nosaka savukārt zināmā mērā citas šā adjektīva resp. participā funkcionālās savdabības, starp citu, arī saskaņošanas ar pronomenu un līdz ar to atributīvas funkcijas veikšanu. Citādi (personas) pronomeni ir vārdšķīra, ko teikumā nekad nelieto ar apzīmētāju. Šo savdabību atzīmējis V. Vinogradovs.²⁷⁶

Latviešu klasiskajās tautasdziesmās bieži sastopam no finītā verba atkarīgos adjektīvus un participus saskaņotus ar personas pronomeniem:

Sūpo mani, māmuliņe, Lakstīgalas šūpulī,
Lai es a u g u tik **lustīga** Kā lustīga lakstīgala. 97
Nerāj mani, māmuliņa, Lai es a u g u **nenorāta**,
Lai es a u g u **nenorāta** Rātam tēva dēliņam. 33663
Man zīlīte vēsti nesa, Jauni radi bāliņos;
Es nestīlu **negājusi**, Kviesu maizes nenesusi. 1259
Es izdzinu **ganīdama** Visus tautu tūrumiņus. 5433

²⁷³ Sal.: «Predikātu nōminatīvā sastop aiz verbiem ar nozīmi «būt» vai «tapt» un arī aiz «verba dicendi» vai «sentiendi» u. c. Piemēri: ...*stīpiēns gara, pletīns plata!* 2922; *apaļa baruojas* 5266...» (LGr. — 392. §. 553. lpp.)

²⁷⁴ Sal.: «**Adjektīvus adverbu vietā** (verbu un adjektīvu tuvākai apzīmēšanai) sastop arī latviešu valodā: ...*kad sarkans neziedēja* (proti: rožu dārzs) BW 71,3 (801. lpp.); *ja lustīgs* (var.: *lustīgi*) *nedzīvouju* 83; *bēdīgs maciņu atrasiņa* 1791; *smalks nuoliņa* 3277 var.; *skaista* (var.: *skaisti*) *ruoze zied* 4512 var.; *malķa klusa* (var.: *klusu*) *dega* 18178,3;...» (LGr. — 460. §. 594. lpp.)

²⁷⁵ «Tomēr verbālās vārdkopas ar adjektīviem kā atkarīgajiem komponentiem savdabīgas tai ziņā, ka adjektīvi, funkcionējami par atkarīgajiem komponentiem verbālajās vārdkopās, reizē saskaņojas ar tiem substantīviem, kas saistīti ar verbiem.» (Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 154. lpp.)

²⁷⁶ Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетания // ВЯ. — 1954. — № 3. — С. 7—8.

Pievēršoties divkārši atkarīgā adjektīva un participā attieksmei ar finīto verbu, kā teikts, izvirzās gan problēma par predikatīvo attieksmju būtību,²⁷⁷ gan problēma par pakārtojuma attieksmju būtību.

Specifiskā sintaktiskā attieksme, kas veidojas starp finīto verbu (kā izteicēju) un adjektīvu vai participu kā ar finītā verba subjektu (vārdu nominatīvā) vai objektu (vārdu datīvā vai akuzatīvā) saskaņotu vārdu, pelnījusi īpašu nosaukumu. Šo attieksmi, sekojot krievu valodniecības zināmiem paraugiem, saucam par pievilkumu. Krievu valodniecībā tam dots nosaukums *тяготение*²⁷⁸.

Otro nominatīvu divkāršās atkarības dēļ teikumā sastopamies ar saliktajām vārdkopām, no kurām nav izslēdzamas vārdu predikatīvās attieksmes. Proti, abi otrā nominatīva pakārtotāji — pirmais nominatīvs un finītā verba forma — atrodas viens pret otru predikatīvās attieksmēs, bet attieksmē pret otru nominatīvu — katrs savā pakārtojuma attieksmē. Pirmais nominatīvs, pakārtodams otro nominatīvu, atrodas ar to saskaņojuma attieksmē. Finītais verbs, pakārtodams otro nominatīvu, atrodas ar to pievilkuma attieksmē. Tās ir īpatnējas saliktās vārdkopas, kas nav reducējamas uz vienkāršajām.

Apcerot pievilkuma attieksmi starp verbu un nomen, īpaši jāatzīmē tāds divkārši atkarīgais otrs nominatīvs, kas, saskaņodamies ar pirmo nominatīvu, atrodas pievilkuma attieksmē nevis ar verba finīto formu, bet infinitīvu. Tāds infinitīvs savukārt atkarīgs no finītā verba, kas to pārvalda:

Cik es gribu **līgsma** būt, Viņš man gauži raudināja. I 190,2

Es jau sen nodomāju Visu mūžu **naska** būt; 6859

Es šķitos **jauna** būt, Jaun' iedama tautiņās; 1249,1

Es nezinu, kas man kait, Es nevaru **līgsma** būt. 9790

Kas varēja **zaļāks** būt Par rudzzāles zaļumiņu?

Kas varēja **lielāks** būt Par māsiņas bāleliņu? 3431

Attiecīgajās konstrukcijās sastopamie infinitīvi *būt* lietojami nevis kā palīgverbi, bet eksistenciālā nozīmē. Vispār šais konstrukcijās kā finītais verbs, tā infinitīvs patur savu leksiskās nozīmes patstāvību un neveido arī neko sintaktiski nedalāmu:

Es cerēju **diža** augt, Dižas audu villainītes; 5311,1

Es nevaru **basa** iet Par bāliņa pagalmiņu. I 1103,1

Vaj es varu ik dieniņas **Balta** vien izstaigāt? 10379,1

Finītajiem verbiem šais konstrukcijās modāla nozīme. Tie pauž runātāja attieksmi pret infinitīvā nosaukto darbību resp. stāvokli kā zināmu īstenības parādību.

Tuvāk šīs saliktās vārdkopas ar otrajiem nominatīviem kā div-

²⁷⁷ Sk. tuvāk par šo jautājumu: Ozols A. Par dažiem vārdkopu sintakses jautājumiem latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1956. — XI sēj. — 198.—203. lpp.

²⁷⁸ Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 25.

kārši atkarīgajiem komponentiem aplūkotas īpašā apcerējumā.²⁷⁹ Tāpēc šeit minēsim tikai vēl piemērus ar participiem:

Zaļa zāle gauži raud, Kājiņām nominama; 4211
Es izaugu sirdēstos, Svešas mātes audzināta. 4182
Ko nu mēs darīsim, Launadziņu paēduši? 742

b) Verbālās vārdkopas ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem vai participiem atkarīgajos locījumos

Pārejot pie saliktajām vārdkopām ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem un lokāmajiem divdabjiem atkarīgajos locījumos, jāatzīmē, ka šīs vārdkopas nevaram uzlūkot kā iepriekšējo vārdkopu formu sistēmai piederīgas. Vārdkopas formu sistēma, kā zināms, izpaužas galvenā komponenta spējā mainīties, nemainot atkarīgos komponentus. Tā saliktajās vārdkopās ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem un lokāmajiem divdabjiem nominatīvā formu sistēmu veido (finītais) verbs. Tā formas maiņa nav saistīta ar subjekta nominatīva un ar to saskaņotā otra nominatīva maiņu.

Lai dabūtu saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem un participiem atkarīgajos locījumos, jāmaina nevis iepriekš aplūkotā vārdkopas tipa forma, bet gan teikuma konstrukcija.

Sā tipa vārdkopās divkārši atkarīgais vārds datīvā lietots analītiskā debitīva konstrukcijās. Adjektīvs tanīs atkarīgs no infinitīva un tā subjekta datīvā, kas var būt implicīts. Atkarīgais adjektīvs funkcionē teikumā par stāvokļa apstākli:

Līgsimīgam man dzīvot, Ne ilgam mans mūžiņš. 84 v
Kurš bērniņš nevesels, Tam būs būt veselam. 2957,1

Kā no verba atkarīgi adjektīvi, kas saskaņojas ar pronomenu, konstatēti adjektīvi *mazs*, *balts* un *jauns*:

Atsēdies, atpūties, Mana veca māmuliņa,
Gan tu bijī piekususi, Mani mazu auklēdama. 3153
Mana balta māmuliņa Mani baltu audzināja: 2929
Veca mana māmuliņa, Vai to varu jaunu teikt: 3265 v

Pārējie divkārši atkarīgie adjektīvi konstatēti tikai atsevišķos piemēros: *daiļu viju vainadziņu* 6205; *rāmu rast arājiņu* 10580; *nicināja rupu malumiņu* 8203; *sliktu mūsu dēvēdami* 3578; *tukšas gludināju dzirnaviņas* 8248.

Salīdzinot konstrukcijas ar participu ar *-āms*, *-ams* akuzatīvā ar attiecīgām konstrukcijām ar nelokāmo divdabi ar *-ām*, *-am*, konstrukcijas ar participu ar *-āms*, *-ams* atzīstamas par vecākām. Kā tādas tās retāk lietojamas nekā konstrukcijas ar *-ām*, *-am*. Konstatēti tikai daži piemēri, kuros akuzatīvs ir divdabja nosauktās darbības subjekts:

Redzēj' mani gar' augamu Garus puškus pušķojam. 5337
Izdobējis ozoliņš Gaida bites atskrejas. 14148
Saka lietu nenākam, Taču nāca kūpēdams. 15745,4

²⁷⁹ Sk. 284. parindē minēto rakstu no 203. līdz 213. lpp.

Latviešu nacionālās literārās valodas kopēji 19. gs., nebūdami brīvi no vācu un krievu valodas izteiksmes paraugiem, minētās konstrukcijas — kā neatbilstošas svešo valodu izteiksmes paņēmieniem — izvairījušies lietot. To liecina E. Soidas pētījums par vārdkopām «Pēterburgas Avīžu» valodā. Tanī atzīts, ka attiecīgas konstrukcijas aplūkotajos literārās valodas pieminekļos nav sastopamas.²⁸⁰

Runājot par vārdkopām ar divkārši atkarīgo participu ar *-ts* akuzatīvā, jāpiezīmē: «Šis divdabis sākumā bija verbāls adjektīvs, kas nepieder ne pie vienas noteiktas verbu kārtas, un to sākumā varēja darināt arī ar aktīvu nozīmi un no intransitīviem verbiem.» (LGr., 813. §, 1016. lpp.) Tagad tam ir nenoliedzams pasīvs raksturs. Attiecīgajās konstrukcijās divdabja nosauktās darbības subjekts ir nenoteikts. Šo subjektu, kas sastopams ģenitīvā (skat. 4927; 5146,1; u. c.), lieto reti. Akuzatīvs, ar ko saskaņojas divdabis, ir divdabja nosauktās darbības objekts:

Zēli raud pieguļiņa (t. i., pieguļnieki). Dzirdēj' mani saderētu.
760,1

Divkārši atkarīgie participi ar *-ts* attieksmē pret akuzatīvu, ar ko tie saskaņojas, izsaka šā (nomēna vai pronomena) akuzatīva nosauktā priekšmeta funkcionālu īpašību, kas eksistē finītā verba nosauktās darbības laikā. Ar finīto verbu tiek vērsta uzmanība ne tik daudz uz akuzatīva objektu, cik uz objekta funkcionālo īpašību, kas izteikta ar participu:

No rītiem celdamies, Neatradi govīs slauktas,
Neatradi govīs slauktas, Ne istabu izslaucītu,
Ne istabu izslaucītu, Ne ganiņus izvadītu. 4163,1
Atrod pirti neslaucītu, Pirtes taku neravētu, 1078
Apcerēju sav' pūriņu Sen pašūtu, nerakstītu. 7647

Kamēr konstrukcijās ar nominatīvu divkārši atkarīgais particips ar *-is* funkcionē tikai kā subjekta particips, tikmēr konstrukcijās ar akuzatīvu, kas atkarīgs no finītā verba, tas funkcionē kā objekta divdabis. Proti, finītā verba objekts ir participā nosauktās darbības subjekts. Subjekta un objekta divdabi, izteiktu ar *-is*, vieno tas, ka tie abi atkarīgi no vienu un to pašu semantisko nozīmju finītajiem verbiem. Biežāk lietojamas konstrukcijas ar subjekta nekā ar objekta participiem ar *-is*. Ekscerpētajā materiālā konstatēti objekta divdabji ar *-is* atkarā no verbiem *atrast*, *rast*, *sacīt*, *šķīst*, *šķīrties*, *teikt*, *ticēt*, *žēlot*, piemēram:

Sorīt agri es atradu Sērdienīti nosalušu. 4239,1
Pie Dieviņa gaust es gāju, Ron Dieviņu apgulušu. 9123
Sveša māte mūžu lika, Šķiet Laimiņu nelīkušu. 4291

²⁸⁰ «Kā tikko redzējām — tagadnes lokāmie divdabji ar izskaņām *-ošs*, *-ams*, *-āms* nemēdz funkcionēt kā atkarīgie komponenti verbālajās vārdkopās.» (Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 136.—139. lpp.)

Salikto vārdkopu ar divkārši atkarīgo participu ar -ošs lietojumu ierobežo galvenokārt tas, ka šo divdabi nedarina no katra verba, bet tas «palaikam darināts tikai no intransitīviem verbiem». (LGr., 803. §, 1008. lpp.)

Konstrukcijas ar objekta participu ar -ošs akuzatīvā lietojamas samērā reti (sk. LGr., 805. §). Šī participa vietā stājas nelokāmais divdabis ar -ot.

Jāpiezīmē, ka saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgo adjektīvu lokatīvā sastopamas nesaistītā sarunvalodā un tautasdziesmās tās nav konstatētas. Šādu vārdkopu piemērus min K. Milenbahs:

«306. §. Arī ar izteicēja īpašības vārdu sacenšas īpašības vārda lokatīvs: Saimniece **sveikā** (sveika) nebūs palikusi LP. V, 130; atstāšu tevi **sveikā** VI, 370. Viņi savu dēlu **tukšā** (tukšu) vis neizlaidīs. Viņš tagad skaidrā (skaidrs, neiedzēries). Es būšu tāds, gluži kā **dzīvā** (Blaumans). Ja pūķis skrienot **tukšā**, tad esot gaiši sarkans, ja **pilnā**, tad tumši sarkans. Tagad viņi **lielajā** (-ienaidā); viņi sanāca **lielajā**. — Beidzamajam lokatīvam piemīt jau apstākļa vārda daba. Tāpat: sēdēt **sausā** (Blaumans) = nedzert.»²⁸¹

Adjektīvs lokatīvā ar pārvaldītāju verbu šais vārdkopās funkcionē kā frazeoloģiski liedējumi.

2. RAKSTURĪGĀKĀS TAUTASDZIESMU NOMINĀLĀS VĀRDKOPAS

Nominālās vārdkopas dalāmas divi daļās atkarā no galvenā vārda jeb komponenta. Nominālajās vārdkopās par galveno vārdu lietojams vai nu substantīvs, vai substantivēts citu vārdšķiru vārds, vai arī adjektīvs resp. particips kā adjektīveta verba forma. Šīs vārdkopas attiecīgi saucam — pirmās par vārdkopām ar substantīvu centrā, otras — par vārdkopām ar adjektīvu centrā. Numerāļi kā vārdkopu galvenie komponenti tautasdziesmās, atskaitot atsevišķus izņēmumus (piem., skaitleni *simts*: Kur, Saulīte, tu redzēji Divi simti arājiņu? 33830 v), nav parasti.

1) VĀRDKOPAS AR SUBSTANTĪVU CENTRĀ

Par atkarīgo komponentu šais vārdkopās lietojami citu patstāvīgo vārdšķiru vārdi. No verbu formām substantīvs²⁸² pārvalda infinitīvu

²⁸¹ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 187. lpp. (Piemēri citātā mūsu retinājumā.)

²⁸² Ar substantīvu šeit un turpmāk apzīmēts arī substantivēts citu vārdšķiru vārds, kas sastopams vārdkopās par galveno komponentu.

un particīpu. Ar nelokāmajiem divdabjiem substantīvs sintaktiski saistās tikai izņēmuma kārtā. Ar verbu finitajām formām substantīvs var stāties predikatīvās attieksmēs. Dažos gadījumos predikatīvās attieksmēs esoši vārdi kā teikuma kodols var iesaistīties saliktajās vārdkopās. (Par to runāts sakarā ar verbālajām vārdkopām un adjektīviem un divdabjiem kā atkarīgajiem komponentiem, sk. 167. lpp.).

a) Vārdkopas ar substantīvu centrā un infinitīvu kā atkarīgo komponentu

Šais vārdkopās, kā to atzīst attiecīgo krievu valodas vārdkopu pētnieks A. Moisejevs, «... vārdi pakārto infinitīvu nevis atkarā no sintaktiski morfoloģiskām, bet gan atkarā no savām leksiski semantiskajām īpatnībām».²⁸³ Tā kā krievu valodā aplūkojamā tipa vārdkopas lietojamas ar daudz vairāk substantīviem nekā latviešu valodā, tad šo vārdkopu klasifikācijai pēc komponentu (faktiski pēc centrālā komponenta) leksiski semantiskajām īpatnībām ir noteikts pamats. Visumā A. Moisejeva izvirzītās apakšgrupas tiek ievērotas arī V. Belošapkovas pētījumā,²⁸⁴ kas cilmes ziņā jaunāks. Taču viņa izdala divus dominējošos tipus šais vārdkopās: 1) vārdkopas ar galveno vārdu — lietvārdu, kam vispārīga modāla nozīme, un 2) vārdkopas ar galveno vārdu — lietvārdu, kam nav modālas nozīmes. E. Soida, pētījot attiecīgas latviešu valodas vārdkopas, atbilstoši latviešu valodas faktu materiālam devusi citu dalījumu, norādot, ka 1) galvenais komponents šais vārdkopās nosauc tādus priekšmetus vai parādības, kas pavada vai arī izriet kā infinitīva nosauktās darbības sekas,²⁸⁵ 2) infinitīvs kā atkarīgais komponents substantīvu vārdkopās apzīmē nolūku²⁸⁶ un 3) dažos gadījumos infinitīvs kā atkarīgais komponents substantīvu vārdkopās lietots vienkārši kā apzīmētājs.²⁸⁷ Kā redzams, šai dalījumā, diemžēl, nav ievērots viens dalījuma princips. Pirmā grupa izdalīta pēc vārdkopā ietilpstošo vārdu leksiski semantiskajām īpatnībām, bet otra un trešā grupa izdalīta pēc infinitīva sintaktiskās funkcijas īpatnībām. Nav norādīts pēdējās divi grupās ietilpstošo galveno substantīvu leksiski semantiskais raksturs.

²⁸³ Моисеев А. И. Словосочетания с зависимым инфинитивом в современном русском литературном языке // «Вопросы грамматического строя и словарного состава языка» I. Ученые записки Ленинградского госуд. унив. — Л., — 1952. — № 156. — С. 132.

²⁸⁴ Белошанкова В. А. Словосочетания с инфинитивом // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 293—302.

²⁸⁵ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 524. lpp.

²⁸⁶ Turpat. — 525. lpp.

²⁸⁷ Turpat.

Ekscerpētais latviešu klasisko tautasdziesmu valodas materiāls dod pamatu aplūkojamās vārdkopas iedalīt gan pēc leksiski semantiskā principa, gan pēc sintaktisko funkciju principa. Pie tam šai ziņā vērojama īpaša saderība abu principu starpā. Vienā grupā ir vārdkopas ar abstraktas nozīmes substantīviem, no kuriem atkarīgais infinitīvs funkcionē teikumā par attiecīgā substantīva apzīmētāju. Otrā grupā ir vārdkopas ar konkrētas nozīmes substantīviem, no kuriem atkarīgais infinitīvs funkcionē teikumā par nolūka apstākli.

a¹⁾ Vārdkopas ar abstraktas nozīmes substantīvu centrā un atkarīgo infinitīvu, kam apzīmētāja funkcija teikumā

Šais vārdkopās izšķiramas divas grupas atkarā no infinitīva nosauktās darbības subjekta. Vienā grupā sastopam subjekta infinitīvus, otrā — objekta infinitīvus. Abās grupās lietotami tikai zināmi abstraktas nozīmes substantīvi vai tādi konkrētas nozīmes substantīvi, kam pārnesta abstrakta nozīme (*galviņa* 11398 = «prāts»; *sirds* 6309 = «drosme»): *brīve, domas, galv(iņ)a, gods, grēks, kauns, laiks (laiciņš), luste, prāts (prātiņš), prieks, sirds, vaina, vaļ(iņ)a, vara*.

Vārdkopās ar substantīvu centrā un atkarīgo subjekta infinitīvu tā pārvaldītājs substantīvs sastopams nominatīvā,²⁸⁸ pie nolieguma — ģenitīvā. Infinitīva subjekts izteikts datīvā, kas atkarīgs no vārdkopas centrālā vārda nominatīvā un no eksistenciālā nozīmē lietotā verba *būt* finitajām formām. Vārds datīvā apzīmē subjektu, kam ir vai pieder tas, kas izteikts ar vārdkopas galveno vārdu nominatīvā. Verba *būt* formas norāda, no vienas puses, ka eksistē ar nominatīvu nosauktais priekšmets vai parādība, no otras puses, norāda, ka ar nominatīvu nosauktais priekšmets vai parādība ir vai pieder ar datīvu apzīmētajam subjektam, kas ir arī finītā verba subjekts. Šais konstrukcijās attiecīgās vārdkopas iekļaujas arī predikatīvās attieksmēs. Verba *būt* indikatīva tagadnes forma parasti nav lietojama un tāpēc attiecīgajā konstrukcijā nav arī uzlūkojama par elidētu. Uz domām par elipsi vedina fakultatīvi lietotā indikatīva forma *ir* un obligāti lietojamā nolieguma forma *nav*:

Ja gribiet, nieciniet, Nu ir laiks niecināt: 4821,1;

citi piemēri ar: ir laiks ņemt 12181; 13096;

laiks ir(a) atstāt 7732,1 —

Vaj, tautiet, tev nav kauna Dot man vara gredzentiņu? 6415

Nava laika, nava laika Man vēl ieti tautiņās: 8141

²⁸⁸ Gadījumi, kuros lietots centrālais substantīvs ģenitīvā arī nenoliegtās konstrukcijās, skaidrojami vai nu ar attiecīgā biežāk lietotā nolieguma ģenitīva ietekmi, vai arī ar daudzuma adverbu konstrukciju ietekmi:

Tev ir vaļas klausīties, Nav tev vaļas baidināt. 493,4 v u. c.

Parastākais vārdkopas modelis veidojas, centrālajam substantīvam pārvaldot infinitīvu un iekļaujoties predikatīvā konstrukcijā ar datīvu kā infinitīva subjektu:

Māsiņ, skaista izauguse, Kur man bija tevi likt?
Zēl man tevi tautām dot, Grēks pašam maldināt. 3511,1
Es savām māsiņām Pa siekam līnu sēju,
Lai man luste klausīties, Kad dziedāja ravēdamas. 620 v
Kas tai vainas netujāt, Pilna māga kukaiņi. 1 2504,2
Niecina! nu, ļautiņi, Nu jums vaļa niecināt: 8731

Sīs vārdkopas var tikt paplašinātas, pakārtojot kā nominatīvam, tā datīvam kādu vārdu, kam teikumā apzīmētāja funkcija. Biežāk paplašinājums sastopams pie infinitīva, kas var pārvaldīt nomena un pronomenu formas, kam teikumā papildinātāju vai apstākļu funkcijas, kā arī var piekļaut adverbus:

Savu laiku meitai gods Valkāt zīļu vainaciņu. 6214,4
Kauns manam tēviņam Kalpa pusi znotu saukt. 10008
Vēl man laiks sagaidīt Ziedošā dāboliņa. 11147
Dailis tavis auguminis, Prieks man tevi uzskatīt. 5371
Ej malt, mana līgaviņa, Mal dižani dziedādama,
Lai man luste klausīties Ar māmiņu istabā. 663

Citā šo vārdkopu modeļa paveidā sastopami substantīvi, kas pārvalda divus infinitīvus, no kuriem savukārt atkarīgi citi vārdi:

Vaļa man lielai augt, Lielu pūru darināt (sal.: piedarīt). 7558
Sal.: vaļa šūt, piedarīt 7900; laiks augt, darināt 8780
Kad kokiem lapas birst, Laiks man iet tautiņās,
Laiks man iet tautiņās, Atstāt tēvu māmuliņu. 5979

Datīvs konstrukcijās ar verba *būt* formām reizē iekļaujas kā teikumpriekšmeta kopā (piem., «domas tēvam»), tā izteicēja kopā (piem., «bija tēvam»), kas pie tam invertējamas:

Domas bija tam tēvam, Kam aug meitas, kam aug dēli:
Kapli kalt, dzeņu vit, Kriju plēst, pūru šūt. 1985
Kauns nebija krusta mātei Uzsegt līnu paladziņu? 1821
Veca mana māmuliņa, Laiks tai bija vecai būt: 3265
Tik vecam lustes bij, Kā pie cepla sildīties. 5278.
Tās vaļiņas vien nebij, Bāliņam mūsu rāt. 3606

Reti sastopam substantīva vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu konstrukcijās ar verba *būt* nākotnes formām:

Kad, tautiet, mani ņemī, Ņem papriekšu kalponīti:
Viena malt es neiešu, Tev būs kauns palīdzēt. 10004
Lai teic mani sveša māte, Būs tev luste klausīties. 6877

Ļoti reti lietojams arī verbs *būt* citās izteiksmēs, piemēram, vēlējuma izteiksmē:

Ak, Dieviņ, kad nenāktu Bāliņam līgaviņai!
Man būt' vaļa lielai augt, Lielu pūru darināt. 7550

Vārdkopās ar substantīvu centrā un atkarīgo objekta infinitīvu tā pārvaldītājs substantīvs sastopams akuzatīvā vai ģenitīvā (kas tautasdziesmu valodā bieži mijas ar akuza-tīvu). Infinitīva subjekts izteikts datīvā, kas atkarīgs no zināmas nozīmes verbu (*dot, likt, ļaut*) finitajām formām un funkcionē teikumā par netiešo papildinātāju. Vārdkopas centrālais substantīvs, būdams savukārt atkarīgs no tā paša finitā verba, funkcionē teikumā par tiešo papildinātāju. Ekscerpētajā materiālā konstatēts tikai viens centrālais substantīvs: *vaļa* un tam sinonīmā nozīmē lietotais *vara* (10168,1):

Ļaujāt man pašai *vaļas*, Arājiņu lūkoties; 10167

Ļaujāt man pašam *vaļu*, Līgaviņu lūkoties; 11260

a²) Vārdkopas ar konkrētas nozīmes substantīvu centrā un atkarīgo infinitīvu, kam nolūka apstākļa funkcija teikumā

Arī šais vārdkopās sastopami subjekta un objekta infinitīvi, taču to lietojums atšķiras no lietojuma vārdkopās, kurās atkarīgajam infinitīvam apzīmētāja funkcija. Ja tanīs subjekta infinitīvs funkcionēja blakus galvenajam substantīvam nominatīvā resp. pie nolieguma ģenitīvā, tad šais vārdkopās subjekta infinitīvs funkcionē arī blakus galvenajam substantīvam akuzatīvā resp. ģenitīvā.

Konstrukcijās ar nominatīvu (pie nolieguma — ar ģenitīvu) kā centrālo substantīvu lietojamas verba *būt* formas.²⁸⁹ Infinitīva subjekts datīvā saistās predikatīvā konstrukcijā ar galveno substantīvu, kas nosauc to priekšmetu vai parādību, kas var noderēt ar datīvu nosauktajai dzīvajai būtei tam nolūkam, kas izteikts infinitīvā:

Ruds pelēks *akmentiņš* Sieviņām *apsēties*. 1083

Sitam ežus, kaujam ežus, Metam katlā, vārisim.

Tētem pepe, memmei pepe; Bērniem *suliņa*, maizīti mērcēt.

Kaķītim *šķīvītis*, izlaizīt, Sunītim *kauliņš*, noskrubināt. 2186,5

Ne man miega, ne darbiņa, Ne *spēlišu* klausīties. 9544,2 9544,2

Ekscerpētajā materiālā nav konstatētas šā tipa vārdkopas ar verba *būt* indikatīva pagātnes vai nākotnes formām. Ir reti piemēri ar vēlējuma izteiksmes formām:

Kad man būtu *vara šķēres*, Meža galus līdzināt;

Kad man būtu *ašķa siets*, Sijāt ļaužu valodiņas! 8515,4

Konstrukcijās ar akuzatīvu resp. ģenitīvu kā centrālo substantīvu, kas atkarīgs no dažādas nozīmes verbiem, un ar datīvu kā infi-

²⁸⁹ Sastopami arī izņēmumi, kuros funkcionē citas nozīmes verbi, bet ar objekta infinitīvu:

Bērziņam *lapas* plauka Vējiņam *vēdināt*; 8348

nitīva nosauktās darbības subjektu infinitīvs funkcionē kā objekta infinitīvs²⁹⁰:

Dod, māmiņa **villainīti**, Kur pādīti man ietīt; 1349
Dodat man vaļa **šķēres**, Meža galus **līdzināt**. 5313,1

Trūkstot šais konstrukcijās datīvam, no substantīva atkarīgā infinitīva raksturs nosakāms pēc konteksta. Tas biežāk ir subjekta infinitīvs:

Es izgāju jūrmalīti, Skaistu ziedu meklēdama,
Skaistu **ziedu** meklēdama, Skaistu vīt vainadzīņu. 5834
Sīvu nātru **cimdus** adu, Tautu dēlu **sveicināt**. 7312
Liepu lapu **tiltu** taisa Mani **vest** šoruden. 10177

Retāk tas ir objekta infinitīvs:

Kurš puisītis mani ņēma, Lai vij asu pātadziņu;
Es jau pate **linus** došu, Pātadziņu **vidināt**. 10089
Iznes mana bērza **riksti**, Kumeliņu **drīzināt**. 1355
Bāliņš manu līgaviņu Ik vakarus skumdināja:
Rudzu **sieku** tas iebēra, Ko no rīta **ritināt**. 7963

Aplūkotās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, kam nolūka apstākļa funkcija teikumā, mūsdienu literārajā valodā parasti tiek aizstātas ar palīgteikumu. Tādus palīgteikumus ievada saikļa vārdi *ko, ar ko, kur* ar attiecīgā verba infinitīvu vai arī ar saikli *lai* ar attiecīgā verba indikatīva vai vēlējuma izteiksmes formām.

Dažkārt šais konstrukcijās infinitīvs aizstājams arī ar tās pašas saknes verbālo substantīvu ar *-šana*, attiecīgi transformējot no tā atkarīgos vārdus, piem.: «Es jau pate linus došu pātadziņas vīdināšanai.»

Aplūkotajās vārdkopās zināmā mērā atklājas infinitīva senākā daba. Kā zināms, infinitīvi pēc cilmes ir sena verbālnoмена datīva locījumi.²⁹¹ Minētajās vārdkopās redzama šo datīvu finālā nozīme, uz ko netieši aizrāda arī iespējamās sinonīmās konstrukcijas ar datīva formu no verbālnoмена ar *-šana*.

Piezīme. Tikai kā konstrukciju aizsākumi, kas nav guvuši latviešu valodā tālāku attīstību, pieminamas vārdkopas, kurās infinitīvs atkarīgs no verbāla noмена. Apzinoties šādu konstrukciju izolētību, Kr. Barons LD tās rakstījis kā salikteņus:

Mauj gosniņas, blēj aiņņas, Dzirdēj' mani runājam:
Es ziēmā **ēstdevēja**, Es vasaru ganītāja. 28946 v.

²⁹⁰ Ja centrālais substantīvs atkarīgs no verba *vajadzēt*, kas saistīts ar datīvu kā infinitīva nosauktās darbības subjektu, infinitīvam subjekta infinitīva raksturs:

Man vajaga zelta **ķēdes**, Meža galus **līdzināt**;
Man vajaga drāšu **sieta**, Sijāt ļaužu valodiņas, 8515,6

²⁹¹ Sal.: Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 267. §, 161. lpp.

b) Vārdkopas ar substantīvu centrā un substantīvu kā atkarīgo komponentu

b') Vārdkopas ar saskaņotiem substantīviem

Aplūkodams šā tipa vārdkopas, akad. J. Endzelīns min nosacījumus, kādi substantīvi kādos apstākļos saskaņojas:

«Stāvot blakus kādam citam substantīvam un atrodoties vienādā locījumā ar to, substantīvs var būt tā atribūts (tā darītāju vārdi ar *-(t)ājs* un *-ējs*, piem., *dzērājs puisis bēdājās* BW 19903,5, un salikteni ar *-is* resp. *-e*, piem., ak. *baltmutiti līgaviņu* BW 21247,1, *garaste māte* u. c. Mūlenbacham 1. c. 292. §) vai apozīcija (piem., *cirulītis, mazputniņš, augsti skrēja dziedādams* BW 2646); skat. arī 393. § un Mūlenbacha DJ I 7 skk.» (LGr., 820. §, 1023. lpp.).

Iekavās minētos nosacījumus, kuri no saskaņotajiem substantīviem ir atkarīgi, kuri neatkarīgi, bez atrunas atzīst par pareiziem E. Soida attieksmē uz šā tipa vārdkopām «Pēterburgas Avīzēs».²⁹² Viņa tikai izskaņu kritēriju atkarīgā saskaņotā substantīva noteikšanai papildina ar izskaņu *-nieks*: no diviem saskaņotiem substantīviem atkarīgais ir tas, kam izskaņa *-nieks* (dumpiniekiem *poļiem* PA 1863. 185; strādnieki *cilvēki* PA 1864. 110).²⁹³ Te minami arī piemēri no tautasdziesmām: grēcinieki *bāleliņi* 25854; mainenieki *bāleliņi* 14448; nebēdniekus *bāleliņus* 18027; piegūlnieki *bāleliņi* 28923; rijnieciņ *bāleliņ* 31599; krāpniekis tautu *dēlis* 26872 u. c.

Taču šāds netieši izvirzīts izskaņu kritērijs, pēc kura nosakāma saskaņoto substantīvu atkarība, neaptver visus gadījumus un nav piemērojams bez atrunas.

Vispirms jau jāiebilst pret ierobežojumu, it kā atkarīgajam saskaņotajam substantīvam, kas beidzas ar *-is* resp. *-e*, jābūt saliktenim (piem., Sērdieņi *bērni* 4535,2 v; Koksirdītis tēva *dēlis* 21681; Koksirdīti *arājiņu* 23784). Ir daudz piemēru, kuros atkarīgais saskaņotais substantīvs nav saliktenis, bet atvasināts vārds ar negāciju resp. ar nolieguma partikulu *ne* kā prefiksu (atkarīgie substantīvi retinātā iespiedumā): nelietnīti *bāleliņi* 12115; nelietis tautu *dēls* V 14262,1; netārpji tēva *dēli* 8720,5; netiklītis tautu *dēls* 21802; netiklītis tēva *dēlis* 5426; neveikliši *arājiņi* 21894; neveiklītis *arājiņš* 21912; neveiklīti *bāleliņu* (vokativs) 12115,4. Salikteni tie ir pēc akad. J. Endzelīna izpratnes.²⁹⁴

Ekscerpētais tautasdziesmu valodas materiāls rāda, ka ir daudz tādu saskaņotu substantīvu lietošanas gadījumu, kuros atkarīgajam substantīvam nav izskaņas *-(t)ājs*, *-ējs*, *-is*, *-e*, *-nieks*. Šais gadīju-

²⁹² Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 342., 344. un 346. lpp.

²⁹³ Turpat. — 346. lpp.

²⁹⁴ Sk.: LGr. — 121. §, 255.—256. lpp.

mos izskaņas ir tik dažādas, ka tās nedod drošu kritēriju atkarīgā saskaņotā substantīva noteikšanai. Tāpēc atkarīgā saskaņotā substantīva nošķiršanai no neatkarīgā jāizvirza leksiski semantisks kritērijs, tam pakārtojot izskaņu mērauklu.

Jāatzīmē, ka substantīvi ar minētajām izskaņām ir atkarīgie komponenti vārdkopās, kurās galvenais substantīvs nosauc nedzīvus priekšmetus vai parādības. To liecina E. Soidas piemēri²⁹⁵ un latviešu klasisko tautasdziesmu valodas materiāls: *tapa āzbāzēja* V 19847¹; *bez dibinis avotiņš* 24504,7 v; *pirkstainīšus cimdus* 7244; kā arī *cimdus pirkstainīšus* 7291,1 v u. c. Kā redzams, atkarīgie substantīvi izsaka raksturīgu pazīmi, kas piemīt ar neatkarīgo substantīvu nosauktajam priekšmetam.

Ja saskaņotie substantīvi vai vismaz viens no tiem nosauc dzīvās būtes, izskaņu kritērijs vairs nevar būt vienīgais atkarīgā substantīva noteikšanai. Vispildītāk to rāda gadījumi, kuros abiem substantīviem ir šķietamajā kritērijā nosauktās izskaņas. Piemēram: *dzērājs arājs* (dzērājiņu arājiņu 7515,1; dzērāju arājiņu 9491; dzērājis arājiņš 26969; dzērājiņš arājiņš 26984 v), *dzērējs arājs* 2699 v (dzērēju arājiņu 8001,3 v; 27036), *neveiklītis arājiņš* 21912. Minētajās vārdkopās abi substantīvi nosauc dzīvās būtes (cilvēka) raksturīgas pazīmes: no vienas puses, profesiju (arājs, arājiņš), no otras puses, psihofiziskās īpašības (dzērājs, neveiklītis). Tamlīdzīgos gadījumos par vārdkopas neatkarīgo komponentu atzīstam substantīvu, kas nosauc personu kādā radniecības, darītāja, profesijas vai sociālās piederības nozīmes vārdā, par atkarīgo komponentu to substantīvu, kas nosauc personas psihofiziskās pazīmes vai īpašības tieši vai pārnēstā nozīmē ar priekšmetu, augu vai kustoņu vārdiem. Piemēri ar atkarīgajiem substantīviem, kam nav pārnēstas nozīmes: *delverīti arājiņu* 21853; *d. bāleliņu* 3592; *dumburiši arājiņi* 9763,9; *vecis arājiņš* 22108; *pastaris bāleliņš* 16691; *ķeparītis tautu dēls* 24414; *nelga tēva dēls* 24519; *sliņķis tautu dēls* 20108 v; *sebulīts tautu dēls* 16204; 16204,1; *sliņķis tēva dēls* 9912,11; *šķelmis tautu dēls* 17972; *tiepša tautu dēls* 7410,1 v; *krievis tautu dēls* 22466 u. c. Te minami arī dzīvnieku nosaukumi kā neatkarīgie substantīvi un šo kustoņu īpašību nosaukumi kā atkarīgie substantīvi: *dancotājs kumeliņš* 600,1; *dancotāju kumeliņu* 474,5 v. u. c.

Piemēri ar atkarīgajiem substantīviem, kam ir pārnēsta nozīme: *Zaļa niedre tautu dēls* 21417; *skuķis, tautu dēlis* 14379,3 u. c.

Izvirzītais leksiski semantiskais kritērijs dotajā formulējumā nav attiecināms uz gluži visiem ekscerpētajiem saskaņoto substantīvu vārdkopu modeļiem, kuros substantīvi nosauc dzīvas būtes. Sastopami arī piemēri, kuros abi saskaņotie substantīvi ir tādi personu

²⁹⁵ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 342.—345. lpp.

nosaukumi, no kuriem viens apzīmē radniecības stāvokli, otrs profesiju vai darītāju. Te rodas jautājums, kurš no tiem ir atkarīgais saskaņotais substantīvs, kāda ir tā vieta — prepozitīva vai postpozitīva — attieksmē pret galveno substantīvu un līdz ar to jautājums par attiecīgo komponentu kā pielikumu: **arāji bāleliņi** 850 v; **vietraudziši brāleliņi** 25854 v; **atraitnis arājiņš** 4962,1; **atraikni vīru** 33595,4 u. c. Šādos gadījumos varētu izvirzīt citu semantisko kritēriju: no diviem saskaņotiem substantīviem par neatkarīgu atzīstams tas, ar kuru nosaukta priekšmeta pastāvīgākā (mazāk mainīgā) pazīme («bāleliņš, brāleliņš, arājiņš, vīrs»), par atkarīgo atzīstams tas, ar kuru nosaukta priekšmeta akcidentālā, vairāk mainīgā nozīme («arāji, atraitnis»).

b²) Substantīvu vārdkopas ar tieši pārvaldītiem substantīviem

Substantīvi pārvalda substantīvus tieši, t. i., bez prepozīciju starpniecības visos atkarīgajos locījumos. Tāpēc šīs vārdkopas attiecīgi iedalāmas vārdkopās ar pārvaldīto ģenitīvu, datīvu, akuzatīvu resp. instrumentāli un lokatīvu.

Šo grupu robežās vārdkopas klasificē pēc leksiski semantiskajām attieksmēm, kādas pastāv starp vārdkopas galveno un atkarīgo komponentu. Semantisko attieksmju noteikšana ir saistīta, no vienas puses, ar asociācijām par locījumu nozīmēm, no otras puses, ar asociācijām par teikumlocekļiem, kādi rodas, vai nu transformējot attiecīgās nominālās vārdkopas verbālās konstrukcijās, vai arī salīdzinot šīs vārdkopas ar citām nozīmes ziņā ekvivalentām konstrukcijām.

α) SUBSTANTĪVU VĀRDKOPAS AR TIESI PĀRVALDĪTAJIEM SUBSTANTĪVIEM ĢENITĪVĀ

Aprepozicionālie ģenitīvi kā substantīvu vārdkopu atkarīgie komponenti teikumā funkcionē par apzīmētājiem.

No sintaktisko attieksmju sinonīmijas viedokļa šīs vārdkopas aptver trīs grupas: 1) tādas, kas saderīgas ar nominālām konstrukcijām, kurās substantīvi atrodas saskaņojuma vai sakārtojuma attieksmēs, 2) tādas, kas saderīgas ar zināmām verbālām konstrukcijām, 3) tādas, kas nav saderīgas ar kādām citām konstrukcijām.

SUBSTANTĪVU VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO ĢENITĪVU, KAS SADERĪGAS AR NOMINĀLĀM KONSTRUKCIJĀM, KURĀS SUBSTANTĪVI ATRODAS SASKAŅOJUMA VAI SAKĀRTOJUMA ATTIEKSMĒS

Šai vārdkopu tipā izšķirami divi modeļi: 1) vārdkopas ar tā saucamo definitīvo ģenitīvu, kas saderīgas ar substantīvu vārdkopām, kurās tie atrodas saskaņojuma attieksmēs, un 2) vārdkopas ar tā saucamo pastiprinājuma ģenitīvu, kas saderīgas ar kon-

strukcijām, kurās attiecīgi substantīvi atrodas sakārtojuma atteiksmēs.

Abi vārdkopu modeļi raksturīgi latviešu klasisko tautasdziesmu stilam.

Daudzām vārdkopām ar definitīvo ģenitīvu²⁹⁶, kas sinonīmas ar vārdkopām, kurās atkarīgais substantīvs saskaņots ar galveno, sinonīmās vārdkopas atrodamas pašās dziesmās. Piemēram: dzērājiņa **arājiņu** 10508 (sinonīmi: dzērājiņu **arājiņu** 7515,1; dzērājiņš **arājiņš** 26984 v); dzērāja tautu **dēlu** 10133 v (sinonīmi: 26970; 26949,1); dzērāja tēva **dēlu** 10133; 10134 (sinonīmi: 19908,1; 19906); nelieša tautu **dēls** 6150,1 v (sin.: V 14262,1; 20108); netikļa tēva **dēls** 14578 (sin.: 5426; 9926,4,5); sērdieņa bērni 4568 v.; 4614,2 v (sin.: 4535,2 v); arāja **bāleliņš** 850 (sin.: 850 v); pastara **bāleliņš** 18001,4 (sin.: 16691); pieguļnieku **bāleliņi** 28923 v (sin.: 28923; 28923,2-3); rijenieka **bāleliņ** 31598 v (sin.: 31598; 31606) u. c.

Citos gadījumos sinonīmās vārdkopas definitīvā ģenitīva konstrukcijām var dziesmās neatrast, taču paliek iespēja tās darināt:

Dravinieka **bāliņam** Vaska cimdi rocinā;
Arājiņa **bāleliņš** Smilšojāmi kājiņām. 30301

Definitīvo ģenitīvu parasti lieto vienskaitlī, kaut arī galvenais substantīvs būtu daudzskaitlī. Taču pie galvenā vārda daudzskaitlī samērā bieži definitīvais ģenitīvs arī nostājas daudzskaitlī:

Istenieku **bāleliņi** Par svešiem palikuši. 3865,3

Retajos gadījumos, kuros pie galvenā substantīva vienskaitlī definitīvais ģenitīvs daudzskaitlī²⁹⁷, tas var asociēties ar piederuma ģenitīvu:

Dravenieku **dēliņš** biju, Mežu sarga meitu jēmu: 22235
Jātenieku **dēliņš** 11199; bajāru tēva **dēls** 20584

It sevišķi stipras šādas asociācijas, ja galvenais substantīvs sieviešu dzimtes vārds. Pie sieviešu dzimtes vārdiem, kas apzīmē dzīvas būtes, definitīvo ģenitīvu nemēdz lietot:

Dravenieka **meita** biju, Bisenieka **līgaviņa**; 22236

²⁹⁶ Tā to sauc J. Endzelins. Sk. LGr. — 397. §, 560.—561. lpp. K. Milenbahs to raksturo un nosauc citādi: «Kā piederuma ģenitīva atvasis uzlūkojams pasugas jeb pielikuma ģenitīvs» (Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 298. §, 5, 174. lpp.)

²⁹⁷ Definitīvais ģenitīvs daudzskaitlī mēdz nostāties pie galvenā vārda vienskaitlī, ja pirmais nosauc uzvārdu vai ģimenes raksturotājevārdu, otrs personas vārdu:

Bēdz, meitiņ, bēdz, meitiņ, Nu nāk tavi precinieki:
Kalna Kušļu **Indriķis**, Skrandinieku **Andrieviņš**. 13344
sal.: Strūdenieku **Andrieviņš** 16482 v

Sai piemērā jādomā par piederuma ģenitīvu.

Konstrukcijas ar definēto ģenitīvu kā pārprotamas jaunākajos laikos lietotas arvien mazāk. Pārpratumus var radīt tas, ka šis ģenitīvs uztverams kā piederuma ģenitīvs.

Vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu Akad. J. Endzelīns pastiprinājuma ģenitīvu neizdala īpašā grupā, bet aplūko sakarā ar dalāmo ģenitīvu: «Jēdziena pastiprinājumu ar ģenitīva palīdzību sastop tādos izteicienos²²⁰ [«²²⁰ Sal.: lei. *vagių vagis* u. c. Milkes Anfangsgr. einer lit. Sprachl., 173. lpp. un Būgos K Sn. 97.»] kā *pa malu malām* U (s. v. *mala*), *purvu purvi* BW 875,1, *caur debešu debešiem* 876, *pa zariņu zariņiem* 2417; *priēki lielu lielle* LP III 16, *vecu vecais ienaids* 46 u. c.; par to arī Kauliņš BB XII 233 un Zubatijs O alliteraci 28.» (LGr.: 394. §, 555. lpp.)

Pastiprinājuma ģenitīvs nav identificējams ar dalāmo ģenitīvu un nošķirams patstāvīgā grupā šādu motīvu dēļ. Pirmkārt, pastāv sintaktiskas atšķirības to starpā: dalāmais ģenitīvs ir vienmēr postpozitīvs, pastiprinājuma ģenitīvs ir vienmēr prepozitīvs. Pie tam pastiprinājuma ģenitīvs lietojams tikai daudzskaitlī, bet dalāmais ģenitīvs arī vienskaitlī. Otrkārt, pastāv semantiska atšķirība, kas norāda pretējus daudzuma jēdzienus: dalāmais ģenitīvs nosauc daļu, kas ņemta, sākot no lielāka daudzuma tās pašas sugas priekšmetiem (kas tiek dalīti, nošķirti), turpretim pastiprinājuma ģenitīvs nosauc visus vai iespējamo vairumu tās pašas sugas priekšmetu vai parādības, kas tiek aptverti, sākot no mazāka daudzuma.

Pastiprinājuma ģenitīvu lieto daudzskaitlī²⁹⁸ stāvoša vārdkopas galvenā substantīva spēcīnāšanai. Izteiksmes spēcīnājums rodas uz netiešā atkārtojuma resp. konvarianta pamata — kā galvenais, tā atkarīgais substantīvs ir vienas un tās pašas saknes un leksiskās nozīmes vārdi, katrs savā locījumā:

Domu domas izdomāju, Līcē cūkas ganīdama. 10951,2

Es mācēju danci vest Līkumiņu likumiem 33557

Lodā bitīte, Pa zaru zariem,

Pa zaru zariem, Pa lapu lapām; LD V 202. lpp.

Ar pastiprinājuma ģenitīvu nav jāaucams piederuma ģenitīvs, kas arī atkarīgs no substantīva, kam tāda pati sakne, kāda

²⁹⁸ Tikai izņēmuma kārtā sastopam pastiprināmo ģenitīvu pie vienskaitļa formas substantīva:

Ak, es biju ērmu ērms, Vēl ērmota līgaviņa: 22580,4 v. To lieto arī frazeologiskos savienojumos: dievu dieviņam 1055; 1144; 2978; 5926,8; 12683; 14840; 20039¹; 23177,8; 23638; 24745,1; 25443; 28079; 28952; 30660; u. c.

ģenitīva substantīvam. Šādas vārdkopas lietojamas kā salikti radniecības nosaukumi²⁹⁹:

Tēvu tēvu laipas mestas, Bērnu bērni laipotāji; 3086
Dēlu dēli arājiņi, Meitu meitas malējiņas. 3265

Vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu saderīgas ar konstrukcijām, kurās attiecīgi substantīvi atrodas sakārtojuma attieksmēs. Pārēju no aplūkojamām vārdkopām uz šīm konstrukcijām labi rāda gadījumi, kuros tās pašas saknes vārda ģenitīva forma atrodas otras ģenitīva vai instrumentāļa formas priekšā, jo šais gadījumos zūd robeža starp pārvaldījumu un sakārtojumu:

Likumu likumu³⁰⁰ sētiņu daru,
Kur mana pādīte zirdziņus ganīs. 1558; I 1558,1; sal.
Likumu likumiem aploku taisu, 1558,2
Stūru stūru tēva zeme, Rakstiem mātes villainītes. 3791
Skuju, skuju vecai mātei, Ne baltaju kriņģelišu! 1067
Ziedu, ziedu (sin.: ziedu ziediem) Jānīts nāca,
Lapu, lapu (sin.: lapu lapām) Pēterīts.
Aiz Pētera lapiņām Neredz Jāņa kumeliņu. 33074

Arī konstrukcijās ar nepārprotamām sakārtojuma attieksmēm pašās dziesmās atrodam sinonimas vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu:

Lauziet, meitas, **zarus**, **zarus**, Virsūnīti atstāji; 2765,2 v
Lauziet, meitas, **zaru** **zarus**, Virsūnīti atstāji; 2765,2

Ja aplūkojamā sinonīmija tautasdziesmās nav plaši izplatīta, tam ir savs izskaidrojums.

Sakārtojuma attieksmes resp. divkāršojums tiek izmantots izteiksmes spēcīnāšanai, ja vārdi lietotami neatkarīgajos locījumos. Pastiprinājuma ģenitīvi turpretim kalpo to vārdu izteiksmes spēcīnāšanai, kuri teikumā lietotami atkarīgajos locījumos.

Jāatzīmē, ka pastiprinājuma ģenitīvu mēdz lietot arī pie saliktniem, atkārtojot salikteņa pirmo daļu:

Ariet, brāļi, plēsiet, brāļi. Visu **purvu** **purvu-malas**; 3798,3;
sal.: **purvu** **purvmalītes** 760,4; 2394; 3798;
purvu **purvmaliņas** 3798,1

Blakus šīm vārdkopām sastopam konstrukcijas ar sakārtojuma attieksmēm: visus **purvus**, **purvmaliņas** 3798,1 v. Retos gadījumos pastiprinājuma ģenitīvu lieto arī pie tās pašas saknes vārda, kam cita izskaņa: visas **purvu** **purvainītes** 760,4 v. Kā izņēmumi sastopami pastiprinājuma ģenitīvi vienskaitlī: visas **purva** **purvmalītes** 760,4 v.

²⁹⁹ Apšaubāms, vai leišu valodā savienojumam *vaiku vaikai* («bērnu bērni») ir pastiprinājuma nozīme. Sal.: Senn A. Kleine litauische Sprachlehre. — Heidelberg, 1929, S. 27: *vaiku vaikai* — grosse Scharen von Kindern.

³⁰⁰ Iespējams šo vārdu formas uztvert arī par sakārtojuma attieksmēs stāvošu vārdu instrumentāļa formām.

Vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu savu dzīvīgumu mūsdienu literārajā valodā nav zaudējušas.

SUBSTANTĪVU VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO ĢENITĪVU, KURAS SADERĪGAS
AR ZINĀMĀM VERBĀLĀM KONSTRUKCIJĀM

Substantīvu vārdkopās ar atkarīgo ģenitīvu, kuras saderīgas ar zināmām verbālām konstrukcijām, par galvenajiem komponentiem lietojami verbāli substantīvi, galvenokārt ar izskaņām *-ums*, *-(t)ājs* un *-ājs*.

Sai vārdkopu tipā izšķirami divi modeļi: 1) vārdkopas ar tā saucamo subjekta ģenitīvu, kuras saderīgas ar zināmām predikatīvām konstrukcijām, un 2) vārdkopas ar tā saucamo objekta ģenitīvu, kuras saderīgas ar zināmām verbālām vārdkopām.

Paši subjekta un objekta ģenitīva nosaukumi, liekas, ieviesti, salīdzinot minēto vārdkopu galveno komponentu attieksmes teikumā ar atkarīgajiem vārdiem pēc analogijas ar tādu verbu attieksmēm teikumā, kuri pamatā šiem galvenajiem komponentiem. Tā, protams, ir rupja analogija, taču tāda šai gadījumā ir attiecīgā gramatikas jautājuma nostādnes tradīcija. Meklējot analogiju, atkarīgie komponenti nereti jāiedomājas transformējumā. Atkarīgais komponents kā subjekta ģenitīvs transformējams nominatīvā, kas tad funkcionē kā galvenajam komponentam atbilstošā verba nosauktās darbības subjekts resp. teikumpriekšmets. Subjekta ģenitīviem ir analogija ar verbālām konstrukcijām arī bez transformācijas, jo tie var funkcionēt kā subjekti ģenitīvā pie attiecīgu galvenajam komponentam atbilstošu verbu ciešamās kārtas formām. Atkarīgais komponents kā objekta ģenitīvs transformējams akuzatīvā, kas tad funkcionē kā galvenajam komponentam atbilstošā verba nosauktās darbības objekts resp. papildinātājs.

Vārdkopas ar subjekta ģenitīvu Subjekta ģenitīvs³⁰¹ sastopams ne tikai pie verbālas cilmes galvenajiem komponentiem (ar izskaņu *-šana*, *-ums*, u. c.), bet, kā redzams no akad. J. Endzelīna minētā piemēra dieva **žēlastība**, arī pie citiem.

Nekavējoties pie daudziem plaši lietotiem piemēriem ar verbālas cilmes galvenajiem komponentiem, atzīmēsim subjekta ģenitīvu pie retāk lietojamiem verbālas cilmes un ekscerpētajiem neverbālas cilmes galvenajiem vārdiem:

Ai, Dieviņi, slikti rudzi Bāleliņa tīrumā.

Maksā, Dievs, zirga varu, Bāleliņa arumiņu. 27899

Daža laba tautu meita Paliek ļaūžu valodās. 8361,2

³⁰¹ J. Endzelīns saskata subjekta ģenitīvā radniecību ar piederības ģenitīvu: «400. §. Rada ar piederības ģenitīvu ir **subjekta ģenitīvs**: *dieva žēlastība*; *sērdieņiņa*... *lūgumiņu* (ak.) BW 4024; *acu redzējums* 1946,6; *pa Laimītes vēlējum* 1946.» (LGr. — 562. lpp.)

Sal.: Paliek lauzu apsmieklā 8361 v
Māmiņ' bija gudra sieva, Tavu muļķu apdomiņu:
Tā izdeva savu dēlu Par nobara villainīti. 25266,6

Vārdkopas ar objekta ģenitīvu Objekta ģenitīvs³⁰² sastopams tikai pie tādiem verbālas cilmes galvenajiem substantīviem, kas atvasināti no pārejošiem verbiem³⁰³ ar izskaņām *-(t)ājs, -ējs, -šana, -ums, -iens, -nieks, -ēklis* un atsevišķiem citiem vārdiem:

Būsi brāļa līgaviņa, Brālim gultas taisītāja,
Brālim gultas taisītāja, Cimdu, zeķu adītāja. 314;

lauka arājam 26933; zemes arājs 14785; maizes arājs (ar nozīmi «pelnītājs») 18918,2; linu arājs (ar nozīmi «kopējs») 10717; miežu a. 10755,1; pupu a. 2510; pūru (t. i., kviešu) a. 24327,3; rudzu a. 24327,3; kāju āvējiņa 4590; cimdu adīšana 7284,3; kāju āvumā 9335,2; vīžu āvumam 27936; kāju āvienā 9335,12; caunas medinieki 2408; tautieša valdiniece 4586; laika kavēklis 1162,1 u. c.

Retos gadījumos objekta ģenitīvs nozīmē objektu instrumentālā nozīmē:

Sirms zirdziņš, balts arājs Viņā lauka galiņā.
Būt' man bijis tas zirdziņš, Tā zirdziņa arājiņš. 28141,2

Jāpiezīmē, ka pie galvenajiem substantīviem ar *-ums* ģenitīvs, kas apzīmē dzīvu būti, var tikt lietots gan kā subjekta, gan kā objekta ģenitīvs. Ģenitīva nozīmi nosaka konteksts. Tā objekta ģenitīvs ir *dēla auklējumu* 32136.

Dažos gadījumos iespējams objekta ģenitīvu izprast arī kā nolūka vai piederības ģenitīvu. Tā, piemēram, pie galvenā substantīva *at-slēga, atslēdziņa* ģenitīvs, kas nosauc priekšmetu, ne dzīvu būti, var nozīmēt objektu, ko atslēdz, nolūku, kāda priekšmeta slēgšanai atslēgu lieto, vai piederību pie kāda priekšmeta, kura daļa būtu atslēga: kambarīša *atslēdziņu* 2897; kapa *atslēdziņu* 27519; klēts *atslēdziņas* V 2305,1; lādes *atsl.* 15231,4; pagrabīņa *atsl.* 2897; plintes *atsl.* 9304; šķirsta *atsl.* 35170,1; pūra *atsl.* 15550; vārtu *atsl.* 2468.

Minētie piemēri parāda semantiskā kritērija nenoteiktību un līdz ar to grūtības vārdkopu klasifikācijā. Šis grūtības lielākas, klasificējot vārdkopas, kas nav saderīgas ar kādām citām konstrukcijām

³⁰² Sal.: Endzelins J. LGr. — 401. §, 562. lpp., Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 380.—384. lpp.

³⁰³ J. Endzelins LGr. 401. §, 562. lpp. min kā piemēru *suōla* (var.: *uz beņķa*) *gulēšana* 31037, kas neiederas, jo galvenais substantīvs atvasināts no nepārejoša verba. Ja arī iebilstu, ka t. dz. as verbs *gulēt* var tikt lietots kā pārejošs («gulu miegu»), tad šai gadījumā tomēr «sola gulēšana» drīzāk jāsaprot vietas nozīmē un jārunā par vietas ģenitīvu.

un kurās attieksmes starp galveno un atkarīgo komponentu nosakāmas, paliekot šo komponentu semantikas robežās.

SUBSTANTIVU VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO ĢENITIVU, KURAS NAV SADERĪGAS
AR KĀDĀM CITĀM KONSTRUKCIJĀM

Šai tipā pēc vārdu leksiski semantiskajām attieksmēm izdalāmas divas vārdkopu grupas: 1) tādas, kas atspoguļo piederības attieksmes specifiskā (šaurākajā) nozīmē, un 2) tādas, kas atspoguļo piederības attieksmes apstākļu nozīmē, t. i., piederības attieksmes, kas asociējas ar atkarīgajiem vārdiem apstākļu funkcijā teikumos ar verbālām konstrukcijām.

Katrā no šīm grupām izšķirami vairāki leksiski semantisko attieksmju paveidi.

Šai tipā izdalāmi pieci paveidi: vārdkopas, kurās atspoguļojas 1) veselā un daļas attieksmes; 2) īpašnieka un īpašuma attieksmes; 3) kolektīva locekļu attieksmes; 4) priekšmeta (kā satura ietvērēja) un satura resp. cilmes attieksmes un 5) priekšmeta (resp. dzīvās būtes) un tā kvalifikācijas attieksmes.

Veselā un daļas attieksmes atspoguļojas starp substantīviem tā, ka atkarīgais ģenitīvs nosauc veselo un galvenais substantīvs tā daļu.

Substantīvu vārdkopas ar atkarīgo ģenitīvu, kurās atspoguļojas veselā un daļas attieksmes

Vispilgtāk šīs attieksmes atspoguļojas starp konkrētu priekšmetu nosaukumiem: krekla **apkaklē** 20500,4; rijas **ārdi** 6732; jūras **attakā** 11220,10; istabas **augšā** 33269; bīkšu aukla 382,8; brunču a. 382,13; spriguļa a. 20142; šūpļa a. 320,2 un ļoti daudzi citi piemēri. Te minami arī augu un to daļu nosaukumi: apsītes **atvasītes** 4025; bērza **atvasīte** 2023,1; liepas a. 13659; ozola a. 7355,1; vītola a. 1710,1; auziņas **atzaliņa** 32982; miežu **akotam** 28110,2; miežu **asniem** 2298,2 u. c.

Tikpat spilgti šīs attieksmes atspoguļojas starp dzīvu būtnu (atkarīgā ģenitīva) un viņu daļu nosaukumiem: vilka **acis** 23424,4; kraukļa **asinis** 34137,1; kaķa **aste** 19299; cūkas **ausis** 32220; lūša **nagi** 16177,5; mēles **galiņā** 4800,2; bārenītes **asariņas** 4999; u. c. No šīs grupas nav nošķirami dzīvnieku nosaukumi, ar kuriem var būt apzīmēta galvenā substantīva nosauktā objekta cilme, kā brieža **āda** 22011; buļļa **āda** 25278; kazas **āda** 18332 u. c.

Substantīvu vārdkopas
ar atkarīgo ģenitīvu,
kurās atspoguļojas
īpašnieka un īpašuma
attiecības

Īpašuma un īpašnieka attiecības atspoguļojas starp substantīviem tā, ka atkarīgais ģenitīvs nosauc īpašnieku un galvenais substantīvs tā īpašumu. Vispildītāk šīs attiecības atspoguļojas starp personas nosaukumu (atkarīgajā ģenitīvā) un konkrēta priekšmeta nosaukumu: nabadziņa **alutiņš** 19591; 31194; vīra **apgērbīni** 20447,2; Laimas **atslēdziņu** 8243; brāļa **auti** 3550; pie tam īpašnieks dažreiz saprotams kā «autors»: spranču **adatiņa** 21239,1 u. c. Kā priekšmeta nosaukumi saprotami arī augu un vietu nosaukumi: bāliņa **āboliņu** 18770; kurzemnieku **apinišu** 19955; kunga **auzas** 12626; brāļu **āres** 10388,1; tēva **ataugā** 3970; tēva **aplokā** 30611,3; brāļa **aizdurvē** 18871,2; saimnieka **aizkrāsnē** 11007 u. c.

Arī kustoņu kā dzīvu būtnu nosaukumi apzīmē ar atkarīgā ģenitīva nosauktās personas īpašumu: brāļa **govis** 28864 v; puīšu **kumeliņš** 29704,1; rijnieka **aveniņš** 31607 u. c. Kustoņu nosaukumi apzīmē īpašnieku attiecībā pret šo kustoņu veidotajiem mājokļiem: āpšu **ala** 30512; sermulīša **aliņā** 13562,3 u. c.

Kolektīva locekļu attiecības starp substantīviem atspoguļojas tais gadījumos, kuros kā atkarīgais ģenitīvs, tā galvenais substantīvs ir personu nosaukumi. Šādā sakarā piederības ģenitīvu var saukt par attiecības ģenitīvu: kunga **arājiņš** 2718; 4591,1; 28259 u. c.;

meitiņas **arājiņš** 1962,3; tautu **arājiņš** 19197; tēva **arājiņi** 32685; vedeklas **bāleliņš** 10465; **bārenīte** lielu radu 5045 v u. c.

Priekšmeta un tā satura (resp. cilmes) attiecības starp substantīviem atspoguļojas tā, ka vārds atkarīgajā ģenitīvā parasti nosauc saturu, kāds atrodams ar galveno substantīvu nosauktajā priekšmetā, vai pazīmi, kas saistīta ar priekšmeta cilmi.

Šādu ģenitīvu var saukt par satura ģenitīvu. Tas aptver gan tā saukto dalāmo³⁰⁴, gan vielas³⁰⁵ ģenitīvu.

Saturs parasti saprotams kā nosaukums vielai vai priekšmetam, no kā pagatavots vai no kā sastāv ar galveno substantīvu nosauktais priekšmets: pusnātņa **apsedziņi** 5169; linu **audeklā** 12120,9; zīda **autu** 24460; tērauda **adatām** 25396; tēraudiņa **atslēdziņa** 28902,1; medus **alus** 26940,6; bērzu **birze** 826,1; liepu **birzes** 33126; ūdens **avotiņš** 15166,12 v; āboliņa **cisas** 1720; ledus **kalna** 13268¹; 15927; māla **kalna** 252; smilšu **kalna**

³⁰⁴ Endzelins J. LGr. — 394. §, 555. lpp.

³⁰⁵ Turpat. — 399. §, 561.—562. lpp.

27638; **viļņa kalna** 33790. Pie tam saturs var attiekties ne uz visu priekšmetu, kas nosaukts ar galveno substantīvu, bet tā daļu: **dūņu ezeriņa** (ģen.) 13297,8.

Bieži dzejas valodā satura ģenitīvs nosauc ne reālo saturu, bet dzejas tēlu:

Es uzgāju gana meitu Birzē galvu sukānot:

Zīda mati, zelta ķemme, Sudrabiņa suseklīts. 29487

Citi piemēri: sudraba **avotiņi** 5036,4; zelta **avotiņi** 5036,10; zelta **ābelīte** 10290; zīda **aste** 246,1; smilgu **arkli** 22613; dimanta **arklis** 33556; alvas **acis** 1775; svina **acis** 10328 u. c.

Pie zināmiem substantīviem satura ģenitīvs ir postpozitīvs. J. Endzelīns atzīmē šādus substantīvus: **pulki** meitu 281; **vezums** siena; **gabals** gaļas; **muca** alus; **mārciņa** linu. (LGr. — 394. §, 555. lpp.) Bez tiem M. Briģe atzīmē vēl šādus³⁰⁶: a) substantīvus mēru apzīmēšanai: *ass, birkavs, lasts, pods, pūrs, sieks* un b) substantīvus, kas apzīmē (nenoteiktu) daudzuma nojēgumu: *ceplis, kaudze, kukulis, kulīte, nastiņa, pāris, pulciņš, puse (pus), rind(in)a, rota, sauļ(in)a, šķiņķis, tiesa, laiva*. Piemēri: asi malkas 30498; **pusbirkavas** apinišu 28818; **lasti** miežu 28818; **lasti** rudzu 28818; simtiem **lastu** ložu 32191,1; pieci **podī** tauku 30498,1; **pūru** dālderīšu 30486,3; vienu **sieku** auzu 31764; pillu **cepli** maizes 28814; divi **kaudzes** baltābola 28623; div' **kukuļi** maizes 31795,3; Tur man bija trīs **nastiņas** Ūdru, bebru, cauņ' ādiņu. 30495; **pāri** zirgu 30082; **pus** skoteles 28487; gara **rindiņa** cūciņu 29120; simtiem **rotu** karja vīru 32191,1; div **saujiņas** rožu 31933,23; divi **šķiņķi** gaļas 31795,3; **tiesa** kreklu 28388; divi **laivas** jēru 30973,5.

Kā redzams no piemēriem, ja galvenais vārds izsaka daudzuma jēdzienu, tad to mēdz paplašināt ar numerāli. Tādā gadījumā galvenais vārds pārvalda divus vārdus un veidojas salikta vārdkopa.

Priekšmeta (resp. dzīvās būtes) un tā kvalifikācijas attieksmes starp substantīviem atspoguļojas tā, ka vārds atkarīgajā ģenitīvā jeb īpašības ģenitīvā³⁰⁷ nosauc priekšmeta vai dzīvās būtnes īpašību, kas neizriet no tā satura, bet iegūta ar cilmi vai attis-tību.

Te spilgtus piemērus sniedz mēra ģenitīvs, t. i., īpašības ģenitīva paveids, kas nosauc priekšmeta vai dzīvās būtnes lielumu, smagumu, vecumu u. tml. mēra jēdzienus:

³⁰⁶ Briģe M. Rekija K. Barona Latvju Dainās (IV sējumā): Diplomdarbs. — R., 1952. — 1. lpp.

³⁰⁷ Sal.: Endzelīns J. LGr. — 396. §, 560. lpp.

Pāriešu mājās, audišu **jostiņu**
Trīs asu garuma, olekts platuma,
Vairāk zeltiņa, ne sudrabiņa. 1505,3

Vecuma nosaucēju ģenitīvu var uztvert arī kā laika ģenitīvu:

Kundziņš mani karā sūta, Trešā gada **puisēniņu**. 2156

Kā redzams no piemēriem, mēra ģenitīvs prasa vārdkopas paplašinājumu. Paplašinājums notiek, atkarīgajam ģenitīvam pārvaldot kādu citu substantīvu, kas zināmos gadījumos prasa vēl savukārt paplašinājumu ar numerāli.

Spilgti ir arī piemēri, kuros atkarīgais ģenitīvs nosauc dzīvās būtes kvalitāti kā zināmu vērtību vai nevērtību: nevērtes **arājiņu** 17724 v; blēņu **bērni** 33035; miega **Ērmanīts** 33035 (sal. arī: miega **pūznis**); aitu **Anniņa** 29202,1 u. c.

Savi kvalitatīvi apzīmējumi var būt arī priekšmetiem un abstraktiem nosaukumiem: goda **galda** galiņā 952; tautu **vērgu** **darbi** 22586; gaiļu **laika** gaidītāji 29796; darba **dienas** darījumu 7659,1 u. c.

Cita veida īpašības ģenitīvi ir tie, kas nosauc kvalitāti, kāda priekšmetam piemīt sakarā ar tā cilmi, pagatavojumu: bērza **mal-kas** (ģen.) 27840; oša **malkas** (ģen.) 27840; kniepa **adatiņas** 2633; trijņiņu **audekliņu** 22621; slēžu **autu** 24464,5; zobeniņa **asumiņu** 5376; ieloka **aizkaram** 21884 u. c.

Bez tam ar atkarīgajiem ģenitīviem nosauc arī citāda rakstura īpašības, pa daļai uz netiešā salīdzinājuma pamata:

Mana jauna ligaviņa Vēl turēja meitu **dienas**:
No druviņas pārnākuse, Taisās jāt pieguļā. 27175

Citi piemēri: mežu **amatiņu** V 33525,1; meitu **amatiņu** 27175,1
suņa **amatiņš** 12530; ziemeļa **aukstumiņš** 2757,1 u. c.

Te minami arī galvenokārt augu nosaukumi, kuros atkarīgais ģenitīvs (savdabīgi) kvalificē sugas nosaukumus:

Visas bija Jāņu (-ņa) zāles, Ko plūc Jāņu (-ņa) vakarā; 32404
Pavaicāju māmiņai, Kādu raut Jāņu zālī.

— Rauj pirmo dundurjāni, Otro Māras **āboliņu**. 32393,8 v

Citi piemēri: Māras **papardīte** 32402,3; vīna **koku** (ģen.) 26038;
vilku **ābelēm** 32471,2; sal. salikteņus: suņu **burksi** 32367;
diev **kociņi** 32367,7 v

Šai tipā izdalāmi trīs paveidi: vārdkopas
Substantīvu vārdkopas 1) ar vietas ģenitīvu, kas norāda ar
(ar atkarīgo ģenitīvu), galveno substantīvu nosauktā priekšmeta vai
kas atspoguļo piederī- dzīvās būtes sakaru ar vietu, 2) ar laika
bas attieksmes apstākļu ģenitīvu, kas norāda ar galveno substan-
nozīmē tīvu nosauktā priekšmeta vai dzīvās būtes sa-
karu ar laiku, 3) ar nolūka ģenitīvu, kas norāda ar galveno

substantīvu nosauktā priekšmeta vai dzīvās būtes izlietojumu, nolūku, kam priekšmets gatavots un eksistē.

Substantīvu vārdkopās ar atkarīgo ģenitīvu, kas norāda ar galveno substantīvu nosauktā priekšmeta vai dzīvās būtes sakaru ar vietu, runājam par vietas ģenitīvu³⁰⁸.

Skaugis mani bedri raka Tēva lauka galiņā. 9132 v

Sal.: ceļa maliņā 9132; pagalmiņas vidiņā 9132 v;

duru apušā 9132 v; ledus apakšā 27957; sniega apakšā 6701; 27957; vītola apakšā 17697.

Kā no piemēriem redzams, atkarīgā ģenitīva vietas nozīme nereti ietverta viņā pašā (sal. «duru, ledus, sniega, vītola»), bet dažreiz izriet no attieksmēm ar galveno vārdu. Tā, piemēram, kārkla apiniši 19802 — ir pie kārkla auguši apiniši (pretstatā: dārza apiniši 19802).

Daudzos gadījumos vietas ģenitīvs vairs nenorāda ar galveno vārdu nosauktā priekšmeta atrašanās vietu, kā lauka akmentiņu 12764,10, jūras akmentiņi 29637, bet vai nu cilmi vietas ziņā, vai arī kvalitāti, kuras nosaukšanai lieto vārdus, kas leksiski apzīmē vietas: meža putnu (ģen.) 17029; muižas aitganam 12915,6; pārnovada arājiņu 22394; robežnieku arājiņš 7314; kroga Anna 13250,21; ciema aušas 8402²; Rīgas alus 19955; Rīgas autu 24460,1; Vāczemes āboliņš 5545; dzirnu akmins 2954,2; lauku ļaužu ēkas 25826,2 u. c.

Substantīvu vārdkopās ar atkarīgo ģenitīvu, kas norāda ar galveno substantīvu nosauktā priekšmeta vai dzīvās būtes sakaru ar laiku, runājam par laika ģenitīvu³⁰⁹: gada algas 29419; mūža arājiņu 9313; mūža asariņas 19140,1; dienas auklējums 13682; vasaras augumiņ' 33683,4; ziemas aukstumiņš 28110²; rīta Auseklītis 30064; vakara ausekliņu 32155,1 u. c.

Sarkanbalta mūs' māsiņa, Pavasara saules bērns;

Rudpelēkis tautas dēlis, Rud' rudenā tēva dēls. 21347,6 v

Laika ģenitīvam ir zināmi sakari ar īpašības ģenitīvu: pusmūžiņa tēva dēli 13041; sal. 10255; 25946.

Substantīvu vārdkopās ar atkarīgo ģenitīvu, kas norāda ar galveno substantīvu nosauktā priekšmeta izlietojumu, nolūku, kam priekšmets gatavots un eksistē, runājam par nolūka ģenitīvu³¹⁰: iejaviņa abriņā 21022; maizes abru 18493; kāzu alus 12787; kāzu galda galiņā

³⁰⁸ Sal.: Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 359. lpp.

³⁰⁹ Sal.: turpat — 385. lpp.

³¹⁰ Sal.: turpat — 386. lpp.

9440,1; cūku **aplokā** 19133; teļu **aplokā** 3242,1; zirgu **aplociņu** 34632; miežu **apcirknī** 33274,1; pūru a. 33274,1; rudzu a. 13646,19; kara **apgērbiņi** 32129; sagšu **audekliņu** 27367,1; buru **audumiņu** 30785; ieloka **austavītes** 3645,1; galda **autu** 25607,5; galvas a. 5866,3; kājas **auti** 3498; priekšas **auts** 25409; circeņu **aizkrāsne** 1570,1; logu **aizbāzami** 20268; spēles **galda galiņa** 13674; zirga **loka galiņa** 27666,4; alus **glāzes** (ģen.) 5872; alus **mucas** (ģen.) 27048,2; spirtus **vātes** (ģen.) 21126; pūra **lādes dibinā** 25242,1.

Dod, dieviņi, lietum līt, Nejās puiši pieguļā,
Būs manām telītēm Pieguļnieku **āboliņš** 29433 v

Nolūka ģenitīvs dažos gadījumos samērā grūti norobežojams no citiem ģenitīviem. Tā, piemēram, šādos gadījumos varam tos uztvert kā vietas ģenitīvu: **kau dzes mieta galiņa** 29334; **sētas mieta galiņa** 21746,4 u. c.

Citos gadījumos tam atkal cieši sakari ar īpašības ģenitīvu: **kara vīra augumiņš** 32043; **ceļa vīru** (ģen.) 19995,4; **kara lauka galiņa** 32185.

Nobeigumā jāatzīmē, ka substantīvu vārdkopas ar atkarīgo substantīvu ģenitīvā ļoti bieži mēdz tikt paplašinātas ar trešo komponentu, kā tas jau bija redzams no piemēriem. Ja trešo komponentu pārvalda atkarīgais ģenitīvs, tad tie abi veido nozīmes ziņā ciešāku vienību. Tādā gadījumā veidojas vienkārša paplašināta substantīvu vārdkopa. Ja trešo komponentu pārvalda galvenais substantīvs, kas notiek daudz retāk, salīdzinot ar iepriekšējo gadījumu, tad veidojas salikta vārdkopa. Tādās vārdkopās ciešākā nozīmes vienība veidojas starp galveno substantīvu un viņam tuvāk stāvošo atkarīgo ģenitīvu: **pusmūžiņa tēva dēli** 13041; **nabaga bāra bērns** 4524; **laukņnieku gaļas gabaliņš** 30540 u. c.

β) SUBSTANTĪVU VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO DATĪVU

Šīs vārdkopas tautasdziesmās veidojas pie verbāliem substantīviem, bet ļoti reti.³¹¹ Te atkārtojami tie paši K. Mīlenbaha un J. Endzelīna minētie piemēri: **kungam tiesas devējiņš** un **Kad izauga diža meita, Tēvs tautām vēlētājs** 3367. Pie reizes arī minami verbālo substantīvu pārvaldītie numerāļi un pronomeni: **otram dziesmu paņēmējs** 924,2 v un **Manim ļauna vēlētāja** 116.

19. gs. vidū, kā spriežams pēc E. Soidas pētījuma³¹², šo vārdkopu lietojums pieaudzis. Par to lietojumu jaunākos laikos spriest grūti, jo trūkst pētījumu.

³¹¹ Sal.: Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 300. §, 10, 178. lpp. un Endzelins J. LGr. — 411. §, 570. lpp.

³¹² Sal.: Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 398.—401. lpp.

γ) SUBSTANTIVU VĀRDKOPAS AR ATKARIGO AKUZATIVU

Par tām K. Milēnbahs saka: «Pie dažiem no pārejošiem izteiksmes vārdiem atvasinātiem lietu vārdiem izteiksmes vārda nojēgums valodas apziņā vēl tik dzīvs, ka viņus dažreiz apzīmē akuzatīvs: Brālīts, alu **dzērējīnis**, drīz tev tautām pāvēlēs (Bl. t. dz. 2544); naidu **cēlējiņa** (3648), zaļu sienu **plāvējīnis** (3998), ļaunu **vēlētāji** (2104), māsiņ', svaini **sūtītāja**. Gauži raud laim's māt'. Divkārt vārt's **vērējīņ'** (Bl. t. dz. 427).»³¹³

19. gs. vidū, kā spriežams pēc E. Soidas pētījuma³¹⁴, šo vārdkopu lietojums samazinājies. Mūsdienu literārās valodas materiālos šādas vārdkopas vairs nav sastopamas. Akuzatīvu tanis aizstājis ģenitīvs.

δ) SUBSTANTIVU VĀRDKOPAS AR ATKARIGO INSTRUMENTĀLI

Substantīvu vārdkopās kā atkarīgais instrumentālis lietojams tā saucamais īpašības instrumentālis³¹⁵. To latviešu tautasdziesmās izpētījis K. Milēnbahs un devis attiecīgo vārdkopu raksturojumu:

«Jāņem vērā, ka instrumentāls tad tik lietojams tuvākai apzīmēšanai, ja viņš pats tuvāki apzīmēts: tēvs sirmu galvu, tautu dēls koka sirdi; bet īpašības ģenitīvs latviešu valodā arī viens pats bez tuvāka apzīmētāja noder daudzkārt tuvākai apzīmēšanai.»³¹⁶ Pie tam K. Milēnbahs parādījis arī sakarību starp sinonimajām substantīvu vārdkopām ar atkarīgo instrumentāli un ģenitīvu:

«Īpašības instrumentālis vēl pilnīgi dzīvs valodas apziņā. Viņš līdzinās īpašības ģenitīvam, bet šim ir tikai šaurākas robežas nekā viņam, jo ģenitīvs apzīmē tikai īpašību, bet instrumentālis bez tam arī pastāvīgu piederumu. Ģenitīvā nekad nenostājas miesas daļas, bet kā miesas piederumi, pavadoni, vienmēr instrumentāli. Skolā viņš bija savāds zēns; vidēja auguma (retāki: vidēju augumu) un branguma (arī: brangumu), tumšu seju, platu pieri, paliku degunu, dzīvām acīm, gaļiem matiem. Ģenitīvs te lietojams tikai tad, kad īpašības vārds saaug ar lietas vārdiem salikteni: gaŗastes, platmugures tēvs (mīklās).»³¹⁷

E. Soida savā pētījumā nav konstatējusi substantīvu vārdkopas ar

³¹³ *Mühlenbachs K.* Teikums. — R., 1898. — 40. lpp. (Tekstā izcēlums un retinājums mūsu.)

³¹⁴ *Soida E.* Vārdkopas... — R., 1954. — 401.—402. lpp.

³¹⁵ Sal.: *Mühlenbachs K.* Teikums. — R., 1898. — 40.—41. lpp. *Endzelins J.* un *Mühlenbachs K.* Latviešu gramatika. — R., 1907. — 302. §, 3, 181.—182. lpp. *Endzelins J.* LGr. — 440. §. 581.—582. lpp.

³¹⁶ *Mühlenbachs K.* Teikums. — R., 1898. — 40. lpp.

³¹⁷ *Endzelins J.* un *Mühlenbachs K.* Latviešu gramatika. — R., 1907. — 302. §, 3, 182. lpp.

aprepozicionālu instrumentāli kā atkarīgo komponentu.³¹⁸ Tas izskaidrojams ar ekscerpēto materiālu: publicistikā šīs vārdkopas reti lietojamas. Sarunvalodā un daiļliteratūrā tās sastopamas jo plaši arī mūsdienu literārajā valodā.³¹⁹

Substantīvu vārdkopas ar atkarīgo aprepozicionālo instrumentāli, kas funkcionē tikai kā paplašinātas vārdkopas, plaši lietojamas tautasdziesmās. Piemēri:

Pāri, pāri par upīti, Pāri pašam dziļumam,
Tiras maizes meklēdama, Gudru galvu **arājiņa**. 10495,4 v
Bāliņ' tava **ligaviņa** Glēvajām rociņām:
Griķu sieku samalusi, Staigā rokas mētādama. 664,2
Citi piemēri: baltu zirgu **arājiņu** 10693,3 v; melnu galvu **arājiņa** 10370;
cauru galvu **cepurīte** 12398 v; cauru virsu **cepurīte** 12398 v;
ziliem ziediem **cimdus** 7248 v; liku galu **deguntiņš** 20248;
vecais tēvs sirmu bārzdu 2203 u. c.

Nesaistītā sarunvalodā atkarīgais instrumentālis normatīvi lietojams aiz pārvaldītāja substantīva, bet ritma prasību dēļ dziesmās tas lietots arī prepozitīvi.

е) SUBSTANTĪVU VĀRDKOPAS AR ATKARĪGO LOKATĪVU

Latviešu valodnieku uzskatos vērojam nesaderību jautājumā par lokatīvu kā substantīvu vārdkopu atkarīgo komponentu.

K. Milēnbahs 1898. gadā, runājot par citiem locījumiem kā lietu vārdu apzīmētājiem, norāda uz lokatīvu:

«11. **Vietulis jeb lokatīvs**: Puisīt lielu, puisīt mazu, nesmej **meitu vainagā** (Ar. t. dz. 1018)* ... Nedod, Dievs, nevēl, Laima, zābakoš **arājiņu** (Ar. t. dz. 1501). Baltu muti **ligaviņa** istabeju **sēdētāja** (Ar. t. dz. 1716). Man pašam kumeļa **glauditāja**, mugurā **sēdētāja** (Bl. t. dz. 967). Tie kārtē **braucējiņi** (Bar. Dain. 1651).³²⁰ Es tev došu dulu bērū par pieguļā **jājumiņu**.»³²¹

Uz šiem pareizi minētajiem piemēriem K. Milēnbahs vēlāk raugās citādi, jo tos vairs nemin 1907. g. gramatikā, nenorāda uz lokatīva atkarību no substantīva.³²² Viņš pat sniedz zināmu atrunu:

³¹⁸ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 413. lpp.

³¹⁹ Гайлумс К. Я. Обособленное определение в современном латышском литературном языке: Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1956. — С. 15—17. Gailums K. Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija. — R., 1956. — (Manuskripts Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē) II daļa, C nod.

* Sīfra «Ar. t. dz.» nozīmē — Aronu Matisa Tautasdziesmu izlasi 1888. g. Tautasdziesmu tekstos piemērus pasvītrotis A. O.

³²⁰ Šo piemēru kā nolūka apstākli vai papildinātāju («Lokatīvs... var apzīmēt arī to, ko grib dabūt») interpretē J. Endzelīns LGr., 456. §, 591. lpp.

³²¹ Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 41. lpp.

³²² Sal.: Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 303.—315. §, 186.—189. lpp.

«... lokatīvs attiecas pa laikam uz darbības vārdu, bet instrumentālis uz lietas vai vietnieka vārdu, kā viņa pavadonis, p. p. lai uzauga mūs pādīte zemes bērza kuplūmā (blakus: kuplumiņu) BW 2023. Cetri nabagi tek pa ceļu, visi vienā ātrumā (mīkla), t. i., visi vienā ātrumā tek; bet: visi vienu ātrumu = visi ir vienādi ātruma ziņā.»³²³

J. Endzelīns šai ziņā, sekodams K. Milenbaham, pielaiž vienu izņēmumu un atzīst lokatīvu:

«Pie verbālnōmena: *mugurā sēdētāja* (No Bārtas; līdzīgi BW 278,1; 4696; 21610,1 var. un 21247,1),» (LGr., 451. §, 587. lpp.)

E. Soida patstāvīgi analizē substantīvu vārdkopas ar atkarīgo lokatīvu un atzīst tās par dzīvīgu vārdkopu tipu «Pēterburgas Avīzēs». Viņa konstatējusi četrus leksiski semantiskos šo vārdkopu modeļus: 1) vārdkopas, kurās atkarīgais lokatīvs norāda vietu³²⁴, kur atrodas ar vārdkopas centrālo komponentu nosauktais priekšmets, piem., *partija Vāczemē* PA 1864.226; *valstiņa Āzijā* PA. 1865. 122; 2) vārdkopas, kurās atkarīgais lokatīvs apzīmē kādu laiku³²⁵ jēdzienu, piem. (vienīgais): divi *vakari nedēļā* PA. 1864. 6; 3) vārdkopas, kurās atkarīgais lokatīvs pie verbāliem substantīviem norāda darbības rezultātu vai veidu³²⁶, piem.: sienu stirpās *krāvējs* PA. 1865. 124; *bēgšana* pulkos PA. 1863. 128; 4) vārdkopas, kurās atkarīgais lokatīvs norāda ar centrālo substantīvu nosauktā priekšmeta īpašību³²⁷, piem.: bij... *nūja* pirksta resnumā un pusass garumā PA. 1865. 115; *dzirkstele*... izlēce vairāk nekā ass garumā. PA. 1865. 133; *rudziem* maizes formā ir vēl lielāka vērtība. PA 1862. 245.

E. Soidas pirmie trīs minētie substantīva vārdkopu modeļi ar atkarīgo lokatīvu atzīstami par pareizi izvirzītiem. Turpretim ceturtais modelis vairs nav uzskatāms tikai kā substantīva vārdkopa. Šā modeļa piemēros ieplūdinātas divas dažādas konstrukcijas: pirmkārt, tīri predikatīvas un konstrukcijas ar divkārtši atkarīgajiem lokatīviem.

Tīri predikatīva ir konstrukcija: «bij... *nūja* pirksta resnumā un pusass garumā.» Sal.: šai sakarā K. Milenbaha atziņu: «305. §. Arī īpašības instrumentāla vai ģenitīva vietā, ja tas ieņem izteiceja vietu, sastopams lokatīvs: Es būt' liepas kuplūmā (var. kuplumiņu, -ņa), Velku tēva kažociņu, nav manā mēriņā. Abi vienā vecumā, vienā labumā (blakus vienu vecumu, labuma, viena vecuma, labuma).»³²⁸

³²³ Sal.: Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 305. §, 187. lpp.

³²⁴ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 413. lpp.

³²⁵ Turpat. — 414. lpp.

³²⁶ Turpat. — 415. lpp.

³²⁷ Turpat. — 415. lpp.

³²⁸ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 187. lpp.

Pārējās konstrukcijas pārstāv divkārši atkarīgo lokatīvu tipus. Divkārši atkarīgais lokatīvs sastopams, no vienas puses, verbālā pārvaldījumā, no otras puses, nominālā resp. pronominālā pārvaldījumā. Piemēram, teikumā — **dzirkstele izlēce** vairāk nekā ass garumā PA. 1865. 133 — lokatīva forma «garumā» atkarīga gan no finītā verba «izlēca», kas teikumā funkcionē par izteicēju, gan no substantīva «dzirkstele», kas funkcionē par teikumpriekšmetu. Tāpat tautasdziesmās:

Lepna, lepna tā meitiņa, Ne tā dzied, ne runā.

Tā ar savu lepnumiņu Sēdēs ilgi vaiņagā. 829

Bagātā brāļa māsa ilgi sēd vaiņagā. 5080

Biežāk atkarīgie lokatīvi atrodas divkāršā nominālā pārvaldījumā konstrukcijās ar adjektīvu nominatīvā kā nominālo sastata izteicēju. K. Milenbahs šādās konstrukcijās runā par attiecības lokatīvu: «Attiecības lokatīvs izsaka, kādā ziņā izteicējs pienākas teikumā priekšmetam: **Viņš bija stiprs spēkā**. Kāpēc **Jānītis sarkans** vaiņagā? BW 20182.»³²⁹

Tautasdziesmās substantīvu vārdkopās ar atkarīgo lokatīvu vienkārši atkarīgais lokatīvs lietots prepozitīvi, un teikumā tas funkcionē par apzīmētāju.³³⁰ Divkārši atkarīgais lokatīvs lietots postpozitīvi attieksmē pret pārvaldītāju nomeni resp. pronomenu, un teikumā tam ir īpatnējas sintaktiskas funkcijas. Ja viens no pārvaldītājiem verbs, divkārši atkarīgais lokatīvs funkcionē par stāvokļa apstākli (sk. par to turpmāk). Ja neviens no pārvaldītājiem nav verbs, tad divkārši atkarīgais lokatīvs iegūst nosacījuma apstākļa raksturu.

b³) Piezīmes par substantīvu vārdkopām ar netieši pārvaldītiem substantīviem

Prepozicionāli substantīvi atkarā no substantīviem latviešu klasiskajās tautasdziesmās nemēdz tikt lietoti.

Vienīgi retos gadījumos lietojami prepozicionāli substantīvi atkarā no verbāliem nomeniem:

«Tā, piem., *pie luodziņa rakstītāju* (ak.) BW 21247,1, *pa istabu staigātāja* 21610 var., *aiz* (var.: *pie*) *galda sēdētāja* 35191—35193, *uz beņķa* (var. = ģen. *suola bez uz*) *gulēšanā* 31077 var., *ar ļaudīm runātāju*, *ar korpēm plūcējiņu* u. c.» (LGr., 820. §, 4, 1023. lpp.)

K. Milenbahs latviešu tautas miklās konstatējis arī prepozicionālus substantīvus atkarā no neverbāliem nomeniem:

³²⁹ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 307. §. 187. lpp.

³³⁰ Dažos gadījumos vienkārši atkarīgais lokatīvs lietojams arī postpozitīvi, bet tad tam vairs nav apzīmētāja funkcija teikumā (tuvāk par lokatīvu teikumlocekļa funkcijā turpmāk):

Steidzaties, bāleliņi, Kamēr māsa vaiņagā! 24302

«Bezprāta vīrs «bez kājam» zirgu jā» (Bl. m. 95)*... Brīžam kamols adatu pilns, un tomēr lops «ar četrām kājām», kas tas ir? (Bl. m. 170.). Tēvam melns kažoks «ar zaļām siksnām» (Bl. m. 407).»³³¹

Kā liecina E. Soidas pētījums par vārdkopām, publicistikas valodā 19. gs. vidū substantīvu vārdkopas ar atkarīgu prepozicionālu substantīvu lietotas ļoti plašā mērā.³³² Dažu šādu vārdkopu pārmērīgs lietojums, sevišķi ar atkarīgo substantīvu ar prepozīciju *no*, savā laikā bija radies vācu valodas ietekmē. Tagad nepareizās vārdkopas izskaustas. Taču tulkojumos vērojami ieviešamies krievu valodas ietekmē citi prepozicionāli substantīvi kā atkarīgo vārdkopu komponenti, kas prasa speciālus pētījumus. Vispār jautājums par substantīvu vārdkopām ar atkarīgajiem prepozicionālajiem substantīviem, pētīts sakarā ar latviešu literārās valodas attīstību, var sniegt vērtīgus norādījumus par valodas attīstības iekšējiem likumiem.

c) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un pārējo vārdšķiru vārdiem kā atkarīgajiem komponentiem

c¹) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un adjektīvu kā atkarīgo komponentu

Adjektīvi kā substantīvu pakārtoti vārdkopu komponenti jau aplūkoti sakarā ar adjektīvu divkāršo atkarību, ņemot vērā verbālo pārvaldījumu.

Būdami vienkārši atkarīgi no substantīviem, adjektīvi ar tiem saskaņojas un funkcionē teikumā par apzīmētājiem. Šai ziņā tie vārdkopu struktūrā un teikumu konstrukcijās nesniedz nekā īpatnēja, salīdzinot ar divkārši atkarīgajiem.

Atzīmējams atkarīgais adjektīvs kā substantīva vārdkopu ar atkarīgajiem substantīviem paplašināšanas un saliktu vārdkopu darināšanas līdzeklis. Obligāts adjektīvs kā paplašinātājs ir substantīvu vārdkopās ar atkarīgo substantīvu instrumentālī. Fakultatīvs tas ir pārējās substantīvu vārdkopās. Tā lietojumā vērojama noteikta likumība pozīcijas ziņā. Adjektīvs nostājas arvien substantīvu apzīmētā substantīva priekšā, saskaņodamies vai nu a) ar apzīmētājsubstantīvu vai b) ar apzīmējamo substantīvu. Piemēram: a) *siltas maizes cepējīnas* 11104 v; *liela lopa cepetiņš* 33414; *saltas ziemas cietējiņi* 27957,7; *tira sniega baltumā* 24738,1 u. c. b) *laba maize*

* Sifra Bl. m. nozīmē Bielenstein A. Tausend lettische Rätsel. — Rīga, 1881.

³³¹ Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 41. lpp.

³³² Sk.: Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — ar ģenitīva prepozīcijām: 353., 357.—358., 362.—367., 374., 377.—379., 383., 386.—391., 393.; ar datīva prepozīciju līdz 400.—401.; ar akuzatīva prepozīcijām 402.—408.; ar instrumentāla prepozīciju ar 410.—413. lpp.

abra 20218; *pilna galas bloda* 33373; *mazais sila balodīts* 2432,2; *baltā cūkas aizgaldā* 33362; *labu zemes arājiņu* 983 u. c.

Ja adjektīvs saskaņojas ar apzīmētājsubstantīvu, veidojas vienkāršas vārdkopas paplašinājums. Ja adjektīvs saskaņojas ar apzīmējamo substantīvu, tad līdz ar atkarīgo apzīmētājsubstantīvu veidojas salikta vārdkopa.

Ja substantīvs apzīmēts ar divi substantīviem, tad atkarīgā adjektīva pozīcija pret apzīmējamo substantīvu nav noteikta. Atkarīgais adjektīvs dažos gadījumos tiek novietots visu triju substantīvu priekšā: *smalka tautas tiles aube* 24809 v; *zemas tautas nama durvis* 25826,3 u. c. Citos gadījumos adjektīvs tiek novietots apzīmējamā substantīva priekšā aiz apzīmētājsubstantīviem: *griķu mistra saldens alus* 11186; *dēla mātes rupji auti* 24742 v; *tautu dēla zaļa birzs* 6152 v. u. c.

Triju substantīvu vārdkopu visbiežāk paplašina ar adjektīvu, kas atrodas atkarā no otra apzīmētājsubstantīva un stāv vārdkopas sākumā: *lielas mātes ziņu aube* 32728,2; *zaļa zīda matu bantes* 5154,4; *lielu sirdi tēva dēls* 8816 v; *svešu ļaužu tēva dēls* 6228,1; *sīku rakstu galda drānu* 14674; *lielu ciemu dēlu māte* 8816 u. c. Reti sastopams adjektīvs mainītā pozīcijā: *brīģeniešu diženie tēvu dēli* 9671.

Ja no galvenā substantīva atkarīgs adjektīvs un otrs substantīvs, kas saskaņojas ar citu adjektīvu, tad šādi vienā vārdkopā ietilpstošie adjektīvi atrodas šķirti katrs sava substantīva priekšā:

Ļaunu ļaužu lieli ceļi Ar rozēm magonēm; 9231
vecu meitu vecas dienas 13164
lielu rakstu raibi cimdi 15554
veca tēva balta bārda 27290 u. c.

Divi adjektīvi kā substantīvu vārdkopu atkarīgie komponenti blakus atrodami tikai divkāršojumā vai blīvējumā: *dižs ražanis tēva dēls* 12286,2 v; *zila zaļa bērzu birze* 24615,6; *zaļa zaļa zelta birze* I 178,1 u. c.

c²) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un numerāli kā atkarīgo komponentu

Tautasdziesmas, tāpat kā pārējie folkloras žanri un arī tāpat kā daļi literatūras žanri, nesniedz pietiekami materiālu, lai vispusīgi apcerētu substantīvu vārdkopas ar atkarīgajiem numerāļiem. Šim nolūkam izmantojami zinātniski un publicistiski raksti.

Tautasdziesmās biežāk lietojami pamata numerāļi ir *viens, divi (duji), trīs, četri, pieci, seši, trejdeviņi, desmits, simtiņš* un *simts* un kārtas numerāļi *pirmais, otrs* un *trešs*. Pārējie pamata un kārtas numerāļi reti atrodami. Tāpat daļu skaitļi dziesmās nav atrodami, ja neskaita jauktos — *pusotra* un *pustreša*. Minētie pamata un kārtas

numerāļi kā atkarīgie komponenti, izņemot skaitleni *simts* un salikteņus ar *-desmit*, kas mēdz funkcionēt par centrālajiem vārdiem, tautasdziesmās vienmēr lietojami saskaņojumā ar substantīvu.

Piemēri: vienas mātes auklējums 317,2; 3453,1; 23724,1; divi ledus gabaliņi 15705,6; duju nišu audekliņ' (akuz.) 18485; trīs stūrīšu cepurīte 20522 v; triju gadu cerējums 21261,9; treju kungu dzeltanītes (akuz.) 8464; četrū lapu dāboliņu 29475; piecu pirkstu gabaliņu (akuz.) 4433 v; sešu nišu audekliņu 6674,1; trejdeviņu arājiņu (divsk. akuz.) 33830 v un trejdeviņus arājiņus (daudzsk. akuz.) 33830 v; simtu nišu audējam 7106 u. c.

Piemēri ar kārtas skaitļa vārdiem: pirmais adījums 15545,1; pirmā kara cēlājiņa 21724,8; 21796; otra kunga druviņa 2433; trešā gada aveniņu 19469 v u. c.

Skaitlenis *simts* mēdz tikt paplašināts, saskaņojot ar to minētos pamata un kārtas skaitļa vieniniekus un veidojot attiecīgus simtniekus paplašinātās vārdkopās:

otra simta galiņā 13646,1; treša simta galiņā 13646,13

Piezīme. Skaitleņa *simts* un salikteņu ar *desmit* kā vārdkopu centrālo komponentu piemēri:

Pārnes manai māmuliņai Simtu labu vakariņu,
Simtu labu vakariņu, Div' simtiņu mīļu vārdu. 13646,1
Kur, Saulīte, tu redzēji Trīdesmit arājiņu? 33830

Bet sastopam tos arī kā atkarīgos komponentus:

Kur, Saulīte, tu redzēji Divīdesmits arājus? 33830,1

c³) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un pronomenu kā atkarīgo komponentu

Pronomeni kā substantīvu vārdkopu atkarīgie komponenti teikumā funkcionē kā apzīmētāji. Šādā funkcijā lietotus pronomenus no adjektīviem atšķir pronomenu specifiskā nozīme. Līdz ar to veidojas attiecīgi vārdkopu modeļi: 1) ar trešās personas vietniekvārda vienskaitļa un daudzskaitļa ģenitīva — *viņa, viņas, viņu*, daudzskaitļa pirmās un otrās personas vietniekvārda ģenitīva *mūsu, jūsu* un piederības vietniekvārdu formām *mans, tavs, savs* piederības izteikšanai; 2) ar norādāmiem vietniekvārdiem *šis, tas, viņš, šāds, tāds*; 3) ar noteiktajiem vietniekvārdiem *pats, viss, katrs, ikkatrs, ikkurš, ikviens* un 4) ar nenoteiktajiem vietniekvārdiem *cits, dažs, kāds* un vietniekvārdu (resp. pronomenu nozīmē lietotajiem) frazeoloģiskajiem savienojumiem *dažs labs, viens otrs, šāds tāds*.

Īpatnējāk no visiem pronomeniem vārdkopās funkcionē vietniekvārds *pats*. Tas vienīgais no visiem vietniekvārdiem tiek lietots arī divkāršā atkarībā: atkarībā no substantīva un no verba. Tādā gadījumā tas mēdz būt postpozitīvs attieksmē pret substantīvu, un pie

tam attieksmē pret verbu tas ir «ar nozīmi «spontāni», piem., *suņi paši rej*».³³³ Tautasdziesmās:

Kājas pašas man dancoja, Mute pati ērgelēja: 410,2

Dažreiz šī divkāršā atkarība vērojama arī prepozitīvi lietotam pronomenam *pats*:

Man spēlīšu nevaj'dzēja, Kad es augu bāliņos:
Pate rīkle ērgelēja, Pate mute gavilēja. 410

Parasti prepozitīvi lietotajam *pats* attieksmē pret substantīvu, ar kuru tas saskaņojas, ir tikai izteiksmes spēcīgākā funkcija:

Kupls auga ozoliņš Pa šā rožu viduci; 264

Vietniekvārdu *viss* un *tas* mēdz lietot blakus piederības nozīmes vietniekvārdiem:

Visi mani pēlājiņi Palejāi gauži raud. 9050
Tautu dēls lielījās Ar to savu dzīvošanu; 25992 v

Bez tam norādāmos vietniekvārdus *tas* un *šis* mēdz lietot blakus no- teiktajam vietniekvārdam *pats*:

Dzied' ar mani, tautu meita, Ja runāt nerunā;
No tā paša dziedājuma Būsi mana līgaviņa. 586

Frazeoloģiskā pronomena *dažs labs* veselumu un atkarību no sub- stantīva spilgti rāda piemērs:

Smalks lietiņš smidzināja, Kad es gāju tautiņās;
Daža laba jauna diena Nolis ceļa maliņā. 18141,4

c4) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un participiem kā atkarīgajiem komponentiem

Participi ar izskaņām *-ošs*, *-āms*, *-ams*, *-is*, *-ts* kā substantīvu vārdkopu atkarīgie komponenti teikumā funkcionē par apzīmētājiem. Šādā funkcijā lietotus participus no adjektīviem atšķir participu specifiskā nozīme, kas izpaužas viņiem piemītošajā darbības vārdu kārtā un laikā, arī veidā. Atributīvi lietotie lokāmie divdabji ir prepozitīvi attieksmē pret substantīvu un parasti postpozitīvi attieksmē pret adjektīvu vai pronomenu,³³⁴ kas atkarīgs no tā paša substantīva:

Es gan zinu, kā vajaga Tīrajiem rudzīšiem:
Asu kaltu dzirnaviņu, Pāra jaunu malējiņu. 7998 v
Vēja lauza ābelnīca Gul celiņa maliņā;
Daža pelta bārenīte, Tā godiņa sagaidīja. 9031,3

³³³ LGr. — 375. §, 540. lpp. Sal.: ««Pats» izsaka, ka darbība notiek bez citu palīdzības. Durvis pašas atvērās, — pašas no sevis.» (Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 164. §, 111. lpp.)

³³⁴ Izņēmums — norādāmais vietniekvārds *tas*, tā: ļaužu pelta tā meitiņa 9031; ļaužu smieta tā meitiņa 9032 u. c.

Ar participu ar *-ts* apzīmēta substantīva vārdkopa var tikt paplašināta ar participu pārvaldīto substantīva ģenitīvu kā savu subjektu:

Ko tie tautu kumeliņi Grūti vilka kalniņē?

Tēva kaltas lādes vilka, Mātes austas villainītes. 16790,1

Sāds particips var nostāties atkarīgā adjektīva priekšā:

Tēva pirkti brūni svārki Zemi slauka staigājot; 16992

c⁵) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un nelokāmajiem divdabjiem kā atkarīgajiem komponentiem

Ļoti reti pie abstraktas nozīmes substantīviem *kauns* un *grēks* lietojami nelokāmie divdabji ar *-ot* kā atkarīgie komponenti (kas sinonīmi konstrukcijām ar infinitīvu):

Māsiņ' man' lētaudzīt', Kur bij man tevi likt?

Zēl otram atdodot, Grēks pašam maldinot. 3511v

Māršiņ, brāja līgaviņa, Dod sarkanu dzīpariņu; ...

Likšu melnu dzīpariņu, Būs tev kauns cīlājot. 7717

c⁶) Piezīmes par vārdkopām ar substantīvu centrā un adverbu kā atkarīgo komponentu

Adverbs atkarīgs tikai no verbāliem substantīviem.³³⁵ Pie tam darītājsvārdi ar *-ājs*, *-tājs* un *-ējs*, kam piekļauti adverbji, teikumā funkcionē vai nu kā teikumpriekšmeti, vai kā izteicēji. Kā teikumpriekšmeti minētie substantīvi parasti nostājas pie izteicēja, kas noformēts ar eksistenciālā verba *būt* formām:

Būs' papriekšu dziedātāja Pārnovada meitiņām. 291

Ko dziedāšu, neiet labi, Nav pa priekšu dziedātāja. I 283

Tāļu mani māte deva, Tāļu visi bāleliņi.

Ai, jūs tāļu devējiņi, Dodiet līdzī kumeliņu. 16474,1

Kā izteicēji minētie substantīvi parasti nostājas pie pronomiņā vai nomināla teikumpriekšmeta:

Kas tā tāda dziedātāja, Ir vidā stāvētāja?

Es papriekšu dziedātāja. Es vidā stāvētāja; 289,2

Kur, bērniņi, mēs iesim, Bez vecāku palikuši?

Ne mums agri cēlējiņa, Ne padoma devējiņa. —

Gailīts agri cēlējiņš, Dievs padoma devējiņš. 4726

Taču substantīvi kā adverbu pakārtotāji sastopami arī citā sakarā:

Ej projām, ciema puisi, Se ar' tevis nevajaga:

Daudz ēdājs, daudz dzērājs, Ne tik daļi dancotājs. 26119

³³⁵ Par adverbu atkarību no substantīviem sk.: Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 130. §, 292. §, 9. Endzelins J. LGr. — 488. §, 820. §, 3; Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 519.—522. lpp.

Verbālie substantīvi ar *-šana* un *-ums*, kam piekļauti adverbji, sastopami ļoti reti:

Bajāriņa dailas meitas Vakarēju gulumiņu,
Vakarēju gulumiņu, Vakarāju āvumiņu. 13245,2
Liekat skuju, bāleniņi, Nelaužat klēts jumtiņu.
Lai paliek māsiņai Ar' vēl iekš' dzīvošana. 18551

2) VĀRDKOPAS AR ADJEKTIVU CENTRA

Vārdkopās ar adjektīvu centrā par atkarīgajiem komponentiem lietojami infinitīvi, nelokāmie divdabji, substantīvi, adjektīvi un adverbji.

a) Vārdkopas ar adjektīvu centrā un infinitīvu kā atkarīgo komponentu

Akad. J. Endzelīns, runājot par grupām teikumā ar adjektīvu centrā un atkarīgo infinitīvu (LGr., 821. §, 1024. lpp.), norāda tikai uz savas gramatikas 781. §. Seit, minējis, ka «baltu infinitīvi ir vismaz pa daļai seni datīvi (skat. 713. §) un ļauj arī vēl vairāk vai mazāk izmanīt datīva nozīmi» (LGr., 781. §, 989. lpp.), autors pirms piemēriem, kuros infinitīvs atkarīgs no adjektīva, sniedz paskaidrojumu:

«Tā, pirmkārt, lietājot fināli konsekutīvā nozīmē, kur infinitīvs apzīmē nodomāto vai kā sekas iestājušos darbību, pie kam nevar stingri šķirt nolūku un sekas. Sekojošos gadījumos nav minēts no teikts infinitīva darbības subjekts: ... *saulīš[e] silta sildīties, māmiņ[a] jauka parunāt* 3235 ...; *migla laba tautu bēgt* (Sroģim 18,6 nrā); *gaŗa mēle pasuolīt* ..., *īsa ruoka paduot* ... (Treilanda Mat., 735. sakāmv.); *egles duris, tās ir vieglas* (BW 4174-5 tai vietā adverbs *viegli*) *virināt* BW 4173; ...» (LGr., 781. §, 989. lpp.)

LD pirmajos divi sējumos konstatēts infinitīvs atkarā no adjektīviem: *agrs, dziļš, gards, garš, grūts, jauks, labs, lustīgs, miļš, pēdīgs, priecīgs, silts, vērts, viegls*. Visu dainu ekscerpējums šo sarakstu droši vien papildinātu. Bet tas nemainītu konstatētajās vārdkopās novēroto likumību: infinitīvs ir atkarīgs no predikatīva adjektīva nominatīvā:

Vēl bij agris sniegam snigt, Zaļa zāle tīrumāi; 12454.

Saucin sauca aiz upites, Vaj sauc mani bāleliņi:

Pāri brist dziļš ūdens, Apkārt liels likumiņš. 3529

Siki metu, smalki malu Bālinam kara maizi,

Lai tā bija garda ēst, Viegla nest mugurā; 8209,1

Gaŗa priede, gaŗa egle. Vēl gaŗāka vasariņa,

Vēl gaŗāka vasariņa. Tautietime lūkoties. 9918

Pavaicāju Laimiņai, Kā labāka dzīvošana.

— Meitiņām laba dzīve, Valkāt zīļu vainaciņu. 5286,4

b) Vārdkopas ar adjektīvu centrā un nelokāmo divdabi kā atkarīgo komponentu

Šīs vārdkopas tautasdziesmās lietotas zināmā mērā kā sinonīmas vārdkopām ar adjektīvu centrā un atkarīgo infinitīvu. Kā atkarīgie divdabji funkcionē divdabji ar *-ot*, *-ām*, *-am* un *-dams*. Biežāk lietojami atkarīgie divdabji ar *-ot*:

Krusta māte man soliņa Līdz kājāmi linu kreklū;
Gara mēle pasolot, Isas rokas iedodot. 1810

Pinu, pinu, nenopinu Ābel' ziedu vainadziņu,
Ābel' ziedu vainadziņš — Grūts mūžiņš dzīvojot. 6060

Padzied manu bāleliņu, Ar tām ciema meitiņām:
Lēna jauka valodiņa, Ar kundziņu runājo. 1025

Miksta bija man rociņa, Ar tautām saderot. 7117,1

Nu pēdīga vasariņa, Bāliņos dzīvojot,
Bāliņos dzīvojot, Vainadziņu valkājo. I 170,4

Labāk man sirmi mati, Sarkans rožu vainadziņš,
Ne kā man balta mice, Ar nelieti dzīvojot. 6567,1

Reti lietojami atkarīgie divdabji ar *-ām*, *-am* un *-dams*:

Ši pēdīga vasariņa, Vainadziņu valkājam. 6143 v

Ak tu traka gardegune, Sējas putnu dzenādama. 2690

Tiesām traka dēlu māte, Man pūriņu vaicādama. 4945,1

Sinonīmija starp divdabi un infinitīvu, kas atkarīgi no adjektīva, neattiecas uz šo atkarīgo komponentu sintaktiskajām funkcijām teikumā. No adjektīva atkarīgajam divdabim teikumā nosacījuma apstākļa funkcija ar laika apstākļa nokrāsu, kamēr infinitīvam parasti nolūka apstākļa funkcija.

Nosacīti pie šīm vārdkopām jāpieskaita absolūtam datīvam tuvas konstrukcijas, kas atkarīgas no nomināla izteicēja, kas var būt noformēts ne tikai ar adjektīvu, bet arī ar substantīvu, numērāli un pronomenu.

Silta saule man dzimstot, Labs mūžiņš dzīvojot: 1180 v

Pieci briēži man arot, Sešas stirnas ecējo; 2661 v

Tīri rudzi man maļot, Sēnaloti sijājo;

Sava māte man augot, Sveša māte dzīvojot. 4314

Šādās konstrukcijās datīvam divkārša sintaktiska funkcija: no vienas puses, tas pret substantīva nominatīvu atrodas piederības attieksmē, no otras puses, tas ir subjekts attieksmē pret divdabi, kam nosacījuma apstākļa sintaktiskā funkcija.

Sastopam šādas konstrukcijas arī pie substantīva viena paša:

Autiņš man piedzemot, Autiņš man nomirstot;

Tik to ziļu vainadziņu Kā ciemot paciemoju. 5788

c) Vārdkopas ar adjektīvu centrā un substantīvu
kā atkarīgo komponentu

c1) Piezīmes par vārdkopām ar adjektīvu centrā un substantīvu
kā atkarīgo komponentu tiešā pārvaldījumā

Adjektīvi kā substantīvu pārvaldītāji tautasdziesmās sastopami samērā reti. Iespējams, ka visu LD ekscerpējums (ar nolūku atklāt visus adjektīvus kā substantīvu pārvaldītājus) sniegtu plašāku ainu nekā tā, ko dod J. Endzelīns savā LGr. Mums nav izdevies kādā ziņā paplašināt tos atzinumus, kas par šīm vārdkopām norādīti minētās gramatikas 821. § (1024. lpp.) un E. Soidas pētījumā par vārdkopām.

Kā substantīva ģenitīva pārvaldītājus J. Endzelīns min adjektīvus: *pilns*³³⁶ un ar atrunu *balts*³³⁷, E. Soida no «Pēterburgas Avīzēm» min vēl: *garš, ilgs, plats* un *vecs*³³⁸; *cienīgs, kārigs* un *vērts*³³⁹.

Kā substantīva datīva pārvaldītājus J. Endzelīns min adjektīvus *miļš, paklausīgs, derīgs, kaitīgs, līdzīgs, labs*³⁴⁰ un *gudrs*³⁴¹. K. Milenbahs norāda vēl: *patīkams, nepatīkams, pateicīgs, uzticīgs* un *neuzticīgs*³⁴². Bez iepriekš minētajiem E. Soida vēl nosauc «Pēterburgas Avīzēs» lietotos³⁴³: *dārgs, padevīgs, pretīgs, slikts, svešs, ticīgs, vajadzīgs, neveselīgs* un ģermānismus *ģeldīgs* un *skādīgs*.

Kā substantīva akuzatīva pārvaldītājus J. Endzelīns min adjektīvus: *garš, augsts, dziļš, plats, smags*³⁴⁴ un *vecs*³⁴⁵. E. Soida min vēl: *biezs, dārgs, liels, silts* un *vērts*³⁴⁶.

Kā substantīva instrumentāļa pārvaldītājus J. Endzelīns norāda izloksnēs adjektīvus *garš, augsts, dziļš*³⁴⁷, bet

³³⁶ LGr. — 394. §, 4: man piebīra pilnas kurpes zilu ziedu 638; koki pilni *rasas* 452.

³³⁷ «Pēc tādu teicienu parauga kā, piem., *rasas pilni kuoki*, varēja tad arī darināt laikam frazes kā, piem., *sniega balta zeme*... un no tā varbūt tālāk radies (tautas valodā neparastais) izteiciens (ticams?) *sniega balts (kreklis)* BW 5477,1 un 5686.» (LGr. — 222. parinde 557. lpp.)

³³⁸ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 530. lpp.

³³⁹ Turpat. — 535. lpp.

³⁴⁰ LGr. — 412. §, 570. lpp.: *laba man* (var.: *pieder man*) *diega josta* 4580.

³⁴¹ Turpat. — 422. §, 573. lpp.: *ievu ziedi smaršai labi*, ne bitēm medu nest 12720; *gudra bīji padomam* 3147 (līdzīgi 3185 un 3186).

³⁴² Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 300. §, 12.—178. lpp.

³⁴³ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 542. lpp.

³⁴⁴ Endzelīns J. LGr. — 431. §, 578. lpp.

³⁴⁵ Turpat. — 432. §, 579. lpp.

³⁴⁶ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 536. lpp.

³⁴⁷ LGr. — 44. §, 583. lpp.

literārajā valodā *pilns*³⁴⁸ un dažas konstrukcijas ar adjektīvu komparatīvu.³⁴⁹ Pie reizes minams arī no adjektīva atkarīgais pronomiņlās cilmes instrumentālis, tagadējais saikļa vārds *jo*: *jo lielāks, jo labāks, jo plīks, jo traks* (LGr. — 466. §, 585. lpp.), balti ziedi zemenei, vēl *jo balti brūklenei* 4495. (LGr., 326. §, 1 b, 478. lpp.)

Bez tam «instrumentālis sastopams adjektīva savienojumos... ar kādu tās pašas saknes substantīvu, piem., *āda jēlumu jēla* LP VI 258; *vecumu vecuos laukos* LP V 393; *baznīca bijusi pilnumu pilna* turpat, skat. arī 465. §.» (LGr., 447. §, 585. lpp.)

E. Soida «Pēterburgas Avīzēs» adjektīvu vārdkopas ar atkarīgu substantīva instrumentāli nav konstatējusi.

Kā substantīva lokatīva pārvaldītāju J. Endzelins min paraugam adjektīva *sarkans* konstrukcijā: Kāpēc Jānītis **Sarkans** vaigā? 20182.³⁵⁰ E. Soida min vēl šādus adjektīvus no vārdkopām «Pēterburgas Avīzēs»: *bāls, derīgs, lēts, līdzīgs, nabags, pārāks, turīgs un vienāds*.³⁵¹

c²) Piezīmes par vārdkopām ar adjektīvu centrā un substantīvu kā atkarīgo komponentu netiešā pārvaldījumā

Ar šā tipa vārdkopām var ilustrēt kādu latviešu literārās valodas attīstības līniju. Tautasdziesmu valodā, kurā vispār dominē aprepozicionāla izteiksme (t. i., prepozīciju nelietojums konstrukcijās, kurās nesaistītā valodā un jaunākos laikos lieto pārsvarā konstrukcijas ar prepozīcijām), šā tipa vārdkopas sastopamas ļoti reti, piemēram: *sārts no vaiga* 11720,4 v. No sakāmvārdiem J. Endzelins uzrāda: *nabags no mantas, bagāts no prieka* (Treilanda Mat., 699. sakāmv.) un no sarunvalodas piemēram min: *plīks no drēbēm* (LGr., 542. §, 663. lpp.). Turpretim «Pēterburgas Avīžu» valodā E. Soida jau konstatējusi veselu virkni adjektīvu, kas pārvalda prepozicionālus substantīva ģenitīvus: 1) ar prepozīciju *no*: adjektīvus, kas apzīmē *krāsu*, un *dūšīgs, labsirdīgs, liels, mazs, mērens, sauss, savāds, slauks, stalts, stiprs* (E. Soida, Vārdkopas... — R., 1954. — 551. lpp.), *vesels, labs, slihts* (552. lpp.), *pilns, tukšs, patukšs, vienāds* (553. lpp.), *drošs, skaidrs, svabads, vienīgais* (554. lpp.), pie adjektīvu superlatīviem (554.—555. lpp.); 2) ar prepozīciju *pie*: *izdevīgs, derīgs, vajadzīgs* (556. lpp.), *vainīgs* (557. lpp.); 3) ar pre-

³⁴⁸ Turpat. — 444. §, 584. lpp.: *pilnas acis asarām* (var.: ģen. *asariņu*) 128,1.

³⁴⁹ Sal.: tikt kādu vārdu *gudrāks* R Kr. XIII 65; *biju visu galvu garāks* (Mühlenbachs K. Latv. gr. — 185). (Endzelins J. LGr. — 446. §, 585. lpp.). K. Milēnbaha minētais piemērs (ar paskaidrojumu): *Sika seju man māsiņa*. Ltd. 2273.

³⁵⁰ LGr. — 451. §, 587. lpp.; sal. Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 307. §, 187. lpp.

³⁵¹ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 548. lpp.

pozīciju *priekš*: *derīgs* (557. lpp.), *nederīgs*, *izdevīgs* (558. lpp.), *auglīgs*, *neveselīgs* (559. lpp.), pie adjektīvu komparatīviem (558.—559. lpp.); 4) ar prepozīciju *uz*: *vajadzīgs*, *laimīgs*, *dedzīgs*, *traks* (560. lpp.), *vājš*, *pavājš*, *greīzs* (561. lpp.).

No adjektīviem, kas pārvalda prepozicionālus substantīva akuzatīvus, J. Endzelins min kā raksturīgākos³⁵²: *kārs* (uz naudu), *slīms* (ar drudzi), bet E. Soida kā plaši izplatītus norāda 1) ar prepozīciju *ar*: *bagāts*, *nabags*,³⁵³ *pilns*, *sīksts* un *slīms*; 2) ar prepozīciju *caur*: *grūts* (563. lpp.); 3) ar prepozīciju *par*: *kaunīgs*, *derīgs*, ar adjektīva komparatīvu (563. lpp.).

Daļā no šīm vārdkopām prepozicionālās konstrukcijas (ar *priekš* un *caur*, arī ar *no*) veidojušās vācu valodas ietekmē un mūsdienu literārajā valodā vairs nav sastopamas. Taču visumā, salīdzinot ar tautasdziesmu valodu, šīs vārdkopas guvušas strauju izplatību.

d) Piezīmes par vārdkopām ar adjektīvu centrā un adjektīvu kā atkarīgo komponentu

Šāda tipa vārdkopas lietojamas īpašos stilistiskos nolūkos izteiksmes spēcīnāšanai. Tās sastopamas galvenokārt vienā veidā — kā adjektīva daudzskaitļa ģenitīvs atkarā no tās pašas saknes adjektīva daudzskaitļa formas:

Lielu *lielie* brīnumīgi Ar tām ciema meitiņām: 11072,1 v

Sal.: prieki *lielu lielie* LP III 16; vecu *vecais* ienaidis 46 u. c.

(LGr, 394. §, 1, 555. lpp.)

K. Milēnbahs norāda arī uz cita veida aplūkojamā tipa vārdkopām:

«Līdzīgi īpašības vārdi ar *-in* pastiprina nelokamā formā tās pašas saknes īpašības vārdus: *bālin bāls*, *melnin melns*, *raibin raibs*, *rūgtin rūgts*, *caurin caurs*. Salīdz. *leišu aklinis no aklas*.»³⁵⁴

Bet no valodas sistēmas viedokļa līdz ar J. Endzelīnu šeit jārunā nevis par adjektīviem, bet adverbjiem:

«Lei. valodā adjektīvus ar *-inas* darina arī no adjektīviem... Šāda veida adjektīvi laikam ir pamatā latviešu adverbjiem ar *-in*, kas noder tās pašas saknes adjektīva pastiprināšanai, piem., *bālin bāls*, *rāibin rāibs* u. c.» (LGr., 149. § b, 309. lpp.) Sk. par šā tipa vārdkopām nākamo nodaļu.

³⁵² LGr. — 821. §, 1024. §. Citi piemēri norādīti Эндзелю Я. Латышские предлоги. — Юрьев, 1905. — Ч. I. — С. 47, 115.

³⁵³ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 561. lpp.

³⁵⁴ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 264. §, 159. lpp.

Retāk lietojams adjektīvs *labs* atkarā no otra adjektīva kā tā nozīmes pastiprinātājs:

Sunīšam maizes devu Labu lielu gabaliņu, 29413,1v

Šais konstrukcijās ar atkarīgo adjektīvu sacenšas atkarīgais adverbs *labi* (sk. nākamo nodaļu).

Grūti nosakāms, vai adjektīvs *dižens* blakus otram adjektīvam lietots sakārtojumā resp. blīvījumā vai kā otra adjektīva nozīmes pastiprinātājs:

Vesal's manas kājas, rokas, Dižens, skaistis augumiņš. 5455

e) Piezīmes par vārdkopām ar adjektīvu centrā un adverbu kā atkarīgo komponentu

Adverbi kā adjektīvu vārdkopu atkarīgie komponenti raksturo adjektīvu vai nu modāli semantiskā, vai leksiski semantiskā plāksnē.

Modāli semantiskajā ziņā adverbu raksturo adjektīvus vai nu kā kāpinātas, vai ierobežotas intensitātes īpašību apzīmētāji, un teikumā tie funkcionē par īpašības mēra apstākli.

Īpašības intensitātes kāpinājumu apzīmē adverbs *loti* un tā sinonīmi. E. Soida šai sakarā norāda: «Adjektīvu vārdkopām ar adverbu *loti* kā atkarīgo komponentu sinonīmas vārdkopas veido arī adverbu: *aplām, briesmīgi, brīnum, gauži, grūti, milzum, stipri un varen*. Šie adverbu «Pēterburgas Avīzēs» lietoti kā adverbu *loti* sinonīmi, bet adjektīvu vārdkopām tie piešķir dažādu nokrāsu atkarībā no tā, cik lielā mērā šo adverbu nozīme asociē to vārdu nozīmi, no kuriem šie adverbu ir veidojušies. Ja adverbs *loti* var būt par atkarīgo komponentu visu adjektīvu vārdkopās, tad dažu minēto adverbu *loti* sinonīmu funkcionēšana adjektīvu vārdkopās ir ierobežota.»³⁵⁵ Tas pats sakāms par tautasdziesmu valodu. Biežāk sastopamie šās grupas adverbu tautasdziesmās ir *brīnum, dižen un varen*:

Laudis mani daudzinaja Brīnum lielu aditāju. 7284,2

Vedīsam ģeķīšam Dižan gudru līgaviņu. 11944.

Es atradu tautiņās Varen lielu bagātību. 25961,5

Īpašības intensitātes ierobežojumu³⁵⁶ apzīmē adverbu *diezgan, gana, labi, tik, visai*:

Paveros saulītē, Kā savā māmiņā:

Diezgan diža, diezgan skaista, Tikai trūka valodiņas. 4371,2

Gana silta, gana jauka, Valodiņas vien nebija. 4371

Diezgan lielu, diezgan mazu, Nav manam prātiņam; 5091

³⁵⁵ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 571. lpp.

³⁵⁶ Sal.: «Adverbu *diezgan* un *labi* «Pēterburgas Avīzēs» adjektīvu vārdkopās funkcionē kā sinonīmi un norāda tādu adjektīva nosauktās īpašības stipruma pakāpi, kas gan ir pietiekami liela, bet nesasniedz to stiprumu, ko nosauc adverbs *loti* un tā sinonīmi.» (Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 574. lpp.)

Sunišam maizes devu Labi lielu gabaliņu, 29413,1 v
 Dziedādama ceļu gāju, Kā ciēlava rakstīdama;
 Dievs dod manim satikties Tik vēlīgu tēva dēlu. 474,1
 Nedod, Dievs, es negribu Visai daiļa tēva dēla;
 Visai dailis tēva dēls Kājām mina ligaviņu. 10373

Leksiski semantiskā plāksnē kā adjektīva izteiktās īpašības mēra raksturotāji lietojami no adjektīva atkarīgie adverbi *drusku*, *maz* un *daudz*, bet kā izteiktās īpašības kvalitātes raksturotāji ar adjektīviem saderīgie adverbi ar *-i*: saldi *gard/i/s* alutiņš 19488,2; sārti *dzidrs* āboliņš 23027; spoži *baltu* linu drēbi 25366; tīri *baltu* āboliņu 15614,2; sīki-*raib'* audējiņa I 184,1 u. c.

Kā īpatnēji adjektīva izteiktās īpašības pastiprinātāji lietojami adverbi ar *-in* un *-um*, kam tāda pati sakne kā adjektīvam:

Saldin salda brūklenīte, Vēl saldāka zemenīte; 11421 v
 Pērrudeni man pazuda Vecum *veca* rīku drāna; 20500,11
 Jaukam *jauka* tā pusīte, Kur meitiņas godam aug. 622

3. RAKSTURĪGĀKĀS TAUTASDZIESMU ADVERBIĀLĀS VĀRDKOPAS

Adverbs tiek uzlūkots par centrālo komponentu ne tikai vārdkopās ar adverbu un infinitīvu kā atkarīgo komponentu, kā to atzīmē J. Endzelīns (LGr., 822. §, 1024. lpp.), bet arī vārdkopās ar substantīvu kā atkarīgo komponentu.³⁵⁷ Būdam citu vārdu pārvaldītājs vai pieklāvējs, adverbs pats tanī pašā laikā teikumā mēdz būt atkarīgs no finītā verba formām.

Runāt par adverbālām vārdkopām ar atkarīgo infinitīvu var tikai uz tradīcijas pamata. Pēc būtības teikumā starp adverbu un infinitīvu veidojas predikatīvas attiecsmes. (Sk. par to turpmāk.)

1) ADVERBIĀLĀS VĀRDKOPAS AR ATKARĪGU SUBSTANTĪVU

Vārdkopu sistemātiskajā apskatā akad. J. Endzelīns savā LGr. nav izvirzījis kā īpašu tipu adverbālās vārdkopas ar atkarīgo substantīvu. Faktiski šai gramatikā tomēr izvirzīts viens šo vārdkopu modelis, raksturojot dalāmo ģenitīvu un dodot attiecīgus piemērus:

«Dalāmais ģenitīvs. 1. Aiz nōmeniem, pronōmeniem, skaitleņiem un adverbiem: ... *maz dziēdātāju* BW 2670; *vairāk āuzu* 1772; *daudz diēniņu* (var.: nōm. *diēniņas*) 981; *gana man... dziēsmu* 36; *tik ģūosniņu, cik skudriņu* 1326.» (LGr., 394. §, 555. lpp.)

Kā redzams, tā ir adverbu grupa, kurā adverbi izsaka *dau-*

³⁵⁷ Par to: Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 583., 599.—608. lpp.

dzuma nozīmi. Bez jau nosauktajiem pie šās grupas jāmin vēl adverbī *diezgan* un *pulka, pulku*:

Diezgan meitu dziedātāju, Nav nevienas sācējiņas; 283
Atraiņam *pulka* bērnu Ar basām kājiņām. 10513

E. Soida šai sakarā min arī vēl adverbūs: *tikdaudz, daudz maz, papillam*.³⁵⁸ Tautasdziesmās tie nav konstatēti kā substantīvu pārvaldītāji.

Jāpiezīmē, ka adverbu *vairāk* kā substantīvu pārvaldītāju parasti lieto noliegta pretstata konstrukcijās:

Kura meita godu tura, Tai Laimīte kroni pin,
Tai Laimīte kroni pin, *Vairāk* zelta, ne sudraba. 6621,10
Bārenītes pūriņai *Vairāk* gaužu asariņu,
Vairāk gaužu asariņu Ne kā labu gabaliņu. 4855,2

E. Soida atzīmējusi arī otru adverbu grupu, kas pārvalda substantīvus un kurā adverbī izsaka aptuvenu vietas un laika nozīmi: *agrāk, vēlāk, atstatu, visapkārt, dziļi* un *tālu*.³⁵⁹ Tie pārvalda tādus substantīvus, kas konkretizē ar adverbu izteikto aptuveno vietas vai laika jēdzienu. Tautasdziesmās šādā nozīmē minētie adverbī kā vārdkopu centrālie komponenti nav konstatēti.

Toties tautasdziesmās atzīmējama trešā adverbu grupa, kas pārvalda substantīvus un kuri izsaka psihofiziskā stāvokļa jēdzienus — *bai(k)st, bail, bais, briesm(i), žēl*:

Viena pate tautu meita Dzeltas plūca siliņā;
Ne tai bija vilka *bail*, Ne vanaga nosperam. 7142
vilka *bailes* 7142 v; vilku *bail* 7141; vilka *baikst* 7142 v;
vilka *baist* 7141 v; citi piemēri: *bail* bāliņu 9329 v;
bail māmiņas 9329; *bais* māmiņas 9329 v;
briesm' māmiņas 9329 v; vilku *briesmi* 7142,1 v

Jāpiezīmē, ka adverbs var pārvaldīt arī pronomenu:

Ai, tautieti, *žēl* man tevis, Redz' tev' vārgi dzīvojot. 9329

2) ADVERBIĀLĀS VĀRDKOPAS AR ATKARĪGU ADVERBU

Adverbiālās vārdkopas ar atkarīgu adverbu veido divi modeļus: pirmkārt, ar atkarīgo adverbu kā centrālā adverba izteiktās pazīmes stipruma leksisku rādītāju un, otrkārt, ar atkarīgo adverbu kā centrālā adverba izteiktās pazīmes papildinājumu.

Pirmā modeļa vārdkopas vienu grupu labi raksturojusi E. Soida: «Ja, vērtējot ar adverbu izteiktās pazīmes stiprumu, nesalīdzina to ar tās pašas pazīmes stiprumu, kura piemīt citiem procesiem, bet gan izsaka tikai subjektīvu vienas vai otras pazīmes stipruma pakāpes

³⁵⁸ Soida E. Vārdkopas... — R., 1954. — 599. lpp.

³⁵⁹ Turpat. — 606. lpp.

novērtējumu, tad lieto nevis adverbu gradācijas formas, bet gan adverbālās vārdkopas ar adverbu kā atkarīgo komponentu, kas arī norāda centrālā adverbā apzīmētās pazīmes daudzumu.»³⁶⁰

E. Soida šai sakarā kā atkarīgos adverbus konstatējusi: *loti, ap-lam, brinum, gauži, milzum* un *stipri*³⁶¹ kā lielāka stipruma pazīmes rādītājus un adverbus *diezgan, gluži, labi* un *visai* kā pietiekami stipras pazīmes rādītājus. Te jāpiemetina vēl, ka tautasdziesmās kā adverbā *diezgan* sinonīms plaši lietojams adverbs *gana* resp. *gan*, kas dažā ziņā ieguvis partikulas raksturu:

Es dziedāju *diezgan labi*, Puisīts mani izmēdīja; 900,1

Gana skaisti es dziedāju, Puiši mani izmēdīja; 900

Partikulas raksturs adverbam *gana* spilgtāk redzams, ja to lieto atkārtojumā, kā arī — blakus tā sinonīmam *diezgan*:

Diezgan, diezgan šim vakaram,

Gan biju dziedājse, *gan* gavilējse,

Gan dažu netikli pakaitinājse. 478,1

Pirmajā modelī, kurā atkarīgais adverbs lietojams kā centrālā adverbā izteiktās pazīmes stipruma leksisks rādītājs, kā otra grupa jāatzīmē vārdkopas, kurās ar adverbu izteiktās pazīmes stiprums tiek salīdzināts tās pašas pazīmes robežās. Šais vārdkopās lieto analītisko adverbā komparatīva formu, kas izteikta ar *jo* + pozitīvu kā centrālo komponentu, no kura atkarīgs adverbs *vēl*:

Grūti, grūti sērdieņam, *Vēl jo grūti* grūtdieņam: 4031,1

Labi, labi, vēl jo labi Vienīgāme meitiņām,

Tās pūriņu pielocīja Līdz pašāme maliņām. 7695

Rāmi, rāmi es dziedāju, *Vēl jo rāmi* gavilēju: 357

Sebi, sebi es dziedāju, *Vēl jo sebi* klausījās,

Vēl jo sebi klausījās Mans maizītes arājiņš. 513

Ka adverbs *vēl* nav piederīgs pie analītiskās komparatīva formas, to rāda gadījumi, kuros tas lietots pie sintētiskā komparatīva formas:

Rupji, rupji es dziedāju, *Vēl rupjāki* gavilēju; 359

Kā pirmā modeļa trešā grupa jāatzīmē adverbālās vārdkopas, kurās no centrālā komponenta atkarīgs tās pašas saknes adverbs, kas lietojams izteiktās pazīmes pastiprināšanai:

Milin *mīļi*, nevarēju Tam ciemam garām iet:

Zied rozītes dārziņā, Dzied meitiņas maltuvē. 383,5 v

Protams, ar partikulām *it (in)* pastiprinātie adverbī neveido vārdkopas:

Labi, labi itin labi, Tālu manis arājiņis, 6305

³⁶⁰ Soida E. Vārdkopas ... — 585. lpp.

³⁶¹ Turpat. — 587. lpp.

Par sadalītu (distributīvu) adverbiālu vārdkopu varētu runāt no-
liegtu salīdzinātu parādību nosaukšanai teikumā:

Salnas kosta bērza lapa Vairāk vīta, ne zaļoja;
Tautu rāta mūs' māsina Vairāk raud, ne kā dzied. 213
Labāk gāju ganiņos, Ne kā ganu pavadīt. 28872,3

Otra modeļa vārdkopas ar atkarīgo adverbu kā centrālā adverba
izteiktās pazīmes papildinājumu veidojas pie laika adverbjiem. Tiem
mēdz piekļauties citi adverbji: vietas, laika un veida adverbji. Šādos
piekļāvumos grūti nosakāms centrālais un atkarīgais komponents, ja
tie abi ir locījumu cilmes adverbji. Ja viens no tiem nav locījumu cil-
mes adverbs, tad tas uzskatāms par atkarīgo (piemēros retināts).
Piemēri ar laika un vietas adverbju piekļāvumiem:

Dzenat, gani, laik' ārā, Dzenat laiku sētiņā: 28865
Tur teku rītos, tur vakaros, 1153,1
Saulīte jau zemu, zemu, Māmuliņa tālu, tālu. 4352 v
Ej, saulīte, drīz zemē, Dod man svētu vakariņu; 31660

Piemēri ar laika un laika adverbju piekļāvumiem:

Laiku, laiku, jo jau laiku Meitu māti bīdināju, 7699 v
Rītā agri, rītā agri Uz ezeru ķīšu kaut! 2708

Pie šīm vārdkopām pēc savas cilmes pieder arī attiecīgi salikteņi:

Pērn rudenī man pazuda Mazgājama rīku drāna; 20500,11
sal.: pērn vasar 20500,12

Piemēri ar laika un veida adverbju piekļāvumiem:

Dzied, brālīti, tu papriekšu, Tād ies koši, tād raženi. 285
Es māku pāditi vāciski didīt:
Brīžam rikšam, brīžam aulekam. 1560
Labi, labi šim brīžam, Kaut visam mūžinam: 3095,4 v
laiku, laiku pavaļam 7699 v; ritu ritu, labi agri 1 2708,2 u. c.

*

Nobeidzot jautājumu par vārdkopām, t. i., par vārdu saistījumu
teikumā uz pakārtojuma attieksmju pamata, vēlreiz jāatzīmē, ka cen-
tāmajies izsekot ne tik daudz divu vārdu saistījumiem un to semanti-
kai, cik saistījuma kompleksam. Vērojām, kā ap divu vārdu kodolu
veidojās citu vārdu saistījums. Bija jākonstatē, ka verbālajām vārd-
kopām piemīt spēcīga tendence paplašināties, kļūt saliktām un tuvo-
ties teikuma robežām. Mūsu nolūks arī bija izziņāt salikto un papla-
šināto vārdkopu veidošanās mehānismu, lai iegūtu zināmu pamatu
induktīvai teikuma robežu noteikšanas metodei. Teikuma robežas nav
nosakāmas apriori, t. i., izejot no kādas definīcijas, kāda iepriekšēja
pieņēmuma. Teikuma veidošanai ir savas tradīcijas saskaņā ar no-
teiktu stilu un žanru. Šīs tradīcijas jo dziļas latviešu klasisko tautas-

dziesmu sintaksē. Klasiskā četrīrīde kā zināma sintaktiska konteksta vienība ir «ciets rieksts» sakarā ar teikuma problēmu — vienkāršā un saliktā teikuma norobežošanu. Mūsu nolūks izsekot vienkāršajam teikumam, kas ir tāds sintaktisks veselums, kurā viens kodols, viena predikācijas vienība. Bet predikācijas vienībai pakļautajā konstrukcijā resp. teikumā kā mazāki sintaktiski veselumi atklājas vārdkopu vienības. Zināmos nosacījumos vārdkopas ar divkārši atkarīgo adjektīvu vai participu kļuva identas ar predikācijas vienību. Citos gadījumos, sevišķi ar nelokāmajiem divdabjiem, atkal vērojamas vārdkopas, kas, ietverdamas tā saucamos divdabja teicienus, jau zināmā mērā iziet ārpus vienas predikācijas vienības loka, bet nepāriet vēl otrā. Verbālās vārdkopas ar atkarīgajiem adverbjiem jau visai bieži veido konstrukcijas, kurās vārdkopa neietelp tikai vienā predikācijas vienībā, bet pāriet arī otrā, t. i., iekļaujas ir tā saucamajā «virsteikumā» un «palīgteikumā», t. i., virsteicienā un palīgteicienā.

Pārejam pie citiem vārdu saistījumu veidiem teikumā, kuri veido specifiskus vārdu savienojumus ar specifisku lomu teikumu konstrukcijās.

II

VĀDRINDU SINTAKSE

PAR SAKĀRTOJUMA ATTIEKSMĒM UN VĀDRINDĀM

Sakārtojuma attieksmēs esošiem vārdiem teikumā jeb vādrindām ir noteiktas attieksmes ar vārdkopām un tā saucamajiem vienvēdīgajiem teikumlocekļiem. Šai sakarā jāievēro zināma starpība starp bezsaikļu vādrindām un saikļu vādrindām, t. i., tādām, kurās sakārtojuma attieksmēs esošie vārdi saistīti ar saikļu palīdzību. Saikļi sakārtojuma attieksmēs esošos vārdus saista teikuma sakarā parasti kā vienvēdīgus teikumlocekļus. Bezsaikļu vādrindas, piemēram, *diena nakts, tēvs māte*, salīdzinot ar saikļu vādrindām, piemēram, *diena un nakts, tēvs un māte*, pauž lielāku leksisku patstāvību, tuvojas salikteņiem. Latviešu valodas attīstības gaitā tā arī radusies daļa salikteņu, piemēram, tas pats *diennakts*. Citi no tiem, kā, piem., *tēvs māte*, aizstāti ar kādiem citiem vārdiem, kā, piem., *vecāki*. Bezsaikļu un saikļu vādrindu starpība pastāv tā, tad ne tikai leksiski stilistikā, bet arī funkcionālā plāksnē³⁶². Pie tam saikļu vādrindas veic galvenokārt vienvēdīgu teikumlocekļu funkciju, ne tik daudz leksiski stilistisku funkciju. Taču arī šī funkcija saikļu vādrindām nav noliedzama.

Jāatzīst, ka saikļu lietošanas iespēja vādrindās tās principā atšķir no vārdkopām, un abas parādības sapludināt, kā dara daži krievu sintaksisti, nav lietderīgi.³⁶³

Atzīstam akad. V. Vinogradova uzskatu, ka nav lietderīgi runāt par pakārtojuma un sakārtojuma vārdkopām.³⁶⁴

Neatzīdami sakārtojuma attieksmēs esošos vārdus par vārdkopām, nebūt nedomājam, ka tie eksistē tikai kā teikuma funkcionāls veidojums, ka tiem nebūtu savas specifikas, kas dotu tiesības tos

³⁶² Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 45.

³⁶³ Turpat. — 44. lpp.

³⁶⁴ Turpat. — 42. lpp.

izvirzīt zināmā mērā patstāvīgā leksiski un sintaktiski stilistiskā kategorijā.

Saskatīdami tieši leksiski un sintaktiski stilistisku patstāvību zināmiem sakārtojuma attieksmēs esošiem vārdiem, esam tos izvirzījuši īpašā vārdrindu kategorijā.

Izšķiramas divējādas leksiski stilistiskas bezsaikļu vārdrindas teikumā: 1) divkāršojumi resp. trīskāršojumi vai daudz-
kāršojumi un 2) blīvējumi.

Divkāršojumi resp. trīskāršojumi vai daudz-
kāršojumi ir leksiski viennozīmīgu resp. vienas vārdšķiras vienas un tās pašas saknes vārdus (šie vārdi var būt ar mainītu formu, piemēram, vienas vārdšķiras vienas saknes pozitīva un noliegta vārda vai pamatvārda un deminutīva utt.) saistījums sakārtojuma attieksmēs.

Blīvējumi ir leksiski dažādu nozīmju, bet parasti vienam virs-
jēdzienam pakļaujamu vienas vārdšķiras vārdus saistījums sakār-
tojuma attieksmēs.

Sakārtojuma attieksmēs saistītie vārdi veic savdabīgu stilistisku funkciju teikumā. Pie tam šī funkcija ir principiāli atšķirīga divkār-
šojuma un blīvējuma vārdrindu lietojumā. Divkāršojumā ietveras, kā to turpmāk vērosim, zināms vārdu un formu veidošanas potenciāls. Blīvējumā turpretim var ietverties tikai zināms vārdu veidošanas potenciāls.

Bez divkāršojuma un blīvējuma kā produktīvākajiem un stilistiski nosacītiem vārdu sakārtojuma veidiem izšķirami arī vēl citi, pārējie vārdu sakārtojuma veidi, kas ir mazāk produktīvi tautasdziesmu teikumos. No tiem minami: pretstatījums (piemēram: *Te bij saule, te pazuda Melnajosi debešos*. 8947; *Dzirdēt bij, ne redzēt*, 3989), šķirums (piemēram: *Dzirnu vaina, vaj malēja*, Rupji gāja rīta mālis? *Dieva vaina, vaj arāja*, Smilgas auga tīrumā? 27967), pievienojums (piemēram: *Pūt, vējiņi, dzen laiviņu*, 4179) u. c.

Minētās un tamlīdzīgas konstrukcijas nav uzlūkojamas par vārd-
rindām kā īpašām stilistiskām kategorijām, bet piekļaujas tām kā īpaši vienveidīgu teikumlocekļu izteikšanas paņēmieni.

1. DIVKĀRŠOJUMI

Divkāršojums (resp. trīskāršojums vai daudz-
kāršojums) kā leksiski viennozīmīgu resp. vienas vārdšķiras vienas saknes vārdus saistījums sakārtojuma attieksmēs ir viens no atkārtotuma stilis-
tiskās kategorijas veidiem.

L. Bērziņš atkārtotuma kategorijā ieskaita ļoti dažādas parādī-
bas, kam sintaktiskā ziņā katrai savs sakars ar teikumu un sava

specifika, kā: ķēde³⁶⁵, izteiksmes divkāršojumi³⁶⁶, pakare³⁶⁷; anafora un līdzsvara figūra³⁶⁸, epifora³⁶⁹ un atskaņas³⁷⁰, tā arī tādas, kam nav savas sintaktiskas specifikas, kā aliterācija³⁷¹, zilbju divkāršojums³⁷² un vokāļu nokrāsa³⁷³. No visiem minētajiem stilistiskajiem atkārtojuma veidiem tikai divkāršojums obligāti ietveras viena teiciena apjomā. Pārējās stilistiskā atkārtojuma parādības var saistīties un pa lielākajai daļai arī saistās ar diviem vai vairākiem teicieniem, izpauzdamās to robežās.

Divkāršojumā kā stilistiski sintaktiskā kategorijā šķirami konjektīvie jeb vienlaidu divkāršojumi no disjektīvajiem jeb izklaidu divkāršojumiem.

Vienlaidu divkāršojumā vārdi sastopami parasti konjektīvā sakarā, t. i., tie seko viens otram secīgi, nav šķirti vai nu nemaz, kā, piemēram:

Brāleliņi, brāleliņi, Vaj es tava kalponīte? 3549 v.

vai arī seko šķietamā disjektīvā, t. i., šķirtā sakarā.

Par šķietamu disjektīvu divkāršojumu atzīstam 1) konstrukcijas ar prievārdiem (kā analītiskas locījumu formas):

Pie vīra, pie vīra, Kā visas meitas! 7789

2) konstrukcijas ar partikulām (kā modālas leksiskas formas):

Darbos vien, darbos vien, Kas manā gājumā? 3583

3) konstrukcijas ar izsaukmes vārdiem (kā tonālas leksiskas formas):

Ai, kājiņas, ai, kājiņas, Nu pa ceļu, nu pa ceļu! I 2028,2

Bez tam nosacīti pie vienlaidu divkāršojumiem aplūkojam arī tādus, kuros viens no substantīviem paplašināts ar apzīmētāju:

Ai, brālīti, mīļš brālīti, Tev brāliša valodiņa; 3468,3

Sintaktisko konstrukciju divkāršojumos vārdi saistīti tikai disjektīvi, bet konjektīvas ir visas veselās sakārtojuma attieksmēs esošās konstrukcijas, piemēram:

Labā nauda, laba nauda, — Vēl vajaga, vēl vajaga! 1773

Kā no vienlaidu, tā sintaktisko konstrukciju divkāršojumiem nošķiram šķietamos izsaukmes vārdu divkāršojumus. Par šķietamu

³⁶⁵ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. — R., 1940. — 224.—228. lpp.

³⁶⁶ Turpat. — 228.—231. lpp.

³⁶⁷ Turpat. — 231.—234. lpp.

³⁶⁸ Turpat. — 235.—242. lpp.

³⁶⁹ Turpat. — 244.—247. lpp.

³⁷⁰ Turpat. — 248.—260. lpp.

³⁷¹ Turpat. — 218.—224. lpp.

³⁷² Turpat. — 234.—235. lpp.

³⁷³ Turpat. — 242.—244. lpp.

divkāršojumu te runājam tālab, ka divkāršotās vienības sastāv no tādiem vārda elementiem, kas katrs šķiet esam patstāvīgs vārds, bet kas eksistē tikai dotajā vienībā. Ar tādiem elementiem sastopamies tikai izsaukmes vārdos. (Sk. morfoloģijā nodaļu: Izsaukmes vārdu kvalitatīvās un kvantitatīvās atšķirības.) Šādi divkāršojumi, kas veido viena vārda vienību, ir vairāk etimoloģiska, ne stilistiska un ne īsti sintaktiska parādība. Etimoloģiskie divkāršojumi saucami par dubultiem (повторы) atšķirā no vienkāršiem sintaktiski stilistiskajiem divkāršojumiem (удвоение).

Stilistiski sintaktiskie divkāršojumi, par ko šeit runa, veidojas no divām leksiski patstāvīgām (kaut arī viennozīmīgām) vienībām. Tādas vienības dažkārt aplūko etimoloģijā kā iteratīvsaikteņus: «Iteratīvsaikteņi, kuŗu sastāvdaļas patur savu formālo patstāvību, noder vienkārša vārda nozīmes pastiprināšanai, piem., *mazs mazs viriņš...*» (LGr., 122. §, 257. lpp.)

J. Endzelīns piemēros nav minējis citu vārdšķiru vārdu divkāršojumus. No tā nav jāsecina, ka nozīmes pastiprinājuma funkciju veiktu tikai adjektīvu divkāršojumi. Šāda funkcija ir jebkuras vārdšķiras vārda «divkāršojumam». Mēdz divkāršot tikai patstāvīgos vārdus: substantīvus, adjektīvus, numerāļus, pronomenus, verbus un adverbus, ne palīgvārdus. Par izsaukmes vārdiem atruna sniegta iepriekš. Nav noliedzams, ka katras šās vārdšķiras vārdu divkāršojumiem bez vispārīgās pastiprinājuma nozīmes piemīt arī kāda papildu nozīme, kas raksturīga tikai attiecīgās vārdšķiras vārdiem. Taču šo papildnozīmi grūti formulēt. Adjektīviem un adverbiem divkāršojums piešķir zināma kāpinājuma aspektu; verbiem — nosauktās darbības vai stāvokļa paildzinājuma aspektu; numerāļiem un substantīviem, sevišķi gadījumos, kuros divkāršota uzruna, — īpašu emocionāla kvalificējuma aspektu.

No sintaktisko funkciju viedokļa divkāršotie vārdi, būdami stilistiski nedalāma vienība, nav uzlūkojami par diviem vienveidīgiem teikumlocekļiem, bet gan par vienu pastiprinātu teikumlocekli. Tādi pastiprināti teikumlocekļi nevar tikt atzīti par saliktiem, jo saliktie veidojas no dažādas leksiskas nozīmes vārdiem. Citiem vārdiem — tie ir vienkārši paplašināti teikumlocekļi.

Lietderīgi izsekot konjektīvo divkāršojumu lietojumiem pa vārdšķirām, jo ar katru no tām saistās savas stilistiski sintaktiskas īpatnības, un pēc tam aplūkot disjektīvos divkāršojumus.

1) KONJEKTĪVIE DIVKĀRŠOJUMI

a) Substantīvu divkāršojumi

Norma ir substantīvu divkāršojuma lietojums tautasdziesmu teikumu sākumā. Tikai starp simtiem piemēru atrodami daži izņēmumi,

kuros substantīva divkāršojums atvirzīts tālāk no teikuma sā-
kuma.³⁷⁴

Substantīvu divkāršojumi sastopami divējādos veidos: kā nepa-
plašinātie un paplašinātie divkāršojumi, t. i., tādi,
kuros pie viena vai abiem divkāršotajiem substantīviem piesaistīts
kādas citas vārdsķiras vārds. Bez tam paplašinātie substantīvu div-
kāršojumi var būt tieši vai netieši.

Tiešajā divkāršojumā vārdi sastopami bez formas
maiņas, netiešajā jeb niansētajā — viens no vārdiem
lietots ar formas maiņu.

a) Nepaplašinātie substantīvu divkāršojumi

Visbiežāk nepaplašinātie substantīvu divkāršojumi lietojami neat-
karīgajos locījumos — nominatīvā un vokatīvā.

Visparastākais un vairāk motivētais substantīvu divkāršojuma
lietojums ir vokatīvā kā uzrunas locījumā. Lai piesaistītu uz-
runātā objekta uzmanību, to nepieciešams arī reālajā īstenībā bieži
vien saukt divreiz vārdā. Šai ziņā dzīvo būtņu uzrunas divkāršoju-
mus varētu arī neuzlūkot par kādu īpašu dzejiskas izteiksmes pa-
ņēmienu:

Bēni, bēni, palīdziet, Vasariņa ziemu kava. 2880

Māte, māte, dod man maizes, Es ar' biju tavs bērniņš. 4421

Tautas, tautas, dalāt zemes, Līdz es augu brālišos; 3776,1

Tas pats sakāms par citu dzīvu būtņu — kustoņu, putnu u. tml.
uzrunām, ar kurām vai nu vēršas tieši pie šīm būtnēm, vai ar ku-
rām īstenībā alegoriski nosauktas personas:

Aveniņ, aveniņ, kā tev klājās? 2222

Lāci, lāci, mazgā muti, 2990 v

Balodīti, balodīti, Kur tu kāri šūpulīti? 2125,2

Cirulīti, cirulīti, Kad tu ņemsi līgaviņu? 2611,2

Pūce, pūce platu galvu, Pacel krēslu vanagam, 2577; 2578

Dzejiskā izteiksme šai gadījumā meklējama ne divkāršojumā, bet
alegorijā. Līdzīgi tas arī augu uzrunas gadījumos, ja ar augu no-
saukumiem alegoriski apzīmētas personas.

Pārējos gadījumos kā uzruna vispār, tā arī uzrunas divkāršojums
nav motivēts ar attiecīgu lietojumu reālajā īstenībā. Uzruna pauž
personifikāciju kā dzejisko fantāziju, un divkāršojums kļūst par īpašu
stila līdzekli:

Auzas, auzas, palīdziet Kumeļam dubļus brist; 5580

Ozoliņi, ozoliņi, Tava liela resnumiņa! 2787,2

Saule, saule, nebrien dubļus, Diezgan dubļu bridējiņu; 3302

Grāmatiņa, grāmatiņa, Ko tu man laba dari? 3051

Slinkum, slinkum, Laid mani vaļā! 6921

³⁷⁴ Konstatētie piemēri LD I sējumā: Vai, Laimīte, *Dēkla, Dēkla*, 1218,1; Es saku:
māmiņa, *vinmedus, vinmedus!* 1467; Mana maza *ķēvīte, ķēvīte* bija, 2165; Trešā
kāpa mugurā, *bukam, bukam* mugurā. 2227

Substantīva nominatīva divkāršojumam kā stilistiski sintaktiskam paņēmienam teikumā bez parastās pastiprinājuma funkcijas var piemist kāda no šādām trim papildu funkcijām: 1) kvalificējuma funkcija, kas raksturo citu substantīva nominatīvu; 2) piederības funkcija, kas norāda uz priekšmetu vai parādību, kas attiecas («pieder» kam) uz subjektu, kurš teikumā nosaukts datīvā vai vokatīvā, kam pronomiņāls datīva ekvivalents; 3) salīdzinājuma funkcija.

Piemēri ar nominatīva divkāršojumu kvalificējuma funkcijā:

Elle, elle kunga rija, Otrā sveša māmulīņa;
Kunga rija sviedrus dzēra, Sveša māte asariņas. 3991
Karavīrs, karavīrs Mans jaunais bāleniņš:
Tas varēja roku cirst Uz asaju zobeniņu. 3409,4
Rubu, rubu, rubeniti, Tava sieva nomiruse.
Nieki, nieki, nava tiesa, Vakar ēda pumpurišus. 2553 v
Melis, melis, kas to saka, Ka auziņa krūmu rietā. 7742

Pie pronomiņālā ekvivalenta divkāršojums lietots tikai pastiprinājuma funkcijā:

Vērpējiņa, vērpējiņa, Tā gaidīja gaiļu laiku; 6810
Migla, migla, rīta rasa, Tā man laba nedarija: 6004

Piemēri ar nominatīva divkāršojumu piederības funkcijā:

Bēdas, bēdas tai mātei, Kam aug meitas, kam aug dēli: 1986
Luste, luste jaunajiem, Ķilda, ķilda vecajiem;
Vēciem luste aizgājusi Par kalniņu sierēdama. 5275, v
Lai me, lai me tam dēlam (puišam), Kas piedzima saulītē. 1176

Piemēros ar nominatīva divkāršojumu salīdzinājuma funkcijā salīdzinājuma fakts izpaužas pašā kontekstā:

Bite, bite, mūs' māsiņa Tās nevienam nesarieba:
Bite plavas nesliedēja, Māsa zemes neturēja. 3774 v

Salīdzinājuma funkcija ļoti bieži sakrīt ar kvalificējuma funkciju:

Saule, saule i šodien, Nava tāda kā vakar;
Māte, māte sveša māte, Nava sava māmuliņa. 4218

Pie nepaplašinātajiem substantīvu divkāršojumiem pieder arī divkāršojumu pāri. Šādā vārdrindā realizējas divkāršojums un blīvējums. Divkāršojumu pāri var veikt ne tikai stilistiskā pastiprinājuma funkciju. Ja divkāršojuma pāru vārdi ir piederīgi vienam virsējdzienam, tad tie līdz ar pastiprinājumu var izsacīt arī zināmu vispārinājumu:

Krūmi, krūmi, meži, meži, Manu balsi atdodiet!
Nu nāk jauna vasariņa, Nu balsiņa vajadzēs! 401
Krievi, krievi, leiši, leiši Mani balti bāleliņi:
Cits krievos, cits leišos, Cits dziļai Vāczemē. 3845
Krūmi, krūmi, meži, meži, Mežs mežiņa galiņā;
Brāļi, brāļi, māsas, māsas, Rads radiņa galiņā. 3850,1

Divkāršojumu pāriem bez tam var būt arī kāda no tām stilistikajām papildu funkcijām, kas minētas pie bezpāru divkāršojuma: kvalifikācijas funkcija:

Bēri, bēri, raudi raudi, Tie tekoši kumeliņi; 5223,1

piederības funkcija:

Dzīve, dzīve, laime, laime Pērsmaliešu meitiņām; 7536,4 v

Stūri, stūri, zari, zari Manam rožu vainagam; 6151

salīdzinājuma funkcija:

Upe, upe, meita, meita, Abas vienu daļumiņu; 100

Pie tam salīdzinājuma funkcija var izpausties ne tikai starp pirmo un otru divkāršojumu, bet arī starp abiem divkāršojuma pāriem, no vienas puses, un kādu citu vārdu kontekstā:

Saule, saule, maize, maize, Tā bāraiņa māmuliņa;

Saulītē sildījās, Maizītē barojās. 4379

Puķe, puķe, roze, roze, Bāliņ, tava līgaviņa! 281,9

Nepaplašinātie substantīvu divkāršojumi atkarīgajos locījumos lietojami zināmu stilistisku papildu funkciju vajadzībām.

Ģenitīva divkāršojumi lietojami, pirmkārt, pastiprinājumam ar uzsvētu piederības nozīmi blakus substantīva neatkarīgajiem locījumiem (nominatīvam un vokatīvam):

Kungu, kungu tā muižiņa, Ne tā manu bāleliņu;

Ik vakaru satecēja Deviņiem celiņiem. 3703

Ļaužu, ļaužu es bērniņš Par māmiņas rājumiņu; 3284

Meža, meža es meitiņa, Atkal meža taujājos;

Es nebiju ieraduse Klajumā gavilēt. 1019

Pastiprinājumu un piederības nozīmi īpaši izceļ sekojošais noliegums, ar ko panāk reizē arī pretstatījumu:

Cauņu, cauņu, ne vāveru, Bāliņ, tava cepurīte. 5670

Linu, linu, ne pakulu Šie deviņi paladziņi. 5670,2

Otrkārt, ģenitīva divkāršojumi lietojami vajadzības nozīmes pastiprinājumam blakus substantīva datīvam vai tādām vokatīvam, kam ir pronominālais ekvivalents datīvā:

Auzu, auzu kumeļam, Par to jūdzu tecējumu;

Mutes, mutes līgavai Par to skaistu dziedāšanu. 971

Brokastīņu, brokastīņu, Tā vajdzēja malējai. 686,2 v

Kauna, kauna tev, meitiņ, Nesukāti tev matiņi! 2982

Ja vajadzības izjutējs tās apmierināšanai kādam ko pieprasa, lai dod, tad kontekstā tiek elidēta verba *dot* imperatīvforma un parasti netiek arī minēta runātāja persona datīvā:

Sudrabiņa, sudrabiņa! Vara mums nevajag.

Vaj mēs pilis būvēsim Ar tiem vara gabaliem? 1774

Svešmāte, svešmāte, Launaga, launaga!

Kas man šī diena Bez launadziņa. 4444

Maizes, maizes, māmuliņ, Par šā rita dziedājumu! 972 v

Krusta māte, krusta māte, Dzīpariņu, dzīpariņu! 1832

Tikai ļoti retos gadījumos aprepozicionāla ģenitīva divkāršojumiem trūkst iepriekš minēto blaku nozīmju:

Pusplāna, pusplāna šo danci vedu:

Lai mūsu pādiņa pusgadā staigā. 1531

Skuju, skuju vēveriti, Auž man skuju paladziņu; 7485

Prepozicionāla ģenitīva divkāršojumi sastopami reti:

Teku ciema, teku ciema Meitas celt

No ritiņa, no ritiņa Rasiņā. 6751

Datīva divkāršojumi lietojami reti. Datīvs nozīmē šais gadījumos personu, kam kas pieder vai kas jāveic:

Vedeklām, vedeklām Šie lielle tūrumiņi! 3765

Kūmām, kūmām tērēties. 1585

Aprepozicionālie akuzatīva divkāršojumi lietojami samērā reti. Teikumā tie funkcionē parasti par papildinātājiem (*Kūmu, kūmu* aicinaju: 1291 v), retāk par apstākļiem:

Cīrulīti, cīrulīti, Kad tu ņemsi līgaviņu?

— *Pavasari, pavasari* Siltajā saulītē. 2611,2

Daļa akuzatīva divkāršojumu ir sinonīmi ar ģenitīva divkāršojumiem un līdz ar pastiprinājuma nozīmi tiem ir blakus vēl vajadzības nozīme:

Smēru, smēru, ratiņam, 7044 (sal.: *tauku, t.* ratiņam 705; 7053.)

Mieru, mieru, vaļu, vaļu Sogad tautas, ar maniem. 7837 v

Prepozicionālajiem akuzatīva divkāršojumiem līdz ar pastiprinājuma nozīmi ir visiem papildus vēl vajadzības vai pavēles nozīme. Konstatētajos piemēros ar prievārdiem *pa*, *par* un *uz* akuzatīvi teikumā funkcionē par vietas apstākļiem, ar prievārdu *ar* — par veida apstākli:

Ar godiņu, ar godiņu Jauni puīši, jauni puīši! 6534

Lokatīva divkāršojumi konstatēti tikai kā izņēmumi:

Kalpos, kalpos tu, puisīti, Nevaldīsi tēva ciema:

Es atradu stalla durvis Vakarēju vērumiņu. 3807

a²) Paplašinātie substantīvu divkāršojumi

Mēdz paplašināt tikai substantīvu nominatīva divkāršojumus. Paplašinājumi mēdz būt trejādi: tonāli, modāli un leksiski. Par tonāliem saucam divkāršojumus, kas paplašināti ar izsaukmes vārdiem. Par modāliem saucam divkāršojumus, kas paplašināti ar partikulām. Par leksiskiem saucam divkāršojumu paplašinājumus ar patstāvīgiem vārdiem (substantīviem, adjektīviem un pronomeniem), kas tautasdziesmās nostājas pie viena vai abiem divkāršojumiem kā apzīmētāji. Tonālie un leksiskie paplašinājuma veidi var krustoties, vienam no divkāršotajiem vārdiem pievienojot

izsaukmes vārdu, otram — patstāvīgu vārdu. Bez tam, kā jau teikts, paplašinātie substantīvu divkāršojumi var būt tieši — bez formas maiņas un netieši jeb niansēti — ar formas maiņu. Parastākais formas maiņas veids ir tāds, ka pirmo reizi vārds tiek minēts pamatformā, bet atkārtojumā — deminutīvā. Tikai izņēmuma gadījumos arī nepaplašinātajos substantīvu divkāršojumos sastopam formas niansējumu, piemēram:

Ko tie manim labu dara, Pieci *kaķi*, *kaķēniņi*? 2262

Leksiski paplašinātie substantīvu divkāršojumi No disjektīvajiem leksiski paplašinātajiem substantīvu divkāršojumiem nošķirami tie, kuros no galvenā vārda atkarīgs substantīva ģenitīvs un kuros rodas salikts nosaukums.

Tā kā pa lielākai daļai šādi salikti nosaukumi veido frazeoloģismus kā vienotus veselumus, tad to divkāršojumi pēc būtības stāv vistuvāk nepaplašināto substantīvu divkāršojumiem:

Kaŗa vīris, kaŗa vīris Mans jaunais bāleliņš:

Sūpulēji gulēdamis, Kaldin' kaŗa zobentiņu. 1900

Meŗa sargi, meŗa sargi, Meŗa sava sargāji: 1680,2

Sniega māte, sniega māte, Purin' savus spilveniņus, 2863

Ar pronomenu kā saskaņotu apzīmētāju substantīvu divkāršojumi paplašināti gan prepozitīvi, gan postpozitīvi. Pie tam abi paņēmiens vienādi izplatīti.

Ļoti izplatīts substantīvu divkāršojuma paplašinājums ar piederības pronomenu *mans* tikai pie otra vārda, kas kā norma atšķirā no pirmā vārda parasti noformēts kā deminutīvs:

Arājs, manis arājiņš Aug citāi novadā. 814,2

Bāliņ, manu bāleliņ, Tavu jauku valodiņu! 3468,2

Brāļi, mani brāliņi, es brāļu māsa; 3643

Tikpat plaši izplatīts substantīvu divkāršojuma paplašinājums ar piederības pronomenu *mans* un adjektīvu pie otra vārda, kas kā norma noformēts tāpat kā pirmais vārds parasti neatkarīga locījuma (nominatīva, vokatīva, izsaukmes akuzatīva) formā:

Radi, mani lieli radi Pa maliņu maliņām. 3851

Bēdu manu lielu bēdu, Es par bēdu nebēdāju!

Liku bēdu zem akmeņa, Pāri gāju dziedādama. 107

Mūžu manu, grūtu mūžu, Kad es tevi nodzīvošu! 3922 v

Ar leksiski paplašināto substantīvu divkāršojumu, ko, protams, tikai nosacīti var saukt par konjektīvu, nav jāucami daži tautoloģijas gadījumi, kuros atkārtojumā sniegts tās pašas saknes vārds ar citu priedekli, līdz ar to mainot vārda leksisko nozīmi:

Sveŗa māte man solija Ir launagu, palaunagu.

Ne launaga, palaunaga, Jau saulīte vakarā. 4438

Radi mani paradiņi Pa visām maliņām! 3851,2

Kad saulīte, pakrēslīņš, Kad vējiņš, aizvējiņš. 2788

Pie šādām pārejas parādībām jāpieskaita tie retie gadījumi, kuros

atkārtotais vārds ir saliktenis, kas satur pirmā, «atkārtojamā» vārda sakni:

Līgotāji, līgotāji, līgo līgo! Nav vairs tāļu Jāņa diena, līgo!
Sī dienīņa, rīt dienīņa, līgo, līgo! Parit pate Jāņa diena, līgo! 266
Pūru, pus pūru olu dēj Mana sieva, balodīte! 2431

Tonālie substantīvu divkāršojumi Īpaša grupa ir tonālie divkāršojumi, kā saucam ar izsaukmes vārdiem paplašinātos. Tā parasti paplašina uzrunas (vārda) un izsaukuma (teiciena vai teikuma) divkāršojumus un tikai izņēmuma kārtā citus. No izsaukmes vārdiem kā uzrunas tonantes — zināmas emocionālas nokrāsas piešķirējas — kalpo galvenokārt interjekcijas, retāk incitāti.

Visbiežāk kā tonantes lieto interjekcijas *ai* un *vai*, retāk *ei*, *reti* *oi*, no incitātiem biežāk lietojami *ekur*, *edz kur*, retāk pārējie.

Parastākais tonālo divkāršojumu veids — ar tonanti pie katra vārda:

Ai, māmīņ, ai, māmīņ, 3117,1 v; *Ei māmīņ, ei, māmīņ*, 3920 v
Oi, māmīņa, oi, māmīņa 1526; *Vai, māmīņa, vai, māmīņa*, 1274

Tonantes pie katra no divkāršotajiem vārdiem mēdz būt vienas un tās pašas. Tikai retos gadījumos tās ir dažādas:

Ak, māmīņa, vai, māmīņa, 3124,1; *Ai, pādīt, šū, pādīt*, 1858,1 v u. c.

Gandrīz tikpat plaši sastopams otrs tonālo divkāršojumu veids — ar tonanti tikai pie pirmā vārda un otra vārda lietojumu deminutīvā:

Ai, bārene, bārenīte 3909; *Ai, māmīņ, māmuliņ*, 7731 v u. c.
Ekur meitas, meitenītes 56,1; *Ekur puikas, puisēniņi* 56,2 u. c.

Retos gadījumos tonante atrodama pie otra vārda:

Meitiņ, ai, tu meitiņ, 1950 v

Beidzot jāatzīmē jaukts paplašināto divkāršojumu veids: ar tonanti un apzīmētāju. Pie tam parasti pirmais vārds paplašināts ar tonanti, otrs ar apzīmētāju, kas pa lielākai daļai ir piederības pronomens *mans*, retāk — adjektīvs:

Ai, bāliņi, man' bāliņi, 3468,5 v

Samērā reti lietojami arī divkāršojumi, kuros paplašinājums ar piederības pronomenu *mans* un tam sekojošu tonanti atrodas abu vārdu starpā:

Māmīņ manu ei māmīņ, 3920 v

Modālie substantīvu divkāršojumi Divkāršojumus dažkārt pastiprina ar partikulām.

Tā rodas modālie divkāršojumi:

Meitas vien, meitas vien Kungam karā noiedamas;

Trīs gadiņi zeme raud Meitu karā gājumiņ'. 275 v

Kas grieznī (t. i., «kas no griežņa»), kas grieznī,

Spures vien, spures vien; 2971

Ai, kājiņas, ai, kājiņas, Nu pa ceļu, nu pa ceļu! I 2028,2

b) Adjektīvu divkāršojumi

Adjektīvu divkāršojumi ir visai vienveidīgi un pie tam tikai nepaplašināti.

Tiem konstatējama vienīgi pastiprinājuma nozīme, bez blaku nozīmēm, ja neskaita zināmu gradācijas nokrāsu.

Atskaitot atsevišķus izņēmumus (*Saka mani vecu, vecu*, 7910 v; Meklējami satikuši Vienu *vecu, vecu* tēvu. 4978,8), visi adjektīvu divkāršojumi atrodas tikai dziesmas rindu sākumos. Divkāršotie adjektīvi teikumā biežāk funkcionē kā apzīmētāji, retāk kā izteicēji un reti divkāršā atkarībā kā stāvokļa apstākļi, piemēram:

Gludu, gludu galvu glaudu, Vītin viju vainadziņu; 5904

Zīmīgi daži vērojumi divkāršoto adjektīvu leksiski semantiskajā plāksnē. Trešajā daļā no visiem ekscerpētajiem adjektīvu divkāršojumiem lietots adjektīvs *mazs*. Divas trešdaļas no visiem ekscerpētajiem adjektīviem nosauc konkrēti vērojamas priekšmetu īpašības: *krāsu* (*bāla*, b. 5822,1; *balta*, b. 4496; *melni*, m. 20503; *sārtiem*, s. 5474,1; *zaļa*, z. 2760,4; *zila*, z. 32160), *skaņu* (*skaņa*, s. 599,1; *klusā*, k. 794,3 u. c.), *garšu* (*salda*, s. 4630; *sūra*, s. 4426 u. c.), ar *redzi* un *tausti* tveramu īpašību (*bieza*, b. 826,1; *caura*, c. 940; *dižu*, d. 29411; *gara*, g. 6999,1 v; *gluda*, g. 5507,3; *kupla*, k. 1217,2; *pilla*, p. 3952 v; *strauja*, s. 3536; *šaura*, š. 7860 v; *zema*, z. 7905,2 v; *žigla*, ž. 4132 v u. c.) un citādi sajūtamas īpašības (*silta*, s. 4218,4; *karsta*, k. 6491,1 v u. c.).

Apmēram viena trešdaļa no visiem ekscerpētajiem adjektīviem nosauc abstrakti tveramas īpašības, t. i., tādas, kas nav uztveramas tikai ar maņu orgāniem, bet galvenokārt ar domāšanu. Konkrētas nozīmes adjektīvi tiek lietoti, protams, arī pārnēstā un līdz ar to abstraktā nozīmē:

Caura, caura tā dziesmiņa, Kur ņemsim ielāpiņu? 940

Parasts dziesmā tikai viena adjektīva divkāršojums, bet paralēlē (un pretstatā) sastopam arī divu adjektīvu divkāršojumus:

Silta, silta šodien saule, Vēl siltāka vakar bij;

Mīla, mīla man pamāte, Vēl mīlāka īsta māte. 4218,4

Dažreiz arī viena priekšmeta vai parādības raksturošanai lieto divus divkāršotus adjektīvus, tā apvienojot divkāršojumu un blīvējumu:

Liec, Laimiņa, man mūdiņu *Vieglu, vieglu, kuplu, kuplu*: 1207

Aud, māmiņa, vilnainītes *Platas, platas, garas, garas*: 7416 v

Brūverītis alu dara *Tievu, tievu, garu, garu*: I 2637,1

Tā lieto arī substantivētus adjektīvus:

Raudi, raudi, bērī, bērī, Tie labie kumeliņi, 1334,3

Sastopami arī modāli adjektīvu divkāršojumi (pastiprināti ar partikulām).

Es čakla, jo čakla kūmībāse. 1315,1

Labus vien, labus vien Kūmiņās salūguši: 1305

Reti ir adjektīvu trīskāršojumi:

Nu *pēdīga*, nu *pēdīga*, Nu *pēdīga* vasariņa,

Nu *pēdīga* vasariņa Šai sētā dzīvojot, 167,2

c) Numerāļu divkāršojumi

Numerāļi tautasdziesmās lietotami reti. Vēl retāk sastopami to divkāršojumi. Kārtas numerāļus nemēdz divkāršot. No pamata skaitļiem parastākie divkāršotie ir *viens*, *divi* un *simts*. Divkāršojums *simts simts* var nozīmēt perifrastiski izteiktu vislielākā daudzuma nosaukumu:

Dziedu, dziedu, ganu, ganu Div' gosniņas raibulītes.

Dievs dod manim *simtu simtu* No dujāme raibuļām. 716 v

Aiznes manai māmiņai *Simtu, simtu* labvakaru. 4384,2

Biežāk par nepaplašināto lietojams paplašinātais numerāļu divkāršojums. Te pieskaitāmi arī modālie, ar partikulām pastiprinātie divkāršojumi:

Divi vien divi vien, Kas miedziņa negulēja:

Viena, bite negulēja, Otra, meitu māmuliņa. 1991,1

Skaitļeni *viens* divkāršojumā pastiprina arī ar pronomenu *pats*:

Viena biju, viena pate Es savai māmiņai. 3766

Nereti numerāļu divkāršojums iekļaujas vienkārša teikuma (resp. teiciena) divkāršojumā:

Divi bija, divi bija, Kas miedziņa negulēja: 1991,3

Duj' vien' bija, duj' vien' bija, Kas miedziņa negulēja: 1991,2

Numerāļu trīskāršojums retāk nepaplašināts (*Divi, divi, divi* bija, Kas miedziņu negulēja: 6706 v), biežāk paplašināts:

Divi, divi, kas tie divi, Kas miedziņa negulēja? 1991

d) Pronomenu divkāršojumi

Nepaplašinātie pronomenu divkāršojumi tautasdziesmām nav raksturīgi, taču sastopami tie ir:

Visiem, visiem laba dzīve Mana tēva zemītē: 3824 v

Nevienai, nevienai saimnieku meitai, Kā man nabaga kalponei: 4611

Reti pronomenu divkāršojumi paplašināti ar partikulām:

Nu ne *mana*, nu ne *mana*, 3364₂,1

Parasti pronomeni lietotami divkāršotās sintaktiskās konstrukcijās blakus citu vārdšķiru vārdiem.

e) Verbu divkāršojumi

e¹) Tiešie verbu divkāršojumi

Verbu divkāršojumi sastopami tikpat bieži kā substantīvu divkāršojumi, tikai nianšu ziņā tie vienveidīgāki.

Visizplatītākie ir nepaplašinātie finīto verba formu divkāršojumi tautasdziesmu teikumu sākumā:

Dari, dari, bālelīn, Pacietišu, ko dariji,
Pacietišu, ko dariji, Atdarišu dzivodama. 3591
Dziedi, dziedi, cirulīti, Nāci, nāci, vasariņā! 2654 v
Dzisa, dzisa uguntiņa, Zuda, zuda māmuliņa;
Uguntiņu gan uzpūšu, Māmuliņu nedabūju. 3938,2
Pazīnu, pazinu Algādža darbu: 6920
Sniedz', sniedzu rociņu, nevaru sasniegt,
Sauc', sauču balsīti, nevaru sasaukt; 1 2083,1

Reti lietojami finīto verbu divkāršojumi teikumu beigās:

Si puse čab čab, viņa puse grab, grab. 886,1
Saderami, mēs tautiņas, saderami, saderami! 969
Metat, kūmiņas, vajaga, vajaga! 1756

Jautājuma teikumos divkāršojumus nelieto. Izņēmuma gadījumos, kuros tie lietojami, divkāršojama visa jautājuma konstrukcija:

— *Ko dara, ko dara gaigāļa bērni?* 2456,1

Samērā bieži sastopams divu finīto verba formu divkāršojums blakus resp. divkāršojuma un blīvējuma apvienojums:

Iemu, icmu, teku, teku, Kur māmiņa mani sūta, 5611
Zīnu, zīnu, protu, protu, Kad malēji mieru met: 1 667,1

Modālie finīto verba formu divkāršojumi (t. i., pastiprināti ar partikulu) sastopami samērā reti:

Vien dziedātu, vien dziedātu, Ka man otrs palīdzīnš! 286,9

Finīto verba formu trīskāršojumi lietojami vai nu ar nianšu, pārveidotu, vai arī ar paplašinātu trešo atkārtojumu, nereti izvēršot to sintaktiskā konstrukcijā. Trešā atkārtojumā niansējums ar priedekli un negāciju faktiski dod tautoloģiju:

Dila, dila, nen o dila, Skan vālite velējot. 7353 v
Pinu, pinu, nen o pinu Ābel' ziedu vaiņadziņu, 6060

Trešo atkārtojumu parasti paplašina frazeoloģiski ar vispārinājuma nozīmes paudēju nenoteiktā pronomena *kas* akuzatīva formu *ko*:

Dziedu, dziedu, ko es dziedu, Tik raudāt neraudāju. 126
Māku, māku, ko es māku, Vēl es visu nemācēju: 6659

Bez tam sastopami citādi nefrazeoloģiska rakstura trešā atkārtojuma paplašinājumi ar sintaktisku konstrukciju:

Škind, škind, kas tur škind Viņa kalna galiņā? 5005,5
Bija, bija, manim bija Trīsdesmit linu kreklus; 7346

Infinito verba formu divkāršojumi Infinito verba formu divkāršojumi, salīdzinot ar finīto verba formu divkāršojumiem, sastopami samērā reti. Biežāk divkāršo infinitīvus imperatīva izteiksmei:

Ārte, ārte, vecais tēvis, Ne lapiņas čabināt. 3345
Gulēti, gulēti, Vecā kārta, Lai sēd jauni, Lai vakarē: 6945

Infinitīva trīskāršojuma gadījumos trešais infinitīvs disjektīvs:

Padzīvot, padzīvot, Nu lustīgi padzīvot! 63,3

Infinitīva divkāršojumi sastopami arī blakus verba imperatīva formām:

Dzert, dzert dodiet, kā labi ļaudis, 769,1

Līdzīgi divkāršo arī supīna formas. Dažreiz sastopams divkāršojums apvienojumā ar blīvējumu:

Tie aizgāja uz Vācemi *Dzertu, ēstu, dzertu, ēstu*, I 2629,1

Particīpu kā verba infinito formu divkāršojumos atsevišķa vieta ierādāma darāmās kārtas pagātnes lokāmajiem divdabjiem ar *-is* kā piederīgiem pie verba finītajām formām saliktajos laikos:

Bijus' ir, bijus' ir Gulbišam māmuliņa: 2485
Aizmirsuši, aizmirsuši, Mātei rokas nedevuši; 3059,2
A, Dieviņi, ā, Dieviņi, *Cēlusēs, cēlusēs*,
Cēlusēs Dēkla, Laima, Sērdienīti godināt. 4957

Pārējie particīpi divkāršojami līdzīgi verbu finītajām formām. Nelokāmos divdabjus nemēdz divkāršot.

f) Adverbu divkāršojumi

Adverbu divkāršojumi, līdzīgi adjektīvu divkāršojumiem, ir visai vienkārši un pie tam tikai nepaplašināti. Tiem piemīt galvenokārt tikai pastiprinājuma raksturs, ja neskaita zināmu gradācijas nokrāsu. Vieta teikumā — sākumā vai beigās — adverbu divkāršojumiem nav nosacīta. Divkāršo vietas adverbos:

Cauri, cauri caur Jelgavu Pie Kuldīgas kalējiņa. 4574,1
Jau saulīte *zemu, zemu*, Māmuliņa *tāšu, tāšu*. 4352

laika adverbos:

Agri, agri māte cēla, Jo agrāki sveša māte. 4689
Laiku, laiku es iesāku, Meitu mātī baidināt, 7699

veida adverbos:

Klusi, klusi mazi bērni! 2108,2 v; *Lēni, lēni* ozols auga 3200

stāvokļa adverbos:

Laikā, laikā mātes svārki, 3198,1 v; sal.: *laiku*, 1. 3198,2 v
Velti, velti tu, puisīti, Uz manīm lūkojies; 6418
Žēl, žēl vanagam, Redz vīstīņu kaņepēs;
Žēl, žēl tautiešam, Redz man' daiļi staigājot. 11934,1

cēloņa resp. nolūka adverbūs:

Kālabadi, kālabadi Zālats auga ezerā? 5127
Tālab, tālab raužu es, 6555

mēra adverbūs:

Daudzi, daudzi es zināju, 3159 v; *Daudz, daudz* labu vakariņu. 4384,8
Pulka, pulka ciem-meitīnu 265,2; *Pulku, pulku* irbju tek 12253

Nereti lietojams arī adverbu divkāršojumu pāris resp. divkāršojuma un blīvējuma apvienojums:

Sūri, sūri, grūti, grūti Es turēju tēva zemi: 3812,3
Aši, aši, knaši, knaši Pie sudraba kalējiņa: 910

Izņēmuma gadījumos sastopami arī adverbu trīskāršojumi:

Labi, labi, visiem labi, 3824 v

2) DISJEKTIVIE DIVKĀRŠOJUMI

Vārdu disjektīvie divkāršojumi iekļauti sintaktiskās konstrukcijās, kas pašas konjektīvi divkāršotas. Divkāršotās sintaktiskās konstrukcijas, atrazdamās sakārtojuma attieksmēs un kalpodamas izteiksmes spēcīnāšanai, iekļaujamas vienā teikuma robežās. Tādā kārtā sastopamies ar divkāršu divkāršojumu — ar divu (reti triju) dažādas leksiskas nozīmes vārdu atkārtojumu disjektīvā pozīcijā un ar konjektīvu teikumdaļu jeb teicienu divkāršojumu. Ja disjektīvajā divkāršojumā sastopams trešais vārds, tas ir vienzilbīgs un vai nu pronomens, adverbs vai partikula.

a) Nominālie disjektīvie divkāršojumi

Divu substantīvu disjektīvi divkāršojumi

Konstatētajos piemēros parasti viens no substantīviem ir nominatīvā, otrs datīvā:

Tēvam *dēli*, tēvam *dēli*, Tēvam bērī kumeliņi;
Mātei *meitas*, mātei *meitas*, Mātei govīs raibaliņas. 1966

Sastopamas arī konstrukcijas ar uzrunu:

Laiks, māsiņa, laiks, māsiņa, Tautu durvis virināt: 7732,2

Disjektīvi divkāršotie adjektīvi resp. participi un substantīvi

Adjektīvs resp. particips šais konstrukcijās parasti ir prepozitīvs:

Laba *dzīve*, laba *dzīve* Ezermalas meitiņām: 7536,4 v
Lūgtas *kūmas*, lūgtas *kūmas*, Jola lūgta veca māte: 1437
Veca *māt'*, veca *māt'*, Kur tu ņēmi to bērniņ'? 1151

Ja adjektīva resp. participā savienojumam ar substantīvu viena leksiska nozīme, kā pēdējā piemērā, tad varam runāt arī par leksiski paplašinātu divkāršojumu.

Retāk adjektīvi resp. participi šais konstrukcijās ir postpozitīvi:

Ēna laba, ēna laba, Kas ēnāi maizi dos?

Māte laba, māte laba, Kas mūžam māti dos? 3167

Sastopam šo konstrukciju paplašinājumus ar pronomenu kā trešo vārdu:

Balss man skaņa, Balss man skaņa 375,4 v

Ar adjektīvu apzīmētos substantīvus reti lieto arī trīskāršojumā:

Gudru vīru, gudru vīru, Gudru vīru daudz vajag! 1732

Disjektīvi divkāršots
numerālis un substan-
tīvs

Šāds disjektīvs divkāršojums sastopams izo-
lētos gadījumos:

Trīs reizītes, trīs, reizītes Padziedāju: 6751

Disjektīvi divkāršotie
pronomeni un substan-
tīvi

Ja pronomens substantivēts, tad sastopamas divkāršotas sintaktiskās konstrukcijas ar diviem dažādiem pronomeniem. Konstatētajos piemēros viens no pronomeniem nominatīvā, otrs — akuzatīvā:

Ikkurš savu, ikkurš savu Ik vakara žūžināja: 2659,5

Pronomeni blakus substantīviem, tāpat kā adjektīvi, lietojami gan prepozitīvi, gan postpozitīvi:

Mana māsa, mana māsa, Kad gulēju šupulī;

Nu ne mana, nu ne mana, Nu tautām roku deva. 3364,1

Māte mana, māte mana, Neba mana mūža māte; 1981,1 v

Sastopamas arī triju vārdu divkāršotas konstrukcijas:

Kas tev bēda, kas tev bēda Par manām pakulām? 6982 v

Dažās no tām ar partikulu izteikta zināma laika modalitāte:

Nu man vaļa, nu man vaļa Treju tautu kairināt, 6024

Reti divkāršo sintaktiskas konstrukcijas ar pronomenu un adjektīvu:

Es bagāta, es bagāta Par citām meitiņām: 7603

b) Verbālie disjektīvie divkāršojumi

No verbiem sastāvošu sintaktisku konstrukciju divkāršojumi sastopami reti. No tiem minami infinitīva un verba finītās formas konstrukciju divkāršojumi:

Dziedāt gribu, dziedāt gribu, Nav neviena līdzētāja; 285

Visbiežāk lietotie verbu un substantīvu sintaktisko konstrukciju divkāršojumi ir divkopu teikumu kodolu — vienkāršu nepaplašinātu teikumu — divkāršojumi. Izplatītākas ir konstrukcijas ar substantīvu pirmajā vietā un verbu otrā vietā, mazāk izplatītas konstrukcijas ar verbu pirmajā un substantīvu otrā vietā:

Dziesma būtu, dziesma būtu, Kaut bijuse otra puse; 918
Rīga dimd, Rīga dimd, Kas to Rīgu dimdināja? 4628 v
Būtu dziesma, būtu dziesma, Kaut bijuse otra puse; 918,1

Te minamas arī konstrukcijas ar partikulām:

Nu ir *laiks*, nu ir *laiks* Māsai ieti tautiņās: 7732,5

Līdzīgas sintaktiskas konstrukcijas veidojas ar verbu un numerāli:

Divi bija, divi bija I 1991,1-2

Cits verbu un substantīvu sintaktisko konstrukciju modelis ir verba imperatīvformas un uzrunas vai arī verba kā izteicēja un substantīva kā papildinātāja vai apstākļa divkāršojums. Šais konstrukcijās verbs parasti ir prepozitīvs:

Steidz, māte, steidz, māte, Steidzamas lietas: 700,1
Grieziēt ceļu, grieziēt ceļu, Bārenītes Laime brauc; 4887
Nu ir rokā, nu ir rokā, LD, V, 233. lpp.

Samērā reti divkāršotais verbs ir postpozitīvs:

Ciemā teku, ciemā teku Meitas celt 6751 v

Verba un pronomena sintaktisko konstrukciju divkāršojumos vērojama samērā stingra likumsakarība. Proti, pronomens nominatīvā kā teikumpriekšmets lietojams prepozitīvi attieksmē pret verbu, bet pronomens atkarīgajos locījumos gan prepozitīvi, gan postpozitīvi attieksmē pret verbu:

Es tecēju, es tecēju Uz novadu gaviļēt; 446,2
Man bija, man bija deviņi brāļi, 3661₁
Nava man, nava man Kā man bija tēva laiku: 3099

Jautājuma teikumos pronomens attieksmē pret verbu prepozitīvs:

Ko dara, ko dara gaigalu bērni? 2456

Reti lietojami triju vārdu sintaktisko konstrukciju divkāršojumi, kuros minēto vārdšķiru vārdi:

Dievs man deva, Dievs man deva, 6854

c) Adverbiālie disjektīvie divkāršojumi

Samērā bieži darina sintaktiskas konstrukcijas ar diviem laika adverbiem *ritā* un *agri*, un tās tad nereti arī divkāršo:

Ritā agri, ritā agri Uz tērauda kalējiņu: 910,8

Citu tīri adverbiālu sintaktisku konstrukciju divkāršojumi ir izņēmums:

Trisreiz skaņi trisreiz skaņi Padziedāju. 6751 v

Adverba un substantīva sintaktiskajās konstrukcijās adverbs ir gan postpozitīvs, gan prepozitīvs:

Vilkam labi, vilkam labi, *Vilkam liela tēvu zeme*; 2391

Vairāk auzu, vairāk auzu Tekotim kumeļam;

Vairāk naudas, vairāk naudas Gudrajam dēliņam. 1772

Adverba un pronomena sintaktiskajās konstrukcijās adverbs ir gan postpozitīvs, gan prepozitīvs:

Visiem labi, visiem labi Mana tēva zemītē; 3824

Grūti man, grūti man Vīrs zemītes staigājot; 4034

Adverba un verba sintaktiskajās konstrukcijās biežāk adverbs prepozitīvs:

Labi bija, labi bija, Tēva laiku dzīvojot; 3095,2

Retāk adverbs postpozitīvs:

Nevar vairs, nevar vairs Ne rociņas vēdināt; 6934

Samērā bieži lietojami triju vārdu sintaktisko konstrukciju divkāršojumi ar prepozitīvu adverbu, verbu un substantīvu vai pronomenu:

Žēl man bija, žēl man bija, Tēva mājas atstājot; 1187,6

Retāk lietojami triju vārdu sintaktisko konstrukciju divkāršojumi ar prepozitīvu adverbu, pronomenu un substantīvu:

Vēl man laika, vēl man laika 7622,1

*

Vārdu disjektīvie divkāršojumi palīdz pastiprināt teikuma galvenās domas nozīmi, piešķirot tai lielāku ekspresivitāti. Līdz ar to zūd atsevišķo vārdu disjektīvā divkāršojuma efekts un dominē sintaktiskās konstrukcijas (teiciena) konjektīvā divkāršojuma efekts. Vārdu disjektīvajā divkāršojumā tādā kārtā realizējas pāreja no vārdu sakārtojuma uz teicienu sakārtojuma attieksmēm.

2. BLĪVĒJUMI

Blīvējumi vistuvāk stāv vārdkopām ar substantīvu centrā un sašķaņotu substantīvu kā atkarīgo komponentu, piemēram, *sērdieņi bērni, pirkstaiņi cimdi*. Tikai semantiskais kritērijs šai gadījumā ir

izšķirējs, kas palīdz šā tipa vārdkopas norobežot no blīvējumiem kā vārdrindām. Proti, ja runa par vienu priekšmetu vai parādību, kas tiek precizēta, tad mūsu priekšā vārdkopa. Ja runa par diviem priekšmetiem vai parādībām, tad sastopamies ar vārdrindu. Taču, kā no vārdrindu piemēriem *diena nakts, tēvs māte* redzams, arī šīs vārdrindas būtībā apzīmē vienu abstraktu parādību. Līdz ar to blīvējumi ir īpatnēji salikti vārdi, līdzīgi sanskrita *dva dvā*³⁷⁵. *aho-rāt-ram = diena nakts, mātā-pītarau = māte tēvs*. Tomēr latviešu valodā blīvējumi ir leksiski sintaktiska konstrukcija, kurā atsevišķie komponenti nezaudē savu leksisko pamatnozīmi, kaut arī visam savienojumam ir kāda jau tapusi vai vēl topoša viena abstrakta nozīme resp. virsjēdziens.

Virsjēdzieni pašās dziesmās sastopami tikai retos gadījumos, kā, piemēram, vārdos *visi* un *puķītēm* sekojošos teikumos:

Lieli, mazi, jauni veci, Kopā visi naudas mest! 1741
Appuškošu šūpoliti Visādām puķītēm,
Ievas ziediem, kļavas lapām, Sarkano āboliņu. 1717,3

Parasti virsjēdziens ir piedomājams. Tā piemērā:

Man pakāra brālelīši Vizulišu šūpolītes;
Skan podziņas, skan zīlītes, Skan vizuļu šūpolītes. 1718,1

tāds virsjēdziens varētu būt *karekliši* (priekšmeti, kas, brīvi pakārti, šūpojas).

Izšķirami konjektīvi un disjektīvi blīvējumi atbilstoši tiem nosacījumiem, kādi minēti leksisko un sintaktisko konstrukciju divkāršojumu sakarā.

Konjektīvie jeb nešķirtie, secīgi sakārtotie vārdi veido nepaplašinātos blīvējumus, kā pirmajā no iepriekš minētajiem piemēriem.

Disjektīvie jeb šķirti sakārtotie vārdi parasti veido paplašinātos blīvējumus, kā otrā un trešajā no minētajiem piemēriem. Paplašinātie blīvējumi veidojas teikumā, saistoties katram blīvētajam vārdam ar kādu citu vārdu.

1) NEAPPLAŠINĀTIE BLĪVĒJUMI

Aplūkosim šos blīvējumus pa vārdšķirām, jo ar katru no tām veidojas blīvējumā savas stilistiskas īpatnības.

a) Substantīvu blīvējumi

Substantīvu blīvējumos apmēram divas piektdaļas nominatīvu, trešā piektdaļa ģenitīvu, ceturtā — akuzatīvu un piektā — datīva, lokatīva un vokatīva locījuma formu lietojumu.

³⁷⁵ Кочергина В. А. Начальный курс санскрита. — М.: Изд. АН СССР, 1956. — С. 95.

Daļa substantīvu blīvējumu rāda to latviešu valodas leksiskās attīstības pakāpi, kurā vēl nebija izveidojušies zināmi abstraktas nozīmes vārdi, bet to vietā tika lietoti konkrētākas nozīmes vārdu blīvējumi.

Seit sniedzam piemērus blīvējumu leksikas tematisko grupu secībā: ar **A** apzīmēti augu, to daļu, augšanas vietu nosaukumi; **B** — kustoņu: kukaiņu, tārpu, rāpuļu, zivju, lopu, zvēru, putnu nosaukumi; **C** — cilvēku apzīmējumi, radniecības nosaukumi; **C**¹ — cilvēka ķermeņa daļu un psihofizisku procesu u. tml. nosaukumi; **D** — darītāju nosaukumi; **D**¹ — darba piederumu un darinājumu nosaukumi; **E** — ēdamo un dzeramo nosaukumi; **F** — pārējie nosaukumi, kuros ietilpināti astrofizisku, meteoroloģisku u. tml. dabas parādību, kā arī mitoloģisku jēgumu nosaukumi. Aiz blīvējumiem dotas tiem mūsdienās piemītošās abstraktās nozīmes nosaukumi, pēdējās liekot jaunākos vai svešvārdus:

- A:** *kalni, ielejiņas* I 404,2 — *virsa*, «reljefs»;
purviem, tireļiem 2619; *purvienā, rāvienā* 5131; *purvi, mežmalīši* 875 v — *nearama zeme*;
mieži, rudzi 1185; *rudzi, mieži* 2627; *kviešu, miežu* 6300,4 v — *maizes labība*;
oši, kļavi I 1046,1; *oši, ozoliņi* 2987 — *lietaskoki*;
priede, egle 2044; *egle, priede* 2814 v — *skujukoki*;
ieviņa, ābelīte 2782; *liepa, ābelīte* 1930,3 v — *ziedukoki*;
ogas, rieksti 734,1 v; *riekst' āboļu* 2830 — (meža) *augļi*;
puķe, roze — I 576,1 v; *rozes, magonītes* 52,2 — *krāšņumaugi*;
sarkanīte, madariņa 7138 — *krāsaugi*;
pupiņa, zirniņš 2828,1; *zirniņš, pupiņa* 2828 — *pākšaugi*;
kartupeļi, rācenīši 2974 v; *rācenīši, dupuriši* 2974 v; *tupeniši, rācenīši* 2974; *rutki, rācenīši* 4405; *kāļi, tupeniši* 4405 v — *sakņaugi*;
B: *brieži, lāči* 1716,2; *vilki, lāči* 2685,1 — (meža) *zvēri*;
caune, vāverīte I 2335,4; *ūdri, bebri* 3445; *stirnas, lapsas* I 2685,2 — *meža dzīvnieki*;
govis, vērši 741 — *liellopi*;
jēriņi, kazlēni 2388 v; *kazuļi, jēruļi* 2388 — *siklopi*;
cielaviņa, lakstīgala 2503; *zile, žube* I — 2520,1-2 — *meža putni*;
vārnām, žagatām 3287 — *maitasputni*;
C: *atraiknis, bāreniņš* 3952,2 v; *bārenīte, kalponīte* I 5030¹; *kalponītes, bārenītes* 4173 — *grūtdieņi*;
brāļi, māsas I 690,1; *dēli, meitas* 4833,6 v — *bērni*;
draugi, radi 3844,2 — *tuvinieki*;
krievi, leiši 970 — *cittautieši*;
puiši, meitas 1072 — *jaunieši, jaunatne*;

- tēvs, māmiņa* 1578 — vecāki;
vīri, sievas 1073,5 — laulātie, «dzīves biedri»;
- C¹:** *kājas, rokas* 1978; *rokas, kājas* 649 — locekļi;
priekšīņa, pakaļīņa 5714 v — rumpis;
bēda, raize 3351₂ v — «nepatikšanas»;
smiekliem vien, ērmiem vien 5602 v — jokiem «humoristiski», «satīriski»;
- D:** *adītāja, rakstītāja* 7158; 7159; 7160 u. c. — «rokdarbniece»;
arāji, ecētāji 1044 — zemkopji;
kūlējiņi, malējiņi 654 — darbinieki;
- D¹:** *cīrvus, ēvelītes* 1659 v; *dūčus, ēvelītes* 1659; *nazīts, īleniņš* 1652 — darbalietas;
saktas, gredzeniņus 6250 — rotaslietas;
sakas samest' aukla 1048,6 — zirglietas;
adīklītis, rakstīnītis 6949; *šuveklītis, adīklītis* 6930 — rokdarbs;
cūkactiņas, avinragi 7202 — kāda ornamenta veids;
cimdi, zeķes 7218; 7230 u. c. — adījums, «trikotāža»;
sagšas, villaines 1456; *snātnīte, vilnainīte* 4558 — audums;
«apmetnis»;
vīzes, pastaliņas 7605 — apavi;
dukāti, dālderī 1795 v; *grašam, kapeikai* 988,5; *pimberi, vērđiņi* 1795,1; *rubuļi, dālderī* 1795 v; *šķiliņi, vērđiņi* 1795,4 — nauda;
zelts, sudrabs 1045 — dārgmetāls;
naudas, mantas (G) 5256,2 — īpašums, «kapitāls»;
zirgu, zobentiņu (A) 3120 — «bruņojums», «ieroči»;
- E:** *alu, brandaviņu* 589,4 v; *alu, medu* 2432,8; *vinu, medu* I 787,3 — «alkoholiski dzērieni»;
kliņģerus, veģus 2177 — cepums, «konditorejas izstrādājums»;
piēna, siera 2963,1; *siera, piena* 2962 v; *sviesta, piena* 12733,3 — «piena produkti»;
putriņa, maizīte 2915 v — ēdiens;
- F:** *brīnumiem, pasakām* 5602; *piemiņām, pasakām* 3568; 7991 — brīnumaini, neticami, «fantastiski»;
Dēkla, Laima 4957; *Dievs, Laimiņa* 3886,2 — dievība, «mitoloģiska būte»;
saulīte, mēnestiņš 3029,1 v — debess spīdekļi;
mīgla, rasa 7128 — «nokrišņi»;
dienu, nakti 415,1 — «dienakts»;
rudens, pavasaris 269,4; *ziemiņu, vasariņu* 2810,2 v; 5603 — gadalaiki.
Blīvējumi ar virsjēdzienu, kas dziesmās minēts, ir ļoti reti: *Šķiliņi, vērđiņi* ubaga nauda. 1795,4; sal. 1795; 1795 v; 1795,3; I 1795,1; *Pimberi, vērđiņi* nabaga nauda 1795,1; *Diķi-*

tis, vērdiņš nabagu nauda. 1795,2

Dukāti, dālderī kapteiņa nauda; 1795,4

Rubuļi, dālderī pādītes nauda. 1795 v

Pupiņa, zirniņš, tie laba labība; 2828 v

Blīvējumu lietojums bez virsjēdziena izskaidrojams, no vienas puses, kā jau teikts, ar latviešu valodas leksikas attīstības stāvokli klasisko tautasdziesmu ziedu laikos. Blīvējumi rāda tādu valodas attīstības līmeni, kad daudzām konkrētām parādībām, kas apvienojamas kādā kopgrupā, vēl nebija grupas nosaukuma. Jāpiezīmē, ka dažu tādu parādību nosaukšanai latviešu valodā vēl šodien lieto vai nu tos pašus blīvētos vārdus kā salikteni gan ar tiešu nozīmi, kā *diennakts*, gan pārnestu nozīmi, kā *sālsmaize* (sal.: sāli, maizi 766), vai arī saliktu nosaukumu, kam nav viena īpaša vārda kā, piemēram: *alkoholiski dzērieni, meža dzīvnieki, piena produkti* u. c.

Skaidrs, ka konkrēto vārdu blīvējums kā tēlainas izteiksmes paņēmieni dzejiskiem nolūkiem daudz noderīgāks nekā atbilstošais abstraktais grupas nosaukums. Un ne tikai dzejiskiem nolūkiem. Ne velti arī tāda vārda kā *vecāki* vietā ikdienas emocionālā runā nereti vēl mūsdienās dzirdami apzīmējumi *tēvs, māte*. Gleznainākas izteiksmes labad tāpēc arī tautasdziesmās atsakās no abstrakta virsjēdziena lietošanas pat tur, kur tādi tautas valodā savā laikā jau bija nostiprinājušies kā, piemēram, *labība, nauda, koki, puķes, drānas, apavi* utt., un to vietā lieto konkrētu sinonīmiju — blīvējumu. Tādā kārtā blīvējumi ir kļuvuši par apzinātu stila līdzekli.

Sai sakarā atzīmējama arī sinonīmija viena blīvējuma robežās, kas ir visai izplatīta klasisko tautasdziesmu leksiski sintaktiskā stila iezīme:

A: *cinīši, cērpiņi* I 1513,1; *čakāriņi, činkuri* 1513; *puru, rāvu* 15905,13; *purvienā, rāvienā* 5131; *sprunguļi, runguļi* 1513,2; *tīrumā, klajumā* 6160;

B: *rubenīti, teterīti* I 2555,2; *teteri, rubenīti* I 2555,1;

C: *bārenīte, sērdienīte* 137; *sērdienīni, grūtdienīni* 4176; *kaimiņ, nāburdziņ* 445,3; *neprašam, nemākuļam* 3815; *sērotāju, gaudotāju* 4148; *ūzainīti, biksainīti* 2922; *ziņģis, trallis* 3116;

C¹: *bēda, raize* 3351₂ v; *lustītē, ligsmītē* 1187,2; *lustes, prieka* 7701,1 v; *niekus, blēņas* I 808¹; *sātu, gausu* 6971; *skaistumiņš, daiļumiņš* 1248; *smukumiņš, skaistumiņš* 1248,1; *spēks, varīte* 6933; *svētībiņa, gausībiņa* 1416;

D: *bisenieki, medenieki* 3642; *otarnica, darbenica* 3491;

D¹: *mīci, cepurīti* 167; *namu, istabiņu* 3262; *sagšas, villaines* 1456; *šūpojums, auklējums* 1903; *ziņģes, traidas* I 26,2-3;

E: *kliņģerus, veģus* 2177;

F: *tumsiņā, naksniņā* 6179; *tumsiņā, vakarā* 522

Nepaplašinātie substantīvu blīvējumi sastopami visos skaitļos un locījumos: nominatīvā: Nedziedāja govu gani, Ne *arāji*, *ecētāji* 1044; vokatīvā: *Cīrulīti*, *balodīti*, Kas tavā(i) guziņā? 2426,1; ģenitīvā: Zieme nāca raudādama, *Cimdu*, *zeķu* gribēdama. 2876; datīvā: Zīle nesa vēsti *tēvam*, *mātei*. 2692; akuzatīvā: Attaisiet *duris*, *logus*. 1389; instrumentāli: Es atnācu *dziesmiņām*, *Jaukajām valodām*. 902; lokatīvā: Maizīte bagātība, Ne *zeltā*, *sudrabā*. 3424

Aplūkotie aprepozicionālie substantīvu blīvējumi parasti veidojas tikai no divi vārdiem.

Ipaši jāaplūko prepozicionālie nepaplašinātie substantīvu blīvējumi.

Stilistiski atšķirīgi ir prepozicionālie divvārdu un trīsvārdu blīvējumi.

Prepozicionālie substantīvu divvārdu blīvējumi principiāli neatšķiras no iepriekš aplūkotajiem aprepozicionālajiem substantīvu blīvējumiem. Turpmākos pētījumos noskaidrojams leksikas jautājums: vai ir kādi tādi substantīvi, kurus mēdz blīvēt tikai prepozicionālā lietojumā.

Retos gadījumos blīvējuma kopnozīme izriet no konteksta un ir visai tāla no katra atsevišķā vārda nozīmes. Piemēram, teikumā: Es piedzimu māmiņai Bez *prātiņa*, bez *kreklīņa* I 1222,2 blīvējuma nozīme «kails».

Prepozicionālie substantīvu trīsvārdu blīvējumi trohaja pantmēra dziesmās stilistiski atšķirīgi no divvārdu blīvējumiem, kā prepozicionālajiem, tā aprepozicionālajiem. Prepozicionālie trīsvārdu blīvējumi veido anaforu³⁷⁶, kas iekļaujas tā saucamajā līdzsvara figūrā³⁷⁷.

Prepozicionālo substantīvu trīsvārdu blīvējumam raksturīga parādība, ka trešais substantīvs parasti paplašināts ar apzīmētāju, pie tam ļoti bieži trešais vārds nepakļaujas tam virsējdzienam, kam pakļaujas divi pirmie, piemēram:

Bāliņos dzīvodama, Daudz zemītes neturēju:

Zem *pūriņa*, zem *krēsliņa*, Zem savām (i) *kājiņām*. 3733

Velc, pelīte, bērnam miegu, Kā incītis neredzēja,

Caur *ceplīti*, caur *namīņu*, Caur šūpuļa *pagalviņu*. 2111

³⁷⁶ «Par anaforu runā tai gadījumā, kad vairākus dziesmas vai runas posmus ievada tas pats sākuma vārds. — — — Anafora ir dzejā — un īpaši vēl tautas dzejā! — ārkārtīgi iecienīta un ir, tā sakot, stilistu mīlule. Kā dabīgu anaforas normu mēdz uzskatīt trīs posmus, ar ko mūsu uzmanība tiek pietiekami ierosināta, bet netiek nokausēta. Ar to nu nav teikts, ka anaforai katrā gadījumā vajadzētu aptvert trīs locekļus: pagādās arī divdaļīga anafora un četrdaļu anaforas, ja arī nav satiekamas lielā skaitā, zināmās lieluma robežās turēdamās, nebūt netiek apnīcīgas.» (*Bērziņš L.* Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 235. lpp.)

³⁷⁷ Turpat. — 235. lpp.

Ko, māsiņa, dziedāsim, Rītā agri izdzinušas?
Par *telīti*, par *aitiņu*, par *balto vilnainīti*. 740

Tomēr vairāk sastopam tādus triju vārdu blīvējumus, kuros trešais vārds pakļaujas tam pašam virsējdzienam, kam divi pirmie:

Atvelc(i), pelīte, bērnam(i) miedzīņu
Caur *klēti*, caur *namu*, caur *istabiņu*,
Ielieci bērnam šūpuļa galā. 2054
Mēs bijām div' māsiņas, Simtam tādas nedabūsi,
Pie *vērpsšanas*, pie *aušanas*, Pie *villaines rakstišanas*. 6874

b) Adjektīvu blīvējumi

Adjektīvu blīvējumi pēc jēdzieniskajām attieksmēm, kādas pastāv starp blīvētajiem vārdiem, dalāmi četrās grupās: 1) antonīmu, 2) sinonīmu, 3) kvalificējošos un 4) citādi asociatīvi saistītos blīvējumus.

Ar vārdu kvalificējošs apzīmēts tāds blīvējums, kurā viens no adjektīviem izsaka otra adjektīva nosauktās īpašības pakāpi, niansi vai kādu īpašu nokrāsu. Par asociatīvi saistītajiem adjektīvu blīvējumiem nosaukti tie, kuros viena adjektīva minējums runātajam asociējis otru uz kādu īpašu, ne antonīmu, ne sinonīmu un ne kvalificējošu blīvējumu radošu asociāciju pamata.

Antonīmu blīvējumi aptver samērā šauru adjektīvu grupu: *baltu*, *mellu* 7562; *diži*, *mazi* 3292; 29637 u. c.; *jauni*, *veci* 3292 v; *lieli*, *mazi* 1946,1; 7021 u. c.; *melnu*, *baltu* 7562,1; *smalka*, *resna* 16543; *tieva*, *resna* 7045; *vecā*, *jauna* 3065,2 u. c.

Plašāk jau lietoti sinonīmu blīvējumi: *bumbulaiņi*, *grumbulaiņi* 17160; *daiļa*, *skaista* 5400,1 v; *diža*, *cēla* 5308; *dižu*, *lielu* 6797; *drizajam*, *veiklajam* 6856; *grūtu*, *sūru* I 1241,1; *kumpa*, *lika* 2686,14; *kūtrajam*, *lēnajam* 6856,2; *lieli*, *diži* 12945 v; nu *priecīga*, nu *lustīga* I 167,4 v; *sika*, *maza* 356; *sīvu*, *bārgu* 4245,4; *sīva*, *dzedra* 4274 v; *slinka*, *laiska* 664,3; *smukas*, *daiļas* 31414,5; *sūru*, *grūtu* 1241 u. c.

Kvalificējošos blīvējumos par kvalificētajiem adjektīviem funkcionē tikai daži. No tiem adjektīvi *dižs* un *liels* zināmos nosacījumos apzīmē otra adjektīva nosauktās īpašības pakāpi un veido konstrukciju, kas robežojas ar vārdkopu (sal.: 203. lpp.):

Aiznes manai māmiņai *Dižu labu* vakariņu 4384,8 v
Sunīšam maizi devu *Labu lielu* gabaliņu, 10731

Ja adjektīvs *labs* teikumā apzīmē substantīvu vai pats ir substantīvēts, tad atkārtojumā blakus adjektīvam tas nekvalificē to, bet ir patstāvīgs:

Dzer, dzer, tētiņ, Dzer *labu* laimi,
Dzer *labu*, mīļu Dzīvošanu, 25737

Lab a tēva dēliņš biju, Lab a vien gribējās:
Lab u jūgt, lab u braukt, Lab u, skaistu vizināt. 3096

Adjektīvs *gaišs*, *košs* un *tumšs*, atrazdamies krāsu nosaucēju adjektīvu priekšā, norāda attiecīgās krāsas spilgtuma pakāpi:

Koši, balti man linini Pūst Daugavas maliņai. 6923
Es tev došu *tumšu bēr u*, Pats uzkāpšu sirmīšam, 30099

Krāsu adjektīvi otra krāsu adjektīva priekšā var norādīt šā otra adjektīva nosauktās krāsas niansi, kas pastāv tai blakus kā dotā priekšmeta vai parādības pazīme:

Bij tam zirgu mietniekam *Dūkans bēr is* kumeliņš, 12708
Ruds pelēks akmentiņš Pirtes taka maliņā: 1083
Zili, melni dūmi kūpa Liela sila maliņai. 7851
Zila zaļa gaisma plauka Bez saulītes vakarā; 9269

Citādi asociatīvi saistītajos adjektīvu blīvējumos vērojama liela dažādība. No tiem zināmi blīvējumi ieguvuši frazeoloģismu raksturu, un tos pat nesaistītajā sarunvalodā mēdz lietot nešķirami. Piemēram: *īsi, strupi* 2321,11; *lēna, sēra* 4529; *liels, garš* 10170; *miļa, balta* 4346 v; *rāma, jauka* 5235; *rūgtu, skābu* 9623; *saldis, gārdis* 19788; *sika, maza* 356; *silta, jauka* 3243; *sivu, rūktu* 9623,3, 5, 7, 10; *tieva, gara* 473,1; *zema, resna* 11057 u. c.

Ja adjektīvu blīvējums attiecas uz uzrunu, tad tā šo blīvējumu nereti šķir:

Melni strazdi, *puspelēki*, Kur jūs nakti gulējāt? 2538

Ļoti reti sastopami triju adjektīvu blīvējumi:

Rādi, rādi, bāleliņ, Kuŗa tava ligaviņa?
«*Tieva, gara, sarkanbalta*, Pirkstā zelta gredzentiņš.» 281,3
Skaista, balta, vizuļota [sagša], To es došu vidējai. 7411,1
Liela gara sausa egle Par celiņu nolūzuse. 29427
Nu es *jauna*, nu *priecīga*, Nu *vēlīga* padzīvoju. 170

Izņēmuma gadījumos atrodami arī četr u adjektīvu blīvējumi:

Lieli, mazi, jauni, veci, Kopā visi naudas mest! 1741

Sekojošā piemērā pirmais un trešais adjektīvs attiecīgi kvalificē otru un ceturto adjektīvu, tādā kārtā radot iespaidu par divu paplašinātu adjektīvu blīvējumu:

Smidra gara, koša balta, Ražans linšu vaiņadziņis. 5317

c) Numerāļu blīvējumi

Numerāļu blīvējumi ļoti vienveidīgi, pie tam plašāk izplatīti pamata numerāļu, reti sastopami kārtas numerāļu blīvējumi. No pa-

mata numerāļiem konstatēti trīs blīvējumu tipi (*tris četri, trīs deviņi, pieci seši*):

Savu savu vainadziņu *Trim, četrām* kārtiņām:
Lai tek tautu kumeliņi *Trim, četriem* celiņiem. 6111,6
Trīs deviņas rozes zied, Uz bāriša pūra vāka;
Trīs deviņi tēva dēli Uz bāriša lūkojās. 4949,1
Precēj' mani *trisdeviņi*, Vēl deviņi lūkojās.
Nevarēja *trisdeviņi* manu pūru kustināt. 7793
Tā dzīvo, bāleliņ, Tā pieder dzīvojojot:
Pieci, seši tirumā, Viens kungam atbildēja. 3459,2

Te minams arī attiecīgais salikto skaitļa vārdu blīvējums:

Pieci simti, seši simti, — Simtiņš manu bāleliņu. 3400

Pie blīvējuma nav pieskaitāmi saliktie skaitļa vārdi kā perifrastiskas morfoloģiskas formas:

Simtiņš puķu trīsdesmit 5857,7 v; Simtiņš puķu piecdesmit 5857,7 v

No kārtas numerāļiem konstatēti divi blīvējumu tipi, pie tam viens no tiem tikai ar atrunu pieskaitāms numerāļu blīvējumam, jo tanī kā otrs blīvētais vārds sastopams adjektīvs *pēdējais*, kas apzīmē beidzamo skaitāmo vienību, vai *pastars*, kas nozīmē pēc dzimšanas ģimenē pēdējo, vai *vidējais*:

Pirmajam, pēdējam, Tiem pieder tēva zeme; 3754;
Pirmai meitai, *pastarei* 3754,2; *Pirmai* meitai, *vidējai*, 3754,4
Pirmajam bērniņam Kūmi kāre šūpulīti,
Jau otram, trešajam Lai kar tēvs, māmuliņa. 1658

d) Pronomenu blīvējumi

Kā nepaplašināts pronomenu blīvējums lietojams tikai viens tips niecināma priekšmeta vai parādības apzīmēšanai, proti: *šāds tāds*:

Dziesmiņ' mana padziedama, Tā man kaunu nedarija;
Sāda tāda valodiņa, Tā man dara lielu kaunu. 810,7
Lai bij grūti, kam bij grūti, Bārenītei grūti bija:
Sādi tādi sila seski Bārenīti raudināja. 4812

e) Verbu blīvējumi

Verbu finīto formu blīvējumi pēc jēdzieniskajām atbilstībām, kādas pastāv starp blīvētajiem vārdiem, dalāmi četrās grupās: 1) antonīmu, 2) sinonīmu, 3) variējošos un 4) koordinējošos blīvējumos.

Ar vārdu variējošs apzīmēts tāds blīvējums, kurā verbi izsaka vienas darbības dažādus aspektus, paveidus, kas nav uzlūkojami par sinonīmiem. Par koordinējošiem saukti tādi blīvējumi, kuros

verbi apzīmē savstarpīgi saistītas darbības vai stāvokļus, norādot to secīgumu vai savstarpīgu saderību.

Antonīmu blīvējumi ir pati šaurākā verbu blīvējumu grupa: *izdziedos, izraudos* 124,1; *izdziedos, noraudos* I 134,1; *izstiepās, sarāvās* 6272,2 v, 4, 5 u. c.; *metu, nevalkāju* 6309,6 v; *sviežu, nevalkāju* 6309,3 v u. c.

Verbu sinonīmu blīvējumu grupa arī nav visai plaša: *aijajiesi, lellojiesi* 1897 v; *apšķinķot, apdāvināt* I 2744,1; *čuči, guli* 1859; *domājam, gādājam* 1384,1 v; *neguģoju, nesēroju* 4145 v; *ģērbjāta, vīkšāta* 1498; *iegādāju, atgādāju* 3039; *neklīdziet, nebrēciet* 2375; *lustējam, ligsmojam* 2162; *pašūpoju, paauklēju* 1882,1; *pašūpoju, paligoju* 1881; *nesēroju, neguģoju* 5046; *situ, kaunu* 7854 v; *spidi, mirdzi* 6141,1; *spidi, vizi* 6141; *spīdzināt, vārdzināt* 4144,4; *nešķirās, neveicās* 312,2; *šūpoju, auklēju* I 2083,1; *šūpojam, lolojam* 1888,3; *šūstīt, vārstīt* 6662 v; *tistiesa, vīstiesa* 1497 u. c.

Kā redzams, zināmi sinonīmu blīvējumi veidojas no barbarisma un literārā vārda saistījuma: *apšķinķot, apdāvināt; lustējam, ligsmojam*.

Ar iepriekšējo plašuma ziņā apmēram vienāda variējošo verbu blīvējumu grupa: *ada, bada* 7918,1 v; *dziedu, gavilēju* 59,1; *jājam, lecam* 2279,1; *kliedza, gavilēja* 609,1; *padziediet, trikojiet* 633 v; *padziedami, vīvinam* 633 v; *sadziedami, ligojami* 633,1; *saskanēja, sažvadzēja* 2417,1 v; *skanējās, zvadzējās* 2273; *snīga, putināja* 1351 v; *svilpa, trallināja* 609; *svila, dega* 2312,8; *velējās, mazgājās* 7547 v; *vērpju, tecināju* 7014; *ziņģēju, trallināju* 995,2 v u. c.

Sai grupā, kā redzams, blīvējumu vairums tādi, kuros verbi apzīmē dažādus skanēšanas veidus un paveidus.

Visplašākā un daudzveidīgākā verbu blīvējumu grupa ir koordinējošie blīvējumi.

No tiem īpaši atzīmējami, pirmkārt, verbi, kas apzīmē zināmu psihofizisko procesu saderību. Piemēram: *apsēdies, atpūties* 3153 v; *delvērēju, nebēdāju* 814,1; *dziedāt, dancot* 994 v; *ēst, dzert* 769,1 v; *neēda, negulēja* 6704,5; *gulēju, atmodos* 3468,5; *nekāvos, nebāros* 6512,2 v; *kaujaties, plēšaties* 3880; *padziedāju, paligsmoju* 119; *paraugos, pasmejos* I 1054,4; *neraudāju, nesēroju* 4145; *saderēju, saprecēju* 2488 v; *situ, bāru* 7854 v u. c.

Otrkārt, koordinējošo blīvējumu starpā izceļas verbi, kas apzīmē savstarpīgi saistītus darba procesus un stāvokļus, pa lielākai daļai arī norādot to secīgumu: *adu, rakstu* 7162; *art, ecēt* 1841 v; *audu, rakstu* 7008 v; *balināt, pērvēties* 1989 v; *iedēstiju, aplaistiju* I 1664,1; *iedēstiju, apravēju* 1664; *kulti, malti* 333,2; *metu, adiju* 7157,1; *savērpa, sašķeterēja* 7022; *šļūcu, vērpju* 7025 u. c.

Tikai nedaudzi koordinējošie blīvējumi neiekļaujas kādā no iepriekšējām apakšgrupām, piemēram: *iznesu, iedevu* 7022; *nolauzīja, izkaisīja* 6440; *steidzu, beidzu* 6495 u. c.

Iepriekš minētajos piemēros verbu blīvējumi konjektīvi, t. i., nešķirti. Samērā bieži sastopami arī disjektīvi jeb šķirti verbu blīvējumi.

Parasti verbu blīvējumu šķir uzruna:

Ar, bāliņ, dzen vadziņu 447 v; *Ariet, brāļi, dzenājiēt* 3798,1
Dziediet, meitas, ligsmojiet, 1 988,4 v

Retāk to šķir (substantīva) nominatīvs kā teikumpriekšmets:

Atnāks tautas, aizvedīs Cita kunga novadā. 1 458,1
Dziedāj' puiši, trallināja, Dziedāj' meitas, gaviļēja. 609 v

Blīvējumu samērā bieži šķir (substantīva) ģenitīvs vai akuzatīvs kā papildinātājs:

Dziedu, nieka nebēdāju, 814, 3—4; *Nedzer alus, nerunāja.* 775,1
Griežat ceļu, rūmējat, 4887,11—2; *Lieciet ievu, nelauziet,* 7715,3 v

Dažreiz blīvējumu var šķirt arī citi vārdi resp. teikumlocekļi:

Dziedu koši, nebēdāju. 814,2

Ja otrs blīvētais verbs ir noliegts, tad disjektīvs blīvējuma lietojums ir norma:

Dziedat, dzirnas, nerūcat, 7973; *Dzied, māsiņa, neziņgē* 366,2
Suvu kreklu, nerakstiju, 7389

Dažreiz verbu blīvējumā pirmais komponents divkāršots: *šuvu, šuvu, knipelēju,* 7194,2; *šuvu, šuvu, maderēju,* 7194 v; *šuvu, šuvu, nerakstiju,* 7193; *šuvu, šuvu, varažāju* 7162,1 v; *vērpu, vērpu, makačāju* 7101; *vērpu, vērpu, smalcināju,* 7343,1; *vērpu, vērpu, šķeterēju,* 7088 v.

Izņēmuma gadījumos verbu blīvējumu divkāršo:

Cučī, guli, čučī, guli Māmiņas meita; 7894 v

Tāpat izņēmuma gadījumos sastopam triju verbu blīvējumus:

Dziedu, saucu, gaviļoju, 1 468,1; *Čučī, guli, apsedzies!* 2108,3

Infinitīvu blīvējumi principā stilistiski neatšķiras no finīto verbu blīvējumiem.

Supīnu blīvējumi ļoti reti:

dziparotu, madarotu 1989 v; *kultu, maltu* 619,12

Divdabju blīvējumi. Klasisko tautasdziesmu valodā nemēdz blīvēt darāmās kārtas tagadnes lokāmos divdabjus ar -ošs un nelokāmos divdabjus ar -ām(ies), -am(ies). Sastopami tikai atsevišķi izņēmumi:

Protošam, mākošam, Tam turēt tēva zemi; 3815

No visiem pārējiem divdabjiem visbiežāk blīvē nelokāmos divdabjus ar -dams un visretāk nelokāmos divdabjus ar -ot.

Darāmās kārtas pagātnes lokāmā divdabja ar *-is, -ies*, kā arī ciešamās kārtas lokāmo divdabju ar *-āms, -ams* un *-ts* blīvējumi principiāli neatšķiras no verba finīto formu blīvējumiem. Tos lieto kā finīto verbu salikto laiku formas un kā apzīmētājus.

No finīto verbu blīvējumiem lokāmo divdabju blīvējumi citādi atšķiras ar zināmu potenciālu īpašību, proti, — nemēdz lietot triju divdabju blīvējumu. Tādi gadījumi ir izņēmumi:

Visas dienas man zināmas, Trīs dienīgas nezināmas:
Dzimstamā, mirstamā, Tautiņās ejamā. 1174

Parasti divdabju blīvējumi ir konjektīvi, bet sastopami arī disjektīvi:

Dzērdams alu, dziedādams, Es dabūju līgaviņu; I 589,1
Vaj pelītes nokodušas, Midziņā ievīkušas. 1637,1
Sūti krekli, nerakstīti, Bārenītes pūriņā;
Sēti mieži, neecēti, Kaļa puisa tūrumā. 4935

f) Adverbu blīvējumi

Blīvē tikai atsevišķus, zināmus adverbus.

Vietas adverbu blīvējumi ir gan konjektīvi:

Sviežu šautru ābelē, Skrien āboli šurpu, turpu;
Nomirst tēvs, māmuliņa, Aiziet bērni šurpu, turpu. 4272
Dzirdu savu augumiņu Tuvu, tālu nicinām. 127

gan disjektīvi:

Kal, kalēji, ko kaldamis, Nokal zelta vainadziņu.
Priekšā sauli, pakaļā, Vidū lieci mēnestiņu. I 4574,3

Laika adverbu blīvējumi parasti mēdz būt konjektīvi:
pērnrudē, šorudē 6714; *ritā agri* 910,9 v; *ritu, parīt'* 2021,2; *tūdaliņ,*
tagadiņ 910,10; *no rītiem, vakariem* 507; *ritā, vakarā* 381,9.

Retāk laika adverbu blīvējums var būt disjektīvs:

Tūliņ iešu, tagadiņ I 910,7; *Tumsā gāju vakarā* 439

Triju laika adverbu blīvējumā pirmais adverbs ir vienzilbīgs un funkcionē pa daļai kā partikula:

Jau vakar, aizvakar Kūmām vēsti atsūtīja. 1297
Jau ritā, pairitā I 18721; *Vēl ritu, parītu* 2016

Veida adverbu blīvējumi no visiem adverbu blīvējumiem izplatītākie: *klusi, lēni* 437 v; *koši, rāmi* 437; *krustām, šķērsām* 6457; *liču loču* 11272 v; *liku, loču* 11271; *liku loku* 11272,1; *lēni, gari* I 437,3; *lieli, augsti* 1536,2 v; *lieli, ilgi* 2277; *nu lustīgi, nu priecīgi* 988,9; *satupu, parāpu* 1624,1; *sīki, gari* 515,2; *sīvi, dzedri* 4270,2; *skaņi, sēri* 133,4; *spoži, grezni* 6106; *sūri grūti* 589,7; *tupu, rūpu* 1241.

Nepaplašinātie blīvējumi rāda, ka katrai vārdu šķirai ir savas raksturīgas iespējas, leksiski dažādas nozīmes vārdiem stājoties sakārtojuma attieksmēs, izveidot stilistiski sintaktisku vienību. Blīvējuma vārdi, kaut arī veido zināmu jēdzieniski leksikālu vienību, teikumā funkcionē kā vienveidīgi teikumlocekļi.

Plašas stilistiskas izteiksmes variēšanas iespējas dod divkāršojumu un blīvējumu kombinējums vienībās, kas veido tā saucamos paplašinātos blīvējumus.

2) PAPLAŠINĀTIE BLĪVĒJUMI

Pēc leksiskā sastāva un sintaktiskā noformējuma paplašinātie blīvējumi ir divējādi.

Pirmkārt, ir tādi paplašinātie blīvējumi, kuros katrs blīvētais vārds saistīts sintaktiskā konstrukcijā ar vienas un tās pašas leksiskās nozīmes un morfoloģiskās formas vārdu. Tādā kārtā sastopamies ar disjektīva blīvējuma un disjektīva divkāršojuma (vai trīskāršojuma) saistījumu:

Skan *podziņas*, skan *zilītes*, Skan *vizuļu šūpolītes*. 1718,1
Zirņu ziedi, *pupu* ziedi, *Pelēkie rudzu* ziedi. 5929
Gulēt irbe, *gulēt sloka*, *Gulēt skrēja vanadžņš*; 6727

Šādos trīskāršojuma gadījumos viens no blīvētajiem vārdiem mēdz būt paplašināts vai nu ar apzīmētāju (kā pirmajos divos piemēros ar vārdiem *vizuļu* un *pelēkie*), vai ar kādu citu teikuma elementu (kā trešajā piemērā ar izteicēju *skrēja*).

Otrkārt, ir tādi paplašinātie blīvējumi, kuros katrs blīvētais vārds saistīts sintaktiskā konstrukcijā ar citas leksiskas nozīmes, bet vienas un tās pašas morfoloģiskās formas vārdu:

Rītā agri cēlusies, Trīs darbiņus padarīju:
Slaucu govīs, *vadij' ganus*, *Kūr' uguni namiņā*. 6796

Pēc būtības tas ir divkāršs blīvējums (šai piemērā — verbu un substantīvu blīvējums). Tos aplūkosim īpaši. Par paplašinātiem blīvējumiem nosacīti sauksim tikai pirmā tipa — vienkārši paplašinātos blīvējumus resp. blīvējuma un divkāršojuma apvienojumu.

Kā paplašinātie, tā divkāršie blīvējumi ir tikai disjektīvi.

Paplašinātos un divkāršos blīvējumus iespējams sasaistīt, pievienojot paplašinātam blīvējumam analogisku sintaktisku konstrukciju, kurā viens no vārdiem pievienojas paplašinātā blīvējuma divkāršojumiem vārdiem, otrs — blīvētajiem vārdiem:

Zelta baltā, zelta vāle, *Sudrabiņa velētava*. 7502

Ar pievienošanas saprasta sakārtojuma attieksmju veidošanās starp priekšējiem un sekojošiem vārdiem un attiecīga jēdzieniska saderība. Tas ir, divkāršojumam (*zelta zelta*) pievienotais trešais vārds (*sudrabiņa*) veido kopā ar divkāršojumu jaunu blīvējumu, bet blīvējumam (*balša, vāle*) pievienotais vārds (*velētava*) veido kopā ar iepriekšējo blīvējumu plašāku vienību ar plašāku rezultatīvo nozīmi. Šādus kombinētus blīvējumus, īpaši neizdalot, nosacīti aplūkojam pie paplašinātajiem.

Paplašinātie blīvējumi sastopami apmēram divi reizes retāk nekā nepaplašinātie. Reti ir divkāršo blīvējumu lietojuma gadījumi.

Paplašinātos blīvējumus aplūkojam pēc sintaktiskām iezīmēm kā blīvējumus atributīvā vai predikatīvā sakarā un kā blīvējumus papildinātāja un apstākļu sakarā.

Pēc kompozicionāli stilistiskām attieksmēm šie blīvējumi ir divējādi — vai nu ar anaforisku, vai epiforisku divkāršojumu.

a) Paplašinātie blīvējumi atributīvā vai predikatīvā sakarā

Pie paplašinātajiem blīvējumiem predikatīvā sakarā piešķaitāmi nomenu un pronomenu blīvējumi neatkarīgajos locījumos pie verbu vai adverbu divkāršojumiem, bet pie nomenu vai pronomenu divkāršojumiem — verbu (kad nomeni vai pronomeni neatkarīgajos locījumos) vai adverbu (kad nomeni vai pronomeni atkarīgajos locījumos) blīvējumi.

Vispār nominālie un pronominālie blīvējumi pie nomenu vai pronomenu divkāršojumiem stājas ar tiem vai nu atributīvās, vai predikatīvās attieksmēs atkarā no vispārīgajiem nosacījumiem, pēc kuriem vārdi teikumā funkcionē par teikumlocekļiem (sk. turpmāk teikumlocekļu sintaksi).

Paplašinātie substantīvu blīvējumi Substantīvu blīvējumi neatkarīgajos locījumos sastopami samērā bieži — pie anaforisku substantīvu divkāršojuma:

Balta gāja mātes meita, Kas to baltu baltināja?

Mātes kājas, mātes rokas, Mātes gudris *padomīnš*. 4500,2

Pirksts man *nazīts*, pirksts *ilenīnš*,

Pirksts man šūpuļa *šuvējīnš*. 1652,1

pie anaforiska adjektīvu divkāršojuma:

Zaļi koki, zaļi meži, Zaļa visa *vasariņa*, 6095,5 v

pie anaforiska numerāļu divkāršojuma:

Trīs *dienīņas*, trīs *naksnīņas* Rīgas smēde kvēlojās. 6174,8

pie anaforiska pronomenu divkāršojuma:

Kas kaitēja bajāram Kalniņā nedzīvot:
Visi *kalni*, visas *lejas*, Visi nesa sudrabiņu. 3697,1
Kas *kaitiņa*, kas *bēdiņa* Dziļezera rauduvei! 4062 v

pie anaforiska verbu divkāršojuma:

Līgo *bite*, līgo *meita* Uz arāja tūrumiņa; 5983
Lai nāk *krievi*, lai nāk *leiši*, Es to daudz nebēdāju:
Krievos man īsta māsa, Leišos īsti bāleliņi. 3847

pie anaforiska adverbu divkāršojuma:

Te *piektdiena*, te *sestdiena*, I nedēļa pagalam. I 973,1
Kur tev *dzeins*, kur *vācele*, Kur lācīti medu liksi? 2289
Vaļā *durvis*, vaļā *logi*, Vaļā mana *valodiņa*. I 441,1

No minētajiem paplašinātajiem substantīvu blīvējumu tipiem pats produktīvākais ir blīvējums pie verbu divkāršojuma, vismazāk produktīvais — blīvējums pie adverbu divkāršojuma. Konstruktijas ar anaforiski divkāršotiem verbiem nereti tiek paplašinātas ar pronomeni datīvā vai akuzatīvā kā papildinātajiem:

Tam aug *mieži*, tam aug *rudzi*, Tam aug bērī *kumeliņi*. 1178
Rāj man' *kungi*, rāj *stārasti*, Es staigāju dziedādama; I 210,1

Retāk tās paplašinātas ar adverbu:

Tur būs *pieniņš*, tur būs *mediņš*, Tur būs jauka *valodiņa*. 2048

Substantīvu blīvējumi neatkarīgajos locījumos pie epiforiska divkāršojuma, salīdzinot ar anaforisko, sastopami retāk, izņemot epiforisko verbu divkāršojumu, kas bieži lietojams:

Vilks aiz galda, *lāc's* aiz galda, Ziemels galda galiņā. 2397
Egle zaļā, *priede* zaļā, Zaļa visa vasariņa; 6096 v
Laimīt mana, *līgsmīt* mana, Līdz ar mani tautiņās. I 83,2
Ieva zied, *lazda* zied Gaujas upes līcīti. 2776,3 v
Sili dega, *meži* dega, Sadeg zaķim kamzoliši. 2321,7

Blīvējumos ar epiforisku divkāršojumu blīvētie substantīvi biežāk sastopami ģenitīvā kā epiforiski divkāršoto vārdu apzīmētāji:

Brāļu bērni, *māsu* bērni, Rads radiņa galiņā. 3850
Priedes koks, *egles* koks, Abi vienu daiļumiņu. 2818
Tēva dotu, *mātes* dotu Sasasēju nastiņā. 3758

Blīvētie substantīvi ģenitīvā lietojami arī aiz anaforiski divkāršotiem substantīviem, kas nozīmē daudzumu, aiz numerāļiem un pronomena, kas frazeoloģiskā sakarā:

Lakstīgala maksas prasa Par vasaras dziedājumu
Sieku *rudzu*, sieku *miežu*, sieku smalku *magonišu*. I 973²
Dziedi, dziedī tu, putniņi, Kas tavā mādziņā?
Pus' *pupiņas*, pus' *zirniša*, Pus' melnā *vaguliša*. 2426,2
Piecu brāļu māsa biju, Pieci raksti vaiņagāi:
Div' bij *zelta*, div' *sudraba*, Piektā saule mirdzināja 6052
Kas *kaitiņas*, kas *bēdiņas* Dziļezera raudavai! 4062

Piederības sakarā blīvētie substantīvi parasti atrodas pie anaforiska substantīvu divkāršojuma (lai gan iespējami arī epiforiski: 2186; 3573,1 u. c.) un tikai pie anaforiska pronomenu divkāršojuma:

Kungam *diena*, kungam *nakts*, Kas manai māmiņai?
Kas manai māmiņai Par šupuļa kārumiņu? 3360₃
Plēsiēt skalus, bāleliņi, Nāks māsiņas vakarēt.
Citam *cimdi*, citam *zeķes*, Par skaliņu plēsumiņu. 6958

Turpretim piederības sakarā pie adverbā blīvētie substantīvi lietojami ar epiforisku adverbu:

Brālim labi, *māršai labi*, Man tas dubļu bridumiņš. 3583

Paplašinātie adjektīvu blīvējumi Paplašinātie adjektīvu blīvējumi parasti sastopami pie epiforiska substantīva:

Silti laiki salti laiki Ar māmiņas vilnanīt';
Isi ceļi gari ceļi Ar nasko kumeliņu. 3244
Es māsiņa jaunākā, Mani sauca vecāko:
Slima diena, jauna diena, Tā man dara vecumiņu. 3870

Atsevišķos gadījumos substantīvs var būt implicīts (un transformējams). Konstatētajos piemēros tādā gadījumā sastopams vai nu anaforisks verbs:

Sveša māte man solīja Biezu putru vakarā.
Nebij *šķīstas*, nebij *biezas*, Nebij šādas, nebij tādas. 4437

vai arī anaforisks pronomens:

Cepu, cepu kukulīti, Citu *dižu*, citu *mazu*; 2210

Paplašinātajos adjektīvu blīvējumos predikatīvā sakarā sastopami adjektīvi nominatīvā pie anaforiskiem substantīvu, adjektīvu, numurāļu un pronomenu nominatīviem un pie adverbiem, ja teikumā nav verba, kā arī pie paligverbiem:

Kundziņš *liels*, kundziņš *mazs*, Bāliņš ņēma cepurīti; 5960
Gudri mani bāleliņi, Gudri *lieli*, gudri *mazi*; 3428
Opu, opu, trallala! Man deviņi kumeliņi:
Trīs bij *bēri*, trīs *dzelteni*, Trīs basāmi kājiņām. 2278,3
Es *mazāka*, es *jaunāka*, Man rozītes sen ziedēja, 52,3

Ja konstrukcijas ar anaforisko pronomenu paplašina ar adverbu, tad vienu no pronomena formām var elidēt, un līdz ar to rodas anaforisks adverbs:

Vēl es *jauna*, vēl *maziņa*, 1943,4

Blīvētie adjektīvi, saistīdamies ar zināmiem anaforiskiem pronomeniem un stāvēdami ar tiem predikatīvā sakarā, tanī pašā laikā saistās ar attiecīgu iepriekšējās sintaktiskās konstrukcijas substantīvu. Šādā divkāršā sintaktiskā funkcijā konstatēti adjektīvi pie anaforiskiem pronomeniem *es*, *cits* un *pats*:

Es mātei viena meita, Es lielā, es mazā: 3273
Daudz dieniņu mūžiņā, Cita sēra, cita ligisma: 1981,3
Manas baltas villainītes, Cita isa, cita gara; 4602
Pati mana māmuliņa, Pati jauna, pati veca, 6882,2

Pie anaforiska adverbā blīvētie adjektīvi var veikt izteicēja funkciju blakus implicitam un implicitam transformējamam teikum-priekšmetam:

Silta jauka istabiņa, Bērza malku kurināta;
Vēl siltāka, vēl jaukāka, Kad māmiņa istabā. 3243
Pasavēru saulītē, Kā savā māmiņā;
Tikpat silta [saulītē], tikpat jauka, Valodiņas vien nevaid. 4371 v
Siku mani (>es) sīcenāja, Mazu mani (>es) mazenāja.
Tādēļ sika, tādēļ maza, Ka nebija pūriņā. 7850
Aiz ko sika, aiz ko maza, Aiz ko liela neuzaugu (>es)? 5298

Šādām konstrukcijām tagadnes laika nozīme, uz ko norāda saitiņas trūkums, t. i., «nullformas» saitiņa.

Vēlējuma izteiksmē, kā arī indikatīva pagātnē un nākotnē šais konstrukcijās saitiņa parasti lietojama:

Vēl būt' silta, vēl būt' jauka, 3243 v; Būt' siltāka, būt' jaukāka 3243,1. Es bij sika, es bij maza. 1943,1

Ja šais konstrukcijās trūkst pronomena vai adverbā, tad palīgverbs tanīs epiforisks:

Zarains bija, krustains bija Mans vizuļu vaiņadziņš; 6097
Zila bija, mella bija Sudrabiņa valkātāja; 5385,1

Pie pilnnozīmes finīto verbu formām predikatīvā sakarā lietojami substantivēti adjektīvi:

Viņpus upes meitas dzied, Dzied lielās, dzied mazās; 277
Nākat lieli, nākat mazi, Nākat visi panākstos. 2686,3
Tekam lieli, tekam mazi, Māte sauca launagā; 2910

Nosacīti pie adjektīvu blīvējumiem predikatīvā sakarā aplūkojam arī nesubstantivētos adjektīvus, kas saistīti ar finītām pilnnozīmes verbu formām. Šais konstrukcijās tie veic arī attiecīgu substantīvu apzīmētāja funkcijas. Tie ir īpatnēji teikumlocekļi — stāvokļa apstākļi (sk. turpmāk):

Dižans auga, ražans auga Man tas vienīs bāleliņis; 3429,1
Spožu berzu, baltu berzu Savu ziļu vaiņadziņu; 6143,6

Substantīva šais konstrukcijās var arī trūkt, tā vietā var būt impliciti teikumpriekšmets, izsecināms no finītā verba personas galotnes:

Augu diža, augu gara, Bāleliņa nepāraugu. 5300,1
Būšu liela, būšu branga, Tev, tautieti, kaitināšu, 556,15

Paplašinātie adjektīvu blīvējumi piederības sakarā konstatēti pie anaforiska pronomena un adverbā:

Kam tie *sirmi*, kam tie *bēri* Pa aploku riņķi grieza? 1385,4
Man māmiņas villainītes, Man *lielās*, man *mazās*. 3739
Nenīecan' māmuliņa, Manu mazu augumiņu:
Tā *dižam*, tā *mazam* Zemē darbs, ne augšā. 5346 v

Paplašinātie numerāļu blīvējumi Paplašinātie numerāļu blīvējumi apzīmējamā vārda sakarā sastopami, tāpat kā adjektīvi, pie epiforiska substantīva:

Viens solītis, div' soliši Par bāliņa pagalmiņu. 5314
Pirmo dien', otru dien', Tad meitām puķu diena: 6472
Trīs dālderī, seš' dālderī I 988,4 v; *Pieci graši, seši graši* 988 v

Paplašinātajos numerāļu blīvējumos predikatīvā sakarā sastopami numerāļi nominatīvā gan pie anaforiskiem, gan epiforiskiem vārdiem:

Gavil' pieci, gavil' seši, Nevienami neskanēja; 386,1
Sāk migliņu vēcināt, Sāk meitiņas rādīties.
Iznāk viena, iznāk otra, Nav manam prātiņam. 529,2 v
Viena grib, otra grib Mātes austas villainītes. 3634

Paplašinātie numerāļu blīvējumi piederības sakarā konstatēti pie anaforiska substantīva un pronomēna:

Viens pats manim bāleliņš, Kā Vāczemes ozoliņš,
Ļaudīm pieci, ļaudīm seši, Mana viena nepanāca. I 3446,3 v
Meit' uz meitas vaicājās, Cik olekšu lindrakos.
Citai piecas, citai sešas, Kas bagāta, tai deviņas. 5687

Paplašinātie pronomēnu blīvējumi Arī paplašinātie pronomēnu blīvējumi apzīmējamā vārda sakarā sastopami, tāpat kā adjektīvi un numerāļi, pie epiforiska substantīva:

Šādi galdi, tādi galdi Komu galdu nepanāca. 1423
Šo dziesmiņu, to dziesmiņu Es pa tiesu nodziedāju; 1048,4
Tik vien bija labu ļaužu, Kā mēs četri cilvēciņi:
Tava sieva, mana sieva, Paši divi brāleļiņi. 3671,4

Paplašinātie pronomēnu blīvējumi predikatīvā sakarā saistās ar epiforiskiem substantīviem un vārdiem un anaforiskiem pronomēniem. Konstatēti šādi blīvējumi *tu ... es, šis ... tas, šāds ... tāds*:

Tu, kaيميņš, es, kaيميņš, Mēs div' ķīvi turēsim: 445,4 v
Ši bārene, tā bārene, Es patiesi bārenīte: 4229
Šis celiņš, tas celiņš, Nava mana ejamā;
Ši māmiņa, tā māmiņa, Nava manas māmuliņas. 4232
Daudz dieniņu mūžiņā, Cita šāda, cita tāda; 981

Piederības sakarā konstatēts tikai viens pronomēnu blīvējums *šim ... tam*:

Šim tiesiņa, tam tiesiņa, Kur, māmiņa, man tiesiņa? 4934
Šam bij nagi, tam bij nagi, Vanagam skarbi nagi: 2589,1 v

Paplašinātie verbu blīvējumi Paplašinātajos verbu blīvējumos predikatīvā sakarā sastopami verbi pie substantīviem, nume-

rāļiem un pronomeniem nominatīvā. Piemēri ar verbu blīvējumiem pie substantīvu divkāršojumiem:

Bite šuva, bite vēra, Ko darija kamenīte?

Māte meta, māte auda, Ko darija vedekliņa? 7323

Šķind zemīte, rib zemīte, Man vienai staigājot: 6107

Sūn, bitīte, ved bitīte, Sakrāj savu vedumiņu;

Sūn, māsiņa, ver, māsiņa, Liec savā pūriņā. 7840

Konstrukcijās ar numerāļiem sastopam arī numerāļu trīskāršojumu un triju verbu blīvējumu:

Cielava balgāle, daudz tavu bērniņu?

— Divi guļ, divi kuļ, divi brauc mežā. 2593

Trīs sīta bungas, trīs stabulēja,

Trīs vilka tikliņu gar jūras malu. 2198

Konstrukcijās ar pronomeniem konstatēti anaforiski personas pronomeni *es, mēs*, norādāmie — *tas, tie*, nenoteiktie — *kas, cits*, noteiktie — *neviens, pats, visi*, piemēram:

Siki, mazi žagariņi Paši pūta, paši dega,

Sikas, mazas meitenītes Pašas vērpā, pašas auda. 7029

Paplašinātie verbu blīvējumi piederības sakarā parasti lietojami kā ar anaforisku, tā epiforisku datīva formu:

Nemat mani kūmībās, Man šķirās, man vedās; 1305

Trīcēj' man, skanēj man, Kad es augu bāliņos: 6899

Cītam dziedāt, cītam raudāt: 982

Jauniem lēkt, jauniem diet, I 236,1

Paplašinātie adverbu blīvējumi

Paplašinātie adverbu blīvējumi predikatīvā sakarā lietojami ļoti reti. Konstatēti piemēri ar

vietas adverbu blīvējumu pie anaforiska pronomena:

Cīta še, cīta te, Cīta tautu rociņā. 403

Cīta šurpu, cīta turpu, Cīta peļu midzenī. 6916 v

Tāpat reti lietojami paplašinātie adverbu blīvējumi piederības sakarā:

Saule, saule, zeme, zeme, Kam tu līdzā nedarijī!

Cītam viegli, cītam grūti, Cītam dzelzu rokas, kājas. 4380

Jo man sūri, jo man grūti, Jo es koši padziedāju,

Jo es koši padziedāju, Asariņas slaucīdama. 110

b) Paplašinātie blīvējumi papildinātāja un apstākļu sakarā

Pie paplašinātajiem blīvējumiem papildinātāja un apstākļu sakarā pieskaitīti nomenu un pronomenu blīvējumi atkarīgajos locījumos teikumos ar divkāršotām finīto verbu formām un verbu blīvējumi pie divkāršotām nomenu vai pronomenu atkarīgo locījumu formām, kas teikumā nefunkcionē predikatīvā sakarā. Trūkstot teikumā finītajiem vārdiem, vārdi atkarīgajos locījumos saistī-

jumā ar vārdiem neatkarīgajos locījumos var stāties predikatīvās attieksmēs. Nekavējoties pie blīvēto vārdu, kas ir atkarīgajos locījumos, sintaktisko funkciju analīzes, aplūkosim tos nosacīti ārpus atributīvajām un predikatīvajām attieksmēm kā blīvējumus papildinātāja un apstākļu sakarā.

Paplašinātie nomeni un pronomenu blīvējumi Konstrukcijās ar blīvētiem vārdiem ģenitīvā sastopami substantīvi un numerāļi pie anaforiski divkāršotām finīto verbu formām:

Puisīts augu, ne meitiņa, Man pūriņa nevajaga;
Vajag rudzu, vajag miežu, Vajag slaida kumeliņa; 1997,8
Vajag piecu, vajag sešu, Kas novadu piedziedāja. 777,5

Konstrukcijas ar prepozicionālu ģenitīvu šai sakarā visai retas:

Tā māmiņa šovakar Tek pie durvīm, tek pie loga: 1440,6

Konstrukcijās ar blīvēto substantīvu datīvā verbs ir gan anaforisks, gan epiforisks:

Smējās ļaudis dziesmai manai, Smējās manai valodai 903,5
Zagle biju, neliedzos, Tēvam zagu, mātei zagu. 7020

Retas ir konstrukcijas ar blīvētiem substantīviem datīvā pie epiforiski divkāršotiem substantīviem:

Klusiņām klausijos, ko solīja meža māte?
Priedei sagšu, eglei sagšu, Paeglei villainīti. 2669

Konstrukcijās ar blīvēto substantīvu akuzatīvā verbs ir anaforisks:

Degu skalū, degu sveci, Tumša mana istabiņa; 3160
Vaj būs dēlus, vaj būs meitas Vecāmāte atnesuse? 1261
Audz, mana pādīte, audz manāi laimēi,
Jem' manu dabiņu, jem' tikumiņu. 1455

Paplašinot minētās konstrukcijas ar pronomenu vai adverbu, verbu var otrā konstrukcijā implicēt. Tādā kārtā konstrukcija iznāk ar anaforisku pronomenu vai adverbu:

Savērpū sav' linus sav' pakuliņas, 704,1
Pats došu diedziņu, pats adatiņu. 1803,1
Tur šūsīm krekliņu, tur paladziņu. 2132

Šā tipa blīvējumos substantīvu vietā sastopami arī (substantivēti) adjektīvi un numerāļi:

Es meitiņa, jaun' būdama, Klausu jaunu, klausu vecu; 3065
Labi bija tie ļautiņi, Panes ļaunu, panes labu; 963
Cērt vienu, cērt otru (kāju), lec dūņas gaisā. 1387

Konstrukcijās ar blīvēto substantīvu lokatīvā pronomens, verbs vai adverbs ir anaforisks:

Ai, Dieviņ, ai, Dieviņ, Kur man citi bāleliņi?
Cits krievos, cits leišos, Cits dziļāi Vāczemē. 3839
Cits sēd zeltā, cits sudrabā, Cits rauda basām kājiņām. 2456

Ale, manu skaņu balsi, Kā no tīra zelta lietul
 Skan *laukā*, skan *plavā*, Skan *mežā priedienā*. 377,1
 Drīz gāju *namā*, drīz *istabā*; Pus *plāna namā*, pus *istabā*:

1391,1

Paplašinātie verbu blīvējumi Verbālie blīvējumi lietojami kā ar anaforiskiem, tā epiforiskiem substantīviem, pronomēniem un vārdiem, bet tikai ar anaforiskiem adjektīviem, numerāļiem un adverbjiem:

Lai mana pādīte priekš gada *staigā*.
 Priekš gada *staigā*, priekš gada *runā*,
 Priekš gada māmiņai skaidiņas *lasa*. 1391,2
Iet uz klēti, *nāk* no klēts, 4063
 To es *ņemšu*, to *milēšu*, To citam *nevēlēšu*. 281,6
 Sita mani, *kāva* mani Kā ozolu ceļmalā. 4252
 Baltu *āvu*, baltu *sedzu*, Balts ir mans augumiņš 5385
 Auču, auču, viču, viču! Man deviņi kumeliņi;
 Trīs es *jāju*, trīs es *braucu*, Trīs pakaļ *tecināju*. 2278
 Brīžam *raudu*, brīžam *dziedu*... 448

Ipaši jāmin verbu blīvējums pie verbu divkāršojuma. Ja iepriekš minētajās konstrukcijās tika blīvētas verbu finītās formas, tad konstrukcijās ar finītā verba formu vai divdabju divkāršojumu blīvē infinitīvus. Pie tam divkāršotās finītās verbu formas var būt gan anaforiskas, gan epiforiskas, bet divkāršotie divdabji pie infinitīvu blīvējuma mēdz būt tikai epiforiski:

Tik man *art*, tik *ecēt* Ar to labu kumeliņu;
 Tik man *dzert*, tik *dziedāt* Ar tām ciema meitiņām. 602
Kult iedama, *malt* iedama, Bāleniņu pašūpoju: 1880

Paplašinātie adverbu blīvējumi Pie anaforiska vai epiforiska verba sastopami vietas, laika un veida adverbu blīvējumi:

Brauc' *augšam*, brauc' *nicam*, Visur manim znotu-rad'. 3844,4
 Manim bija viena alga, Mirstu *šodien*, mirstu *ritu*;
 Mirstu *šodien*, mirstu *ritu*, Neviens manis neraudāja. 4119
 Tai iet *jauki*, tai *raženi*. 869,5

Piezīme. Sastopami arī paplašināti blīvējumi bez anaforiska vai epiforiska divkāršojuma, piemēram:

Brida *dubļus*, dziļ' *ūdeni*, 3025,7 v
 Bēdas manas, *nopūtiņas* 85
 Bārenīte man' māsiņa, Kad tu pūru piederāsi?
 — *Rītā* agri, *vakarā*, Kad gul' sveša māmuliņa. 4861

Taču tādi blīvējumi neveido raksturīgas stilistiskas konstrukcijas. Tāpēc tos šeit tuvāk neaplūkšim.

3) Divkāršie blīvējumi

Divkāršie blīvējumi pēc būtības ir vārdu disjektīvs paralēls lietojums sintaktisku konstrukciju konjektivā divkāršojumā vai trīskāršojumā.

Vārdu disjektīvajā sakārtojumā, kas iekļaujas sintaktisku konstrukciju divkāršojumā, minimālais vārdu skaits ir četri. No tiem disjektīvi blīvēti ir vārdu pāri, un starp tiem veidojas noteikta proporcija: $1:2=3:4$, kur nepārskaitļi (1, 3) norāda vienu disjektīvu blīvējumu un pārskaitļi (2, 4) otru. Piemēram:

Saulīt' siltā, māmiņ' jauka, Abas vienu labumiņū:

1 2 3 4
No saulītes silti rīti, No māmiņas mīļi vārdi. 3234

Šāda disjektīva blīvējuma proporcija ir norma. Tikai reti sastopami plašāki blīvējumi. Piemēram, dziesmā:

Visi bija ļaužu radi, Vaj es viena koka rada?

Ozols tēvis, liepa māte, Oši, klavi, bāleliņi. 4104,5,
1 2 3 4 5 5¹ 6

kā redzams, disjektīvais blīvējums ir trīsvārdu: $1:2=3:4=5:5^1:6$. Šai gadījumā veidojas tipiska līdzsvara figūra bez anaforas vai epiforas.

Visi divkāršie blīvējumi dalāmi divi daļās — nominālos un verbālos.

Pie nominālajiem divkāršajiem blīvējumiem piešķaitām tos, kuros visi blīvējuma elementi ir nomeni (kā iepriekšējos piemēros), vai arī tādi, kuros puse no blīvējuma elementiem nomeni, otra puse adverbi, piemēram:

Zaļa, zaļa bierztaliņa, Pirmāk zaļa, pēc dzeltena.

Pirmāk zaļa, pēc dzeltena Kā viens vasku rituliņš. 2760,4

Nominālajos blīvējumos ieskaitām arī lokāmos divdabjus, kas nav verbu salikto laiku formu sastāvdaļas:

Gulēt, gulēt, māmiņas meitas!

Kas mani sērdieni gulēt laidīs?

Man vieta taisāma, uguns raušama,

1 2 3 4
Mani *suņi* dzenami pa durvi laukā. 4708
5 6

Te jāpiezīmē, ka sintaktisko konstrukciju pašu divkāršojums divkāršā blīvējuma gadījumos var būt gan tiešs, gan netiešs.

Tiešajā sintaktisko konstrukciju divkāršojumā starp abām konstrukcijām pastāv pilnīga kongruence, t. i., abas konstrukcijas ir vienlīdzīgas vārdu skaita un attieksmju ziņā.

Netiešajā sintaktisko konstrukciju divkāršojumā abas sintaktiskās konstrukcijas, kurās atrodas divkāršie resp. trīskāršie blīvējumi, ir implicīti kongruentas. Tas nozīmē, ka vienā no tām atrodas viens vai vairāki tādi vārdi, kas «defektīvajā» konstrukcijā domājami līdz. Iepriekš citētajā dziesmā tādas netieši kongruentas sintaktiskas konstrukcijas ir «Man vieta taisāma» un «uguns raušama». Konstrukcija «uguns raušama» ir implicīta, tanī domājams

pirmās konstrukcijas datīvs «man». Trīsvārdu blīvējuma gadījumos trešā sintaktiskā konstrukcija, veidodama līdzsvara figūru kopā ar abām iepriekšējām konstrukcijām, vairs nav kongruenta ar tām. Piemērs iepriekšējais.

Masveidīgi izplatīti divkārsšie blīvējumi sintaktiskajās konstrukcijās, kurās divi vai trīs blīvējamie vārdi.

Reti lietojami pretstata blīvējumi sintaktiskās konstrukcijās, kurās trīs vai četri blīvējamie vārdi, piemēram:

Tu gan piecu dēlu māte, Es deviņu brāļu māsa;
 1 2 3 4 5 6 7 8
 Tev ceļ krēslu pieci dēli, Man deviņi bāleliņi. 4574,3
 1 2 3 4 5 6

Sais gadījumos disjektīvi blīvējamo vārdu proporcijās $1:2:3=4:5:6$ un $1:2:3:4=5:6:7:8$ blīvēto vārdu kārtā tieša.

Divkārsšajos blīvējumos ļoti retos gadījumos sastopama arī ne-tieša jeb invertēta blīvēto vārdu kārtā. Piemēram:

Dziedat, meitas, rītā agri, Dziedat vēl vakarā. 451,2 v
 1 2 4 3

Inversija blīvējumā izskaidrojama ar pantmēra prasībām.

Pie verbālajiem divkārsšajiem blīvējumiem pie-skaitām tos, kuros viens no blīvējuma elementiem ir verba finīta vienkārša vai salikta laika forma, infinitīvs vai nelokāmais divdabis, bet otrs elements ir nomens vai adverbs. Piemēri ar invertētu blīvējuma vārdu kārtu:

Taisat manim sienu vietu Maltavītes kambarī:
 Dzīrnus kauca, dzied mēitiņas, Nāk miedziņis līgodams, 703,8
 1 2 4 3

Es redzēju nāburgos Piektdien pirti kurējot:
 Ja Dievs dos, ja liks Laime, Tur būs man krusta bērns. 1085 v
 1 2 4 3

Minētie gadījumi ar invertētu blīvējuma vārdu kārtu ir vienīgie konstatētie LD I un II sējumā. Visā materiālu masā blīvējumu vārdu kārtā ir tieša.

a) Nominālie divkārsšie blīvējumi

Nominālos divkārsšos blīvējumus var iedalīt piecos tipos atkarā no locījuma formas. Tipu robežās veidojas modeļi atkarā no vārdšķiras.

Pirmajā tipā blīvējumi, kuru abi elementi nominatīvā vai viens nominatīvā un otrs adverbs. Tas ir visplašāk izplatītais tips. Četri pārējie tipi kopā skaita ziņā dod aptuveni tik daudz piemēru, cik pirmais tips viens pats.

Divkārsšajiem nominatīvblīvējumiem ir vairāki modeļi, kam dažāda izplatība.

Visizplatītākais modelis ir blīvējums ar pirmo elementu adjektīvu, otru — substantīvu:

Bārenīte man' māšiņa, Kas tev' daiļu darināja?
— Miļi *vārdi*, viegli *sofi*, Tie man' daiļu darināja. 4458,2
Gudra *galva*, čaklas *kājas*, Tā bija mana māmuliņa. 4777
Vāji *gadī*, bārgi *kungi*, Nevar daudzi nopelnīt. 1848

Samērā plaši lietojams modelis ar pirmo elementu — numerāli nominatīvā un otru — substantīvu:

Div' *ozoli*, viena *sakne*, Katram savi zari bija;
Viena *māte*, divi *dēli*, Katram sava laime bija. 3868

Reti sastopami blīvējumi ar pirmo elementu numerāli nominatīvā un otru — adjektīvu:

Sarkanais ābuliņš, Trejus svārkus šūdināja:
Vieni *zili*, otri *zaļi*, Trešie tādi iedzelteni. 2844

Modelī ar pirmo nominatīvu numerāli un otru pronomenu konstatēts tikai viena veida izteiciens:

Daudz dieniņu mūžiņā, *Viena* šāda, *otra* tāda: 981,1

Reti sastopami arī blīvējumi ar pirmo nominatīvu pronomenu un otru substantīvu:

Steidzies, mana māmuliņa, No druviņas sētiņā,
Tavs *dēliņš*, mans *brālītis* Gauži raud šūpulī. 2094

Pēdējais modelis — nominatīva un adverba blīvējums — reti sastopams:

Kur meitiņas pulkiem dzied, Tur ērgēlu nevajaga:
Viena smalki, *otra* resni Ergēlēt ērgēlēja. 341 v

Otrā tipā blīvējumi, kuru abi elementi ģenitīvā vai viens ģenitīvā un otrs jebkurā citā locījumā vai arī adverbs. Pēc divkāršajiem nominatīvblīvējumiem no nominālajiem visvairāk lietojamie ir tieši ģenitīvblīvējumi.

No tiem visizplatītākais modelis ir ar pirmo elementu substantīvu ģenitīvā un otru — nominatīvā:

Dārza *bite*, mātes *meita*, Tās jau ļauna nedarīja: 6511,3
Kas bijāt meženieki, Tie uz mežu taisāties:
Krija *svārki*, tāšu *krekli*, Zagariņu *cepurīte*. 1660
Zelta *sile*, vara *grīda*, Sidrabiņa *redelīte*. 1578,4

Otrs biežāk lietotais modelis: ar pirmo elementu adjektīvu ģenitīvā un otru — substantīvu ģenitīvā:

Pār plaviņu pāriedama Pļavas dziesmu nodziedāju;
Man piebira pilnas kurpes Zilu *ziedu*, zelta *rasas*. 638

Pārējie modeļi sastopami tikai atsevišķu piemēru skaitā. Tādi ir blīvējumi ar vienu elementu substantīva ģenitīvu un otru — datīvu, akuzatīvu vai instrumentāli un ar substantīva ģenitīvu un lokatīvu.

Trešajā tipā blīvējumi, kuru viens elements datīvā, otrs citā locījumā.

Datīvblīvējumi nav produktīvi. Konstatēti divi modeļi ar atsevišķiem piemēriem katrā.

Pirmajā modeli substantīva nominatīvs blakus substantīva vai pronomena datīvam:

Godējies augumiņ, Es ar gribu palīdzēt.

Tev godiņš, man slavīte Ar citā maliņā. 5420,1

Otrā modeli substantīva akuzatīvs blakus datīvam:

Aud, māmiņa, villainītes, Vienu sev, otru man; 7418

Ceturtajā tipā blīvējumi, kuru viens elements akuzatīvā resp. instrumentālī, otrs vai nu substantīvs, vai pronomens nominatīvā, vai adjektīvs vai numerālis akuzatīvā, vai arī adverbs. Tādā kārtā šim tipam trīs modeļi. Pirmajā un trešajā konstatēti tikai atsevišķi piemēri, otrs ir produktīvs:

Tēvs ar dēlu, māt' ar meitu, Es ar savu ligaviņu. 3671,2

Es pazinu bārenīti Mātes meitu pulciņā:

Baltu muti, gludu galvu, Pilnas acis asariņu. 4530 v

Aud, māmiņa, man svārciņus, Vienu īsu, otru garu: 7472

Garam krāsni, secen sienu Slaiku savu augumiņu. 7633 v

Piektajā tipā blīvējumi, kuru viens elements lokatīvā, otrs nominatīvā vai lokatīvā. Produktīvs ir pirmais modelis ar nominatīvu. Šai modeli blakus substantīvu formām konstatēti substantīvi un numerāļi. Vairāk nekā citos nominālo blīvējumu tipos lokatīvblīvējumos sastopam trīsvārdu un pat vairākvārdu blīvējumus:

Sētāi bungas, namāi dūdas, Istabāi stabulītes.

Vēl brāliša kamarēi Spēlē mazas piļolītes. 1187,8

Bārenītes pūriņā Trīs sudraba bikeriši:

Vienā vins, otrā medus, Trešā gaudas asariņas. 4869

Modeli ar divi lokatīviem pirmais ir saskaņotais apzīmētājs. Sastopami tikai izolēti piemēri, kā

Smuka meita, daiļa meita Sēd āboļu dārziņā:

Baltās zeķēs, melnās kurpēs, Dižanā vainagā. 5400,7 v

Šā modeļa blīvējumu lietojumu nepielaiž klasisko tautasdziesmu pantmērs. Kā zināms, pantmēra likums nosaka, ka četrzilbīgas trohaja dipodijas gala zilbei jābūt īsai, bet lokatīvam ir tikai gara gala zilbe, kas konstrukcijās ar lokatīvblīvējumu allaž (atkarā no blīveto vārdu zilbju skaita) sakrīt ar dipodijas gala zilbi.

b) Verbālie divkāršie blīvējumi

Verbālos divkāršos blīvējumus var iedalīt septiņos tipos atkarā no otra elementa morfoloģiskās formas. Ja par blīvējuma pirmo

elementu pieņem verba formu, tad par otru elementu konstatēti vai nu nomēna, vai pronomena 1) nominatīvs vai vokatīvs pie verba imperatīva formas, 2) ģenitīvs, 3) datīvs, 4) akuzatīvs, 5) instrumentālis, 6) lokatīvs, vai arī 7) adverbs. No tiem produktīvāki ir pirmā, trešā un septītā tipa divkāršie blīvējumi, no kuriem visvairāk sastopams pirmais tips, tam seko trešais tips.

Pirmajā tipā izšķirami četri modeļi atkarā no tā, kādas vārdu šķiras vārds ir otrs blīvējuma elements.

Divkāršie verbālie blīvējumi ar substantīva nominatīvu pieder pie kodolblīvējuma, t. i., divkopu teikuma kodola — teikumpriekšmeta un izteicēja blīvējuma.

Šo kodolblīvējumu pirmajā modelī vienlīdz izplatītas ir gan konstrukcijas ar verbu aiz substantīva, gan konstrukcijas ar verbu substantīva priekšā:

Gaisma aUSA, saule lēca, Tie pirmie viesi nāca; 3029,3

Minam, minam bāliņu pēdas,

Lai nīka nātres, lai augs mauriņš. 1587,5

Otrā modelī blīvējuma pirmais elements verbs, otrs — adjektīva nominatīvs:

Es savu pādi raibā tinu:

Augs liela, būs gudra, būs rakstītāja. 1501

Trešajā modelī blīvējuma pirmais elements numerālis, otrs — verbs.

Tai māmiņai trīs meitiņas, Visas labas strādinieces:

Viena vērpa, otra auda, Trešā zīdu šķetināja. 6891

Ceturtajā modelī blīvējuma pirmais elements pronomens, otrs — verbs:

Kūko, mana dzeguzīte, Tu kūkoji, es raudāju. 4079

Otrā tipa verbālajos divkāršajos blīvējumos nomēns ģenitīvā var būt atkarīgs vai nu no noliegta blīvētā finitā verba, vai arī no kāda nomēna, kā tā apzīmētājs (arī saliktenī). Šie blīvējumi lietojami ļoti reti:

Netrūkst dziesmu man dziedot, Ne valodu runājot. 1188

Pusplāna staigāju, pusdziesmas dziedāju. 1531,3

Zīļu šuvu, puķu viju Māsiņai vainadzīņu; 6118

Viju puķu, šuvu zīļu Māsiņai vainadzīņu; 6609

Arī trešā tipa verbālie divkāršie blīvējumi ar substantīva datīvu reti lietojami:

Trīs meitas sēdēja ābolu dārzā.

Nēm, bāliņ, vienu, es ņemšu otru;

Trešā lai paliek māmiņai klausīt,

Māmiņai klausīt, sev pūru darīt. 282,3

No ceturtā tipa verbālajiem divkāršajiem blīvējumiem ar nomena vai pronomena akuzatīvu visizplatītākais ir pirmais modelis ar substantīviem.

No tiem blīvējumi ar prepozitīvu verbu sastopami apmēram tikpat bieži, cik blīvējumi ar verbu otrā vietā:

Daliet tautas, tēva zemi, Kamērt augu bālinos;
Vēdis mani, dalis zemi, Sacis zemes dalītāju. 3776 v
Māmiņ', mani auklējama, Sūru dienu redzējusi:
Purvu brida, kalnu kāpa, Mani nesa klēpītī. 3025,5

Otrs šo blīvējumu modelis ar adjektīviem samērā reti sastopams:

Spožu berzu, baltu nesu Savu ziļu vainaciņu; 6144

Izolētos gadījumos lietojams trešais modelis — ar numeraļu un verbu divkāršu blīvējumu:

*Bij manā galviņā Triju rindu vainadziņi;
Vienu ņēmu, otru liku, Trešo tautas kaitināju.* 5799

Piektā tipa verbālie blīvējumi ar substantīvu instrumentālī samērā neliela grupa:

*Riku, riku, ķiseli, ar nazi griežamu,
Ar nazi griežamu, ar cirvi cērtamu,
Ar kaltu kumeļu pa virsu jājamu!* 2954
Zilēm šuvu, puķēm viju Māsiņai vainadziņu; 6118 v

Arī sestā tipa verbālie divkāršojumi ar substantīvu lokatīvā samērā reti lietojami:

*Pašas, pašas mēs māsiņas Rijā kultu, mājā maltu,
Nedodam kalponēm Savas baltas villainītes.* 6881
Mirst mērā, kauj karā Manus baltus bāleniņus. 3385

Septītā tipa verbālie divkāršojumi ar adverbu samērā plaši izplatīti. Daudzkārt biežāk šais blīvējumos verbs postpozitīvs nekā prepozitīvs:

*Siki, tīri sila rudzi, Mazi mani malējiņi,
Agri cēlu, mīļi lūdzu, Lei tie smalki ritināja.* 6798
Kas kaiš tev, sēnītei, Tev meitiņa drīzi auga.
Piektdien dzima, sestdien auga, Svētdien jāja precinieki. 2839 v

*Ko, bērniņi, darīsim, Bez tēviņa palikuši?
Celsim agri, gulsim sebu, Jemsim paši padomiņu.* 4720

*

Nobeigumā jāatzīmē, ka blīvējumiem kā leksiski sintaktiski stilistikam un tīri sintaktiskam paņēmienam ir svarīga nozīme latviešu klasisko tautasdziesmu struktūrā.

Kā leksiski sintaktiski stilistisks paņēmienš blīvējums tuvs

zināmos gadījumos kāpinājumam — gradācijai³⁷⁸, citos gadījumos pretstatījumam — antitēzei³⁷⁹, citos gadījumos paskaidrojumam — eksplikācijai³⁸⁰ un vēl citos gadījumos vispārinājumam³⁸¹.

Par šiem stilistiskajiem aspektiem un to paveidiem izdarāmi turpmāki detalizēti pētījumi.

Kā tīri sintaktisks paņēmieni blīvējums ir nozīmīgs vienveidīgu teikumlocekļu analīzē un vienkāršo teikumu norobežošanā no saliktajiem teikumiem.

Ar blīvējumu saistītu sintaktisku konstrukciju atzīstam par iedēriģu vienā teikumā. Gadījumos, kuros divkāršajā blīvējumā starp blīvējajiem vārdiem pastāv predikatīvas attieksmes, blīvējumu rinda iedēras saliktā sakārtotā teikumā, ne vienkāršajā, piemēram:

Ozols tēvs, liepa māte, Oši, kļavi bāleliņi. 4104,5

Tādā kārtā divkāršo blīvējumu apskats nepieciešams arī teikumu tipoloģijas un teikumu robežu problēmas risinājumam.

³⁷⁸ Piemēram:

Trīs *dienīņas*, trīs *naksnīņas* Meža putni tiesājās:

Ods nosita savu tēvu, Dundurs savu māmuliņu. 2749

³⁷⁹ Piemēram:

Lieli, mazi, jauni, veci, Kopā visi naudas mest! 1741

³⁸⁰ Piemēram:

Tēvam bija sešas meitas, Visas *sešas* amatā:

Divas *grūda*, divas *mala*, Divas smalkas šuvējiņas. 6892

³⁸¹ Piemēram:

Sāduš *ziedus*, tāduš *ziedus*, Visus viju vaiņagā. 5930,7

III

ТЕИКУМЛОЕКЉУ СИНТАКСЕ

1. VIRSLOEKЉU JEB TEIKUMKODOLA СИНТАКСЕ

Klasiskās tautasdziesmas nedod nedz visus latviešu valodas teikumloekļu (TL) tipus, nedz arī kāda tipa visus variantus, jo reprezentē tikai samērā sākotnēju sintaktiskās struktūras sistēmu, kā arī ierobežotu saistības valodas plāksnē. Taču šie apstākļi ir visai labvēlīgi, lai vieglāk orientētos sintakses jautājumos vēsturiskajā aspektā. Lietderīgi noteikt TL-u tipus un to variantus tādā vienveidīgā materiālā, kādas ir latviešu klasiskās tautasdziesmas, galvenokārt četrkrindes, kas pārstāv pašreizējiem novērojumiem pieejamo latviešu sintakses senāko attīstības fāzi. Attiecīgu tipu izvirzījums dos iespēju turpmākos pētījumos, izmantojot citu žanru resp. jaunāku laiku valodas materiālu, skatīt TL-u tipoloģiju vēsturiskās attīstības perspektīvā. Tā novērsīs varbūt vienu otru tādu grūtību, kas pastāv, cenšoties vienlaicīgi skaidrot dažādu laikmetu un dažādu žanru valodas pieminekļu sintaktiskās parādības.

Pirms pārejam pie konkrētā materiāla analīzes, nepieciešams sacīt dažus vārdus par TL-u pētīšanas vēsturi un ieņemt zināmu pozīciju pieejā TL-iem.

Daži lingvisti noliedz TL-us kā zinātnisku problēmu, piemēram, prof. M. Pētersons, kas saka, ka jautājums par TL-iem vedot pie apriorisma³⁸². Spilgtākais TL-u noliedzējs krievu lingvistikā ir A. Dobiašs.³⁸³ Dibināti viņus šai jautājumā kritizē akad. V. Vinogradovs³⁸⁴, prof. M. Pētersonu arī — E. Krotevičs³⁸⁵.

³⁸² Петерсон М. Н. Эklektизм и антиисторизм взглядов И. И. Мещанинова на члены предложения и части речи. — Изд. АН СССР, 1952. — Ч. I. — С. 389.

³⁸³ Добиаш А. Синтаксис Аполлония Дискола. — Киев, 1882. — С. 34 и т. д.

³⁸⁴ Виноградов В. В. Синтаксические взгляды профессора А. В. Добиаша // Труды кафедры русского языка МГУ. 1948. — Кн. II; Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эklektизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз, 1950. — С. 70.

³⁸⁵ Кротеви́ч Е. В. — Члены предложения в современном русском языке. — Изд. Львовского университета, 1954. — С. 7—8.

Citi lingvisti, vilkdami paralēles starp TL-iem un vārdšķirām, īstenībā reducē sintaktiskas kategorijas uz morfoloģiskām, tā, piemēram, A. Potebņa³⁸⁶ un A. Peškovskis³⁸⁷.

Vēl citi, atraudami sintakses kategorijas no morfoloģiskām vai pēdējās «iekausēdami» leksikā un sintaksē, nonāk pie «jēdzieniskām kategorijām» kā tādām, kas raksturojot teikuma struktūru.³⁸⁸

Līdz šim sintaksē neeksistē vispārpieņemtas TL-u koncepcijas.³⁸⁹ Padomju valodniecībā šai sakarā joprojām vērojami meklējumi, piemēram, akad. V. Vinogradova darbos. Tā 1954. g. viņš traktē TL-us kā sintaktiskas kategorijas, kas radušās teikumā uz vārdkopu formu pamata un atspoguļo attieksmes starp teikuma struktūras elementiem.³⁹⁰ Taču kritika aizrādījusi, ka šāda nostādne ir pretrunā ar vārdkopu teoriju, kas izslēdz predikatīvās attieksmēs esošus vārdus teikumā resp. teikumpriekšmetu un izteicēju no vārdkopas jēdziena.³⁹¹ Tam seko 1955. gadā V. Vinogradova precizēta definīcija, kas skaidro TL-us kā radušos ne tikai uz vārdkopu formu, bet arī uz vārdu formu pamata.³⁹²

Latviešu zinātniskajā sintaksē, kas sekojusi galvenokārt krievu (A. Potebņas u. c.) un vācu (K. Brugmaņa, B. Delbrika, H. Paula u. c.) atziņām sintaksē (īpaši K. Milenbaha un J. Endzelīna gramatikās), nav izstrādājušies patstāvīgi TL-u teorijas apcerējumi.

TL-u mācībā sakarā ar teikuma būtības izpratni pašreiz vismazāk apšaubīta tā nostādne, pēc kuras teikumā izšķiramas divas kvalitatīvi dažādas TL-u grupas — virslocekļi un palīglocekļi. Pie tam virslocekļu izpratnē svarīgi citi faktori nekā palīglocekļu izpratnē. Tāpēc vispirms pakavēsimies pie teikumu virslocekļiem kā teikumu gramatiskā centra tipoloģijas tautasdziesmās.

³⁸⁶ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Харьков, 1888. — Ч. I—II. — С. 119.

³⁸⁷ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — 1914; 1920²; 1933³... 1956⁷.

³⁸⁸ Sal. strukturālista O. Jespersena atziņu, ka teikums esot pilnīgi jēdzieniska kategorija (a purely national category): *Jespersen O. The Philosophy of Grammar*. — London: Allen and Unwin; New York: Holt, 1929. — P. 308. Sk. arī viņa *The system of Grammar*. — 1933; *Essentials of English Grammar*. — London, 1954.

³⁸⁹ Sal.: Поллер П. И. О системах членения предложения в зарубежной грамматической литературе // Проблемы изучения языка. — М.: (Изд.) Акад. общественных наук при ЦК КПСС, 1957. — С. 55—69.

³⁹⁰ Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 88.

³⁹¹ Иванов В. Ф. Обсуждение второго тома «Грамматики русского языка» // Вопросы языкознания. — 1955. — № 4. — С. 147.

³⁹² Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложений // Вопросы грамматического строя. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — С. 412.

Par teikuma gramatisko centru saucam vai nu teikuma dominējošo vārdu (dominanti vienkopas teikumā), vai kondominējošos vārdus (kondominantes divkopu teikumā). Ar dominanti tiek saprasts vārds, kas faktiski vai potenciāli ir neatkarīgais vārds vārdkopā. Ar kondominantēm tiek saprasti vārdi, kas, faktiski vai potenciāli būdami neatkarīgi vārdi vārdkopās, savstarpīgi atrodas predikatīvās attieksmēs, t. i., tādās, kas kvalitatīvi atšķiras no pakārtojuma attieksmēm (vārdkopās) un sakārtojuma attieksmēm (vādrindās). Divkopu teikuma gramatisko centru atšķirā no vienkopas teikuma gramatiskā centra, kurā dominē viens loceklis, saucim par teikuma kodolu.

Pakārtojuma (un arī sakārtojuma) attieksmēs esošiem vārdiem potenciāli piemīt formu sistēmas iespēja. Tas ir, tie var pastāvēt kā vārdu ekvivalenti un tikt lietoti pēc vajadzības atbilstoši vai nu vārdkopas galvenā komponenta, vai vādrindu jebkura komponenta formu sistēmai. Turpretim predikatīvās attieksmēs esošie vārdi ārpus teikuma nefunkcionē kā vārdu ekvivalenti, kā arī neveido formu sistēmu. Vārdpārim predikatīvās attieksmēs resp. teikumpriekšmetam un izteicējam raksturīga savstarpēja nosacītība, savstarpīga atkarība, ko saucam par kondomināciju.

Kondominācijas tipi aplūkojami sistemātiski, sākot ar verbālo kondomināciju, kā saucam tās predikatīvās attieksmes, kurās viens no komponentiem, proti, izteicējs, ir verba forma. Pēc tam var pievērsties nominālajai kondominācijai, kā saucam tās predikatīvās attieksmes, kurās izteicējs ir nomens (vai pronomens), un adverbiālajai kondominācijai, kurā predikatīvo attieksmju viens komponents ir adverbs, jo šās kondominācijas nosaukuma hierarhiski. Proti, trūkstot teikumā verbālai kondominantei, jāmeklē tanī nomināla kondominācija ar kondominantēm neatkarīgos locījumos. Trūkstot šāda tipa kondominantēm, teikumā sāk kondominēt nomens vai pronomens nominatīvā ar nomenu atkarīgajā locījumā vai ar adverbu.

1) VERBĀLĀ KONDOMINĀCIJA

Latviešu klasiskajās tautasdziesmās sastopam bagātīgi pārstāvētus verbālās kondominācijas — **NV** vai **PV**, kur **N** — nomens, **P** — pronomens, **V** — verbs, tipus. Aplūkosim tos secīgi pēc verba (kā izteicēja) izteiksmju formu sistēmas.

a) Kondominācija īstenības izteiksmē

Visa verbu finīto formu sistēma, uzlūkojot šās sistēmas vārdus par izteicējiem kā predikatīvo attieksmju komponentiem, spiež

pirmajā vietā kā predikatīvo attieksmju otru komponentu — teikumpriekšmetu — izvirzīt vispirms personas pronomenus. Tas tāpēc, ka verbu īstenības izteiksmes visu personu formām ir atbilstošas kondominantes personu pronomenus, bet atbilstošas kondominantes nomenos — tikai trešās personas formām.

Verba finītā forma (V^1) īstenības izteiksmes vienkāršajos laikos pirmajā (V^{11}), otrā (V^{12}) vai trešajā personā (V^{13}) kondominē ar attiecīgiem personas pronomenu nominatīviem (P^n), veidojot kondominācijas pirmo tipu $P^n V^{11/2/3}$, kur nozīmē «vai», un iekļaujoties teikumā ar zināmām fakultatīvām raksturīgām īpatnībām. Kā viena no tādām atzīmējama nominālā resp. pronominālā ekvivalence. Tā ir pronomena nominālā satura atklājēja verbālā kondominācijā. Sai nolūkā funkcionē substantīva nominatīvs vai vokatīvs kā pronomena (*es, tu, mēs, jūs*) nominālais ekvivalents. Piemēri:

Saulīt' balta, tu redzēji, Cik es grūti pelņijos: 6938

Padziedam mēs, māsiņas, Vaj mēs kādas naidenieces? 838

Jūs, ļautiņi, nezināt, Kāda mana dzīvošana: 4415

Pie pirmās personas vienskaitļa pronomena *es* verbālā sakarā tautasdziesmās nominālo ekvivalentu parasti nelieto (kas parasts nominālā sakarā, sk. 283. lpp.), bet gan uzrunu:

Celies, mana māmuliņa, Es pacelšu velēniņu.

— Es, meitiņa, nepiecelšu, Kamēr saule debesīs, 4116

Nomens kā pronomena nominālais ekvivalents teikumā funkcionē par ekvivalences teikumpriekšmetu resp. par ekvivalences kondominanti.

Parasts aplūkojamā kondominācijas modelī ir partikulas (*gan*) iesaistījums:

Es gan redzu, es gan redzu, Rozes manim mērķi rāda: 6427,7

Jebkuru personas pronomenu verbālajā kondominācijā nominatīva formā var aizstāt noteiktais pronomens *pats*, kas pastiprina attiecīgā aizstātā personas pronomena nozīmi. Visbiežāk tiek aizstāts vienskaitļa pirmās personas pronomens *es*:

Pats priedīti nodzenāju, Pats nocirtu galoknīti;

Pats meitiņu izvainoju, Pats noņēmu vainadzīgu. 8790

Citā sakarā taisni trešās personas pronomena aizstāšana ir norma latviešu klasisko tautasdziesmu valodā. Šī parādība acīmredzot savā laikā bijusi tik populāra arī ikdienas sarunvalodā, ka īstās trešās personas pronomena *jis, ji, jie* formas (sk. LGr., 355. §, 517.—519. lpp.) no latviešu valodas visumā izzudušas, patverdamās tikai atsevišķās izloksnēs. Vēlāk, kā zināms, tās aizstātas ar norādāmo vietniekvārdu *viņš, -a*. Tas personas pronomena funkcijā tautasdziesmās sastopams tikai izņēmuma gadījumos (sk. 3563; 5683; 13243). Trešās

personas pronomenu verbālajā kondominācijā aizstāj arī citi norādāmie pronomeni, piemēram, *šis* (1578), *tas* (1578), *tāds* (6947). Tāpat to aizstāj nenoteiktie pronomeni *cits* (3271), *dažs* (9448), *neviens* (8751), noteiktais pronomens *visi* (849) un jautājuma pronomens *kas*:

Kas var dziesmas izdziedāt, **Kas** valodas izrunāt?
Kas var zvaigznes izskaitīt, **Jūras** zvīrgzdu izlasīt? 38

Visproduktīvākā tomēr ir nomena vai tā nozīmē lietotu citu vārdsķiru vārdu nominatīva formu (N^n) funkcionēšana par teikumpriekšmetiem blakus verbu indikatīva trešās personas formām kā izteicējiem, veidojot kondominācijas pirmā tipa modeli $N^n V^{r3}$ ($= V^{r3} N^n$, t. i., vārdu kārtā modeli invertējama). Šis verbālās kondominācijas modelis izplatīts nesalīdzināmi plašāk par visiem pārējiem. Pēc tā kā pēc paraugtipa ļoti ilgā laika posmā vadījušies ļoti daudzi valodnieki arī pārējo teikuma tipu un modeļu interpretēšanā.

Dotā modeļa lietojumā tautasdziesmu stilam raksturīgas konstrukcijas ar komponentu divkāršojumiem, gan tādiem, kuros komponenti atkārtojas (**Rīga** dim d, **Rīga** dim d, **Kas** to **Rīgu** dimdinaja? 4628 v), gan tādiem, kuros komponenti neatkārtojas:

1. Minam³⁹³, minam bāliņu pēdas,

Lai nīka nātres, lai auga mauriņš. 1587,5

2. Dzērve klie dz, Meita raud Tīrelīša maliņa:

2a. Dzērve klie dz, kājas sala, Meita raud māmuliņas. 3163

3. Gaisma ausa, saule lēca, Tie pirmie viesi nāca; 3029,3,4

4. Nav telītes badījušās, Ir gan paši bārušies. 761,1

5. Kūma katlu izmazgājse, — Man miltiņi izbīruši. 2042

Verbālās kondominācijas konstrukcijas ar atkārtotiem komponentu divkāršojumiem ir tikai vienkāršu teikumu divkāršojums, turpretim konstrukcijas ar divkāršojumiem, kuros komponenti neatkārtojas, veido elementārākos parataktiskos gadījumus. Tajos katrs predikatīvo attieksmju pāris šķietami ietelp atsevišķā vienkāršā teikumā. Taču kontekstā starp atkārtotajiem predikatīvo attieksmju pāriem vērojams ciešāks nozīmes sakars, kas izsaka parataktiskus veselumus: vai nu pretstatu (kā pirmajā piemērā), vai paralēli (kā otrajā piemērā), vai cēloniskā sakaru (kā trešajā piemērā), vai paskaidrojumu (kā ceturtajā piemērā), vai pielāvumu (kā piektajā piemērā). Retāk veidojas sakars, kura dēļ zināmas konstrukcijas var uzlūkot arī par bezsaikļu hipotaksi (kā otrajā piemērā). Aplūkotie un liels daudzums šeit neminētu līdzīgas tipoloģijas piemēru liecina, ka vienkāršā teikumā nelietā reizē disjektīvi (šķirti) vienveidīgus teikumpriekšmetus un vienveidīgus izteicējus, jo kondominācijas komponentu disjektīvs izlietājums rada jaunus teikuma kodolus, parataksi, retāk hipotaksi.

³⁹³ Konstrukcija ar *lai*+ $V^{r3} N^n$ nav pieskaitāma, kā to dara tradīcija, imperatīva konstrukcijām. Par to sk.: c) Kondominācija pavēles izteiksmē, 270.—272. lpp.

Jāatrunā vienīgi tie tautasdziesmu stilam raksturīgie gadījumi, kuros vienveidīgās kondominantes ir disjektīvā pozīcijā atkarā no otras kondominantes atkārtojuma: kā izteicēja atkārtojuma pie vienveidīgajiem teikumpriekšmetiem, tā teikumpriekšmeta atkārtojuma pie vienveidīgajiem izteicējiem (tie ir tā sauktie paplašinātā blīvējuma gadījumi):

Trīcēj' kalni, Trīcēj' lejas, Man augot bāliņos;
Netrīc kalni, netrīc lejas, Tautiņās noejot. 430,1
Bite šuva, bite vēra, Ko darija kamenīte?
Māte meta, māte auda, Ko darija vedekliņa? 7324

Šādas konstrukcijas ar vienu vienveidīgu, bet otru atkārtotu kondominanti iekļaujamās vienā vienkāršā teikumā, jo nerada tādas nozīmes sakarus starp šķietamajām atsevišķajām kondominācijām, kas raksturīgi saliktam teikumam.

Citādi tautasdziesmās lietojami vai nu tikai vienveidīgi teikumpriekšmeti konjektīvā pozīcijā pie viena izteicēja, kā piemērā:

Puškojies, sērdienīte, Nu tev vaļas puškoties;
Nu ziedēja zemes zāle, Krūmi, mētras, magonītes. 4622

vai arī tikai vienveidīgi izteicēji gan konjektīvā, gan disjektīvā pozīcijā pie viena teikumpriekšmeta, kā sekojošā piemērā:

Snīga sniegi, putināja, Balti jāja kara vīri. 32170,13

Verbālie izteicēji vienveidīgi tikai tad, ja tie visi ir vai nu tikai vienkāršo, vai arī tikai salikto laiku formās. Ja viens vai vairāki no tiem ir saliktā laika formā, bet pārējais vai pārējie vienkāršo laiku formā, tad vienveidības nav, jo izteicējiem attieksmē pret teikumpriekšmetu ir dažādu laiku nozīme. Saliktās laiku formas resp. attiecīgie divdabji nozīmē laika ziņā iepriekšēju darbību tai, kas izteikta vienkāršā laika formā, piemēram:

Veci vīri sagājuši, Runā blēņu valodiņas. 1811,1

Verbu saliktos laikus pieskaitām pie verbu finitajām formām, vai nu šie saliktie laiki ir eksplicīti (ar savu formu skaidri izteikti), ietverot verba finitās formas rādītāju palīgverbā, kā piemērā:

Maz es tiku māmiņai Viegla dienas darījuse; 1979,1v

vai arī implicīti (formas ziņā slēpti izteikti), elidējot palīgverbu kā pilnnozīmes verbu salikto laiku finīto formu rādītāju, kā piemērā:

Bildiniet, bāleliņi, Jel garam paiedami;
Es māsiņa pavārgusi, Nedrikt' jūsu bildināt. 3855

Jāpiezīmē, ka tautasdziesmās verba *būt* finitās formas samērā bieži funkcionē kā pilnnozīmes verbi (eksistenciālā nozīmē), piemēram:

Lieta bija, lieta būs, Kad māmiņa lietā tiks: 3285,1

Otrs verbālās kondominācijas tips īstenības izteiksmē veidojas ar nomena vai pronomena ģenitīvu (N^g vai P^g) pie verba trešās

personas formām (**NgV³** vai **PgV¹³**). Šai tipā šķirami divi modeļi: pirmkārt, kondominācija, kurā ģenitīvus lietā nominatīva vietā pie pozitīva verba (kas var būt arī elidēts), un, otrkārt, kondominācija, kurā ģenitīvus lietā pie verba *nebūt* (kam noliegta eksistenciāla nozīme) formām.

K. Milenbahs, runādams par ģenitīviem nominatīva vietā,³⁹⁴ tieši nenorāda to sintaktiskās funkcijas. Taču no attiecīgā ģenitīvu kvalificējuma spriežams, ka to sintaktiskās funkcijas uzlūkojamas par teikumpriekšmetiem. J. Endzelīns, raksturodams šos ģenitīvus kā daļāmos ģenitīvus, kvalificē tos kā subjekta locījumus un no tautasdziesmām min šādus piemērus: «*tūo man pašai* BW 24327; ... *nu tev vaļas* (var.: nōm. *vaļa*) 493; *bij man dziēsmu* 911; *būs ... sviēsta* 2933; *daŗba, daŗba tai mātei* 3157...» (LGr., 394. §, 556. lpp.). J. Kārklīšs, atzīmējis, ka «daļamais ģenitīvs kā subjekta locījums var būt tikai pie nepārejošiem verbiem (*būt, sanākt* u. c.), turpretim pie pārejošiem verbiem (*ēst, dzert, dot* u. c.) daļamais ģenitīvs var būt tikai objekta locījums (t. i., papildinātājs),»³⁹⁵ atzīst, ka subjekta ģenitīvs gan kā tāds, kas izceļ daudzumu, gan kā tāds, ar kuru arī citā sakarā panāk lielāku tēlainību, uzskatāmību, «stāvēdams nominatīva vietā... arī noteikti uzlūkojams par teikuma priekšmetu³⁹⁶». Atzīdami šādu koncepciju par pilnīgi pamatotu ar faktisko valodas materiālu, nevaram pieņemt tradicionālo teorētisko atzinumu par teikumpriekšmetu kā neatkarīgu TL-i. Šī atziņa revidējama atbilstoši valodas sistēmas faktiem, kas prasa izvirzīt kā vispārīgu TL-u analīzes tēzi to, ka teikumpriekšmets kā TL ir tas vārds teikumā, kas nosauc īstenības objektu sakarā ar teikumā minēto šā objekta dominējošo pazīmi, kas izteikta ar otru vārdu. Tas nozīmē, ka teikumpriekšmets un izteicējs ir korrelatīvi jēdzieni, ka tie teikumā *kondominē*. Dominējošā pazīme teikumpriekšmeta izskaidrojumā minama tāpēc, lai nošķirtu izteicēju no apzīmētāja un pielikuma, jo arī tie teikumā ir ar teikumpriekšmetu nosauktā objekta pazīmes paudēji, taču ne dominējošās pazīmes. Tas savukārt nozīmē to, ka par apzīmētāju un pielikumu teikumā varam runāt tikai tad, ja tanī izvirzīta jau dominējošā pazīme (jo citādi teikumā ar teikumpriekšmetu nosauktā objekta vienīgās pazīmes izteikums var būt tikai dominējošs, t. i., var būt izteicējs resp. viena no kondominantēm). Līdz ar to TL-u, pirmām kārtām, kondominantu analīzē ņemama vērā noteikta hierarhija — analīzes pakāpenība. Pirmajā pakāpē kā vispro-

³⁹⁴ Sk.: Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 172. lpp., kur starp piemēriem atrodami arī citējumi no tautasdziesmām bez numura norādes: *Ogu, riekstu tai mežā, nav nekādu rāvējiņu. Treju tautu sajājuši, vēl deviņu taisījis. Pietrūka tautiņu, atlika pūriņa.*

³⁹⁵ Kārklīšs J. Galvenie vienkopus teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija (Latvijas Valsts universitātē). — R., 1952. — 230. lpp.

³⁹⁶ Turpat. — 231. lpp.

duktīvākais izteiksmes veids izvirzāma nomena vai pronomena kondominācija ar attiecīgu verba formu. Ja tā, tad pārējo vārdšķiru vārdi, kas pauž ar teikumpriekšmetu nosauktā objekta pazīmes, nav izteicēji, bet gan apzīmētāji. Pie tam teikumpriekšmets, atrazdamies ar apzīmētāju vienā vārdkopā, var arī nebūt šās vārdkopas galvenais komponents. Tas var būt atkarīgs no kāda cita vārda, kā tas parasti mēdz būt aplūkojamā kondominācijas tipā N^g V¹³, kur tautasdziesmu teikumpriekšmets ģenitīvā ir atkarīgs vai nu no adverba *diezgan* sinonīma *gana* > *gan*, vai numerāļa, kā sekojošos piemēros:

Dziedāt, meitas, ar manim, Man ir gan greznu **dziesmu**; I 20,2

Ai, māmiņa, nevēl' ļauna, Gan ir ļauna **vēlētāju**; 3304

Bija, bija, manim bija Trīsdesmit linu **kreklu**; 7346

Kuris Dievis bārenīti Tik slavenu slavināja?

Treju **tautu** sajājuši, Vēl **deviņu** dzīrušies. 5141

Līdzīgos gadījumos, kuros ģenitīvs atkarīgs no adverbjiem *daudz*, *maz* un *vairāk*, J. Kārklīš raugās uz atkarīgo ģenitīvu un adverbju kā sintaktiski nedalāmu vārdkopu, kas teikumā analizējama kā salikts teikumpriekšmets.³⁹⁷ Tas tiek darīts tāpēc, lai katrā ziņā varētu teikumpriekšmetu raksturot kā neatkarīgu TL-i. Bet, tā kā neatkarīgs tas var būt, būdams neatkarīgā locījumā, tad, atzīstot atkarīga ģenitīva sintaktiskās funkcijas par teikumpriekšmeta funkcijām, var glābties no pretrunas ar teikumpriekšmeta definīciju, uzlūkojot par teikumpriekšmetu veselu vārdkopu kā saliktu TL-i. Mēs, turpretim, raudzīdamies uz teikumpriekšmetu kā komponentu verbālā kondominācijā, varam būt brīvi no vajadzības meklēt teikumpriekšmetā neatkarīgumu. Bez neatkarīguma un atkarīguma eksistē arī sakarīgums kā kvalitatīvi patstāvīga kategorija starp vārdiem teikumā, proti, kā predikatīvās attieksmes. Konstatējot verbālajā kondominācijā sakarīgumu starp kondominantēm, varam nebaidīties no tā, ka tai pašā laikā kāda no kondominantēm tanī pašā teikumā varētu būt atkarīga no cita vārda. Tā arī minētajos piemēros substantīvu *dziesmu*, *vēlētāju* kā ģenitīvu atkarība no adverba *gan* (<*gana* < *diezgan*) un substantīvu *kreklu* un *tautu* atkarība no attiecīgiem numerāļiem neizslēdz šo substantīvu kondominācijas sakarību ar attiecīgām verbu formām (*ir*, *bija*, *sajājuši*).

Aplūkojamā kondominācijas modeli tika pievērsta uzmanība tādiem gadījumiem, kuros ģenitīvs kā kondominante sastopams gaidāmā nominatīva vietā. Bez tiem atzīmējami arī gadījumi, kuros nominatīvs neiespējams un kuros ģenitīvs nevar būt stājies tā vietā, bet kuros tas pēc tradicionālās gramatikas atzinuma ir atkarīgs no nepārejošiem vārdiem *trūkt* un *vajadzēt*, kā sekojošos piemēros:

Sērdienīte žēli raud, Villainītes pušķodama:

Trūkst tai viena **džipariņa**, Nav māmiņa devējiņa. 4645

³⁹⁷ Kārklīš J. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija (Latvijas Valsts universitātē). — R., 1952. — 234. lpp.

Verbi *trūkt* un *vajadzēt*, pēc nozīmes izteikdami ar ģenitīvu kā teikumpriekšmetu nosauktā objekta neesamību (attieksmē pret kādu citu objektu), aplūkojamās kondominācijas tipa sakarā ieņem pārejas stāvokli starp pirmo modeli, kurā ietelp pozitīvi verbi, un otru modeli, kurā ietelp noliegtais verbs *nebūt*. Savukārt noliegtie verbi *netrūkt* un *nevajadzēt*, pēc nozīmes netieši izteikdami ar ģenitīvu kā teikumpriekšmetu nosauktā objekta esamību (attieksmē pret kādu citu objektu), ieņem tādu pašu pārejas stāvokli:

Netrūkst dziesmu man dziedot, Ne valodu runājot. 1188
Man spēlišu nevajdzēja, Kad es augu bāliņos: 410

Te nu nonākam pie jautājuma par ģenitīvu atkarā no nolieguma kā teikumpriekšmeta. Atskaitot atsevišķus gadījumus, kā augstāk minētajā piemērā («*Nav māmiņa devējiņa*» 4645), no nolieguma, kas izteikts ar noliegtas eksistenciālas nozīmes verba *nebūt* trešās personas formām (*nav, nebija, nebūs*), atkarīgs nomena ģenitīvs, tāpat kā tas atkarīgs no šo verbu formu ekvivalenta — partikulas *ne*. Šādus ģenitīvus J. Endzelīns bez tuvāka paskaidrojuma atzīst par teikumpriekšmetiem: «Par gramatisko subjektu palaikam var būt... ģenitīvs noliegtos teikumos (skat. 403. §)» (LGr., 815. §, 1019. lpp.), dodams šāds piemērs: «Kā subjekts: *ne tev tēva, ne māmiņas* BW 23, *ka nav laba kumeliņa* Mag. VIII, Nr. 1965; *kaštās zemēs ziemas nav* (dzirdēts Valmierā, bet turpat blakus: *vēl jau nav ziema...*, par ko arī Potebņa 3an. III 480 skk.)» (LGr., 403. §, 563. lpp.).

Krievu valodas gramatikas tradīcija ģenitīvu pie nolieguma neatzīst par teikumpriekšmetu, un šai tradīcijai seko arī doc. J. Kārklīšs, nebaidīdamies pretrunas šādā savā spriedumā:

«Teikumā: «bija gan tur ļaužu» ģenitīvs «ļaužu» ir teikuma priekšmets attieksmē pret izteicēju «bija», turpretim teikumā «ļaužu tur nebija» «ļaužu» un «nebija» nolieguma rezultātā nespēj atrasties teikuma priekšmeta un izteicēja attieksmēs.»³⁹⁹

Ja īsi gribētu atbildēt, kāpēc gan pirmajā gadījumā tā pati forma tai pašā pozīcijā ir, bet otrā nav teikumpriekšmets, tad īstākā atbilde būtu tā, ka pirmajā gadījumā tradīcija nerunā par ģenitīvu kā atkarīgu locījumu, bet otrā gadījumā runā par atkarīgu. Un pēc tās teorijas, kas teikumpriekšmeta izpratnes pamatā izvirza neatkarīguma jēdzienu, skaidrs, ka vārds atkarīgajā locījumā nevar būt teikumpriekšmeta funkcijā. Patiesībā, t. i., neraugoties uz tradīciju, abos minētajos piemēros ģenitīvs ir vienlīdz neatkarīgs vai vienlīdz atkarīgs.

³⁹⁸ Tas, ka ģenitīvs dotajā piemērā var būt atkarīgs arī no adverba *daudz*, neizslēdz to, ka tas ir atkarīgs arī no verba *vajag*.

³⁹⁹ 395. parindē citētā darba 243. lpp.

Ģenitīvs «laužu» pie pozitīva verba «bija» nepadara atkarīgo locījumu par neatkarīgu. Ir kādi īpaši faktori, kas pie pozitīva verba «būt» formām atļauj nominatīva vietā lietot ģenitīvu. Tāpat ģenitīvs «laužu» pie noliegtā verba «nebija» nav atkarīgs tikai no negācijas. Ja tas būtu atkarīgs tikai no negācijas, tad jau arī pie citiem noliegtiem vārdiem, kā pārejošiem, tā nepārejošiem, negācijas gadījumā būtu lietojams piederīgais substantīvs tikai ģenitīvā. Taču tā nav, jo ļoti bieži te lietojams akuzatīvs (sal.: *Es guļu cietu miegu; Es neguļu cietu miegu. Es rakstu villaini; Es nerakstu villaini*). Acīmredzot darbojas vēl kādi citi faktori, kas nosaka ģenitīvu pie noliegtā verba «nebūt» formām. Tie ir, pēc mūsu domām, tie paši faktori, kas nosaka pie šā verba pozitīvajām formām ģenitīvu kā kondominācijas komponentu. Tāpēc jau arī pie noliegtā verba «nebūt» ģenitīva vietā var stāties nominatīvs, bet ne akuzatīvs: *Ne-va id man, nebūs man šai zemē arājiņš; 10335 v; sal.: 10337,9 v, 10 y u. c.* Līdz ar to uz šādu ģenitīvu var raudzīties kā uz nominatīva ekvivalentu. Atšķirā no īpatnējā verba «būt» resp. «nebūt», kura galvenā funkcija morfoloģijā ir palīgverba funkcija salikto laiku formēšanā, bet sintaksē saitiņas funkcija starp kondominācijas komponentiem vai arī eksistenciālas resp. noliegtas eksistenciālas nozīmes izteicēja funkcija, pārējie vārdi, kas neveic palīgverbu uzdevumu, sintaksē funkciju ziņā nav salīdzināmi ar verba «būt» resp. «nebūt» formām. Tāpēc jādomā, ka pie noliegtā verba «nebūt» formām ģenitīvs, ko lietā kaut kāda fakta, objekta eksistences nolieguma nozīmē, vispirms salīdzināms ar ģenitīvu, ko lieto pie pozitīvā verba «būt» formām eksistenciālā nozīmē, un sintaktisko funkciju ziņā tulkojams analogi ar to, bet nevis analogi ar ģenitīviem pie pārejošiem neeksistenciālas nozīmes noliegtiem vārdiem, kur ģenitīviem ir papildinātāja funkcija. Tādā kārtā ne tikai noliegums kā tāds pie verba «nebūt» formām nosaka ģenitīva lietāšanu (jo tā vietā sastopam arī nominatīvu), bet gan vajadzība izcelt nozīmes starpību, no vienas puses, starp pozitīva verba «būt» formām un nominatīvu kā savdabīgu strukturālu kondominācijas izteiksmes elementu, no otras puses, starp visu pārējo noliegtu verbu formām ar piederīgo tiešo papildinātāju, kas lietājam ne tikai ģenitīva, bet galvenokārt akuzatīva formā:⁴⁰⁰

Ej, saulīte, drīz pie Dieva, Dod man svētu vakariņu;
Bargi kungi darbu deva, Nedod svēta vakariņa. 31659

tāpat:

Ej, saulīte, drīz zemē, Dod man svētu vakariņu;
Sīvi kungi, vagarītes, Nedod svētu vakariņu. 31660,

⁴⁰⁰ Sal. šai jautājumā M. Lepikas kandidāta disertāciju un autoreferātu Падеж дополнения при переходных глаголах с отрицанием в латышском литературном языке: Автореферат. — Р., 1955. — С. 16.

bet variantos juku jukām gan „nedod vakariņa“, gan «nedod vakariņu».

Ģenitīvs pie noliegtā verba «nebūt» formām tādā kārtā veic pēc sintaktiskās specifikas verbālās kondominācijas funkciju, kas analoga ģenitīva un pozitīvā verba «būt» formām verbālā kondominācijā, kā arī atbilst tām pašām ģenitīva funkcijām pie tādiem pozitīviem vārdiem, kur ar ģenitīvu izsaka gan pastiprinājumu, gan neesamību (*trūkt, vajadzēt*). Līdz ar to ģenitīvs pie noliegtā verba *nebūt, trūkt* un *vajadzēt* formām nošķirams no ģenitīviem pie pārējiem noliegtajiem vārdiem, kur tiem ir papildinātāja funkcija.

Sacīto ievērojot, varam dot verbālās kondominācijas piemērus ar teikumpriekšmetu ģenitīvā, ko atzīstam par tiešu teikumpriekšmetu, tāpat kā teikumpriekšmetu nominatīvā, un izteicēju ar noliegtā verba *nebūt* formām. Vispirms piemēri, kuros ģenitīva teikumpriekšmets konteksta sakarā reizē pie pozitīva un noliegtā verba kā izteicēja:

Gan ir meitu ganītāju, Nava tādu dziedātāju. 760
Bij' man dziesmu, kad nedziedu, Kad dziedāju, nav nevienas;
Bij' man puīšu, kad es augu, Kad uzaugu, nav neviena. 911

Tiešais ģenitīvformas teikumpriekšmets viens pats — bez netiešā teikumpriekšmeta datīvā (par to sk. zemāk) — pie noliegtā verba *nebūt* formas *nav* un tās sinonīma *nevaids* kā izteicēja sastopams samērā reti:

Cimdu, zeķu, to nevaids, To nemāku timerēt. 7346
Nava laika sagšas segt, Vēl godāja villainīte:
Nava laika tautās iet, Vēl klausīju bāleliņu. 10334

Ja teikumpriekšmets ģenitīvā noformēts ar apzīmētāju *neviens* vai *tas*, tad *nava* kā izteicējs pie tā nenožīmē pilnīgu noliegumu, bet ierobežotu noliegumu. Teikumā ar tādu apzīmētāju ar ģenitīvteikumpriekšmetu nosauktā objekta eksistence vispārīgi netiek noliegta, bet tiek noliegta to pazīmju eksistence, kas minētas apzīmētajā vai apzīmētāja palīgteicienā pie attiecīgā teikumpriekšmeta:

Nav neviena ozoliņa Rūtainām(i) lapiņām;
Nav neviena tēva dēla Pa manam(i) prātiņam. 10337
Nav nevienas skaistas liepas Ciema tēva tīrumā,
Nav nevienas skaistas meitas Ciema tēva istabā. 20281
Nava, nava tās upītes, Kam nav dūņu dibenā;
Nava, nava tās meitiņas, Kam nav paļu maliņā. 8702

Trešais verbālās kondominācijas tips īstenības izteiksmē veidojas ar nomena vai pronomena datīvu (N^d // P^d) pie verbu trešās personas formām — N^dVf^3 // P^dVf^3 .

Šai tipā pēc nozīmes šķirami divi modeļi: pirmkārt, kondominācija, kurā datīvus lietā pie vienpersonas (trešās personas formas)

verbiem; otrkārt, kondominācija, kurā datīvus lietā pie piederības nozīmes verba *būt* resp. *nebūt* trešās personas formām.

Pie vienpersonas verbiem pieskaitām tos, kam ir gan tikai trešās personas morfoloģiskā forma (tā saucamos «bezpersonas» verbus), gan arī tos, kam ir visu personu formas, bet kuru trešās personas formu iespējams saistīt ar vārdu datīvā kā darbības darītāja vai izjutēja nosaucēju. Šai sakarā izvirzām jēdzienu sintaktiskā persona, ar ko tiek nosaukts tas reālais objekts, uz kuru attiecas verba finītās formas nosauktā pazīme, t. i., objekts, kas ir attiecīgās pazīmes «nesējs». Šādā izpratnē sintaktiskā persona ir tikai viens no predikatīvās attieksmes komponentu tiptiem, proti, — teikumpriekšmets verbālajā kondominācijā.

Sintaktiskās konstrukcijās ar vienpersonas verbiem vērojam iespēju, kas ļoti bieži arī realizēta, izpausties pie šā verba finītās formas divām sintaktiskām personām kā verba nosauktās pazīmes nesējām. Viena sintaktiskā persona tiek nosaukta ar vārdu nominatīvā un otra — datīvā. Tā nu iznāk, ka teikumā kondominē nevis divi, bet trīs vārdi, no kuriem divi — sintaktiskās personas nosaucēji — ir teikumpriekšmeti, bet verba finītā forma — izteicējs. Šāda kondominācija ir salikta — $N^dV^{r3}N^n$ // $P^dV^{r3}N^n$. Lietderīgi teikumpriekšmetus saliktajā kondominācijā precizēt, nominatīvformas teikumpriekšmetu nosaucot par tiešo un datīvformas teikumpriekšmetu par netiešo. Katrs no objektiem, kas nosaukti ar šiem teikumpriekšmetiem, savdabīgi pauž izteicēja nosaukto pazīmi atkarā no vienpersonas verbu nozīmes.

Nominatīvs attieksmē pret vienpersonas verbiem, kas izsaka fizioloģiskas darbības vai refleksus, nosauc objektu, uz kuru verbā minētā pazīme attiecas pilnīgi vai vispārīgi, bet datīvs nosauc objektu (cilvēku, dzīvu būtni), uz kuru verbā minētā pazīme attiecas daļēji, t. i., piemīt kādai šā objekta daļai. Tā, ja sakām, ka ... *Sala man rokas, kājas, Daugavā velējot*; ... 7527, tad norādām, ka salšana kā pazīme aptvērusi rokas un kājas vai nu pilnīgi, vai vispārīgi, bet attiecīgās pazīmes piemīt daļēji objektam, kas nosaukts ar datīvu «man», kam piederīgas kā daļas tie objekti, kas nosaukti ar nominatīvu.

Ar nominatīvu nosauktais objekts attieksmē pret vienpersonas verbiem, kas izsaka psihofiziskus procesus, nav uzlūkojams tieši par verbā izteiktās pazīmes nesēju, t. i., nedz par ierosinātāju, nedz arī izjutēju (kā tas ir, piemēram, kondominācijā ar verbiem ciešamajā kārtā). Taču nominatīvs, būdams sintaktiskā persona, atbilst verbu īstenības izteiksmes trešajai personai kā kondominante, bet ar verbu nosauktais psihofiziskais process kā pazīme attiecas pilnīgi uz netiešo teikumpriekšmetu datīvā, kā sekojošos piemēros:

Aizmirsās, aizmirsās Brāļa auti nevelēti;

Aizmirsās bāliņam Rīgā ziļu vainadziņš. 3550,1

Aplūkojamā verbālās kondominācijas tipa otrs modelis pārstāv pēc nozīmes tā saucamo piederības kondomināciju. Tā ir salikta: datīvs + verba *būt* trešās personas forma piederības nozīmē — kā viena kondominācija; tā pati verba *būt* forma (kopīga abām kondominācijām), bet ar eksistenciālu nozīmi + nominatīvs — kā otra kondominācija. Pie tam verba *būt* formai piederības nozīmē tanī pašā laikā nav noliedzama gan nosacīta eksistenciāla nozīme, gan potenciāla saitiņas nozīme.

Nosacītā eksistenciālā nozīme verba *būt* formām saliktajā kondominācijā izpaužas sekoši: ar šā verba formu tiek apgalvots (vai noliegts), ka eksistē tas, kas izteikts ar nominatīvu, pie tam eksistē (vai neeksistē) ne vispār, bet tieši attieksmē pret to īstenības objektu, kas teikumā apzīmēts ar datīvu. Tas ir, ar datīva formas vārdu tiek nosacīta, precizēta ar nominatīvu nosauktā objekta eksistēšanas vai neeksistēšanas relativitāte. Piemēram, teikumā

Tev bij (ir) dēli, man bij (ir) meitas, 445,7

tieša eksistenciāla nozīme verbam *būt* izpaustos apgalvojumā, ka dēli un meitas vispār eksistē, lai gan izsacījuma jēga ietveras tieši tai faktā, ka dēli un meitas eksistē nevis vispār kā objekti, bet tieši kā tādi objekti, par kuriem norādīta piederība pie kāda cita sabiedrības locekļa, t. i., norādīta zināmu sabiedrības locekļu attieksme. Šo īstenības faktisko stāvokli latviešu valodā tad precīzi izsaka aplūkojamās verbālās piederības konstrukcijas kā salikta kondominācija. Tieši šajā saliktās kondominācijas tipā vairāk kā nevienā citā tipā atklājas tas, ka teikumā kondominantes veic savas funkcijas savstarpējā sakarā un ka neviena no tām nav neatkarīga.

Saitiņas potenciāla nozīme izpaužas verba *būt* formas fakultatīvajā klātienē starp datīva un nominatīva formas vārdiem, kas vieni paši norāda piederības kondomināciju.⁴⁰¹ Tā rodas nominālā (substantīviskā) kondominācija ar datīvu, piemēram:

Bērzam lapas šo vasaru, Man vainags uzaugot. 5794

Teorētiski nu varētu konsekvences labā rīkoties divējādi. Varētu šīs konstrukcijas atzīt par šķietami substantīviskām un pieskaitīt pie verbālās piederības kondominācijas uz tā pamata, ka tanīs saitiņas neklātienē ir tikai saitiņas klātienē nulle forma jeb «pakāpe». Tas izdevīgi no tā viedokļa, ka tad var

⁴⁰¹ Sal.: «Datīvs blakus *būt* un nozīmē radnieciskiem vārdiem apzīmē to, kam pieder vai pienākas: *man arāj(i)s gadījās* BW 527; *kad būšu vīram* 165, *tēvam bija divi zirgi*; *tēvam nav zirgu*. — Kopulas pie tam var arī nebūt: *tēvam* (blakus *tēvam ir*) *divi zirgi*; *gan man šim vakaram* BW 478; *tav... bērniem pliki vēderiņi* 3004; *nei man tēva, nei māmiņas* 4552; *bārenei trīs gredzeni pirkstiņā*; *saimnieka meitiņai ne redzēt neredzēja*. 4551.» (LGr. — 415. §, 571. lpp.).

ērti izprast minētajā kondominācijā personas un laika kategoriju, jo saitiņas nullforma norāda tikai uz trešo personu un tagadni.

Varētu arī iepriekšminētos verbālās piederības kondominācijas tipus neatzīt par verbāliem, bet substantīviskiem uz tā pamata, ka šai kondominācijā verba *būt* formām, kaut arī tām nav noliedzama piederības nozīme, atzītu par dominējošo saitiņas potenciālu, t. i., uzlūkotu tās par saitiņām substantīviskā kondominācijā.

Dažu teorētisku un praktisku apsvērumu dēļ esam gājuši kompromisa ceļu: piederības kondomināciju ar verba *būt* formām aplūkojuši pie verbālās kondominācijas, bet piederības kondomināciju bez verba *būt* formām kā substantīvisku kondomināciju (ar datīvu).

Teorētiskais apsvērumš, kas liek šķirt verbālās un nominālās piederības kondominācijas tipus, ir datīva potenciāli atšķirīgā sintaktiskā funkcija teikumā pie verba *būt* piederības nozīmē un teikumā bez šā verba — tieši pie nominatīva formas vārda, kā arī tas, ka verbs *būt* piederības nozīmē ir kas patstāvīgāks nekā saitiņa, kas nespēj eksistēt bez diviem saistāmiem komponentiem.

Jāpiezīmē, ka, apvienojoties noliegta eksistenciālās nozīmes un piederības nozīmes kondominācijai, veidojas salikta noliegta piederības kondominācija kā modelis — $N^dV^{f3}N_g // P^dV^{f3}N_g$:

N a v a vaira *bāliņam* Ar māsiņu *valodiņas*, 22778

Man nebija *sudrabiņa* Ne vērdiņa dižumiņa. 5677

Negācija teikumā var būt šķirta no verba *nebūt* pagātnes finītās formas:

Ne *man* bija *tēva*, mātes, Ne *istā* *bāleliņa*. 3974

Sāds šķirums iespējams arī senākajā verba *nebūt* tagadnes trešās personas formā *neir*⁴⁰². Šķiruma rezultātā teikumā paturēta tikai negācija, bet verba forma *ir* ir parasti elidēta. Tā rodas faktiski partikulāra kondominācija — *ne* $N^dN_g // \bar{n}e P^dN_g$ — ar tiešo ģenitīvformas un netiešo datīvformas teikumpriekšmetu un nolieguma partikulu *ne* kā izteicēju:

Ne *man* *tēva*, ne *māmiņas*, Kam sūdzēšu grūtumiņu? 4131

Viss iepriekš sacītais par verbālo kondomināciju īstenības izteiksmē attiecas uz darāmo kārtu. Verbālā kondominācija īstenības izteiksmes ciešamajā kārtā nesniedz nekā principiāli jauna, ja neskaita darāmās un ciešamās kārtas salīdzinājumu no tā viedokļa, kā viena konstrukcija pārvēršama otrā.

Jāpiezīmē, ka verbālās teikumkonstrukcijās, kurās kondominācija īstenības izteiksmē, tiešais papildinātājs maina savu sintaktisko funkciju, ja verbālo konstrukciju pārvērš ciešamajā kārtā. Tādā gadī-

⁴⁰² «*neir(a)* vietā saka *navaid...*, no kam visvairāk izplatītais saīsinājums *nav...*» (LGr. — 601. §, 718. lpp.).

jumā verbs tiek noformēts ar ciešamās kārtas divdabi ar *-ts* kā izteicēju un par teikumpriekšmetu funkcionē nomena vai tā aizstājēja nominatīvs, kam īstenības izteiksmē atbilst akuzatīvs kā finītā verba (izteicēja) papildinātājs teikumā. Turpretim pie verba īstenības izteiksmē kā izteicēja lietotais teikumpriekšmets pārvēršams pasīvā konstrukcijā par darbības veicēju ģenitīvā, kam papildinātāja funkcija. Tas nevar tikt uzlūkots par otru tiešo teikumpriekšmetu pie viena un tā paša verba kā izteicēja. Valodas sistēma pie viena un tā paša verba kā izteicēja pieļauj vai nu tikai vairākus vienveidīgus teikumpriekšmetus, vai arī tiešo un netiešo teikuma priekšmetu, bet ne divus nevienveidīgus tiešos teikumpriekšmetus, kādi ir teikumpriekšmeti nominatīvā un ģenitīvā.

Piemēri ar verbālo kondomināciju ciešamajā kārtā:

Dziesmas dēļ, sveši ļaudis, Ienaidiņa neturiet!

Dziesma mana⁴⁰³ padziedāta, Neba mana⁴⁰³ darināta;

Vecu ļaužu dārināta (implicits: dziesma), Manis jauna padziedāta. 957,1

b) Kondominācija vajadzības izteiksmē

Vajadzības izteiksmē verbam latviešu valodā līdz šim tika atzīta tikai viena forma, proti sintētiskā debitīva forma, ko darina, verba darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes trešās personas formai pievienojot priedēkli *jā*⁴⁰⁴. Bez sintētiskā debitīva formas, kā jau teikts šā darba morfoloģijas daļā, latviešu valodā izšķirama arī analītiskā debitīva forma. Tās lietajums tautasdziesmās nesalīdzināmi produktīvāks par sintētisko formu. Atbilstoši abām debitīva formām izšķirami divi kondominācijas modeļi, no kuriem modelis ar sintētiskā debitīva formām — $N^dV^{f3} // P^dV^{f3}$ (piemēram, Kundziņš dzina, *tev jāiet*, *Vaj dienīņa*, *vaj naksnīņa*. 3480) iederas attiecīgā jau aplūkotā kondominācijas tipā, bet modelis ar analītiskā debitīva formām veido savdabīgu kondominācijas tipu — $N^dV^{fi} // P^dV^{fi}$, kur V^{fi} norāda uz analītiskā debitīva komponentu, kas sastāv no palīgverba *būt* finītās formas (V^f), ko tagadnē nelietā, un attiecīgā pilnnozīmes verba infinitīva (V^i). Piemēram:

Brist man purvu, *vaj nebrist*? *Baltas kurpes kājiņā*? 15388

Teve bij nēmt niedres meitu, *Kas tev* līdzī locījās. 15142,3

Kā būs man purvu *brist*. *Jaunas kurpes kājiņā*! 15307

⁴⁰³ Tautasdziesmu valodā papildinātājs *manis* kā darītājs pie ciešamās kārtas izteicēja visai bieži kontaminēts ar teikumpriekšmeta apzīmētāju un noformēts sašķaņojumā ar teikumpriekšmetu.

⁴⁰⁴ Tikai verbam *būt* šo formu darina, liekot priedēkli *jā*- infinitīva priekšā: *jābūt*.

Skolu gramatiku tradicionālā pieeja debitīva konstrukcijām bijusi tāda, pēc kuras datīvs uztverts par netiešo, bet nominatīvs par tiešo papildinātāju.

Argumentācija par labu datīva uztverei konstrukcijā pie debitīva par netiešo teikumpriekšmetu un nominatīva uztverei par tiešo teikumpriekšmetu prasa plašāku apcerējumu, kam šai darbā nav telpas.⁴⁰⁵

c) Kondominācija pavēles izteiksmē

Latviešu valodas gramatikas tradīcija par pavēles izteiksmes formām, kam ir tikai tagadnes laika nozīme,⁴⁰⁶ atzīst ne vien otras personas formas (*darī! dariet!*), bet arī daudzskaitļa pirmās personas formas, kas atbilst indikatīva nākotnes formai (*darīsim!*), un tagadnes trešās personas formas (*lai darā!*). Tāda nostādne ir pēc būtības izteiksmē — kā verba modalitātes kategorijā — modalitātes specifiskas ignorēšana, jo katrai no minētajām personas formām ir sava specifiska modāla nozīme, kuras dēļ šīs formas nav apvienojamas vienas kvalitātes modalitātes kategorijā.

Isto pavēli jeb imperatīvu izsaka tikai otras personas forma.

Tā saucamā imperatīva trešās personas forma, ko darina, saistot partikulu *lai* ar indikatīva tagadnes trešās personas formu, kā rāda valodas faktu materiāls, neizsaka pavēli tādā nozīmē, ka darbība būtu jārealizē kādai noteiktai personai (vienskaitlī vai daudzskaitlī), bet gan vēlējumu, vēlējumus vai saukli, kura īstenošanas labad jārikojas gan pašam saukļa teicējam kā pirmajai personai, gan uzrunātajai jeb otrai personai, un kas (vēlējumies, sauklis) realizējams arī runā pieminētajām personām. Parasti gan, runātajam apzinoties, ka ar konstrukciju «*lai* + verba indikatīva trešās personas forma» nevar izteikt kādam pavēli, ar šo konstrukciju arī nevēršas pie klātesošas personas (kam taču pavēle jāpilda). To lieto arī sakarā ar runā pieminēto personu kā tādu, kas var apzīmēt kādu nedzīvu būti resp. abstraktu jēdzienu, kam nevar nekā pavēlēt, bet ar kuru tiešām izsaka, ka vēlētos, lai ar objektu notiktu tas, kas verbā izteikts. Piemēram:

Labāk dziedu, ne kā raudu, *Lai raud mana ļauna diena,*
Lai raud mana ļauna diena, Manim ļauna vēlētāja. 116

Šādā nozīmē vēlējumus minētajā konstrukcijā var izteikt arī ar

⁴⁰⁵ Tuvāk par netiešo teikumpriekšmetu pie debitīva kā izteicēja sk.: Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma loceklis // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. Vēstures un filoloģijas zinātnes. — R., 1957. — XVI sēj. — II.

⁴⁰⁶ Skolu gramatika gan māca: «Pavēles izteiksmei nav laiku» (Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1953. — I daļa. — 226. lpp.).

verba pagātnes formu, ko tautasdziesmās lieto gan pamīšus ar tagadni (ritma spaidu dēļ), gan savā nozīmē:

Lai Dievs dod veselību, Nedzīvošu samisuse;
Lai dzīvoja samisuse Mana ļauna vēlētāja. 116

Tieši tas, ka ar šo konstrukciju izsaka vēlējumus, ne pavēli, ir galvenais iemesls tam, ka tā valodas attīstības gaitā varējusi kļūt par salikta pakārtota teikuma strukturālu elementu — tā saucamo nolūka palīgteicienu:

Vaj es dziedu, vaj es raudu, Viss manā mūžīgā;
Labāk dziedu, ne kā raudu, Lai ļautiņi nesmejās. 123
Celiet mani uz akmeņa, Es mazā dziedātāja,
Lai balsiņis līdzī skaņ Līdz citām meitiņām. 278

Tā saucamā imperatīva daudzskaitļa pirmās personas forma (*darīsim!*) arī neizsaka pavēli tās tiešajā nozīmē, bet gan uzaicinājumu, kas šķirams no īstā imperatīva formām. Piemēri ar šādu uzaicinājumu nav šeit minami, jo tie neiekļaujas eksplīcīto divkopu teikumu struktūrā, bet implicīto divkopu teikumu struktūrā.

Tā kā īstā imperatīva formas, kas lietojamas tikai otrā personā, nemēdz saistīt ar personas pronomenu nosaukumiem, tad saprotams, ka arī tās iederas implicīto divkopu teikumu struktūrā. Taču šeit jārunā par uzrunu, kas saistīta ar verba imperatīva formām. Šāda konstrukcija teikumā pēc sintaktiskās nozīmes kvalitatīvi atšķiras no konstrukcijām ar uzrunu, kas saistīta ar citu izteiksmju verbu formām vai ar tām vispār nav saistīta.

Starp uzrunu (N^v) un verba imperatīvformu (V^{f2}) pastāv predikatīvas attieksmes, kas ļauj uzrunu izprast kā teikumpriekšmetu un verba imperatīvformu kā izteicēju īpašā kondominācijas tipā — N^vV^{f2} , piemēram:

Audz tikuse, sērdienīte, Būsi mana līgaviņa. 5210
Kāp kalnā, bālelīn, Kalnā laba dzīvošana. 3685

Šāda nostādne izriet ne tikai no teikumpriekšmeta un izteicēja kā teikuma kondominantu — savstarpīgi saistītu, dominējošu teikumlocekļu — izpratnes, bet arī no tādas vokatīva — uzrunas locījuma — izpratnes, pēc kuras šis locījums uzlūkojams par neatkarīgu un spējīgu uzņemties teikumpriekšmeta funkcijas blakus verba imperatīvformai kā izteicējam.

Taču tas apstāklis, ka uzruna pamudinājumteikumos (ar verba imperatīvformu kā izteicēju), būdama teikumpriekšmets, nezaudē savas īpatnējās funkcijas, kādas tai ir kā uzrunai, spiež TL-u analīzi šai gadījumā neatraut no uzrunas vispārīgo sintaktisko funkciju apskata. Bet tas prasa pievērsties uzrunai arī stāstījuma un jautājuma teikumos, kuros tā TL-a funkcijas iegūst tikai īpašos nosacījumos, sevišķi saistījumā ar izsaukmes vārdiem. Tādā kārtā veidojas

atsevišķs sintakses jautājumu komplekss, kam savukārt sakars ar tādām konstrukcijām teikumā kā iespraudumiem (iespraustiem vārdiem un teicieniem) u. tml. sintaktiskiem veidojumiem, ko tradicionālā gramatika neatzīst par TL-iem. Tāpēc uzrunas TL-a funkciju apskatam jāvelti speciāls pētījums.

d) Kondominācija vēlējuma izteiksmē

Latviešu valodā verbu vēlējuma izteiksmei darāmajā kārtā ir divi formas: 1) sintētiskā, kas beidzas ar sufiksu *-tu* (*darītu*), *-tos* (*izdarītos*) un kā trešās personas forma⁴⁰⁷ ir vienlīdzīga ar supīna formu, un 2) analītiskā, ko darina, palīgverba *būt* sintētiskajai vēlējuma izteiksmes formai *būtu* pievienojot attiecīgā verba pagātnes lokāmo divdabi ar *-is* resp. *-ies* (*būtu darijis*). Ciešamās kārtas formas tikai analītiskas, piemēram, *tiktu dariis*, *būtu dariis*.⁴⁰⁸

Tautasdziesmu valodas faktu materiāls rāda, ka vēlējuma izteiksmē jeb kondicionālī verbiem (V^k) un līdz ar to attiecīgām sintaktiskām konstrukcijām izšķiramas trīs nozīmes: 1) optatīvs jeb istā vēlējumies nozīme, ko parasti palīdz izteikt partikula *kaut* un partikulas nozīmē lietotais adverbs *kad* > *ka*; 2) potenciālis jeb iespējas nozīme un 3) kondicionālis jeb nosacījuma nozīme. Attiecīgas verba formas kondominē ar nomena vai pronomena nominatīvu: $N^n V^k / P^n V^k$.

Samērā reti lietotas konstrukcijas ar optatīva nozīmi:

Kaut zinātu man' māmiņa, Ko man dara sveša māte: 3944,6
Kad man būtu ligaviņa Kā māsiņa zeltenīte,
Kas tecētu naktsvidū Iz avota ūdentiņa. 3497

Elidējot eksistenciālā verba *būt* vēlējuma izteiksmes sintētisko formu *būtu*, kā piemērā —

Ka man tāda ligaviņa, Kā māsiņa dzeltanīte! 3498, —

teikums nosacīti pieskaitāms tādiem, kurā verbāla kondominācija. Uz verbālā izteicēja elipsi norāda partikula *ka* (<*kad*). Bet, tā kā šī partikula kontekstā neapšaubāmi norāda uz verba formas *būtu* neklātieni, tad minētā partikula uzlūkojama par attiecīga verbāla izteicēja ekvivalentu. Šādos piemēros vērojama pāreja no divkopu teikuma uz vienkopas teikumu, kā arī pāreja no verbāla izteicēja uz neverbālu.

Analītiskajā vēlējuma izteiksmes formā palīgverba forma *būtu* parasti elidēta:

⁴⁰⁷ Citur sastopam vēl arī senākās vēlējuma izteiksmes konjugācijas formas daudzskaitļa pirmajai (*daritum*) un otrai personai (*daritut*). Sal.: LGr. — 738. §, 952. lpp.

⁴⁰⁸ Sal.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1953. — I daļa. — 219. lpp.

Kaut ieviņa vēl ziedējse, Vecābele zarojuse!
Kaut tā mana māmuliņa Otru mūžu dzīvojuse! 3190

Konstrukcijas ar vēlējuma izteiksmi potenciāla jeb iespējas nozīmē sastopamas daudz retāk par konstrukcijām, kurās vēlējuma izteiksmei optatīva un nosacījuma (kondicionāla) nozīme. Iespējas nozīme ir visvairāk dominējošā konstrukcijās ar *labāk... nekā*:

Labāk būtu bāleliņi Vienu vietu dzīvojuši,
Ne kā tēva tīrumiņus Šporītēm dalījuši. 3785

Iespējas nozīme nav radikāli nošķirama no pārējām vēlējuma izteiksmes nozīmēm, bet ir savdabīgi saistīta ar tām, jo iespējas nozīmē jaušam dažos gadījumos vēlējumos kā nokrāsu (kā iepriekšējā piemērā), citos gadījumos nosacījumu kā nokrāsu, kā sekojošā piemērā:

Es būt' gauži raudājuse, Aiz smiekliem nevarēju: 2296

Visproduktīvākais vēlējuma izteiksmes lietājums ir saliktos teikumos, kuros tā parasti sastopama nosacījuma nozīmē. Atšķirā no mūsdienu latviešu literārās valodas, kur vēlējuma izteiksme nosacījuma nozīmē lietājama hipotaksē ar saikli *ja* palīgteikumā, tautasdziesmās dominē paratakse konstrukcijās, kurās sastopama partikula *kaut* vai arī partikulas nozīmē lietāts adverbs *kad* > *ka*.

Ziedi, ziedi, lauka puķe, Mani ziedi nobālējši;
Kaut man būtu tēvs, māmiņa, Es staigātu jo ražena. 4635
Kad (jeb: Kaut) man būtu avitiņa Jel bitītes lielumā,
Es pūriņu pielocītu Ar kājiņu piemīdama. 7655

Šādās konstrukcijās katrs teikums ir relatīvi patstāvīgs. Šī patstāvība vēl lielāka konstrukcijās bez partikulām:

Nebūt' mana māmuliņa Tik maigai nomiruse,
Nebūt' manas villainītes Nepuškotas palikušas. 4609

Cits vēlējuma izteiksmes kondominācijas modelis veidojas ar nomena ģenitīvā (N^g) kā teikumpriekšmetu, kas kā vārdkopas komponents atkarīgs no kāda daudzuma nosaukuma — numerāļa vai adverbā:

Vairāk būtu, vairāk būtu, Kaut man sava māmuliņa,
Vairāk būtu cimdu, zeķu, Vairāk būtu vilnainiņu. 4952

e) Kondominācija atstāstījuma izteiksmē

Tautasdziesmu valodas stilam atstāstījuma izteiksmes⁴⁰⁹ (V^a) lietošana nav raksturīga. Piemēri ar V^a neatkarīgos teikumos nav

⁴⁰⁹ Ar svešvārdu atstāstāmo izteiksmi mēdz saukt par relatīvo modu. Sekojot prof. J. Endzelīna ieteikumam («Labāks būtu varbūt citur tai vietā lietotais apzīmējums «modus auditivus»») (Sk.: LGr. — 701. §, 902. lpp.), saucam to par *auditīvo* modu, attiecīgi apzīmējot šo verba formu ar — V^a.

konstatēti. Atsevišķos gadījumos V^a formas (ar *-ot*, *-šot*) sastopamas teikuma atkarīgajās daļās, tā sauktajos palīgteicienos šādā kondomināciju tipā — $N^nV^a // P^nV^a$:

Suvu pūru, taisu pūru, Teku zelta siliņā;

Es izdzirdu to vārdu, Tauta vairi negaidot. 7858,1

(Sal.: Nu atnāca tāda ziņa, Tautas vaira negaidīja. 7858)

Citas meitas aizpēlušas, Ka es aust nemākot. 9438

f) Kondominācija ar infinitīvu

Aplūkotie verbālās kondominācijas tipi balstījās uz to attieksmju skaidrojuma, kādas pastāv starp finīto verbu (kā izteicēju) un pronomeni vai tā ekvivalentu — nomeni (kā teikumpriekšmetu) pie finītā verba trešās personas.

Beidzot jāmin arī tāda predikatīvā attieksme, kas veidojas starp finīto verbu (V^{f3}) kā izteicēju un infinitīvu (V^i) kā teikumpriekšmetu jeb verbālā kondominācija — $V^{f3}V^i$. Tā var veidoties uz analogijas pamata, kāda ir infinitīvam ar nomeni. Ja vēsturiski infinitīvs ir bijis atkarīga locījuma forma un līdz ar to ar atkarīga locījuma nozīmi, tad mūsdienu valodā tam var būt ne tikai atkarīgā locījuma nozīme (piemēram, datīva nozīme tādā konstrukcijā kā «laiks strādāt» = *laiks strādāšanai*, kur infinitīvs izsaka nolūku), bet arī neatkarīga locījuma nozīme. Pēc tādas izpratnes par infinitīvu sinonīmiem varam uzlūkot verbālnomenus ar *-šana* (nominatīvā). J. Endzelīns atzīmē: «Šo nōmenu ciešo sakaru ar verbu rāda arī tas, ka tiem ir arī refleksīvas formas (skat. 258. §) un ka tie tāpat kā verbi var būt tuvāk apzīmēti arī ar kādas prepozīcijas un locījuma savienojumu, skat. 820. §, 4.» (LGr., 143. §, 296.—297. lpp.)

Līdz ar to saprotams, ka infinitīviem kā nomeni ekvivalentiem var teikumā būt arī atbilstošas sintaktiskas funkcijas. Un tiešām, infinitīvus nominālā nozīmē arī sastopam kā teikumpriekšmetus pie finīto verbu trešās personas formām kā izteicējiem:

Man patika ar māmiņu Istabā klausīties. 663,1

Patik manīm ar tevim Draugā durvis virināt. 10576 u. c.

Nosacīti pie verbālās kondominācijas ar infinitīvu minams arī modelis, kurā infinitīvs kā teikumpriekšmets kondominē ar nomeni kā izteicēju — V^iN^n , piemēram:

Apķerties, mutes doti, Tā pirmā mīlestība. 11991

Šādā sakarā, raugoties uz infinitīvu kā nomena ekvivalentu, varētu runāt arī par nominālu kondomināciju. Taču no mūsdienu valodas attīstības stāvokļa raugoties, infinitīvs ir verbāla forma. Bet, tā kā par verbālu kondomināciju saucam kondomināciju, kurā izteicējs ir verba forma, tad šis modelis, kurā verba forma ir teikumpriekšmets, pieskaitāms verbālajai kondominācijai tikai nosacīti.

Kā īpatnējs kondominācijas modelis minama konstrukcija ar nominatīvu vai vokatīvu (uzrunu) kā teikumpriekšmetu blakus infinitīvam kā izteicējam — N^vVⁱ. Šādā sakarā nomena formas parasti nosauc darbības darītājus, kam tiek pavēlēts veikt infinitīvā izteikto darbību:

Jānīt, krusttēv, dālderu mēstil 1748

Taču atsevišķos gadījumos tādas konstrukcijas var būt radušās sakarā ar kāda finīta verba formas (izteicēja) elipsi:

Eijā, upā, mazais bērns! Kas tev' rītā pašūpos?

Puiši (el.: ies) kult, meitas malt, Vecais tēvs uz krāsnes gul.
2107,1

*

Nobeigumā jāsecina, ka divkopu teikuma gramatiskais centrs jeb teikuma kodols, kurā viena kondominante, proti, — izteicējs, ir verbāla, iegūst dažādu noformējumu atkarā no verba modalitātes jeb izteiksmes, no personas un vārda leksiski semantiskās nozīmes. Tā ar īstenības, vēlējuma un atstāstījuma izteiksmes formām kondominē nomena un pronomenu nominatīvi. Pie tam ar indikatīva pirmās un otras personas formām kondominē tikai attiecīgie pronomenu nominatīvi, bet ne nomeni. Tiem iespējams šais gadījumos iekļūt kondominācijā tikai uz pronominālās ekvivalences pamata kā pronomenu nominālajiem ekvivalentiem. Ar vajadzības izteiksmes formām un indikatīva vienpersonas vārdiem, izņemot dabas parādību nosaukumus (*aust, tumst, list, snieg, zibeņo* u. c.), kondominē ne tikai nomena un pronomenu nominatīvi, bet arī datīvi, veidojot saliktu kondomināciju. Ar pavēles izteiksmes formām kondominē tikai nomena vokatīvi vai nominatīvi kā uzrunas, bet ne pronomeni. Tie kondominācijā iesaistās tikai kā attiecīgo nomena ekvivalenti. Izteiksmju sakarā minamas arī infinitīva formas, ar kurām kondominē gan nomeni, gan verbu finītās formas, gan adverbji.

Verba leksiski semantiskā nozīme kondominācijā svarīga vienpersonas verbu gadījumā. Tāpat verba *būt* leksiski semantiskā nozīme jāņem vērā, nosakot šā verba formas kondominācijā attiecīgi kā palīgverba vai kā eksistenciāla verba nozīmes paudējas, vai arī kā piederības nozīmes paudējas, kurā savdabīgi savijas eksistenciālā nozīme (kā nosacīta eksistenciāla nozīme) un palīgverba nozīme (kā potenciāla saitiņas funkcijas paudēja).

2) NOMINĀLĀ KONDOMINĀCIJA

Jautājums par nominālo (un adverbālo) predikatīvo attieksmju tipiem saistās ar jautājumu par verbālo predikatīvo attieksmju tipiem. Attiecīgā problemātika ietver tā saucamo teikuma virslocekļu jeb teikumpriekšmeta (T) un izteicēja (I) attieksmju tipoloģiju. Tās

noskaidrošana nepieciešama, lai tālāk varētu risināt teikuma palīglocekļu jautājumu un līdz ar to atklāt visu teikumlocekļu (TL) sistēmu.

Nominālā kondominācija kā divkopu teikuma struktūras elements — kā teikuma gramatiskais kodols resp. centrs — izpaužas nomena vai pronomena kā kodola komponentu īpatnējā savstarpīgā saistījumā ar palīgverbu (*būt, tikt, tapt, kļūt* un tā sinonīma *palikt*) kā saitiņas palīdzību vai bez tās.

Nominālā kondominācija atkarā no tā, ar kādas vārdšķiras vārdiem izteikti komponenti, iegūst zināmu specifiku, pēc kuras šo kondomināciju var dalīt divi galvenajās daļās: 1) adjektīviskā kondominācijā un 2) substantīviskā kondominācijā.

Adjektīviskā kondominācijā izteicējs kā komponents ir adjektīvs vai adjektīva nozīmē lietots numerālis, pronomens vai particips.

Substantīviskā kondominācijā izteicējs kā komponents ir substantīvs vai substantīva nozīmē lietots nomens (resp. adjektīvs, numerālis, substantivēts particips) vai pronomens.

Šo kondomināciju robežās izšķirami vairāki paveidi.

a) Adjektīviskā kondominācija

Adjektīviskajā kondominācijā kā svarīgākā problēma izvirzās adjektīva un adjektīva ekvivalenta nozīmē lietotās vārdšķiras vārda predikatīvās un atributīvās funkcijas attiecsmē.

Kā zināms, abās šajās funkcijās adjektīvs vai tā ekvivalents izsaka kāda īstenības objekta pazīmi, kurš (t. i., objekts), teikumā nosaukts, funkcionē kā substantīvs vai tā ekvivalents. Runājot par pazīmi, krievu sintaksists A. Meļņičuks atzīmē:

«Raksturīgākā īpatnība predikatīvajām attiecsmēm, kas ir divkopu teikuma sintaktiskais pamats, ir tā, ka šīm attiecsmēm ir noteikts sakars ar atributīvajām attiecsmēm. Konsekventu predikatīvā un atributīvā tipa sintaktisko attiecsmju paralēlismu nosaka tas, ka abi šo sintaktisko attiecsmju tipi ir tikai divi dažādi paņēmieni, kādos apziņā un valodā atspoguļojas atbilstošās viena un tā paša rakstura īstenības parādību objektīvās attiecsmes. Abu aplūkojamo sintaktisko attiecsmju tipu saturs vienmēr ir kaut kāda (konkrēti vai abstrakti uztverama) priekšmeta vai parādības atspoguļojums sakarā ar tā (tās) vienas vai vairāku vienveidīgu pazīmju atspoguļojumu, kuras (pazīmes) ir būtiski nozīmīgas dotajā momentā runas vispārīgajā norisē.»⁴¹⁰

⁴¹⁰ Мельничук А. С. Понятие предложения в советском языкознании: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Киев, 1952. — С. 112—113.

Ja nu pazīmi izsaka ir apzīmētājs kā atributīvās attieksmes komponents pret apzīmējamo vārdu kā otru komponentu (piem., *mīļa māte*), ir izteicējs kā predikatīvās attieksmes komponents pret teikumpriekšmetu kā otru komponentu (piem., *māte mīļa*), tad jāmeklē kritēriji tāda apzīmētāja un izteicēja norobežošanai, kuri izteikti ar adjektīvu vai tā ekvivalentu.

Tradicionālā praktiskā gramatika kā tādu kritēriju izvirzījusi vārdu kārtu teikumā. Apzīmētājs mēdzot būt prepozitīvs attieksmē pret apzīmējamo vārdu, bet izteicējs postpozitīvs attieksmē pret teikumpriekšmetu.

Prepozitīvs apzīmētāja stāvoklis teikumā indoeiropiešu valodās tiek atzīts par primārāku nekā postpozitīvs. Tā uz to norāda K. Milenbahs:

«Tā tad dalāmais ģenitīvs apstiprina, ka indoeiropiešu pirmatnēja vārdu kārta latviešu valodā diezgan stingri ievērota, proti: apzīmētājs stāv pirms apzīmējamā vārda.»⁴¹¹

Taču turpat K. Milenbahs spiests atzīmēt: «Ne visas indoeiropiešu tautas šo pirmatnējo vārdu kārtu tā saglabājušas, kā senindiešu jeb sanskrita, grieķu, leišu un latviešu valodas. Valodas salīdzinot, mums jau par indoeiropiešu kopdzīves laiku jānāk pie tāda gala sprieduma, kādu Delbrücks (Syntactische Forsch. IV, 150, 152) izsaka, ka jau indoeiropiešu kopdzīves laika bez parastās vārdu kārtas, pēc kuras apzīmētājs nostājas pirms apzīmējamā vārda, domājama brīžam izlietojamā vārdu kārta, pēc kuras dažreiz jau indoeiropiešu kopdzīves laikā apzīmētājs varēja stāvēt aiz apzīmējamā vārda.

Tāpat spriež par indoeiropiešu vārdu kārtu jau Benfejs (Geschichte der Sprachwissenschaft 86), Jollijs (Jolly) (die Geschichte der Wortstellung in den indogerm. Sprachen), Vegeners (Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens 91). Dažās indoeiropiešu valodās šī brīžam izlietojamā vārdu kārta attīstījusies par parasto, dažās atkal izcēlusies laika straumē diezgan grūti saprotama nevienādība vārdu kārtas ziņā, salīdzinot ģenitīvu ar īpašības vārdu.»⁴¹²

Runājot par latviešu klasiskajām tautasdziesmām, K. Milenbahs dod vienu no regulām, pēc kurām nošķirams prepozitīvs adjektīvs vai tā ekvivalents kā izteicējs no apzīmētāja:

«Bielensteins (Elem. d. lett. Spr. § 345) nepareizi saka, ka īpašības vārds un divdabis kā izteicējs vienmēr nostājoties aiz teikuma priekšmeta. Teikumos, kuros teikuma priekšmetam piebiedrojas

⁴¹¹ Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898, 46. lpp.

⁴¹² Turpat. — 42.—43. lpp.

(pronomeni, substantīva ģenitīvi vai citi adjektīvi kā, — iestarpinājis A. O.) apzīmētāji, īpašības vārds, lai gan priekš teikuma priekšmeta stāvēdams, parādas gaiši un skaidri izteicēja dabā: Gan bagāti⁴¹³ tie brāļi, pavārgusi tā māsiņa (Bl. t. dz. 2501). Gana silta šī dieniņa, gana mīla sveša māte (Bl. t. dz. 2507). Reta, reta tā sētiņa (2528). Zināms manim tas celiņš, zināms vārtu vērejiņš, zināms vārtu vērejiņš, zināms gultu taisītājs (2539). Sīva, bārga mūs' māsiņa (2657). Melli, melli tie mežiņi, sveši, sveši tie ļautiņi (3239). Zarots manis vainadziņš (3317).»⁴¹⁴

Sai pareizajā regulā nepieciešams tomēr kāds būtisks papildinājums, jo K. Milēnbahs nepasaka, kā pēc attiecīgajā pozīcijā «īpašības vārds, lai gan priekš teikuma priekšmeta stāvēdams, parādās gaiši un skaidri izteicēja dabā», nepasaka, kā pēc vieni no priekšā stāvošiem vārdiem tomēr uzskatāmi par apzīmētājiem, bet citi ne. Viņš arī nepasaka to, kuri no priekšā stāvošajiem vārdiem uzskatāmi par apzīmētājiem, kuri par izteicējiem. Noteicēja lomā tie ir finitajam verbam resp. tā trūkumam. Ja K. Milēnbaha minētajos piemēros būtu sastopama finitā verba forma, kas kondominētu ar attiecīgajiem nomenu nominatīviem, tad neapšaubāmi tai būtu izteicēja funkcija teikumā. Tieši finitā verba kā izteicēja trūkums ir tas faktors teikumā, kas mūsu domai liek kādu no teikuma nominālajiem (vai adverbiālajiem) elementiem saistīt kondominācijā ar otru kādu elementu atbilstoši tai domu gaitai, kas teikumā meklē, ja ne loģisko subjektu, tad to nezināmo⁴¹⁵, kas pateikts par kaut ko zināmu, vai to jauno, kas pateikts par kādu zināmu tēmu⁴¹⁶.

Lai sniegtu K. Milēnbaha izvirzītās regulas precizējumu, nepieciešams vispirms atzīmēt, ka adjektīviskā kondominācija, kā prepozitīvā, tā postpozitīvā, var būt divējāda — vai nu ar saitiņas jeb kopulas klātieni, vai trūkumu. Pie tam saitiņas pozīcija tautasdziesmu valodā visai brīva. Ja nesaistītā mūsdienu literārajā valodā tā atrodas starp T-u un I-u, tad pantmēra prasību dēļ tautasdziesmu teikumos tā var atrasties gan kondominantu priekšā, gan aiztām.

Piemēri ar postpozitīvu adjektīvisku kondomināciju, kurā saitiņa atrodas «normālā» pozīcijā starp kondominantēm:

⁴¹³ Dotajā tekstā šo un pārējos prepozitīvos izteicējus retinājis ne K. Milēnbahs, bet šā darba autors.

⁴¹⁴ Turpat. — 47. lpp.

⁴¹⁵ Sal.: Мельничук А. С. Понятие предложения в советском языкознании: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Киев, 1952. — С. 124.

⁴¹⁶ Boost Karl. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Der Satz als Spannungsfeld. — Berlin: Akademie Verlag, 1956. — S. 31.—32.

Tais', brālīti, egles durvis, Tās ir vieglas virināt;
Nem, brālīti, bārenīti, Tā ir viegla maldināt. 4174,3
Es bij sīka, es bij maza, Vēl gulēju šūpulī, I 1943,1
Saulīt', sārta uzlēkdama, Paliek bāla, tecēdama;
Meitiņ', sārta uzaugdama, Paliek bāla, dzīvodama. 5465

Piemēri ar postpozitīvu adjektīvisku kondomināciju, kurā saitiņa atrodas kondominantu priekšā:

Meitas, meitas, pirkat puīšu, Nu ir **puīši** papirkami: 988,8
Lai ir mana viegla **balss** Tālu vēja aiznesama,
Tālu vēja aiznesama, Tautietim saņemama. 378,1

Piemēri ar postpozitīvu adjektīvisku kondomināciju, kurā saitiņa atrodas aiz kondominantēm:

Ak, tu ciema dzeltainīte, Cik tu man mīla bijī! 11034
Kaut **Laimiņa** tāda būtu, Kā tā mana māmuliņa, 1205
Vārna akla palikusi No tā liela baltumiņa. 7545

Piemēri ar prepozitīvu adjektīvisku kondomināciju, kurā saitiņa atrodas «normālā» pozīcijā starp kondominantēm:

Zaļa priede, zaļa egle, Caune grauza virsaunīti;
Dzīvs ir **tēvs, māmuliņa**, Draugs bērniņu maldināja. 4210
Iss man bija garš **celiņš** Ar to labu kumeliņu,
Silt' man bija auksta **diena** Ar to mātes villainīti. 3354

Piemēri ar prepozitīvu adjektīvisku kondomināciju, kurā saitiņa atrodas kondominantu priekšā:

Nāc, tētiņ, palūko, Vaj ir vieglis **šūpolīts**;
Ja ir vieglis **šūpolīts**, Ieliec zelta gabaliņu. 1746,1
Dot rociņu vaj nedot? Nav īstens tēva **dēls**. 15392
Sorīt bija liela **salna**, Es basām kājiņām, 4634
Kaut man būtu māmuliņa Vēl ilgāki dzīvojuse,
Būt' kuplākas **villainītes**, Būt' baltāki **paladziņi**. 4570

Prepozitīvā adjektīviskā kondominācijā saitiņu aiz kondominantēm nelietā.

Konteksta sakarā, saistot vairākus teikumus, var izlietāt dažādus saitiņu izvietošanas paņēmienus, kā arī lietāt adjektīvisko kondomināciju gan ar, gan bez saitiņas palīdzības, piem.:

Labi bija mūs' **kundziņi**. Vēl jo labs **vagariņš**, 629,1

Vispār tautasdziesmu valodā daudz biežāk sastopama adjektīviska kondominācija bez saitiņas nekā ar saitiņām.

Bezsaitiņas adjektīviskā kondominācija, trūkstot teikumā verba finitajai formai, nesagādā īpašu analīzes grūtību, ja adjektīvs vai tā ekvivalents ir postpozitīvs. Ja neverbālā teikumā ir tikai divi vārdi nominatīvā, adjektīvs ir izteicējs:

Es bagāta, es bagāta Par citām meitiņām: 7603
Nu es jauna, nu lustīga, Nu bēdīgi nedzīvoju, 66,7

Man sirsniņa pilna bēdu, Pilnas acis asariņu. 128
Balss man skaņa, balss man skaņa, Tālu gāja skanēdama, 375,4
Ena laba, ēna laba, Kas ēnāi maizi dos?
Māte laba, māte laba, Kas mūžam māti dos? 3167

Piemēri ar pronomenu (adjektīva funkcijā) kā izteicēju:

Meita mana, meita mana, Kad gulēja šūpuli;
Kad tautām roku sniedza, Nava vairs mana meita. 1983
Bērni mani, bērni mani, Es bērniem māmuliņa;
Suņi mani, suņi mani, Es suņiem saiminice. 3038

Piemēri ar participu (adjektīva funkcijā) kā izteicēju:

Ne visām dziesmiņām Jau zināma otra puse;
Ne visiem ļautiņiem Visas vainas izzināmas. 932 v.
Vaile, manu skaņu balsu,⁴¹⁷ Tāla vēja aiznesamu,⁴¹⁷
Tāla vēja aiznesamu, Nelietim sajemamul 378

Participi ar *-āms*, *-ams* teikumā var kondominēt ne tikai nominālā, bet arī verbālā sakarā, veidodami sinkrētisku nomināli verbālu kondomināciju. Tas vērojams gadījumos, kuros particips ar *-āms*, *-ams* nozīmes ziņā sinonīms ar attiecīgā verba vajadzības izteiksmes formu un pie kura tad nostājas darītājs datīvā kā netiešais teikumpriekšmets:

Sila zeme man arama, Kalponīte precējama; 5220
Kamdēļ mani bīdināji, Kad tev cita cerējama? 6276

Jāpiezīmē, ka sastopama arī salikta adjektīviska kondominācija ar tiešo un netiešo T-u:

Man veselās kājas, rokas, Tēva, mātes vien nebij. 4632
Ai, Dieviņ, ai, Dieviņ, Man pēdēja vasariņa! 15364
Tev, puisīt, tukša galva, Caura tava cepurīte; 15239,1

Grūtības, kā teikts, adjektīviskās kondominācijas analizē rodas, ja adjektīvs vai tā ekvivalents kā bezsaitiņas izteicējs prepozitīvs atlieksmē pret kādu substantīvu (vai tā ekvivalentu) kā T-u. Sai sakarā izšķirami divi bezsaitiņas prepozitīvas adjektīviskas kondominācijas modeļi.

Pirmkārt, kā elementārākais prepozitīvas adjektīviskas kondominācijas modelis tautasdziesmās atzīmējams tas, kurā teikums veidojas no viena (resp. arī divkārstota) prepozitīva adjektīva un nomena. Tautasdziesmu valodā konteksts liecina, ka šādā struktūrā adjektīvs ietver izsacījuma to elementu, kas sniedz jauno, «nezināmo» atlieksmē pret nomena kā tēmu, kas ietver «zināmo». Tā-

⁴¹⁷ Izsaukšanas akuzatīvs funkcionē kā neatkarīgs locījums līdzīgi nominatīvam un vokatīvam. Ar izsaukšanas akuzatīvu kā teikumpriekšmetu, kā redzams dotajā piemērā, var kondominēt postpozitīvs particips akuzatīvā kā izteicējs.

pēc tad arī šo adjektīvu atzīstam par izteicēju.⁴¹⁸ Piemēri ar prepozitīvu adjektīvu:

Dīzens puisis, daiļa rota, Iznesīga valodiņa.
Ko tu saki, brālelīņi, Es tam gribu roku dot? 15397
Plata upe, šaura laipa, Nedrīkstēju pāri iet, 15444

Piemēri ar prepozitīvu adjektīva ekvivalentu — pronomenu vai participu — kā izteicēju:

Visi komi, visi komi, — Kur tā pate nesējiņa? 1431
Mana vaina, mana vaina, Rītiņā, vakarā.
Lai palika mana vaina, Kad nemāku atbildēt. 4819,1
Citas meitas nedziedāja, Kam zināmi arājiņi; 528

Prepozitīvs adjektīvs uzlūkojams par I-u arī tādā gadījumā, ja tas attieksmē pret T-u izsaka kaut ko jaunu līdzīgi otram postpozitīvajam I-am adjektīvam (piem., *M a z a, m a z a m a n g a l v i ņ a, P i l n a* gudru padomiņu: 15169) vai I-am divdabim ar *-āms, -ams* (piem., *S v e š s t a u t i e t i s* nezīnāms, Roku devu raudādama. 15447; Nu pēdēja, nu pēdēja, Nu pēdēja *v a s a r i ņ a* Sai mājā dzīvojamā, Vainaciņu *v a l k ā j a m a*. 6025).

Ja loģikā subjekts un predikāts ir apvēršami, maināmi nozīmē atkarā no zināma akcenta un citiem apstākļiem, tad sintaksē nepieciešams balstīties uz sintaktiski morfoloģiskas stabilas bāzes, kāda šai gadījumā ir adjektīva (vai tā ekvivalenta) stabila attieksme ar substantīvu (vai tā ekvivalentu) kā kondominantu attieksme neverbālā konstrukcijā. Ka vārdkopās substantīvs ir neatkarīgs un adjektīvs no tā atkarīgs elements, tas nedrīkst traucēt teikumā aprādītajā pozīcijā un nozīmē starp šiem elementiem saskatīt predikatīvās attieksmes.

Otrkārt, jāatzīmē prepozitīvas adjektīviskas kondominācijas modelis, kas iekļauts neverbālā konstrukcijā, kurā aiz adjektīva vai tā ekvivalenta kā izteicēja vai nu seko apzīmētājs, vai arī izteicējs pats seko kādam apzīmētajam. Tie ir gadījumi, kuros uz vienu nomena teikumā prepozitīvi attiecas vismaz divi citi ar nomena saskaņoti deklinējami vārdi, no kuriem viens parasti funkcionē par izteicēju, otrs par apzīmētāju.

Te nu nonākam pie iepriekš izvirzītā jautājuma: kuri no vārdiem, kas prepozitīvā pozīcijā teikumā attiecas uz kādu nomena, uzskatāmi par apzīmētajiem, kuri par izteicējiem un kāpēc tie tā analizējami?

Lietderīgi uz izvirzīto jautājumu atbildēt, aplūkojot uz nomena attiecīgos prepozitīvos vārdus pa vārdšķirām, sākot ar pronomeniem. Tas tāpēc, ka personas un norādāmiem prono-

⁴¹⁸ K. Milenbahs šīs konstrukcijas skaidro analogi. Sk.: Mühlenbachs K. Teikums, R., 1898. — 47. lpp.

meniem zināmās pozīcijās ir tādas sintaktiskas funkcijas, kādu nav nevienas citas vārdšķiras vārdiem un kuras nav tieši pielīdzināmas nevienai tradicionālā TL-a funkcijai, lai gan vistuvākas ir kādai no nominālām kondominantēm vai apzīmētajam, vai pielikumam. Aplūkojamā sintaktiskā parādība šai darbā nosaukta par ekvivalences funkciju. To raksturo tas, ka teikumā noteiktās pozīcijās personas un norādāmie pronomeni uztverami kā nomeni pronomiņālie ekvivalenti, bet attiecīgie nomeni kā pronomeni nominālie ekvivalenti, un abi šie ekvivalenti teikumā veic kopīgu sintaktisku funkciju.

Lai raksturotu pronomiņālo ekvivalenci, kā kvalificējam aprakstāmo ekvivalences funkciju, vispirms jānošķir gadījumi, kuros pronomens ar nomeni neapšaubāmi stājas predikatīvās attiecībās. Tie ir gadījumi, kuros kāds no pronomeniem un kāds nomenis ir vienīgi attiecīgā teikuma nominālie komponenti (pie tam par komponentiem šai gadījumā nav uzlūkota uzruna):

Es gājējs, man jāiet, Es nevaru lielities; 3736,3
Šī bārene, tā bārene, Es patiesi bārenīte:
Ne man tēva, ne māmiņas, Ne īstā bāleliņa. 4229

Tiklīdz kādā teikumā blakus pronomenam, kas saskaņots ar kādu nomeni, ir vēl kāds cits vārds, kas saskaņojas ar to pašu nomeni, izvirzās iepriekš minētās sintaktisko funkciju analīzes problēmas, kā to rāda, piemēram, teikumi kursīvā:

Jauna, jauna es meitiņa, Man sudraba vainacins. 15593
Es meitiņa kā liepiņa, Kā Vāczemes magonīte. 15594

Pirmajā teikumā adjektīvu *jauna* varētu analizēt kā apzīmētāju attiecsmē pret substantīvu *meitiņa* (jo pronomeniem nav iespējams apzīmētājs citādi kā vienīgi, adjektīvam atrodoties pievilkuma attiecsmē ar verbu: *Es augu jauna*). Substantīvu *meitiņa* tādā gadījumā varētu analizēt vai nu kā pronomena *es* pielikumu, vai arī kā substantīvisku I-u. Ja sekotu šai pēdējai iespējai, tad arī otrā teikumā pronomens *es* būtu T, substantīvs *meitiņa* I un teikums vēl būtu paplašināts ar salīdzinātājiem. Ja turpretim substantīvu *meitiņa* uzlūkotu par pronomena *es* pielikumu, tad uz salīdzinātāju varētu raudzīties vai nu kā uz I-u, vai arī, neatzīstot to par I-u, visu teikumu uztvert kā īpatnēju vienkopas teikumu.

Lai no aprakstītajām un citām tamlīdzīgām svārstībām un neskaidrībām vārdu sintaktisko funkciju analīzē izvairītos, radās nepieciešamība izvirzīt pronomiņālās ekvivalences jēdzienu.

Par pronomiņālo ekvivalenci saucam tādu sintaktisku parādību, kurā personas vai norādāmais pronomens kādā teikumā, attiekdamiem reizē ar kādu vienu nomeni (parasti adjektīvu, retāk

piederības pronomenu kā adjektīva ekvivalentu, arī numerāli) uz kādu citu nomenu, var šo citu nomenu aizstāt (jo, pēc dotā konteksta, pronomens ir attiecīgā nomena ekvivalents resp. attiecīgais nomens ir zināmā pronomena ekvivalents). Pronominālās ekvivalences vārdpārim ir kopīga sintaktiskā funkcija pret to nomenu (resp. piederības pronomenu) teikumā, ar kuru pronomens nav ekvivalents. Augstāk minētajos piemēros pronominālās ekvivalences vārdpāris ir *es meitiņa*. Tādā gadījumā otrs ar doto vārdpāri saskaņotais nomens minētajos piemēros ir izteicējs:

Jauna, jauna *es meitiņa*, Man sudraba vainacins. 15593
Es meitiņa kā liepiņa, Kā Vāczemes magonīte. 15594

Sādu nominālās kondominācijas paveidu saucam par pronominālās ekvivalences kondomināciju. Pirmais piemērs pārstāv adjektīvisku pronominālās ekvivalences kondomināciju, t. i., ar adjektīvu (iespējams arī ar tā ekvivalentu) kā I-u un pronominālās ekvivalences vārdpāri kā T-u. Otrs piemērs pārstāv substantīvisku pronominālās ekvivalences kondomināciju, t. i., ar substantīvu (arī ar tā ekvivalentu) kā I-u un pronominālās ekvivalences vārdpāri kā T-u.

Pronominālās ekvivalences T nav uzlūkojams par saliktu, bet gan par tādu TL, kura viens komponents veic sinkrētiskas TL-a funkcijas, t. i., bez minētās T-a funkcijas veic arī kāda cita TL-a funkciju. Substantīvam (vai tā ekvivalentam) pie personas pronomena pronominālās ekvivalences vārdpāri ir pielikuma funkcija, bet norādāmajam pronomenam parasti apzīmētāja funkcija.

Pronominālās ekvivalences gadījumos personas pronomens parasti ir prepozitīvs:

Tēvu tēvu laipas mestas, *Mēs bērniņi* laipotāji. 3374₄
 Brāļi mani lieli vīri, *Es māsiņa* sīkulīte, I 3644,4 v

Norādāmais pronomens ir gan prepozitīvs, gan postpozitīvs:

Nāc, Dievini, mīla Māra Sērdieniša godinos;
Tie dižaji *bajāriņi*, *Tie* bij lepni tie nenāca. 5041
 Lai bagāta, kas bagāta, *Priede, egle, tā bagāta*. 2814; 2821

Kā redzams, pronominālā ekvivalence var attiekties ne tikai uz vienu substantīvu, bet vairākiem. Sādā gadījumā substantīvi pronominālajā ekvivalencē, protams, nav viens TL, bet ir vienveidīgi viena tipa TL-i:

Lika liepa, liks ozolis, *Tie* bij labi šūpoties;
 Vecs tēviņš, māmuļīte, *Tie* bij labi padomnieki. 3362

Ar pronominālo ekvivalenci sastopamies arī verbālos teikumos:

Iesim abas *mēs māsiņas* Liepienā šūpoties; 9588 (sk. 258. lpp.).

Operējot ar pronominālās ekvivalences jēdzienu vārdu sintak-

tisko funkciju izpratnē neverbālā teikumā, iespējams novērst stāvokli, kas citādi radītu svārstības vai neskaidrības šādu teikumu gramatiskā kodola noteikšanā.

Ar šā jēdziena palīdzību varam motivēt, kāpēc tieši prepozitīvais adjektīvs (vai tā ekvivalents) un nevis prepozitīvais norādāmais pronomens K. Milenbaha minētajos piemēros uzlūkojams par I-u. Tālāk, ar kondominācijas jēdzienu varam motivēt, kāpēc šais piemēros vispār viens no abiem TL-iem, ko tradicionālā gramatika uzlūkotu par apzīmētājiem, analizējams par I-u. Tie ir gadījumi, kuros prepozitīvais norādāmais pronomens kā pronominālais ekvivalents veic jau apzīmētāja funkciju:

Gan bagāti tie brāļi, pavārgusi tā māsiņa. Bl. t. dz. 2501

Gana silta šī dieniņa, gana mīla sveša māte. Ib. 2507

Reta, reta tā sētiņa. Ib. 2528

Zināms manim tas celiņš. Ib. 2539

Melli, melli tie mežiņi. Sveši, sveši tie ļautiņi. Ib. 3239

Pārējos K. Milenbaha minētajos piemēros vairs nepietiek ar pronominālās ekvivalences jēdzienu, lai motivētu, kurš no diviem prepozitīviem apzīmētājiem (kā tos analizētu tradicionālā gramatika) pēc kondominācijas teorijas uzlūkojams par I-u. Te izvirzāmi citi kritēriji.

Viens no tādiem kritērijiem ir tas, ka prepozitīvais piederības pronomens blakus prepozitīvajam adjektīvam, kas abi attiecas uz vienu un to pašu substantīvu (vai tā ekvivalentu), analizējami pēc principa, ka piederības pronomeni kā zināmā atspoguļotāji attieksmē pret substantīvu ir apzīmētāji, bet adjektīvi kā jaunā, nezināmā paudēji ir I-i:

Sīva, bārga mūs' māsiņa, Bl. t. dz. 2657;

Zarots manis vainadziņš. Ib. 3317

Salīdzinot šo ar pronominālās ekvivalences kritēriju, varam abus apvienot un sacīt, ka neverbālos teikumos no prepozitīviem adjektīviem un pronomeni, kas attiecas uz vienu substantīvu (vai tā ekvivalentu) kā T-u, adjektīvs ir izteicējs, bet pronomens, kas atrodas starp abām kondominantēm, ir apzīmētājs vai kondominantes ekvivalents.

Adjektīva un pronomena vārdu kārtai attieksmē pret substantīvu ir būtiska nozīme, nosakot neverbālos teikumos adjektīvisko kondomināciju. Ja personas vai norādāmais pronomens šķirts no substantīva ar adjektīvu vai tā ekvivalentu resp. ar substantīva ģenitīvu, tad šādas konstrukcijas reprezentē pāreju no adjektīviskas uz substantīvisku kondomināciju. Tādā gadījumā personas un norādāmie pronomeni, atrazdamies teikuma sākumā, funkcionē kā T-i, bet substantīvi, uz kuriem tie attiecas, par I-iem. Substantīvi kā adjektīvu ekvivalenti šo substantivizteicēju priekšā funkcionē par apzīmētājiem:

Es slikta kūmina aiz liktu kūminu:

Pastalas kājā, misina sakts. 1628

Tu, māsiņ, muižas meita, Tu staigāji raudādama;
 Es, māsiņ, mājas meita, Es staigāju dziedādama. 1041
 Mēs, bērniņi, ligsmosim, Mēs vārpiņu lasītāji. 617

Ja substantīvizteicēja priekšā ir numerālis vai pronomens kā adjektīvu ekvivalents, tad, kā rāda konstatētie piemēri, kuros personas vai norādāmais pronomens funkcionē par T-u, šis konstrukcijas iespējams analizēt arī pēc pronominalās ekvivalences principa. Seko piemēri ar abējādas analīzes paraugiem:

Es, memmiņa, tavs bērniņis, Tik man leišu valodiņa. 4253
 Es, memmiņa, tavs bērniņis, Tik man leišu valodiņa. 4253
 Sitā pate piektā reize Kumeliņu seglojam. 5247
 Sitā pate⁴¹⁹ piektā reize Kumeliņu seglojam. 5247
 Māmulīte mani rāja, Ka es liela (tāda) dziedātāja.
 Tā, māmiņa, tava vaina: Dziedādama šupli kāri. 86
 Tā, māmiņa, tava vaina: Dziedādama šupli kāri. 86

Tālāk kā kritērijs, nosakot nominālu teikumu kondomināciju, jāizvirza tas, ka tie prepozitīvie adjektīvi (vai tā ekvivalenti numerāļi), kas, attiekdami uz kādu substantīvu (vai tā ekvivalentu), veido frazeologismu (kā saliktu nosaukumu), analizējami kā apzīmētāji, bet pārējie kā I-i. Te ilustrācijai der šāds K. Milenbaha minēts piemērs:

Gana silta šī dieniņa, gana mīļa sveša māte. Bl. t. dz. 2507

Analizētie piemēri rāda, ka adjektīviskā kondominācijā ar prepozitīvu I-u apzīmētājs nostājas starp kondominantēm. Šo vispārīgo regulu apstiprina daudzi citi piemēri, it sevišķi ar piederības pronomenu kā apzīmētāju:

Ves'las manas kājas, rokas, Tēva, mātes vien nevaid. 4632 v
 Nu vesela⁴²⁰ man' māsiņa, Mužam acis neredzēs. 13646,6
 — Nē, puisīti, es neiešu, Lepns tavs tēvs, māmiņa. 5256,5
 Vai, vai, sveši ļaudis, Kādas jūsu dzirnaviņas! 22479

Vispārīgo regulu apstiprina arī citi piemēri ar substantīvu kā apzīmētāju:

Mīlis, mīlis tautu dēlis, Tikko līdzī neaizgāju. 15747
 Knaša, knaša tautu meita Ar to strupu lindraciņu. 11873 v
 Man arāma celmu zeme, Sērdienīte lūkojama. 5220,2

⁴¹⁹ Noteiktais pronomens *pate* teikumā parasti saistās ar kādu citu nomen vai pronomenu kā tā izteiktās nozīmes pastiprinātājs. Tādā kārtā veidojas vienkāršs paplašināts TL.

⁴²⁰ Dotajā piemērā adjektīviskā kondominācijā uzruna ar sveicinājumu. Pēc tradicionālās teikumu izpratnes šeit nevarētu meklēt predikatīvas attieksmes. Taču tas, ka šai gadījumā konstrukcija, atskaitot intonāciju, pilnīgi atbilst stāstījuma teikumu teikumu konstrukcijai, kurā predikatīvās attieksmes neapšaubāmas, mums ļauj tās saskatīt arī šeit. Modalitātes maiņa teikuma struktūrā šai gadījumā nav mainījusi predikatīvās attieksmes.

Retas ir aplūkojamās konstrukcijas ar numerāli kā apzīmētāju starp prepozitīvo adjektīvisko I-u un T-u:

Ne visām dziesmiņām Jau zināma otra puse; 932 v

Beidzot jāatzīmē daži adjektīviskās kondominācijas pārejas gadījumi citās kondominācijās resp. saistījumi ar citām kondominācijām, kādi līdz šim netika minēti.

Konstatēts izolēts piemērs, kurā faktiski apvienotas kā adjektīviskā (sal.: salti **laiki** ir silti), tā substantīviskā kondominācija (salti **laiki** ir silti **laiki**):

Silti laiki salti laiki Ar māmiņas vilnānīt';
Isi ceļi gari ceļi Ar nasko kumeliņu. 3244; sal. arī
Gan zināma sveša māte, Nav padoma devējiņa. 3999

Adjektīviska kondominācija ar prepozitīvu adjektīvu kā I-u var apvienoties ar verbālu kondomināciju ar postpozitīvu verbu resp. participu kā I-u:

Zila, melna tautu **meita**, Ziemu dzima ziemelī;
Mans bāliņš sarkanbalts, Vasar' dzima saulītē. 21347

Pēdējie piemēri rāda, ka kondominācijas problēma resp. divkopa teikuma gramatiskā kodola problēma ietver sevī arī problēmu par teikuma robežām resp. par vienkārša teikuma attieksmi ar saliktu teikumu.

Jāpiezīmē, ka divi kondominācijas tipi var saistīties arī tādā kārtā, ka viena teikuma robežās paliek divi gramatiski centri. Proti, kontaminējoties divām kondominācijām, kāds no kondominācijas komponentiem ne katrreiz tiek elidēts. Piemēram:

Sajā **tautas** **pilla sēta**, / Man jāiet rādīties. 8097
Pilna Dieva **ustabiņa** / **Bārenišu** piegājuse, 5051

Sais konstrukcijās adjektīviskā kondominācija teorētiski gan atdalāma no verbālās, taču praktiski par vienu teikumu tiek uzlūkots abu kondomināciju apvienojums. Uz to norāda interpunkcija, kuras normas neprasa vienu kondomināciju atdalīt no otras. Tieši otrādi, komats (vai pat punkts) šo kondomināciju starpā būtu ne tikai neparasts, bet tiktu uzlūkots par kļūdu. Jājauc, — uz kāda pamata tas viss tā? Acīmredzot uz tāda pamata, ka adjektīviskā kondominācija («pilla sēta») zināmā nozīmē pakļaujas verbālajai, veidojot sintaktiski nedalāmu vienību, kas šai gadījumā varētu tikt uzlūkota par **seku apstākli**, kas attiecas uz visu verbālās kondominācijas izsacījumu.

Nominālās kondominācijas robežās, kurās šķiramas adjektīviskā un substantīviskā kondominācija, adjektīviskā stāv tuvāk verbālajai nekā substantīviskā. Tāpēc arī tūlīt pēc verbālās aplūkojama adjektīviskā kondominācija. Tuvums izpaužas tai apstākli, ka ir verbālo, ir

adjektīvisko kondomināciju apvieno kopīga predikatīvo attieksmju semantika. Šais abās attieksmēs izteicējs nosauc ar teikumpriekšmetu izteiktā objekta pazīmi, kas saistīta ar šā objekta eksistenciālu (pastāvēšanas) vai funkcionālu (darbības, attīstības izraisītu) izpausmi, nevērojot attieksmi pret pārējiem objektiem.

b) Substantīviskā kondominācija

Substantīvisko kondomināciju nav iespējams raksturot ar to pazīmi, kas apvieno un raksturo verbālo un adjektīvisko kondomināciju, ar to, ka šais abās kondominācijās izteicējs nosauc ar teikumpriekšmetu izteiktā īstenības objekta pazīmi, kas lielākā vai mazākā mērā saistīta ar šā objekta eksistenciālu (pastāvēšanas) vai funkcionālu (darbības, attīstības izraisītu) izpausmi, nevērojot attieksmi pret pārējiem īstenības objektiem.

Substantīvajā kondominācijā izpaužas galvenokārt T-a nosauktā objekta attieksme pret kādu citu īstenības objektu, ko teikumā nosauc I.

Substantīvajā kondominācijā kā svarīgākā problēma izvirzās substantīva (vai substantīva ekvivalenta) predikatīvās funkcijas attieksme ar tā saucamā pielikuma, papildinātāja un apstākļu funkcijām teikumā.

Substantīvajā kondominācijā vērojami divi kvalitatīvi visai atšķirīgi kondominācijas tipi: 1) kondominācija starp substantīviem (vai to ekvivalentiem) neatkarīgajos locījumos resp. nominatīvā un eventuāli arī vokatīvā vai izsaukšanas akuzatīvā un 2) kondominācija starp substantīviem (vai to ekvivalentiem), no kuriem viens ir atkarīgajā locījumā. Tās saucsim attiecīgi par substantīvisko kondomināciju ar neatkarīgajiem locījumiem un par substantīvisko kondomināciju ar atkarīgo locījumu.

Minētā problēma par predikatīvo un papildinātāja, kā arī apstākļu funkciju attieksmi saistīta ar substantīvisko kondomināciju ar atkarīgo locījumu. Problēma par predikatīvo un pielikuma funkciju attieksmi saistīta ar substantīvisko kondomināciju ar neatkarīgajiem locījumiem.

Abas šīs kondominācijas raksturojamas un aplūkojamas detalizēti.

Substantīviskā kondominācija ar neatkarīgajiem locījumiem

Ir bijuši arī mēģinājumi atklāt citu kondominācijas tipu (adjektīviskās un verbālās kondominācijas) dialektisko dabu,^{421/423} izejot tieši no tās pazīmes, ka «atsevišķais ir vispārīgais».

^{421/423} Sal.: Пустынникова М. А. К вопросу о диалектической сущности предложения // Русский язык в школе. — Учпедгиз, 1956. — № 5. — С. 6—11.

Nenoliedzot iespēju atklāt nesubstantīviskas kondominācijas tipus dialektikas pazīmi, kas formulēta kā «atsevišķais ir vispārīgais», domājam, ka lietderīgi nesubstantīvajos kondominācijas tipos atklāt kā dominējošās vispirms dialektikas citas pazīmes,⁴²⁴ kas spilgtāk izsaka šo kondominācijas specifiku. Mūsu izpratnē pieminētā dialektikas pazīme («atsevišķais ir vispārīgais») galvenokārt un vispirms raksturo tieši substantīvisko kondomināciju neatkarīgajos locījumos. Citiem vārdiem — tās raksturīgākā iezīme ir izpaust īstenības atsevišķu objektu sakarību, kas atspoguļojas cilvēku domāšanā kā sugas jēdziena pakļaušana ģints jēdzienam.

Viselementārākā substantīviskā kondominācija ir divu substantīvu tāda bezsaiņas attiecība, kas atbilst vispārīgā un atsevišķā attiecībai domāšanā. Piemēri:

Nem, bāliņ(i), bārenīti, Bārenīte liela rada:

Dieviņš tēvs, Laime māte, Dieva dēli bāleliņi. 5045

Ai, caunīte, vāverīte, Kas tev kāra šūpulīti?

— Priede, egle šūpulītis, Vēja māte šūpotāja. 2044 v

Kas tā tāda dziedātāja, Bērzu bērzu locītāja?

Tautu meita dziedātāja, Vējiņš bērzu locītājs. 399

Ir zināmas morfoloģiskas pazīmes, kas bezsaiņas substantīviskā kondominācijā palīdz nošķirt T-u no I-a kā atsevišķo no vispārīgā.

Te, pirmkārt, minamas konstrukcijas ar pronomenu kā T-u, kas nosauc atsevišķo, un I-u, kas nosauc vispārīgo:

Atņemiet savu bērnu, Kas bijāt iedevuši;

Vaj es kāda valeniece, Jūsu bērnu auklētāja. 1407

Es, bāliņ, māsa tava, Ne es tava kalponīte, 3549, 1—2

Otrkārt, minamas konstrukcijas ar pronomiņālo ekvivalenci kā T-u, kas nosauc atsevišķo, un I-u, kas nosauc vispārīgo:

⁴²⁴ Piemēram, verbālo kondomināciju mūsu izpratnē raksturo vispirms ne tas, ka atsevišķais ir vispārīgais, bet gan tas, ka šī kondominācija atspoguļo īstenības parādības kā tādas, kas atrodas kustībā (*Es strādāju; es mācos*) vai relatīvā miera stāvoklī, kas ir īpašs kustības gadījums (*Es guļu; Es atpūšos*), vai arī kā tādas, ar kurām notiek kādas pārmaiņas resp. kustības (*Man sāp*) vai kurām būs jāieņem noteikta attiecība pret kustību (*Man jāstrādā; Strādāji!*; *Es strādātu*).

Adjektīviskā kondominācija savukārt vispirms raksturīga ne ar to, ka tā atspoguļotu tieši atsevišķā attiecībai pret vispārīgo (lai gan par adjektīvisko kondomināciju to var sacīt lielākā mērā nekā par verbālo kondomināciju), bet ar to, ka tā ieņem it kā starppakāpi starp verbālo un substantīvisko kondomināciju. Proti, adjektīvs kā pazīmes izteicējs atspoguļo zināmu kustības rezultātu (*Lapa zaļa*; t. i., *lapa zaļa zaļošanas rezultātā*; sal. «Dzīvs ir tēvs, māmuliņa» 4210) vai stāvokli, kas ir īpašs kustības rezultāta gadījums (*Ko kļiedziet gulbēniņi, Gan ir dziļi ezeriņi*; 3360). Tā kā rezultātu, kas izteikts kā adjektīvs, var iedomāties tuvu substantīvam (sal. substantīvs un adjektīvi abi ir nomeni), tad adjektīvisko izteicēju var uzlūkot arī analogi substantīvajam izteicējam par vispārīgā paudēju attiecībai pret atsevišķo, kas nosaukts teikumpriekšmetā.

Es bārenis tautas dēls, Man bārene līgaviņa; 5098
Mēs māsiņas svešinieces, Mums bāsiņas saveicās. I 308¹
Tautu meita, tautu meita, Tu tik tāda vilteniece: 15872
Līči, loči, avanradži, Tie meitām lēti raksti. 7202 v
Ūdentiņš, akmentiņš, Tie varītes vilcējiņi. 6941,5

Treškārt, konstrukcijās ar piederības pronomenu kā apzīmētāju apzīmējamais vārds parasti ir teikumpriekšmets:

Malējiņa mūs' māsiņa, Sadiluši gredzentiņi; 6310 vai
Mūs' māsiņa malējiņa, Sadiluši gredzentiņi; 6310 v
Brālīt, tava līgaviņa Dziedātāja, runātāja. 183

Konstrukcijās ar pronomenu *tāds, kāds* kā apzīmētāju apzīmējamais vārds izteicējs:

Lācis tāds stampātājs, Tas ir gaļas kapātājs;
Vilciņš tāds čampātājs, Tas ir lopu kavējiņš; 2684,14

Ceturtkārt, konstrukcijās ar nepronominālu apzīmētāju apzīmējamais vārds ir I, ja tas attiecas uz neapzīmētu substantīvu, kas kā atsevišķā nosaucējs ir T:

Piedod, Dievs, meitai grēkus, meita liela grēciniece: 6842
Bitīte bajāra kalponīte, Tā nesa zeltiņu, Tā sudrabiņu. 30288

Konstrukcijas ar nepronominālu apzīmētāju, kas raksturotas kā tādas, kurās apzīmējamais vārds parasti funkcionē par I-u iepretim kādam neapzīmētam substantīvam kā T-am, prasa vairākas atrunas. Vispirms, ja substantīvs divkāršots, tas mēdz uzņemties I-a funkcijas:

Elle, elle kunga rija, Otra sveša māmuliņa: 3991

Otra atruna saistīta ar neapzīmētu substantīvu blīvējumu. Ja konstrukcijās saistīti neapzīmēti blīvēti substantīvi nominatīvā ar otru, kam apzīmētāji, tad apzīmētais substantīvs tāpat pauž vispārīgāku jēdzienu attiecsmē pret neapzīmētajiem substantīvu blīvējumiem kā jēdzieniem, kas izsaka atsevišķo resp. T-u:

Kāpostiņi, kacēniņi Kalpu bērnu ēdieniņš, 4405,1

Ja turpretim šais gadījumos apzīmētājs (vai viens no tiem) ir pronomināls, tad atsevišķā un vispārīgā attiecsmē grūti nosakāma un kodola robežās iespējama T-a un I-a inversija jeb apgriezums:

Sadomnīce, sagādnīce Mana veca māmuliņa:

Man krekliņu pašuvusi No deviņi gabaliņi. 1342

Snaudaliņa, miegaliņa Mana otra malējiņa,

Ne tā droši dzirnas vilka, Ne dziedāt palīdzēja. 8217

Oši, kļavi, ozoliņi, Mani īsti bāleliņi. 4104 v vai arī

Oši, kļavi, ozoliņi, Mani īsti bāleliņi.

Piektkārt, ja ar apzīmētajiem saistīti abi substantīviskās kondominācijas komponenti, paliek tikai viens

kritērijs, kas citādi darbojas līdzī arī visos iepriekšminētajos un arī kādos, iespējams, vēl neminētos gadījumos kā otrs kritērijs, un proti, — teikuma aktuālais dalījums.⁴²⁵ Citiem vārdiem, tas ir semantiskais princips, uz kura pamata iespējama arī kondominantu inversija, kā sekojošos piemēros:

Viena elle kunga rija, Otrā sveša māmulīņa. 3991 v
Skaistas rozes, magonītes Vainadzīņa puškotājas; 32164
Rijas krāsnis, rijas mūris Darbinieka miksta guļā. 31650

Aplūkotajos piemēros kā bezsaitīgas substantīviskas kondominācijas gadījumos ietvertā modalitāte norāda izteiktā saskaņu ar reālo īstenību.⁴²⁶ Tā ir reāluma modalitāte.

Īpašu grupu aplūkojamā substantīviskās kondominācijas tipā ar reāluma modalitāti veido tie gadījumi, kuros starp T-u un I-u dominē ne tik daudz attieksme, kāda pastāv starp atsevišķo un vispārīgo, cik emocionāla kvalificējuma attieksme, kurā grūti nosacīt, kurš komponents tanī pārstāv atsevišķo, kurš vispārīgo. Tādi iepriekšējo teikumu virknē ir piemēri: «**Oši, kļavi, ozoliņi**, Mani īsti bāleliņi» 4104 v. «**Bitīte** bajāra kalponīte» 30228 u. c. Te varētu runāt arī par salīdzinājuma attieksmi reāluma modalitātē, kas nošķirama no salīdzinājuma attieksmes ar šķituma modalitāti. Pirms pārejam pie šīm attieksmēm, minēsim vēl piemērus ar tādu kvalificējuma attieksmi starp kondominantēm, kurā parasti I ar savu leksisko nozīmi pauž ar T-u nosauktā īstenības objekta niecinājumu. Šai grupā atšķirā no iepriekšējās grupas ceturtkārt minētā paveida, lai gan sastopamas konstrukcijas ar nepronominālu apzīmētāju, apzīmējamais vārds nav vis I, bet gan T. Formāla atšķirības pazīme šeit tā, ka I noformēts vai nu kā tiešs divkāršojums, vai kā vārdrinda ar onomatopoēzei raksturīgu skaņu miju:

Cība, čāba ganiņa dziesma; Auniņš krūmos, saitīte kaklā, 757
Guba, guba meitu māte, Treji svārkī mugurā;
Driska, draska dēlu māte, Noplisuši lindraciņi. 23623 v

⁴²⁵ «Daži pētnieki izvirza jautājumu par teikuma jēdzienisku dalījumu un tā pētīšanas nepieciešamību valodniecībā. Piemēram, čehu valodnieks V. Mateziuss atzīst, ka līdz ar teikuma gramatisku dalījumu, t. i., vispirms ar teikumpriekšmeta un izteicēja izvirzījumu, nepieciešams ievērot arī tā «aktuālo dalījumu». No šī viedokļa jāizvirza izsacījuma «izejas punkts» (jeb «pamats», t. i., tas, no kā runātājs iziet) un izsacījuma «kodols» (t. i., tas, kas tiek izteikts). Tulk. no Крушельницкая К. Р. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания. — 1956. — № 5. — С. 56. (Tur arī norādīta V. Mateziusa attiecīgo darbu bibliogrāfija par teikumu aktuālo dalījumu.)

⁴²⁶ Cits jautājums, vai reālā īstenība attiecīgo teikumu atspoguļojumā tiek pašreiz izprasta pareizi, kā, piemēram, teikumos *Dieviņš tēvs, Laimē māte, Dieva dēli bāleliņi* 5045. Kā zināms, reāli neeksistē *Dievs, Laima, Dieva dēli*. Taču šādi teikumi tomēr pareizi atspoguļo īstenību tādā ziņā, ka var parādīt šo teikumu tēlcēju kādreizējos ticējumus, kas bijuši cilvēku apziņas kā objektīvas realitātes izpaudumi.

Citos gadījumos, trūkstot (onomatopoētiskajam) divkāršojumam, neapzīmētais niecinājuma vārds atkarā no teikuma aktuālā dalījuma var funkcionēt vai nu par I-u pie T-a ar apzīmētāju:

Pluškātājis, ķenkarainis Mans pirmais brūtgāniņš. 15583,7,
vai arī par T-u:

Vaj šī tāda sikuļiņa Mūs' bāliņa malējiņa? 21385

Runātājam (un rakstītājam) apzinoties kāda īstenības (vispārīgākā) objekta attieksmi pret kādu citu īstenības (atsevišķāku) objektu kā šķitumu, ko runātājs (rakstītājs) kādu iemeslu dēļ arī izsaka, modalitāte, protams, vairs nav kvalificējama par reāluma modalitāti.

No reāluma modalitātes substantīviskās kondominācijas sakarā jānošķir salīdzinājuma modalitāte kā viens no šķituma modalitātes paveidiem. Izšķirami tieši salīdzinājumi, kuros attieksme starp salīdzinājuma komponentiem izteikta ar saikļa vārdiem, un netieši salīdzinājumi, kuros gramatisku rādītāju starp komponentiem trūkst.

Substantīviskā kondominācija var veidoties kā uz tiešās, tā arī netiešās salīdzinājuma attieksmes bāzes. Pie tam salīdzinājuma puse šādā kondominācijā funkcionē kā T, bet salīdzinātāja puse kā I. Substantīviskā kondominācija uz salīdzinājuma bāzes kā speciāls paveids var tikt saukta īsāk par salīdzinājuma kondomināciju. Tā eksistē tikai neverbālos teikumos, pie tam arī tikai tādos, kuros nav adjektīviskās, adverbiālās vai arī substantīviskās kondominācijas reāluma modalitātē.

Skaids, ka salīdzinājuma kondominācijas dialektiskā būtība grūti ietverama pazīmē, kas izpaužas atsevišķā un vispārīgā attieksmē. Šeit drīzāk dominējošā ir tā saucamā kvalitatīvā lēciena pazīme. Proti, kādam īstenības objektam var piemist tādas īpašības, kas runātāja apziņā atļauj šo īstenības objektu pielīdzināt kvalitatīvi citam objektam. Jāpiezīmē, ka par kvalitatīvā lēciena pazīmi salīdzinājuma sakarā varam runāt tikai kondominācijas aspektā. Pārējos salīdzinājuma gadījumos, kuros salīdzinājums funkcionē kā īpašs vārds resp. kā teikuma palīgloceklis vai kā īpaša vārdkopa resp. kā teiciens, salīdzinājumu grūti raksturot kā «kvalitatīvā lēciena» paudēju, un nav arī vajadzības to darīt. Teikuma dialektiskā daba — īstenības parādību dialektiskās dabas atspoguļojums — izpaužas tieši kondominācijā. No šā viedokļa pieejot teikumam, varam līdz ar M. A. Pustiņnikovu sacīt:

«Nebūtiskais, t. i., nejaušais, teikumā tiek izteikts ar gramatiskajiem papildinājumiem, apzīmējumiem, apstākļiem.»⁴²⁷

⁴²⁷ Пустынникова М. А. К вопросу о диалектической сущности предложения // Русский язык в школе. — Учпедгиз, 1956. — № 5. — С. 9.

Salīdzinājuma kondominācijas piemēros T-a un I-a vārdu kārta brīva. Piemēri:

Uzvarēju, uzvarēju, Dieviņš manim palīdzēja!
Tu kā tupa, es kā kaudze, Ko tu manim padarīsi. 892
Citas māsas kā liepiņas, Kā ozoli brāleliņi.
Vaj man vienu māmuliņa Siku, mazu auklējusi? 5368
Kā īrbīte tautas meita, Kā vanags bāleliņš;
Kur īrbīte nostājās, Tur vanags līdinās. 11852,1

Pronominālās ekvivalences gadījumā abi vārdi veido vienu kondominācijas komponentu attieksmē pret salīdzinātāja puses substantīvu kā I-u (sal. 396. lpp.):

Es meitiņa kā puķīte, Kā Vāczemes magonīte, 5410

Ja teikumā konstatējama substantīviska kondominācija reāluma modalitātē vai arī adjektīviska, verbāla vai adverbāla kondominācija, tad salīdzinātais parasti kā savdabīgs TL attiecas uz visu teikumu, ja vien no teikuma konteksta neizriet tas, ka salīdzinātais attiecināms uz atsevišķiem TL-iem. Tā piemērā —

Kā lāciņi man zirdziņi, Kā ozoli arājiņi;
Kā šūniņa man maizīte, Kā bitīte cepējiņa. 28003 —

konstrukcijās «kā lāciņi man zirdziņi, kā šūniņa man maizīte» izteikta piederības kondominācija (*man zirdziņi; man maizīte*), kā saucam nominatīva un datīva tādu attieksmi, kas atspoguļo īstenības objektus, no kuriem ar nominatīvu nosauktais objekts «pieder» ar datīvu nosauktajam īstenības objektam. Tāpēc salīdzinātāja puses konstrukcijas (*kā lāciņi; kā šūniņa*) varam neanalizēt kā I-us attieksmē pret dotajiem nominatīviem (*zirdziņi, maizīte*), kam piederības kondominācijā I-a funkcija. Taču nav noliedzams, ka gadījumos, kuros teikumā nav verbālas un adjektīviskas kondominācijas, ir tomēr noteikts pamats uzlūkot salīdzinātāja pusi par I-u attieksmē pret attiecīgu nominatīvu kā T-u uz teikuma aktuālā dalījuma pamata. Šis pamats ir tas, ka konstrukcijās ar diviem substantīviem neatkarīgos locījumos kritērijs viena nominatīva uzlūkošanai par T-u meklējams faktā, ka attiecīgais nominatīvs izsaka zināmo, bet otrs nominatīvs uzlūkojams par I-u, jo pauž jauno, nezināmo kā izsacījuma kodolu.

Ja nu šais konstrukcijās viens no nominatīviem ir salīdzinātāja puse, tad nav šaubu, ka izsacījuma izejas punkts jeb pamats ir salīdzināmās puses nominatīvs, bet izsacījuma aktuālais saturs ir salīdzinātāja puses nominatīvs. Izsacījuma izejas punkts resp. pamats šais konstrukcijās tad nu pieņemams par T-u, bet aktuālā satura kodols par I-u.

No substantīviskās kondominācijas tipu viedokļa jautājums par salīdzinājuma sintaktiskajām funkcijām teikumā sarežģījas, ja cen-

šamies katram patstāvīgajam vārdam teikumā atklāt tā sintaktisko funkciju kā TL-im resp. kā vienai kondominantei. Ja nu piederības kondominācijā izsacījuma pamats kā zināmais ir vārds datīvā, kas uzlūkojams par (netiešo) T-u attieksmē pret izsacījuma kodolu — vārdu nominatīvā kā I-u, tad tāda tipa konstrukcijās kā *kā lāciši man zirdziņi*, kur trīs pilnnozīmes vārdi, vērojam divkāršu kondomināciju, proti: 1) «*man zirdziņi*» un 2) «*kā lāciši zirdziņi*». Pie tam divkāršajā kondominācijā kopīgais komponents (piemērā: *zirdziņi*) ir arī divkāršs teikumloceklis jeb divloceklis resp. sinkrētisks TL: 1) I piederības kondominācijā un 2) T salīdzinājuma kondominācijā. Tātad TL-a resp. teikuma kodola komponenta jēdziens ietver parādību, kurai piemīt sava īpaša dinamika, ja ar to saprotam spēju (un tās realizējumu) ietvert vārdā kā TL-ī divas dažādas TL-a kvalitātes atkarā no attieksmes ar citu vārdu, kādā dotais vārds tiek uztverts.

Minētās tautasdziesmas teikumi ietver arī vēl kādu citu problēmu, ja pievēršamies vārdu sintaktisko funkciju analīzei konstrukcijās *kā ozoli arājiņi* un *kā bitīte cepējiņa*. Šīs konstrukcijas var uztvert gan kā patstāvīgus teikumus, jo katrā no tiem ir savs gramatiskais centrs kā salīdzinājuma kondominācija, gan arī kā vienvēidīgus TL-us — izteicējus piederības kondominācijā «*man zirdziņi, arājiņi*» un «*man maizīte, cepējiņa*», kurā salīdzinātāja puses var uztvert arī kā TL-us, kas tuvāk apzīmē I-us (*zirdziņi, arājiņi; maizīte, cepējiņa*). Tādā gadījumā sastopamies ar citu divkāršā TL-a aspektu, proti, ar salīdzinātāja puses nominatīviem kā apzīmētājiem (ja teikumos pielaiž tikai vienkāršas kondominācijas iespēju) un kā izteicējiem (ja teikumos pielaiž divkāršas kondominācijas iespēju).

Tādā kārtā redzam, ka izteicējs un apzīmētājs vienā teikumā noteiktās attieksmēs var izpausties vienā un tai pašā vārdā, kas liecina, ka zināmā nozīmē tie ir tuvi un saderīgi TL-i. Arī I un T kā kondominantes zināmās attieksmēs vienā teikumā var izpausties vienā un tanī pašā vārdā, kas liecina, ka zināmā nozīmē kondominantes var invertēt, «mainīt vietām». Tas savukārt balsta koncepciju, pēc kuras kondominantes kā teikuma virsloceklis jeb galvenie locekļi ir savstarpīgi saistītas.

Ja salīdzinājums saistīts ar adjektīvisku kondomināciju, tad tas attiecas uz abām kondominantēm resp. uz visu teikumu. Piemēram:

Apalš tēva novadiņis Kā viens vaska ritentiņš, 3770

Tādas vien vilnānītes Kā migliņa, kā rasiņa. 4663

Attieksmē pret T-u, kas izteikts ar substantīva nominatīvu, salīdzinātāja puse funkcionē kā apzīmētājs. Attieksmē pret I-u, kas izteikts ar adjektīvu vai tā ekvivalentu, salīdzinātāja puse funk-

cionē kā (īpašības) mēra vai pakāpes apstāklis. Līdz ar to salīdzinātāja puse ir divkāršs TL. Lai nesarežģītu teikuma analīzi, skolu praksē būtu ieteicams salīdzinātāja puses, kas stāv ārpus kondominācijas, uzlūkot par patstāvīgu TL-a tipu — salīdzinātāju.

Ja salīdzinājums saistīts ar verbālu kondomināciju, arī tad tas attiecas uz abām kondominantēm resp. visu teikumu:

Dzied **meitiņas** kā bitītes 703,2 v

Kā liepai **man** uzaugt, Kā ievai noziedēt. 1199,1

Lai aug manis **arājiņis** Kā zaļais ozoliņš. 7355 v

Attieksmē pret T-u, kas izteikts ar substantīvu vai tā ekvivalentu (arī pronomenu), salīdzinātāja puse funkcionē par apzīmētāju. Attieksmē pret I-u, kas izteikts ar verbu, salīdzinātāja puse funkcionē kā darbības veida apstāklis jeb (darbības) apzīmējums. Arī šāda salīdzinātāja puse ir divkāršs TL, tāpat kā pie adjektīviska I-a. Taču arī šai gadījumā šāda TL-a specifiku varētu trāpīgāk raksturot, ja to uzlūkotu par patstāvīgu TL-a tipu, par salīdzinātāju.

Sai sakarā jāmin salīdzinājumi, kuros uz abiem salīdzinājuma pušu nominatīviem attiecas viena un tā pati finitā verba forma, kas uztverama par I-u attieksmē pret minētajiem nominatīviem kā T-iem:

Meitenītes lejiņā Kā niedrites šūpojās. 5307

Es mātei viena meita, Kā puķīte izauguse. 5406

Ka šādās konstrukcijās, kurās verba finitā forma (resp. divdabīš kā salikto laiku forma) nav sniegta pie salīdzināmās puses (*meitenītes*, *meita*), bet pie salīdzinātāja puses nominatīva formas vārda (*niedrites*, *puķīte*), verbs uztverams kā piederīgs ne tikai salīdzinātāja pusei, bet arī salīdzināmai pusei, vienmēr liecina konteksts. Ja nu verba formu vispirms saista ar salīdzināmo pusi, kurā tā funkcionē par I-u, tad salīdzinātāja pusi var arī neuztvert kā salīdzinātāja teicienu, bet tikai kā salīdzinātāja TL-i teikumā. Bez šiem salīdzinātāja puses sintaktisko funkciju veidiem vēl izšķirams salīdzinātāja teiciens jeb pēc tradicionālās terminoloģijas — salīdzinātāja palīgteikums. Salīdzinātāja teicienā ir savs gramatiskais centrs, pie tam tas vienmēr ir verbālā kondominācija:

Grib man' laudis tā locīt, Kā vējiņš smilgu loka; 6637 v

Lai zaļoja mūs' māsiņa, Kā zaļoja bērzu **birze**. 2023,1 v

Salīdzinājuma modalitāte kā viens no šķituma modalitātes paveidiem izpaužas ne tikai tiešajā salīdzinājumā, bet arī netiešajā salīdzinājumā. Abi salīdzinājuma paveidi dažkārt sastopami vienā piemērā:

Irbe, irbe tautu meita, Kā vanagi bāleliņi;
Kur irbīte purināja, Tur vanagi līdināja. 11852

Netiešie salīdzinājumi nav tik daudz salīdzinājumi, cik abstraktas nozīmes vārdu vai teicienu konkrētas nozīmes ekvivalenti. Šādi ekvivalenti nu stājas kondominācijā ar attiecīgajiem abstraktās nozīmes vārdiem:

Visi bija laužu radi, Vaj es viena koka rada?

Ozols tēvis, liepa māte, Oši, kļavi bāleliņi. 4104,5

Kā rāda tautasdziesma, netiešajā salīdzinājuma kondominācijā T-i (ar treknu iespaidumu) un I-i (ar retinājumu iespiestie vārdi) semantiski grūti nosakāmi, jo kondominantes nav tieši atvedināmas uz atsevišķā un vispārīgā attieksmi, kas palīdz substantīviskajā kondominācijā norobežot T-u no I-a. Tāpēc netiešā salīdzinājuma kondominantes samērā viegli apvēršamas jeb invertējamās, ja vien konteksts nedod priekšroku kādai noteiktai interpretācijai. Sastopami piemēri, kuros kondominantu inversija vērojama viena konteksta robežās, kas tad spiež izraudzīties kodola komponentu analizē kādu attiecīgajai kondominācijai piemērotu principu. Piemērotākais šķiet aktuālais dalījums, kas izvirzāms katrā konkrētā gadījumā atsevišķi. Tā sekojošā piemērā, kurā runa par sēnēm kā kaut ko zināmu, sēņu nosaukumi kā kaut kas dots, zināms atzīstami par T-iem, bet sēņu kvalificējumi ar sabiedrisko attieksmju nosaukumiem, kā konkrētajā situācijā kaut ko nezināmu, būtu atzīstami par I-iem:

Iesim, meitas, sēnes lasīt! Redz šē visi radi kopā:

Saiminiece — baravika, Vilniņi — saiminieki,

Bērziņi — jumpraviņas, Bisītes — vecas mātes,

Daiļas meitas — rozenes, Jauni puiši — gailenes,

Lāča purni — vagariši, Meža sargi — mušmieri,

Es pate — veca peka, Un tu — kunga pūpēdis. 2834

Šais gadījumos nevarētu runāt arī par nominālo ekvivalenci un līdz ar to par pielikumiem. Mūsu izpratnē teikumā pielikumam iespējams veidoties tikai divkopu teikumu struktūrā ārpus gramatiskā centra. Ārpus divkopu teikuma struktūras esošās konstrukcijas, kurās nosaukts kāds nomens nominatīvā, uz kuru attiecas kāds cits nomens nominatīvā kā tā (emocionāls) kvalificējums, nevar tikt uzlūkotas par pielikuma attieksmēs esošu konstrukciju. Tās funkcionē vispirms kā bezsaiņas substantīviska kondominācija. Varētu šādā kondominācijā saskatīt gan zināmu sinkrētismu un atzīt netiešā salīdzinājuma kondominācijā vienu no komponentiem par divkāršu TL-i, proti, par izteicēju un pielikumu.

Bezsaīņas substantīviska kondominācija saistīta ar jautājumu par nominālo sastāta izteicēju. Bet, pirms pārejam pie šā jautājuma, lietderīgi vēl minēt divu kondomināciju tādu apvieno-

jumu, kurā pielikuma un izteicēja attieksmju problēma parādās vēl citā sakarā.

Te jārunā par jautājumu, ka teikumā ar verbālu kondomināciju konstrukcijas, kas pēc tradicionālās gramatikas uztveramas kā pielikums (ar attiecīgo vārdu), var tikt izskaidrotas kā divu kondominācijas tipu apvienojums jeb kā gramatisko centru resp. kodolu kontaminācija. Uz tādu kontamināciju jeb saistījuma iespēju norāda vispirms tie gadījumi, kuros pronomiņālam T-am sekotu it kā tā saucamais pielikums, ja pēc tā attiecīgais pronomens netiktu atkārtots verbālās kondominācijas sakarā:

Es bagātu brāļu māsa, Es ar tevi nerunāšu. 15182

Tu, puisiti, putras bārda, Tu meitiņu nepazīsti. 15666

Šīs konstrukcijas, atmetot atkārtoto pronomenu, kas lietots ritma spaaidu dēļ, dod it kā teikumus ar vienu gramatisko kodolu:

Es, bagātu brāļu māsa, ar tevi nerunāšu;

Tu, puisiti, putras bārda, meitiņu nepazīsti.

Šāds sasaistījums mūsu izpratnē rāda tā saucamā pielikuma iespējamo cilmi — pielikums var būt radies (tikai?) uz divu elementārāku kondomināciju apvienojuma pamata. Dotajos piemēros tas radies uz substantīviskas un verbālas kondominācijas apvienojuma pamata. Skaidrs, ka šādā apvienojumā atkārtojamais komponents var tikt elidēts.

Tā saucamā pielikuma predikativo dabu īpaši atklāj pielikuma resp. kondominācijas komponenta prepozitīvs novietojums, kas dod iespēju otrai komponentu iesaistīt verbālā predikācijā bez vajadzības to atkārtot resp. bez vajadzības arī to elidēt:

Krāpnieks tautas dēls Krāpa mani uzkrāpdams,

Krāpa mani uzkrāpdams, Krāpa mūžu dzīvodams. 26871

Sluka bruka mana sieva Bubulainu dziju vērpa; 6999,1

Minēto apsvērumu dēļ nevaram atzīt pielikumu pēc cilmes par apzīmētāja paveidu, bet gan par izteicēja paveidu. Pielikums, no kondominācijas viedokļa raugoties, radies sakarā ar divu strukturāli atšķirīgu kondomināciju apvienojumu kā viena no kondominācijas trijām komponentēm, piemēram:

Bite, liela medeniece, Ne visiem medu nesa; 27949

Tādā kārtā varētu runāt par vienkāršu kondomināciju, kam divkopu teikumā divas komponentes kā struktūras elementi (t. i., neskaitot vienveidīgos teikuma locekļus par struktūras, bet par stila elementu), un par saliktu kondomināciju, kam divkopu teikumā trīs (arī vairākas) komponentes kā struktūras elementi. Taču izdevīgāk atzīt, ka pielikums

latviešu valodā attīstījies par patstāvīgu teikumlocekli, kas nav identificējams ne ar izteicēju, ne apzīmētāju.

Ja iepriekš aplūkotais substantīviskās kondominācijas tips, kurā kondominantes dotas kā noteikta divu substantīvu bezsaiņības attieksme, raksturojams kā viselementārākais attieksmes tips, tad tips, kurā kondominantes dotas kā divu substantīvu attieksmes ar saiņību kā šo attieksmju rādītāju, ir visnepārprotamākais un ārpus dzejdarbu stila arī visparastākais substantīvisko predikatīvo attieksmju tips. Šādā kondominācijā mēdz runāt par sastata izteicēju.⁴²⁸

Latviešu valodas gramatikas, kas izvirzījušas sastata I-a jēdzienu, aplūkodamas nominālos I-us, nesniedz piemērus ar vienkāršiem nomināliem I-iem, kādi ir bezsaiņības adjektīviskie un bezsaiņības substantīviskie I-i. Acīmredzot vienkāršie nominālie I-i tādā gadījumā tiek izprasti kā sastata I-i ar elidētu saiņību. Taču — kā rāda bagātīgais latviešu klasisko tautasdziesmu piemēru skaits — bezsaiņības nominālie I-i ir pilnīgi savdabīgi nominālās kondominācijas komponenti. Nav nekādas vajadzības domāt, ka saiņības trūkums būtu skaidrojams tikai ar dziesmas pantmēra spaidu vai ar stila prasībām. Nav noliedzams, ka saiņība precizē attieksmi starp nominālās kondominācijas komponentiem. Kā tāds precizētājs tā uzlūkojama sintakses vēsturē par jaunākas attīstības produktu.⁴²⁹ Ļoti iespējams, ka uzskats par nomināliem I-iem tikai kā par sastata I-iem varēja nostiprināties uz tā pamata, ka pagātnes un nākotnes laika nozīmi nominālajiem I-iem var piešķirt vienīgi ar saiņības palīdzību, ja neskaita tos gadījumus, kuros bezsaiņības nominālajam I-am varētu būt pagātnes vai nākotnes nozīme atkarā no konteksta, piemēram:

Snaudaliņa, miegaliņa Mana otra malejiņa.
Ne tā droši dzirnas vilka, Ne dziedāt palīdzēja. 8217

Taču, ievērojot to, ka latviešu klasiskajās tautasdziesmās pagātnei ne tikvien var būt, bet allaž arī ir tagadnes nozīme, nav nekāda iemesla pēc pantmēra saglabātās verbu finīto formu pagātnes (kam tagadnes, retāk arī nākotnes nozīme) parauga uzlūkot bezsaiņības nomi-

⁴²⁸ «Izšķirami trīs sastata izteicēja paveidi: nominālais sastata izteicējs, adverbiālais sastata izteicējs un verbālais sastata izteicējs.

Visiem sastata izteicēja paveidiem pirmajā daļā ir kāda darbības vārda personas forma, kam teikumā ir palīgroma.» (Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 30. lpp.).

⁴²⁹ «Kad valodā vēl neviens izteiksmes vārds (t. i., verbs — A. O.) nebija savā nozīmējumā nodilis un izdēdējis līdz saiņības robežām, tad valoda gan nostādīja teikuma priekšmetu un izteicēju, pastāvošu no lietas, īpašības vārdiem u. c., vienkārši blakus vienu otram, kā to vēl tagad latviešu valodā sastopam: viņš liels; līdaka zivs. Visu to ievērojot, teikumi bez saiņības uzlūkojami par vecākiem nekā teikumi ar saiņību.» (Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 28. lpp.).

nālo kondomināciju par tādu, kurā I-am sastata I-a daba it kā elidētas saitiņas dēļ.

Bez tam, ņemot vērā, ka latviešu tautasdziesmu pagātnei tiek atzīta kontinuitātes — ilgstoša laika turpinājuma — nozīme, saitiņas neklātieņe varētu norādīt ne tikai tagadnes, bet arī kontinuitātes nozīmi.

Tas viss mums dod pamatu runāt par vienkāršu nominālu I-u, t. i., bezsaitiņas nominālu I-u, kā īpašu nominālās kondominācijas struktūras tipu.⁴³⁰

Apgalvojuma izteikšanai ar tagadnes nozīmi substantiviskajā kondominācijā saitiņu nemēdz lietāt. Retajos gadījumos, kuros saitiņu sastopam, tai ir pastiprinājuma un arī ritma «lāpāmā vārda» nozīme:

Kas tie tādi, kas dziedāja Bez saulītes vakarā?

Tie ir visi bāra bērni, Bārgu kungu klausītāji. 133,4

Irbe, irbe tautu meita, Ir vanagi bāleliņi; 11851

Saitiņu parasti lietā teikumos, ar kuriem atbild uz jautājumiem. Raksturīgi pie tam, ka saitiņu lietā, norādot uz trešo personu, bet nemēdz lietāt kā verba *būt* formu pirmajā un otrā personā.

Nolieguma izteikšanai ar tagadnes nozīmi saitiņas vietā bieži lietā partikulu *ne*. Tādas konstrukcijas pieskaitāmas bezsaitiņas substantīviskai kondominācijai:

Es, bāliņ, māsa tava, Ne es tava kalponīte, 3549,1—2

Ne tas tiesa, ne tas bij, Ka puīšiem sirds drebeja; 12109

Pagātnes izteikšanai substantiviskajā kondominācijā lietā kā saitiņu palīgverba *būt* formas visās personās kā apgalvojuma, tā nolieguma izteikšanai:

Es bij meita, man bij dziesma, Es varēju gaviļēt! 390

Tu, meitiņa, sarkanvaidze, Tu bij' liela viltiniece; 15876

Mēs bijām div' māsiņas, Iesim abas ligoties; 9588,7

Mēs māsiņas nebijām, Mums dziedāt savedās: 308

Tā nebija spoža zvaigzne, Tā bērniņa dvēselīte. 1127

Tautiešam roku devu, Kreiso devu, ne labo;

Tautiets bija ne bāliņis, Kopā lipa, kad tam devu. 15469

Līdzīgi nākotnes izteikšanai lietājama saitiņa:

Vecā māt, tava meita, Tā būs mana līgaviņa, I 2488,3 u. c.

⁴³⁰ Sal. arī ar K. Milenbaha atzinumu šai sakarā:

«Ja teikumā par izteicēju ir lietas, īpašības, vietnieka, skaitļa vārds vai partīcīps jeb divdabis, tad latviešu valodā, kā zināms, var šīs minētās vārdu šķiras bez kaut kāda palīga nostāties par izteicējiem, bet var arī tā dēvēto kopulu jeb saitiņu «ir» (bija, būs) ņemt palīgā; tā tad: tēvs vesels un: tēvs ir vesels.» (Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 24. lpp.).

«Jo vairāk latviešu valodas apziņa vada runātāja mēles un rakstnieku spalvas, jo mazāk plandās klausītāju un lasītāju priekšā saitiņa.» (Turpat. — 26. lpp.).

Ar saitiņas palīdzību substantīviskajā kondominācijā var ieviest ne tikai laiku, bet arī izteiksmes nozīmi, jo saitiņu kā verba formu var lietāt dažādās izteiksmēs. Parasti dominē saitiņa īstenības izteiksmē. Lietājuma biežuma ziņā tai seko saitiņa vēlējuma izteiksmē:

Vai, dieviņi, kad es kļūtu Kalējiņa līgaviņa: I 913,1

Parastākā saitiņa ir verba *būt* formas, tai seko verba *kļūt* (sk. iepr. piemēru) un tam sinonīmā verba *palikt* formas:

— Tu, meitiņa, sēri dziedī, **Tu** paliksi sērdienīte. 4071,
Viena pate mātei **meita** Bārenīte palikuse. 4192

Substantīviskajā kondominācijā ar atkarīgo locījumu viens no komponentiem vienmēr ir neatkarīgajā locījumā, parasti T, un tikai I parasti ir atkarīgajā locījumā.

Nosaucot vārdšķiras, kas var būt par I-u, kā K. Milenbahs, tā J. Endzelīns atzīmē ne tikai attiecīgās vārdšķiras, bet, runājot par substantīviem, arī formas.

K. Milenbahs atzīmē, ka par I-iem var būt ne tikai substantīvi neatkarīgajā nominatīva locījumā, bet arī šādos atkarīgajos locījumos: ģenitīvā⁴³¹, instrumentālī⁴³² un (sakarā ar apstākļu vārdiem arī) lokatīvā⁴³³, kā arī prepozīcijas savienojums ar piederīgajiem locījumiem.⁴³³

K. Milenbaha atzinumus par substantīvu kā I-u akceptē akad. J. Endzelīns, jo viņš tos atkārtu savā zinātniskajā gramatikā, pievie-

⁴³¹ «Kā izteicēji lietojamas šīs vārdu šķiras: ... 5) Vielas, īpašības, sākuma, piederuma ģenitīvs: Seši **galdiņi** vaŗa, **septitis** sudraba. **Galva** dzelzs, **kājas** koka. — Jaunākā laikā tādu vienkāršu ģenitīvu vietā mēdz lietot satiksmes vārdu «no»; bet vienkāršais ģenitīvs ieteicams: Tīra goda **tā meitiņa**. Abas viena augumiņa. **Bārenīte** lielu radu. **Abas** dzied vienu dziesmu, vai bij vienas māmuliņas. **Es** jau biju tādu ļaužu: dziedātāju, runātāju.» (Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 289. š., 167. lpp. Pasvītrotumus šeit un turpmākajos citātos no minētās grāmatas devuši ne tās autori, bet A. O.)

⁴³² «6) Īpašības un izteicēja instrumentālis: **Upe, upe, meita, meita**, abas vienu daļumiņu. Vai tu muļķa prātu? Asiņu tēvs likām kājām (mikla). Sīku rakstu, sīkis rakstis (rakstu valodā pa laikam: sīkiem rakstiem) mans pūriņš. Mēs esam vienis prātis. **Viņa** vēl meitām.» (Turpat. — 167. lpp.)

⁴³³ «9) Apstākļa vārds. **Gads** jau apkārt. **Gals** klāt. **Robežas** tuvu. 10) Kā apstākļu vārdi lietojami lokatīvi un satiksmes vārdi ar piederošiem locījumiem. **Ļaundaris** klētī, **labdaris** sēīmalē (mikla). **Koks** vienā pusē, **koks** otrā pusē, **spalvains** vidū (mikla). **Teļš** ar divām astēm (mikla). Divi āži pie siena kaudzes (mikla). (Turpat. — 167. lpp.)

nodoms vēl I-a noformēšanai latviešu valodā substantīva datīva locījumu.⁴³⁴

Problemātisks ir jautājums, vai arī substantīvs akuzatīvā var funkcionēt kā I (*Tavu lielu labumiņu*, kas saimnieku bērniņam: 4450), it īpaši izsaukmes konstrukcijās pie uzrunas kā T-a (Ai, tēva **zemīte**, *tavu ja ukumiņu*! 3679), kam veltijams īpašs apcerējums.

Tādā kārtā atzīmējams, ka par I-u var (protams, zināmos nosacījumos) funkcionēt substantīvs jebkurā locījumā, kā tiešajā⁴³⁵, tā atkarīgajos.

Substantīvisko kondomināciju ar atkarīgo locījumu tad nu aplūkosim, sekojot komponentam atkarīgajā locījumā pēc šo locījumu secīguma paradigmā, sākot ar kondomināciju ar ģenitīvu, tad ar datīvu, akuzatīvu, instrumentāli un lokatīvu. Prepozīcijas ar attiecīgo locījumu kā komponenti kondominācijā aplūkoti pie attiecīgā locījuma. Par iedalījuma principu ņemtas rekcijas konstrukcijas vienskaitlī, kur parādās rekcijas īpatnības. Daudzskaitlī, kā zināms, ar noteiktiem izņēmumiem, visām prepozīcijām piesaistītas deklinējamo vārdu datīva formas. Piemēri ar tādu daudzskaitlī sadalīti atbilstoši rekcijai vienskaitlī.

Par labu uzskatam, ka iespējama substantīviskā kondominācija ar atkarīgo locījumu, ir jāizvirza īpaši argumenti. Te jārunā par zināmiem nosacījumiem, kas ļauj vārdu atkarīgo locījumu sintaktiskās funkcijas uzlūkot kā I-a funkcijas blakus nominatīvam kā T-am.

Pie zināmajiem nosacījumiem, kā jau teikts, pieskaitāmi tie, ka šāda kondominācija spēj eksistēt *neverbālos teikumos*.

Kā argumentus var izmantot gan zināmus loģikas, gan gramatikas dotumus. No loģikas dotumiem jāmin tas apstāklis, ka mūsu domāšana pieradusi teikumos meklēt loģisko subjektu un predikātu. Trūkstot vārdam teikumā, bet atrodoties tanī divi vārdiem, no kuriem viens nominatīva un otrs atkarīgā locījuma formā, nominatīvs allaž uztverams kā subjekts, bet atkarīgais locījums kā predikāts. Šādu uztveri parasti balsta konteksts, kura izpratnē darbojas ne tikai loģikas dotumi, bet arī tas, ko daži sintaksisti nosaukuši par teikuma aktuālo dalījumu, meklējot teikumā izsacījuma tēmu jeb pamatu un izsacījuma kodolu, t. i., meklējot no konteksta zināmo jeb doto kā tēmu, kas parasti atbilst subjektam un T-am, un noskaidrojot nezināmo jeb jauno kā izsacījuma kodolu, kas parasti atbilst pre-

⁴³⁴ «Par gramatisko predikātu var būt: ... g) substantīvi nōminatīvā (piem., *pūce liela medīniece* BW 2574, h) piederības, īpašības un vielas ģenitīvs (skat. 395., 396. un 399. §), i) datīvs (pasv. A. O.) (piem., *kungam āda kažuokam* 422. §), k) īpašības instrumentālis un predikātīvais instrumentālis (skat. 440. un 448. §), l) lokatīvs (piem., *istabiņa ... kalniņā* 451. §, skat. arī 454. §), m) prepozīcijas savienojumi ar piederīgo locījumu (piem., *divi āži pie siena kaudzes*. Mühlēnbacham l. c.)» (LGr., — 816. §, 1019.—1020. lpp.)

⁴³⁵ Runas šeit nav par **vokatīvu** kā neatkarīgu locījumu, kas zināmos nosacījumos var funkcionēt tikai par teikumpriekšmetu.

dikātam un I-am. Šai ziņā mums liekas, ka teikuma aktuālais dalījums pēc būtības ir tikai teikuma loģiskās analīzes savdabīgs pārfrāzējums. Istie gramatikas dotumi substantīviskās kondominācijas noteikšanai ar atkarīgo locījumu meklējami gramatiskajā resp. sintaktiskajā analogijā. Substantīviskajam kondominācijas tipam ar atkarīgajiem locījumiem visumā ir analogija ar adverbīālo kondomināciju. Šī analogija izpaužas tanī apstākļī, ka atkarīgie locījumi zināmos nosacījumos funkcionē kā adverbī. Un, ja nu netiek apšaubīta vai arī netiek noliegta adverbīālās kondominācijas iespēja,⁴³⁶ tad nav noliedzama arī substantīviska kondominācija ar atkarīgo locījumu, kas funkcionē kā adverbs. Šai ziņā K. Milenbahs pārāk ierobežo atkarīgo locījumu lomu latviešu valodā, sacīdams: «Kā apstākļu vārdi lietojami lokatīvi.»⁴³⁷ Zināmas leksiskas nozīmes nomenu locījumu formu pāreja adverbos ir vērojama ne tikai ar lokatīva formu, bet arī ar akuzatīva, kā arī ar prepozīciju resp. zināmu postpozīciju un partikulu savienojumu ar locījumu formām, par ko nepieciešams īpašs apcerējums.

Adverbācija nav vienīgais arguments, ar ko operējams atkarīgo locījumu interpretācijā par izteicējiem. Par pārējiem jārunā, detalizēti pievēršoties aplūkojamai kondominācijai.

Substantīviskā kondominācija ar ģenitīvu veidojas uz divējādu analogiju pamata.

Pirmkārt, sekojot analogijai ar adjektīvisko kondomināciju, arī substantīvi ģenitīvā, kas latviešu valodā vai nu aizstājuši zināmus adjektīvus, vai arī lietājami kā adjektīvi, uzlūkojami par I-iem konstrukcijās, kurās tie ir vienīgie ar substantīvu izteiktā objekta aktuālās pazīmes (t. i., tās, kas konteksta sakarā tiek sniegta kā jauna, nezināma) nosaucēji:

Dieva vaina, vaj arāja, Smilgas auga tīrumā?

Dzirnu vaina, vaj malēja, Ruppis gāja rīta mālīs? 7965

Tu, tautieti, liela rada, Es nabaga bārenīte; 5244

Kondominācija minētajā nosacījumā pastāv ne tikai starp nominatīvu un postpozitīvu ģenitīvu, bet arī starp nominatīvu un prepozitīvu ģenitīvu:

⁴³⁶ Sal. šai sakarā uzskatu vienādumu:

K. Milenbahs: «Kā izteicēji lietojami šīs vārdu šķiras. ... 9) Apstākļu vārds: Gads jau apkārt, Gals klāt. Robežas tuvu.» (Latviešu gramatika. — R., 1907. — 167. lpp.)

J. Endzelīns: «Par gramatisko predikātu var būt: ... n) adverbī (piem., kur tavs tēvs? BW 2519; tālu salmu gubenīts 2470,2; skat. arī 458. §).» (LGr. — 1020. lpp.)

A. Jankevica red. gramatika: «Adverbīālā sastata izteicēja otrajā daļā var būt 1) predikatīvs apstākļa vārds (bail, brīv, žel), ... 2) vietas vai veida apstākļa vārds.» (Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 32. lpp.)

⁴³⁷ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 167. lpp.

Sila kalns bērzu birze, Cauri zelta upe tek; 21701
 Kam tie pieši, Kam tie sedli Pie bāliņa rijs durvim?
 Tautu pieši, tautu sedli, — Vakar mūsu saderēja. 15414
 Skuju, skuju man svārciņi, Skuju sedzu villainīti; 15210

Te jāmin arī piemēri ar piederības pronomena ģenitīvu, kas adjektīviskā funkcionējuma dēļ būtu minami pie adjektīviskās kondominācijas, bet kas locījuma kategorijas dēļ piesienas substantīviskai kondominācijai ar ģenitīvu:

Tēvs mūs', māte mūs', Visi mazi bērni mūs';
 Lielais Ansis, tas nav mūs', Tam pašam siev' un bērni. 2193

Otrkārt, sekojot analogijai ar adverbiālo kondomināciju, arī prepozīciju pārvaldīti substantīvi ar ģenitīvu kā adverbiālu funkciju veicēji var uzņemties teikumā I-a funkciju, trūkstot verbālajai vai substantīviskai kondominācijai neatkarīgajos locījumos. Lai norādītu šādu I-u tuvumu apstākļiem verbālā teikumā vai arī lai izceltu šādu TL-u sinkrētisko raksturu, tos lietderīgi precizēt ar piemērotu apzīmētāju un nosaukt par apstākļu izteicējiem. Piemēri:

Aiz upītes, aiz upītes Mana jauna ligaviņa; 15759
 Nenāciet, tautu dēli, Es bez tēva, māmuliņas. 5168,1
 Kāda note, vajadzība Bij tam tautu dēliņam?
 Zirgs ar arklu tīrumā, Pats pie manas māmuliņas. 14918

Te jāmin arī izsaukmes vārds, kas reducēts no substantīva nominatīva, kā T ar partikulas nosacītu substantīva ģenitīvu laika adverbs un līdz ar to I-a funkcijā neverbālā teikumā:

Ik rīta «labrīt», kur meitas auga;
 Neviena «labrīt», kur puīši auga. 11847

Beidzot jāatzīmē arī kāds frazeoloģisks teiciens aplūkojamās kondominācijas tipā:

Kas tev bēdas, ciema puisi, Par manām pakulām; 6982
 Kas kuram bēdas bija, Kad es malu saulītē; 8044

Ja substantīva ģenitīvs, attiekdami uz substantīva nominatīvu, veido kopā ar to frazeoloģismu kā saliktu nosaukumu, tad starp šiem vārdiem nav iespējama substantīviska kondominācija ar ģenitīvu, kā sekojošos piemēros, kuros piederības kondominācija ar datīvu:

Ir mums danču vedējiņi, Nav mums galda ņēmējiņu. 1484,3
 Tu dziedāji no galviņas, Man ir dziesmu grāmatiņa. 854,1

Ja turpretim starp substantīva ģenitīvu un nominatīvu frazeoloģisms neveidojas, tad iespējama substantīviska kondominācija ar ģenitīvu. Taču tādā gadījumā teikumos ar datīvu nav izslēgta arī saliktas kondominācijas iespēja. Līdz ar to attiecīgais substantīva ģenitīvs var iegūt sinkrētisku funkciju — to var uztvert arī par apzīmētāju.

Tev, māšiņa, dzilnas mēle, Manu dziesmu atņēmēja; I 908,6
Ai, brālīti, miļš brālīti, Tev brālīša valodiņa, 3468,3

Substantīviskā kondominācija ar datīvu argumentāciju, kam veltīts īpašs apcerējums.⁴³⁸
Tāpēc tuvāk pie šā jautājuma nekavējoties, atzīmēsim tikai, ka attiecīgais kondominācijas modelis cieši piekļaujas verbālajai piederības kondominācijai ar datīvu, kurā verba *būt* formas piederības nozīmē saista nomenu (un pronomenu) nominatīva un datīva formas kā kondominantes. Taču šādās piederības konstrukcijās (piem., *Tev bij dēli, man bij meitas*, 445,7) verbam *būt* nav tikai saitiņas funkcijas, bet specifiska piederības nozīme, kādas nav (citiem) saitiņu lietāšanas gadījumiem. Tāpēc semantiski vienveidīgo piederības kondomināciju formāli varētu dalīt divās — verbālajā (ar verba *būt* formām) un nominālajā (bez verba *būt* formām). Pēdējās piemēri:

Tēvam dēli, tēvam dēli, Tēvam bērī kumeliņi;
Mātei meitas, mātei meitas, Mātei govīs raibaliņas. 1966
Bērzam lapas šo vasaru, Man vaiņags uzaugot. 5794

Jāatzīmē arī samērā reti gadījumi, kuros veidojas šķietama substantīviska kondominācija ar datīvu, kurai tomēr nav piederības nozīmes, bet ir kādu apstākļu nozīme. Tās ir konstrukcijas ar nolūka datīvu vai prepozīcijas saistījumu ar piemēribas datīvu blakus kādam substantīva nominatīvam kā vienīgajiem predikatīvo attieksmju komponentiem. Nominatīvi te T-i. Otri komponenti pēc to specifikas saucami par apstākļu izteicējiem. Kondominācija te veidojas pēc analogijas ar adverbiālajām predikatīvajām attieksmēm:

Godam (adverba funkcijā) zelts, sudrabiņš, Ne manam siltumam;
Slavas dēļ bāleliņš, Ne maizītes devējiņš. 3649,3
Pa purvam purva zāle, Ne pa āra ābolam,
Pa tautām mūs' māšiņa. Ne pa savu bāleliņu.⁴³⁹ 23028

Substantīviskā kondominācija ar akuzatīvu veidojas, pirmkārt, pēc analogijas ar adverbiālo kondomināciju un, otrkārt, īpatnēji kā frazeoloģiska izsaukuma kondominācija, sevišķi saistījumā ar uzrunu un izsaukmes vārdiem. Otrs kondominācijas paveids detalizēti aplūkojams īpašā apcerējumā (sk. 301. lpp.). Izolēta ir tamlīdzīga verbāla kondominācija ar divdabja akuzatīvu, kā:

Māmiņ manu pagulušu Zem zaļām velēnām; 4456,5

Substantīviskā kondominācija ar akuzatīvu pēc analogijas ar adverbiālo veidojas neverbālās konstrukcijās ar nominatīvu un prepozī-

⁴³⁸ Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma loceklis // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1957. — XVI sēj. — 7.—61. lpp.

⁴³⁹ Ģenitīvs datīva vietā, domājams, ritma spaida dēļ.

cijas savienojumu ar akuzatīvu attiecīgi kā ar T-u un I-u. Šis kondominācijas paveids nav produktīvs:

Gan pazinu tō meitiņu, Kas [substantīvets pronomens, A. O.] ar tēvu,
bez māmiņas, 4534 v

Kas par zirgu, neēd auzu, Tek pa ceļu dancodams.

Kas par vīru, nedzer alus, Sēd pie galda dziedādams. 775

Pār kalniņu, pār kalniņu Mana jauka valodiņa; 15743

Substantīviskajai kondominācijai ar akuzatīvu kā apstākļu izteicēju, atskaitot frazeoloģiskās konstrukcijas ar «kas par», ir zināmi asociatīvi sakari ar verbālu kondomināciju. Apstākļu izteicēji vedina uz domām par kustību verbiem, kas it kā būtu elidēti. Sakarā ar tiem it kā saprotamāka kļūst apstākļu izteicēju jēga. Taču šāds šķitums nedrīkst būt izšķirējs aplūkojamo konstrukciju struktūras noteikšanā.

Substantīviskā kondominācija ar instrumentāli veidojas īpatnēji. Tai varētu būt kāda attāla analogija ar adjektīvisko kondomināciju, ja domājam par postpozitīviem adjektīviem un to ekvivalentiem kā izteicējiem. Šī analogija vispirms meklējama konstrukciju semantikā. Līdzīgi adjektīviskajai, substantīviskā kondominācija ar instrumentāli izsaka ar substantīvu nominatīvu kā T-u nosauktā objekta pazīmi. Īpatnība nu tā, ka šī pazīme allaž tiek izteikta ar adjektīva vai tā ekvivalenta savienojumu ar substantīva instrumentāli. Tāpēc valda visai dibināts uzskats, ka šādas instrumentāla konstrukcijas nebūtu sintaktiski dalāmas, bet analizējamās kā salikts izteicējs.

Taču tas apstākļis, ka substantīva instrumentālis mēdz būt saistīts ar kādu adjektīvu vai tā ekvivalentu, nedod pamatu vispārinājumam, ka tie vienmēr sintaktiski nedalāmi. To rāda gadījumi, kuros substantīviskā kondominācija ar instrumentāli sastopama bez adjektīva vai tā ekvivalenta:

Vai, Dieviņi, vai, Dieviņi, Kā pārbraukšu sētiņā!

Visi ceļi adatāmi, Meža gali uguņiem. 26171

Bez adjektīva var eksistēt arī konstrukcijas, kurās adjektīvs attiecas uz instrumentāli, un kondominācija ir pilnīga ar substantīva nominatīvu un šo instrumentāli vienu pašu:

Bāliņ, tava maltuvīte Caurajiem pamatiem; 660,2

(Sal.: tava maltuvīte ar pamatiem, mana — bez)

Aiji, manu brūtgāniņu,⁴⁴⁰ Salāpītu kažociņul! 15583

(Sal.: aiji, manu brūtgāniņu, ar kažociņul)

Mana dziesmu vācelīte Zeltītām kantītēm. 48

Visas manas vedekliņas Dzelteniem matiņiem; 21492

Vecais brālis klibu kāju, Tam bij skaista līgaviņa; 21390

⁴⁴⁰ Izsaukmes akuzatīvs funkcionē kā neatkarīgs locījums. Uzruna neizslēdz iespēju tai stāties kondominācijā ar kādu citu vārdu.

Adjektīvs šais konstrukcijās tāpēc uzlūkojams par izteicēja apzīmētāju.

Analogi substantīva ģenitīvs kā adjektīva ekvivalents uzlūkojams par apzīmētāju pie substantīva instrumentāļa kā izteicēja:

Būt' man bijse māmuliņa, Kā citām(i) meitiņām,
Es būt' liepas kuplumiņu, Ābels ziedu baltumiņu. 4510

Sintaktiskā nedalāmība atzīstama tikai frazeoloģiskās konstrukcijās. Tā substantīva instrumentālis kā izteicējs nedalāmi saistīts ar frazeoloģisku kopojumu «abi vienu» resp. «abas vienu», ja vārds *abi* atrodas ekvivalencē ar substantīvu:

Tautu dēlis, mans brālītis, Abi vienu gaŗumiņu. 7397
Saulīt' mana, māmiņ' mana, Abas vienu baltumiņu. 4387v

Substantīviskā kondominācija ar lokatīvu
Substantīviskā kondominācija ar lokatīvu pēc semantikas stāv vistuvāk adverbiālai kondominācijai. Tas izskaidrojams ar to, ka lokatīvi (kā arī prepozīcijas ar piederīgiem locījumiem) mēdz visbiežāk funkcionēt kā adverbji.

Skaidrodams lokatīva sintaktiskās nozīmes, K. Mīlenbahs tās ne-saista ar TL-u funkcijām, atskaitot atsevišķus gadījumus. Viens no tiem tieši attiecas uz kondomināciju:

«Ja teikuma priekšmets pieder pēc savas kārtas, pēc saviem dzīves apstākļiem pie tiem, kuŗu starpā viņš atrodas, tad tādējādi izceļas izteicēja lokatīvs (pasv. šeit un turpmāk A. O.): **Zīle, žūbe** panākšņos, **cielaviņa** vedējos = **cielaviņa** ir vedēju starpā; bet vedēju starpā būdama, viņa pate ir vedēja. **Es** biju viesos, kalpos. Isti draugos ar Dieviņu nekad neesam bijuši (Purapuķe). **Tu** esi vēl bērņā, puikā, puisī (=neprecējies), meitā, meitās (=neprecėjusies). Kāds **labums** meitā dzīvot? (Janševskis.) Kumeliņā viņš to (zirgu) nopircis (Saulietis); algādžos, ietaļās, kūmās, uzkuŗos, iegātņos, viesos, nabagos, ubagos, večos, zaldātos iet; raganās, spīganās, vilkačos skriet; braukt, lūgt, sūtīt vedējos.

Valodas apziņā dzīvais lokatīvs pārcirties te par savām pirmatnējām robežām nedzīvā instrumentāļa tiesā, tā ka tagad izteicēja lokatīvs latviešu valodā daudz parastāks nekā izteicēja instrumentālis: kūmās iet, retāki kūmām iet; bet vienu labumu: **es** esmu mierā un ar mieru (instr.).»⁴⁴¹

Kā redzams no K. Mīlenbaha minētajiem piemēriem, viņš teorētiski nenorobežo lokatīva formas izteicēju no lokatīva formas vides apstākļa, kā arī nenošķir vienkāršu izteicēju no salikta. Šī nenorobežošana un nenošķiršana izpaužas tai apstākli, ka

⁴⁴¹ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 186.—187. lpp.

K. Mīlenbahs nav uzrādījis principiālo teikuma struktūras starpību, kāda ir teikumam ar pilnnozīmes finītā verba formu un bez tās un līdz ar to lokatīvu nediferencēti attiecinājis acimredzot kā I-u uz T-u.

Te nu jāatzīmē, ka teikumā ar pilnnozīmes finītā verba formu kā I-u teikuma struktūra neprasa minēto lokatīvu uzlūkot par I-u, un starp pilnnozīmes finītā verba formu kā I-u un šo lokatīvu nepastāv arī tādas semantiskas attieksmes, kas attiecīgo konstrukciju pārvērstu par sintaktiski nedalāmu un līdz ar to par saliktu I-u. Nav pamata šai sakarā izvirzīt saliktā I-a kategoriju, kas faktiski noticis (K. Mīlenbahs pats teorētiski nerunā nedz par sastata vai salikto izteicēju, nedz par kādu citu šāda tipa TL-i), dodot blakus I-a lokatīviem neverbālos teikumos «izteicēja» lokatīvu verbālos teikumos, kā piemērā:

«Kumeliņā viņš to (zirgu) bija nopircis.» (Saulietis.)

Teikumos ar verbālo I-u vārds lokatīvā kā TL nav piederīgs tieši pie I-a, bet tikai pie I-a kopas kā teikuma paligloceklis — vai nu papildinātājs, vai apstākliis resp. apzīmējums. Dotajā piemērā, kurā ir tiešais papildinātājs («to»), lokatīva forma «kumeliņā» funkcionē par stāvokļa apstākli, kas rāda kāda teikumā atspoguļota īstenības objekta (T-a vai papildinātāja) stāvokli I-a nosauktās darbības laikā.

Tas pats sakāms par piemēriem, kas doti sakarā ar nenoteiksmi *iet, skriet, sūtīt*. Funkcionējot šiem verbiem teikumā finitajā formā kā I-iem, attiecīgie lokatīvi vairs nav I-i, bet stāvokļa apstākļi. Nav nekādas vajadzības atteikties no atsevišķu vārdu TL-u funkciju potenciāla un saistīt vārdus teikumā lielākā vai mazākā funkcionālā kopā, piešķirot tikai visai kopai TL-a funkcijas potenciālu un izvirzot visu kopu par saliktu TL-i. Pa šādu ceļu ejot, nevaram TL-u izpratnē nonākt pie objektīviem kritērijiem, kas dotu iespēju kaut cik nesvārstīgi noteikt robežu starp vārdu kā vienkāršu TL-i un starp T-a vai I-a kopu kā saliktu TL-i. Semantika pagaidām šādus objektīvus kritērijus nevar dot. Tāpēc pamatoti kritizējama «Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa» (R., 1954), kas pirmā izvirzījusi salikta teikuma priekšmeta⁴⁴², salikta izteicēja⁴⁴³ un salikta papildinātāja⁴⁴⁴ jēdzienus, par kuriem agrāk runāts tika aplinkus⁴⁴⁵, bet kura nav devusi teorētisku pamatu šādu locekļu izvirzījumam.

⁴⁴² Sk.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — II daļa A. Jankevica red., — R., 1954. — 24.—27. lpp.

⁴⁴³ Turpat. — 33.—37. lpp.

⁴⁴⁴ Turpat. — 72.—74. lpp.

⁴⁴⁵ Tā R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra darbā «Latviešu valodas gramatika V—VII klasei» (R., 1952.), nesaukdami saliktus teikuma locekļus vārdā, runā par to, ka «teikuma priekšmetu izsaka arī ar vārdu kopām». (227. lpp.)

Tāpēc skolu praksē faktiski izrauts pamats TL-u analīzes argumen-
tēšanai, jo, pasakot, ka par saliktu TL-i var būt «nedalāma vārdu
kopa»⁴⁴⁶ vai «nedalāma vārdu kopa, kas izsaka vienu jēdzienu»⁴⁴⁷,
esam devuši iespēju divkopu teikumā analizēt kā T-a, tā I-a kopu par
saliktiem TL-iem. Tas, kā zināms, tāpēc, ka loģika divkopu teikumā
atzīst kā nedalāmas tikai divas kopas — subjektu un pre-
dikātu. Gramatika līdz tam, kamēr nebija tamlīdzīgu formulē-
jumu par saliktajiem TL-iem kā tikko minētie, pūlējās katrā kopā
iesaistītajiem pilnnozīmes vārdiem saskatīt savas TL-a
funkcijas. Bet pārsteidzīgais, nepārdomātais saliktā
TL-a raksturojums noved gramatiku atpakaļ loģi-
kas kalpībā, kas nedod iespēju izprast teikuma
struktūru kā valodas sistēmas produktu.

Turpmākie salikto TL-u pētījumi kā priekšdarbu vispirms prasa
pēc iespējas pilnīgu atsevišķu vārdu TL-u funkcijas teorētisku ana-
līzi. Mūsu apcerējums tad arī virzīts tieši šai plāksnē.

Lokatīvs kondominē tād ar nominatīvu tikai tais
gadījumos, kuros teikumā nav pilnnozīmes finitā verba kā izteicēja
un nav arī pamata adjektīviskai un substantīviskai kondominācijai
neatkarīgajos locījumos.

Substantīviskā kondominācija ar lokatīvu ir noformēta gan bez
saitiņas, kā piemēros:

«Zile, zube panākšos, cielaviņa vedējos»,

gan ar saitiņu, kā piemēros:

«Tu esi vēl bērņā, puikā, puisī, meitā, meitās»,

«Es esmu mierā» u. tml.

Šai sakarā jāpiezīmē, ka arī adjektīviskā kondominā-
cijā iespējamās konstrukcijas ar lokatīvu, piemēram:

Viņš tagad skaidrā. Tagad viņi lielajā (=ienaidā)

Citā piemērā no Lerha-Puškaiša sakopotajām tautas pasakām —

Saimniece sveikā (sveika) nebūs palikusi. LP. V, 130—

adjektīva lokatīvs kā izteicējs skaidrojams tikai uz tā pamata, ja
verbu *palikt* atzīst par palīgverbu. Drīzāk šeit tomēr jādomā par iz-
ņēmumu. Kā rāda pārējie piemēri resp. valodas sistēma, minētā kon-
strukcija uzlūkojama par tādu, kas skatāma sakarā ar verbālu iztei-
cēju, pie kuras adjektīva lokatīvs funkcionē par stāvokļa apstākli.

No citiem K. Milenbaha raksturotajiem lokatīviem jāpiemin tā
saucamais īpašības lokatīvs, kas neverbālā teikumā kon-
dominē ar substantīva nominatīvu:

«Es būt' liepas kuplumā (var. kuplumiņu, -ņa). Velku tēva

⁴⁴⁶ R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra. Turpat. — 27. un 74. lpp. sniegtajā shēmā.

⁴⁴⁷ Turpat. — 37. lpp. sniegtajā shēmā.

kažociņu, nav manā mēriņā. **Abi** vienā vecumā, vienā labumā (blakus vienu vecumu, labumu, viena vecuma, labuma).»⁴⁴⁸

Taču ne lokatīva semantikas kritērijs nosaka teikumā lokatīva kondomināciju ar nominatīvu. Šai predikatīvajai attieksmei pašai, ne lokatīvam par sevi, ir noteikta sintaktiska semantika. Tā izpaužas kā apstākļu izteicējs.

Vienkāršākais substantīviskās kondominācijas modelis šai gadījumā ir tas, kurā kondominantes funkcionē bez apzīmētājiem, pie kam izteicējs ir vai nu vienkāršs (bez saitiņas), vai sastata (ar saitiņu):

Vakar vede caunes meitu Lūša kunga dēliņam.

Brieži, lači vedībās, Stirnas, lapsas panākstos. I 2685,2

Priede, egle kalniņā, Paeglīte lejiņā;

Mātes bērni pie māmiņas, Pabērniši maliņā. 4172

Konstrukcijās ar neapzīmētu substantīva nominatīvu un apzīmētu lokatīvu kondominācija saprotamā kārtā var veidoties tikai starp nominatīvu un lokatīvu, piemēram:

Oši, kļavi, ozoliņi, **Koks** kociņa galiņā; 3850

Vai es dziedu, vai es raudu, **Viss** manā mūžiņā; 123

Pie vienkāršākā modeļa substantīviskajā kondominācijā ar lokatīvu minamas arī konstrukcijas ar tādiem substantīva ģenitīviem kā apzīmētājiem, kas kopā ar apzīmējamo vārdu darina kādu saliktu nosaukumu, kurā sintaktiski, kaut arī ir runa par frazeoloģisku kojomu, katrs komponents funkcionē kā patstāvīgs TL:

Ko mēs gani dziedāsim, Garda piena paēduši?

— **Govis**, vērsi ābolā, Ganu meita tautiņās. 741

Tavu lielu labumiņu, Kas saimnieku bērniņam:

Līdz brokastim izgulējis, Sviesta maize brokastī. 4450

Te minami arī piemēri ar nominatīva resp. vokatīva formas vārda (uzrunas) izteiktā jēdziena pastiprinājumu ar tās pašas saknes vārda ģenitīvu, kuros lokatīvs ir dominante:

Kūmu kūmiņas, pūlītē! Negul pādīte, nedancināta. I 1485,1

Ja turpretim ar substantīva nominatīvu saskaņots kāds adjektīvs vai tā ekvivalents, rodas jautājums, kā raudzīties uz šādu savienojumu konstrukcijā ar lokatīvu: kas ar ko tādā konstrukcijā kondominē? Vai nevar pēc analogijas ar adjektīvisko kondomināciju kondominēt arī substantīva nominatīvs ar saskaņoto adjektīvu?

Jautājums izšķirams, izejot no kondominācijas, kurā funkcionē saitiņas:

Ir šodien caunes bērni Ar vāveres ienaidā. 2412,1

Nu ir rokā, nu ir rokā Mana pašā ligaviņ! LDV 233. lpp.

⁴⁴⁸ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 306. §, 187. lpp.

Saitiņa rāda, ka attiecīgās konstrukcijās saistīti tieši nominatīva un lokatīva formas vārdi. Līdzīgi bezsaitiņu konstrukcijās asociējas nominatīvs kā dotais «zināmais» resp. kā T ar vārdu lokatīvā kā izsacījuma kodolu, «nezināmo» resp. I-u, piemēram:

Es mācēju daiļi jāt, Miļi lūgt meitu mātes:

Melna vīsta padusē, Alus kanna rociņā. 14723

Raibi cimdī kā dzeniši Tautu dēla rociņā; 15557

Sādas asociācijas sevišķi dzīvas konstrukcijās, kas saistītas ar uzrunu:

Tēvim lini, mātei lini, Kur, bāliņi, mani lini?

— Māsiņ, tavi linu lauki Tautu dēla tīrumā. —

Tēvam kreklis, mātei kreklis, Kur, māsiņa, man būs kreklis?

— Bāliņ, tavi linu krekli Tautu meitas pūriņā. 3573,1

Taču nav noliedzams, ka arī ar nominatīva formas vārdu saskaņotajam adjektīvam vai tā ekvivalentam attiecīgajās konstrukcijās atkarā no konteksta lielākā vai mazākā mērā var piemist kondominantes daba, piemēram:

Briedu purvu, vaj nebriedu? Baltas zeķes kājiņā; 15387

Pieci, seši siļa bērni Vienā koka zariņā; 6523

Viena pati kupla liepa Kalnamuižas novadā. 15730

Sādai kondominācijas izpratnei resp. salikta kodola uztvelei ir noteikts pamats valodas vēsturē. Uz to aizrādījis, sekojot H. Paula atziņām, arī K. Mīlenbahs:

«Patiesībā izteicēja un apzīmētāja dažādība nemaz nav tik liela, kā dažam labam tā rādās. Jo visi teikuma priekšmeta (papildītāja) apzīmētāji cēlušies no izteicējiem, kas no izteicēju patstāvības un spara noslīguši apzīmētāju kārtā. P. p. Teicams darbs darītāju slavē — šinī teikumā pēc labas tiesas divi izteicēji: 1) darbs teicams, 2) darbs slavē; bet «teicams» nav pilnā izteicēja patstāvībā nostādīts, bet tamdēļ, lai teikuma priekšmetam, kas par teicamu jau apzīmēts, piebiedrots otrs izteicējs «slavē».

Teikuma pirmatnējie locekļi ir izteicējs un teikuma priekšmets. Šiem divreiz vai vairākkārt teikumā parādoties, izceļas apzīmētāji. Izteicējam teikumā divreiz vai vairākreiz teikumā nostājo ties, izceļas teikuma priekšmeta, vispārī lietas vārda, apzīmētāji. Skat. Paul Princ. 114. 1. p.»⁴⁴⁹

Ja nu teikumā pēc cilmes kondominācijā vairāki TL resp. uz vienu T-u attiecas vairāki nevienveidīgi I-i, tad jāizraugās kritēriji pirmās pakāpes jeb aktuālākā I-a nošķiršanai no otras pakāpes jeb mazāk aktuālajiem I-iem, kas var teikumā

⁴⁴⁹ Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 48. lpp.

iegūt cita TL-a resp. apzīmētāja, apzīmējuma vai stāvokļa apstākļa funkcijas.

Tāds kritērijs it pareizi tiek meklēts un atrasts vārdu kārtā teikumā:

«Gabelencs,» saka K. Milenbahs, «jau min. rakstā it pareizi aizrāda, ka tās valodas, kurās apzīmētais nostājas pirms apzīmējamā, kā p. p. somu, tatāru, indoeiropiešu valodas, taisni šinī savā vārdu kārtā ieguvušas līdzekli, laupīt apzīmētajam viņa pirmatnējo izteicēja dabu un pārvērst to no izteicēja apzīmētajā. P. p. Pēters, puisis, ratus sita (t. dz.) — vārdu kārtā «Pēters, puisis», «puisim» piemīt vairāk izteicēja daba nekā vārdu kārtā «puisī Pēters», jo šie daudz ciešāki sabiedrojas apzīmētais un apzīmējamais.»⁴⁵⁰

Tā kā substantīviskajā kondominācijā ar lokatīvu lokatīvs vienmēr ir postpozitīvs, tad saprotams, kāpēc tieši tam konstrukcijās, kurās arī prepozitīvs adjektīvs vai tā ekvivalents kondominē ar nominatīvu, tieši lokatīvam piešķirama pirmās pakāpes jeb aktuālākā I-a loma. Ja nu radusies teikumā droša iespēja nosacīt aktuālāko I-u, zūd vajadzība analizē pēc mazāk aktuālā I-a un to, it sevišķi, ja tas ir prepozitīvs adjektīvs vai tā ekvivalents, var droši analizēt par apzīmētāju.

Taču tautasdziesmu tekstu analizē allaž jābūt uzmanīgam, lai prepozitīvu participu kā salikta laika vai verba ciešamās kārtas formu kā I-u mehāniski neuzlūkotu par apzīmētāju, uz ko var pavadināt no šā I-a šķirtais un aiz T-a novietotais substantīva lokatīvs kā apstāklis. Piemēram:

Vasar plēsti liepu galdi Siltajā saulītē;

Tie būs labi kūniņām Zelta naudu žvadināt. 1596

Pēc mūsu domām, pielikums kā sākotnējs izteicējs teikumā vēl mūsdienās nav zaudējis savas izteicēja funkcijas un kā tāds drīzāk iesaistāms izteicēja, nevis apzīmētāja kategorijā. Bet, tā kā praktiski pielikums vienmēr tiek nošķirts no visiem pārējiem apzīmētajiem, nekas neliedz pielikumu uzlūkot par patstāvīgu sinkrētisku TL-i, kāds tas tiešām patiesībā arī ir, proti, — TL ar I-a un apzīmētāja dabu. Manuprāt, arī prepozitīvs pielikums analizējams kā patstāvīgs teikumloceklis, piemēram:

Pukīt' mana līgaviņa Cita vīra rociņā! 15864

Vienīgi gadījumā, ja pielikuma sakarā sastopama pronomiņālā ekvivalence (pie tam norādāmajam pronomenam nav izslēgts apzīmētāja raksturs), jārunā par saliktu kondomināciju:

Bārenīte tā meitiņa, Grūti pelna villainiti: 4482 v

⁴⁵⁰ Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 48.—49. lpp.

Vārdu kārta vairs nav pietiekams kritērijs, ja ar vienu nominatīvu (resp. zināmos nosacījumos ar ģenitīvu) kondominē kā lokatīvs, tā arī datīvs, eventuāli arī instrumentālis. Šādos gadījumos par aktuālāko I-u var izvirzīt gan datīvu resp. instrumentāli, gan lokatīvu — atkarā no konteksta resp. no teikuma aktuālā dalījuma. Taču, tiklīdz izraudzīts aktuālais I, rodas iespēja mazāk aktuālo I-u analizēt kā teikuma palīglocekli. Ja izraudzīts datīvs par aktuālo kondominanti, tad lokatīvs bez grūtībām nosakāms par apstākli. Ja izraudzīts lokatīvs par aktuālo kondominanti, tad datīvs uzlūkojams par netiešo papildinātāju:

Man dziesmiņu nepietrūka, Kaut jel gara vasariņa;
Vēl manam kumeļam Dziesmu deķis mugurā. 46

Jāpiezīmē gan, ka zināmos gadījumos datīvs semantiski vairāk saistīts ar tādu lokatīvu, kas kondominē ar nominatīvu, nekā ar nominatīvu, ar ko tad datīvs nevar kondominēt. Tādi gadījumi ir frazeoloģiskās konstrukcijas datīvs + «laikā» (=piemērots kam):

Laikā man mātes kurpes, Laikā mātes villainītes;
Laiks bij iet tautiņās, Kaut (el.: būtu) pūriņš piederīts. 7698

Citos gadījumos atkal datīvs semantiski var būt vairāk saistīts ar tādu nominatīvu, ar kuru tas kondominē, kaut arī nominatīvs savukārt saistīts ar lokatīvu un nav izslēgta to kondominācija. Bet lokatīvs var tikt uzlūkots arī par apstākli pie nominatīva kā pie izteicēja substantīviskā kondominācijā ar datīvu:

Kaite man siliņā, Kaite sila maliņā;
Silā mani odi ēde, Malā ļaudis aprunāja. 8497

Datīva kondominācijai ar nominatīvu šeit pamatā gan substantīva nominatīva asociācijas ar verbu *kaitēt*, kas kā vienpersonas verbs kondominē ar datīvu, gan visa izsacījuma jēga.

Aplūkojamā tipa saliktās kondominācijas — datīva + nominatīva + lokatīva — gadījumā ieteicams par aktuālo kondominanti izraudzīties lokatīva formas vārdu, ja substantīviskajā kondominācijā ar lokatīvu droši nosakāms atsevišķo komponentu raksturs vienam attieksmē pret otru (kā T-i un I-i), un tad savukārt droši nosakāms datīvs par netiešo papildinātāju. Ja turpretim par aktuālāko jāizraugās substantīviskā kondominācija ar datīvu, tad rodas dažreiz ne tikai grūtības noteikt atsevišķo kondominantu raksturu (akad. J. Endzelīns uzlūko datīvu par izteicēju pie nominatīva kā T-a sk. 441. parindi), bet arī grūtības precīzi nosacīt lokatīvu nevis kā apstākli vispār, bet konkrēti tieši par kādu noteiktu apstākli. Tas tāpēc, ka lokatīvam latviešu valodā ļoti dažāda semantika, bet lokatīva formas vārda noteikšanā par TL-i allaž vien jābalstās ja ne uz vārda leksisko nozīmi vispār, tad uz šā vārda kādu

atsevišķu semantisku nozīmi. Bet leksiskā un semantiskā nozīme nav drošs vadonis vārdu sintaktisko attiecsmju sistēmā.

Dotajā analīzes ieteikumā izdarāms vēl viens precizējums, kas saistīts ar saitiņas klātieni vai neklātieni aplūkojamā konstrukcijā. Šī precizējuma ilustrācijai ņemsim piemēru vispirms bez saitiņas:

Man dziesmiņu trīs **pūriņi** Apinišu dārziņā; 41

Saitiņa, nostādamās starp attiecīgiem komponentiem, šos komponentus saista nepārprotamā kondominācijā. Bet saitiņa iespējama kā starp nominatīvu un lokatīvu (piemēram: Man dziesmiņu trīs **pūriņi** Bij' apiņu dārziņā), tā arī starp nominatīvu un datīvu, piemēram:

Man bij dziesmas trīs pūriņi Brāl' apiņu dārziņā; 42

Man bij dziesmu vācelīte Smalkā lazdu krūmiņā; 44

*

Nobeidzot visas substantīviskās kondominācijas apskatu, vēlreiz atzīmējams tās kvalitatīvi dažāda raksturs atkarā no komponentu morfoloģiskā noformējuma. Komponentu atšķirīgais morfoloģiskais noformējums atspoguļo teikumā daļu no tām dažādajām attiecsmēm (citas daļas atspoguļo verbālā, adjektīviskā un adverbiālā kondominācija), kādas pastāv starp īstenības objektiem. Šīs attiecsmes, izteiktas teikumu resp. kondominācijas formā, rāda ne tikai, kādi paveidi ir tai cilvēku domāšanas formai, kas izteikta spriedumā kā apgalvojums vai noliegums par kaut ko, bet rāda arī tieši to, kas valodā kā sabiedriskās prakses produktā komunikācijas nolūkiem ikreiz ir aktuālākais. Šis aktuālākais var būt kvalitātes noteikšana, kas izpaužas substantīviskajā kondominācijā neatkarīgajos locījumos, ar ko šī kondominācija atšķiras no verbālās un adjektīviskās, kur aktuālākais ir īpašības jeb pazīmes noteikšana.

Kvalitāti un īpašību šeit izprotam G. Aleksandrova sniegtajā formulējumā. Proti, kvalitāte kā filozofiska kategorija «...ir priekšmetiem un parādībām iekšēji piemītoša noteiktība, organisku īpašību, pazīmju, īpatnību vienotība, ar ko attiecīgais priekšmets vai parādība atšķiras no citiem priekšmetiem vai parādībām»⁴⁵¹. Kvalitātes un īpašības atšķirība traktēta šādi:

«Kvalitāte ir lietas vai parādības viengabalains raksturojums, bet īpašība parāda lietu vai parādību no kaut kādas vienas puses.»⁴⁵²

Kā redzējam, substantīviskajā kondominācijā neatkarīgajos locījumos kāda īstenības objekta kvalitāti var izteikt gan kā rea-

⁴⁵¹ Dialektiskais materiālisms. G. Aleksandrova red. — R., 1954. — 141. lpp.

⁴⁵² Turpat. — 142. lpp.

litāti (reāluma modalitātē), gan kā šķitumu (šķituma modalitātē), piemēram, salīdzinājumā.

Substantīviskā kondominācija ar aprepozicionālo ģenitīvu, kā arī ar instrumentāli dod iespēju izteikt kāda objekta īpašību, taču citā aspektā, nekā īpašību izsaka verbālā un adjektīviskā kondominācija.

Substantīviskā kondominācija ar prepozīciju un locījuma savienojumu, kā arī ar lokatīvu izsaka kāda objekta eksistēšanas vai funkcionēšanas apstākļus. Kondominante atkarīgajā locījumā šais gadījumos raksturojama kā apstākļu izteicējs.

Substantīviskā kondominācija ar datīvu izsaka reālās īstenības īpatnējas attieksmes, kas raksturojamas kā piederības attieksmes.

Atspoguļodama dažādas attieksmes starp objektiem reālajā īstenībā, kondominācija top salikta. Valoda radusi iespēju īstenības objektu sarežģīto attieksmju kompleksā izšķirt svarīgāko resp. aktuālāko attieksmju loku no mazāksvarīgākā resp. mazāk aktuālā, izvirzot teikumā kā gramatisko kodolu tieši aktuālo kondomināciju, bet mazāk aktuālās kondominācijas komponentes pārvēršot teikumā par teikuma paliglocekļiem. Attieksmē pret T-u (vēlāk arī pret papildinātāju un citiem TL-iem, kas izteikti ar substantīvu vai tā ekvivalentu) mazāk aktuālā kondominante sāk funkcionēt kā apzīmētājs vai pielikums. Attieksmē pret I-u mazāk aktuālā kondominante sāk funkcionēt kā papildinātājs vai apstāklis.

3) ADVERBIĀLĀ KONDOMINĀCIJA

Adverbiālajā kondominācijā sastopami visu grupu adverbi, izņemot cēloņa resp. nolūka adverbis (*tādēļ, tālab, tāpēc; kādēļ, kālab, kāpēc*).

Adverbiālā kondominācijā ar adverbu kā I-u kondominē substantīva vai tā ekvivalenta nominatīvs, ģenitīvs, kā arī datīvs un infinitīvs kā T-i. Pie tam datīvs kondominē kā netiešais T gan viens pats, gan saliktā kondominācijā kopā ar kādu tiešo T-u, pie kura nosacīti pieskaitīti arī infinitīvi kā T-i.

Adverbiālajai kondominantei ir cieši asociatīvi sakari ar apstākļiem verbālā kondominācijā.

So asociāciju dēļ adverbiālo kondominanti saucam par apstākļu izteicēju.

Adverbiālajā kondominācijā, tāpat kā nominālajā, kondominantes var tikt saistītas gan bez saitiņām, gan ar saitiņām. Tām nav būtiskas nozīmes adverbiālās kondominācijas raksturojumā. Tāpēc analizē vienkāršā adverbiālā kondominācija (bez

saitiņas) netiks šķirta no adverbialās sastata kondominācijas (ar saitiņu).

a) Adverbialā kondominācija ar nominatīvu (un datīvu)

Adverbialajā kondominācijā ar nominatīvu konstatēti funkcionējam dažādu grupu adverbi. Tā kā šīm grupām nav ietekmes uz kondominācijas struktūru, tad piemēros adverbi sniegti alfabētiskā secībā:

Tec garām, kumeliņu, Netec vairs tai ciemā!
Agrāk bija **znoti, radi**, Nu lielā ienaidā. 3897
Cītur man visi **prāti**, Cītur visi **padomiņi**; 7923
Godam mana ziļu **rota**, Godam ziļu **vainadziņš**, 5638
Tik ilgam mans **mūžiņš** Kā vasaras launadziņš. 84
Labāk upes **rauduvīte**, Ne atraitņa ligaviņa. 15382
Mūžam **saule** debesīs, Ne mūžam **tēvs, māmiņa**. 3055
Se **rugāji**, te **rugāji**, Visa zeme **rugājos**;
Se **bāreņi**, te **bāreņi**, Visa zeme **bāreņos**. 4227

No vietas adverba *še* (<*šeit*) apstākļu I-a funkcijā nošķirams adverbs *še* kā verba imperatīvformas *ņem!* *ņemiet!* ekvivalents. Kamēr verbālajā konstrukcijā *ņemamais* objekts nosaukts *akuzatīvā*, tikmēr adverbialajā konstrukcijā tas nosaukts *nominatīvā* un funkcionē kā T. Šādas konstrukcijas struktūrai raksturīga uzrunas klātiens:

Se **rociņa**, tautu meita, Se **sidraba gredzeniņš**. 582,4

Uzruna šais konstrukcijās uzlūkojama par datīva ekvivalentu, kam teikumā būtu papildinātāja funkcija. Sal.: Se *tev* **rociņa**...! Dažkārt personas pronomena datīvs pleonasma veidā vēl papildina uzrunu:

Māmiņa mīlā, *še* *tev* **naudiņa**, Dod man pāditi padancināt. I 1496,1

Pārējie piemēri ar adverbiem kā apstākļu izteicējiem pie nominatīva kā T-a:

Šodien **saule**, šodien **saule**, Šodien vārna velējās, 7529
Tālu, tālu **Rīga** bija, Se ir tuvu **Jelgaviņa**! 15508,3
Te bij **sūrums**, te bij **saldums**,
Te mūsu vīndedzis jums gan dzirdis. I 1737,1
Kad to ķēni kustinās, Tur būs **sviests**, tur **panijas**. 2933 v
Vēl *man* **vaļa** vēl *man* **vaļa**, Bērzu bērzi tricināt, 181
Velti, puisi, tavas **domas**, Ka es tava ligaviņa. 15236
Es **vidū**, es **vidū** Ar vitola vainadziņu,
Visapkārt **bāleliņi** Caunotām cepurēm. 3559
Visapkārt **ievu ziedi**, **Vidū** balta **ābelīt'**; 1046
Gāj' krievos, gāj' leišos, Visur *man* **znoti, radi**. 3844

Pēdējais piemērs ar salikto kondomināciju resp. ar pierības kondomināciju (*man znoti, radi*) un adverbialo kondomināciju (*visur znoti, radi*), kā arī līdzīgas konstrukcijas piemēri iepriekš (sk. ar *cītur*... 7923; *vēl*... 181 u. c.) ietver problēmu, kura no šīm kondominācijām ir aktuālāka.

Ja adverbālā kondominācijā pie kāda substantīva nominatīva funkcionē divi adverbi, tad tikai viens no tiem uzlūkojams par adverbālā kondominanti, bet otrs analizējams par apstākli. Izvēli nosaka teikuma aktuālais dalījums. Piemēri:

Ko jūs mani maksāsi, Es nedēļu izdziedāšu?

Pirma diena, otra diena, Te trešdiena, ceturtdiena,

Te piektdiena, te sestdiena, Te **nedēļa** pagalam! 973

Pēdējā teikumā adverbs *te* funkcionē par apstākli. Konstatētajos piemēros vērojams, ka par apstākļa I-u mēdz funkcionēt vairāk nekā vienzilbigais adverbs:

Jau **saulīte** zemu, zemu, Kad vēl jūgšu kumeliņu, 15770

Līdzīga regula vērojama arī vienkopas teikumā, nosakot adverbālo dominanti:

Rīga, Rīga tālu, tālu, **Labāk** šē Jelgavā: 15508

Ja abi adverbi vienzilbīgi, tad kritēriji citi. Tā piemērā

Se, mūsu pādiņa, te tev **paijiņa**! 1601,1

izteicējs ir šē kā verba *ņemt* imperatīvformas *ņem!* ekvivalents.

Atzīmējams arī, ka adverbs *gan* (<*gana*) nemēdz kondominēt ar substantīva nominatīvu (jo tas kondominē ar ģenitīvu) kā vienīgi frazeologismā *dievs un (in, ir) gan(a)*, kas nozīmē ekvivalents ar adverbu *diezgan*, kurš ir dotā frazeologisma sabrukuma rezultāts:

Dievs un *gan*, **Dievs** un *gan* Laba vīra sētiņā, 33552

Dievs ir *gana*... 33552,2; **Dievs** ir *gan*... 33552,3

Sal.: **Diezgan** bija, **diezgan** bija Laba vīra sētiņā, 33552,1

b) Adverbālā kondominācija ar ģenitīvu (un datīvu)

Substantīva vai tā ekvivalenta ģenitīvs kondominē ar daudzuma adverbiem: *daudz, maz, vairāk, mazāk, gana* > *gan, diezgan, pulka, cik, tik*, kā arī ar adverbu *vēl* un *nu* atsevišķos izteicienos. Piemēri ar *daudz* un *maz*:

Daudz *darba*, **daudz** *darba* Sestdienas dienā: 6931

Ne **daudz** ir to *eglišu* Melnajām skujiņām;

Ne **daudz** ir to *bērniņu*, Kam ir tēvs, māmulīņ'. 4129

Parasti ar adverbu *daudz* un *maz* kā centrālo komponentu veidojas salikta kondominācija:

Dziedat, meitas, ar manim, *Man* bij (jeb: ir) **daudz** skaistu **dziesmu**; 20

Te jo **daudz**, *man* jo **maz** Mātes baltu **villainiņu**; 3636

Sai sakarā izvirzās jautājums par datīva kā kondominantes attieksmi ar otru kondominācijas komponentu.

Izraugoties no iespējamām kondominācijām kā aktuālāko tieši adverbs un ar to saistītā ģenitīva kondomināciju, atkrit vajadzība skaidrot datīvu kā netiešo T-u. To var uztvert arī par netiešo papildinātāju pie adverbālā I-a. Bet, ja ievērojam piederības semantiku un sekojam analogijai ar piederības kondomināciju, varam datīvu saistīt gan ar adverbu, gan ar ģenitīvu. Te jāpiezīmē, ka līdzīgas konstrukcijas ar datīvu un bez tā, kā arī līdzīgas analīzes iespējas veidojas ar minēto adverbu *daudz* un *maz* pārākajām pakāpēm (vispārāko pakāpi tautasdziesmās nemēdz lietāt) — *vairāk* un *mazāk*, piemēram:

Vairāk būtu, vairāk būtu, kaut man sava māmuliņa,
 Vairāk būtu cimdus, zeķus, Vairāk būtu vilnainīšu. 4952
 Vairāk auzu, vairāk auzu Tekotim kumeļam;
 Vairāk naudas, vairāk naudas Gudrajam dēļiņam! 1772

Uztverot pēdējos piemērus kā eliptiskus (ar elidētu imperatīvu formu *dodiet*) un implicitus divkopu teikumus ar verbālu kondomināciju, datīva formas tanīs analizējamās kā netiešie papildinātāji un adverbi kā apstākļi. Ja tiktu pieņemta tāda uztvere, tas nozīmētu teikumizpratnē vadīties no verbālās kondominācijas un nepieņemt faktisko teikuma noformējumu kā adverbālu (izsaukmes) teikumu ar ģenitīva kondominanti. Mums šķiet pareizāk katrā teikumā analizēt vispirms tā faktisko stāvokli, ievērojot teikumu kā neatkarīgu, pabeigtu tipu, nemeklējot tanī elipsi. Pamudinājuma modalitāte, kas dotajos teikumos ietverta attiecīgā intonācijā (uz ko norāda izsaukuma zīme teikuma galā), var attiekties arī uz doto vārdu savienojuma tipu (adverbs + ģenitīvs; ģenitīvs + datīvs = adverbs + ģenitīvs + datīvs) kā tādu, kas eksistē bez jebkāda piedomājama elidēta verba.

Pieņemot minēto viedokli, jāatzīmē, ka adverbālā kondominācija ar ģenitīvu un datīvu veido pilnīgi savdabīgu saliktas kondominācijas modeli, ja ievērojam, ka ar šiem komponentiem izteikta piederības nozīme analogi datīvam un nominatīvam piederības kondominācijā. Grūti ģenitīva un datīva kondominācijā noteikt komponentus kā T-us vai I-us, jo komponenti ir viegli invertējami, ja raugāties uz to, kurš no tiem izsaka zināmo (teikumpriekšmets), kurš nezināmo (izteicējs). Tikai analogijas labad ar tām kondominācijām, kurās ģenitīvs funkcionē par tiešo, bet datīvs par netiešo T-u, varam tos abus analizēt kā attiecīgus T-us attieksmē pret adverbu kā I-u, uzlūkojot visu konstrukciju par saliktu kondomināciju. Taču nav izslēgta iespēja saistīt kā ģenitīvu, tā datīvu katru atsevišķi ar adverbu savā vienkāršajā kondominācijā. Tādā gadījumā, izraugoties vienu no tām par aktuālāko, iespējams attiecīgi analizēt ģenitīvu par tiešo papildinātāju vai datīvu par netiešo papildinātāju pie adverbs kā I-a.

Jākonstatē, ka vispār adverbālajā kondominācijā ar ģenitīvu lie-

tājuma biežuma ziņā dominē variants, kurā minētajai kondominācijai pievienojas vēl datīva formas vārds. Piemēri ar *gan* < *gana* un *diezgan*, *dievs* un (*in*, *ir*) *gana*:

Ai, ļautiņi, neņemiet Bāreniti valodās,
Gan asaru bārenei Ir bez jūsu valodām. 4784
Tam *puīšam mantas gana*, Kas lemešus valdīt prot. 15354,5
Puišam mantas Dievs un *gan* Zem baltiem lemešiem. 15354
Diezgan bija puišam mantas Zem baltiem lemešiem. 15354,7

Kā daudzuma adverbs lietājams arī substantīva forma *pulka*:

Brauc, pelite, mūs' mājā, *Mums* ir *pulka* mazu bērnu.
Mums ir *pulka* mazu bērnu Sūpulī gulētāju. 2075,2

Šā adverbā tuvums ar substantīvu izpaužas vēl tai apstākli, ka tam var piesaistīties apzīmētājs:

Sodien bija tev, bērniņ, Liela *pulka šūpotāju*, I 1872¹

Daudzuma adverbī *cik* un *tik* korelatīvi saistīti saliktā teikumā, kurā iegūst saikļa vārda funkcijas. Tanī pašā laikā tie var kondominēt ar substantīva vai tā ekvivalenta ģenitīviem. Stilistiski tie funkcionē kā zināmi salīdzinājuma formas elementi:

Stūru stūru tēva zeme, Rakstiem mātes villainītes.
Cik stūrišu, tik bāliņu, Cik rakstiņu, tik māsiņu. 3791

Šādas konstrukcijas tautasdziesmās visai produktīvas.

Ar adverbjiem *vēl* un *nu*, kas neizsaka daudzumu, kondominē ģenitīvi īpašos izteicienos, kuros ģenitīva lietājums izskaidrojams ar analogiju *gan* pēc adverbjiālām, *gan* arī nolieguma konstrukcijām:

Vēl man laika, vēl man laika Sav' pūriņu pielocīt,
Vēl manam arējam Māmuliņa kājas āva. 7622,1

sal.: nav(a) laika, nav(a) laika;

Nu ir vaļas nicināt, Kuras tautas gribēdamas,

Ne man tēva, ne māmiņas, Ne bāliņa redzētāja. 4821,5

sal.: nav(a) vaļas, nav(a) vaļas.

c) Adverbjiālā kondominācija ar datīvu

Adverbjiālajā kondominācijā ar nominatīvu un ģenitīvu datīva kā kondominācijas komponenta piesaistījums ir fakultatīvs. Bez datīva šais kondominācijās var iztikt. Bet, ja nu datīvs lietājams arī adverbjiālajā kondominācijā ar nominatīvu un ģenitīvu,⁴⁵³ tad iespējams savukārt zināmos gadījumos šais teikumos iztikt bez nominatīva resp. ģenitīva kā kondominācijas komponenta. Tādā gadījumā mūsu priekšā adverbjiālā kondominācija ar datīvu, piemēram:

Vilkam labi, vilkam labi, Ne tam vāgu, ne ragavu;
Puišam labi, puišam labi, Ne tam sievas, ne bērniņu. 5292

⁴⁵³ Sk. par šo jautājumu arī: Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma loceklis // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1957. — XVI. — 45.—51. lpp.

d) Adverbiālā kondominācija ar infinitīvu

Pēc gramatiskās tradīcijas adverbs un infinitīva saistījumu teikumā uzlūko par adverbālām vārdkopām. Istenībā, ja infinitīvu piešķaitām pie verba formu sistēmas, adverbs un infinitīva pieklāvējumā vajadzētu infinitīvu uzlūkot par centrālo komponentu (pēc analogijas ar finitajiem vārdiem). Taču, pēc mūsu domām, starp adverbs un infinitīvu veidojas nevis pieklāvējuma attiecības un līdz ar to vārdkopas, bet gan predikatīvas attiecības, tātad teikuma kodols.

Galvenais motīvs, kas spiež adverbs un infinitīva attiecības teikumā uzlūkot par predikatīvām un nevis par pakārtējuma attiecībām, ir tas, ka teikumos, kuros sastopami šie vārdpāri (adverbs + infinitīvs), nemēdz būt kādi citi nominālas, verbālas vai adverbālas predikācijas rādītāji. Visi apstākļi spiež raudzīties uz adverbs un infinitīva vārdpāri kā verbāli adverbālas predikācijas pārdēji. Ir zināms, ka vārdpāri teikumā ir galvenā predikācijas funkcija. Sen atzīti infinitīvi attiecībās pret nomena nominatīviem teikumā kā teikumpriekšmeti attiecībās pret izteicēju:

«Par gramatisko subjektu palaikam var būt to vārdpāru kļāšu (nōmenu, pronōmenu, skaitleņu un divdabju) nōminātīvs, ko var lietāt substantīva nozīmē. Bez tam par subjektu var būt arī nelokāmās formas (piem., infinitīvs, skat. 788. §).» (LGr., 815. §, 1019. lpp.)

«788. §. Kā subjekts ir infinitīvs, piem., teicienā *strādāt nav kauns* (Treilanda Mar., 506. sakāmv.).» (LGr., 993. lpp.)

Tāpat sen atzīti adverbs attiecībās pret nomena nominatīviem teikumā kā izteicēji attiecībās pret teikumpriekšmetu:

«Par gramatisko predikātu var būt: ...n) adverbs (piem., *kur tavs tēvs?* BW 2519; *tālu salmu gubenīts* 2470,2; skat. arī 458. §).» (LGr., 816. §, 1019.—1020. lpp.)

«Turpretim kā predikātu pie *tas*, pie nenoteikta subjekta, pie infinitīva vai kāda vesela teikuma nek. dz. adjektīvu ir visbiežāk aizstājis adverbs ar -i: *tas ir labi (nekrietni)* ...» (LGr., 458. §, 592. lpp.)

Nekas neliedz teikumos, kuros nav substantīvu nozīmē lietotu vārdpāru nominatīvā kā T-u un finitū verbu formu kā I-u, nedz arī nominālu I-u, uzlūkot klātesošo infinitīvu kā T-u un adverbs kā I-u. Šai sakārā vēl jāatzīmē, ka arī E. Soida, pētījot adverbālās vārdkopas, uzdūrusies predikācijas attiecībās starp infinitīvu un adverbs:

«Reģistrētajos teikumos šo vārdkopu centrālais komponents var būt izteicēja sastāvdaļa.»⁴⁵⁴ Taču E. Soida nav nostājusies pret tradīciju, nav aizsāktu domu novedusi līdz galam un tādā kārtā palikusi nekonekventa attiecībās pret vārdkopu pētīšanai pakļauto materiālu. Proti, sava darba sākumā autore taču bija pasvītrojusi, ka predikācijas attiecībās esoši vārdi nav pakļaujami vārdkopas kategorijai.

⁴⁵⁴ Soida E. Vārdkopas ... — R., 1954. — 596. lpp.

Kā adverbciāls izteiciājs pie infinitiāa funkcionē tikai tāds adverbs, kas adjektīāa cilmes. Adverbciālā izteiciāa laika aspektu rāda saitiņas kā paligverba forma. Par saitiņu parasti funkcionē paligverba *būt* indikatiāa pagātnes un nākotnes formas. Indikatiāa tagadnes formas, atskaitot noliegtās, netiek lietotas:

Sūri, sūri, grūti, grūti Kukuliti **ritināt**;
Nava sūri, nava grūti Kukuliti **lupināt**. 8224

Trūkstot saitiņai, laika aspektu nosaka verba formas konteksta teikumos.

Infinitiāa nosauktās darbības subjekts adverbciālā teikumā funkcionē datīā kā papildinātājs. Subjekts var būt implicīts vai elidēts:

Liec, Laimiņa, ko likdama, Div' mūžiņu vien neliec:
Grūt' **dzivot** pirmo mūžu, Vēl grūtāk otrajo. I 1215'
Grūt' man bija kalnā **kāpt**, Lēt' leja noejoj;
Grūt' man bija pašai **iet**, Lēti otru **maldināt**. 6910
Laukā labi, laukā labi Kumeliņu **dancināt**;
Ciemā labi, ciemā labi Līgaviņu **lūkoties**. 11261
Labāk man ganos **dziiti**, Ne **sēdēti** saulītē; I 744,3
To vien saka mātes meitas: Sērdienēm **lēt' dzivot**! 4316
Vēlt' man savu skaņu balsi Ši ciemā **skandināt**: 847
Zēl man bija vakarā Greznu dziesmu **padziedāt**: 503,1

Adverba un infinitiāa predikācija veido ne tikai norobežotus teikumus, kā iepriekšējos piemēros, bet tā ietelp arī saliktos teikumos, iekļaujoties sakārtojumā vai pakārtojumā:

Vai, Dieviņi, ko darišu, Jau bērziem baltas lapas!
Nāks rudenis, aukstas nakts, Grūt' vienai **pārgulēt**. 9298

Dažreiz adverbs saliktajā teikumā veic divkāršu izteiciāa funkciju — attieksmē pret abu sakārtotā teikuma daļu teikumpriekšmetiem, kā piemēra:

Ievu ziedi smaržai labi, Ne bitēm medu **nest**; 12720

*

Lai būtu realizējama stabilitāte teikumā paliglocekļu analizē, jāievēro kondomināciju hierarhija jeb izpausmes pakāpenība, jeb eksistēšanas nosacījumi. Tie ir trīs.

Pirmkārt, ja teikumā konstatējama pilnnozīmes finitā verba forma (resp. particips kā tās ekvivalents salikto laiku izteikšanai), tā nosaka kondominācijas tipu. Tāds teikums ir verbāls. Visi pārējie teikumi tad nu ir neverbāli.

Otrkārt, ja teikumā trūkst pilnnozīmes finitā verba formas, tā kondominācijas tips nosakāms pēc alternatīvas:

1) ja teikumā ir divi substantīvi vai tā ekvivalenti neatkarīgajos locījumos, eksistē substantīviska kondominācija neatkarīgajos locījumos;

2) ja nav konstatējama substantīviska kondominācija neatkarīgajos locījumos, prioritāte piešķirama adverbijalajai kondominācijai.

Treškārt, ja teikumā nav konstatējama nedz verbāla, nedz substantīviska kondominācija neatkarīgajos locījumos, nedz adverbijāla kondominācija, kondominācijas tips nosakāms pēc sekošas prioritātes:

1) ja teikumā konstatējams kā semantisks tips apstākļu kondominācija, tā izvirzāma par teikuma kodolu;

2) trūkstot apstākļu kondominācijai, izvirzāma piederības kondominācija;

3) ja nav konstatējama nedz apstākļu, nedz piederības kondominācija, meklējama adjektīviska kondominācija.

Adjektīviskās kondominācijas nostādīšana teikuma praktiskajā analizē pēdējā vietā izskaidrojama ar to, ka adjektīvs sintakses attīstības gaitā ieguvis jaunu sintaktisku funkciju teikumā — noticeis adjektīviskais pārvirzījums no izteicēja uz apzīmētāju.

Arpus minētajām kondominācijām, ja vien tās nav saliktas, pārējie pilnnozīmes vārdi teikumā var funkcionēt kā teikuma palīglocekļi.

4) DOMINANTES

Līdzās eksplīcītiem divkopu teikumiem, t. i., ar skaidri izteiktām jeb leksiski divos vārdos noformētām kondomināntēm, sastopami arī implicīti divkopu teikumi, t. i., tādi, kam nav skaidri izteiktas jeb leksiski divos vārdos noformētas kondominantes, kā arī vienkopas teikumi. Implicītie divkopu teikumi pēc formas ir vienkopas teikumi, bet pēc nozīmes divkopu teikumi. Tajos gramatisko centru faktiski veido viens vārds, kas kā TL saucams par *dominanti*. Taču no tās ir precīzi izsecināms otrs teikuma centra loceklis. Tāpēc dominanti implicītos divkopu teikumos var saukt par izteicējdominanti blakus implicītajam teikumpriekšmetam.

Implicīti divkopu teikumi var būt tikai teikumi ar verbālu izteicēju. Šādi teikumi veidojas ar verba indikatīva pirmās un otras personas formu, bet imperatīvā tikai ar otras personas formu kā izteicēju bez eksplīcīta personas pronomena vai noteiktā pronomena *pats*. Tā klātiešana tādos teikumos ir izteikta vienkāršajos laikos ar finītā verba personas galotni, bet saliktajos laikos un ciešamajā kārtā ar palīgverbu personas galotni, no kuras izsecināmi noteikti personas pronomeni kā vienīgie iespējamie verbālās kondominācijas otri komponenti — teikumpriekšmeti. To neklātiešana nerada nekādu nenoteiktību vai neskaidrību jautājumā par vienīgi iespējamo T-u, ko norāda attiecīgās verba formas personas galotne. Turpretim teikums ar verba finito formu trešajā personā latviešu valodā neietver noteiktu

T-u. Tāpēc šie teikumi kā tādi, kuros nav neapšaubāmas kondominācijas, atzīstami par vienkopas teikumiem.

Tā kā vēlējuma, vajadzības un atstāstījuma izteiksmē verbam nav personas galotņu, tad šais izteiksmēs nevar vispār veidoties implicīti divkopu teikumi. Trūkstot personas pronomeņu vai to ekvivalentu formām teikumā un verbu personas galotnei, kas norādītu noteiktu personu, attiecīgie verbālie teikumi var būt tikai vienkopas teikumi.

Ja verba saliktie laiki resp. attiecīgi particīpi lietoti bez paligverba formām, kas vienīgās var norādīt saliktos laikus personas galotnei, tad tādi verbālie teikumi, bez šaubām, ir vienkopas teikumi.

a) Implicīto divkopu teikumu izteicējdominante

Implicīti divkopu teikumi ir divkopu teikumi tikai no semantikas viedokļa. Ja ņemam vērā to apstākli, ka kondominācijas gadījumā teikumā pastāv teikuma centra sadalījums starp diviem vārdiem — T-u un I-u — kā teikuma kodolu, kam piemīt potence, pievienojot kodolam attiecīgus vārdus, veidot ap katru kodola kondominanti savu vārdkopu, tad implicītam divkopu teikumam šādas potences nav. Tas izskaidrojams ar to, ka implicītajā divkopu teikumā kodols ir tikai semantiski sadalāms, bet nav sadalīts leksiski. Kodola leksiskā sadalījuma trūkums dod iespēju, šādus teikumus paplašinot, izveidot tikai vienu kopu — izteicēja kopu. Tāpēc implicītie divkopu teikumi kā tādi, kas tikai no semantiskās potences viedokļa ir divkopu teikumi, bet no leksiskā noformējuma viedokļa ir vienkopas teikumi, īstenībā veido pārejas kategoriju no verbāliem divkopu teikumiem uz verbāliem vienkopas teikumiem. Bez atrunas tos nevar pieskaitīt ne divkopu, ne vienkopas teikumiem.

Saprotams, ka no leksiskā noformējuma viedokļa implicītajos divkopu teikumos nevar arī runāt par gramatisko kodolu kā teikuma centru, kas sadalīts starp divi vārdiem. Implicīto divkopu teikumu gramatiskais centrs ir nesadalīts, līdzīgi vienkopas teikumu gramatiskajam centram. Taču šā centra tuvums verbāla divkopu teikuma gramatiskajam kodolam izpaužas tai apstākli, ka pie šā centra var veidoties stāvokļa apstāklis (nominatīvā) kā sinkrētisks TL, kas, būdams pievilkuma attieksmē ar verbu, tanī pašā laikā ir asociatīvi saskaņots ar implicīto T-u — personas pronomeņu nominatīvā:

Jauna gāju tautiņās, Dzīros jauna nodzīvot; 1249,2

Tā dziedāju, tā runāju, Kā bij' maza ieraduse; 907

Viena augu, droša augu Baltajam bāliņam; 6648

Niecināma nederēju Ne īstam brālītim. 3608

Dziedādama vien staigāju Pa tautieša novadiņu; 983

Implicitajos divkopu teikumos ar īpašu spēku izpaužas TL-u dinamika konstrukcijās, kam eksplīcītā noformējumā atbilstu adjektīviska kondominācija (ar postpozitīvu adjektīvu). Šādas konstrukcijas veidojas ar palīgverbu finitajām formām, trūkstot teikumā eksplīcītam T-am. Tādā gadījumā zūd pamats runāt par palīgverbu formām teikumā kā par saitiņām⁴⁵⁵ un līdz ar to jāatzīst, ka ar T-a implicējumu palīgverbs pāriet pilnnozīmes verbu kategorijā un funkcionē kā patstāvīgs izteicējs. Bet no tā savukārt izriet tas, ka implicitajā teikumā adjektīviskā kondominānte, nebūdama saistīta ar T-u, nevar tikt vairs uzlūkota par izteicēju. Šī komponente ir mainījusi savu sintaktisko funkciju atkarā no teikuma struktūras maiņas. Tā ieguvusi funkcijas, kādas ir tādām nominatīva formas vārdam verbālā kondominācijā, kurā šis vārds, būdams saskaņots ar T-u, atrodas pievilkuma attieksmē ar verbu. Proti, tās ir stāvokļa apstākļa funkcija s. Tādā kārtā adjektīviskā kondominācija, elidējot T-u, pārvēršas implicitā verbālā divkopu teikuma struktūrā, kurā bijusi vai iespējamā adjektīviskās kondominācijas saitiņa kļuvusi par pilnnozīmes verbu resp. par verbālu I-u, bet bijušais vai iespējamais adjektīviskās kondominācijas I par stāvokļa apstākli.

Visbiežāk šādās konstrukcijās sastopams verbs *būt* ar eksistenciālu nozīmi:

Bārga biju, neliedzos, Pret citām māsiņām: 3624

Jauna biju, dietin dēju, Dziedādama vien staigāju; I 205¹ v

Maza biju, neredzēju, Kad nomira māmuliņe; 3944,8

Retāk stāvokļa apstākļa nozīmē implicitā divkopu teikumā pie verba *būt* sastopami arī substantīvi:

*Lieta*⁴⁵⁶ *būšu*, māmuliņa, Kad Laimiņa lietā liks. I 3285¹

Tiešām saku, nemeloju, *Būšu* kalpa *ligaviņa*. 6404,1

Sastopami arī impliciti divkopu teikumi ar verbu *būt* atrašanās nozīmē:

— *Bijām* Māras baznīcā, Pādim vārdu meklējām. 1367

Arī verbs *palikt* kā palīgverba *kļūt* ekvivalents lietojams implicitā divkopu teikumā pie adjektīva kā stāvokļa apstākļa:

Labu ļaužu bērniņš biju, *slikts paliku* *niecīnāms*. 4785

Verba *būt* eksistenciālā nozīme var mest gaismu uz saitiņas cilmi nominālajā (un adverbālajā) kondominācijā. Kondominācija ar saitiņu kā sarežģītāka valodas parādība, salīdzinot ar kondomi-

⁴⁵⁵ Pie šīm konstrukcijām, protams, nepieder verbs *būt* ar darāmās kārtas pagātnes participu ar -is nominatīvā, kas veido verbu salikto laiku formu: Gan biju dziedājis, gan gavilējis. 478; Darba dēļ neraudāju, Darbu biju ieradusi; 4698,1

⁴⁵⁶ Substantīvs *lieta* šeit ekvivalentā nozīmē ar jaunāku laiku adjektīvu *lieders*.

nāciju bez saitiņas, acīm redzot ir jaunāka valodas parādība.⁴⁵⁷ Ja tā, tad nominālā (un adverbiālā) kondominācija ar saitiņu kā verba *būt* formām pēc cīlmes ir verbāla kondominācija ar verbu *būt* eksistenciālā nozīmē un tā saucamā sastata izteicēja nominālā (un adverbiālā) daļa ir stāvokļa apstākļi.

Implicīto divkopu teikumu lielākā daļa ir teikumi ar vienskaitļa pirmās personas verba formu kā gramatisko centru. Tie ir stāstījuma teikumi:

Dziesmiņ' loku, valodiņu, Kādu pate gribēdama;
Augumiņa (-ņu) **nevarēju** Par Laimiņas likumiņu. 331
Bārga **biju**, neliedzos, Aiz visām māsiņām:
Saku vārdu, meži skan, **Spēru** kāju, zeme rīb. 6630,6

Iepriekš minētajos teikumos ap doto gramatisko centru izveidojusies izteicēja kopa. Tāds ir viss vairums dotā tipa teikumu. Daudz mazāk tādu, kuros attiecīgais centrs, palicis bez kopas, konteksta sakarā saistās kā daļa veselā saliktā bezsaikļu vai saikļu teikumā vai arī piesaista divdabja teicienu:

Apsagulu, miegs nenāk, Iesa — daudzi — domājos: 7407
Nevar' vairs⁴⁵⁸, **nevar'** vairs, **Būt'** nāvite pieņēmusē!
Nevar' vairs dziedādama Tirus rudzus ritināt. 8146
Sviežu šautru ezerā, **Noskatos**, kā ligoja; 8930

Samērā reti lietojami implicīti divkopu teikumi ar daudzskaitļa pirmās personas verba formu kā gramatisko centru. Šo verba tagadnes un nākotnes formu kā izteicēju bez eksplicīta T-a parasti lieto uzaicinājuma modalitātes izteikšanai:

Trinām cirvi, **trinām** cirvi, **Meklējam** galodiņas:
Nu jāiet mežiņā Sūpolam kārtēs cirst. 1661
Aunies kājas, lakstīgala, **Dzīsim** govīs paganīt; 713

Implicīti divkopu teikumi ar vienskaitļa otras personas verba formu indikatīvā kā gramatisko centru lietojami, pirmkārt, jautājuma teikumos un, otrkārt, saliktos stāstījuma teikumos. Piemēri ar jautājuma teikumiem:

Sūti, sūti, sveša māte, **Vaj sūtīt nedrīkstēji?**
Vaj tādēļ **nedrīkstēji**, **Ka nebiji auklējusi?** 4271
Kam, tautieti, purvā **brīdī** Pakaļ man bārenei?
Vaj neredzi sausa ceļa, **Kur aizgāja mātes meita?** 5130

Piemēri ar saliktiem stāstījuma teikumiem:

⁴⁵⁷ Sal.: Ievads valodniecībā: Prof. P. Šmita lekciju konspekts 1920./I. akadēmiskā gadā. — R., 1921. — 89.—90. lpp. (izdevums šapirografēts).

⁴⁵⁸ Teikumā partikulas neveido kopu, bet pieder pie attiecīga vārda kā teikumlocekļa, ko uzlūkojam par modāli paplašinātu teikumlocekli.

Bālīts maizes man nedeļa, Saka, art neejot.
 Gan **redzēsi**, bālelīn, Cik ars tava līgaviņa. 3581
 Sēdi, dusi, māmuliņa, Diezgan esi **pūlējsies**,
 Diezgan esi **pūlējsies**, Kamēr mani **paudzēji**. 3153,3
 Sūt' ar labu, sveša māte, Drīz aiziešu, drīz atnākšu;
 Ja sūtīsi bārdamās, Stundu stāvu domādama. 4270

Daudzskaitļa otru personu indikatīvā implicitos divkopu teikumos lieto samērā reti, pie tam parasti nosacījuma teikumos un sakarā ar uzrunu:

Gribat, puīši, ņemat mani, Negribat, neņemat; 7636,2

Impliciti divkopu teikumi ar verba imperatīvformām kā gramatisko centru lietojami konstrukcijās bez uzrunas (konstrukcijas ar uzrunu interpretējamās kā eksplīcīti divkopu teikumi). Piemēri ar verba vienskaitļa imperatīvu:

Dziedi labi, dziedi labi, Es ar (Es tev) labi palīdzēšu, 287
 Valkā mīci, Mīļo vīru, Glabā bērnu, Audzē lielul! 24712

Piemēri ar verba daudzskaitļa imperatīvu:

Grieziet ceļu, grieziet ceļu Mazajam Jānišam! 1393
 Triniet cirvi, triniet cirvi, Meklējiet galodiņas: 1661 v

Nereti konstrukcijas bez uzrunas otra teikuma konteksta sakarā tomēr sasaistās ar uzrunu:

Tev, māmiņa, trīs meitiņas, Aud trejādas villanītes.
 Pirmai **audi** platu raibu, Vedīs tālu tautiņās;
 Otrai **audi** sīku raibu, Paliks pašu novadā;
 Tai trešai dziļpāriņus, Tā vagares līgaviņa. 7411,3

Implicitie divkopu teikumi ar verba imperatīvformām sastopami galvenokārt ieražu dziesmās, kurās ieražu kolektīva ļaudis (sadiesdoties, kristībās, kāzās u. c.), kā zināms, nemēdz tikt uzrunāti.

b) Vienkopas teikumu dominantes

Dominante raksturojama kā vienkopas teikuma neatkarīgais loceklis. Tas ir vārds teikumā, kas gramatiski nav atkarīgs no citiem vārdiem. Tāpēc nav lietderīgi dominanti asociēt ar kādu no divkopu teikuma virslocekļiem kā šā teikuma gramatiskā kodola jeb kondominantu komponentiem, jo tie ir savstarpīgi saistīti, tātad zināmā nozīmē viens no otra atkarīgi.

Sekodams A. Šahmatova atziņām, mūsdienu latviešu literārās valodas vienkopas teikumu pētnieks J. Kārklīšs raugās uz dominanti gan kā uz teikumpriekšmetu⁴⁵⁹, gan kā izteicēju, sniegdams attie-

⁴⁵⁹ Sk.: Kārklīšs J. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija filol. zin. kand. grāda iegūšanai. — R., 1952. — 139. lpp.

cīgu atrunu, ka tie kā vienkopas teikuma priekšmeti un vienkopas izteicēji nav jaukami ar attiecīgiem divkopu teikuma TL-iem. Līdzīga atruna ir arī A. Sahmatovam⁴⁶⁰, un tomēr V. Vinogradovs atzīst, ka «vienkopas teikumu aprakstā A. Sahmatova nekonsekvence acīm redzama»⁴⁶¹.

Principā jānoraida iespēja izvirzīt vienkopas teikumu klasifikācijā viedokli, pēc kura tiek meklētas šo teikumu gramatiskā centra sintaktiskās funkcijas sakarā ar analogiju ar divkopu teikumu. Šāda analogija izpaužas savstarpīgi saistītu TL-u — T-a un I-a — funkciju izolētā saskatē dominātē.

Tāpat nav lietderīgi vienkopas teikumu klasifikācijā izvirzīt semantikas viedokli, jo teikumu semantikas jautājumu apskatam trūkst objektīvi noturīgu pieturas punktu.

Tāpēc dominantes klasificējam pēc dominantes morfoloģiskā noformējuma: 1) verbālajās, 2) nominālajās un 3) adverbiālajās dominantēs un līdz ar tām attiecīgi iedalām pašus vienkopas teikumus 1) verbālajos, 2) nominālajos un 3) adverbiālajos vienkopas teikumos. Par izsaukmes vārdiem kā dominantēm resp. teikumiem jārunā īpašā pētījumā.

Dominante, būdama gramatiski neatkarīga, spēj pakārtot sev citus vārdus uz pakārtojuma (saskaņojuma, pārvaldījuma vai pieklāvuma) attieksmju pamata kā atkarīgos vienkopas teikuma TL-us. Tādā kārtā vienkopas TL-i pilnīgi izskaidrojami uz vārdkopu bāzes, ja neskaita tos gadījumus, kuros starp vārdiem kā TL-iem vērojam sakārtojuma attieksmes, un uzrunas, izsaukmes vārdu, iestarpinājumu lietojumu.

Minētā vienkopas teikumu izpratne prasa nošķirt no tiem (un, protams, arī no divkopu teikumiem) teikumus, kuros dominē vārdi, pie kuriem to morfoloģiskās dabas dēļ nevar veidoties vārdkopa, t. i., kuros dominē vārdi, no kuriem nevar būt atkarīgi citi vārdi, kā, piemēram, partikulas (*Jā! Nē! Jā? Nē?*), saikļi (*Un?*) u. c.

Akad. V. Vinogradovs šiem vārdiem teikumā neatzīst pat TL-a funkcijas.⁴⁶²

Šādu nostādni nevaram atzīt par pieņemamu, jo tā TL-a izpratni dara atkarīgu vai nu tikai no vārdkopas kā potenciāla, uz kura var

⁴⁶⁰ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л.: Учпедгиз, 1941. — С. 50.

⁴⁶¹ Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — С. 397.

Sal.: Виноградов В. В. «Синтаксис русского языка» А. А. Шахматова // Вопросы синтаксиса современного русского литературного языка. — М.: Учпедгиз, 1950. — С. 108.

⁴⁶² Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 87.

Sal.: Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — С. 413.

veidoties TL, vai arī no tādas vārdu morfoloģiskās formas izpratnes, pēc kuras vārdam piemīt potence pakārtot citu vārdu. Teikuma gramatiskais (sintaktiskais) centrs var neprasīt obligāti cita locekļa klātieni, tas var arī neietvert potenciālu — tikt paplašinātam. Ja šādu teikuma centru, kas reizē ir arī viss teikums, gribētu nosaukt īpašā vārdā kā teikumlocekli, kas ir ekvivalents ar visu teikumu, tad mēs izraudzītos šim nolūkam izotēma⁴⁶³ vārdu. Tas rādītu, ka runa par TL-i, kas ekvivalents ar teikuma gramatisko centru kā visu teikumu. Tāds TL izsaka to pašu, ko viss teikums, neatrazdamies nevienā kopā, t. i., no tā nevar būt atkarīgi citi vārdi. Tādā kārtā nonākam pie atziņas par teikumiem, kas var eksistēt ar savu gramatisku centru, kas, būdams neatkarīgs TL, tanī pašā laikā ir vienlīdzīgs ar pašu teikumu un kurā nav nevienas kopas. Tie ir bezkopas teikumi, kurā termini teikuma centrs, teikumloceklis un teikums ietver jēdzienus, kam vienlīdzīgs apjoms.

Domu par bezkopas teikumiem latviešu valodas sintaksē izvirzījis J. Kārklīšs.⁴⁶⁴ Tai varam tikai pievienoties, bet nevaram pieņemt atziņu, pēc kuras teikuma gramatiskais centrs un teikuma kopa tiek identificēti.⁴⁶⁵ Tie, kā rādījām, ir šķirami jēdzieni. Līdz ar to nav identificējama teikumu klasifikācija no teikuma gramatiskā centra un teikuma kopu viedokļa, kas ir divi dažādi klasifikācijas principi. No teikuma gramatiskā centra viedokļa raugoties, jāsaka, ka nav teikumu bez gramatiskā centra; no teikuma kopu viedokļa raugoties, jāsaka, ka var būt teikumi bez kopas (ar gramatisko centru kā izotēmu, kam nepiemīt potence veidot ap sevi kopu). Pēc gramatiskā centra teikumi ir 1) ar nesadalītu gramatisko centru (bezkopas, vienkopas un implicītie divkopu teikumi) un 2) ar sadalītu gramatisko centru (eksplicītie divkopu teikumi, kuros teikuma gramatiskais centrs kā teikuma kodols sadalīts starp teikumpriekšmetu un izteicēju).

Jāpiezīmē, ka latviešu klasiskajās tautasdziesmās nav sastopami bezkopas teikumi, ja neskaita atsevišķus teikumu tipus ar izsaukmes vārdiem.

Īpatnēju pāreju starp vienkopas un divkopu teikumiem ieņem teikumi, kuri ir atbildes uz jautājumiem un kuros elidēts viens no teikuma virslocekļiem, kas atrodams jautājumā un nepārprotami iederas arī atbildē. Šādos gadījumos varam sastapt atbildes, kas formāli ir vienkopas teikumi, bet sakarā ar jautājumu konteksta sintaksē var tikt uztvertas vai nu kā eliptiski eksplicīti divkopu teikumi, piemēram:

⁴⁶³ Izotēma no grieķu *izos* — «vienāds» un *tēma* — «izsacījums». Izotēma nozīmē teikumlocekli, kura komunikatīvā jēga identa ar visa teikuma jēgu.

⁴⁶⁴ Kārklīšs J. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija. — R., 1952. — 144.—145. lpp.

⁴⁶⁵ Turpat. — 145. lpp.

Kas pūriņu pielocīja Bajāriņa meitiņām?
Tēva sieki, cīta nagi, Mātes gudrais padomiņš. (Elidēts: «pielocīja».)
7670,3,

vai arī kā eliptiski implicīti divkopu teikumi:

Gulēt iešu, kur gulēšu? *Rijiņā, rijiņāl!* (Elidēts: «gulēšu».) 31553

Tādus divus teikumus, kas konteksta sintaksē saistīti viens ar otru kā viens otra papildinājums, saucam par kondukciju. Kondukcija ir elementārākā konteksta sintakses vienība, kuras analīzē uz teikuma centru un teikuma kopām jāraugās kā saistījumu starp diviem teikumiem.

Bez jautājuma un atbildes kā parastākās kondukcijas latviešu klasiskajās tautasdziesmās plaši izplatīta arī piebilde un tiešā runa kā īpatnēja kondukcija:

Es savam pēlējam Mūžam ļauna nevēlēju,
To vārdiņu vien sacīju: *Rītā saules neredzēt!* 8435

Tā kā tiešā runa var aptvert vairāk nekā vienu teikumu, tad viegli noprotams, ka tiešās runas attieksme ar piebildi skatāma citādā plāksnē nekā viena teikuma atbilde uz kādu jautājumu. Ārpus četrindes konteksta uz kādu jautājumu atbildē varētu sekot arī vairāki teikumi. Tādā gadījumā atbilde, kas aptvertu vairākus teikumus, jau pārietu paskaidrojumā. Latviešu tautasdziesmās kā klasiskajās četrindēs sastopam pašus vienkāršākos kondukcijas tipus — gandrīz vienīgi tikai kā divu teikumu attieksmi 1) jautājumā un atbildē, 2) piebildē un tiešās runas teikumā un 3) vispārīgākajā teikumā un tā paskaidrojumā:

Dievs to zina, citu gadu Kur mēs katris līgosim:
Cits krievos, cits leišos, Cits dziļāi Vāczemē. 269,6

Kondukcija kā konteksta sintakse, kurā izpaužas pāreja starp vienkopas un divkopu teikumiem, aplūkojama īpašā pētījumā.

Verbālās dominantes Verbu formas, kas nenorāda noteiktu sintaktisko personu, veido vienkopas teikuma verbālās dominantes. Tās ir 1) verba vienkāršo laiku trešās personas formas indikativā, 2) verba salikto laiku visu personu formas indikativā kā attiecīgi participi bez paligverba (kas norāda verbu salikto laiku personas formu), 3) vajadzības, vēlējuma un atstāstījuma izteiksmes verbu formas bez attiecīga personas pronomena vai tā ekvivalenta (kam teikumā, kondominējot ar šīm formām, būtu T-a funkcija) un 4) infinitīvs un supīns bez norādījuma uz personu, kam jāveic ar infinitīvu vai supīnu nosauktā darbība.

Verba vienkāršo laiku trešās personas forma indikativā kā vienkopas teikumu verbālā dominante tautasdziesmās lietojama gan ar kontekstu, kurā

nosaukta šī persona, gan bez konteksta, kas nosauktu sintaktisko personu.

Ja konteksts bez sintaktiskās personas nosaukuma, tad šāda verbālā dominante attiecīgajā kontekstā izsaka atziņu, kas attiecināma uz jebkuru sintaktisko personu. Šādi vienkopas teikumi ir nenoteiktas personas teikumi:

Nava vaira, nava vaira, Kā citkārt mātes laiku: 3095,10

Labi bija, labi bija, Tēvu laiku dzīvojot:

Salocītus grožus ņēmu, Pabarotu kumeliņu. 3095,2

Gana būs, gana būs šim vakaram, 478,4

Metat, kūmiņas, vajaga, vajaga! 1756

Kā no piemēriem redzams, dominante indikatīva vienkāršo laiku trešajā personā verbālajos vienkopas teikumos saistās vai nu ar partikulu kā paplašinātāju, vai adverbu kā apstākli. Apstākļa funkcijā dominantei var piesaistīties arī nomeni atkarīgajos locījumos. Bez tam tai mēdz piesaistīties arī papildinātāji. Piemēri:

Es arī kūmiņa, man baltas kājas,

Lūdž mani namiņai, lūdž istabai. 1631

Bagāts tēvs savu meitu Sudrabai kaldināja;

Neņems mani bārenīti Ij bez zelta, sudrabiņa. 4474

Samērā bieži lieto šā tipa dominantes saistījumā ar papildinātājiem vien:

Es māsiņa jaunākā, Mani sauca vecāko:

Slima diena, ļauna diena, Tā man dara vecumiņu. 3870

Sīvi kungi, vērgu dzieva, Nevar vairi izturēt. 10487

Nevar vairs, nevar vairs Ne rociņas vēdināt:

Visi brāļa lieli darbi Uz manām rociņām. 6934

Biezāk indikatīva vienkāršo laiku trešo personu kā vienkopas teikuma dominantī lieto nevis ar nenoteiktas personas nozīmi, bet gan ar noteiktas personas nozīmi, t. i., kontekstā, kurā nosaukta sintaktiskā persona. Šādā konteksta sakarā tos varētu uzlūkot arī par implicitiem divkopu teikumiem.

Noteiktas personas (vienkopas) teikumi par vienkopas teikumiem uzlūkojami tikai nosacīti: ja konteksta sakarā kā pirmo teikumu norobežo to, kurā eksplīcīti izteikta vienkārša verbāla kondominācija ar piederīgajiem teikuma paliglocekļiem un ja sekojošo trešās personas verba formu, kas attiecas uz pirmā teikuma T-u, norobežo līdz ar tai pakārtotajiem vārdiem otrā teikumā. Tā dabūjam šo otro teikumu kā noteiktas personas vienkopas teikumu. Citādi šis «otrs» teikums būtu ietilpināms pirmajā teikumā, kas tad izvērstos par teikumu ar vienveidīgiem verbāliem izteicējiem. Tātad personas vienkopas teikumi izvirza problēmu par robežām starp teikumu ar vienveidīgiem verbāliem I-iem un teikumiem, kuros šķietami vienveidīgie I-i ar attiecīgajiem vārdiem iesaistāmi katrs savā teikumā:

Svainits mani projām raida, Saka alus neesot; 2018
Māte mani gauži rāja, Izrājusi, niecināja. 3288

Noteiktas personas vienkopas teikums retāk stāv sakarā kā salikta teikuma galvenā (vai palīga) daļa pret palīga (vai galveno) daļu kā dotās domas turpinājumu uz cēloņsakarības resp. motivācijas attieksmju pamata:

Vecainīte Dievu lūdza, Lai aug meitas māmiņai:
Kur adīja, kur rakstīja, Tur nokrita dzīpariņš. 1171,2
Labāk dziedu labu dziesmu, Ne kā otru aprunāju:
Kur dziedāja, tur palika, Tāļu gāja valodiņa. 808,4

Te jāmin arī konstrukcijas, kurās abi konteksta teikumi aptver četrindi:

Tur sēdēja bāra bērni, Bargu kungu klausītāji:
Kur uguni, silda gaisu, Silda savas kailas kājas,
Silda savas kailas kājas, Slauka gaužas asariņas. 1133,3

Tāpat šos teikumus semantiski saista uz motivācijas attieksmju pamata:

Ļaudis mani lepnu sauca, Redz ražanu staigājam. 5666

Noteiktas personas teikumi var veidoties konteksta sakarā ne tikai blakus verbālas kondominācijas teikumiem, bet arī samērā retos gadījumos sakarā ar nominālas un adverbīalas kondominācijas teikumiem:

Smuks puisītis, daiļa rota, Iznesīga valodiņa,
Piesīt piesi pie zābaka, Lec kumelam mugurā. 5480
Kur tad mani bāleliņi, Lai līdz man gavilēt. 322 v

Verba salikto laiku visu personu formas indikatīvā kā attiecīgi participi bez palīgverba (kas norāda verbu salikto laiku personas formu) funkcionē kā vienkopas teikumu dominantes ļoti plaši. Atšķirā no iepriekš aplūkotajām dominantēm, kas būtu īsāk saucamas par vienkāršā laika dominantēm, šīs varētu nosacīti saukt par participdominantēm:

Labāk manu iesaliņu Ciema cūkas apēdušas,
Ne kā manu alutiņu Bez dziesmām apdzēruši. 782
Kālabad galdiņam Likas kājas nolīkušas?
Ar maizīti nolīkušas, Ne ar zeltu, sudrabiņu. 1425
Kādēļ mana māmuliņa Bez varītes palikusi?
Ikkatram bērniņam Savu daļu iedevusi. 3183

Konteksta sakars vienkopas teikumiem ar participdominanti ne katreiz atklāj noteikto sintaktisko personu eksplīcīti, kā divos iepriekšējos piemēros. To dažkārt norāda iepriekšējā divkopu teikuma papildinātājs (nomens vai pronomens), kas kā participdominantes subjekts prasa transformāciju no datīva vai akuzatīva nominatīvā:

Kālab manim balta galva? Ziemu [es] dzimis ziemelī. 1194

Kurš puisītis manī nēma, Lai vij garu pātedziņu:
Vien' [es] **auguse** māminei, Slinkumē ieraduse. 3309,8

Arī ciešamās kārtas divdabis kā verba ciešamās kārtas paudējs funkcionē par participdominanti:

Labāk, meitas, padziedam, Ne kā blēņas runājam;
Se dziedāts, še palika, Valodiņa tāļu gāja. I 808,2

Vajadzības, vēlējuma un atstāstījuma izteiksmes verbu formas kā attiecīgas dominantes sastopamas teikumos bez personas pronomena vai tā ekvivalenta, kam teikumā, kondominējot ar šīm formām, būtu T-a funkcija.

No vajadzības izteiksmes dominantēm reti lieto sintētisko debitīvu, biežāk analītisko:

Lustīgami **jādzīvo** Lielu ļaužu malīnā;
Kad lustīgi nedzīvoju, Visi mina kājiņām. 83,1
Nakti **bija** kult jāiet, Dienā miežu plaut. 31721

Atstāstījuma izteiksmes dominantes dziesmās konstatētas tikai kā izņēmumi:

Timsā gāju, neredzēju, Kājām ceļu tauksidama,
Tomēr saka bāleliņi, Nekā laba **nedarot**. 3615
Bāliis maizes man nedeļa, Saka, art **neejot**. 3581

Vēlējuma izteiksmes dominantes lietojamas, līdzīgi pārējām verbālajām dominantēm, atkarā no konteksta gan kā noteiktas, gan nenoteiktas personas teikumu gramatiskais centrs:

Aiz Daugavas gari kārkli Dzelteniem(i) ziedīniem.
Kaut varētu pāri tikt, **Nodarītu** vaiņadziņu. 5772

Infinitīvdominante latviešu tautasdziesmu teikumos samērā produktīvs izteiksmes paņēmienš. Tā lietojama paskaidrojumā stāstījumu teikumu sakarā un kā atbilde uz jautājumu.

Paskaidrojuma sakarā infinitīvdominante seko aiz teikumiem ar verbālu kondomināciju, kuros parasti ir kāds verbum dicendi. Konteksta sakarā tādā gadījumā sekojošā teikuma infinitīvdominanti var uztvert kā papildinātāju pie iepriekšējā teikuma verbum dicendi finitās formas:

Labi mani māte māca, Kā pašai izdarīt:
Ciemā ilgi **nedzīvot**, Sētā bārgi **nerunāt**. 3195
Es savami pēļjam Daudz laimītes **nevēlēju**:
Naktī miega **negulēt**, Dienā saules **neredzēt**. 8420

Jautājuma un atbildes sakarā infinitīvdominante seko aiz teikumiem ar verbālo kondomināciju, kuros parasti ir kāds kustību verbs vai gribas izteikšanas verbs:

Kur, gailīti, tu **tecēji** No rītiņa agrumā?
— Ciemā **celti** to māsiņu, Kam nav savas māmuliņas. 4729,2

Vai, māmī, vai, māmī, Ko grib tavi malējiņi?
Sviest' ar maizi brokastīs, Drusciņ miegu pagulēt. 686,6

Nominālās dominantes Nominālās dominantes sastopamas visos locījumu-
mos. Katrā no šiem locījumiem dominantēm ir
sava sintaktisko funkciju specifika. Šās specifikas dēļ vokatīvdomi-
nantes aplūkojamas sakarā ar uzrunu un izsaukmes vārdiem īpašā
pētījumā. Pārējās dominantes aplūkosim pēc locījumu secības para-
deigmā.

Vienkopas teikumi ar nominatīvdominantēm kā šo tei-
kumu gramatiskajiem centriem konteksta sakarā tautasdziesmās
funkcionē līdzīgi vienkopas teikumiem ar infinitīvdominantēm: tie
lietojami paskaidrojumā vai stāstījuma teikumu sakarā un kā atbil-
des uz jautājumiem:

Kūmām iedama trejādi ģērbos,
Lai mani pādītei trejādas avis:
Strupause, garause, sprogainīte. 1317,1
Krūmi, krūmi, meži, meži, Mežs mežiņa galiņā;
Brāļi, māsas, bāleliņi, Rads radiņa galiņā. 3850,1
Kas pūriņu pielocīja Bajāriņu (al.: Bajāriņa) meitiņām?
Pupas, zirņi, rācentiņi, Tēva maizes gabaliņi. 7670 v

Bez tam vienkopas teikumi ar nominatīvdominanti lietojami kā
tiešā runa kāda objekta vai parādības kvalificēšanai:

Visi saka, visi saka: **Bārenīte, bārenīte!** 5051,1
Sveša māte mani sauca: **Muca, muca, ba||a, ba||a!** 4833,3

Jautājuma un atbildes, kā arī paskaidrojuma kondukcijas sakarā
iespējami arī apzīmētāji pie nominatīvdominantēm (ārpus konteksta
sakara šie apzīmētāji būtu izteicēji):

Bārenīte, bārenīte, Kas tev daiļu darināja?
Manas pašas rokas, kājas, Mans daiļais augumiņš. 4478
Balta bija mātes meita, Kas to baltu balināja?
Tēva rudzi, tēva mieži, Mātes zirņu vācelīte. 5584
Stārastam zelta josta, Rijniekam sudrabiņa:
Kūlējiņu sūra vara, Darbinieku kļiedziēniņi. 31629

Jāatzīmē, ka nominatīvdominantēm ir zināmas asociācijas ar
vokatīvdominantēm, kas sastopamas saistījumā ar izsaukmes
vārdiem kā uzrunas īpašos, tā saucamos tonālos uzrunas
teikumos:

Cī, cī, zilīte! Zile kala kronīti. I 2430¹

Citādi latviešu tautasdziesmu teikumos ārpus konteksta sakara
nominatīvdominantes nav sastopamas.

Pēc formas šķiramas aprepozicionālas un prepozicio-
nālas ģenitīvdominantes. Kā vienas, tā otras lietojamas
pamudinājuma teikumos, kas vienkopas struktūru ieguvuši, elidējot
verba imperatīvformu kā I-u pie uzrunas kā T-a. Elidējuma rezultātā

bijušais divkopu teikuma tiešais papildinātājs ģenitīvā iegūst vienkopas teikuma dominantes funkciju. Tādā kārtā vienkopas teikumos ar ģenitīvdominanti kā nepieciešams struktūras elements eksistē uzruna.

Aprepozicionāla ģenitīvdominante, domājams, veidojusies no divkopu teikumu konstrukcijām sakarā ar kāda došanas vai ņemšanas verba imperatīvformas elidējumu:

Brokastiņa, māmuliņa, Par šo rīta ganījumu! 972,2

Māte, māte, maizes, maizes, Kā es tavas kūkas ganu. I 2909,1

Cimdu, cimdu, rokas salst, Mana jauna ligaviņa! 15566

Linu, linu, bāleliņ, Par plūkumu, ravējumu; 28367

Vienkopas teikumiem ar aprepozicionālu ģenitīvdominanti ir sinonīmas aprepozicionālas akuzatīvdominantes:

Brokastiņa, māmuliņa, Par šā rīta dziedājumu! 972

Pirmkārt, prepozicionālas ģenitīvdominantes lietojamas pamudinājuma teikumos un, domājams, veidojušās no divkopu teikumu konstrukcijām sakarā ar kāda kustības verba imperatīvformas elidējumu:

Kūmas, kūmas, **pie galdiņa**, Lieki ļaudis maliņā! 1427

Ciniši, cērpini **no** manu kāju!

Nu iešu plānā ar savu pādi. 1513,1

Kūmiņas, kūmiņas, **pie pagastiņa**!

Rudeņa laiciņš, pagasta vajag. 1739

Dažreiz šais konstrukcijās uzrunas trūkst. Tādā gadījumā faktiskā vienkopas teikuma struktūra radusies, elidējot zināma divkopu teikuma gramatisko centru, kas no konteksta viegli iedomājams:

Pie vīra, pie vīra [el.: iešu], Kā visas meitas! 7789

Ja nu arī ģenitīvdominantes cilme skaidrojama ar kāda divkopu teikuma elementa elidējumu, tad faktiski šādi teikumi ar ģenitīvdominanti jau attīstījušies par īpašu vienkopas teikumu konstrukcijas modeli: ģenitīvs + uzruna. Šāda konstrukcija tagad pati par sevi jau izsaka runātāja prasību 1) iegūt no uzrunātās personas to reālās īstenības objektu, kas nosaukts ar aprepozicionālu ģenitīvu, vai arī 2) uzrunātajai personai ieņemt stāvokli, kas nosaukts ar prepozicionālo ģenitīvu.

Otrkārt, prepozicionālas ģenitīvdominantes lietojamas gan kā atbildes uz jautājumiem, gan arī kā iepriekšējā jautājuma papildinātājjautājumi:

Zilīte žubīte, kur tavi bērniņi?

— **Viņpus Daugavas ozola zarā.** 2092

Tēvs, māmiņa, trešs tautietis, Ko runāja klētiņā?

Vaj no rudzu, vaj no miežu, Vaj no mana vaiņadziņa?

Ir no rudzu, ir no miežu, Ir no mana vaiņadziņa. 15067,16

Datīvdominantes tautasdziesmās lietojamas kā izņēmumi konteksta sakarā kā tiešā runa:

Tēvs ar māti strīdējās, Pirtei malku skaldīdami.
Tēvs sacīja: arājam! Māte: govu slaucējai! 1168,1

Pēc formas šķiramas aprepozicionālas un prepozicionālas akuzatīvdominantes.

Pirmkārt, aprepozicionālās akuzatīvdominantes lietojamas pamudinājuma teikumos, kuros kā aprepozicionālu ģenitīvdominantu ekvivalentiem akuzatīvdominantēm ir analoga cilme un nozīme. Tās radušās no divkopu teikumu konstrukcijām sakarā ar kāda došanas vai ņemšanas verba imperatīvformas elidējumu. Tagad attiecīgās vienkopas teikumu konstrukcijas uzlūkojamas par patstāvīgiem teikumu modeļiem. Tie, būdami īpašs pamudinājuma teikumu veids, spēj izteikt runātāja prasījumu bez verba atbalsta. Ar akuzatīvu tiek nosaukts reālās īstenības objekts, ko runātājs grib iegūt no uzrunātās personas:

Azaidiņū, māmuliņū, Par šā rīta bridumiņū! 972,1
Māte, māte, maizi, maizi! Kā es tavas cūkas ganu; 2909,1 v
Man, saulīte, vienu sagšu, Es nabaga bārenīte, 4385
Alu, alu, Jāņa tēvs, Tev aug mieži tīrumā;
Sieru, sieru, Jāņa māte, Tev ir govīs laidarā. 32804,1

Otrkārt, aprepozicionālās akuzatīvdominantes lietojamas emocionāli kāpināta izsaukuma teikumos, kur tās allaž saistītas ar piederības pronomeniem akuzatīvā:

Zēlu manu želumiņū, Kalpam rokas devumiņū! 15460
Aili, manu muļķa prātu, Netiklīti saderēju. 15368
Tavu saldu zemenīti, Tikko mēles nenoriju;
Tavu skaistu tautu dēlu, Tikko līdzī neaizgāju. 15747,7

Sādi izsaukuma teikumi atzīstami par īpašām frazeoloģiskās izsauksmes konstrukcijām. Šīs konstrukcijas ļoti bieži mēdz saistīties ar izsauksmes vārdiem un uzrunām, veidojot īpašus — tā saucamos — paplašinātos tonālos uzrunas teikumus (sk. 301. lpp.):

Ak tu skuķi, bāra bērns, Tavu skaistu dziedāšanu!
Man nenāca nakts miegs, Tavu dziesmu klausoties. 382,4

Treškārt, aprepozicionālās akuzatīvdominantes lietojamas kā atbildes uz jautājumiem:

Cīruli, cīruli, kad ņemsi sievu?
— Rudeni, rudeni, cielas meitu. 2613

Dažreiz tās sastopamas arī kā runātāja piezīme sakarā ar viņa jautājumu:

Laiku, laiku, tautu dēls, Vaj tu laika nezīnāji?
Tevi māte artu cēla, Es gulēju šūpolī. 15598

Ceturtkārt, aprepozicionālās akuzatīvdominantes sastopamas arī kā divkopu teikuma relatīvi patstāvīgs turpinājums, kas ietver paskaidrojumu:

Godi mani, māmuliņa, Div' reizītes mūžiņā:

Vienu mazu piedzimušu, **Otru** lielu izaugušu. 1420

Prepozicionālās akuzatīvdominantes lietojamas konteksta sakarā trejādi.

Pirmkārt, tās iederīgas pamudinājuma teikumā un asociatīvi saistās ar kāda elidēta verba imperatīvformu:

Ar godiņu, lieli laudis, Mazam pāri nedarāt,

Kā saulīte līdzī tek Līdz ar kalnu, līdz ar leju. 4816,1

Ai, kājiņas, **ai**, kājiņas, **Nu pa ceļu**, **nu pa ceļu!** 2028

Pamudinājumu var runātājs izteikt arī pats sev. Tādā gadījumā tas, protams, nesaistās ar verba imperatīvformu. Tāds iekšējs pamudinājums, kas iedomājams kā **a p ņ e m š a n ā s** vai **solījums**, asociatīvi var saistīties ar elidētu verba indikatīva nākotnes formu:

Pāri, pāri **par upīti** (el.: došos), Sai pusē nepalikšu:

Sai pusē bārgi kungi, Netikuši tēva dēli. 10499

Rīt' uz Rīgu, **rīt' uz Rīgu**, Vakarā atpakaļ, 31817

Otrkārt, prepozicionāla akuzatīvdominante lietojama kā atbilde uz jautājumu:

Kur tecēji, sērdienīte, Pillas krūtis sudrabiņa?

— **Uz Jelgavu**, **uz Jelgavu**, Pie dimanta kalējiņa. 4573

Treškārt, tā lietojama paskaidrojuma sakarā pēc citiem (ne vien jautājuma) teikumiem:

Vai, manu skaļu balsi, Kur nogāji skanēdama:

Par purviem, **par vēriem**, Tautu dēla istabā! 375,1

Instrumentāldominantes sastopamas izņēmuma kārtā:

Vai, dieviņ, vai, dieviņ, Kā pielūgšu meitas māti?

Pliku galvu bez cepures, Medus kannā rociņā. 14701

Lokatīvdominantes lietojamas divējādā sakarā.

Pirmkārt, tās lietojamas pamudinājuma teikumos analogi aprepozicionālajām ģenitīva un akuzatīva dominantēm tās pašas modalitātes teikumos. Arī lokatīvdominantu cilme iedomājama analogi — sakarā ar kāda verba imperatīvformas elidējumu. Taču valodas sistēmā konstrukcijas ar lokatīvu pie uzrunas ieguvušas strukturāli patstāvīga teikuma dabu (sal. 309. lpp.):

Krusttēvi, krustmātes, vienā **vietā!**

Vai sava darba jūs **nezināt?** 1642

Otrkārt, lokatīvdominantes lietojamas atbildēs uz jautājumiem, un tās var uzlūkot arī kā eliptiskus divkopu teikumus (sk. 328. lpp.):

Kur cirti, tēviņi, šūpuļa kārti?
Skaidrāi birzēi, novada malā. 1673
Cī, čī, zilīte, kur tavi bērniņi?
— Tiruma galā akmeņu krastā. 2530
Kur gulēji, kur gulēji? — Rijiņā, rijiņā! 31572

*

Kā rāda analizētais materiāls — par nominālām dominantēm funkcionē gandrīz vienīgi substantīvs. Adjektīvi (piem., 7472) un numerāļi (piem., 1420) sastopami izņēmuma kārtā. Pronomeni kā dominantes nav konstatēti. Akuzatīvdominantēm kā atbildēm uz jautājumiem konstatētajos piemēros lielā mērā jau zudis substantīvu raksturs, un tās iezīmē pāreju uz adverbiālām dominantēm.

Nominālie vienkopas teikumi parasti saistāmi konteksta sakarā plašākā kondukcijas vienībā. Tādā vienībā nominatīvdominantēm var būt kondukcijas subjekta vai predikāta funkcija, bet dominantēm atkarīgajos locījumos parasti piemīt kondukcijas palīglocekļa funkcija, analoga teikuma palīglocekļu funkcijām.

Adverbiālās dominantes funkcionē gan vienas pašas, gan saistījumā ar citiem teikuma palīglocekļiem.

Pie tam saistījums ir atkarīgs no adverbs cilmes.

Adjektīviskas cilmes adverbī kā dominantes funkcionē gan vienas pašas:

Labi, labi, tautu meita, Ka tu manim atsacīji. 15252,

gan saistījumā ar datīvu (kā papildinātāju):

Visiem līdzi, visiem līdzi, Vai bij kalps, vai bāliņš. 6901,

gan saistījumā ar lokatīvu (kā apstākli):

Ēnā **labi**, ēnā **labi**, Kas ēnā maizi deva? 3167 v

Grūt' bij man sērdienei (al.: grūtdienei), **Grūt'** darbos, **grūt'**

mājās: 4705,

gan saistījumā ar divdabi (kā apstākli):

Grūt' bij man grūtdienim Grūtajā vietnā,

Grūt' augot, grūt' dzīvot, Grūt' mūžiņu nodzīvot. 4032

Adverbs **zēl** kā dominante funkcionē gan ar saitiņu, gan bez tās un var saistīties ar ģenitīvu, datīvu (kā papildinātāju, stāvokļa apstākli vai absolūto datīvu) un divdabi (kā apstākli):

Nava zēl vainadzīņa, Labajam ņņemot. 10136

Tā soliņa, tā iedeva, **Nebij zēli** devušai. 1801

Māsiņ' bij manu daiļaudzīti, Kur bij man tevi likt?

Zēl otram atdodot, **Zēl** pašam maldinot. 3511

Verbālas cilmes adverbī kā dominantes konstatētas izolētos gadījumos:

Tupu, tupu, rāpu, rāpu Apkārt meitu māmuliņu;
Tikam tupu, tikam rāpu, Kamēr meitu apsoliņa. 14834

Adverbiālas kondominācijas cilmes («*dievs ir gan*») adverbs *diezgan* konstatēts kā dominante funkcionējam kopā ar datīva formas vārdiem:

Diezgan, diezgan šim vakaram,
Gan biju dziedājse, gan gavilejse,
Gan dažu netikli pakaitinājse. 478,1

Vietas adverbi kā dominantes konstatēti tādos vienkopas teikumos, kuru komunikatīvā jēga saprotama sakarā ar zināmu kustības verbu imperatīvformu elidējumu:

Nostu, nostu, tāļu tāļu (el.: ej), Ne tu manas vērtes bijil
Nu vēl nāca mana vērte Par kalniņu līgodama. 15191

Kā jau teikts, zināmi formāli vienkopas teikumi konteksta sakarā tomēr varētu tikt uzlūkoti par nepilniem divkopu teikumiem.

2. PALĪGLOCEKĻU SINTAKSE

1) PIELIKUMS

Pielikums, kaut gan pēc tradicionālās gramatikas tiek uzlūkots par apzīmētāju, allaž no tā tiek tomēr šķirts un aplūkots īpaši. Pie tam latviešu valodas gramatikas tradīcija pielikumu skaidro kā savrupinātu resp. postpozitīvu apzīmētāju.⁴⁶⁶ Šo uzskatu, vērodams tautasdziesmās sastopamo pielikumu semantiku, gluži bez iebilduma nepieņem L. Bērziņš, jo viņš saskata arī zināmos prepozitīvos apzīmētājos radniecību ar pielikumu.⁴⁶⁷ Krievu valodas gramatikas tradīcija par pielikumu uzlūko jebkuru apzīmētāju, «izteiktu ar lietvārdu un saskaņotu ar apzīmējamo vārdu locījumā»⁴⁶⁸, līdz ar to atzīdama, ka «pielikumi var būt nesavrupināti un savrupināti»⁴⁶⁸. Tas nozīmē, ka tiek atzīti kā prepozitīvi, tā postpozitīvi pielikumi.

Runājot par substantīvisko kondomināciju neatkarīgajos locījumos, atzīmējām, ka pielikums pēc cilmes izprotams kā izteicējs (sk. 297. lpp.). Verbālās konstrukcijās to var uzlūkot par vienu no saliktās kondominācijas komponentiem blakus otram — verbālam komponentam. Taču izdevīgāk atzīt, ka pielikums latviešu valodā attīstījies par patstāvīgu teikumlocekli, kas

⁴⁶⁶ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 292. š. 168. lpp. un Endzelins J. LGr. — 820. š. 1023. lpp.

⁴⁶⁷ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 272. lpp.

⁴⁶⁸ Грамматика русского языка. — Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I. — С. 553.

nav identificējams ne ar izteicēju, ne apzīmētāju. Šī nostādne tuvāk motivēta īpašā apcerējumā.⁴⁶⁹

Attieksme, kas pastāv starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu, ir principiāli atšķirīga no attieksmes, kāda pastāv starp pielikumu un vārdu, uz kuru pielikums attiecas.

Apzīmētājs nosauc ar apzīmējamo vārdu izteiktā objekta īpašību jeb pazīmi. To nosaukdams, apzīmētājs ir jebkura ar nomena vai tā ekvivalentu izteiktā TL-a kā vārda leksiskās nozīmes sašaurinātājs.

Pielikums turpretim nosauc tā objekta kvalitāti, kas izteikts ar vārdu, uz kuru pielikums attiecas. Kvalitāti nosaukdams, pielikums izsaka sintaktisko ekvivalenci, kāda pastāv starp viņu un TL-i, kas nosaukts ar nomena vai tā nozīmē lietotu vārdu. Sintaktiskā ekvivalence tādā kārtā izsaka kāda īstenības objekta raksturojumu resp. vērtējumu kvalitātes plāksnē, kamēr apzīmētājs izsaka kāda īstenības objekta raksturojumu atsevišķu īpašību vai pazīmju plāksnē. (Sal. 313. lpp.)

Pielikums ir vārds teikumā, kas, attiekdami uz kādu nomena vai tā ekvivalentu, raksturo nosauktā īstenības objekta kvalitāti. Pie tam abi vārdi, kā pielikums, tā vārds, uz ko tas attiecas, apzīmē vienu un to pašu īstenības objektu, un šiem vārdiem ir vienāda sintaktiska attieksme pret teikuma gramatisko centru resp. pret izteicēju kā gramatiskā kodola daļu. Šādu divu vārdu kopīgu attieksmi teikumā saucam par sintaktiskās ekvivalences attieksmi. Kā jau teikts, runājot par substantīvisko kondomināciju, pielikums veidojas tikai divkopu teikuma struktūrā. Teikumā, kurā nav verbālas kondominācijas, bet kurā ir substantīvi neatkarīgajos locījumos, tie nevar būt viens pret otru pielikuma resp. sintaktiskās ekvivalences attieksmē (ja neatzīst sinkrētiskus teikumlocekļus), bet gan predikatīvajā attieksmē. Izņēmumi vērojami vienīgi ar pronomiņālo ekvivalenci. Bez tam jāizšķir sintaktiskā ekvivalence teikumā starp vārdiem atkarīgajos locījumos, izņemot gadījumus, kad pielikums saistīts ar T-u ģenitīvā vai datīvā.

Sintaktiskās ekvivalences attieksmē esoši vārdi var tikt uzlūkoti par vienveidīgiem TL-iem, ja pielikuma izpratnē ejam tālāk, atzīdami pielikumu par tādu TL-i, kas uz sintaktiskās ekvivalences pamata funkcionē kongruenti ar to TL-i, uz kuru tas attiecas. Tādā gadījumā pielikums izvērsas par tādu sintaktisku kategoriju, kurai nav patstāvīgas sintaktiskas funkcijas resp. kurai šī patstāvīgā sintaktiskā funkcija ir tikai saistījumā ar otru TL-i. Uz šādas «nepatstāvības» pamata, kas ir šā TL-a specifika, var sevišķi spilgti izpausties tā stilistisko funkciju nozīme un vērtība. Tāpēc saprotams,

⁴⁶⁹ Ozols A. Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautsdziesmās // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1958. — XXV sēj. — 9.—67. lpp.

ka pielikums ir sevišķi iemīļots dzejas izteiksmes līdzeklis un kā tādas tas raksturīgs arī latviešu klasiskajām tautasdziesmām.

Aplūkosim pielikuma morfoloģiski sintaktiskos izteiksmes līdzekļus un pielikuma kā teikuma komponenta vispārīgo semantiku, kāda tam ir attieksmē pret vārdu, ar kuru tas saistīts sintaktiskajā ekvivalencē. Tā kā par pronomiņālo ekvivalenci jau runāts, jāpakavējas pie nominālās ekvivalences.

Pēc nozīmes izšķirami divi nominālās ekvivalences tipi. Pirmkārt, ir tāda nominālā ekvivalence, kurā pielikums tikai variē tā vārda nozīmi, uz kuru tas attiecas. Sai gadījumā nominālās ekvivalences vārdi funkcionē ar vienu leksisku pamatnozīmi. Šā tipa pielikumus saucam par identitātes pielikumiem. Tie ir īpatns pleonasma paveids. Otrkārt, ir tāda nominālā ekvivalence, kurā pielikums diferencē tā vārda nozīmi, uz kuru tas attiecas, t. i., paskaidro ar šo vārdu nosauktā objekta kvalitāti ar citas leksiskas nozīmes vārdu. Sai gadījumā nominālās ekvivalences vārdi funkcionē ar dažādām leksiskām pamatnozīmēm. Šā tipa pielikumus saucam par diferencētājpielikumiem jeb raksturotājpielikumiem.

a) Identitātes pielikumi

Pielikums kā nominālās ekvivalences komponents savā absolūtajā funkcijā, t. i., funkcijā, kurā ekvivalence ir vispilnīgākā, teorētiski iedomājams kā divkāršojums. Proti, vienu un to pašu vārdu izsakot divi reizes resp. atkārtojot, nevar dabūt neko citu kā vienīgi sintaktisku ekvivalenci. Taču stilistiskos nolūkos nepieciešams divkāršojumu principā nošķirt no pielikuma. Tāpēc par pielikumu nevaram atzīt nepaplašinātos divkāršojumus, jo pielikumam jābūt citam vārdam nekā tam, uz kuru tas attiecas. Ar citu domāta vispirms tāda formas atšķirība, kura neļauj pielikuma attieksmēs esošos vārdus ieskaitīt viena vārda formu sistēmā.

Jāpiezīmē, ka formas kritēriju var droši izvirzīt tikai attieksmē pret tādiem nepaplašinātiem divkāršojumiem, kas sastopami ar variējumu deminutīvā, kurš atvasināms no divkāršojamā pamatformas vārda, piemēram:

Ko tie manim labu dara, Pieci kaķi, kaķēniņi? 2262

Uz robežas ar divkāršojumu ir pielikumi, kas attiecas uz vārdu pamatformā kā tādu, no kura nevar tieši atvasināt «divkāršojumā» doto deminutīvu, piemēram:

Vai, ratiņi, ritentiņi, Tu man kaunu padarīji: 7018 v

Tētīt, mānū tēvainīti, Sēsim lielu rudzu lauku; 3101

Māte, mānā māmuliņa, Laiks man ieti tautiņās: 7731 v

Brāļi, māni bāleliņi, Zābakaini vien staigāja: 3857,1

Puikas, māni puisēniņi, Kam jūs lieli neaugat? 2134 v

Tamlīdzīgās konstrukcijās jau varam runāt par identitātes pielikumu, jo pēc leksiskās nozīmes kā pielikums, tā vārds, uz kuru tas attiecas, ir identi, bet formāli tie katrs ir cits vārds. Sai gadījumā pielikums raksturo kādu vārdu no identitātes viedokļa ar formas variējuma palīdzību. Šāda tipa pielikumu saucam par variētājpielikumu.

Tāpat par variētājpielikumu var uzlūkot leksiski paplašinātos divkāršojumus, ja viens no divkāršotajiem vārdiem saistīts ar adjektīvu kā apzīmētāju, kas specificē viena divkāršotā vārda nozīmi atšķirā no otra.

Brālīts, manis mīļš brālītis, Mīl' es tevi izturēju; 21730
Draugu, manu mīļu draugu, Ko tu klāji, ko tu sedzi? 33642,7
Vecas mātes, māmuliņas, Palīdziet man dziedāt; 848 v

Šāda tipa pielikumus nosacīti pieskaitām pie identitātes pielikumiem. Formālā atšķirība, kas rāda apzīmētāja piesaistījumu tikai vienam no divkāršotajiem vārdiem, dod pamatu šo vārdu potenciāli uzlūkot par citu. Tas nozīmē, ka apzīmētājam piemīt potence veidot ar apzīmējamo vārdu salikteni, kas tad kā cits vārds ar pilnām tiesībām var funkcionēt kā pielikums. Tiesa, šādi salikteni gan ir tikai tautasdziesmu stila elements, darināts pantmēra spaidā. Taču tas lietas faktisko stāvokli nemaina, bet tikai pasvītrot valodas iespējas salikteni darināšanā un rāda izlietojuma sfēru:

Ai, bērniņi, maz bērniņi, Negul' ilgi šūpulī; 1858,1
Dienīn' mana ļaundienīņa, Tu atgāji nezīnot!
Vakar koši gavilēju, Sodien veda smiltienā. 27456 v

Uz divkāršojuma bāzes tātad radušies identitātes pielikumi, kas raksturojami kā variētājpielikumi.

Pielikumam ir ne tikai noteikta attieksme ar divkāršojumiem, bet arī ar tādiem blīvējumiem, kas funkcionē kā salikti nosaukumi, kuru galvenie komponenti identi, bet substantīva ģenitīvi kā šo komponentu apzīmētāji leksiski atšķirīgi. Ja konteksta sakarā sekojošais nosaukums attiecināms uz iepriekšējo kā tā kvalificētājs, tad tas ir pielikums:

Kalpu bērni, irbes bērni Agri teka pulciņā;
Saimenieka svētlīši Ilgi sēd ligzdiņā. 2147 v
Vira māte, vella māte, Nēsā sietu padusē.
Kurā ciemā ieiedama, Sijā manu augumiņu. 4801,5

Šādas konstrukcijas atkarā no konteksta iespējams uzlūkot arī par vienkāršu paralēli, kā pirmajā no dotajiem piemēriem. Neskaitot pronomiņālās ekvivalences gadījumus, blīvējumi, kas būtu nominālās ekvivalences attieksmē, atzīstami par īpatnējiem pielikuma modeļiem, kuros pielikuma nozīme nav pilnīgi izcelta. Tas izskaidrojams ar to, ka pielikuma funkciju saliktajos nosaukumos, kuru otri

komponenti identi, veic tikai pirmie komponenti. Šādas formas pielikumi rāda pāreju no identitātes pielikumiem uz diferencētājpielikumiem. Taču tie vēl nav īsti diferencētājpielikumi.

Blīvējuma konstrukciju starpā, runājot par pāreju uz pielikuma kategoriju, atrodami piemēri neverbālos teikumos, kuros sekojošais saliktais nosaukums var veikt sinkrētiskas funkcijas — izteicēja un pielikuma funkcijas:

Tēva radi suņa radi, Mātes radi bāleliņi:

Mātes radi tiltu taisa, Tēva radi ārā jauca. 3889 v

Aplūkojamā blīvējuma tipa pielikumos pielikuma elements ir otrs blīvētais substantīva ģenitīvs, kas uz pirmo ģenitīvu var tikt attiecināts ir kā blīvējums, ir kā pielikums tikai identā epiforiskā piesaistītā vārda dēļ. Kā pielikuma semantika šais konstrukcijās ietverta tieši ģenitīva formas vārdā, rāda varianti, kuros šis ģenitīva vārds, trūkstot blīvējuma epiforiskajam elementam, noformēts nominatīvā kā īsts pielikums. Tā, piemēram, sastopam blakus nedrošajai pielikuma konstrukcijai —

Kalpu bērni, irbes bērni, 2147 v drošu pielikumu:

Kalpu bērni, irbēniņi Agri tek miglīnā; 2147,

blakus **Drauga bērni, bāra bērni** 4174,2 v sastopam:

Drauga bērni, bāreniši, Tie bij lēti maldināt 4174,2 v

Kā identitātes pielikumu otrs tips atzīmējams sinonīmais pielikums. Sinonīmais pielikums kā citas saknes vārds izsaka to pašu leksisko saturu, kas ir vārdam, uz kuru pielikums attiecas. Šai ziņā sinonīmie pielikumi ir identitātes pielikumu paveids pēc nozīmes, ne pēc formas.

Sinonīmā pielikuma gadījumā leksiskās nozīmes identitāte nominālās ekvivalences attieksmēs esošos vārdus ļauj viegli invertēt. Visvairāk piemēru šā tipa pielikumam sniedz kustoņu valsts nosaukumi: **āzīti bucīti** 2219; **bucīti āzīti** 2221; **incīti kaķīti** 2064; **kaķīt pīncīt** 2240 v; **rubenīt teterīt** 2488,1 v; **teterīti rubenīti** 2555 u. c.

Tāpat šā tipa pielikumi izplatīti arī sakarā ar cilvēku dzīves (un arī nedzīvās dabas objektu) nosaukumiem:

Darbinieki, darba ļaudis, Par purviem tiltu grīda,

Lai kājiņas neapmirka Lielmaņiem staigājot. 31647;

jaunas meitas zeltenītes 848 v; **sērdienīte, grūtdienīte** 4484,4 v u. c.

Kā rāda piemēri, pielikums un raksturojamais vārds šais gadījumos nav vairs droši saucams par tādiem, kam leksiskā nozīme nepārprotami identa, kaut arī sinonimitāte nav noliedzama.

Dažreiz leksiskās nozīmes identitāte grūti nošķirama no tiešas sinonīmijas:

Var gadīties, ka mūsdienās kādā kontekstā atklājas pielikums, kas sākotnē var būt radies nevis kā viena objekta nosaukums dažādos vārdos, bet gan tikai kā vienveidīgi TL-i, kas apzīmē dažādus īstenības objektus, kā, piemēram, 2974. četrindē: **kartupeļi rācentiņi** 2974 v; **tupeniši rācenīši** 2974; **dupurītis rācentiņis** 2974 v; **rācentiņis pampalītis** 2974 v.

Taču variantos tanī pašā četrindē atrodam arī nepārprotamus pielikumus: **tupeliši a p a l i š i** 2974,1 v; **rācentiņi č i b a r i š i** 2974 v; **ķeburainis rācenītis** 2974,2.

Fakts, ka starp pielikumu un vārdu, uz ko tas attiecas, no vienas puses, pastāv sintaktiska (pronomināla vai nomināla) ekvivalence, bet, no otras puses, tas fakts, ka nominālās ekvivalences attieksmē esošie vārdi pa lielākai daļai katrs nosauc citu īstenības objektu, rada īpašu problēmu par pielikuma un attiecīgu vienveidīgo TL-u norobežošanu. Tas ir jautājums: kādos nosacījumos divu dažādu īstenības objektu nosaukumi teikumā atrodas sakārtojumā, t. i., apzīmē arī divus dažādus objektus un līdz ar to ir vienveidīgi TL-i, un kad tie atrodas pakārtojumā resp. saskaņojumā, t. i., apzīmē vienu un to pašu objektu un ir pielikuma un raksturojamā vārda attieksmēs (resp. sintaktiskās ekvivalences attieksmēs). Šāds stāvoklis rada nepieciešamību noskaidrot pielikuma un raksturojamā vārda nosaukto jēdzienu attieksmes, ja šie vārdi pēc leksiskās nozīmes nav identī un nav arī sinonīmi, piemēram:

Sīce bite k a m e n ī t e Daugaviņas maliņā:

Daugaviņas meitiņām Tāpat sika valodiņa. 363,1

Atskrej bite vālodzīte, Uznes mani ozolā. 3886,2

Šai sakarā jāpievēršas diferencētājpielikumiem.

b) Diferencētājpielikumi

Diferencētāji jeb raksturotāji pielikumi atkarā no tā, kādas ir ar pielikumu un raksturojamo vārdu nosaukto jēdzienu attieksmes, daļāmi pielikumos nesavienojamo jēdzienu sakarā jeb kontrārajos pielikumos un pielikumos savienojamo jēdzienu sakarā jeb paskaidrojošajos pielikumos.

Pirmā no šīm grupām ir vairākkārt retāk izplatīta nekā otra.

Kontrārie pielikumi sastopami trīs modeļos: 1) kā nedzīva objekta nosaukums ar dzīva objekta nosaukumu kā pielikumu vai otrādi; 2) augs nosaukums ar kustoņu nosaukumu kā pielikumu vai otrādi; 3) cilvēku (kā ģimenes locekļu, darba darītāja vai

sociālās grupas piederīgā) nosaukums ar augu vai kustoņu nosaukumu kā pielikumu vai otrādi.

Piemēri ar kontrārajiem pielikumiem kā nominālo ekvivalenci starp nedzīva un dzīva objekta nosaukumiem: **adatiņa** maza sieva 7147—7150; **alutiņi** bāleliņi 19517; **Ai, saulīt** māmulīņ 4345; **bāliņ** putu gabaliņ 13595; **bārenīte** snātenīte 4696; **meitiņ** mana dzirkstelīt 6539,1; u. c.

Pie šās grupas minama arī nominālā ekvivalence starp ķermenīša daļas un nedzīva objekta nosaukumiem: **rikliť** mana ērgelīte 418 u. c.

Pēc kondominācijas likuma konstrukcijās, kurās nav verbālas kondominantes, divi substantīvi neatkarīgajos locījumos ir predikatīvajās attieksmēs. Te iespējama gan arī sinkrētiska konstrukcija — pielikums kā substantīviska kondominācija neatkarīgajos locījumos:

Jūra elle, jūra elle, **Daugaviņa** māmulīņa;
Daugaviņa izšūpoja Kā māmiņa šūpolē. 30759

Tā kā sinkrētisks pielikums nepalīdz izprast teikuma struktūru, šo terminu nelietosim.

Piemēri ar kontrārajiem pielikumiem kā nominālo ekvivalenci starp kustoņa un auga nosaukumiem: **aitiņa** magonīte 29069 v; **aitiņa** maronīte 29075; **aitiņ** vizbuliņ 29074,1 u. c.

Piemēri ar kontrārajiem pielikumiem kā nominālo ekvivalenci starp cilvēku, no vienas puses, un augu vai kustoņu nosaukumiem, no otras puses: **apeni** brālīti 19871; **bitīte** man' māsiņa 30278,1; **bērni** mani kovārnīši 2897,1 u. c.

Sai pielikuma modelī kustoņu nosaukumi, kam par pielikumu cilvēku nosaukums, ļoti bieži jāuztver alegoriski. Sevišķi ar putnu nosaukumiem latviešu tautas dzejā allaž apzīmē cilvēkus. Tāpēc pielikums un vārds, uz ko tas attiecas, bieži vien invertējami, piemēram:

Cīruli, vīruli, kad ņemsi sievu?
— Rudeni, rudeni par miežu laiku. 2612

Gadījumos, kuros konteksts palīdz noteikt galveno nomenklatūras ekvivalences vārds kā pielikums atrodams arī prepozitīvā lietojumā:

Bitīte komiņa gērb savu pādi; 1499 v
Pureniņi brāleliņ, Kur gulēji šo naksnīgu? 26687,5
Cielaviņa mātes meita Upmalā velējās. V 2592,1

Paskaidrojošie pielikumi sastopami trīs grupās: 1) kā nominālā ekvivalence starp sugas un ģints nosaukumu; 2) kā nominālā ekvivalence starp cilvēku nosaukumiem, parasti kā ģimenes locekļa nosaukums ar darba darītāja vai sociālās grupas piederīgā nosaukumu kā pielikumu un 3) kā cilvēka

nosaukums ar viņa psihofiziskās īpašības nosaukumu kā pielikumu vai arī kā lietas, auga vai kustoņa nosaukums ar īpašības nosaukumu kā pielikumu.

Paskaidrojošie pielikumi, kuros nominālā ekvivalence izpaužas starp ģints un sugas nosaukumu, ir viegli invertējami. Ja konteksts nenosaka citādu analīzi, tad par pielikumu parasti uzlūkojams otrs substantīvs:

Adatiņa maza lieta Liela darba darītāja. 7149 v

Uguntiņa dzirkstelīte Saujiņā glabājama; 2869

Bēriņš mans kumeliņš Zina Rīgu, Tērbatiņu; 29788 v

Cīruliti mazputniņi, Ko redzēji debesīs? 2616

Brāji mani lieli vīri, Zābakos sienu plāva; 16953,2 u. c.

Sis pielikuma modelis nav visai produktīvs, atskaitot atsevišķus konkrētus gadījumus, kā: par *bēriņi* un *kumeliņu*, *cīruliti* un *mazputniņu* u. c., kas tad ļoti populāri un izplatīti lielā variantu skaitā.

Plaša ir grupa ar cilvēka (parasti ģimenes locekļa) nosaukumu, uz kuru attiecas darba darītāja vai sociālās grupas piederīgā nosaukums kā pielikums, kas raksturo cilvēka sabiedriskā stāvokli.

Vakar dzima kumeliņš, Šodien tek kājiņām;

Arājiņš **bāleliņš** Gadu rāpu vazājās. 3020,2 v

Nāk **bāliņš** arājiņš, Nāk ar maizes kukulīti. 18928

Līdzīgi pielikumi pie *brāļa*, *dēla*, *puiša* un *vīra* vārda.

Ne katrs darba darītāja nosaukums kā pielikums attieksmē pret kāda cilvēka (ģimenes locekļa) nosaukumu raksturo šā cilvēka sabiedriskā stāvokli. Ja šķirtu nozīmes ziņā jēdzienu darba darītājs (eksistences līdzekļu sagādātāja nozīmē) no darītāja (vispārīgākā nozīmē), tad gan bez atrunas varētu sacīt, ka darba darītāja nosaukums kā pielikums vienmēr norāda uz zināmu sabiedriskā stāvokli. Tādā gadījumā darītāju nosaukumi (vispārīgākā nozīmē) kā pielikumi raksturotu cilvēku psihofizisko stāvokli:

Ej, lūko Pēteram, Būs jel **dēli** jājējiņi. 33030,2

Spēlmaniši **bāleniši**, Kam tik daiļi spēlējiet? 13646,17

Te minami arī pielikumi attiecīgo mitoloģisko būtņu nosaukumiem:

Laimiņ mūža licējiņa, Kam tu man tā noliki, I 5030¹

Paskaidrojošie pielikumi, kuros nominālā ekvivalence izpaužas starp cilvēku un viņu psihofizisko īpašību (vai tādu pazīmi, kas tieši neapzīmē sabiedriskā stāvokli), kā arī starp lietu, augu vai kustoņu un viņu īpašību nosaukumiem, ir vislielākā un produktīvākā pielikumu grupa. Tā ir plašāka nekā visas iepriekšējās kopā. Šai grupā izšķirami divi modeļi pēc nozīmes. Pirmajā modelī, nosaucot cilvēkus ar vārdiem, kas attiecas

tikai uz ģimenes dzīves loku, vārdi nominālās ekvivalences attieksmēs ir invertējami, un tāpēc grūti nosakāms, kurš no attiecīgajiem vārdiem uzlūkojams par pielikumu. Praktiski būtu visērtāk par pielikumu atzīt otru vārdu:

Bālelīņ atraitnīt, Ņem atraitni līgaviņu, 11626 v
Atraitnīti bālelīņ, Ņem atraitni līgaviņu, 11626
Māsiņ mana bārenīte, Tev galviņa nesukāta, 4480 v
Bārenīte man māsiņa, Kas tev daiļu darināja? 4458,2
Brāleliņi, dievestiņi, Aizjūdz manu kumeliņu! 23715,2
Dievelīti, brāleliņi, Aizjūdz manu kumeliņu! 23715 v

Ne katrreiz dziesmās pašās šāda inversija atrodama.

Pie šā modeļa pielikumiem pieskaitāmi arī tie, kuros mitoloģiskas būtes nosauktas ģimenes locekļu vārdos: *māte* un *tēvs*. Pie tam šie vārdi zemnieku runā izmantoti arī kā jebkura vecāka cilvēka uzrunas pagodinājums. —

Dievs to zina, debess tēvs, Kur būsīm citu gadu; 269 v
Ai, Laimīt, Laimes māte, Apsa-pati-domājies! 4961

Otrā modelī paskaidrojošie pielikumi, kas izteikti ar vārdiem, kuri neattiecas tieši uz ģimenes dzīves loku, stāv nominālā ekvivalencē gan ar cilvēku, gan lietu, augu un kustoņu nosaukumiem. Lietderīgi šos pielikumus aplūkot pēc to formas, kas ir trejāda: 1) nesalikta vienvārda pielikums, kas var būt pastiprināts ar piederības pronomenu *mans*, 2) divvārdu kā salikta nosaukuma pielikums un 3) saliktenis kā pielikums.

Nesalikta vienvārda pielikumi pēc komunikatīvā lietojuma ir tādi, kas piederīgi ikdienas sarunvalodai, kā arī tādi, kas raksturīgi dzejas valodai kā izmeklētai un kurus citādi ikdienas sarunvalodā nemēdz lietot.

Ikdienas sarunvalodas vārdiem nominālās ekvivalences konstrukcijās lielā mērā piemīt potence tikt invertētiem:

Bāleliņa delverīša Noturēt nevarēju. 3592 v
Delverit(i) bāleliņ, Nevar' tevi novaldīt. 3592
Bāleliņi ellenieki, Kur māsiņu iedevāt? 25909 v
Ellenieki bāleliņi, Kur māsiņu iedevāt? 25909
Ak tu šķelmis, tautu dēls, Tavu skaistu dziedāšanu! 382,9
Tautu dēls, šķelmis, teica Lētu manu vainadzīņu 24323

Ja arī ne katrreiz starp dziesmu variantiem atrodama šā tipa pielikumu inversija, tad tomēr, ja vien metriķas likumi atļauj, tiem piemīt potence tikt invertētiem.

Piemēros ar ikdienas sarunvalodas vārdiem kā pielikumiem pie lietu, augu un kustoņu nosaukumiem nemēdz būt inversijas. Tā sakāms vispirms par tādiem vārdiem, kas nenosauc raksturojamā objekta īpašību ar darītāja vārdu:

Vainadzīņ, cekuliņ, Māku tevi darināt, 6188

Cīrulītis cekulītis, Tas aliņa brūvētājs 2686,12
Kukaini ragaini, tev grezni svārkī, 2742

Ja pie šo objektu nosaukumiem pielikums ir darītāja vārds, inversijas iespēja nav noliedzama:

Atskrej bite strēliniece 2643

(Sal.: strēliniece bite skrēja.)

Bij bitīte līgotāja, Bij deviņi bāleliņi, 32875

(Sal.: līgotāja bite bija.)

Kumeliņu delverīt, Negriez galvu tai ciemā! 3897 v.

(Sal.: Delverīti kumeliņ...)

Dzejas valodas stilam raksturīgākie vienvārda pielikumi jau aplūkoti leksikostilistikas nodaļā (sk. 67.—72. lpp.).

Nobeidzot pielikumu apskatu, īpaši jāpakavējas pie attieksmēm starp nominālo un pronomiņālo ekvivalenci. Teikumā ar verbālu kondomināciju postpozitīvs norādāmais pronomens, attieksamies uz saskaņotiem prepozitīviem substantīviem, kas teikumā bez dotā pronomēna būtu nominālās ekvivalences attieksmē, šo ekvivalenci padara par šķietamu. Tas nozīmē, ka teikumā nav vis radies nominālās un pronomiņālās ekvivalences apvienojums, bet gan novērsta nominālā ekvivalence un pārvērsta substantīviskā kondominācijā ar neatkarīgajiem locījumiem. Faktiski nu eksistē īpašs salikta sakārtota teikuma tips, kura pirmajā daļā vērojama tāda nomināla kondominācija, kam piemīt potence labvēlīgos apstākļos (stājoties ar verbu kondominācijā tieši, bez pronomēna starpniecības) pārvērsties nominālā ekvivalencē. Bagātīgu piemēru skaitu šai parādībai sniedz tautasdziesmas par tā saucamajām putnu kāzām — 2685; 2685,1—2; I 2685,1—2; 2686; 2686,1—14:

Cielaviņa zīgla sieva, Tā galdiņa klājēja;

Cīrulītis mazputnītis, Tas svecītes nopucēja;...

Bezdelīga dūmu ložņa, Tā bij trauku mazgātāja;

Zagatiņa garastīte, Tā istabas slaucītāja; 2686,1

Visa dziesmas kompozīcija liecina par labu tam, ka katra dziesmas rinda ir uztverama kā salikta sakārtota teikuma daļa. Tādā kārtā piemēros nominālā ekvivalence ir tikai šķietama, jo tā novērsta ar postpozitīvo norādāmo pronomenu. Saliktā teikuma robežās nu eksistē pronomiņālā ekvivalence, kas nav identificējama ar pielikuma attieksmēm. Pronomiņālā ekvivalence, saistīdamās ar norādāmiem un personas pronomeniem, ir plašāks jēdziens nekā pielikuma attieksme teikumā starp pronomenu un pronomenu. Kā jau aizrādīts, tikai personas pronomens pronomiņālā ekvivalencē ar substantīvu iegūst teikumā pielikuma dabu, piemēram:

Tēvu tēvu laipas mestas, Mēs bērniņi laipotāji [izteicējs] 3374.

Divkāršas pielikuma attieksmes — kā pronomiņālās un nominālās ekvivalences attieksmes — var izveidoties pie uzrunas, ja to saista

ar personas pronomenu kā kādu citu substantīvu, kas saskaņots ar uzrunu. Šādas divkāršas attieksmes veidojas tikai (atskaitot retus izņēmumus) ar paskaidrojošo pielikumu:

Mēs, bāliņi, leidas vīri, Pirksim leidas lakstīgalu; 13219,4;
Tu, puisīti, velna bērns, Tavu skaistu dziedāšanu! I 382,7
Tu, tēviņi, knaburīti, Kam izdevi tēva zemi? 3822

2) APZĪMĒTĀJS

Apzīmētājs latviešu valodniecībā guvis plašāku apgaismojumu nekā pārējie teikuma palīglocekļi.⁴⁷⁰

Kā teikuma palīgloceklis apzīmētājs saistījis pētnieku uzmanību sakarā ar savu cilmi no izteicēja. Par to jau runāts sakarā ar izteicēja apskatu. No atziņas teorijas viedokļa resp. no valodas un domāšanas attieksmju viedokļa predikatīvo attieksmju norobežojums no atributīvajām attieksmēm, t. i., no apzīmētāja un apzīmējamā vārda attieksmēm, nesagādā sevišķas grūtības, ja teikumā bez pārpratuma ir izdalīts vārdpāris predikatīvās attieksmēs.

Izteicēja un apzīmētāja ciešie cilmes sakari latviešu, kā arī citās valodās redzami konstrukcijās, kurās I kopā ar T-u ieguvis tanī pašā laikā apzīmētāja funkcijas, kļūdams par sinkrētisku sintaktisku konstrukciju kā salikta teikuma palīga daļa. Tā K. Mīlenbaha minētā piemērā «*Es gāju garām vīram, kas gulēja*» kondominācija «*kas gulēja*» funkcionē kā tā saucamais apzīmētāja palīgteikums.

Apzīmētājs kā teikuma palīgloceklis radies uz divu kondomināciju saistījuma pamata, ja tām abām kopīga nomināla kondominante. Tādā gadījumā kopīgās nominālās kondominantes var neatkārtot, bet, paturot vienu no tām kā kopīgo, var piesaistīt tai abas pārējās, atšķirīgās kondominantes. Tā rodas konstrukcija, kas ir pa-

⁴⁷⁰ Par apzīmētāju rakstījuši Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 37.—50. lpp.; Lepika M. Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1954. — III. — 47.—76. lpp.; Porīte T. apcerējumos «Par vārdu kārtu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā». Turpat. — 77.—112. lpp., tieši par apzīmētāju: 86.—98. lpp. «Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā» // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 117.—189. lpp.; tieši par apzīmētāju: 128.—172. lpp.; Порядок слов в простом предложении современного латышского литературного языка: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — P., 1954.

Sal.: Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 189.—204. lpp.

Bergmane A. Par latviešu valodas divdabju adjektīvēšanos. — Turpat. — 22.—36. lpp.; Rozenbergs J. Objekta ģenitīva raksturs substantīvās vārdkopās un tā sintaktiskā funkcija // Rīgas Pedagoģiskais institūts. Raksti — R., 1956. — II; Gailums K. Обособленное определение в современном латышском литературном языке: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — P., 1956.

mats vai nu saliktai kondominācijai, vai vienas kondominantes uz-
tverei par teikuma palīglocekli. Piemēram, **maizīte** *mana* + **maizīte**
bagātība = **maizīte** *mana bagātība* — kondominante *mana*
kļuvusi par apzīmētāju:

Maizīt' *mana bagātība*, **Plācenīts** *pelnu rušķis*:
Maize *bērnu barotāja*, **Plācens** *viesu mielotājs*. 2917

Par saliktas kondominācijas nosacījumiem runāts citā sakarā,
saskatot tās iespējas konstrukcijās ar netiešo T-u. Konstrukcijās ar
tiešo T-u un eventuālām divām nevienveidīgām kondominantēm nav
vajadzības pēc saliktas kondominācijas jēdziena. Šais konstrukcijās
rodas pamats teikuma palīglocekļu kategorijas izvirzei, konkrētajos
piemēros — apzīmētāja izvirzei.

Par apzīmētāju atzīstams tāds teikuma palīg-
loceklis, kas, atrazdamies ārpus teikuma grama-
tiskā centra, specificē jeb ierobežo ar nomeniem
izteiktos jēdzienus.

Kā zināms, «... par jēdziena ierobežojumu sauc tādu loģisku dar-
bību, ar kuras palīdzību var sašaurināt jēdziena apjomu, pievienojot
sākotnējām pazīmēm jaunu pazīmi, kura attiecas tikai uz sākotnējā
jēdzienā ietvertu priekšmetu vienu daļu». ⁴⁷¹

Sakarā ar kondominācijas un dominantu tipoloģiju iespējams kon-
kretizēt atributīvo attieksmju izpausmes nosacījumus, pieejot dife-
rencēti saskaņotajiem un nesaskaņotajiem apzīmē-
tajiem.

Teikumā ar verbālu (eksplicītu vai implicītu) kondomināciju sa-
skaņotais nomens (vai tā ekvivalents) kā otra nomena (vai tā
ekvivalenta) nosauktā jēdziena ierobežotājs atrodas ar to atribu-
tīvā attieksmē, ja vien saskaņotais nomens tai pašā laikā ne-
atrodas pievilkuma attieksmē ar verbālo izteicēju. Piemēram (apzī-
mētāji retinātā iespiedumā):

Mēs bijām div' māsiņas, Mēs jo mīli dzīvojam;
Vienu rieksta kodoliņu Uz pusīti dalījām. 6515,3

Teikumos ar neverbālu kondomināciju nevar veidoties substantīvs
vai tā ekvivalents nominatīvā kā saskaņots apzīmētājs, jo tam, ja
tāds teikumā būtu, vajadzētu veidot substantīvisku kondomināciju ar
neatkarīgajiem locījumiem. Tāpēc neverbālos teikumos iespējami tādi
saskaņoti apzīmētāji, kas izteikti ar adjektīvu vai tā ekvivalentu (zi-
nāmiem numerāļiem, pronomeniem, participiem), piemēram:

Daugaviņa liela upe Māsiņai celiņā; 17638 v
Es maziņš muižnieciņš, Man deviņi darbnieciņi:
Trīs cūciņas arājiņas, Sešas vistas ecētājas. 2667,1
Mans brālis balodis Dzintara pilē;
Tautu meita pūcite Zagaru būdā. 21285

⁴⁷¹ Логика. Институт филологии. — М.: АН СССР. 1956. — С. 54—55.

Teikumos ar nominālu dominanti saskaņots apzīmētājs var funkcionēt tikai tad, ja dominante veido kondukcijas vienību jautājuma un atbildes vai paskaidrojuma teikumu sakarā:

Bārenīte, bārenīte, Kas tev daiļu darināja?
Manas pašas rokas, kājas, Mans daiļais augumiņš. 4478

Tāču paskaidrojuma teikumu sakarā nav novelkamas drošas robežas starp vienkopas un divkopu teikumiem, jo katru paskaidrojuma sakarā esošo teikumu var pieņemt par lielākā mērā patstāvīgu nekā atbildi uz verbālu jautājumteikumu. Līdz ar to apzīmētāji paskaidrojuma teikumos var būt tikai šķietami. Tie drīzāk uztverami par nomināliem izteicējiem, kā sekojošā piemērā:

Ar balodi ziņu sūtu Tālajā māsīņai:
Dziļi dubļi, stīvi zirgi, Piekusuši arājiņi. 1066.1

Vairāk problemātikas apzīmētāja jēdziena noskaidrošanā izvirza nesaskaņotie apzīmētāji. Latviešu valodā par nesaskaņoto apzīmētāju, kā zināms, mēdz funkcionēt substantīvs vai tā ekvivalents ģenitīvā, instrumentālī vai prepozīcijas un attiecīgā locījuma savienojumā. Bet, tā kā šais atkarīgajos locījumos izpaužas arī citi teikuma palīglocekļi, rodas nepieciešamība, nosakot vārdu sintaktiskās funkcijas teikumā, norobežot zināmu locījumu sintaktisko funkciju potenciālu. Latviešu valodniecībā līdz šim bija pieņemts, ka nesaskaņotie apzīmētāji teikumā var veidoties uz to vārdkopu bāzes, kuru centrālie komponenti ir substantīvi vai to ekvivalenti. J. Rozenbergs minētajā apcerējumā šo bāzi tiecas ierobežot, runājot par objekta ģenitīviem.⁴⁷²

Nemot vērā, ka krievu lingvistiskajā literatūrā objekta ģenitīvu uzlūko par papildinātāju, bet latviešu valodniecībā par apzīmētāju, J. Rozenbergs savā rakstā izvirza uzdevumu — noskaidrot, «kura no koncepcijām ir pareizāka» (turpat). Uz šādu jautājuma nostādni, protams, atbilde J. Rozenbergam, ņemot vērā, ka attiecīgo «vārdkopu konstrukcijas ar objekta ģenitīvu ir analogas, par ko liecina abu valodu konkrētais materiāls» (turpat), ir tikai viena — pareizāka ir krievu valodniecības nostādne. Šādu atbildi autors var viegli dot tāpēc, ka krievu valodniecībā šai jautājumā ir izvirzīta teorētiska nostādne, bet latviešu valodniecībā tādas trūkst. Te ir tikai praktiska nostādne (pēc kuras objekta ģenitīvu analizē kā apzīmētāju). Mēs, atzīdami par pareizu latviešu valodas gramatikas tradīciju, sniedzam argumentāciju par labu tai īpašā apcerējumā.⁴⁷³

⁴⁷² Rozenbergs J. Objekta ģenitīva raksturs substantīvās vārdkopās un tā sintaktiskā funkcija // Rīgas Pedagoģiskais institūts. Raksti. — R., 1956. — II. — 170. lpp.

⁴⁷³ Ozols A. Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautsdziesmās // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1958. — XXV sēj. — 9.—67. lpp.

Apskats jāsāk ar postpozitīvo apzīmētāju studijām tautasdziesmās, lai noteiktu pamatu, ar kuru saistāmas tālākās postpozitīvā apzīmētāja attīstības tendences latviešu valodā.

Pakavēsimies vispirms pie saskaņotā postpozitīvā apzīmētāja. Izejot no predikācijas kā teikuma resp. TL-u attīstības kodola, jādoma, ka vissenākajā attīstības pakāpē, izteicējam kā postpozitīvam TL-im (attieksmē pret T-u) pārejot apzīmētāja kategorijā, tam (apzīmētājam) vajadzēja būt drīzāk postpozitīvam nekā prepozitīvam. Te jāņem vērā sākotnējā izteicēja resp. vēlākā apzīmētāja morfoloģiskais noformējums. Sāksim ar adjektīvu kā mūsdienās tipiskāko apzīmētāju morfoloģiskā noformējuma līdzekli.

Ļoti liels dziesmu skaits rāda postpozitīvu adjektīvu kā izteicēju:

Priede zaļa, egle zaļa, Zaļa visa vasariņa; 21568,1

Rudzīts liels, bite liela, Abi lieli lielijas; 27957,11

Paplašinot šādus teikumus ar finītā verba formu vai otru substantīvu vai tā ekvivalentu nominatīvā, izteicēja funkcijas neapšaubāmi var uzņemties «jaunie» TL-i un adjektīvs kā bijušais izteicējs kļūst brīvs citām sintaktiskām funkcijām. Tā, «ierodoties» verbam, var veidoties tā saucamais «izteicēja īpašības vārds», piemēram, teikumos «*vēji auksti*», «*ābele balta*»:

Jo tie *vēji* auksti pūte, Jo *ābele* balta zied; 8486,1

Teikumam, kurā sākotnēja adjektīviska kondominācija, paplašinošies ar otru substantīvu vai tā ekvivalentu nominatīvā, adjektīvs neapšaubāmi iegūst postpozitīva apzīmētāja funkcijas. Piemēram, sakarā ar teikumiem «*dzirkstelīte maza maza*» un «*adatiņa maza maza*»:

Dzirkstelīte maza maza Liela meža tērētāja. 7149 v

Adatiņa maza maza Liela darba darītāja. 7149,3 v

Problemātiskākas ir postpozitīva adjektīva sintaktiskās funkcijas teikumos, kas paplašināti ar nomeniem vai to ekvivalentiem atkarīgajos locījumos, kas spēj uzņemties kondominācijas funkcijas. Tā datīvs attieksmē pret nominatīvu var teikumā iegūt piederības kondominācijas funkcijas, piemēram, teikumā «*augums labs*»:

Augums labs tautiešam, Nava gudra padomiņa. 21413,1

Tā lokatīvs, kam piemīt adverbā potence, attieksmē pret nominatīvu var teikumā iegūt (substantīviskas) kondominācijas funkciju, piemēram, teikumos «*auzas zaļas*», «*akmens grūts*»:

Cimdu, cimdu, rokas sala! Auzu, auzu kumeļam!

— Maza cimdu adītāja, Auzas zaļas tīrumā. 14583 v

Otra vaina tā man bija: Akmens grūts dzirnavās; 25880

Lai novērstu komunikācijas nolūka pārpratumu, valodā rasta

iespēja no izteicēja funkcijām atbrīvoto postpozitīvo adjektīvu teikumā novietot prepozitīvi attieksmē pret apzīmējamo vārdu. Laiku gaitā adjektīva kā apzīmētāja prepozitīvs lietojums tad arī izvērties par normu. Taču joprojām paliek rezervē iespēja ar adjektīvu izteikto apzīmētāju novietot arī postpozitīvi. Šāda novietojuma nosacījumi var būt gan tīri sintaktiski, gan stilistiski, gan metriski.

Tā pantmēra spaida dēļ samērā bieži latviešu tautasdziesmās atrodam postpozitīvus apzīmētājus, piemēram:

Solīj' tautas dzīvīt' labu, Teica jaunu māmuliņu; 25992
Ceļai dabūju bērniņu mazu, Ne tam krekliņa, ne lakatiņa. 1166

Kā stilistiski sintaktiska parādība postpozitīvi adjektīvi vērojami konstrukcijās ar uzrunu:

Ai, meitiņa, sarkanbalta, Jāj man līdz pieguļā, 1445,4

Daži adjektīvi šādās konstrukcijās ieguvuši īpatnēju uzrunas frazeoloģiska pastiprinājuma raksturu.

Samērā bieži arī blīvētie adjektīvi kā apzīmētāji ir postpozitīvi. Tie parasti nav saistīti ar uzrunu, un tiem piemīt zināmā mērā sinkrētiska TL-a raksturs — kā apzīmētāja, tā arī izteicēja:

Adatiņa maza, tieva Liela darba darītāja; 7149 v
Kārtužnieki zemi, resni, Pie kumeļa trepes lika;
Nītaurieši tievi, gari, Stāvu lēca kumeļā. 12866
Tautu dēlis zilis, melnis Ziemu dzimis ziemelī. 21347,11 v

Postpozitīvo adjektīvu kā TL-u sinkrētiskais raksturs visspilgtāk izpaužas tādās stilistiski sintaktiskās konstrukcijās, kurās postpozitīvā adjektīva un nomena savienojums kā konstrukcija tiek atkārtota ar adjektīva maiņu:

Alus dižus, alus mazus, Alus vīru pievalāja;
Nem vīrami kājas, rokas, Svīzē vīriņu pabenķi, 19520,1
Bitīt' liela, bitīt' maza, Bitīt' vaska šuvējiņa;
Meitiņ' liela, meitiņ' maza, Meitiņ' rožu rakstītāja. 7166

Arī pretstatījums kā tīri stilistisks paņēmieni var būt par iemeslu postpozitīva apzīmētāja lietojumam, piemēram:

Es redzēju tai ciemā Māti jaunu, meitu vecu: 3312

Aplūkojot pronomenus kā postpozitīvus apzīmētājus, jānoskaidro no apzīmētājiem postpozitīvais norādāmais pronomens tas kā pronominālās ekvivalences attieksmes rādītājs:

Brālītis mans jaunākais Tas segloja kumeliņu, 31933,17

Kā postpozitīvi apzīmētāji mēdz visbiežāk funkcionēt piederības pronomens *mans*, *savs* un nenoteiktais pronomens *kāds*:

Dzird tautiņas balsu manu, Neredz manu augumiņu. 469,1
Teic man tautas dzīvīt' savu, Teic man savu māmuliņu; 25922
Lai tie vēji kādi pūta, Visi pūta sudrabiņu. 3697,2

Produktīvas ir postpozitīva apzīmētāja konstrukcijas, kurās norādāmais pronomens *mans* kalpo kā pastiprinātājs un attiecas gan uz substantīvu, gan postpozitīvo adjektīvu kā apzīmētāju:

Dziesmiņ' manu raženo Mazi bērni vārdzināja: 1016,2

Postpozitīvus participus kā apzīmētājus nemēdz lietot. Tie, būdami pievilkuma attieksmē ar verbu, funkcionē kā stāvokļa apstākļi:

Bērīts manis kumeliņš Neēd auzu nevētītu,
Neēd auzu nevētītu, Netek ceļa nebarots. 29633

Vienīgi sakarā ar uzrunu postpozitīvs particips funkcionē kā apzīmētājs:

Cepur' mana šņorētā, Stāv' manā galviņā, 24641,3 v

Kā redzams, saskaņots postpozitīvs apzīmētājs nav nekāds retums latviešu tautasdziesmās, lai gan, protams, nesalīdzināmi produktīvāks lietojumā ir prepozitīvais saskaņotais apzīmētājs. Ir arī noteikti nesaskaņotu postpozitīvu apzīmētāju tipi, kuru postpozitīvs lietojums ir norma. T. Porīte norāda:

«Ar šo vārdu kārtas likumību saistās vairāki atribūtu tipi, kā atributīvais īpašības instrumentālis, prepozīcijas savienojums ar attiecīgo locījumu formu, substantīva datīvs, substantīva lokatīvs un apozīcija.»⁴⁷⁴

Šai sakarā apozīcija jeb pielikums nebūtu minams, jo tas uzlūkojams par patstāvīgu TL-i. Bez ierunas nav minams arī substantīva datīvs. Toties jāmin substantīva ģenitīvs, kas zināmos nosacījumos ir postpozitīvs⁴⁷⁵ apzīmētājs. Tāds, kā zināms, ir tā saucamais satura ģenitīvs pie substantīviem mēra apzīmēšanai (*ass, birkavs, lasts, mārciņa, pods, pūrs, sieks* u. c.) un vairāk noteikta (*ceplis, kukulis, pāris, puse, muca, rota, vezums* u. c.) vai mazāk noteikta daudzuma (*daļa, kaudze, kumoss, kulīte, laiva, nasta, pulks, rinda, sauja, tiesa* u. c.) apzīmēšanai:

Tur man bija trīs nastiņas Udru, bebru, caup' ādiņu. 30495

Dažreiz satura ģenitīvs arī pie citas nozīmes substantīviem mēdz būt postpozitīvs:

Man brālīši kroni kala, Tira zelta, sudrabiņa, 4574,1

⁴⁷⁴ Sk.: Porīte T. Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 162. lpp.

⁴⁷⁵ Sai sakarā jāiebilst pret T. Porītes apgalvojumu, ka «atributīvais lietvārda ģenitīvs, tāpat kā atributīvais īpašības vārds, latviešu valodā vienmēr (pasv. A. O.) nostājas sava apzīmējamā vārda priekšā.» (Porīte T. Par vārdu kārtu latviešu literārās valodas vienkāršā teikumā // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1954. — III. — 88. lpp.)

Ritma spaida dēļ kā norma tautasdziesmās ir arī atributīva ģenitīva postpozitīvs lietojums aiz substantīva *vidū*, ko J. Endzelīns bez īpašas motivācijas pieskaitījis prepozīcijām (LGr., 579. §, 694. lpp.):

Melna čūska miltus mala **Vidū** jūras uz akmeņa. 31347
Es pazīnu sav' bāliņu **Vidū** kara ligojot: 32005

Tāpat substantīva ģenitīvs atkarā no salikta numerāļa kā otra substantīva apzīmētājs ritma spaida dēļ ir postpozitīvs:

Es noviju (al. saviju) **vainadziņu** Simtu puķu trīsdesmit. 5857

Bez tam postpozitīvi ir daži frazeoloģiskas dabas substantīvu ģenitīvi kā apzīmētāji:

Tautu dēlis žīdu radu Mellajām uzacīm; 21287,4
Mans kumelš vācu slakas Neēd auzu nesijātu. 17225 v

Latviešu tautasdziesmās postpozitīvais īpašības instrumentālis eksistenciālu pazīmju nosaukšanai apzīmētāja funkcijā sastopams plaši.⁴⁷⁶

Īpašības lokatīvs kā apzīmētājs tautasdziesmās tiek lietots tikai prepozitīvi:

Māte veda vedekliņu, Viegļas dienas gribēdama;
Atved savu sūru dienu, Rokā maizes **devējiņu**. 23322

J. Endzelīna minētie piemēri LGr., 454. § (589. lpp.): *es bāt(u) ... ievas ziedu baltumā* (var ... instr. *baltumiņu*) BW 4510 var.; *mani pametuse ne ciniša lielumā* 4591,1 ieskaitāmi stāvokļa apstākļi.

Prepozīcija ar attiecīgu locījumu postpozitīva apzīmētāja funkcijā tautasdziesmās parasti nosauc kāda piederuma trūkumu:

Cirvs bez kāta, **puiss** bez prāta Gul zem zaļa ozoliņa. 13000
Gan mēs rītu raudzīsim, Kas tavai pūriņā:
Gan būs cimdī bez pirkstiem, **Krekli** bez piedurknēm
18922,4 v

Dažādi skaidrojami tie gadījumi, kuros tautasdziesmās instrumentāla vai prepozīcijas un attiecīga locījuma savienojums kā apzīmētājs lietots prepozitīvi. Šādi gadījumi nav jāucami ar tiem, kuros, trūkstot kondominācijas rādītājiem, attiecīgās formas funkcionē par izteicējiem, piemēram:

Talka kļiedza, talka brēca, Bez aizbara **kāpostiņi**,
Bez aizbara **kāpostiņi**, Bez apiņu **alutiņš**. 28493

Minētās formas iegūst atributīvu funkciju parasti verbālos teikumos:

Dievs dod tevīm, vedekliņa, Bez **īpiņas** **aveniņu**,
Kam **uzsedzi** māmiņai Bez ieloka **vīlnaīnīti**. 25270

⁴⁷⁶ Daži piemēri: balts **gailītis** kuplu asti 30707; **cielaviņa** baltu galvu 2666,1; vecais **brālis** klibu kāju 21390; **aitiņ'** baltām kājām 2049; purvā **dzērve** garu kaklu 3348,1 u. c.

Tās var būt apzīmētāji arī teikumos, kuros ir sava nomināla (un adverbāla) kondominācija, piemēram, nominālā piederības kondominācijā un pie uzrunas:

Pašam pūra vedējam Bez ieloku raibi cimdi. 25270,4
Bez padoma tēva dēls, Kur tu ņemsi padomiņu? 11663

Apzīmētāju tipoloģija ir dažāda ne tikai pēc gramatiskā noformējuma un pozīcijas teikumā, bet arī pēc semantiskajām attiecībām, kādas veidojas starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu.⁴⁷⁷

3) APZĪMĒJUMS

Apzīmējumu kā īpašu teikumlocekli, sekojot J. Endzelīnam, šaubāmās izvirzījusi T. Porīte:

«Atributīvos adjektīvus var tuvāk apzīmēt adverbs, kāds substantīva locījums vai verba nenoteiksme, kas precizē un paplašina adjektīva nozīmi. Adverbis, kas apzīmē tuvāk atributīvo adjektīvu vai apstākli, prof. J. Endzelīns sauc par adverbīāliem apzīmējumiem. Tie vienmēr nostājas adjektīva vai adverba priekšā, piem., *ļoti labs un ļoti labi* (LGr., 867. §). Sintaktiski vārdu, kas tuvāk precizē adjektīvu resp. atribūtu un ko prof. J. Endzelīns apzīmē ar terminu «adverbīālais apzīmējums», var uzlūkot gan par īpašu teikuma locekli, kas norāda ar adjektīvu izteiktās īpašības stipruma pakāpi vai kvalitatīvu nokrāsu, vai arī — kā kādas nedalāmas vārdkopas sastāvdaļu, kas tad kopā ar otru vārdu — adjektīvu — veido t. s. salikto atribūtu. Šā jautājuma izšķiršanai būtu izdarāmi speciāli pētījumi.»⁴⁷⁸

Šeit T. Porīte nonākusi pie jautājuma, kas saistīts ar adjektīviskas cilmes adverbu sintaktiskajām funkcijām teikumā. Šī problēma izvirzās vispār sakarā ar apstākļu kā teikumlocekļu sintaktisko funkciju analīzi, un tai ne vienreiz vien jau pievērsušies arī krievu valodnieki.⁴⁷⁹ Tā akad. A. Šahmatovs raksta:

«Apstāklis atbilst tām funkcijām, kādas teikumā ir adverbam kā attiecsmju nosaucējam. Ar attiecsmju jēdzienu sa-

⁴⁷⁷ Tuvāk par to sk.: Ozols A. Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautsdziesmās // Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie Raksti. — R., 1958. — XXV sēj. — 9.—67. lpp.

⁴⁷⁸ Porīte T. Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V. — 133.—134. lpp.

⁴⁷⁹ Sal.: «Ar neprecīzo nosaukumu apstākļi gramatikās tiek apvienotas vismaz divas dažādas teikumlocekļu grupas, kuru gramatiski jēdzieniskās funkcijas teikumā, ja arī nav tik atšķirīgas kā papildinātāja funkcijas, tad katrā ziņā tās stāv tālāk viena no otras nekā pēdējās. Padomju valodniecība ne vienreiz vien ir norādījusi uz to teikumlocekļu jēdzienisko funkciju rakstura nesaskaņu, kas tiek apvienotas ar kopīgu terminu «apstākļi.» (Мельничук А. С. Понятие предложения в советском языкознании: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Киев, 1952. — С. 159.)

protamas vairākas dažāda rakstura ar adverbu izsakāmas parādības. Pirmkārt, adverbs var apzīmēt kādu no vienas vai otras darbības, stāvokļa, īpašības, kvalitātes iekšējās attīstības momentiem, piemēram, tās pakāpi vai vienu vai otru tās veidu, kas nosakāms, salīdzinot ar citām pazīmēm. Otrkārt, adverbs var apzīmēt laika, telpas un daudzuma attieksmes, kādās atrodas darbība vai stāvoklis. Treškārt, adverbs var apzīmēt pret valdošo pazīmi attiecinātu pazīmi, ko izraisījusi šī valdošā pazīme, kura to pavada un no kuras tā arī kļuvusi atkarīga.»⁴⁸⁰

Šai sakarā A. Melņičuks pareizi atzīmē:

«Ja atmet trešo grupu, kas, pirmkārt, Sahmatovam skaita ziņā ir ļoti neliela, un, otrkārt, kuru gandrīz bez pārpalikuma var sadalīt starp iespraustiem vārdiem un netiešiem papildinātājiem, tad nepieciešamība izdalīt divas pārējās adverbu grupas un attiecīgi arī apstākļus — nevar radīt šaubas.»⁴⁸¹

Tālāk A. Melņičuks secina:

«Tādā kārtā apstākļu kategorijas sastāva nevienveidīgums un sadalīšanās divās gandrīz patstāvīgās teikumlocekļu kategorijās nerada šaubas. Pie pirmās apstākļu grupas pieder darbības veida (plašākajā nozīmē) «apstākļi», kuros iekļaujas arī mēra un pakāpes apstākļi. Šīs kategorijas gramatiski jēdzieniskā funkcija izpaužas tāda teikumlocekļa atributīvā raksturojumā, kurš izsaka pazīmi predikatīvā un atributīvā veidā. Tātad šai kategorijai piemērots nosaukums «pazīmes pazīme», ko daži lingvisti attiecina uz visiem apstākļiem to kopumā.»⁴⁸²

Salīdzinot ar citiem teikuma palīglocekļiem, apzīmējumam ir pilnīgas tiesības tikt izdalītam kā patstāvīgam teikuma palīgloceklim. Apzīmējums ir teikumloceklis, kas specificē teikumā nosauktā īstenības objekta pazīmi bez tiešas attieksmes pret citu objektu. Objekta pazīmes pauž teikumlocekli, kas izteikti ar verbiem kā objekta darbības vai stāvokļa nosaucējiem, ar adjektīviem un adverbiem kā objekta eksistenciālo vai funkcionālo īpašību nosaucējiem.

Apzīmējumi kā objekta pazīmes specificētāji dalāmi trīs grupās.

Pirmkārt, izšķirami kvalitātes apzīmējumi, kas specificē ar verbu vai adjektīvu nosauktas pazīmes, piešķirot tām papildu pazīmi. Piemēri ar verbā nosauktā jēdziena specificējumu:

Manas dziesmas gauži skan, Asarās darinātas. 134

Lēni dziedu, bet dižani Bez saulītes vakarā. 437,3

Kraun māsiņa raudādama Tautu listu lidumiņu:

Garām koki, šķērsu koki, Caur' augušas atvasītes. 26014

⁴⁸⁰ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Изд. 2-е. — 1941. — С. 398—399.

⁴⁸¹ Мельничук А. С. Понятие предложения в советском языкознании: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Киев, 1952. — С. 160.

⁴⁸² Turpat. — 161.—162. lpp.

Piemēru te ļoti daudz. Mazāk produktīvi ir ar adjektīvu nosauktā jēdziena specificējumi ar adverbu kā apzīmējumu, kas piešķir ar adjektīvu izteiktajam papildu pazīmi:

Mātes meitas zili **mellas**, Sērdienīte sudrabota. 4598
Zilum **zaļi** dūmī kūp Diža meža maliņai; 8905

Otrkārt, ar adverbu kā apzīmējumu nav sajaucami apzīmējumi — substantīvi kā no adjektīva atkarīgie vārdkopu komponenti. Tie parasti specificē objekta pazīmi kvantitātes ziņā un saucami par kvantitātes apzīmējumiem, piemēram:

Man pūrīs pilns ar kaudzi, Klētī grīda ielikuse. 7652,2

Citiem minēto vārdkopu atkarīgajiem komponentiem var būt citas sintaktiskas funkcijas, parasti papildinātāja vai apstākļu funkcijas. Pie kvantitātes apzīmējumiem pieder tā saucamie mēra apstākļi.

Treškārt, izšķirami intensitātes apzīmējumi, kas specificē ar adjektīvu, verbu vai adverbu nosauktas pazīmes, nepiešķirot tām jaunu papildu pazīmi, bet nosakot specificējamās pazīmes kvantitāti kā izpausmes spēku jeb intensitāti.

Kā intensitātes apzīmējumi attieksmē pret adjektīvu teikumā funkcionē tādi adverbji, kas ir atkarīgie komponenti vārdkopās ar adjektīvu centrā: adverbji *aplām, briesmīgi, brīnum, dižen, gauži, grūti, milzum, stipri, varen* intensitātes kāpinājuma un adverbji *diezgan, gana, labi, tik, visai* kā intensitātes ierobežojuma nosaucēji. Piemēram: *dižan' skaistas* dzeltainītes 30867 u. c.

Kā intensitātes apzīmējumi attieksmē pret adverbu funkcionē visumā tie paši adverbji, kas attieksmē pret adjektīvu un kuri ir arī atkarīgie komponenti vārdkopās ar adverbu centrā.

Gadījumā, ja no adjektīva, adverbja vai verba kā vārdkopas centrālā komponenta atkarīgajam adverbam ir tāda pati sakne, tad šis atkarīgais adverbs teikumā funkcionē kā intensitātes apzīmējums ar nozīmi «*ļoti*»:

Saldin **salda** brūklenīte, Vēl **saldāka** zemenīte; 11421 v
Mīlin **mīļi**, nevarēju Tam ciemam garām iet. 383,5 v
Drīzi mani **drizināja** Savis tēvis, māmuliņa; 3306

Attieksmē pret verbu kā intensitātes apzīmējumi lietojami tie paši adverbji, kas attieksmē pret adjektīviem un adverbjiem. Taču zināmu adverbju lietojums parasti saistās ar zināmas leksiskas nozīmes vārdiem. Piemēram, pie verba *redzēt* kā intensitātes apzīmējums lietojams adverbs *labi*, bet nevis, teiksim, «*ļoti*»:

Ai jūs **labi redzējāt**, Kāds es biju jājējiņš: 13910,5

Turpretim, piemēram, pie verba *raudāt* kā intensitātes apzīmējums lietojams adverbs *ļoti* resp. *gauži*, bet nevis «*labi*»:

Bārenīte **gauži rauda**, Uz rociņas gulēdama. 3967

Bez tam kā sinkrētiski kvantitātes un intensitātes apzīmējumi pie verbiem funkcionē arī adverbji *maz* un *daudz*, kas nav lietojami pie adjektīviem un adverbiem:

Apsagulu, miegs nenāk *lesa-d a u d z i-domājos*, 7407

Jāpiezīmē, ka arī salīdzinājumu konstrukcijās ar adverbiem *dri-zāk*, *labāk*, *vairāk*, no vienas puses, un *nekā*, no otras puses, adverbiem teikumā ir sinkrētiska funkcija. Tie ir ne vien salīdzinājuma formas rādītāji, bet arī īpatnēji salīdzinājuma apzīmējumi, kas sintaktisko funkciju nozīmes ziņā ieņem it kā pārejas stāvokli starp kvalitātes un kvantitātes apzīmējumiem. Pie tam kā īpatnējs TL salīdzinājuma apzīmējums, būdams kā vārdkopas komponents atkarīgs no verba, attiecas vispirms uz šo verbu, taču tanī pašā laikā tas var attiekties gan uz visu pārējo teikumu:

Es puisīša nebrāķēju, Vai iedama, neiedama;
La b ā k saku savu vainu, Nav pūrinis piederīts. 7615,

gan arī uz kādu atsevišķu citu TL-i (neskaitot verbu):

La b ā k gāju viena malt, Ne ar laisku malējiņu. 8054

Parasti minētie adverbji attiecas uz visu salīdzinājuma konstrukciju. Sal. piemērus LD 10094—10135. Tikai uz verbu vien tie mēdz attiekties ārpus salīdzinājuma:

La b ā k man visai nav, Ja navā labu ļaužu;
La b ā k gāju māršai malt, Bāliņam druviņā. 10114

Apzīmējums kā TL tiek izteikts gan ar adverbju, bet ne ikviens adverbs teikumā saucams par adverbiālu apzīmējumu, kā lasāms LGr., 867. § (1056. lpp.). Runādams par vietas, laika un citiem adverbiem, kā arī par locījumu formām adverbju nozīmē (turpat, 1056. lpp.) kā par TL-iem, J. Endzelīns nenošķir apzīmējumu (kā ar adjektīvu, adverbju un verbu nosauktā jēdziena specificējumu) kā TL-i no apstākļiem kā kvalitatīvi atšķirīgiem TL-iem. Adverbiāls apzīmējums J. Endzelīna LGr.-ā kalpo kā termins tam, ko skolu gramatika līdz šim saukusi par apstākļiem. Lietderīgi šķirt apzīmējumu, tāpat kā pielikumu un apzīmētāju, no pārējiem teikuma paliglocekļiem. Šādam šķīrumam pamatā, kā to norādījis A. Melņičuks, ir reālās īstenības attieksmju kvalitatīvā dažādība, ko atspoguļo attiecīgie teikumlocekļi.

4) PAPILDINĀTAJS

Papildinātājus kā TL-a kategoriju nav iespējams precīzi raksturot, nesadalot šo kategoriju tā saucamajos tiešajos un netiešajos papildinātajos.

Tiešais papildinātājs kā TL ir vārds teikumā, kas atspoguļo to īstenības objektu, ko skar ar verbu (kā izteicēju vai domi-

nanti) vai adjektīvu, vai adverbu nosauktā parādība (darbība vai stāvoklis), mainīdama šā objekta attieksmi pret kādu citu īstenības objektu (kas divkopa teikumā atspoguļojas kā teikumpriekšmets).

Tiešie papildinātāji var būt verbāli, nomināli un adverbāli.

Verbālie tiešie papildinātāji izteikti ar nenoteiksmi un lietojami pie pārejoša verba finītās formas.

Jautājumā par nenoteiksmi kā tiešo papildinātāju latviešu (kā arī krievu) valodniecībā izteikti dažādi uzskati.

K. Milenbahs runā par izteicēja apzīmētājiem,⁴⁸³ iedalīdams tos četrās grupās: 1) papildītāji, 2) nenoteicamā izteiksme jeb infinitīvs, 3) supīns un 4) apstākļu vārdi. Kā redzams, šo grupu nosaukumos jaukti sintakses un morfoloģijas termini. Pirmais — papildītājs — ir sintaktiska kategorija, pārējie trīs — infinitīvs, supīns un apstākļu vārdi — ir morfoloģiskas kategorijas. Tāda pati aina ir 1907. g. izdotajā (kopīgi ar J. Endzelīnu sarakstītajā) Latviešu gramatikā, tikai ar to starpību, ka supīns piesaistīts nenoteiksmei.⁴⁸⁴ Tātad K. Milenbahs nenoteiksmi nepieskaita papildinātājiem, kā tas redzams arī no šāda teikuma: «Retāki nenoteicamai izteiksmei seko papildītājs, apstākļa vārds: Sen dzīrās bāleliņš rādīt savu ligaviņu.»⁴⁸⁵ Tāda pati nostādne ir J. Endzelīnam LGr., ko spilgti rāda teikums: «Bieži beigās noliktu infinitīvu no finītā verba šķīr objekts (sal. Bernekera Wortfolge 153 sk.); piem.: *palīdz[i] man bēdas ciest! es tev palīdzēšu medu ēst u. c.*»⁴⁸⁶

Taču J. Endzelīns nav konsekvents, jo atzīst: «Infinitīvs noder arī (pa daļai kā objekts) kā nepieciešams papildinājums zināmiem vārdiem, kam pa daļai ir paligverbu raksturs...»⁴⁸⁷ Šai ziņā J. Endzelīns seko A. Potebņam, kas atzīst, ka objekta infinitīvu jeb, kā saka A. Potebņa, «objekta nenoteiksmi var saukt par otras pakāpes izteicēju papildinātāja jomā».⁴⁸⁸ Tādā kārtā atkarīgie infinitīvi izprasti kā tādi, kas ieņem pārejas stāvokli starp izteicēju un papildinātāju. A. Sahmatovs šai sakarā runā par «verbālu papildlocekli».⁴⁸⁹ D. Ovsjaniko-Kuļikovskis par «divkāršā izteicēja daļu»,⁴⁹⁰ bet mūs-

⁴⁸³ *Mühlenbachs K.* Teikums. — R., 1898. — 13. §, 50.—52. lpp.

⁴⁸⁴ Sk. Nenoteicamās izteiksmes (supīna) vieta teikumā (411. §, 229. lpp.), kam seko Papildītāja vieta teikumā (412. §, 229.—230. lpp.).

⁴⁸⁵ Turpat. — 411. §, 229. lpp.

⁴⁸⁶ *Endzelins J.* LGr. — 886. §, 1055. lpp. Par objektu, kā redzams no 859. §, saukts nomināls papildinātājs.

⁴⁸⁷ Turpat. — 789. §, 993. lpp.

⁴⁸⁸ *Потебня А.* Из записок по русской грамматике. — Изд. 2-е. — Харьков, 1888. — I—II. — С. 384.

⁴⁸⁹ *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. — С. 392.

⁴⁹⁰ *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Руководство к изучению синтаксиса русского языка. — Изд. 3-е. — 1912. — V. — С. 84—96.

dienu krievu valodas sintaksē nostabilizējies uzskats par infinitīvu kā sastata izteicēju, lai gan, kā aizrāda J. Krotevičs⁴⁹¹, arī šis jēdziens ir izplūdis.

Krievu valodniecībā, kā redzams, tradīcija uzlūkot atkarīgo infinitīvu par sastata izteicēja sastāvdaļu nav sena, un šai jautājumā trūkst vienprātības.

Latviešu sintaksē, ieviešot sastata izteicēja jēdzienu 1952. gadā, subjekta infinitīvs pieskaitīts sastata izteicējam, bet objekta infinitīvs papildinātājam.⁴⁹²

Subjekta infinitīva kā sastata izteicēja daļas jautājums ir tik sarežģīts, ka attiecīgās gramatikās nav dota kāda vispārīga regula, bet norādīti lietošanas «gadījumi». Kas tad ir šo gadījumu jēga? Uz to atbild Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa (Rīgā 1954), kurā sacīts: «Verbālā sastata izteicēja pirmajai daļai, tāpat kā saitiņai nominālajā un adverbālajā sastata izteicējā, teikumā ir palīgloma.» (43. §, 32. lpp.) Kā tādi nosaukti deviņi verbi (*sākt, beigt, mēģināt, censties, varēt, drikstēt, gribēt, vēlēties, mēgt*, 33. lpp.), norādot, ka iespējami vēl citi līdzīgi. Nav dots kritērijs, kas precizētu robežu verbu palīglomas noteikšanai. Tāpēc paliek neatrisināts jautājums par infinitīvu kā sastata izteicēja daļas norobežošanu no infinitīva kā papildinātāja, par kuru turpat sacīts:

«Par netiešo papildinātāju var būt: ...

4) darbības vārds nenoteiksmē, ja tas ir atkarīgs no pārejoša darbības vārda, kas lietots ar patstāvīgu nozīmi;» (70. un 72. lpp.)

Kā noskaidrojām, aplūkojot verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu, uzskats par finīto verbu (kā šo vārdkopu centrālo komponentu), «kam pa daļai ir palīgverbu raksturs», neiztur kritiku. Par palīgverbiem var atzīt tikai tos verbus, kas palīdz veidot verbu morfoloģiskās formas (saliktos laikus un ciešamo kārtu). Citādi zūd iespējas noteikt pārējo verbu «palīglomu». Nevar taču simtiem verbu piedēvēt palīgverbu dabu tikai tāpēc, ka tie mēdz funkcionēt par galvenajiem komponentiem verbālajās vārdkopās ar atkarīgo infinitīvu, kamēr citi to nemēdz darīt. Tad jau tāda «palīgloma» būs jāmeklē arī citiem pilnnozīmes vārdiem, kas ierobežotā skaitā funkcionē par kādu vārdkopu komponentiem.

Atkarīgo infinitīvu nevienveidīgā interpretācijā — par sastata

⁴⁹¹ Кротеви́ч Е. В. Члены предложения в современном русском языке. — Изд. Львовского университета, 1954. — С. 29.

⁴⁹² Sal.: «Papildinātājs nenoteiksmē jāatšķir no nenoteiksmes verbālajā sastata izteicējā. Darbība, ko izsaka nenoteiksme sastata izteicējā, iziet no darītāja, ko apzīmē teikuma priekšmets (..) Bet darbība, ko izsaka papildinātājs nenoteiksmē, parasti iziet no kāda cita darītāja, ne tā, ko apzīmē teikuma priekšmets... (Grabis R., Ārenšone G., Niedra V. Latviešu valodas gramatika V—VII klasei. — R., 1952. — 242.—243. lpp.).

izteicējiem un papildinātājiem — saskatām vārdkopu kategoriju spaidu pret TL-a kategoriju. Proti, TL-i tiek noteikti pēc verbālo vārdkopu (ar atkarīgo infinitīvu) semantiskiem tipiēm, kas nevar būt drošs pamats TL-u norobežošanai. TL-i izpaužas, pirmkārt, uz vārdkopu formu, ne vārdkopu semantikas bāzes. Nekas, izņemot zināmu tradīciju, neliedz verbālo vārdkopu atkarīgos infinitīvus ieskaitīt vienā TL-a kategorijā. Nosliekdamiem par labu uzskatam, ka katram pilnnozīmes vārdam (un tādi ir arī verbālo vārdkopu ar atkarīgo infinitīvu centrālie komponenti — finītie verbi) teikumā piešķirama sava TL-a funkcija, atzīstam finītos verbos par izteicējiem vai dominantiem, bet infinitīvus kā verbālo vārdkopu atkarīgos komponentus, izņemot tos, kas atkarīgi no vienpersonas⁴⁹³ un nepārejošiem⁴⁹⁴ vārdiem, kā arī no tās pašas saknes finītā verba⁴⁹⁵, atzīstam teikumā par tiešajiem papildinātājiem.

Līdz ar to noraidām uzskatu, ko pauž minētā latviešu valodas skolas gramatika, kas attiecīgus infinitīvus uzlūkojusi par netiešajiem papildinātājiem. Infinitīvu varētu nošķirt no tiešajiem papildinātājiem vienīgi tādā gadījumā, ja tiešā papildinātāja definīcijā jēdzienu «īstenības objekti» izprastu šauri priekšmetiski, neatzīstot ar infinitīvu nosaukto darbību vai stāvokli par īstenības objektu. Taču šādi neatzīšanai nevar būt teorētiska pamata, jo darbība vai stāvoklis nevar būt kaut kas «neobjektīvs» īstenībā. Ja sakām «es sāku lasīt», tad ar vārdu *lasīt* ir nosaukts gluži tāds pats īstenības objekts kā teikumā «es sāku lasīšanu» ar vārdu *lasīšanu*. Arī gramatiski kā viens, tā otrs no šiem vārdiem funkcionē vienādi — par tiešajiem papildinātājiem. Šāds uzskats neizslēdz iespēju raudzīties uz atkarīgajiem infinitīviem kā papildinātājiem detalizēti. Varam izšķirt subjekta infinitīvus papildinātāja robežās kā subjekta papildinātājus un objekta infinitīvus kā objekta papildinātājus. Kā nominālie, tā verbālie tiešie papildinātāji iespējami tikai pie pārejošiem vārdiem.

Piemēri ar subjekta papildinātāju:

Pūš vējiņis, **grib** nolauzt Purvā bērza galotnīti; 6067

Es **nevaru**, bāleliņi, Tavu prātu izdarīt; 3597

Nu es **varu** šo naksnīgu Saldu miegu pagulēt. 1281

Piemēri ar objekta papildinātāju:

⁴⁹³ **Infinitīvi** kā atkarīgie komponenti vārdkopās ar vienpersonas vārdiem teikumā funkcionē par tiešajiem teikumpriekšmetiem, piemēram:

Es savām māsiņām Pa pūram linu sēju;

Man patika klausīties, Skaišķi dzied ravēdamas. 620

Esti man gribējās, Māte maizes man nedeva; 12893,1

⁴⁹⁴ **Infinitīvi** kā atkarīgie komponenti vārdkopās ar nepārejošiem vārdiem teikumā funkcionē par nolūka apstākļiem (sk. 380. lpp.).

⁴⁹⁵ **Infinitīvi** kā atkarīgie komponenti vārdkopās ar tās pašas saknes finīto verbu teikumā funkcionē kā veida apstākļi (sk. 372. lpp.).

Nevienam nelaidos Sav' auguma niecināt,
Ne miegam, ne darbam, Ne otram cilvēkam. 8709,1
Dievs dod tam neredzēt Rita saules uzlecot,
Kas manam augumam Nezināmu vainu lika. 8366

Nominālie tiešie papildinātāji izteikti ar ģenitīvu, akuzatīvu, instrumentāli un lokatīvu. Tie pietiekami izpētīti, un šai jautājumā nav īpašu nenoskaidrotu problēmu, ja neskaita tās, kuras uzrādījusi M. Lepika⁴⁹⁶, un tās, kas saistītas ar papildinātāju instrumentāli.

Par tiešo papildinātāju ģenitīvā piezīmējams, ka tas lietojams 1) gan fakultatīvi pie noliegta verba, kā piemērā: Es gan miega **negulētu**, Kad varētu bez iztikt; 6715; 2) gan stilistiski pie pārejoša verba, norādot, ka darbība neaptver visu (vai visus) objektus, piemēram: Ziema nāca raudādama, Cimdu zeķu **prasidama**. 2875; vai arī aptver tos «pārpilnā mērā», kā teikts vidusskolas gramatikā, kur piezīmēts, ka «šāds papildinātājs parasti attiecas uz darbības vārdiem, kas atvasināti ar priedēkļiem *at-, is-, pār-, pie-, sa-*, piem.: Pielasījos ogu. Sazvejojām zivju⁴⁹⁷; 3) gan pamīšus ar tiešo papildinātāju akuzatīvā atkarā no zināmiem vārdiem un zināmām izlokšņu tradīcijām, kā piemērā: Ne gabala nepaveda, **Vaicā** zeltu, sudrabiņu 4890 un: Ik gabalu paveduši, **Vaicā** zelta, sudrabiņa. 4890,1; 4) gan atkarā no zināmiem adjektīviem teikumos ar adjektīvisku kondomināciju, piemēram:

Dod, Dieviņ, tādu laimi, Kā tiem mūsu vecākiem:

Pilna klēts rudzu, miežu, Stalli bērī kumeliņi. 3091;

5) gan atkarā no zināmiem adverbiem teikumos ar adverbiālu kondomināciju, piemēram:

Man, māsiņa, tevis **žēl**, Tu paliksi sērdienīte, 4073,1

Par tiešo papildinātāju akuzatīvā piezīmējams, ka tas semantiski šķirojams grupās pēc tā sauktajiem akuzatīvu tipiem «ārējos» un «iekšējos» papildinātājos.⁴⁹⁸

Ārējais nominālais papildinātājs, izteikts ar akuzatīvu, nosauc īstenības objektu, ko «iedomājas kā verba jēdziena pilnīgi apjemu — par cik ir darīšana ar pretstatu ģenitīvam» (LGr., 426. §, 575.—576. lpp.), piemēram:

Iztērēju tēva naudu Pa vienam vērduņam:

Pirku zirgu, zobentiņu, **Pirku** rudzu malējiņu. 3120

Iemesto **upe** nesa, Ienīsto **suņi** rēja;

Tā ir mani nabadziņu **Visi** mīna kājiņām. 4788,1

⁴⁹⁶ Sk.: *Леника М.* Падеж дополнения при переходных глаголах с отрицанием в латышском литературном языке: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1955. — С. 4—6.

⁴⁹⁷ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 70. lpp.

⁴⁹⁸ *Bielenstein A.* Lettische Grammatik. — Mitau, 1863. — 532. §, S. 267.

Pie ārējā papildinātāja kā tā paveids pieskaitāms papildinātājs, kas izteikts ar tā saucamo rezultatīvo (LGr., 427. §) akuzatīvu:

Kalnā kāpu, riņķi griezu, Uz akmeņa gavilēju, 224,2 v

Iekšējais papildinātājs izteikts, pirmkārt, ar tā saucamo satura (LGr., 428. §) akuzatīvu:

Bēdā, Dievis, manu bēdu, Es nemāku bēdāties! 105

Kalējs smierdēj' ogļu smaku, Tam nevaru klāt gulēt. 9524

Otrkārt, te pieder paskaidrojuma akuzatīvs, kas lietojams pie verba dicendi kā zināmu objektu kvalificējums:

Patik manim znotu saukt Tās meitiņas bāleniņu. 549

Paldies saku māmiņai Par to liegu lolojumu: 94

Jāpiezīmē, ka ar frazeoloģiski noformētu papildinātāju robežojas tādi, kas izteikti ar divi vārdiem, kuri savienoti ar prievārdu *ar*, kas lietots saikļa *un* nozīmē, un nereti izsaka vienu jēdzienu:

Saimenieka bērniņiem Visiem kupri mugurā:

Kalpu bērni pārsituši, Sviest' ar maizi prasīdami. 2181,2

Met, māsiņa, meln' ar baltu, Pats rakstiņis rakstīsies. 7173,1

Māte man izauduse Dancojamu rinduciņu:

Zid' ar zeltu sametuse, Ar sudrabu atauduse. 7474,1 v

Par tiešo papildinātāju instrumentālī pastāv uzskatu dažādība.

Kā problēma latviešu valodniecībā izvirzījies jautājums par tā saucamā pavadoņa instrumentāla (LGr., 437. §) sintaktiskajām funkcijām. K. Milenbahs un J. Endzelīns nav norādījuši, ka tam varētu būt teikumpriekšmeta funkcija, lai gan K. Milenbahs šai sakarā atzīmē: «Instrumentālī nostājas tas jēdziens, ar kuru kopā teikuma priekšmets izdara zināmu darbību.»⁴⁹⁹ Šī atziņa jaunāko laiku latviešu skolu gramatikās radusi īpatnēju izpausmi, jo izmantota, lai pavadoņa instrumentālī skaidrotu kā atbilstošu teikumpriekšmeta funkcijām. Tā R. Grabis, G. Ārensone, V. Niedra saka: «Teikuma priekšmetu izsaka ar vārdu kopām. No šādām vārdu kopām kā galvenās minamas...

b) lietvārda nominatīva savienojums ar lietvārda instrumentālī: *Edžiņš ar māti bija gājuši visu nakti* (V. Lācis).»⁵⁰⁰ So atziņu atkārtoti vidusskolas gramatika, attiecīgās konstrukcijas nosaukdama par saliktu teikumpriekšmetu⁵⁰¹ un sniegdama atrunu:

«Šādas vārdu kopas veido salikto teikuma priekšmetu tikai tad,

⁴⁹⁹ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 302. §, 181. lpp.

⁵⁰⁰ Grabis R., Ārensone G., Niedra V. Latviešu valodas gramatika V—VII klasei. — R., 1952. — 227. lpp.

⁵⁰¹ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 24.—25. lpp.

ja izteicējs vienādi attiecas uz abiem vārdu kopas patstāvīgajiem vārdiem.»⁵⁰² Ko nozīmē «vienādā attieksme», minētajā gramatikā nav paskaidrots. Acīmredzot tā jānosaka pēc vārdu leksiskās nozīmes un konteksta. Sai sakarā vispirms atzīmējamas konstrukcijas ar pavadoņa instrumentāli implicītos divkopu teikumos:

Zinājos ar tautieti Laba mūža nedzīvot. 7479,1

Ar tautieti lielijos, Pūru malti ritiņā. 8235

Kā no doto piemēru konteksta redzams, darbības *zina* un *lielās* veic ar implicīto subjektu nosauktā persona, ne ar instrumentāli nosauktā. Kā redzam, semantiski nav katrreiz iespējams šim instrumentālim piedēvēt pavadoņa instrumentāla dabu tādā nozīmē, ka ar to nosauktajam objektam izdarāma tā pati darbība, kas T-am. Bet to nav iespējams arī norobežot no pavadoņa instrumentāla, ja ņemam vērā attiecīgas konstrukcijas ar eksplīcīti izteiktu T-u:

Iev' ar lazdu lielijās, Abas baltas noziedēt; I 2774

Šādās konstrukcijās ne katrreiz izteikts tas, ka ar pavadoņa instrumentāli nosauktais īstenības objekts veic vienādā mērā to pašu darbību, ko ar nominatīvu kā T-u nosauktais objekts:

Suns ar kaķi aizkrāsnē Lielī, ilgi strīdējās: 2277

Šādas konstrukcijas atspoguļo to īstenības situāciju, kurā ar izteicēju nosauktās darbības iniciators ir objekts, kas nosaukts ar nominatīvu kā T-u, bet ar pavadoņa instrumentāli nosauktais objekts tiek iesaistīts attiecīgajā darbībā tikai ar iniciatora objekta starpniecību. Šādu reālās īstenības atspoguļojumu vēl spilgtāk nekā minētie refleksiīvie verbi, kas nosauc savstarpīgu darbību, rāda daži aktīvie verbi:

Es ar Jāni dancot gāju, Māte sauca launagā; 987,1

Tāpēc atzīstam par nelietderīgu pavadoņa instrumentāla sintaktisko funkciju identificēt ar T-a funkciju, bet par labāku piedēvēt tam īpašu papildinātāja funkciju. Atšķirā no tiešajiem nominālajiem papildinātājiem, kas galvenokārt atspoguļo to īstenības objektu, uz kuru vēršas kāda darbība, ar pavadoņa instrumentāli tiek izteikts papildinātājs, kas ne tikai atspoguļo tādu īstenības objektu, uz kuru vēršas kāda darbība, bet kurš pats tiek iesaistīts šai darbībā kā tās subjekts. Šādu papildinātāju, kurā apvienojas subjekta (darbības darītāja) un objekta (darbības izjutēja) funkcijas un kurš vienādi «papildina», t. i., attiecas uz I-u un T-u kā teikuma kodolu, saucam par kodola papildinātāju. Kodola papildinātāji lietojami galvenokārt teikumos ar kustību vārdiem kā izteicējiem:

⁵⁰² Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 25. lpp.

Steidzies, ieva ar ābeli, Vasariņa ziedu gaida;
Steidzies māte ar meitām, Tautas gaida malējiņas. 1930,3

Kā kodola papildinātājs analizējams arī pavadoņa instrumentālis pie netiešā T-a:

Ar meitām man dziedāt, Man nav savas līgaviņas; 572,1

Pie kodola papildinātāja pieskaitāmi numerāļa «otrs» akuzatīvi resp. instrumentāli konstrukcijās ar numerāli «viens» kā T-u un verbālu I-u, kura nosaukto darbību veic savstarpīgi ir ar T-u, ir papildinātāju nosauktais īstenības objekts:

— Div' upītes satecēja, Viena otru laistījās;
Div' sērdienes satikušas, Viena otru žēlojās. 3981

Tiešais papildinātājs lokatīvā ir problemātisks konstrukcijās ar rezultāta lokatīvu (LGr., 457. §), ko varētu uzlūkot par stāvokļa apstākļa paveidu.

Krievi, leiši savas bruņas Lemešos izkaluši. 970
— Es, bāliņ, puķes lasu, Puķes pinu vaiņagā. 4641

Kā atmirstoša vērojama konstrukcija ar satura lokatīvu, ko mūsdienu valodā mēdz aizstāt ar prievārdu un atbilstošu locījuma formu:

Labāk meitas padziedat Ne kā niekus runājat!
Dziesmiņā tā nesmēja, Kā smeļ nieku valodā. 806 v

Kā adverbciāls papildinātājs konstatēts adverbs žēl(i) atkarā no verba *darīt*:

Lidzi, lidzi, labi ļaudis, Otram žēl(i) nedariet,
Kā saulīte lidzi tek, Vaj ir kalni, vaj ielejas. 4816

Tiešais papildinātājs zināmos nosacījumos var būt izteikts arī ar prepozīcijas un atbilstoša locījuma savienojumu. Parasti tas nozīmē objektu, uz ko vērsts runas vai domu saturs atkarā no verba dicendi un sentiendi. Šādos gadījumos lietojamas prepozīcijas *no*, *par*, *ap*:

No rītiņa agri, agri Grezni, grezni padziedāju
No ošim, ozolim, No jaunām liepiņām. 740,4
Lai runāja lielas meitas Par puīšiem, brūtgāniem;
Mēs mazie skuķēniņi Par jēriem, kazlēniem,
Par jēriem, kazlēniem, Par cimdkiem, zekītēm 2157
Ap seviem vien dziedāju, Ap saviem brāliņiem,
Neaiztiku svešu ļaužu Ni pa vārda galiņam. 956

Retāk šā tipa tiešais papildinātājs nosauc objektu, par ko maksā:

Kad es biju jauna meita, Es trejādi kupčojos:
Sēju rozes, magonītes, Sēju āra biškrēsliņus;
Par rozīti ortu ņemu, Par magoni pusdālderu,
Par to āra biškrēsliņu Trīs dālderu piecu mārkū. 6447

Ļoti problemātiska ir tā saucamā netiešā papildinātāja kā TL-a kategorija. Līdzšinējās latviešu valodas gramatikās, kas diferencē papildinātājus tiešajos un netiešajos, un tādas ir skolas gramatikas, netiešajā papildinātājā iekļauti vārdi, kam tik atšķirīgas sintaktiskas funkcijas teikumā, ka nav iespējams dot vienu visus minētos gadījumus aptverošu netiešā papildinātāja definīciju. Tāpēc nav nejaušība, ka, piemēram, jaunākā vidusskolas gramatika pasaka, ka s nav, bet nepasaka, ka s ir netiešais papildinātājs:

«Netiešais papildinātājs norāda, ka darbības vārda darbība tieši nepāriet (retin. — A. O.) uz kādu priekšmetu vai dzīvu būtni.»⁵⁰³ To pašu var sacīt par apstākļiem kā TL-iem.

Mēģinādami izskaidrot teikuma struktūru saskaņā ar spriedumu kā domāšanas formu, centāmies izlobīt no teikumiem kā kodolus tādus divu vārdu attieksmju tipus, kas dotajā valodas sistēmā ir elementārākie spriedumu izteikšanas modeļi. Šādās attieksmēs esošus vārdus nosaucām par kondominantēm un visu kodolu par kondomināciju. Teikumu kodoli tika pieņemti par pamatu, uz kura izskaidrojama teikuma paliglocekļu izaugsme. Teikuma paplašināšanās ar jauniem teikumlocekļiem var tikt izskaidrota ar divu vai vairāku teikuma kodolu apvienošanos, kurā kāds no kodola komponentiem kļūst brīvs jaunu sintaktisku funkciju veikšanai teikumā. Tā rodas teikuma paliglocekļi. Par pielikumu un apzīmētāju šādā pagriezienā jau runāts. Par netiešo papildinātāju runāts, izvirzot kondominācijas tipoloģiju. Bija nepieciešams sašaurināt tradicionālās netiešā papildinātāja robežas un tā saucamo darītāja un izjutēja datīvu zināmās konstrukcijās izvirzīt par netiešo teikumpriekšmetu. Tāpat nominālajās piederības konstrukcijās datīvs blakus nominatīvam (resp. nosacītos gadījumos blakus ģenitīvam) bija jāatzīst par kondominanti. No šāda kondominācijas tipa, pēc mūsu pārlicības, izauzdzis zināms netiešais papildinātājs datīvā.

Apvienojoties verbālajai kondominācijai, kurā otrs komponents neatkarīgajā locījumā, ar verbālo kondomināciju, kurā otrs komponents datīvā (kā netiešais T), datīva komponents var tikt traktēts kā papildinātājs. Lai parādītu, ka tam piemīt potence būt arī par T-u, ka tas pēc būtības ir sinkrētisks TL, nosaucām to par papildinātājteikumpriekšmetu.

Teikumos ar piederības kondomināciju attieksme starp datīvu un nominatīvu, kā redzējām, ir tik īpatnēja, ka grūti bija vienu vai otru no šīm formām raksturot par T-u vai I-u, jo šie komponenti ir invertējami. Tāpēc, paplašinoties konstrukcijām ar piederības kondomināciju un rodoties iespējai datīvam uzņemties citas sintaktiskās funkcijas, datīvs raksturojams gan pār papildinātāju, bet ne vairs

⁵⁰³ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 90. §, 70. lpp.

droši par papildinātājteikumpriekšmetu (jo tam var būt arī izteicēja funkcijas raksturs).

Kāda tad nu ir netiešā papildinātāja funkcijas būtība, izejot no minētajiem kondominācijas tipiem?

Netiešais papildinātājs kā TL ir tāds vārds teikumā, kas atspoguļo to īstenības objektu, uz kuru kā adresātu attiecas kāds cits īstenības objekts (vai nu darbība resp. stāvoklis, kas nosaukts ar verba formu, vai arī priekšmetiski saprotams objekts, kas nosaukts ar nomena vai pronomena formu, vai arī abi minēto tipu objekti).

Netiešais papildinātājs datīvā lietojams gan verbālos, gan nominālos teikumos.

Verbālos teikumos netiešais papildinātājs sastopams pie izteicējiem vai dominantēm, kas noformētas gan ar pārejošu, gan nepārejošu verbu.

Teikumos ar izteicēju kā pārejošu verbu netiešā papildinātāja būtība izpaužas visskaidrāk un visspilgtāk. Šādos teikumos minētais TL nosauc adresātu tieši, un uz to attiecas ar izteicēju un tiešo papildinātāju nosauktie īstenības objekti. Pie tam tiešo papildinātāju klātiešana šādos teikumos ir iespējama, bet nav obligāta:

Nevienam es nesaku Savu lielu žēlabiņu,
Māmiņai, tai pasaku, Tā nesaka nevienam. 3214
Zīlītei, žubītei Paberam linsēkliņu; 5738

Teikumos ar I-u kā nepārejošu verbu netiešajam papildinātājam ir divi semantiski paveidi. Pirmkārt, konstrukcijās ar tiešo T-u un vienpersonas verbu vai jebkura verba debitīva formu kā I-u datīvs, kā jau noskaidrots, neizsaka adresātu tieši, bet funkcionē kā sinkrētisks TL, ko saucam par papildinātājteikumpriekšmetu:

Sala man rokas, kājas, 4206

Otrkārt, konstrukcijās ar tiešo T-u un nepārejošiem vārdiem, kas lietojami visu personu formās, datīvs kā netiešais papildinātājs neizsaka adresātu tieši. Šim datīvam attieksmē pret T-u ir asociācijas, kas norāda uz piederības kondomināciju:

Sērdienam tēvs nomira, Grūtdienam tēvs, māmiņa. 4031,1
Tev aug dēli, man aug meitas, 445,6v

Nominālos teikumos netiešais papildinātājs, tāpat kā teikumos ar nepārejošu verbu kā I-u, neizsaka adresātu tieši, izņemot gadījumus, kuros datīvs ir atkarīgais komponents substantīvu vārdkopās pie verbāliem substantīviem (piemēram: kungam tiesas devējiņš). Šim datīvam teikumā attieksmē pret vārdu nominatīvā arī ir asociācijas, kas norāda uz piederības kondomināciju. Pie tam nominālos teikumos ne katreiz viegli nosakāms, kuri no šo teikumu diviem vārdiem kondominē. Grūtību nav vienīgi teikumos ar kondomi-

nāciju neatkarīgajos locījumos. Tādos teikumos vārdam datīvā ir skaidra netiešā papildinātāja funkcija:

Pirksts man nazīts, pirksts īleniņš,
Pirksts man šūpuļa šuvējiņš. 1652,1

Trūkstot teikumā verbālajai, adverbiālajai un nominālajai kondominācijai neatkarīgajos locījumos un esot teikumā vairāk nekā divi vārdiem dažādos locījumos, jāizšķiras par diviem no tiem kā kondominējošiem. Kā teikts, tādā gadījumā, ja teikumā konstatējams kā semantisks tips apstākļu kondominācija, tā izvirzāma par teikuma kodolu. Līdz ar to vārds datīvā teikumā funkcionē par netiešo papildinātāju:

Dod, māmiņa, to meitiņu, Kas ik dienas ganos gāja,
Tai pūriņš kaudzītēm, Klēti grīda ielikuse. 7592
Priedītēm, eglītēm Zaļi svārkī mugurā,
Visām ciema meitiņām Ielociņi pūriņā. 7792

Lielākās grūtības TL-u analizē ir gadījumos, kuros teikumā nav neviena no iepriekš minētajiem nosacījumiem kondominācijas precizēšanai. Tādā gadījumā klātesošā datīva forma teikumā kondominē kopā ar klātesošo substantīva (vai tā ekvivalenta) nominatīva formu. Taču, ja šādos teikumos ar substantīva nominatīvu saistīts adjektīvs, varētu to uzlūkot par izteicēju, un datīvs tad būtu analizējams par netiešo papildinātāju:

Ganiņam jauka dzīve, Vai ir rīts, vai vakars: 425,2
Izvedīga man gaitiņa, Skaidra, ērta valodiņa. 77

Paliek arī iespēja šādās konstrukcijās saskatīt saliktu kondomināciju — ar saskaņotu adjektīvu un datīvu kā diviem I-iem pie viena un tā paša tiešā T-a.

Netiešais papildinātājs, kas izteikts ar prepozīciju un atbilstošu locījuma formu, adresāta nozīmē cieši saskaras ar vietas vai vides apstākli teikumā. Adresāts pēc būtības šādā gadījumā nozīmē vietu resp. vidi, tikai ar to starpību, ka tas ir dzīva būte. Pie tam šai gadījumā ar prepozīciju un atbilstošu locījumu izteiktais vārds var nozīmēt ne tikai adresātu jeb saņēmēju, bet arī adresantu jeb nosūtītāju, no kura «iziet» kāds objekts, par kuru runa teikumā:

Ai, kaimiņu dzeltainīte, Kā mēs mīļi dzīvojam:
Vien' uz otru tecējam Ielociņu līdzināt. 6509
Lielu laivu tautas brauca Uz maniem bāliņiem. 14192
Vaj man iet tautiņās, Vaj palikt pie māmiņas? 14231
Valkā gudri, tautu meita, Manu dotu gredzentiņu.
Sak' pret tēvu, māmuliņu, Zemītēi dabūjuse. 6416,4 v
Dzied' māsiņa, tu pret mani, Es pret tevi gavilēšu.
Es pret tevi gavilēšu, Skaņu balsi rādīdama. 241

Netiešais papildinātājs, izteikts ar prepozīciju un atbilstošu locī-

jumu, var asociēties ar vides apstākli un funkcionēt kā sinkrētisks TL — vides papildinātājpastāklis:

Ka, māmī, tu gaidīji, Pie vārtiem stāvēdama?

— Gaidu savas vieglas dienas No tautām atnākot. 26369

5) APSTĀKĻI

Apstākļi kā TL-i ir ļoti dažādi. Tos vieno kopīga attieksme teikumā ar verbāliem izteicējiem. Jaunākā latviešu vidusskolas gramatika izšķir septiņus apstākļus:

«Par apstākļiem sauc teikuma palīglocekļus, kas, paskaidrodami tuvāk darbības vārdu, norāda darbības notikšanas vietu, laiku, cēloni, nolūku, kā arī izsaka darbības notikšanas nosacījumu vai pieļāvumu.»⁵⁰⁴

Vai apstākļi kā TL-i cēlušies tieši no teikumpriekšmetiem, kā to apgalvo K. Mīlenbahs,⁵⁰⁵ nav droši nosakāms. Latviešu valodas materiālā tas nav pierādāms. Drošāk var apgalvot, ka tie radušies no kondomināciju saistījuma un vienas kondominantes.

Kā jau teikts, apstākļiem ir sakars ar papildinātājiem tādā ziņā, ka zināmos nosacījumos vārdam teikumā var būt sinkrētiska funkcija — papildinātājpastākļa funkcija. Citos nosacījumos zināmi apstākļi var būt cēlušies no papildinātājiem:

«Apstākļu vārdi un papildītāji ir tuvi radagabali. Tā p. p. apstākļu vārdi «labi», «jauki» etc. ir senas nekatras (neitra) kārtas akuzatīvi, tā tad teikumā «apdomā labi» ir «labi» pēc labas tiesas papildītājs. Bez tam vēl papildītāju un apstākļu vārdu radniecība arī citādi gaiši redzama. Tā daudz valodās akuzatīvs apzīmē izteiksmes vārdā izsacītas darbības virzienu. Pavasarī šķīrās savu malu kurš (Austr. 1896, 651.).»⁵⁰⁶

Šai sakarā jāatzīmē, ka divdabju un dažu citu vārdu kā apstākļu funkcijas teikumā ir daudzveidīgākas nekā pašu apstākļu vārdu sintaktiskās funkcijas, tas ir, divdabjiem un dažiem citiem vārdiem teikumā ir tādas semantiskas nozīmes, kādu nav apstākļu vārdiem. Tas dod pamatu jaunu apstākļu tipu kā teikumlocekļu izvirzei. Bez skolu gramatikās atzīmētajiem septiņiem apstākļiem šai darbā esam izvīrījuši vēl vides apstākļus, stāvokļa apstākļus, līdzekļa apstākļus, pavadapstākļus un ierobežojuma apstākļus.

⁵⁰⁴ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. — R., 1954. — II daļa. — 70. §, 59. lpp.

⁵⁰⁵ «Nevien papildītāji, bet arī citi izteicēja apzīmētāji, apstākļu vārdi, cēlušies no pirmatnējiem teikuma priekšmetiem.» (Mühlenbachs K. Teikums. — R., 1898. — 13. §, 54. lpp.)

⁵⁰⁶ Turpat. — 54.—55. lpp.

Tautasdziesmās nav konstatējams pielāvuma apstāklis. Dažas piezīmes jāsaka par katru no šiem apstākļiem atsevišķi.

a) Vietas apstākļi

Izšķirami adverbīāli un nomināli vietas apstākļi ar atrunu, ka attiecīgām nomenu formām ir tendence pāriet adverbos. Tādā kārtā par vietas apstākļiem bez adverbiem lieto vēl (tikai) adverbizētus nomenus.

Kā adverbīāli vietas apstākļi biežāk lietojamie vietas adverbi ir *kur* (8914), *šur* (1740), *tur* (2621), *še(it)* (201,3), *te* (4308); *augstu* (2645), *tālu* (4306); *pakaļ* (5411), *pa priekšu* (281), *garām* (9) un adverbi, kam sakars ar perfektīvo verbu formu lietošanu: *apkārt* (3291), *atpakaļ* (8), *augšā* (4038), *cauri* (10035,2), *iekšā* (3873,1), *klāt* (945), *kopā* (7422), *pāri* (107), *projām* (159), *zemē* (2692,1 v) u. c.

Nominālie vietas apstākļi izteikti ar akuzatīvu, lokatīvu un prepozīciju ar atbilstošu locījumu.

Vietas akuzatīvi kā vietas apstākļi lietojami pie kustību vārdiem kā izteicējiem:

Visas manas labas dziesmas Ceļa vīdu aizgājušas; 25

Pie citiem vārdiem atkarā no konteksta vietas akuzatīvam var būt sinkrētiska — vietas papildinātājapstākļa funkcija:

Ai, upīte melnacīte, Savas meitas neizdodī!

Kas tās tavas krasta malas Ik svētdienas tricīnās? 381

Vietas lokatīvi kā vietas apstākļi visbiežāk lietojami pie kustību vārdiem, kā arī pie stāvokļa vārdiem:

Ai, vecā vecainīte, Auga tevī rudzi, mieži: 3147

Kalnā stāv raudādama Trejdeviņas bārenītes. 3953 v

Samērā reti lietojami vietas lokatīvi pie citas nozīmes vārdiem:

Bitīti' sana dābolāi. 425,4 v

Prepozīciju savienojumi ar atbilstošu locījumu formām funkcionē par vietas apstākļiem atkarā no savas leksiskās nozīmes. Tādi vārdi saistīti ar vietas jēdzienu.

Ir vietas apstākļi, kas atkarā no savas leksiskās nozīmes iederas pārejā uz vides apstākļiem. Tie ir vārdi, kas nozīmē ne tik daudz vietu, cik vidi, kurā atrodas kādas zināmas parādības (objekti), kas apņem to objektu, par kuru teikumā runa:

Kar, māmiņa šupulīti Kalniņā vējiņā: 1705

Migliņā, rasiņā Nesedz baltu villainiti. 4691,1

Koši dzied lakstīgala Smalkā bērzu biezumā: 400

Divi dzen ganos, seši brauc mežā; 2593,3

b) Vides apstākļi

Vides apstākļi kā teikumlocekļa kategorija jau pieminēts sakarā ar vārdkopu apskatu.

Semantiski šis apstākļis izteikts ar vārdu, kas norāda vidi (parasti kā ļaužu kolektīvu), kurā atrodas vai darbojas kāds teikumā nosaukts objekts.

Zināmos gadījumos vides apstākļi funkcionē sinkrētiski arī kā papildinātājs, ko esam nosaukuši par vides papildinātājpstākļi.

Parasti vides apstākļi izteikti ar vides lokatīvu, kas nosauc kolektīvu, kurā cilvēks aug vai dzīvo: *bāliņos* (206,1 v), *brāliņos* (428 v), *brālišos* (206), *kaimiņos* (10382,2), *taut(iņ)ās* (4587); vai kurā viesojas: *ciem(iņ)ā* (269,3 v), *kāzās* (950,2), *kūmās* (1324), *panākstos* (2973,7 v); vai kuru izveido īpašos nosacījumos: *draudzē* (761,3,4 v), *karā* (7681), *kopā* (I 216²), *pulciņā* (578 v), *vid(iņ)ā* (289,1,2) u. c.

Pie kustību vārdiem zināmiem lokatīviem var būt sinkrētiska — vides un rezultāta — nozīme:

Kam draudzē nedzeniet? 761,3,4 v.; Eit' kopā tad dziedāt, I 3162

Atsevišķos gadījumos vides lokatīvam var būt arī citas leksiskas nozīmes, kas ļaužu kolektīvu apzīmē netieši, piemēram:

Dziedāt vien es dziedātu, Kad man kāds palīdzētu;
Bij māsiņa palīgā, To noveda svešumā. 286,1 v

Vides apstākļi zināmos gadījumos var asociēties ar stāvokļa apstākļi:

Māsiņai liela slava, Karā kauts bāleliņš. 32093

Tāpat atsevišķos gadījumos vides apstākļi var būt izteikti nevis ar lokatīvu, bet kādu citu aprepozicionālu vai prepozicionālu locījumu:

Es gribēju, nevarēju Izbēgt ļaužu valodām. 8398
Tricēj' kalni, skanēj' lejas, Kad es augu pie bāliņa. 430 v

Vides lokatīviem ir tendence pāriet no substantīvu kategorijas adverbos.

c) Laika apstākļi

Par laika apstākļiem funkcionē: laika adverbi, zināmas leksiskas nozīmes substantīvi gan aprepozicionālā, gan prepozicionālā genitīvā, akuzatīvā, kā arī lokatīvā un zināmi nelokāmie divdabji.

Tautasdziesmās parastākie laika adverbi ir: *aizcitgad* (17769,4 v), *aizcitgadu* (17769,4), *aizvakar* (2904 v), *citgad*, (2611 v), *divreiz* (592,5), *drīz* (I 1391,1) *gadsapkārtu* (3297,2 v), *ilgi* (6080), *jau* (395,2), *kad* (946), *kamēr* (8096), *nu* (1256 v), *otrrēiz* (1476,1), *pa*

priekšu (laika nozīmē 289), *pavasār* (980,3 v), *pērn* (17769), *pērngad* (17769,1), *rudēn* (7821), *sen* (13041), *šodien* (1070,1), *šogad* (17769), *šorit* (6428), *šovakar* (32970), *tad* (3107), *tikmēr* (8096), *trisreiz* (6751 v), *vakar* (2264), *vasar* (1596) u. c.

Laika adverbji *agri*, *sebu*, *vēlu* parasti funkcionē saistījumā ar substantīviskas cilmes laika adverbjiem *rītā* un *vakarā* kā to precizētāji:

Skan', mežiņi, rītā agri, Skani vēli vakarāl 425,13

Arī prepozicionāli locījumi laika apstākļu nozīmē mēdz precizēt substantīviskas cilmes laika adverbjus:

No rītiņa agrumā Kādu dziesmu dziedāsim? 740,5

Kas tie tādi, kas dziedāja Bez saulītes vakarā 133,4

d) Veida apstākļi

Veida apstākļi kā TL-i saskaras, no vienas puses, ar (kvalitātes) apzīmējumiem, no otras puses, ar pavadapstākļiem. Veida apstākļi raksturo ar verbu nosaukto darbību vai stāvokli kā tādu, kas realizējas variācijā, kura ietelmē šo darbību vai stāvokli, to niansējuma. Tas nozīmē, ka ar verbu nosauktais jēdziens attiecas kā ģints jēdziens pret vārdkopu (kurā šis verbs ir galvenais komponents un veida apstākļis no tā atkarīgais komponents) kā pret sugas jēdzienu. Par veida apstākli funkcionē prepozīciju savienojumi ar atbilstošiem nomeni locījumiem (*Es tai āru ozolā Ar tecīņu uztecētu*. 82), substantīvu instrumentāli (*Viļņiem auga mieži, rudzi*, 1185), kam tendence pāriet veida adverbos vai kas tajos jau pārgājuši, infinitīvi (*I zīlīte nedziedāja, čiečīnāt čiečīnāja*. 11973) un verbāli adverbji (piemēri LGr., 141. § a, 142. § a, 149. § a, 150. § a, b, 156. §, 482. §, 483. §) kā tās pašas saknes verba nozīmes pastiprinātāji un citi neadjektīviskas cilmes veida adverbji:

Aram, brāļi, ecējam Visas purvu purvmalītes,

Tāpat kungi tiesas prasa, Būt' ne vagas nedzinuši. 2798

e) Pavadapstākļi

Par pavadapstākļiem kā par instrumentāla locījuma vienu semantisko nozīmi runā J. Endzelīns LGr., 439. §, dodams tikai piemēru virkni un neatšifrējams šā instrumentāla funkciju. Pie tam šai gadījumā nosaukums «pavadapstākļi» likts pēdējās. Runājot par divdabja ar *-dams* lietojumu, J. Endzelīns nešķir pavadapstākļus no veida apstākļiem:

«Tāpat divdabis apzīmē pavadapstākļus vai veidu, kā notiek finītā verba izteiktā darbība: *svīlpuojis pasmiedamies* LP VI 389; *tā pa-*

slapstīdamies tur dzīvoju 425; *nes luomu palēkdams mājās* 621; *pakaukdams sunīts rēja* BW 18659,8 (Mülenbachs l. c. 244. § domā, ka te saliktajā divdabī uzsver saknes zilbi); *iet lēkādams; iet krīzdams klupdams* (vai *kliēgdams brēkdams* resp. *pūzdams ēlsdams*) Mülenbacham l. c.» (LGr., 799. §, 1004. lpp.)

Kā pavadapstāklis visbiežāk funkcionē divdabīs ar *-dams* un absolūtā datīva konstrukcijas, kas ir salikti TL. Arī ārpus absolūtā datīva konstrukcijām divdabjiem ar *-ot* teikumā ir pavadapstākļu funkcijas.

Nenoliedzot semantisko starpību, kāda atkarā no konteksta un divdabju leksiskajām nozīmēm var piemist šim teikumloceklim, proti, darbības veida, laika, stāvokļa vai pat nosacījuma (sk. piemērus nāk. lpp.) nozīmes nokrāsa, tam tomēr ir kopīga sintaktiskā funkcija teikumā. Tā neļauj divdabjus ar *-dams* kā (salikto) verbālo vārdkopu atkarīgos komponentus teikumā sadalīt pa trim dažādām apstākļu kategorijām. Varētu pielaist vēl iespēju raudzīties zināmos gadījumos uz pavadapstākļiem kā sinkrētiskiem TL-iem, kam bez galvenās pavadapstākļu funkcijas var būt sekundāra — veida, laika vai stāvokļa apstākļa funkcija. Pārskatam piemēri ar pavadapstākli, kam veida apstākļa nokrāsa:

Ievilkdama es dziedāju, Ievilkdama gavilēju; 333

ar pavadapstākli, kam laika apstākļa nokrāsa:

atnesīs pārnākdama 2108; *velciet aiziedami* 2023,1

ar pavadapstākli, kam stāvokļa apstākļa nokrāsa:

Bāliņ, tava ligaviņa Dziedādama vien staigāja; 183,1

Netrūkst arī, protams, piemēru, kuros pavadapstāklis «tīrs», t. i., bez minētajām nokrāsām, kā teikumā:

Ai bajāru daiļais dēls, Staigā matus krūzēdams, 5087 v

Divdabīm ar *-ot* kā pavadapstāklīm var būt arī nosacījuma apstākļa nokrāsa:

Es adiju raibus cimdus, Bērziņā lūkojot. 7239

Beidzot jāatzīmē adverbs *līdz(i)* kā raksturīgs ar pavadapstākļa sintaktisku funkciju teikumā: *balsiņis līdzī skan* 278; *balsiņš līdzī iet* 278,2; *es tev' līdzī nevedīšu* 583.

f) Līdzekļa apstākļi

Līdzekļa apstāklis ir vārds teikumā, kas nosauc to īstenības objektu, ar kura palīdzību tiek realizēta izteicējā nosauktā darbība.

Līdzekļa apstāklis izteikts trejādi. Pirmkārt, tas izteikts ar līdzekļa instrumentāli (LGr., 444. §): *Tecēt man kāji-*

ņā m 573; kājā m gāju 10572; zobiem plēse 7379; Kur, kūmiņas, **braukājati** Nosvīdušis kumeliņis? 1368 u. c. Otrkārt, līdzekļa apstāklis izteikts ar līdzekļa lokatīvu (LGr., 452. §):

Dziediet, meitas, manu dziesmu, **Nemiet** mani palīgā.
Sieniet manu kumeliņu Zaļā zīda pavadā. 578

Treškārt, līdzekļa apstāklis izteikts ar prepozicionālu locījumu:

Ar dzeršanu, dziedāšanu Es **dabūju** līgaviņas;
Citi puisi **nedabūja** Ne ar zeltu, sudrabiņu. 589,3
Ar balodīziņu sūtu Tālajā māsīnai: 1066,1
Kālabad galdiņam Likas kājas nolikušas?
Ar maizīti **nolikušas**. Ne ar zeltu, sudrabiņu. 1425
Labāk, meitas, ar godiņu, Ne zeltā, sudrabā;
Mēs godiņu nepirksim Ne par zeltu, sudrabiņu. 6535

g) Nosacījuma apstākļi

Nosacījuma apstākli latviešu valodā kā TL-i izvirzījusi 1954. g. izdotā Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, II daļa, piezīmēdama, ka tas «lielāko tiesu ir savrupējs teikuma loceklis», un dodama piemērus (65. lpp.). No tiem piemēri ar vārdu *gadījumā* ir jaunāku laiku valodas konstrukcijas. Turpretim konstrukcijas ar divdabjiem kā nosacījuma apstākļiem valodā sastopamas jau sen. J. Endzelīns šai sakarā netieši norādījis uz vārdkopām ar divdabjiem ar *-dams* kā atkarīgajiem komponentiem no tās pašas saknes finītā verba:

«Nosacījuma teikumu aizstāj divdabis, piem., teicienā *ņem ņem-dams!* BW 8667 un 8737; *nāc nākdama!* 14770-3 (līdzīgi 2872 un 8076). Dažreiz tādām divdabim priekšā ir partikula *ja*: *lec, saulīte, ja lēkdama!* BW 4692 un 8064. Te — aiz *ja* — divdabim ir jau finītā verba nozīme, skat. 802. §» (LGr., 799. §, 1005. lpp.)

Te minami arī piemēri ar divdabjiem ar *-is*:

Paēduši, padzēruši, **Pateicam** Dieviņam! 1477

Nosacījuma apstākļu pamats tautasdziesmās ir galvenokārt vārdkopas ar substantīvu un adjektīvu centrā un atkarīgu nelokāmu divdabi, kas funkcionē par nosacījuma apstākli:

Grūts mūžiņš dzīvojo. 6060

Kā nosacījuma apstākļi minami arī divdabji ar *-ot* atkarā no adverbs *žēl* kā izteicēja (pie saitiņas «palika»):

Gana man **žēl palika**, Tam ciemam caurejot: 383,1

Šai gadījumā divdabim var būt arī sinkrētiska nozīme: ne tikai nosacījuma, bet arī laika apstākļa nozīme.

Bez tam kā nosacījuma apstākļi konstatēti prepozīcijas *slepen* un ģenitīva savienojums:

Pats man deva linus, vilnu **Slepen** tēva, māmuliņas. 7787,1

Varbūt arī dažus vārdus prepozicionālā locījumā varētu izprast kā nosacījuma apstākļus frazeoloģiskā savienojumā ar zināmiem vārdiem, ja vien attiecīgajos vārdos par dominējošo nebūtu uzlūkojama otra sinkrētiskā funkcija, proti, stāvokļa apstākļa funkcija:

Nu ar Dievu paliekati Jūs, kalniņi, ieļeļiņš! 760,2

Skrej ar Dievu, skrej ar vellu, Dižēnais tēva dēls! 15749

h) Stāvokļa apstākļi

Stāvokļa apstākļi latviešu valodā esam izvirzījuši 1954. g., raksturodami⁵⁰⁷ to kā TL-i, kas, būdams kāda nomena apzīmētājs, tanī pašā laikā attiecas uz verbu un izsaka nomena nosauktā objekta stāvokli verbā minētās norises laikā. Tādā kārtā stāvokļa apstākļi tiek saprasti kā sinkrētisks TL. Taču stāvokļa apstākļim nav obligāti jābūt divkāršā atkarībā — saskaņojuma attieksmē ar nomena un pievilkuma attieksmē ar verbu. Tādi ir tie stāvokļa apstākļi, kas tradicionālajās gramatikās saukti par «izteicēja īpašības vārdiem». Tā ir viena stāvokļa apstākļu grupa. Citas grupas izvirzāmas (kā visiem apstākļiem) pēc vārdu semantiskajām attieksmēm teikumā. Stāvokļa apstākļa būtība ir tā, ka tas ir TL, kas izsaka nomena (teikumpriekšmeta vai papildinātāja) nosauktā objekta stāvokli verbā minētās norises laikā. Nomens var būt implicīts. No šā viedokļa vārdkopu analizē allaž aizrādīts, kuru vārdkopu atkarīgie komponenti teikumā mēdz funkcionēt par stāvokļa apstākļiem.

Par stāvokļa apstākli (loti bieži) funkcionē adjektīvi un participi nominatīvā, būdami salikto verbālo vārdkopu divkārši atkarīgie komponenti:

Es jau sen **nodomāju** Visu mūžu **naska būt**. 6859

Es **izaugu** sirdsēstos, Svešas mātes **audzināta**. 4182

Grib būtē salda medus, Silā ziedu **negājuse**;

Grib **meitīņa** grezna pūra, Nešuvusi, **nerakstījsi**. 7635

Izolētos gadījumos stāvokļa apstākļa funkcijā sastopam arī substantīva nominatīvu: **kundziņš** **auga** tavs **dēliņš** 3117,1.

Izolētos gadījumos stāvokļa apstākļa funkcijā sastopami arī divkārši atkarīgie adjektīvu ģenitīvi:

Es nedrīkstu tevis **dēļ**, Sevis **daiļas** darināt. 3630,1

Par stāvokļa apstākli (retāk) funkcionē nomena datīvs, kas vārdkopā atkarīgs no infinitīva. Ja datīvs ir substantīvs, tas vienkārši atkarīgs no infinitīva:

Turi, nelga, kad **paņēmi**, Mana tēva **tīrumiņū**;

Dievs dod mani **Vīram būt**, Gan tu vairs **neturēsi**. 3823

⁵⁰⁷ Ozols A. Jaunākie latviešu valodas pētījumi // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — 1954. — Nr. 9 (86). — 157.—158. lpp.

Ja datīvs ir adjektīvs, tas divkārši atkarīgs: gan no infinitīva, gan tā subjekta datīvā, pie tam infinitīva subjekts var būt implicīts:

Līgs mīgam man dzīvot, Ne ilgam mans mūžiņš. 84 v
Sper' pērkon, sausu koku, Liec [kokam] zaļam salapot;
Sodī, Dievs, ļaunus ļaudis, Dod [ļaudīm] labiem padzīvot. 9139

Par stāvokļa apstākli (bieži) funkcionē adjektīva vai divdabja akuzatīvs, būdams divkārši atkarīgais komponents saliktās verbālās vārdkopās:

Atsēdies, atpūties, mana veca māmuliņa,
Gan tu bijī piekususi, Manī mazu auklēdama. 3153
Neticēju māmuliņu Sūru dienu redzējušu; 1227
Izjāj bērī dāncujošu, Pārjāj stulbu, klibojošu. 10100,2

Par stāvokļa apstākli (samērā bieži) funkcionē instrumentālis, kam teikumā divkārša sintaktiska attieksme. Tādu instrumentāli pārvalda substantīvs, kas teikumā funkcionē vai nu par T-u, vai I-u. Tādā kārtā instrumentālis funkcionē par apzīmētāju. Bet tanī pašā laikā tas ir sinkrētisks TL pēc semantikas un sintaktiskajām attieksmēm ar verbu. Atrazdamies pievilkuma attieksmēs ar verbu, instrumentālis raksturo attiecīgā nomena stāvokli, kādu tas iegūst verbā nosauktās darbības laikā:

Kad noņēma vainadziņu, Skumjām acis pacilāju. 204
Oši, kļavi, ozoliņi Krūmiņiem saauguši; 3386
Apaļš tēva novadiņš Kā tas vasku ritentiņš;
Savadas tautu meitas Šņorītēm izdalīja. 3770,3

Par stāvokļa apstākli funkcionē lokatīvs arī atkarā no finītā verba, infinitīva un puslokāmā divdabja ar *-dams*. Sai sakarā varam runāt par īpašu latviešu valodas lokatīva paveidu — stāvokļa lokatīvu. Te minami daudzi no tiem piemēriem, kas LGr., 451. § nosaukti vienkārši par «lokatīviem, kas atbild uz jautājumu «kur?»»: sēdēs ilgi vaiņagā 829; asarās darinātas 134 (proti: dziesmas); paliks atraitnē 11864,2; paliks govīs ālavē 32459,3; kalpos gāja 31137.

Dotajos piemēros stāvokļa apstāklis pārstāv to grupu, kurā stāvoklis izsacīts kā process, neakcentējot teikumā pārvērtības momentus. Sai nozīmē attiecīgās konstrukcijas tautasdziesmās ļoti produktīvas:

Ko, māmiņa, man darīt, Kā bēdās remdēties? 126,6
Manas dziesmas gauži skan, Asarās darinātas. 134
Es māmiņai viena meita, Lētumā uzaugusi. 3308
Vaj tie visi kungi bija, Kas staigāja zābakos? 20677
Es, augdama sērdienīte, Necerēju godā tapt; 4986

Otru semantisku grupu veido tie stāvokļa apstākļi (kā lokatīvi atkarā no finītā verba vai infinitīva), kuros stāvoklis izsacīts kā process, akcentējot teikumā pārvērtības momentus.

Pie šādiem stāvokļa apstākļiem pieskaitāmi lokatīvi, kurus K. Mīlenbahs raksturo sekojoši:

«Lokatīvs lietojams tur, kur runājam, ka kāds priekšmets pārvērsts otrā ar kādas darbības palīdzību: To **pārdevu** naudiņā (pa parastam: par naudu) BW 2221,15; **Augat** mazas **atvasiņas** jele ganu rīkstītēs. BW 1887. **Izceps** tevi cepetī BW 2625.»⁵⁰⁸

Arī šai nozīmē attiecīgās konstrukcijas tautasdziesmās ļoti produktīvas:

Lietā **būšu** es, māmiņa, Ja tu mani lietā liksi: 3285
Ej, Laimiņa, kur iedama, Nāc pie manis pāriedama,
Palīdz manu grūtu mūžu Viegļumā darināt. 9178

Stāvokļa apstākļi lokatīvā kā vārdkopas komponents atkarīgs arī no divdabja ar *-dams*:

Augat, mani gari mati, Vizbuļos **griezdamies**; 5498
Kad es kuru, tad man dega, Ritenē **griezdamies**. 6870

Stāvokļa lokatīvs ne katrreiz funkcionē par stāvokļa apstākli. Stāvokļa apstākļi tas ir tikai teikumā kā vārdkopas atkarīgais komponents. Stāvokļa lokatīvi var arī kondominēt kā izteicēji, piemēram (no LGr., 451. §); **kas** rudzīša **garumā**, kad nav laba briedumiņa? 11917,4 v; Maizītē **bagātība**, ne zeltā, sudrabā. 3424.

Par stāvokļa apstākli (samērā bieži) funkcionē prepozicionāls locījums atkarā no infinitīva vai nelokāma divdabja. Konstatēti piemēri tikai ar prepozīciju *bez* un ģenitīvu (resp. datīvu daudzskaitlī):

Man māmiņa piesacija, Bez vainaga nestaigāt: 5987
Es negribu bez godiņa Valkāt savu vainadziņu. 6534
Es šķitos sav' mūžiņu Bez bēdiņu nodzīvot; 9193

Saliktajās paplašinātajās verbālajās vārdkopās ar atkarīgo divdabi ar *-dams* paplašinājuma komponents (no divdabja atkarīgais *nomen*s), ņemot vērā tā semantisko attieksmi pret verbu, var funkcionēt kā stāvokļa apstākļi. Tas var būt izteikts ar prepozicionālu locījuma formu (kā arī ar lokatīvu):

Par meitiņu **dzīvodama**, Par Laimiņu nebēdāju. 1099,1
Ar godiņu **dziedādama** Nolikš' savu vainadziņu. 953,1

Par stāvokļa apstākli (ļoti bieži) funkcionē nelokāmie divdabji, būdami verbālo vārdkopu atkarīgie komponenti:

Dziedot **dzimu**, dziedot **augu**, Dziedot mūžu **nodzīvoju**. 3
Goda **ļaudis** mani gaida Negodā **uzaugam**. 6549

Beidzot kā stāvokļa apstākļi (reti lietojami) atzīmējami daži adverbji, kam var būt arī rezultāta nozīmes nokrāsa:

⁵⁰⁸ Endzelins J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 310. §, 188. lpp. (Pasv. — A. O.)

Ai, lācīti, platkāji, Vaj tev vien mežs pieder?
Augs man suņi, kucēniņi, Pušu mežu dalīsim. 2283,1
Bāliņos dzīvodama Dziesmas tinu kamolī (jeb: -lā);
Kad aiz- (iz-, no-) gāju tautiņās, Tad vaļā šķetināju. 27 v

i) Ierobežojuma apstākļi

Ierobežojuma apstāklis kā TL ir tā īstenības objekta vārds (substantīvs vai tā ekvivalents), ko teikumā pārvalda adjektīvs un uz kuru attiecas ar adjektīvu nosauktā pazīme tādā ziņā, kādā tā raksturo citu īstenības objektu, ar kura vārdu (substantīvu vai tā ekvivalentu) adjektīvs teikumā atrodas saskaņojuma attiecsmēs.

K. Milenbahs šādās konstrukcijās runā par attiecības lokatīvu⁵⁰⁹ un min kā piemērus:

Vīņš bija stiprs spēkā. Kāpēc Jānītis sarkans vaigā? 20182

J. Endzelīns šo K. Milenbaha precizēto lokatīvu iepludinājis starp citas nozīmes lokatīviem ļoti nenoteiktā grupā, kas dēvēta: «Lokatīvs, kas atbild uz jautājumu «kur?»» (LGr., 451. š.)

Atzīdami attiecīga lokatīva funkcijas teikumā pa ierobežojuma apstākļa funkcijām, arī lokatīvu saucsim par ierobežojuma lokatīvu. Par tādiem no J. Endzelīna minētajiem «lokatiīviem, kas atbild uz jautājumu «kur?», atzīstams vēl sekojošais: mīļumā mātei visi bērni vienādi.

Ierobežojuma apstāklis semantiski ir tuvs attiecīgi nosacījumam vai stāvokļa apstāklim.

j) Cēloņa apstākļi

Cēloņa apstāklis kā TL ir vārds teikumā, ar kuru nosaukts parasti verbā izteiktās darbības (vai stāvokļa) cēlonis, retāk adjektīvā vai adverbā izteiktās pazīmes cēlonis.

Cēloņa apstākļi var būt izteikti ar cēloņa adverbiem, kas nav bez konteksta palīdzības nošķirami no nolūka adverbiem — *tādēļ, tālab, tāpēc, kādēļ, kālab, kāpēc* — un attiecīgi arī no nolūka apstākļiem. Jāpiezīmē, ka jautājuma teikumos arī konteksts bieži vien nepalīdz atšifrēt, vai adverbī *kādēļ, kālab, kāpēc* lietoti kā cēloņa vai nolūka jautājumi resp. cēloņa vai nolūka apstākļi:

Kādēļ, meitas, nedziedat, Vai jums rozes neziedēja? 152,4

Stāstījuma teikumos adverbī *tādēļ, tālab, tāpēc* kā cēloņa apstākļi nosakāmi pēc konteksta.

⁵⁰⁹ Endzelīns J. un Mühlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907. — 307. š. 187. lpp.

Substantīvi (vai to ekvivalenti) un pronomeni cēloņa apstākļa funkcijā sastopami prepozicionālā locījumā ar prievārdiem *aiz*, *bēd(u)*, *dēļ* un *lab* un instrumentāli. Pie tam prievārdi *bēd(u)* un *lab* konstatēti tikai tautasdziesmu valodā saistījumā ar personas pronomenu *es*, *tu* un piederības pronomenu *mans*, *tavs*, *savs* attiecīgām formām. Prievārds *bēd(u)* saistās ar piederības pronomena akuzatīvu — *manubēd* (4453,5 v), *manu bēdu* (28052), *tavubēd* (23563), *savubēd* (23066) un personas pronomena ģenitīvu *manisbēd* (31343). Prievārds *lab* konstatēts ar personas pronomena ģenitīvu — *tevislab* (29985 v).

Šādi prepozicionāli savienojumi ar pronomeniem jāuzlūko par adverbizējušajiem. Kā norādāmais pronomens *tas* ģenitīvā (*tā*) savienojumā ar *dēļ*, *lab* un *pēc* (*tādēļ*, *tālab*, *tāpēc*) kļuvis par adverbu, tā par adverbu jāuzlūko arī savienojums ar *bēd*: *tābēd* (23611 v) un visi iepriekš minētie, kaut arī dažreiz tie nav saplūduši saliktenī. Līdzīgi arī attieksmes un jautājuma pronomena *kas* akuzatīva (*ko*) savienojums ar prievārdu *aiz* (390) uzlūkojams par cēloņa adverbu resp. apstākli, kā sekojošā piemērā, kur citi cēloņa apstākļi izteikti ar instrumentāli:

Aiz ko manim sirds sāpēja, Aiz ko vaigi nobālēja?
Sirds sāpēja žēlabām, Vaigi bāl asarām: 15822

Saliktu teikumu atkarīgajā daļā kā cēloņa apstākļi funkcionē attieksmes pronomena *kas* datīvs (*kam*), kura sinonīms prozas valodā ir *tāpēc ka*:

Saimenieka bērniņiem Ar kuprīti muguriņa:
Kalpu bērni pārsītuši, Kam maizītes nedevuši. 2181,1

Jautājumteikumos pronomena *kas* akuzatīvs (*ko*) sakarā ar verbiem, kas apzīmē bēdāšanos — *bēdāties*, *dūdot*, *nopūsties*, *raudāt*, *sērot(ies)*, *šņukstēt*, *žēlot* u. c.; bāršanos — *bārties*, *pukoties*, *stridēt* u. c.; brīnīšanos, dziedāšanu, klaigāšanu, smiešanos: *brīnīties*, *čikstēt*, *čukstēt*, *dziedāt*, *gavilēt*, *klaigāt*, *kliegt*, *smieties*, *tušņāt*, u. c.; kā arī sakarā ar verbiem *brist*, *dot*, *gaidīt*, *gulēt* u. c. — jautā pēc darbības cēloņa.

Ar jautājumvārdiem *kam* un *ko* t. dz-u valodā tiek diferencēti nolūka un cēloņa jautājumi: ar *kam* jautā parasti pēc nolūka, ar *ko* — tikai pēc cēloņa (3652; 3782 u. c.), ja neskaita tos gadījumus, kuros ar *ko* jautā pēc papildinātāja un kuros *ko* tad arī funkcionē kā papildinātājs.

Pie dažiem verbiem (*gaidīt*, *klausīties* u. c.) sakarā ar kontekstu grūti nosakāms, vai jautājumam tieši papildinātāja vai darbības cēloņa raksturs:

— Ko gaidīji, sērdienīte, Kad negāji tautiņās?
— Ko es iešu, mīļš Dieviņis, Maz manāi pūriņā. 4976,7

Pēc jautājuma vien spriežot, liktos, ka sērdienei taujā pēc precinieka resp. tiešā papildinātāja. Pēc atbildes redzams, ka domāts darbības cēlonis.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā pēc cēloņa parasti jautā ar cēloņa adverbu *kāpēc*.

k) Nolūka apstākļi

Nolūka apstāklis kā TL ir vārds teikumā, kas izsaka vai nu ar verbu nosauktās darbības vai stāvokļa, vai ar substantīvu (vai tā ekvivalentu) nosauktā objekta vai arī ar adjektīvu nosauktās pazīmes izlietojuma nolūku.

Nolūka apstāklis tautasdziesmās izteikts ar nolūka adverbu, substantīvu (vai tā ekvivalentu) un pronomena ģenitīvu, datīvu, lokatīvu, prepozicionālu locījumu un infinitīvu.

Visproduktīvāks nolūka apstākļu lietojums ir *verbālā sakarā*.

Tikai kā nolūka apstāklis funkcionē nolūka adverbs *tiši* (6445,1), *tišām* (4454), *tišu* (5256,2):

Tiši tautas sajūguši Melnus vien kumeliņus, 5241

No pārējiem adverbjiem, kas konteksta sakarā mēdz funkcionēt gan par cēloņa, gan nolūka apstākļiem, nolūka apstākļa funkcijā biežāk sastopams adverbs *kādēļ* (I 780,1) resp. *kamdēļ* (6276).

Ar ģenitīvu izteikts jautājuma pronomens *kas* (*kā*) funkcionē galvenokārt par nolūka apstākli, retāk par cēloņa apstākli.

Produktīvākais nolūka apstākļa izteikšanas līdzeklis latviešu valodā ir jautājumteikumos jautājuma pronomena *kas* datīvs (*kam*) un substantīvu (vai to ekvivalentu) datīvi:

Ai, rozīte, magonīte, Kam tik plata plātījies?

Ai, lielā brāļu māsa, Kam tik liela lielījies! 12687

Kura laba dziedātāja, Tā tikusi darbiņam. 568 v

Samērā bieži nolūka apstāklis izteikts arī ar lokatīvu, kas zināmos gadījumos var aizstāt datīvu kā nolūka apstākli:

Kur būs divi tēva dēli, Iesim abas ietaļās. I 309,1

Kaut man būtu liepas laiva, Es tai brauktu precībās, 516 v

Kā prepozicionāls locījums nolūka apstākļa funkcijā sastopams ģenitīvs pie prievārda «*dēļ*»:

Es neiešu ļaužu dēļ Dreijāt savu augumiņu. 8494

Ļoti produktīvi nolūka apstākļa funkcijā ir infinitīvi (un supīni) atkarā no nepārejošiem verbiem, kas izsaka kustību:

Kupli auga zemes bērze Pirtes taka maliņā;

Kad es gāju pādi pērtu, Tur tecēju slotas griezt. 127,1

Līdz ar kustību verbiem jāmin arī nepārejošie verbi, kas apzīmē stāvēšanu, palikšanu vai grūti manāmu kustību (piemēram, *augt*) un kuri pārvalda infinitīvu, kam teikumā nolūka apstākļa funkcija. Pie tam tāds infinitīvs šķiet tanī pašā laikā atkarīgs arī no substantīva, uz kuru attiecas finītais verbs:

Bērziņam **lapas auga** Vējiņam **vēdināt**; 8348,
Lauziet, meitas, **zaru zarus**, Virsunīti **atstājiet**;
Lai stāvēja virsunīte Putniņiem **uz mesties**. 2765,2

Nolūka apstāklis lietojams arī nominālā sakarā. Samērā bieži sastopams no substantīva (vai tā ekvivalenta) atkarīgs infinitīvs nolūka apstākļa funkcijā. Nolūka apstākļa funkcija ir tikai tādām infinitīvam, kas atkarīgs no konkrētas nozīmes substantīva:

Kaķītim **šķīvītis**, izlaizīt, Sunītim **kaulīņš**, noskrubināt. 2186,5
Sāp rociņa, sāp galviņa, **Nav māmiņas** pasacīt; 4202

Tikai kā nolūka apstākļi funkcionē infinitīvi, kas atkarīgi no adjektīviem:

Tais', brālīt, egles **durvis**, **Tās ir vieglas** virināt;
Nem, brālīti, bārenīti, **Tā ir viegla** maldināt. 4174,3

*

Nobeidzot teikuma palīglocekļu apskatu, jāatzīmē, ka zināmos nosacījumos kā savdabīgs teikumloceklis var funkcionēt arī salīdzinātājs kā salīdzinājuma viens komponents. Taču tas apstāklis, kā salīdzinātājs var attiekties ne tikai uz atsevišķu vārdu, bet veselu teicienu, sarežģī tā analīzi. Tāpēc lietderīgi pāriet pie salīdzinājuma kā leksikostilistiskas vienības aplūkojuma, skatot salīdzinātāju sakarā ar salīdzināmo pusi.

IV

LEKSIKOSTILISTISKO TEICIENU SINTAKSE

1. SALĪDZINĀJUMI

Sarp vārdiem teikumā pastāv ne tikai primāri diferenciāli sakari — sakari, kas nošķir vienu vārdu no pārējiem un gramatiski saista ciešāk ar kādu otru vārdu. Uz šo sakaru kā pakārtojuma un sakārtojuma attieksmju pamata izveidojusies noteikta vārdkopu un vārdrindu sistēma. Tā pēc būtības aptver jebkuru vienkārša teikuma apjomu, jo vārdkopas un vārdrindas spēj paplašināties un piepildīt šo teikumu formu, ja neskaita dažas sintaktiskas konstrukcijas, kurās vārdi nefunkcionē kā teikumlocekļi (piemēram, uzruna stāstījuma un jautājuma teikumos, iesprausti vārdi u. c.). Vārdkopas un vārdrindas tāpat spēj piepildīt katras salikta teikuma daļas jeb virsteiciena vai paligteiciena apjomu, bet nespēj aptvert pārejas no vienas daļas uz otru un būt par bāzi kā vienkāršā, tā salikta teikuma veseluma izpratnei.

Sarp vārdiem teikumā pastāv arī sekundāri diferenciāli sakari — sakari, kas nošķir vienu vai vairākus vārdus no pārējiem un leksiski—semantiski—stilistiski saista ciešāk ar kādu citu vārdu. Vārdu semantiski stilistiskais saistījums teikumā izpaužas uz vārdu primāro diferenciālo (vārdkopu un vārdrindu) un primāro integrālo (teikumlocekļu) sakaru bāzes.

Jautājums par vārdu sekundārajiem diferenciālajiem sakariem teikumā ir jautājums, kurā saplūst dažādu valodniecības nozaru aspekti, pirmām kārtām semantikas, stilistikas, gramatikas un frazeoloģijas aspekti. Mūsu nolūks nav izvirzīt vārdu sekundāro diferenciālo sakaru sistēmu, kas ir turpmāku pētījumu uzdevums. Tā sekmīgs atrisinājums atkarīgs, pirmkārt, no valodas stilistikas kā zinātnes nozares attīstības. Bet tā, kā zināms, vēl nav noformējusies noteiktā sistēmā. Otrkārt, tā sekmīgs atrisinājums atkarīgs no frazeoloģijas kā zinātnes nozares attīstības. Arī tā, kā zināms, vēl nav noformējusies noteiktā sistēmā. Šeit izvirzām tikai tos vārdu semantiski stilistisko sakaru veidus, kas ar savu masveidīgo izplatību dominē

latviešu klasisko tautasdziesmu sintaksē. Tie ir jautājumi par salīdzinājumiem, tautoloģiju un tās nosacītu paveidu — konvariantiem.

Par salīdzinājumiem runā gan literatūras stilistikā, gan valodas stilistikā un gramatikā. Salīdzinājums literatūras stilistikā tiek tuvināts pēc būtības paralēlismam, bet atdalīts no tā uz konstrukciju sintaktiskās atšķirības pamata.

Latviešu valodas gramatikās salīdzinājums kā sintaktiska konstrukcija apskatīts četrējādā sakarā: 1) runājot kā par teikumu, tā arī par TL-u savienojumu ar saikļiem, 2) runājot par partikulām, 3) runājot par veida apstākli kā TL-i un 4) runājot par salīdzinājuma teikumu kā darbības veida apstākļa palīgteikuma paveidu.

Sai sakarā rodas jautājumi par salīdzinājuma saikļu un partikulu norobežošanu un par salīdzinājuma sintaktisko funkciju (kā teikumlocekļa un kā palīgteiciena) traktējumu. Proti, jājauc, vai salīdzinājums funkcionē tikai kā veida apstāklis un kā veida apstākļa resp. salīdzinājuma palīgteiciens, kā to rāda skolu gramatikas.

Salīdzinājuma saikļus un salīdzinājuma partikulas mēģinājusi norobežot jaunākā latviešu valodas vidusskolas gramatika. Tanī par salīdzinājuma saikļiem saukti attiecīgi vārdi, kas ievada palīgteikumus,⁵¹⁰ bet par salīdzinājuma partikulām acīm redzot nosaukti tie paši vārdi (*kā, nekā, it kā, tā kā*), ja tie nesaista virsteicienu ar palīgteicienu, bet atsevišķus vārdus teikumā.⁵¹¹ Ja nu atsevišķie salīdzināmie vārdi teikumā analizējami kā TL-i, tad nav pamatota salīdzinājuma partikulu nošķiršanai no salīdzinājuma saikļiem. Kā zināms, saikļi saista kā teikumu, tā arī TL-us. Tādā kārtā, šķirot tos pašus vārdus kā TL-u saistītājus no tiem pašiem vārdiem kā palīgteiciena saistītājiem, nav ievērots sintaktisko funkciju princips vārdu šķiru klasifikācijā.

Salīdzinājuma jautājuma traktējumā latviešu valodnieciskajā literatūrā, kā redzams, trūkst vienveidības. Bez tam tā teorija, ko par salīdzinājumu sniedz latviešu literatūras stilistika, ir pārāk vispārīga, lai varētu pietiekami raksturot salīdzinājumu latviešu klasiskajās tautasdziesmās. Tāpēc nepieciešams salīdzinājuma detalizēts apskats.

Salīdzinājums kā stilistiska kategorija grūti

⁵¹⁰ «6) salīdzinājuma saikļi:

a) saiklis *jo* — *jo*, kura pirmā daļa saliktā pakārtotā teikumā ievada salīdzinājuma teikumu, bet otrā daļa — virsteikumu, uz kuru attiecas salīdzinājuma teikums, piem. ...

b) saikļi *it kā, nekā*, kas saliktā pakārtotā teikumā ievada palīgteikumu, norādot zināmu salīdzinājumu, piem. ...» Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. I daļa A. Jankeviča red., — R., 1953. — 297. lpp.

⁵¹¹ Turpat. — 312. lpp. Bez tam vārdiņš *kā*, attiecīgi arī *tā* šai gramatikā aplūkoti kā veida apstākļu vārdi. Sk. 274. lpp.

definējams, lai definīcija aptvertu visus salīdzinājuma aspektus. Tāpēc salīdzinājums jādiferencē.

Salīdzinājums kā stilistiska kategorija nav identificējams ar salīdzinājumu, kas izpaužas kā zināma loģiska domas darbība — kā loģiska operācija. Salīdzinājums ir nepieciešams elements jaunu spriedumu formēšanā. Lai izteiktu par kādu parādību jaunu spriedumu, nepieciešams sprieduma elementus — loģisko subjektu un predikātu — nostatīt blakus citiem subjektiem un predikātiem zināmos silogismos. Novērojot kopīgo un atšķirīgo resp. salīdzinot, iespējams darināt jaunu spriedumu. Tā loģikā. Ne tā dzejiskajos salīdzinājumos, kur, «salīdzinājumu ņemot kā vientiesīgu patiesību, mēs bieži vien atdurtos nevien pret saprātu, bet pat pret labu gaumi. Dzeju, lūk, nevar pārcelt prozā.»⁵¹²

«Ar to tad ir teikts, ka arī salīdzinājumam allaž ir sava simboliska nozīme. Tas pieminams tāpēc, ka no salīdzinājuma bieži vien gaida lietas paskaidrojumu. Zināmās reizēs tas tā arī var būt, bet dzejā tādām sausi lietiskam paskaidrojumam būtu maz vietas: salīdzinājums vairāk der noskaņojuma radīšanai, kālab arī salīdzinājumā drīzāk izpaužas impresijas nekā fakti, kurus drikstam ņemt ar visām loģikas konsekvencēm,»⁵¹³ saka L. Bērziņš, nošķirdams salīdzinājumu kā stilistisku kategoriju no salīdzinājuma kā loģiskas operācijas. Citiem vārdiem, dzejiskā salīdzinājumā, kurā sastopamies ar divi pusēm — salīdzināmo pusi un salīdzinātāja pusi, vērojama nesaderība valodas funkciju ziņā starp šīm pusēm. Par salīdzināmo pusi saucam vārdu, teicienu vai teikumu kā objektīvas īstenības atspoguļotāju, kam pretī nostatīta salīdzinātāja puse. Par salīdzinātāja pusi saucam vārdu, teicienu vai teikumu kā subjektīvas īstenības (resp. runātāja šķitumu par kādu īstenības parādību) atspoguļotāju attieksmē pret salīdzināmo pusi. Salīdzināmā pusē teikumā dominē valodas komunikatīvā funkcija, salīdzinātāja pusē teikumā dominē valodas ekspresīvā funkcija.

Salīdzinājumu tādā kārtā uzlūkojam par īpašu modalitātes kategorijas paveidu: salīdzinājumā savdabīgi izpaužas runātāja attieksme («salīdzinātāja puse») pret aplūkojamo īstenības parādību («salīdzināmo pusi»).

No gramatikas viedokļa salīdzinājumā jāizšķir salīdzinājuma morfoloģiskais un sintaktiskais aspekts.

Salīdzinājuma morfoloģiskais aspekts izpaužas adjektīvu un adverbu salīdzināmās pakāpēs, kas sintaktiskā sakarā tiek izlietotas viena attieksmē pret otru viena vai blakus esošu teikumu robežās. Ar salīdzināmo pakāpju palīdzību izsaka īstenības parādības, kas raksturotas ar salīdzinājumu kā loģisku operāciju.

⁵¹² Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 349. lpp.

⁵¹³ Turpat. — 348. lpp.

Tādā kārtā salīdzināmām pakāpēm resp. salīdzinājuma morfoloģiskajam aspektam trūkst dzejiskā salīdzinājuma vērtības. Līdz ar to tas salīdzinājuma stilistikā nav īpaši pētījams. Te varam aprobežoties ar īsām piezīmēm par salīdzināmo pakāpju izteiksmes paplašinājumu ar partikulām *jo* un *vēl*. Šīs partikulas pievienojamas salīdzinātāja puses vārdam. Tās parasti nostājas pie pārākās pakāpes vārda:

Es brāliša kumeliņu Bez raibīti ēdināju:

Man brālītis *jo* mīļākis, Ne raibītes pūriņā. 3485

Daiļa pļava, kad nopļauta, *Vēl* daiļāka, kad sagrābta;

Daiļa māsa bāliņos, *Vēl* daiļāka tautiņās. 28608

Taču nav reti arī tie gadījumi, kuros *jo* un *vēl* pie pamatpakāpes izsaka pārākās pakāpes nozīmi. Salīdzini: «Formu ar -āks var arī aizstāt ar citu kādu izteiksmi. Zināmos gadījumos tās vietā var likt pozitīvu, piem., *skaista auga bārenīte par* (var.: *aiz*) *visām meitiņām* BW 4506. Tālāk pozitīvs + *vēl*: *man mazai tēvs nūomira, vēl* (var.: *juo*) *mazai māmulīte* BW 4136,1.» (LGr., 326. §, 16, 477. lpp.)

Salīdzinājuma sintaktiskais aspekts izpaužas TL-u vai palīgteiciena (un virsteiciena) tādā sastatījumā, kurā viens TL resp. teiciens tiek ar īpašu vārdu palīdzību tieši attiecināts uz otru TL-i vai teicienu. Šie īpašie vārdi ir saikļi vai pronomeni un adverbji saikļa vārdu funkcijā.

Sintaktiskā attieksme, kas veidojas starp salīdzinājuma pusēm, ir patstāvīga, savdabīga attieksme, ko saucam par salīdzinājuma attieksmi. Salīdzinājums (tā sintaktiskajā aspektā) tādā kārtā atzīmējams kā trešais vārdu saistījuma paņēmienis teikumā blakus pakārtojumam un sakārtojumam kā diviem pārējiem paņēmieniem. Analogi teikuma daļu saistījuma sakārā runājam par salīdzinājuma teicieniem kā par patstāvīgu, savdabīgu teikuma daļu attieksmi blakus pakārtojumam un sakārtojumam kā diviem pārējiem teikuma daļu saistījuma paņēmieniem.

Salīdzinājuma attieksmes izpausmei kalpo zināmi saikļi, kā arī pronomeni un adverbji saikļa vārdu funkcijā. Tie tad ir salīdzinājuma formas elementi, salīdzinājuma rādītāji: *kā, tā kā, (it kā) tāds... tāds, tāds... kāds, tāds... kā, tik... kā, tā... kā (tāpat... kā), cik... tik (tik... cik), drīzāk... nekā(ne), labāk... nekā(ne), tālāk... nekā (kā), vairāk... nekā(kā), līdz, līdz ar*. Ar tiem tautasdziesmās veidojas septiņi salīdzinājuma formas tipi.

Pirmais, visbiežāk izplatītais salīdzinājuma formas elements ir salīdzinājuma saiklis *kā*.

Ar šā saikļa palīdzību salīdzinātāja puse (piemēros izcelta ar retinājumu) stāv pretim salīdzināmai pusei (piemēros iespiesta ar trekninājumu), kurā sastopam substantīvus:

Kā lācīši man zirdziņi, Kā ozoli arājiņi,

Kā šūniņa man maizīte, Kā bitīte cepēja. 28003

adjektīvus:

Lai tas skaists, kā ozols, Lai tas stipris, kā varmāka, 1449
(sk. piebildi 392. lpp. sākumā)

substantīvus un adjektīvus:

Nebijosi biedējama, Ne ceļai traucējama,
Zināj' savu drošu sirdi Kā asaju zobentiņu. 6644

pronomenus:

Ap manīm ļaud's runāja, Kā ap rudzu tīrumiņu. 8319

substantīvus un pronomenus:

Es meitiņa kā puķīte, Kā Vāczemes magonīte, 5410

verbis:

Vai dziedāju, vai runāju, Kā ārdīt izārdīju. 411

substantīvus un verbis:

Dzied meitiņas kā bitītes 703,2v

pronomenus un verbis:

Līgot man kā bitei Šādu gaŗu vasariņu. 343,4

substantīvus, pronomenus un verbis:

Dod sist vilni man, Dieviņ, Kā rudziņu tīrumam. 8319

verbis un adverbis:

Skaisti dzied, gari velk, Kā līgot(i) nolīgoja. 318

Retos gadījumos salīdzinājuma saiklis *kā* tiek paplašināts ar veida adverbu *tā*, kas abi kopā veido salīdzinājuma formas elementu:

Viena pati man māsiņa Tā kā zīle zariņā; 6608v

Otrs salīdzinājuma formas elements ir pronomens *tāds* saikļa vārda funkcijā, sastatīts konstrukcijā parasti ar salīdzinājuma saikli *kā*. Pie tam vārds *tāds* salīdzināmā pusē saistīts ar substantīvu:

Man bij tāds vainadziņš, Kā daiļais rožu zieds. 6020
Tāda mēle tautiešam, Kā tam purva strazdiņam: 600

Dažreiz saikļa *kā* vietā var stāties pronomens *kāds*:

Kādiraksti mēnesī, Tādi raksti pūriņā. 4865

Trešais salīdzinājuma formas elements ir adverbs *tik* saikļa vārda funkcijā, sastatīts konstrukcijā ar salīdzinājuma saikli *kā*. Pie tam vārds *tik* salīdzināmā pusē saistīts parasti ar adjektīvu:

Lai es augu tik lokana, Kā vītola pazarīte. 1711

Retāk ar *tik* salīdzināmā pusē apzīmē adverbu *kā* skaitāmu daudzumu:

Tik ilgam mans mūžiņš, Kā vasaras launadziņš. 84,2
Dod, Dieviņi, tik telīšu, Kā skudrišu pūlītī. 1326,2

Ar *tik... cik* salīdzina dažādu parādību vienādumu skaitāmā daudzuma ziņā, bet tas ir īpašs formas elements.

Ceturtais salīdzinājuma formas elements ir veida adverbs *tā* (arī *tāpat*) saikļa vārda funkcijā, sastatīts konstrukcijā ar salīdzinājuma saikli *kā*. Pie tam vārds *tā* salīdzināmā pusē saistīts tikai ar verbu:

Dzīrās mani *tā* locīt, Kā vējiņis smilgu loka;
Es nebiju *tā* augusi, Kā smildziņa dziediedā. 6637

Konstrukcijas ar *tā... kā* ietver salīdzinājumu starp parādībām, kas izteiktas ar leksiski viennozīmīgiem vārdiem. Konstrukcijās ar dažādas leksikas nozīmes vārdiem salīdzinājuma nav, bet tikai secības izpausme. Zīmīgi, ka šādas konstrukcijas mēdz noformēt nevis ar *tā... kā*, bet gan ar *kā... tā*:

Kā tu zini, *tā* tu dari. 7654

Piektais salīdzinājuma formas elements ir adverbji *cik... tik* (*tik... cik*) saikļa vārdu funkcijā. Ar šiem vārdiem salīdzina skaitāma daudzuma vienādumu:

Stūru stūru tēva zeme, Rakstiem mātes villainītes.
Cik stūrīšu, tik bāliņu, Cik rakstiņu, tik māsiņu. 3791

Sestais salīdzinājuma formas elements ir nenoliegti komparatīva adjektīvi vai adverbji (parasti: *drīzāk, labāk, tālāk, vairāk* u. c.) no vienas puses un *nekā, ne (kā)* no otras puses vai (retāk) noliegti adjektīvi un adverbji no vienas puses, *kā* — no otras puses. Šais gadījumos tiek salīdzināta visa sintaktiskā konstrukcija:

Drīzāk meita malti gāja, Ne *kā* dēla līgaviņa. 1956 v
Labāk dziedu, nekā raudu, Lai raud mana jauna diena, 115

Septītais salīdzinājuma formas elements ir vārds *līdz*, *līdz ar*, kas cēlies no adjektīva *līdzs* (*līdzīgs*) un izsaka salīdzinājumu starp sintaktiskām konstrukcijām aprakstoši:

Man sarkani vaigu gali Līdz rožu lapiņām. 5445
Svešai mātei drauga bērns Līdz ar koka gabaliņu; 4300,4 v

Kā redzams, salīdzinātāja pusē parasti atrodams vai nu nepaplašināts, vai ar apzīmētāju (apzīmētājiem) paplašināts substantīvs.

Pēc leksiskās nozīmes un loģiskās vērtības sintaktiskie salīdzinājumi ir trejāda veida.

Pirmajā veidā izšķirami salīdzinājumi, kuros salīdzināmā un salīdzinātāja pusē ir kvalitatīvi (arī darbības veida ziņā) viennozīmīgas. Tādu salīdzinājumu valodiskā izteiksme pārstāv attiecīgu loģiskā salīdzinājuma operāciju. Tāds salīdzinājums — kā atbilstošs loģiskam — uzlūkojams par loģiski pilnvērtīgu un tiek

saukts par paskaidrojošo jeb eksplikatīvo sintaktisko salīdzinājumu.

Ar paskaidrojošo salīdzinājumu parāda, pirmkārt, ar substantīviem nosaukto objektu kvalitatīvo vienādumu.

Kvalitatīvā vienāduma izteikšanai kalpo vietniekvārdi *tāds, kāds, tas* un saiklis *kā*. Vispirms šai salīdzinājuma tipā minami objekti, kas izteikti ar vienu un to pašu vārdu:

Tāds zirgus kungi jāja, Tāds mani bāleliņi. 3443,5

Kāds zirgus tautas jāja, Tāds mani bāleliņi 4343,1

Gana silta šī dieniņa, Nava tāda, kā vakar;

Gana mīļa sveša māte, Nava tāda, kā māmiņa. 4014

Kad man būtu tā vaļiņa, Kā mazam bērniņam, 7658

Kvalitatīvais vienādums salīdzinājuma sakarā nav izprotams tikai kā tādu dažādu atsevišķu objektu salīdzinājums, kuri nosaucami ar vienu un to pašu sugas vārdu resp. ar leksiski viennozīmīgu vārdu (kā iepriekšējos piemēros). Tas ir eksistenciāli viennozīmīgu objektu salīdzinājums, ko saucam par eksistenciālā vienāduma salīdzinājumu. Paskaidrojošais salīdzinājums var ietvert arī leksiski dažādu nozīmju vārdus, ja tie attiecas uz funkcionāli viennozīmīgiem objektiem. Ar funkcionāli viennozīmīgiem objektiem saprasti tādi ar leksiski dažādas nozīmes vārdiem nosaukti objekti, no kuriem viens spēj veikt otra funkcijas. Piemēram, *bāliņš* var būt *arājs*, citā sakarā *tas* var būt arī *tautietis, kungs, muižnieks; māsiņa* var būt *līgaviņa; mātes meita* var kļūt *bārenīte* utt. Šādu paskaidrojošo salīdzinājumu saucam par funkcionālā vienāduma salīdzinājumu.

Piemēri, kas izsaka cilvēku salīdzinājumu:

Kaut man tāds arājiņš, Kā jaunais bāleliņš, 1206,1

Kad man būtu tāds tautietis, Kā istajis bāleliņš, 3500,1

Nedod Dievs tādu kungu, Kādi mani bāleliņi; 3438

Tādi mani bāleliņi, Kā mēreni muiženieki; 3442

Būt' man tāda līgaviņa, Kā māsiņa zeltenīte, 3499,1

Piemēri, kas izsaka dabas dzīves salīdzinājumu:

Neviens koks tā nezied, Kā dzied lazda gavēnī, 2779,1

Kurš putniņš tā dzied koši, Kā dziedāja lagzdīgala? 2697 v

Ar paskaidrojošo salīdzinājumu parāda, otrkārt, ar adjektīviem nosaukto objektu (parādību) īpašību funkcionālo vienādumu. Salīdzinājuma formēšanai šais gadījumos lieto saikli *kā* vai adverbu *tik* saikļa vārda funkcijā un saikli *kā* vai vietniekvārdu *kāds*:

Lai runāja mazākais, Kā runāja lielākais. 1730

Paraugos, pasmejot Uz tās savas līgaviņas:

Nava vairs tik lustīga, Kā atvedu pērruden; 1054

Mīļa, mīļa sveša māte, Nav tik mīļa kāda bij,

Nav tik mīļa kāda bij Manas pašas māmuliņa. 4218,3

Sim salīdzinājuma veidam tuvs ar adjektīviem un substantīviem nosaukto objektu salīdzinājums, salīdzinātāja pusē objektu elidējot, bet minot to, kam salīdzināmais objekts pieder:

Jautris miegs, ražans darbs, *Kā māmiņas meitiņai.* 4719

Šādi gadījumi pēc būtības jau stipri attālinās no salīdzinājuma, jo trūkst salīdzināmās puses (kas implicīta, t. i., izriet no konteksta, vai elidēta).

Ar paskaidrojošo salīdzinājumu parāda, treškārt, ar verbiem nosaukto parādību funkcionālo vienādumu, pie tam parasti līdz ar verba nosaukto parādību tiek salīdzināts arī vai nu darbības veicējs, vai darbības objekts, vai arī darbības apstākļi. Praktiski tas nozīmē, ka, salīdzinot ar verbu nosaukto parādību funkcionālo vienādumu, reizē salīdzina visu to objektīvās īstenības daļu, ko atspoguļo teikumā salīdzināmā puse. Salīdzinājuma formēšanai šais gadījumos lieto saikli *kā* vai adverbu *tā, tāpat, tik* saikļa vārda funkcijā salīdzināmā pusē un *kā* salīdzinātāja pusē, kā arī pronomenus *kas, tas* un adverbus *cik, tik* saikļu vārdu funkcijās:

Kā gaidīji uzaugot, Gaidi pūru piederot. 7621

Smilgā rasa tā nestāv, Kā stāvēja ābolā;

Tēvam bērni tā nemil, Kā mīlēja māmiņai. 3248

Ko pamāte man darija, To darišu pabērņiem. 5189,1

Ne tik mīļi atsasauce, Kā tā mana māmuliņa. 4012

Īpatnēju vietu funkcionālā vienādojuma salīdzinājumos ieņem konstrukcijas ar *cik... tik (tik... cik)*, kam ir cēloņsakarības nokrāsa:

Cik vējiņis eglē pūta, Tik eglīte šūpojās. 2074

Cik vītols locījās, Tik zariņi vīvināja. 1050,5

Cik atnāca Jāņa diena, Tik Jānīti daudzināja. 1401 v

Aplūkotajiem paskaidrojošiem salīdzinājumiem parasti trūkst dzekiskas vērtības. Līdz ar to salīdzinājumu stilistikā tie nav īpaši pētījami.

Tas pats sakāms par otru sintaktisko salīdzinājumu veidu — šķirojošiem salīdzinājumiem. Par šķirojošiem salīdzinājumiem saucam tos, kuros runātājs no subjektīvo izjūtu viedokļa izsaka zināmu vērtējumu par diviem vai vairākiem objektiem vai parādībām, no kuriem viens tiek savā ziņā akceptēts, otrs noraidīts, noliegts. Šai salīdzinājumā runātājs (resp. rakstītājs) it kā šķiro objektus vai parādības pēc to vērtības, pašreizējās noderības viedokļa. Šķirojošiem salīdzinājumiem ir noteikta formas pazīme: nenoliegti komparatīva adjektīvi vai adverbī (parasti ar *drīzāk, labāk, tālāk, vairāk* u. c.) no vienas puses un *nekā, ne* (reti *kā*) no otras puses, vai (retāk) noliegti adjektīvi un adverbī no vienas puses, *kā* — no otras puses. Salīdzinājums šais gadījumos aptver attiecīgi

abas puses veselajās sintaktiskajās konstrukcijās. Pie tam tas tiek attiecināts uz kvalitatīvi atšķirīgiem objektiem vai parādībām.

Līdz ar to šķirojošo salīdzinājumu nevar izteikt ar leksiski viennozīmīgiem vārdiem. Šā salīdzinājuma pamatā parasti nav loģiskā salīdzinājuma operācija, bet gan subjektīvā vērtējuma moments.

Šā tipa salīdzinājumos ļoti bieži sastopami noformējumi ar *labāk... nekā*, bieži ar *labāk... ne*, reti ar *drīzāk... nekā* (1956), *tālāk... (ne)kā* (278,5), samērā reti ar *vairāk... nekā* (4171,1, 4322, 4323 v), *vairāk... ne* (213).

Dažkārt pantmēra spaida dēļ salīdzinājuma pirmajā pusē elidēts attiecīgs salīdzinājuma formas elements:

Lai mēs, meitas, padziedam, *ne kā* niekus runājam! 805 v

Pēc leksiskās nozīmes un loģiskās vērtības no paskaidrojošiem un šķirojošiem salīdzinājumiem jānorobežo tēlojošie salīdzinājumi kā trešais sintaktisko salīdzinājumu veids. Tas ir specifisks dzejiskas izteiksmes paņēmieni, kas noder daiļdarbu valodas stila nošķiršanai no zinātniskas prozas stila. Tēlojošā salīdzinājuma gadījumos tiek nostatītas ekspresīvā sakarā tādas parādības, kas kvalitatīvi atšķirīgas gan eksistenciālā, gan funkcionālā ziņā.

Ja salīdzināmā puse nosauc cilvēku resp. kādu cilvēkdzīves objektu vai parādību, tad salīdzinātāja puse tēlojošā salīdzinājumā nosauc vai nu augu, vai kустoni, vai arī lietu:

Izauga mātei Brīnuma meita,
Kad stāvus stāvēja, *Kā* priede, egle, 5326
Gāj' pa silu dziedādama, *Kā* cielava, lagzdīgala; 1 473,2 v
Sveša māte mani sauca: *Piesta, piesta, rumba, rumba!*
Tav pašai meitas auga *Kā* rumbiņas, piestaviņas. 4833,5 v

Parasti salīdzina kādu vienu objektu vai parādību ar kādu citu vienu objektu vai parādību. Ja vienu ko no cilvēkdzīves salīdzina ar divi objektiem vai parādībām, tad šiem diviem jābūt saderīgiem sfēras ziņā — izteiktiem vai nu abiem kā augu, vai kā kустonu, vai arī kā lietu nosaukumiem. Pie lietu nosaukumiem nosacīti pieskaitāmi arī dabas parādību apzīmējumi:

Tādas vien vilnainītes *Kā* migliņa, kā rasiņa. 4663

Izņēmuma kārtā salīdzinātāja pusē atrodam objektu nosaukumus arī no divi sfērām:

Es meitiņa kā irbīte, *Kā* Vāczemes magonīte. 5411,9 v

Viena objekta salīdzinājums ar diviem tiek parasti izteikts tā, ka salīdzinātāja pusē katru objekta nosaukumu ievada, atkārtojot salīdzinājuma formas elementu:

Es meitiņa kā puķīte, *Kā* Vāczemes klingerīte; 473,1

Tāpat rikojas tais ne visai biežajos gadījumos, kad salīdzinātāja pusē triju vai pat četru objektu nosaukumi:

*Salda mana skābputriņa Kā kaimiņa medutiņš,
Kā vīns, kā medus, Kā zemeņu ogal* 2955

Šāds salīdzinājumu blīvējums ir sava veida hiperbolizācijas paņēmieni.

Parasti, ja salīdzinājumu blīvē, tad šādu blīvējumu mēdz saistīt vai nu ar kāpinājumu, vai ar pretstatījumu, kā sekojošos piemēros:

Lai es augu kā rozīte, Kā magone sērdienīte. 4637 v
Citas māsas kā liepiņas, Kā ozoli brāleļiņi. 5368

Citādi salīdzinājumu blīvējums motivējams ar samērīguma nepieciešamību: ja no secīgi minamiem objektiem vai parādībām viens salīdzināts, tad līdzsvara dēļ salīdzināms arī otrs:

*Seskis alu tecināja, Caur zemīti dūmi kūp;
Salts kā ledus, gards kā medus, Ak tu Dieva dāvanīņal* 2328
*Es nelauzu liepas zarus, Ne ieviņas baltus ziedus:
Es uzaugu kā liepiņa, Kā ieviņa noziedēju.* 2784,1

Reti salīdzināmā pusē nosauktas lietas vai dabas parādības. Tādā gadījumā salīdzinātāja pusē nosaukti cilvēkdzīves darinājumi vai parādības:

Apalš tēva novadiņis Kā viens vaska ritentiņis, 3770
*Tec, saulīte, vakarā, Lai iet diena īsumā,
Kā iet mana māmuliņa Ik dieniņas vecumā.* 3252,2

Izvirzīdami salīdzinājuma tipoloģiju pēc semantikas, esam zināmā mērā arī noskaidrojuši salīdzināmās puses struktūru. Tas veikts ar norādēm, uz kādu vārdšķiru vārdiem teikuma salīdzināmā pusē attiecas salīdzinātāja puse. Lai varētu precizēt vārdu sintaktisko funkciju analīzi salīdzinājumā, nepieciešams arī pārskats par salīdzinātāja puses struktūru. Pēc salīdzinātāja puses struktūras nosakām visa salīdzinājuma konstruktīvo tipu.

Salīdzinātāja puses pirmā konstrukcija sastāv no substantīva ar apzīmētāju vai bez tā. Zināmos gadījumos tajā var būt verba forma, kopīga ar salīdzināmo pusi. Visu salīdzinājumu šai gadījumā saucam par nominālu apredikatīvu salīdzinājumu.

Visbiežāk salīdzinātāja pusē sastopams nepaplašināts vai ar apzīmētāju paplašināts substantīvs nominatīvā. (Sk. piemērus iepriekšējo starpā.) Salīdzinātāja puses substantīvu attieksme pret salīdzināmās puses objektu nosaukumiem ir gan tradicionāla, gan individuālas daļrades veidojums. Par tradicionālu saucam to attieksmi, kurā vieni un tie paši salīdzinātāja puses substantīvi samērā bieži atkārtojas pie dažādiem salīdzin-

nāmo pušu objektu nosaukumiem. Par individuālas daiļrades attieksmi saucam to, kurā salīdzinātāja puses substantīvi nemēdz atkārtoties pie dažādiem salīdzināmo pušu objektu nosaukumiem. Tradicionālā attieksme šai sakarā raksturojama arī kā tipiska attieksme. To ilustrē vairāk vai mazāk spilgti visi iepriekš minētie piemēri. Individuālās daiļrades attieksme šai sakarā bieži vien grūti norobežojama no dažādiem tradicionālo attieksmju izkropļojumiem, piemēram:

Lai tas skaists kā ozols, Lai tas stipris kā varmāka, 1449

Klasiskajās tautasdziesmās nemēdz runāt par ozolu skaistumu, bet gan — spēku un stiprumu. Savukārt atkal ar varmākas vārdu nemēdz apzīmēt ko pozitīvu, kā tas ir dotajā piemērā.

Nepaplašinātie un paplašinātie substantīvi atkarīgajos locījumos salīdzinātāja pusē lietojami apmēram divi reizes retāk nekā nominatīvā. Pie tam izplatītākie ir akuzatīva locījumi, kas aptver pusi no visa atkarīgo locījumu piemēru skaita.

Atkarīgo locījumu lietojumu nosaka salīdzinātāja puses galvenā substantīva saskaņošanās ar salīdzināmās puses galveno substantīvu vai pronomenu:

Uz bāliņa raudzījosi Kā uz zaļa ozoliņa. 3543

Tautiešam acis dega Kā raibam vanagam. 5512

Sīki, mazi man bērniņi, Kā tam purva strazdiņam; 2908

Sastopami aplūkojamās salīdzinātāja puses konstrukcijas īpaši varianti. Kā pirmais variants jāatzīmē tāds salīdzinājums, kurā salīdzinātāja puses galvenais substantīvs nav vis paplašināts ar prepozitīvu apzīmējumu, bet ar postpozitīvu substantīvu kādā no atkarīgajiem locījumiem. Te vispirms atzīmējams nominatīvs blakus atkarīgajiem locījumiem, izņemot lokatīvu:

Viena pate man māsiņa, Tā kā zīle pie zariņa; 660 v

Lai mīl mani tautu dēls, Kā bitīte sila ziedus. 7249,1

Bez tam minams datīvs vai akuzatīvs blakus lokatīvam:

Iegātņam tāda tiesa, Kā elkšņam purvmalā. 3837

Kā otrs variants jāatzīmē salīdzinātāja puses datīvs ar postpozitīvu infinitīvu, kas implicīts attieksmē pret salīdzināmās puses datīvu un kopīgs abām pusēm:

Kā liepai man uzaugt, Kā ievai noziedēt. 1199,1

Trešais variants raksturojams kā īpatnējs tautasdziesmu izteiksmē. Tas izpaužas deskriptīvā noformējumā, izsacītā ar vārdu *līdz(a)*, kas reducēts no adjektīva *līdzs* (tagadējā forma *līdzīgs*) un pārvalda datīvu vai instrumentāli:

Man sarkani vaigu gali Līdza rožu vaņagam. 5445 v
Man rociņas nosalušas Līdz ar leda gabaliņu. 16218
Kad nomiršu, tad gulēšu Līdz ar koka gabaliņu. 63 v

Kā ceturtais variants jāatzīmē salīdzinātāja puses ģenitīvs vai akuzatīvs ar postpozitīvu verba formu, kas attiecas uz salīdzināmās puses substantīvu — darītāju:

Pie vecā bāleliņa Kā pie tēva turējos. 3403,3
Vējiņš manus paladziņus Kā sniedziņu vēdināja. 6998
Trīs gadiņi bāliņam Kā par velti kalpojusi. 3574

Salīdzinātāja puses otru konstrukciju var raksturot kā verbāli predikatīvu. Tanī obligāti ietelp nomena vai pronomena nominatīvs kā teikumpriekšmets un verba finītā forma kā izteicējs. T-a paplašinājums ar apzīmētāju vai verbālā I-a paplašinājums ar papildinātāju vai apstākli ir fakultatīvs. Arī visu salīdzinājumu, kurā ietelp aplūkojamā konstrukcija, saucam par verbāli predikatīvu.

Sai konstrukcijā izšķirami divi paveidi atkarā no verba attieksmes pret salīdzināmās puses teikumpriekšmetu.

Pirmkārt, jāatzīmē tādas salīdzinātāja puses konstrukcijas, kurās finītais verbs kā I attiecas tikai uz salīdzinātāja puses T-u:

Mūsu meitas tā dziedāja, Kā bitītes vīvināja. 895,1v

Tādā gadījumā salīdzināmās puses T-am ir cits I. Šo salīdzinājuma paveidu saucam par eksplīcītu verbāli predikatīvu salīdzinājumu.

Otrkārt, jāatzīmē tādas salīdzinātāja puses konstrukcijas, kurās finītais verbs kā I tanī pašā laikā attiecas arī uz salīdzināmās puses T-u:

Es būt savu lielu pūru Kā bitīte piešuvuse. 7656
Tautiešam dvēselīte Kā guntiņa kvēlojās. 5471

Tas nozīmē, ka salīdzināmās puses un salīdzinātāja puses teikumpriekšmetiem ir kopīgs izteicējs. Pēc semantikas šā I-a primārā attieksme var būt vai nu ar salīdzināmās puses T-u, kā piemērā «Es būt(u) piešuvusi», vai ar salīdzinātāja puses T-u, kā piemērā «guntiņa kvēlojās». Kā zināms, šūšana («būt piešuvusi») ir cilvēkdzīves parādība, attiecināma vispirms uz dotajā teikumā minēto «Es», bet uz «bitīti» tā attiecināma tikai sekundārā, gleznainā izteiksmē. Tas tad nozīmē, ka salīdzinātāja puses izteicējs ir implicīts, domājams pie salīdzinātāja puses T-a tāds pats kā pie salīdzināmās puses T-a. Un otrādi — piemērā par kvēlošanu («kvēlojās») jāsaka, ka tā ir dabas parādība, piederīga degšanai, ugunij resp. attiecināma vispirms uz dotajā teikumā minēto «guntiņu», bet uz «dvēselīti» tā attiecināma tikai sekundārā, gleznainā izteiksmē. Tas tad nozīmē, ka salīdzināmās puses I ir implicīts, domājams pie salīdzināmās

puses T-a tāds pats kā pie salīdzinātāja puses T-a. Šo salīdzinājuma paveidu saucam par implicītu verbāli predikatīvu salīdzinājumu.

Implicītais verbāli predikatīvais salīdzinājums, ignorējot semantiskās attiecības, var tikt uztverts kā nomināls salīdzinājums. Šo salīdzinājuma veidu nošķiršanai izmantojam pozīcijas kritēriju. Pie nominālajiem salīdzinājumiem nosacīti pieskaitām tos implicītos verbāli predikatīvos salīdzinājumus, kuros salīdzinātāja puses implicītais I ir prepozitīvs attiecsmē pret salīdzinātāja puses T-u:

Lai aug manis arājiņš Kā zālais ozoliņš. 7355 v
Lai zied mani vaigu gali, Kā sarkanis āboliņš. 5416
Sajūk mani sīki raksti, Kā ugunā dzirkstelītes. 7189

Dažreiz vienas četrindes robežās sasaistās divas dažādas salīdzinājuma konstrukcijas. Tā, piemēram, savijas nominālais ar verbāli predikatīvo salīdzinājumu:

Pati augu kā liepiņa (nominālais salīdzinājums),
Kā ieviņa noziedēju (eksplicītais verbāli predikatīvais salīdzinājums attiecsmē pret «Pati augu...»). 1189
Vaj tādēļ melna iešu, Ka es biju sērdienīte?
Iešu balta kā gaigala, Kā saulīte līgojās. 4672

Ipaši jāatzīmē gadījumi, kuros, nostatot pretī viena semantiskā tipa salīdzinājumus, dabūjam plašāku cita semantiskā tipa salīdzinājumu. Tā, piemēram, divi paskaidrojošie salīdzinājumi attiecsmē viens pret otru veido ne tikai pretstatījumu, bet arī savdabīgu tēlojošu salīdzinājumu:

Grib caunīte tā laipot, Kā laipoja vāverīte;
Grib kalpone tā staigāt, Kā staigāja mātes meita.
4543

Salīdzinātāja puses trešo konstrukciju var raksturot kā nomināli predikatīvu. Tanī ietelp obligāti divi substantīvi. No tiem viens ir nominatīvā un uzlūkojams par T-u attiecsmē pret postpozitīvo otru substantīvu lokatīvā, kas funkcionē par I-u (attiecsmē pret pirmo substantīvu kā T-u):

Es savai māmiņai Kā sirsniņa azotē,
Kā sirsniņa azotē, Kā puķīte dārziņā. 3019

Kā šās konstrukcijas variants atzīmējams salīdzinātāja puses genitīvs (atkarā no *cik* resp. *tik*) blakus lokatīvam:

Dievs dod pādei tik gosniņu, Cik skudriņu pūznītī. 1326

Dažreiz vienas četrindes robežās iekļauts ir nomināli predikatīvais, ir verbāli predikatīvais salīdzinājums:

Es uzaugu sīva, dzedra, Kā nātrīte žogmalēi;
Dažu labu tēva dēlu Kā nātrīte zeldināju. 6633

Salīdzinātāja puses ceturtā konstrukcija raksturojama kā divdabja konstrukcija. Salīdzinātāja puse veidojas no substantīva, kas parasti saskaņots ar attiecīgu salīdzināmās puses nomenu vai pronomenu, un postpozitīva divdabja.

No divdabjiem visbiežāk lietojams puslokāmais divdabis ar *-dams* blakus substantīva nominatīvam:

Gaisma nāca pār āriņu, Kā bitīte sanēdama; 4011 v

Pie tam salīdzināmā pusē tam mēdz būt paralēlē kāds cits tā paša tipa divdabis:

Gāju ceļu dziedādama, Kā cielava rakstīdama. 73

Salīdzinātāja puses substantīvs, ja tas nav nominatīvs, parasti saskaņojas ar salīdzināmās puses attiecīgu akuzatīvu:

Iemu **puīšus** vainādama, Kā auziņas braucīdama.

Kā auziņas braucīdama, Kā slotiņu (instr.)

slaucīdama. 473 v

Ja divdabja konstrukcijā salīdzinātāja pusē ir nelokāmais divdabis ar *-ot* vai *-ām*, *-am* vai lokāmais divdabis ar *-ts*, tad tas nemēdz atrasties blakus nominatīvam, bet gan substantīvam atkarīgajā locījumā, kas vai nu saskaņojas ar salīdzināmās puses attiecīgu nomenu vai pronomenu, vai arī atkarīgs no kādas verba formas.

Ar substantīva **ģenitīvu** saistās salīdzinātāja puses divdabji ar *-ot*, *-ām*, *-am* un *-ts*:

Es mātei viena meita, Kā saulīte debesīs;

Gaida **tautas** izaugot, Kā saulītes uzlecot. 9635

Es negribu tāda **vīra**, Kā vērsīša baurojam;

Es gribēju tāda **vīra**, Kā avina lēkājam. 9774

Ar substantīvu **datīvā** saistās salīdzinātāja puses divdabis ar *-ot*:

Nevienam tā nerīb, Kā kaķam dancojot: I 2266,1

Ar substantīvu **akuzatīvā** saistās salīdzinātāja puses divdabji ar *-ot* un *-ām*, *-am*:

Ieraudzīju tautu **dēlu**, Kā ozolu staigājot. 7354 v

Gaidu **tautas** atjājam, Kā saulīti uzlecām. 7633,5

Ar substantīvu **instrumentālī** saistās salīdzinātāja puses divdabji ar *-ot* un *-ts*:

Dziedāj' siki, dziedāj' reši, Dziedāj gari pavilkdama;

Tikpat saka dēla māte, Kā ar tauri taurējot; 335,1,2

Dzeltans bija kūmu galds, Kā ar vasku novaskots; 1422

Salīdzinātāja puses **piektā** konstrukcija ir tīri verbāla. Tā darināta ar infinitīvu blakus tās pašas saknes verba finītajai formai vai divdabim:

Vai dziedāju, vaj runāju, Kā ārdīt izārdīju. 411

Kad dziedāja liela pulka, Kā līgot nolīgoja. 258

Iepazīnušies ar salīdzinājuma formas elementiem un salīdzinātāja puses struktūru, varam aplūkot jautājumu par salīdzinājuma sintaktiskajām funkcijām.

Svarīgi vispirms konstatēt, ka salīdzinātāja puses vārdi TL-u sistēmā teikumā var būt iekļauti divējādi — obligāti vai fakultatīvi. TL-u sistēmā dominē predikatīvās attieksmes. Ja nu salīdzināmā pusē starp vārdiem trūkst aplūkoto predikatīvo attieksmju, tad gadījumā, ja salīdzinātāja puse saistījumā ar salīdzināmo pusi spēj tādas uzrādīt, salīdzinātāja puses zināmi vārdi jāanalizē kā obligāti TL-i. Piemēram, četrindē

Es meitiņa kā puķīte, Kā Vāczemes maģonīte;
Puiši kājas nodauzīja, Man pakal dzidamies. 541l

divi teikumi. Pirmais no tiem nomināls — bez verba formu klātienē, otrs — verbāls, t. i., ar verba formas klātieni. Pirmajā teikumā salīdzināmā puse ir T attieksmē pret salīdzinātāja pusi kā nominālu (salīdzinātāja) izteicēju, jo trūkst cita predikācijas rādītāja. Tāpēc salīdzinātāja puse šai gadījumā funkcionē obligāti kā viens no galvenajiem TL-iem. Turpretim četrindē

Es meitiņa kā liepiņa, Kā sarkana roze ziedu;
Puiši kājas atlaudāja, Man pakal staigādami. 541lv,

kurā arī divi teikumi, abi tie ir verbāli. Pirmais no tiem kā salīdzinājuma teikums (t. i., teikums, kurā starp vārdiem atrodas salīdzinājuma attieksmes) pamācošs jautājumā par substantīva *meitiņa* attieksmi pret pronomenu *es*. Šī attieksme nav predikatīva, jo predikatīvā attieksme pastāv starp vārdiem *es ziedu*. Attieksme starp pronomenu un nomena *es meitiņa* varētu būt predikatīva tikai īpašos nosacījumos, proti, trūkstot verbālās predikācijas rādītājiem. Kā verbālā, tā nominālā salīdzinājuma teikumā, kuros attiecīgi verbi (541l v) un salīdzinātāja puse (541l) ir izteicēji, salīdzināmās puses pronomens pret nomena attiecas kā ekvivalenti. Salīdzinot nominālo salīdzinājuma teikumu (541l) ar verbālo salīdzinājuma teikumu (541l v), vērojam principiāli atšķirīgu salīdzinātāja puses sintaktisko funkciju. Kamēr pirmajā gadījumā salīdzinātāja puse funkcionē kā obligāts TL, tikmēr otrā gadījumā tā ir fakultatīvs TL. Tas ir, ja teikumā salīdzinātāja puse atrodas ārpus salīdzināmās puses predikatīvajām attieksmēm, tad tā ir fakultatīvs TL. Kā fakultatīvu — to var analizēt dažādi. Konkrētajā piemērā

Es meitiņa kā liepiņa, Kā sarkana roze ziedu; 541lv

salīdzinātāja puses nomenus var saistīt gan ar dotā teikuma T-u *es* resp. *meitiņa*, gan ar I-u *ziedu*. Pirmajā saistījumā salīdzinātāja puse būs pozitīvs apzīmētājs, otrā saistījumā tā varētu būt darbības veida vai stāvokļa apstāklis. Atzīstot par

reālām abas analīzes iespējas, attiecīgais TL būtu saucams par divkāršu TL-i. Taču, lai novērstu iespējamo jucekli analīzē resp. lai analīzi lieki nesarežģītu, der ievērot šai gadījumā salīdzinātāja puses specifiku un nosacīti analizēt attiecīgo pusi kā īpatnēju TL-i — salīdzinātāju.

Sastopamas arī tādas salīdzinājuma konstrukcijas, kurās salīdzināmā pusē ietverts tikai I un trūkst T-a, kas atrodams salīdzinātāja pusē. Piemēram, tautasdziesmā

Izauga mātei Brīnuma meita:

Kad stāvus stāvēja, Kā priede, egle;

Kad sēdus sēdēja, Kā siena kaudze;

Kad gulus gulēja, Kā dīķa dambis. 5326,

kurā četri teikumi, no kuriem pirmais vienādi attiecas pret trim pārējiem. Seit sniegtā interpunkcija interpretē pareizi visus teikumus konteksta sakarā, kurā konstrukcijas ar *kad*, adverbu un verba finīto formu uztvertas kā palīgteicieni attieksmē pret *brīnuma meita*. Taču, ievērojot to, ka pastāv predikatīvās attieksmes starp vārdiem *izauga meita*, ap kuriem noformēts divkopa teikums, šis teikums ir relatīvi patstāvīgs. Tādā gadījumā arī pārējie trīs teikumi ir relatīvi patstāvīgi. Līdz ar to verbu formas *stāvēja*, *sēdēja*, *gulēja* ir implicīti I-i attieksmē pret salīdzinātāja puses substantīviem kā T-iem.

Beidzot, jāatzīmē, ka ne katrreiz salīdzinājuma formas elements norāda kādas konstrukcijas iekļaušanos viena teikuma robežās. Salīdzinājumā abas puses var būt atrautas viena no otras tādā nozīmē, ka salīdzināmā puse un salīdzinātāja puse nostājas pilnīgā formālā paralēlē katra savā teikumā. Tas vērojams gadījumos, kuros salīdzinātāja puse noformēta kā retorisks jautājums:

Piekusuši arājiņi, I sieniņa plāvējiņi;

Kā vējiņš nepiekusa, Visus mežus locīdams. 28090

Ai, bērniņi, ai, bērniņi, Savu tēvu glabājiet!

Kā bitīte savu tēvu Vilcin vilka ozolā. 3053,1

Šādi norobežoti salīdzinājumi analizējami patstāvīgi, t. i., katrs teikums resp. «salīdzinājuma puses», kas faktiski ir paralēlas, analizējamās kā patstāvīgi teikumi.

2. TAUTOLOĢIJA

Tautoloģijai kā sintaktiski stilistikai kategorijai padomju valodniecībā visplašāk pievērsusies A. Jevgenjeva savā filoloģijas zinātņu doktora disertācijā «Apcerējumi par XVII—XIX gs. krievu tautas dzejas valodu».⁵¹⁴ Par šā jautājuma pētišanas vēsturi viņa atzīmē:

⁵¹⁴ Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии XVII—XIX вв.: Дисс. на соиск. уч. степ. доктора филол. наук. — М.; Л., 1950. — III глава: Тавтология. — С. 191—480. (Disertācija mašīnrakstā PSRS ZA Valodniecības institūtā. Turpmāk citējumos nosaukums saīsināts: Очерки...)

«Jāsaka, ka parādība, ko sauc par «tautoloģiju» jeb «saknes atkārtojumu», nav guvusi pietiekamu apgaismojumu nedz kā dzejas paņēmieni, nedz kā valodas parādība. Tautoloģija pieder pie tiem mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem, kas noklusēti literatūras teorijās un poētikās kā pārāk «lingvistiski». Bet lingvistiskajos darbos mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi gandrīz nemaz netiek aplūkoti. Tāpēc tautoloģijai kā patstāvīgai parādībai tanīs nav savas vietas, bet tā pēc gramatiskās izpausmes tiek iekļauta gan locījumu mācībā («pastiprinājuma instrumentālis», «iekšējā papildinātāja akuzatīvs» u. tml.), gan vārdkopu mācībā, gan teikumu mācībā. Tikai 19. gs. (F. Buslajeva, A. Potebņas darbos) sastopam tautoloģijas kā valodas mākslinieciskās izteiksmes līdzekļa raksturojumu, bet 20. gs. darbos tā atkal aizmirsta, atvirzīta sāpus, galīgi «ieskaitīta valodniecības laukā».»⁵¹⁵

Tautoloģiju kā etimoloģiski saistītu vārdpāri teikumā — vienas saknes dažādas leksiskas nozīmes vārdu lietojumu — krievu folkloras valodas apcerētāji ir uzlūkojuši par vienu no atkārtojuma veidiem.

Līdzīgi tautoloģijai piegājis arī latviešu tautasdziesmu stilistikas pētnieks L. Bērziņš: «Tautoloģija lielā mērā pielīdzināma atkārtojumam: kā vienā, tā otrā gadījumā jēdziens vairāk izceļas, dabū lielāku uzsvaru, nekā to vienkārši pieminot. Jūtu pārņemti oratori, ja tie runā brīvi, reti iztiek bez tautoloģijām; tāpēc nav ko brīnīties, ka arī tautas dzejā tām ir vieta. Ņemsim tautoloģiska epiteta piemērus: Ekur puika, **puisēniņš!** 13201. Brīnums bija, **brīnumiņš.** 11072. Ei, kundziņ, **bajariņ.** 31268. Ai, kaimiņi, **nāburdziņi.** 51150.»⁵¹⁶

No šā citāta redzams, un to norāda arī A. Jevgeņjeva⁵¹⁷, ka tautoloģijas pētnieki līdz šim jaukuši divas parādības — tautoloģiju un sinonīmiju jeb dažādu sakņu leksiski viennozīmīgus (piemēram, *kaimiņš* — *nāburgs*) vai sinonīmus vārdus (piemēram, *ba-jārs* — *kungs*).

Tautoloģijas specifika izpaužas leksiski dažādu nozīmju, bet vienas saknes vārdu parasti nepastarpinātā (t. i., bez citu vārdu iesprauduma) lietājumā vienā teikumā.

A. Jevgeņjeva, aplūkodama tautoloģiju sakarā ar atkārtojumu kā stilistisku kategoriju, seko krievu folkloristikas tradīcijai un cenšas parādīt tautoloģijas stilistisko vērtību tieši tai apstākli, ka tā savdabīgi kalpo izteiksmes pastiprināšanai. No šā viedokļa viņa tautoloģiju iedala divi grupās — pastiprinātājā⁵¹⁸ un nosacīti tā nosauk-

⁵¹⁵ Turpat. — 191.—192. lpp.

⁵¹⁶ Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 279.—280. lpp.

⁵¹⁷ Евгеньева А. П. Очерки... — С. 191.

⁵¹⁸ Turpat. — 198. lpp.

tajā «dabiskajā» resp. «loģiskajā»⁵¹⁹ tautoloģijā. Otrā grupā ietilpst konstrukcijas, ko nosaka valodas leksiskās attīstības stāvoklis, kas zināmos gadījumos (citu vārdu trūkuma dēļ) nedod iespēju izvairīties no «dabiskas» resp. «loģiskas» tautoloģijas (piem., *kalējs kaļ, dziedāt dziesmu, zāgēt ar zāģi*).

Minētais tautoloģijas iedalījums, kaut arī tā pamatā trūkst objektīva kritērija viena veida norobežošanai no otra, var būt lietderīgs kā darba paņēmieni, aplūkojot arī latviešu tautasdziesmu tautoloģiju. Tomēr jāpiezīmē, ka termini «dabiskā» resp. «loģiskā» un pastiprinātāja tautoloģija mums šķiet neērti, jo abi veidi ir vienlīdz loģiski vai dabiski. Tāpēc to vietā lietājam terminus *parastā jeb netīšā*, *jeb nejausā tautoloģija* («dabiskās» jeb «loģiskās» vietā) un *parastā jeb tīšā*, *jeb jausā tautoloģija* (pastiprinātās tautoloģijas vietā). Šie veidi, tāpat kā A. Jevgeņjevas pētījumā, kā sekundāri pakļauti tautoloģijas primārajam dalījumam pēc sintaktiskajām konstrukcijām, kādās izpaužas tautoloģija. Konkrētā tautoloģismu sistēma latviešu valodā ir atšķirīga no krievu valodas sistēmas, jo katrai valodai ir savi īpatnēji dzejiskās izteiksmes paņēmieni. Latviešu tautasdziesmu tautoloģiju aplūkojam šādā secībā: 1) predikatīvā un 2) apredikatīvā tautoloģija. Pēdējās apskatā šķiram a) nominālo un b) verbālo tautoloģiju atkarā no verba formas trūkuma (nominālajā) vai klātienēs (verbālajā) tautoloģiskajā vārdpārī.

1) PREDIKATĪVĀ TAUTOLOĢIJA

Par predikatīvo tautoloģiju saucam tādu etimoloģiski viendabīgu resp. kopīgas cilmes vārdpārī, kurā teikumpriekšmets un izteicējs ir vienas saknes vārdi. Ir trejādi predikācijas tipi, kādos izpaužas tautoloģija.

Pirmais predikatīvās tautoloģijas tips, visbiežāk izplatītais no predikatīvajiem tiptiem, ietveras uzrunā resp. substantīva vokatīvā kā T-ā un verba imperatīvformā kā I-ā, nosacīti arī verba indikatīvformā. Tādā kārtā šim tipam divi paveidi. Tieši uzrunas izmantojuma dēļ jādomā, ka visi tautoloģiskie vārdpārī šā tipa pirmajā paveidā (ar verba imperatīvformu) ir tīši:

Griez, griezīte, tīrus rudzus, Paipaliņa ābuliņu. 2482,1

Listiet, lieti, labi lieti. Lai es augu laba liela; 28512

Šūpojies, šūpulīt, Audzē lielu bāleliņu; 1882

Šais konstrukcijās parasti divkārtšo verba imperatīvformu:

Guli, guli, gulaviņa, Miegs tev nāk gulamo; 7641

Listi, listi, lietūs, Lai augu balta, 2854 v

Šūpo, šūpo, šūpulīti, Audzē lielu bāleliņu; 1885 v

⁵¹⁹ *Евгеньева А. П. Очерки ... — С. 203.*

Verba imperatīvformu šā tipa tautoloģijā nereti aizstāj verbāla onomatopoeze:

Liju, liju, lietutiņ, Lai es augu tiev' un gara, 2860 v
Sūpu, šūpu, šūpulīti, Lai aug lieli bāleliņi. 1904

Sā tipa vārdpārus, kuros ir imperfektīva verba imperatīvforma, paplašina ar tās pašas saknes divdabi ar *-dams*, lietotu frazeoloģiskā saistījumā ar attieksmes pronomena *kas* akuzatīvu. Tādā gadījumā konstrukcija, kas kļuvusi par tautoloģisku trīsvārdu vienību, tiek paplašināta vēl tālāk ar tās pašas saknes (perfektīva) verba imperatīvformu. Tā rodas tautoloģiska četrvārdu vienība:

Kal, kalēj, ko kaldams, Nokaļ manim zelta kroni, 4574,3

Verba imperatīvformas un uzrunas tautoloģija var tikt pastarpināta ar piederības pronomena *mans* nominatīva vai personas pronomena *es* (datīva vai) akuzatīva formām: *Plūciet, manas plūcejiņas, 797,3; Saprot' mani, neprašīņa, 1030 v.*

Aplūkojamā tautoloģijas tipa otrs paveids izpaužas kā uzrunas un verba indikatīvformas tautoloģija jauktumteikumos:

Ko tu, driķi, driķojies Ap manām māsiņām? 11954
Ko tu, nerra, nerrojiēs Gar to manu kumeliņu? 17168

Otrs predikatīvās tautoloģijas tips, gandrīz tikpat bieži izplatīts kā pirmais, izpaužas substantīva nominatīvā kā T-ā un verba formā (gan darāmā, gan ciešamā kārtā) kā I-ā. Lielā daļā konstatēto piemēru tautoloģija netīša, parasta, jo dotā satura izteiksmei citas iespējas nav piemērotu dažādu sakņu vārdu trūkuma dēļ:

Visas dziesmas izdziedātas, Tēva dziesma nedziedāta; 1048
Grieze griež rudzišos, Paipaliņa papardēs; 2482

Gadījumos, kuros iespējams ar leksisku sinonīmu palīdzību aizstāt kādu no tautoloģiskā vārdpāra vārdiem, izvairīties no tautoloģijas, bet tas nav darīts, atzīstam tautoloģiju par tīšu. Tā izceļas ar savu neparastumu:

Skaņi skan mans kakliņš, Kā ērģeles ērģelē. 406
Saucējs sauc aiz upītes, Vaj sauc mani māmuliņē? 3239,2

Šā tipa tautoloģija lietojama arī ar pastarpinājumu:

Skauž man skauži, bur man burvi Gribēj' mani izpostīt. 9138
Bur man burvi, zog man zagli, Nevar mani izpostīt: 9089

Sai tipā sastopam verba finitajai formai pievienotu tās pašas saknes infinitīvu vai adverbu kā pastiprinātāju, kas rezultātā dod trīsvārdu tautoloģiju:

Sūti šuva šuvējiņi, Vērti vēra vērājiņi; 7191 v
Sūten šuva šuvājiņa, Vērtēn vēra vērājiņa; 7191

Visos aplūkotajos predikatīvās tautoloģijas gadījumos izteicējs verbāls. Kā trešais predikatīvās tautoloģijas tips sastopams arī nomināls izteicējs:

Viena biju vienaiņa, viena daudzi nebēdāju: 3673 v

Te minama arī tautoloģija ar datīvu un adverbīālu izteicēju:

Labi bija labiešam Ilijot, i sniegot; 4099

Sēru, sēru sērdieņam, Vārgu vārgu vārgdieņam:

Sērdieņam tēvs nomira, Vārgdieņam māmuļīte. 4031,2

Predikatīvā tautoloģija izplatīta daudzkārt retāk nekā apredikatīvā (it sevišķi verbālā).

2) APREDIKATIVĀ TAUTOLOĢIJA

a) Nominālā tautoloģija

Nominālā tautoloģija nav visai produktīvs izteiksmes paņēmieni. Tā izpaužas, pirmkārt, konstrukcijās, kurās viens no tautoloģiskā vārdpāra vārdiem ir neatkarīgais locījums (N), otrs atkarīgais locījums (Ģ — ģenitīvs, D — datīvs, A — akuzatīvs vai L — lokatīvs): NN, NĢ, ND, NA, NL. Formulas nenorāda atkarīgā locījuma pozīciju attieksmē pret neatkarīgo, kas var būt arī postpozitīvs.

Tautoloģija NN izpaužas kā substantīva un saskaņota apzīmētāja tautoloģisks vārdpāris:

Ai, vecā vecainīte, Aug tev daiļis dāboliņš; 3148

Tautoloģija NĢ izpaužas parasti ar prepozitīvu ģenitīvu — ĢN — un ir pats produktīvākais nominālais tautoloģiskais vārdpāris:

Es savam bāliņam Pusdzīvītes dzīvotāja. 9718 v

Lai aug mana krustmeitiņa Lielu rakstu rakstītāja,

Lielu rakstu rakstītāja, Grāmatiņas lasītāja 1312

Nebij man šai ciemā Ne vārtiņu atvērēja; 2012,3

Reti ir piemēri ar postpozitīvu ģenitīvu:

Rotaiņa rotas raud, Pie klētiņas sēdējama; 4761

Pie aplūkojamā tipa kā novirzes variants minams vokatīvs kā neatkarīgs locījums vārdpārī ar ģenitīvu, kas ir cita vārda apzīmētājs:

Ai, tautietī, tautu dēli, Tu man esi parādā. 6367,1

Kā novirzes variants minama arī konstrukcija ar participu:

Jānīt, tava cepurīte Visu darbu daramā:

Brūzī brāga smeļamā, Pirti gara metamā. 20527,3

Tautoloģija ND konstatētajos piemēros tikai ar atrunu atzīstama par tautoloģisku vārdpāri:

Kā redzams piemērā, tautoloģija ir nosacīta ar salikto komponentiem. Tā kā pirmajam komponentam leksiski viena un tā pati nozīme, tas saskaņā ar tautoloģijas definīciju nevar būt tautoloģisks. Tautoloģija rodas pirmā komponenta savienojuma rezultātā ar otriem komponentiem, kas paši par sevi atkal nav tautoloģiski.

Tautoloģija **NA** resp. **VA** reti lietojama:

Šuv man *kurpes, kurpenieki*, 5734

Tautoloģija **NL** produktivitātes ziņā seko tautoloģijai **NG**:

Ej *druvā, druvaliņa*, Es paliku sētiņā, 3168

Tīri rudzi man maļami, Vēl *tīrāki tīrumā*; 8239

Otrkārt, nominālā tautoloģija izpaužas divu atkarīgo locījumu vārdpārī:

Griez *zariņu, pazarīti*, Negriez pašu virsaunīti. 2763 v

No *ritiņa: labritiņul* Tā pirmā valodiņa; 3029,1 v

Beidzot jāatzīmē arī problemātiski tautoloģijas gadījumi, kuros jādomā par īpatnēju konvarianta paņēmieni. Tie ir gadījumi, kuros tautoloģiskā vārdpārī esošie vārdi leksiskās nozīmes ziņā visai maz atšķirīgi, jo tie ir vai nu etimoloģiski sinonīmi:

Ai, tu *bāru bārainīti*, Tavu dārgu vainadziņul! 4464 v

Gan ir *ganu ganītāju*, Nav vairs tādu dziedātāju. I 760,1 v

Labajam laba diena Ir lietū, ir sniegā; 4099,1,

vai arī atšķirīgi tikai ar dzimtes un izskaņas kategoriju:

Ne tev *kalpa, kalponītes*, Ne godīgas ligaviņas. 3796

Nominālā tautoloģija visumā, tāpat kā predikatīvā, raksturojama kā jauša, tiša, neparasta, t. i., kā dzejas stila paņēmieni.

b) Verbālā tautoloģija

Verbālā tautoloģija samērā plaši sastopama kā nejaušs, netišs resp. parasts tautoloģisks vārdpāris.

Izšķirami vairāki verbālās tautoloģijas tipi.

Pirmajā tipā ieskaitīti tautoloģiski vārdpāri ar verbu un substantīva atkarīgajiem locījumiem, kā arī ar verbu un adjektīva resp. divdabja nominatīvu vai akuzatīvu, kas saskaņots teikumā ar attiecīgu substantīvu (tas var būt implīcīts vai eliptisks) un atrodas pievilkuma attiecsmē ar verbu. Šā tipa paveidus var izteikt formulās, kurās V apzīmē verbu formu un pārējie lielie burti attiecīgu locījumu nosaukumu sākumburtus: V N, V Ģ, V D, V A, V I, V L. Visu

tipu kopumā var raksturot kā nomināli verbālu tautoloģiju.

Tautoloģija VN sastopama samērā reti:

Es negribu palaisties, Kamēr dzīva dzīvodama,
Neredz gani ganidami, Ne laudiem valodām. 6719
Tās var lielas lielities, Kam ir lieli bāleļņi; 3387

Te minama arī nejauša tautoloģija ar substantīva nominatīva un divdabja vārdpāri:

Migļajā ritiņā Nozied zelta pureniņš,
Neredz gani ganidami, Ne saulīte tecēdama. 6468
Lai skan vāle velējot, Lai nedila (krekli) valkājot. 7353 v

Taču sastopam arī te jaušu tautoloģiju:

Laime gāja laimēdama, Meitām vietu taisīdama. 9213

Tautoloģijā VG sastopami divi paveidi. Pirmajā no tiem ir sintaktiski divējādi raksturojami tautoloģiskā vārdpāra ģenitīvi.

Ir ģenitīvi, kam teikumā papildinātāja funkcija:

Ciemā gāju māļa malt, Tur i mani paturēja. 8276
Se nāciet, ciema meitas, Vakariņa vakarēt, 6960

Ir ģenitīvi, kam teikumā laika apstākļa funkcija:

Se nāciet, ciema meitas, Ik vakara vakarēt, 6961 v

Otrā paveidā tautoloģiskā vārdpāra ģenitīvs teikumā ir sekojošā substantīva apzīmētājs:

Gani, gani, ganu meita, Pa manāmi ganībām; 5888
Peldi, peldi, peldu zāle, Dziļajā ūdenī; 4828
Ziedi, ziedi, ziedu plava, Ziedu gaida vasariņa; 1930,1

Tautoloģija VD reti lietojama:

Brīnumam brīnējos Savam rožu dārziņam; 5926,2
Kaunam bija kaunēties, Māmalīņas bijāties; 3071

Tautoloģija VA ļoti produktīva:

auž audeklu 4369,5 v; Cērtu cirvi 3795;
darbu darijusi 4876 v; Dziesmu dziedu 922;
loka ielociņus 7131; segšu sagšu 1824;
vārtus vērt 5066; viju vainaciņu 6082,1; utt.

Samērā liela daļa tautoloģijas gadījumu šeit nejauši veidojumi. Taču viss vairums šā paveida tautoloģijas gadījumu tomēr ir jauši, neparasti, dzejas vajadzībām atbilstoši:

Pati brida dziļus dubļus, Bērnus laipu laipināja. 2334
Ko ar vaļu izvaļoju, To ar naudu aizmaksāju. 3423,2 v
Noiet saule vakarā, Zelta zarus zarodama; 7770

Šās tautoloģijas paveids ir konstrukcijas ar adjektīva akuzatīvu:

Manas baltas vilnainītes Cita īsa, cita gara;
Man nebija māmuliņa, Kas līdzenu līdzēnās? 4602 v

Lai man' *vecu vecināja*, Vēl neiešu šoruden:
Brālam kaunu nedarišu, Tukšu pūru neveidišu. 7910,1 v

Tautoloģijā VI nepastarpināts substantīva instrumentālis sastopams visai bieži, un šais gadījumos tautoloģija parasti jauša:

Plācēnītis raudājās, *Ar plaukstām plaukstājams*; 2919
Kā maizīte neraudāja, *Ar dūrēm dūrējama*. 2919
Rudzū puķe smuka puķe, *Daiļu ziedu noziedēja*. 5463

Nejauši šai tipā šķiet pastarpinātie tautoloģiskie vārdpāri:

Es *nebiju* pie bāliņa Aizpērno *bijumiņu*. 3779
Dziesmām tevi *apdziedāju*, Valodām aprunāju. 1030,1
Kāda koka tas bērziņš, *Lapo zelta lapiņām?* 3069,1

Tautoloģijā VL nepastarpināts substantīva lokatīvs ir parasti jaušs, samērā bieži izplatīts:

Aboliņš noziedēja, Es vēl *augu augumā*. 1191,1
Kad rakstiņa nemācēju, *Paraugos paraugā*; 7175
Steidzienes pasteidzos Aiz citām māsiņām: 7855 v

Nejauši šai tautoloģijas paveidā mēdz būt pastiprinātie vārdpāri, līdzīgi kā tautoloģijā VI:

Rūjēnieši velna bērni *Pirti dzied pērdamies*; 1021
Man' māmiņa *šūpojusi* Lakstīgalas *šūpoli*. 408,7

Otrs verbālās tautoloģijas tips raksturojams kā adverbīāli verbāls. Tanī izšķirami divi paveidi. Vienā no tiem vārdpāri ar verbu nostājas substantīva vai adjektīva cilmes adverbs, otrā — verbālas cilmes adverbs.

Pirmā paveida adverbīāli verbālā tautoloģija, kas raksturojama kā jauša, salīdzinot ar otru, daudzārt mazāk izplatīta:

Kas tos manus rožu krūmus *Krust' krustiem sakrustīja?* 6455
Smalki vie *smalcināju*, Vai līnīšus, pakulinas: 7031

Otra paveida adverbīāli verbālā tautoloģija, kas visumā raksturojama kā nejauša, parasta ikdienas sarunvalodā, pēc adverbā morfoloģiskā noformējuma un semantikas (attieksmē pret verbu) dalāma divi grupās.

Vienā grupā minami verbālie adverbi ar *-u* vai *-i* un *-šu(s)*, kas izsaka vispirms verba nosauktās darbības veidu un tad arī pastiprinājumu:

Tupi, tupi, tupenīt, — Kas tev *tupu tupināja?*
Kas tev *tupu tupināja*, Tas ij tevi apēdis. 2976
Jāšus jāt, braukšus braukt, Kājiņāmī netecēt;
Lai tek mana jauna diena, Kas kumeļa nebaroja. 9197

Adverbam šais tautoloģijās ir vājināta verbā izteiktās darbības pastiprinājuma nozīme.

Otrā grupā minami verbālie adverbi ar izskaņām *-an*, *-en*, *-ien*, *-in*, *-iņ*, kas ir vienas izskaņas varianti, no kuriem dominējošais un lite-

rārai normai atbilstošais ir *-in*, kā arī ar izskaņu *-tin* (*-tiņ*, *-ten*). Tautoloģiskajā vārdpārī ar verbu šie adverbji izsaka vispirms darbības pastiprinājumu un ir zināmā mērā tīši, dzejas valodai raksturīgi lietojumi:

Kam tos miežus *plāvin plāva*, Ka vārpiņu nelasija;
Kam to alu *dzertin dzēra*, Ka dziesmiņu nedziedāja. 783,1

Šās grupas tautoloģija ir visproduktīvākais tautoloģijas veids no visiem pārējiem.

Trešo verbālās tautoloģijas tipu var raksturot kā tīri verbālu. Šai tipā divas grupas — īstā un šķietamā tautoloģija. Ja tautoloģiskais vārdpāris veidojas no vienas vārdšķiras viena vārda dažādām morfoloģiskām formām, tad tāds vārdpāris nošķirams no īstās tautoloģijas. To saucam par konvariantu (sk. turpmāk). Bet zināmos gadījumos nav praktiski lietderīgi šķirt konvariantus no tautoloģijas. Šos gadījumus šeit atrunāsim un nosacīti aplūkosim pie tautoloģijas kā šķietamu tautoloģiju. Lai to veiktu, vispirms jāiepazīstas ar īsto tīri verbālo tautoloģiju.

Īstā tīri verbālā tautoloģija veido divus modeļus.

Pirmkārt, divu verbu īsts tautoloģisks vārdpāris veidojas gadījumos, kuros vārdpāra vārdi ir vai nu abi finītas, vai abi infinītas formas resp. divdabji (ar *-dams*). Tādā gadījumā vārdpāru vārdi atšķiras ar priedēkļiem, kas parasti vārdiem dod arī leksiskas nozīmes dažādību:

Sūti mīļi, sveša māte, Drīz es *iešu*, drīz *atiešu*; 4270,4
Misim zirgus, *atmisim*, Ko bez darba darīsim. 712
Nobraukdama, *pārbraukdama* Nosviedroju kumeliņu. 1406

Otrkārt, īsta tautoloģija veidojas arī gadījumos, kuros tautoloģiskā vārdpārī ir finīta un infinīta verba forma (infinitīvs, divdabis ar *-āms*, *-ams* vai *-dams*, reti ar *-ot*), ja vienai no tām ir priedēklis, kas atšķir vārdus leksiskajā nozīmē. Īpaši šeit jāatzīmē perfektīvo finīto verbu vārdpāris ar imperfektīvu infinitīvu. Infinitīvs šais gadījumos nemēdz būt perfektīvs,⁵²⁰ t. i., ar priedekli darināta verba forma, un vienmēr prepozitīvs:

Vaj dziedāju, vaj runāju, Kā *ārdit izārdiju*. 411; 411,1
Gan zilīte taisni dzied, I *melot pameloja*; 9908
Mātes meita miegulīte *Žigot* dienu *nožigo*. 4702

Šādos vārdpāros finīto verbu bieži pastiprina ar partikulu *vien*:

Domāt vien izdomāju, *Gādāt vien izgādāju*,
Kā dzīvošu bez māmiņas, Ar māmiņu ieradusi. 3982

⁵²⁰ Tikai retos gadījumos vārdpārī ar finītu perfektīvu verbu atrodams arī perfektīvs infinitīvs: *noskanēt noskanēja* 1042; *palīdzēt palīdzēj* 1878; *piederēt piederēja* 2488 u. c., veidojot konvariantu.

Kā šā tautoloģijas tipa paveids, kam īpaša stilistiska nokrāsa, minams verba pozitīvas un noliegšanas finītās formas vārdpāris. Tanī pozitīvā forma ir imperfektīva, noliegtā — perfektīva resp. ar priekšdēkli:

Viju viju, nenoviju Vitoliņa vainadziņu;
Gāju, gāju, nenogāju Neveiklam rokas dot. 6211,5

Reti šai vārdpāri pozitīvā forma ir infinitīvs:

Vit gribēju, nenoviju Lazdu ziedu vainadziņu;
Nemt gribēju, nepaņēmu Nāburgos līgaviņu. 6211,2

Tāpat īsta tautoloģija veidojas vārdpāri ar perfektīvu finīto verbu un bezpriedēkļa divdabi:

Kauj karā, mirst mērī, Es palieku liekamo; 341124
Es pabēgu bēgamo. 4993,6; *Sen pieviju vijamo.* 5357
Celies agri, māmuliņe, Piecel mani celdamās, 6789,1

Vārdpāra modeli ar finīto verbu un tās pašas saknes infinitīvo verba formu sastopamies arī ar šķietamo tautoloģiju gadījumos, kuros finītā verba forma, tāpat kā infinitā, ir bez priedēkļa. Sai sakarā negāciju nevar uzlūkot par priedēkli tādā ziņā, ka tā leksiski diferencētu verba nozīmi. Tomēr nosacīti negāciju var uzlūkot par tādu formālu pamatu, kas attiecīgos vārdpārus ļauj skaidrot gan par tautoloģiju, gan par konvariantiem. Līdz ar to aplūkojamie vārdpāri ir fakultatīvi tautoloģijas gadījumi. Tie ir tautoloģijas un konvariantu robežgadījumi.

Noliegta verba vārdpāri ar infinitīvu infinitīvs ir pozitīvs, taču noliegumu parasti pastiprina ar nolieguma partikulu infinitīva priekšā:

Ne dziedāt nedziedāju, Ja ar kāju nepiecinu;
Ne dzīvot nedzīvoju, Ja patiesi nedzīvoju. 92
Ne runāt nerunāju, Kad nav laba valodiņa,
Kad nebija mīļi vārdi, Kad nav gudris padomiņš. 10359

Ja infinitīva priekšā nolieguma trūkst, tad tā priekšā nostājas kāds cits vienzilbes vārds — vai nu partikula: *I runāti nerunāju* 210; *Tik raudāt neraudāju* 126—128; vai pronomens: *Es dziedāt nedziedāju* 18; vai saiklis: *Ja runāt nerunā* 583 v, vai arī adverbs:

Gavil' puīši, gavil' meitas, Kur gavil' negavil'! 249

Tikai retos gadījumos vārdpāri ar finīto verbu nostājas infinitīvs bez paplašinājuma:

Dilt nedila valkānot, 7353; *bildināt nebildē* 10173

Stilistisko funkciju vienādums, kas piemīt imperfektīva verba finītās formas vārdpārim ar bezpriedēkļa infinitīvu vai bezpriedēkļa div-

dabi, spiež šīs konstrukcijas, kas būtībā ir konvarianti (t. i., viena vārda formas), aplūkot nosacīti pie tautoloģijas, kā šķietamu tautoloģiju. Ne velti šīs abas konstrukcijas var iekļauties līdzsvara figūrā:

Es dziedāt nedziedāju, Sacīt vien pasaciju,
Sacīt vien pasaciju Jaunajām māsiņām. 18
Bieži gāju baznīcā, Lai man puiši uzskatīja.
Skatīt gan uzskatīja, Precēt vien neprecēja. 9390

Sacītais par tautoloģijas un konvariantu attieksmi gadījumos, kuros konstrukcijā ir viena noliegta finīta verba forma vārdpārī ar tā paša verba pozitīvu infinitīvu, ir spēkā arī konstrukcijās, kurās vārdpārī nav vis infinitīvs, bet divdabī:

Nebijos biedējama, Ne ceļā traucējama; 6643
ceļami necēlās 6709,5; dzīvodama... nedzīvo 1988

Pārejot pie vārdpāriem ar verba finīto formu un infinitīvu vai divdabi, kuros komponenti vairs leksiski neatšķiras, pat tīri formāli ne, t. i., arī ar negāciju ne, sastopamies ar šķietamo tautoloģiju. Tie ir konvarianti, kas nosacīti ieskaitīti tautoloģijā. Kā nosacījums ņemts vērā, vienkārt, tas apstāklis, ka vēsturiskā skatījumā šādas tautoloģijas ar infinitīvu ir tomēr īstas. Kā zināms, infinitīvs ir sena substantīva forma. Bet etimoloģiski vienas saknes vārdi, ja tie pieder dažādām vārdu šķirām un atrodas teikumā vienā vārdpārī, skaidrojami tikai par tautoloģiju. Tas tāpēc, ka vienas cilmes dažādu vārdšķiru vārdiem atzīstam principiāli katram savu leksisko nozīmi neatkarīgi no tā, cik tuvu tā būtu (piemēram: *Labi* skolnieki *labi* mācās, kur pirmais *labi* kā adjektīvs tverams ar citu leksisko nozīmi nekā otrs *labi* kā adverbs). Aplūkojamo konstrukciju pētnieki ir allaž uzsvēruši šo konstrukciju stilistisko funkciju.

Kamēr tiešie verba formu divkāršojumi lietojami gandrīz vienīgi tautasdziesmu teikumu sākumos, tikmēr šķietamā tautoloģija kā īpatnējs stilistisks veidojums puslīdz vienādi sastopama gan teikumu sākumos (piem., *adīt adu* 7210—7215; *čaukstēt čaukst* I 769,1; *čikstēt čikst* 700 utt.), gan nobeigumos (piem., *glabāt glabā* 1493; *kutēt kut* 10243; *prasīt prasa* 5564 utt.). Samērā reti šī tautoloģija atrodama teikuma vidū:

Nomalieši istabā *Locīt loka* valodiņu. 10236
Vēl manā galviņā *Ziedēt zied* vainadziņš. 10411

Jāpiezīmē, ja atvasinātais finītais verbs pagātnes formā, vārdpāris, nostādāmie teikuma beigās, mēdz aizņemt trohaja dziesmās divas dipodijas resp. rindu un daktila dziesmās vienu dipodiju:

Aija, manu skaņu balsu, *Ērgelēt ērgelēja!* I 419,1
Vizuļa kronis *spidēt spidēja*,
Zvarguļa josta *skanēt skanēja*. 5606

Izņēmuma gadījumos šķietamās tautoloģijas verba formas šķirtas, novietojot tās teikuma sākumā un nobeigumā:

Velēties tautu meita Visu dienu velējās. 7547 v

Dažkārt sastopami tautoloģijas blīvējumi: *Ribēt rit, skanēt skan,* I 4575,5; *Spidēt spid, mirdzēt mirdz* 6133,2 v. Tas gadījumos, ja verbi nosauc skaņas un gaismas efektus.

Arī tautoloģijas ar finīto verbu un divdabi, kaut arī to formas neatšķiras viena no otras ar priedekli, ir savs pamats nosacīti aplūkot drīzāk pie šķietamās tautoloģijas nekā pie konvariantiem. Šo pamatu rada apstāklis, ka vārdpārī ar finīto verba formu tautoloģiski lieto divdabjus, kam vai nu spilgti izteikta nomināla daba (divd. ar *-āms, -ams*), vai arī kas funkcionē ar adverba dabu (divd. ar *-dams*). Tādā kārtā realizēts nosacījums par tautoloģiskā vārdpāra vārdu leksiskās nozīmes starpību, jo minētās funkcijas mazina divdabja kā verba formas nozīmes patstāvību.

Sais tautoloģijās divdabji sastopami gan pozicionāli konjektīvi (nepastarpināti), gan disjektīvi (pastarpināti), pie tam gan nominatīvā:

Audz augdama, ziedu plava, Tevi gaida plāvējiņi;
Audz augdama, brāļa māsa, Tautas gaida uzaugot. 1930,2
Gauži dziedu, dziedādama, Gauži raudu, raudādama, 3380

gan ģenitīvā:

Krusta māte alu dzēra, Dzeramā, dzeramā. 2015
Piecas mucaš stipra alus, Seija krāca krācamā. 2324

gan akuzatīvā:

Liek man ļaudis liekamo, Man būs nest nesamo;
Ko panest nevarēju, To samīnu kājiņām. 8650
Jau es malu maļamo, Vēl man bēra beramo; 8025

Izolētos gadījumos rodas arī tautoloģija ar finīto verbu un divdabi ar *-ts*, kas funkcionē teikumā par kāda vārda apzīmētāju.

Nu tai pirkšu pirkstus svārkus, Nu sudrabu kaldinašu. 4646

Tīri verbālā tautoloģija var paplašināties ar substantīvu un kļūt par paplašinātu nomināli verbālu tautoloģiju, un vienā četrīndē var apvienoties kā nomināli verbālā, tā tīri verbālā, šķietamā tautoloģija:

Līst' līdamis, lietutiņi, Kam rasiņu rasiņāji?
Nem ņemdamis, tautu dēlis, Kam palaidi valodiņas? 8667

Izolēti ir gadījumi, kuros dažādi tautoloģijas veidi ar vienu sakni vijas cauri visām četrām dziesmas rindām:

Gribulītis man' gribēja, Es gribuli negribēju,
Es gribuli negribēju, Kam tas visas apgribēja. 15128

Kā rāda materiāla analīze, tautoloģija ietveras noteiktās sintaktiskās konstrukcijās. Predikativajā tautoloģijā dominē verbālā predikācija, bet nominālā sastopama tikai izņēmuma gadījumos. Apredikativajā tautoloģijā raksturīgi, ka nominālā un nomināli verbālā tautoloģija sniedz vislielāko izpausmes dažādību atsevišķo konstrukciju ziņā un pēc sava lietojuma visumā raksturojama kā jauša, ikdienas sarunvalodā neparasta un dzejiski «svaiga». Turpretim adverbiāli verbālā un tīri verbālā tautoloģija izpaužas tikai dažās sintaktiskās konstrukcijās, toties sastopama ļoti lielā piemēru skaitā. Visumā šie pēdējie tautoloģijas tipi raksturojami kā ikdienas sarunvalodas piederums, kas nav tiši meklēti, dzejisku izteiksmi veidojot.

Tīri verbālā tautoloģija, kā redzējām, ir konstrukcija, kas pēc būtības iezīmē pāreju no tautoloģijas, kas šeit fakultatīva, uz konvariantiem.

3. KONVARIANTI

Viena un tā paša vārda lietojums vienā teikumā dažādā sintaktiskā aspektā veido divas viennozīmes vārdpāru grupas. Vienā vārdpārī mainās vārda morfoloģiskais noformējums («Kā nevar *cilvēks cilvēka* gribēt?» 10800), otrā — vārda resp. vārdu sintaktiski frazeoloģiskais noformējums:

Lai *guļ miegu*, kas *guļ miegu*, Lai *guļ miegu* raudādams;
Lai *kuļ riju*, kas *kuļ riju*, Lai *kuļ riju* dziedādams. 624,5

Ar vārda sintaktiski frazeoloģisko noformējumu saprotam vārda iesaistījumu teikumā tādā divkāršojumā (resp. trīskāršojumā), kas noformēts ar saikļu vai saikļa vārdu palīdzību un kurš līdz ar to izsaka zināmu frazeoloģisku papildnozīmi. To dažkārt grūti formulēt, taču tādas papildnozīmes pastāvēšana nav noliedzama. Dotajā piemērā konstrukcijā «Lai *guļ miegu*, kas *guļ miegu*» resp. «Lai *kuļ riju*, kas *kuļ riju*» izteikts vispārinājums (tas ietverts nenoteiktajā pronomēnā «*kas*», kas attiecināts uz jebkuru personu). Konstrukcijas pamats ir verbālais vārdpāris («Lai *guļ*, kas *guļ*»). Tas paplašināts ar substantīvu vai arī ar kādu citu vārdu. Kā morfoloģiski variēto vārdpāri, tā sintaktiski frazeoloģiski saistīto vārdpāri saucam par konvariantu. Pirmais no tiem raksturojams kā bezsaikļu konvariants, otrs — kā saikļu konvariants.

Saikļu konvariantā dotā vārda morfoloģiskā forma parasti nemainās. Taču, ņemot vērā gadījumus, kuros šāda maiņa sastopama, varam runāt par attiecīgā vārda fakultatīvu morfoloģisku maiņu. Piemērā

Liec, Laimiņa, ja *likdama*, Liec man vienu lielu mūžu; 1215

saikļu konvariantā «*liec, ja likdama*» divdabja lietojums blakus verba finitajai formai izskaidrojams ne tik daudz ar valodas struktūras prasībām, cik ar pantmēra spaidu. Nesaistītā valodā šā vārdpāra sintaktiskais sinonīms ir:

«*Liec, (Laimiņa) ja (nu//jau//reiz//ar) liec...*»

1) BEZSAIKĻU KONVARIANTI

Bezsaikļu konvariantos sastopam galvenokārt nomenus (substantīvus un adjektīvus), retāk pronomenu *cīts* un substantīvu cilmes adverbus, kā arī pozitīva un noliegta verba vārdpāri. Nomenus, pronomenus un substantīvu cilmes adverbus kā konvariantus aplūkojam vienuviet — nosacīti kā nominālos konvariantus. Tos saista sistēmā locījumu (deklinācijas) formas. Atsevišķi stāv pozitīva un noliegta verba vārdpāri kā verbāli konvarianti. Kā verbālus konvariantus var uzlūkot arī šķietamās tīri verbālās tautoloģijas.

a) Nominālie bezsaikļu konvarianti

Izšķirami vairāki šo konvariantu tipi atkarā no tā, kāda locījuma vārdi ietelp vārdpārī. Tos nosaucam pēc atkarīgā locījuma, kas zināmā nozīmē raksturo visu vārdpāri.

Neatkarīgo locījumu — divu nominatīvu vai divu vokatīvu konvarianti ir izņēmumi. Te jāmin vispirms pamatformas un deminutīva sintaktiskais vārdpāris:

Sveša *māte, ne māmiņa*, Nav *māmiņas* mīļu vārdu. 4260

Doto piemēru varētu uztvert arī kā ģenitīva konvariantu, ja ievērotu trešo formu «*māmiņas*». Dotajā piemērā vārdpāri teikumā ir konjektīvi, t. i., nav šķirti ar patstāvīgu vārdšķiru pilnnozīmes vārdiem. Taču parasti nominatīva resp. vokatīva konvariantiem raksturīgs disjektīvs, t. i., šķirts vārdu iesaistījums teikumā:

Cits būs *rumba*, cits *rumbiņa*, Cits *rumbiņas* rezgalīts 4833,7v
Puisīt *šķelmi*, Tu bij *šķelmis*, Tev bij *šķelma* valodiņa. 5717

Kā redzams, neatkarīgo locījumu konvarianti mēdz būt tikai daļa no plašāka (trīsvārdu) saistījuma ar atkarīgo locījumu.

Neatkarīgais locījums parasti nostājas konvariantā kopā ar atkarīgo locījumu, izņemot tos vārdpārus, kuros ir substantīvu cilmes adverbī.

Ir vairāki ģenitīva konvariantu paveidi. Visproduktīvākais ir paveids, kas citā sakarā raksturojams kā vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu un kas atzīmējams kā pirmais:

Gudra bija vāverīte, Gudri bērņus audzināja:
Pati brida *dubļu dubļus*, Bērņus laipu laipināja. 2334 v

Tā parasti pastiprina substantīvus, reti adjektīvus:

Es uzaugu meitiņām *Lielu lielais* ienaidnieks. 7741,3 v

Ģenitīva konvarianti kā īpašs stilistisks pastiprinājuma paņēmieni nereti tiek izlietoti vienā dziesmā blakus citiem leksikostilistiskiem teicieniem. Tā augšējā piemērā to redzam blakus tautoloģijai («laipu laipināja»). Sekojošā piemērā divi ģenitīva konvarianti veido īpatnēju blīvējumu:

Dievīņš dara zeltaploku *Stūru stūru*, zaru zaru. 4978,3

Ģenitīva konvariantā vārdi var atšķirties arī pakāpē — viens no tiem var būt pamatvārds, otrs — deminutīvs:

Ei, *bāreņu bārenīti*, Tu nedzirdi laba vārda. 3924 v

Stūru stūrīti i milēja Pelnītai vilnainei;

Visi vārdi sirdī guļ, Visi darbi rociņā. 7463

Otrs šā tipa konvarianta paveids ir ģenitīva saistījums vārdpārī parasti ar nominatīvu secīguma izteikšanai. Te atzīmējams vispirms variabls frazeoloģiska secīga daudzuma izteikšanas paņēmieni ar **N** (vai **A**) + **G** + *galiņā*:

Bēda bēdas galiņā, Kas tās visas izbēdāja! 106 v

Bērziņš lapas darināja, *Lapu lapas galiņā*;

Es vainagu darināju, *Zili ziles galiņā*. 5795

Krūmi, krūmi, meži, meži, *Mežs mežiņa galiņā*;

Brāļi, brāļi, māsas, māsas, *Rads radiņa galiņā*. 3850,1

Citi šā paveida konvarianti lietojami tāda «secīguma» izteikšanai, kurš nozīmē viena objekta pakārtotību otram:

Ļaudis bija *ļaužu* rada, Es vien biju koka radā: 4104 v

Laīma *Laīmes* jautājās, Kas gulēja šūpulī. I 1196¹

Ja tikko minētajā konvariantu grupā secīguma izpausme nav acīm redzama, tad pavisam skaidra tā ir konvariantos, kas izsaka secīgumu vietas vai laika ziņā:

Zirgs pie *zirga*, *loks* pie *loka*, Vis' uz Rīgu aiztecēja. 5740 v

Nāks *dienīņa* pēc *dienīņas*, Cit' aiz citas vadīsim. 269,5

Sastopami arī konvarianti ar diviem atkarīgiem ģenitīviem un atšķirīgiem prievārdiem:

Liku laiku tautiņām No *rudeņa* da *rudeņa*; 7713 v

Priekš *saulītes*, pēc *saulītes* Strādāj' brāļa druviņā. 5777,13

Trešajā paveidā viens konvarianta vārds ģenitīvā, otrs — akuzatīvā, viens parasti prepozicionāls:

Es piesēju kumeliņu *Maltuvītes galiņā*,

Pats aizgāju pie *lodziņa*, Pa *lodziņu* raudzīties. 8127,2

Ej p a *ceļu, ceļa* vīrs, Neklaus' meitu dziedāšanu: I 447,1
Situ *koku uz kociņa*, Lai tek saule vakarā;
Ceļu *krēslu uz krēslīņa* (t. i., bieži, ne vīrsū) Lai sēž mana māmuliņe. 3245

Prepozicionālo locījumu konvarianti samērā bieži lietojami. Aprepozicionāls lietojums liekas nejaušs, tas ir disjektīvs un sastopams samērā reti:

Dēlu māte dēl' auklēja, 3360₄v

Te jāmin arī ģenitīvs ar instrumentāli:

Nāciet, meitas, pie manim *Ik vakara vakariem*: 6953 v

Beidzot, c e t u r t a j ā paveidā ir ģenitīva un lokatīva saistījums konvariantā:

Tā rakstīja mūs' māsiņa *No parauga paraugā*. 7186
Brāļu māsa brāliņos Rotu vien darināja. 5589

Datīva konvarianti Datīva konvariantos nosacīti ieskaitīti tie viennozīmes vārdpāri, kuros viens no vārdiem datīvā, otrs nominatīvā vai akuzatīvā.

Pirmajā paveidā (ar nominatīvu) sastopam konstrukcijas gan ar substantīviem:

Meita meitai drīz smējās, Kad tai salmu vaiņadziņš;
Vīrs vīram nesasmēja, Kad paklupa kumeliņš. 5996

gan ar adjektīviem:

Lepnas meitas nedziedāja, *Kūtri zirgi* netecēja;
Lepnam lepna dziedāšana, *Kūtram kūtra* tecēšana. 832
Dižs dižam krēslu cēla, Kas pacēla sērdienim? 5021,1,

gan ar pronomeniem:

Metīsim dālderīšus, *Cits citam* titidami. 5214

Otrā paveidā sastopam konstrukcijas ar akuzatīvu:

Laid, māmiņa, tautiņās Dieverīšu apraudzīt,
Lai zināju kreklus šūt *Dižam dižu, mazam mazu*. 7364

Akuzatīva konvariantos kā viennozīmes vārdpārī ieskaitītas konstrukcijas ar akuzatīvu kā tiešo papildinātāju blakus nominatīvam resp. vokatīvam un divu prepozicionālu akuzatīvu lietojums.

Sevišķi produktīvs pirmais šā konvarianta paveids ar substantīviem:

Kā var *laiva laivu* irt, Abas guļ ūdenī?
Kā var *meita meitu* pelt, Abas sēd vaiņagā. 8491,1
Nem, *sērdienī, sērdienītī*, Ne bagātu mātes meitu. 5217
Zied *ābele pret ābeli* Katra kalna galiņā;
Dzied *māsiņa pret māsiņu* Katra kunga novadā. 251

Nereti vienā dziesmā izmantoti dažādi konvariantu tipi:

*Ņem, bagāts, bagāto, Liec naudiņu pie naudiņas,
Ņem manis bārenītes, Nedzer manu asariņu. 5162
Meita meitu apsasmēja: Greizi nesa vaiņadziņu;
Puisis puisam godu dod, pasaņēma cepurīti. 5997*

Otrs šā konvarianta paveids ļoti reti lietojams:

Ar sauli, pret sauli pāditi didu. 1533

Lokatīva konvarianti Lokatīva konvariantos kā viennozīmes vārdpāri blakus lokatīvam iesaistās **nominatīvs**:

*Gads gadāi sērsti nāca; 269,3 v; Kūma kūmās aicināja 1291 v
Zirgs zirgā, loks lokā, Tālinām tautiņām: 5222*

akuzatīvs:

Situ plaukstu plaukstiņā, Lai skanēja gredzentiņi: 6377,2

un lokatīvs:

*Kalnā kāpu es dziedāt, Jo kalnā gavilēt:
Kalnā mana linu zeme, Jo kalnā arājiņis. 623*

Adverbu (substantīva adverbizētu locījumu) konvarianti Adverbu konvarianti tikai nosacīti uzlūkojami par vārdpāriem, jo šais konstrukcijās pēc būtības nav adverbī kā viena vārda divi varianti, bet gan vārda leksiska vienība, kas noformēta kā dubultenis:

*Visi mani rožu koki Krust' krustinis salauzīti. 6502
Tek upīte rinķu rinķis, Daugaviņa zaru zaris; 11272,4 v*

b) Verbālie bezsaikļu konvarianti

Verbālajiem konvariantiem ļoti tuvas tīri verbālās tautoloģijas, it sevišķi tās, kurās viens vārds pozitīva finīta imperfektīva verba forma, otrs — noliegta finīta perfektīva verba forma resp. verba forma ar priedēkli. Šā priedēkļa trūkums ir formāla pazīme, kas nošķir aplūkojamos konvariantus no minētās tautoloģijas. Bez formālās atšķirības verbālajiem konvariantiem raksturīga frazeoloģiska papildnozīme. Tā visbiežāk izteic verba nosauktās darbības vērtīgumu resp. runātāja vienaldzību pret nosaukto darbību:

*Sak' tu manim tautu meita, Vaj būs manim pāri brist?
— Tik tev, brienī, tik, nebrienī, Es jau tava gan nebūšu. 530,2
Runāj' laudis, uz manīme, Ij dzirdot, nedzirdot. 8849
Ganos gāju bāliņos Ij laižama, nelaižama; 7628
Silta brāļa istabiņa, Ij kurēta, nekurēta;
Jauka mātes valodiņa, Ij runāta, nerunāta. 3242*

Ar verbu nosauktās darbības vērtīguma nozīmei atkarā no konteksta atsevišķos gadījumos var pievienoties nevis vienaldzības

nokrāsa pret nosaukto darbību, bet tieši pretējā — pārāk liela ieinteresētība:

Kur *palika, nepalika* šo arīņu lakstīgala? 404

Retāk ar minēto verbālo konvariantu izteic to, ka verba nosauktā darbība jau aptvērusi ko vispārīgāku — ir pozitīvo, ir noliegto:

Gul manā pūriņā I *rakstīts, nerakstīts*. 7899

Bij manā pūriņā I *locīts, nelocīts*. 7836

vai arī izsaka salīdzinājumu:

Bija, bija tā nebija, Kā bij mana tēva laiku: 3095,6 v

vai pretstatījumu:

Dieviņš, zina, es nezinu, 7042 v

vai šķiramo nozīmi:

Tautu meita dievojās, *Nebūt* mana līgaviņa.

Tev *būs būt*, tev *nebūt*, Tev nomaucu gredzentiņu. 6398

Konvariantu semantisko blaku nozīmju noteikšanā, protams, galvenais svars ir kontekstam.

2) SAIKĻU KONVARIANTI

Saikļu konvarianti kā viena vārda lietojums teikumā dažādā sintaktiskā aspektā, uz ko norāda noformējums ar saikļu palīdzību, produktīvāks izteiksmes paņēmieni nekā bezskaiļu konvarianti. Pie tam dominē verbālie, mazāk izplatīti nominālie saikļu konvarianti.

a) Verbālie saikļu konvarianti

Lietojuma biežuma ziņā gandrīz vienādas ir divas šo konvariantu grupas: pirmkārt, ar vienu pozitīva, otru noliegta verba formu, otrkārt, tikai ar pozitīva vai tikai ar noliegta verba formām.

Verbālos konvariantus ar vienu noliegta verba formu saista šādi saikļi resp. saikļa vārdi: *lai... lai, vai... vai*, — (svītriņa norāda, ka trūkst saikļa) ... *vai, vai... —, — ... i(j), kas... kas, kā... kā, kam... kam, ko... ko, ko... —, kur... kur, kur... —, — ... kā*.

Pēc formas un nozīmes šie konvarianti dalāmi divi grupās. Pirmajā konvariantu grupā ir konstrukcijas, kas ar *lai... lai, vai... vai, — ... vai, vai... —, — ... i(j)*. Tās visumā sinonīmas ar tiem bezsaikļu verbālajiem konvariantiem, kas izteic verba nosauktās darbības veltīgumu resp. runātāja «vienaldzību»

pret nosaukto darbību resp. pārāk lielu ieinteresētību vai arī pieļāvumu:

Loki pūru, māmuliņe, **Lai** es *augu*, **lai** *neaugu*; 7584,3 v
Dancot vedu tautu meitu, **Lai** tā *nāca*, **lai** *nenāca*; 6231,2 v
Devu zelta gredzentiņu, **Lai** tā *jēma*, **lai** *nejēma*; 6231,2 v

Saiklis *lai* šais konstrukcijās aizstāj saikli *vai*, kas ir biežāk sastopams. Tā atrodam to arī iepriekš minēto piemēru variantos: 7584,3, 6231, 6231,1, 2, 4. Bez tam te ir daudz citu piemēru:

Sēju auzas līdumā, **Vaj** tā s *auga*, **vai** *neauga*;
Bāreniti bīdināju, **Vaj** tā *nāca*, **vai** *nenāca*. 5211

Pilnīgi sinonīmas konstrukcijām ar divkāršo šķiramo saikli *vaj* ir konstrukcijas ar vienu šķiramo saikli *vai* nu pie pozitīva, vai noliegtā verba formas, kā arī ar saikli *i(j)* pie noliegtā verba formas.

Konstrukcijas ar šķiramo saikli pie noliegtā verba formas raksturīgas ar uzrunu, kamēr konstrukcijās ar šķiramo saikli pie pozitīvā verba formas uzrunas parasti trūkst.

Atkarā no konteksta verbālie konvarianti ar *vaj* var izteikt arī šķiramu nozīmi. Konstatētajos piemēros šai gadījumā funkcionē verbs *būt* eksistenciālā nozīmē un kustību nosaucēji verbi:

Gauži raud tautu dēls, Guļas stabu turēdams.
Vaj es *būšu*, **vaj** *nebūšu* Tava jauna ligaviņa! 1123
Vaj *dzīt* mājā, **vaj** *nedzīt*? Nav māmiņas sagaidot; 4245,4
Pavaicāju māmiņai, **Vaj** *būs ieti*, **vaj** *neieti*. 1326,5

Tāpat kā konstrukcijās ar darbības veltīguma nozīmi, arī konstrukcijās ar šķiramo nozīmi vērojama pilnīga sinonīmija starp tām, kurās divi šķiramie saikļi, un tām, kurās viens šķiramais saiklis — vai nu pie pozitīvā, vai noliegtā verba formas.

Kā rāda piemēri, konstrukcijas ar šķiramo saikli pie noliegtā verba atšķiras no konstrukcijām ar šķiramo saikli pie pozitīvā verba tai ziņā, ka konstrukcijās ar saikli pie noliegtā verba parasti aiz pozitīvā verba seko vēl kāda substantīva forma.

Otrā grupā ir konvarianti ar *kas ... kas, kā ... kā, kam ... kam, ko ... ko, ko ...* —, *kur ... kur, kur ...* —, — ... *kā*.

Formāli šī grupa no pirmās atšķiras ar to, ka pirmajā bija saikļi kā konstrukciju rādītāji, šeit — saikļu vārdi, t. i., pronomēna *kas* formas (*kas, kā, kam, ko*) un adverbi *kur, kā* saikļa funkcijā. Konstrukciju atšķirība nav tikai formāla, bet saistīta arī ar nozīmes starpību. Nozīmes ziņā šais konvariants divi paveidi: pirmkārt, neziņas vai šaubu un, otrkārt, apstiprinājuma izteicēji.

Neziņas vai šaubu izteicēji verbālie saikļu konvarianti noformēti ar pronomēna *kas* locījumiem vai adverbu *kur* saikļa funkcijā:

Kas tur *bija*, kas *nebija* Cielaviņas kāziņās? 2604
 Izauguse tā meitiņa, *Kā tā gaida, kā negaida?* 6619
 Adīt adu raibus cimdus, *Kam tos došu, kam nedošu?* 7213 v
 Trīcēt trīc Rīgas pils, *Ko tur kala, ko nekala?* 6174
 Kur es *iešu*, kur *neiešu*, Viena pate palikuse? 4085

Kā redzams no piemēriem, verbālie saikļu konvarianti kā neziņas vai šaubu izteicēji lietojami tiešajos jautājumteikumos.

Kā apstiprinājuma izteicēja verbālā konvarianta noformējums sastopams adverbs *kā* saikļa funkcijā:

Tautu meita lielijās, Nebūt mana līgaviņa.
Būsi mana, kā nebūsi, Tav nomaucu gredzeniņu. 6398 v
Višu, višu, kā nevišu Sārtu rožu vainadziņu; 6207

Saikļu konvarianti ar pozitīva vai tikai ar noliegta verba formām Verbālos konvariants ar abām pozitīva verba formām saista šādi saikļi resp. saikļa vārdi:
lai ... ja, ja ... lai, — ... ja, lai ... kā, lai ... kad, lai ... cik, — ... cik, lai ... kas, kas ... lai, — ... kas, lai ... kam, — ... kam, lai ... ko, — ... ko, lai ... kur, — ... kur, kā ... tā, kad ... tad, tad ... kad, — ... kad, — ... kāds, — ... kurš, kas ... tas.

Nozīmes ziņā šiem konvariantiem ir liela dažādība.

Pielāgvuma nozīmi izsaka verbālais konvarināts ar saikļiem
lai ... ja, ja ... lai, lai ... kā:

Lai man nava, ja man nava, Tai manā pūriņā, 7697
Ja nicina, lai nicina Aiz mazā augumiņa. 6775
 Puiši kājas nolauzīja, Man pakal dzidamies;
Lai laužiņa, kā laužiņa, Man' rokā nedabūs. 5411,8 v

Nosacījuma vai ierobežojuma nozīmi izsaka verbālais konvariants ar saikļiem resp. saikļa vārdiem: — ... *ja, kad ... tad, kad ... —, — ... kad, lai ... kad, lai ... cik, — ... cik, lai ... kas, kas ... lai, — ... kas, lai ... kam, — ... kam, lai ... ko, — ... ko, — ... kur:*

Aust', gaismiņa, ja ausdama, Lec, saulīte, ja lēkdama,
 Tikpat mani sveša māte I tumsā maldināja. 4692
Kad dzīvoju, tad dzīvoju, Tad lustīgi padzīvoju; 63
Kad dziedāju, sēri dziedu, Kad raudāju, gauži raudu; 339
Eita, meitas, kad iedamas, Neita sebu vakarā. 5862
Lai es miru, kad es miru, Es nemiru darba dienu; 1183,3
Lai es malu, cik maldama, Malu daiļi dziedādama. 619,15
Lai gul' miegu, kas gul' miegu, Lai gul' miegu raudādams;
Lai dar' darbu, kas dar' darbu, Lai dar' darbu dziedādams. I 624,4
Kas dzer alu, lai dzer alu, Lai dzer alu dziedādams. 624 v
Šķirās man, kas šķirās, Šķirās cimdū adīšana: 7284,3
Lai secās, kam secās, Man secās adīšana: 7284,1
Dariet labi, kam dariet, Dariet labi nesējai: 1432
Lai rāj kungi, ko rāj kungi, Meitu kungi nenorāja; 80; 81
Pūš vējiņš, kāds pūzdamis, Vairāk pūta ziemelītis;
Vaino ļaudis, ko vaino, Sērdienītes vien vaino. 4829
Ganiet, gani, kur ganiet, Neganiet pūriņāi. 3827,1

Nosacījuma nozīme šīm konstrukcijām gadījumos, kuros verbs imperatīvformā. Ar indikatīva formām tām vispārinājuma nozīme.

Konstrukcijās ar saikļa vārdiem — ...*kad*, — ...*cik* un — ...*ko* konvarianti gandrīz vienmēr saistīti ar uzrunu.

Vispārinājuma nozīmi izsaka verbālie konvarianti ar saikli un saikļa vārdiem *lai* ... *ko*, *lai* ... *kur*, — ...*kur*:

Lai dariju, ko dariju, Piemiņām vien dariju. 5971

Lai es gāju, kur es gāju, Es negāju noskumuse. 619,14

Pūš vējiņš kur pūzdams, Visur pūš sudrabiņu. 3697,4

Šais gadījumos vispārinājuma nozīme tomēr ne sevišķi skaidra. Tai līdzī jauzama arī nosacījuma nozīme, kas dominē šais konstrukcijās ar verbu imperatīvformām.

Identitātes salīdzinājuma nozīmi izsaka verbālie konvarianti ar saikļa vārdiem *kā* ... *tā*, *kas* ... *tas*, *kas* ... —, piemēram:

Kā tur bija, tā tur bija Cīruliša kāziņās: 2601

Kas drebēja, tas drebēja, Liepu lapa nedrebēja;

Kas naidoja, tas naidoja, Meitas naida neturēja. 6513,1

*

Verbālo saikļa konvariantu analīze dod pamatu secinājumam, ka šīs konstrukcijas ar savu semantisko vienotību nošķiramas no līdzīgām verbālām saikļu konstrukcijām, kurās ietelp dažādas leksiskas nozīmes vārdi. Aplūkotie saikļu konvarianti pēc nozīmes uzlūkojami par savdabīgiem produktīviem, variabliem frazeoloģismiem, kas ir sintaktiski nedalāmas vienības, kuras praktiskajā analīzē nav aplūkojamas kā salikti teikumi, t. i., kā sastāvošas no divi daļām. Kā īpatnējs sintaktiski semantisks veselums verbālie saikļu konvarianti teikumā var būt gan konjektīvi, gan disjektīvi — šķirti.

b) Nominālie saikļu konvarianti

Nominālie saikļu konvarianti, salīdzinot ar verbālajiem, samērā mazproduktīvi.

Saikļu konvarianti ar
vienu noliegta nomena
formu

Vārdus šais konvariantos saista saikli:
lai ... —, *vai* ... *vai*, pie kam pēdējais var būt
elidēts.

Ar saikli *lai* nominālais konvariants izsaka zināmu ierobežojumu vai pielāvuma nozīmi.

Maza biju es māsiņa, Maza bija man' dziesmiņa;

Lai gan maza, ne tik maza, Par lielām vēl lielāka. 278,6

Ar saikļiem *vaj* nominālais konvariants izsaka šķiramu nozīmi:

Iet ganiņi sētiņē, **Vaj** bij *laiks, vaj ne laiks*. 4047,3

Sika, maza man māsiņa, Vaj bitītei rada bija?

Vaj bij *rada, vaj ne rada*, Pašai sikis augumiņš. 5350

Vaj būs *laba, vaj ne laba*. 606; **Vaj** *vesela, nevesela*, 1332,2

Nosacīti te minami arī nomenu konvarianti ar šķiramā saikļa elipsi pie verba formas:

Sētā iešu, *ne sētā*? Nav māmiņa gaidītāja; 4245

Tāpat nosacīti te minami arī adverbu konvarianti:

Dzied, māsiņa, neklausies, **Vaj** iet *labi, vaj ne labi*; 1 302

Nominālie saikļu konvarianti ar noliegta nomena formu tautasdziesmu valodā nav visai produktīvi.

Saikļu konvarianti ar nenoliegtiem nomeniem Pielāvuma nozīmi izsaka nominālie konvarianti ar saikļiem *lai ... ja, ja ... lai*:

Kājām tautas atnākušas, Bārenīti dēvēdamas.

Lai būrene, ja būrene, Jūdriet labu kumeliņu. 5126

Mana mana tā meitiņa Ar to vara gredzentiņul

Ja tai *vara, lai tai vara*, Es tai pirkšu sidrabiņa. 6321 v

Pielāvumu ar sekojoša nosacījuma nozīmi izsaka nominālie konvarianti konstrukcijā ar *lai ... kad*:

Visi saka, visi saka, Mana sieva laiska.

Lai ir laiska, kad ir laiska, Ja tik labi danco. 24206

Izciluma (ekskluzivitātes) nozīmi (nereti ar ironiju) izsaka nominālie konvarianti ar *lai ... kas, lai ... kam, lai ... ko, lai ... kur*:

Lai sērdiene, kas sērdiene, Tā meitiņa, tā sērdienel! 4101

Lai bagāta, kas bagāta, Priede, egle, ta bagāta:

Lai bij ziema, lai vasara, Zaļi svārki mugurā. 2814

Lai ir dzīve, kam ir dzīve, Iegātņam dzīves nav! 3831,2

Ai, kauniņ, man' lielo, Māmuliņa maltu gāja;

Lai kauniņš, ko kauniņš, Kur slavīte maliņā! 7929

Lai tautietis, kur tautietis, Se ir mani bāleliņi. 193,1

Paskaidrojuma nozīmi izsaka nominālie konvarianti ar: — ... *kas, lai ... kāds*:

Bēda, bēda, kas par bēdu, Es par bēdu nebēdāju, 1 117,2 v

Gatavs man, kas gatavs, Gatavs mātes darījums;

Tas bij man jo gatavs, Ko es pate padariju. 7634

Divi, divi, kas tie divi, Kas miedziņa negulēja?

Viena bija sila bite, Otra meitu māmuliņa. 1991

Piezīme. Nosacīti te minami arī paskaidrojuma nozīmes paudēji adverbu konvarianti ar *lai ... kam*:

Lai bij grūt, kam bij grūt, Grūt nabaga sērdienam:

Dzīvodama sviedrus slauka, Domādama asariņas. 4100

Visi saikļu konvarianti pēc nozīmes uzlūkojami par savdabīgiem produktīviem, variabliem frazeologismiem resp. sintaktiski nedalāmām vienībām.

*

Sai darbā par latviešu tautasdziesmu valodu nav aplūkoti gluži visi jautājumi, kas valodnieciski raksturo tautasdziesmas, piemēram, jautājums par saliktiem teikumiem, par teikumu modalitāti sakarā ar partikulām, par frazeologismiem, par uzrunas un izsaukmes vārdu attieksmēm un sintaktiskajām funkcijām u. c. Daļa no tiem vēl nav izpētīti (salikti teikumi, frazeoloģismi), citi atkal prasa īpaši detalizētu pieeju (teikumu modalitāte sakarā ar partikulām, uzrunas un izsaukmes vārdu attieksmes un sintaktiskās funkcijas), kas pārāk paplašinātu grāmatas apjomu, izjaucot kompozicionālo samēru, vēl citi novirzītu no tautasdziesmu valodas sistēmas apskata uz dažādu neatrisinātu teorētisku jautājumu izvirzījumu un iztīrījumu. Darba vēl nākotnē gana.

AVOTU UN LITERĀTŪRAS SARAKSTS

(Krievu autori un viņu darbi uzrādīti pēc latīņu alfabēta secības)

- Абакумов С. М. О сложных словах в русском языке // Русский язык в школе. — 1946. — № 3—4.
- Адмони В. Г. О двусоставности предложения // Ученые записки I Ленинградского гос. пед. института иностранных языков. Новая серия, вып. II. Вопросы грамматики и лексикологии. — Л.: Изд. Ленинградского университета, 1955.
- Адмони В. Г. О некоторых закономерностях развития синтаксического строя // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. — 1953. — № 5.
- Ахманова О. С. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц. (На материале английского и шведского языков.) // Труды Института языкознания АН СССР. — М., 1954. — Т. IV.
- Алексеев М. Н. и Калишанский Г. В. О соотношении логических и грамматических категорий // Вопросы языкознания. — 1955. — № 5.
- Alksnis M. un Vilāns O. Latviešu valodas gramatika: Vidusskolas kurss. — R., 1948.
- Анцелане А. Я. Вопросы изучения латышских народных загадок: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1956.
- Ancītis Kr. Piezīme par tautasdziesmu valodu // Ceļi. III. — R., 1933.
- Ārensone G. — sk.: Grabis R.
- Arumaa P. Eesti-liivi ja lāti ūhisest fraseoloogiast sūntaksist // Eesti Keel. — 1935.
- Arumaa P. Lāti laensōnu lōuna-estī murdeis. II. // Eesti Keel. — 1937.
- Augstkalns A. Leišu dainu pantmērs // Ceļi. I. — R., 1931.
- Bally Ch. Traité de stylistique française. Heidelberg, 1921. — 2 ed.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд. иностранной литературы, 1955.
- Barons Kr. un Visendorfs H. Latvju dainas, I—VI. 1894—1915 (Барон Кр. и Виссэндорф Г. Латышские народные песни. Т. I. LIV+970, Митава, 1894—1898; Т. II, 1162, Петербург, 1903; Т. III—I, 638, Петербург, 1904; Т. III-2, 784, Петербург, 1906; Т. III-3; 1008, Петербург, 1909; Т. IV, 646, Петербург, 1910; Т. V, 812, Петербург, 1915; Т. VI, 192, Петербург, 1915).
- Becenbergers A. — sk.: Bezzenberger A.
- Белашанкова В. А. Словосочетания с инфинитивом: Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. Ч. I.
- Бельский А. В. Интонация как средство детерминирования и предципирования в русском литературном языке // Исследования по синтаксису русского литературного языка. — М.: Изд. АН СССР, 1952.
- Bergmane A. Par latviešu valodas divdabju adjektīvēšanas // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V.
- Bergmann G. Erste Sammlung lettischer Sinngedichte. — Rūien, 187.

- Bergmann G. Zweite Sammlung lettischer Sinn — oder Stegreifs Gedichte. — Ruen, 1808.
- Bērziņš L. Latvju dainas. Pamatzdziesmas. — R., 1928. — I, II; R., 1929. — III; R., 1930. — IV; R., 1931. — V; R., 1932. — VI.
- Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940.
- Bērziņš L. Atraktā tautas dzeja // Filologu biedrības Raksti. — R., 1933. — XIII.
- Bērziņš L. Refrēns latviešu tautasdziesmās // Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums. — R., 1940. — 23 A.
- Bezzenberger A. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. — Göttingen, 1877—1906. — XVII.
- Bičolis J. Latviešu tautasdziesmu hronoloģijas problēma // Ceļi. VII — R., 1936.
- Bičolis J. Dažas piezīmes par apzīmētāju // Ceļi. IX. — R., 1939.
- Bielenstein A. Handbuch der lettischen Sprache. — Mitau, 1863.
- Bielenstein A. Lettische Grammatik. — Mitau, 1864.
- Blinkena A. Izsaukmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1955. — V.
- Boost K. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Der Satz als Spannungsfeld. — Berlin: Akademie Verlag, 1956.
- Brīge M. Rekija Kr. Barona «Latvju dainās» (IV sēj.): Diplomdarbs. — R., 1952. (Manuskripts mašīnrakstā Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.)
- [Бриземмиек Фр. (Трейланд)]. Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих, издаваемый В. А. Дашковым. — М., 1873. — Кн. II.
- Brüchner A. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen. — Weimar, 1877.
- Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1902—1904.
- Будагов Р. А. Семантика слова и структура предложения // Ученые записки Ленинградского гос. ордена Ленина университета. Серия филологических наук. — Л., 1946. — Вып. 10.
- Будагов Р. А. К вопросу о языковых стилях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 3.
- Buettner G. F. Latviešu ļaužu dziesmas un zīģes. Latviešu tautai un viņas draugiem sagādātas no Latviešu draugu biedrības. — Jelgavā, 1844. (Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. VIII Band.)
- Cimers — sk.: Ziemer.
- Cimze J. Dziesmu rota. — R., 1874. — III.
- Чикобава А. С. Введение в языкознание. — 2-е изд. — М., 1953. — Ч. I.
- Delbrück B. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1893, ff.
- Delbrück B. Grundfragen der Sprachforschung. — Strassburg, 1901.
- Ditrich O. Die sprachwissenschaftliche Definition der Begriffe «Satz» und «Syntax» // Philosophische Studien. — Leipzig, 1902. — Bd. 19.
- Добиаш А. Синтаксис Аполлония Дискола. — Киев, 1882.
- Eckblom R. Zur Entstehung und Entwicklung der slavobaltischen und der nordischen Akzentarten. Skrifter utgivna av. K. Hum. Vetensk-samf. i Uppsala, 1930.
- Eesti rahvalaulud. Estonum carmina popularia. Bd. I. Tartu-Dorpat, 1926.
- Ефимов А. И. О языке художественных произведений. — М.: Учпедгиз, 1954.
- Ефимов А. И. Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX—начала XX в. // Вопросы языкознания. — 1953. — № 4.
- Эндзелин Я. Кр. Barons un H. Vissendorfs. Latvju dainas. (Барон Кр. и Виссендорф Г. Латышские народные песни.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Кн. 2-я, 1916 г. —

- T. XI. (Latviski tulkojis K. Draviņš. Iespīests krājumā «Ceļi». VI. — R., 1935.
- Endzelins J. un Klaustiņš R. Latvju tautas dainas. — R., 1928. — I, II; R., 1929. — III, IV; R., 1930. — V, VI; R., 1931. — VII, VIII, IX; R., 1932. — X, XI, XII.
- Endzelins J. Kā cēlies un lietojams latviešu valodas debitīvs? // Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas. — R., 1901. — 13. krāj.
- Endzelins J. Lettische Grammatik. — R., 1922.
- Endzelins J. Mūsu tautas dziesmu valoda // Latvju tautas dainas. — R., 1932. — X.
- Endzelins J. Piezīmes par mūsu tautas-dziesmu formālo pusi // Ceļi. II. — R., 1933.
- Endzelin J. Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen.: «Mémoires de la société finno-ougrienne». — LXVII, 1933.
- Endzelins J. un Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. (Ergänzungen und Berichtigungen zu K. Mühlenbachs Lettisch-deutschem Wörterbuch.) — R., 1934—1938. — I; R., 1938—1946. — II.
- Endzelins J. un Mūhlenbachs K. Latviešu gramatika. — R., 1907.
- Endzelins J. un Mūhlenbachs K. Latviešu valodas mācība. — 11. izd. — 1937.
- Endzelins J. Ievads baltu filoloģijā. — R., 1945.
- Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. — R., 1951.
- Эндзелин Я. М. О латышско-финских языковых связях // Памяти академика Льва Владимировича Щербы. — Л., 1951.
- Endzelins J. — sk.: 1) K. Mühlenbachs; 2) Ed. Ozoliņš, J. Endzelins.
- Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии XVII—XIX вв.: Диссертация на соиск. уч. степ. доктора филол. наук. — М.; Л., 1950 (машинопись в библиотеке Института языкознания АН СССР).
- Fasmers M. — sk.: Vasmer M.
- Фортунатов Ф. Ф. Об ударении и долготе в балтийских языках // Русский филологический вестник. — Варшава, 1895. — XXXIII. — № 1—2.
- Freimanis J. Tautas dziesmu virkne // Filoloģijas materiāli. — R., 1933.
- Fraenkel E. Die baltischen Sprachen. Ihre Beziehungen zueinander und zu den Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft. — Heidelberg, 1950.
- Gabelentz G. Ideen zu einer vergleichenden Syntax, Wort- und Satzstellung // Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. — Berlin, 1869. — Bd. 6, H 3—4.
- Gabelentz G. Weiteres zur vergleichenden Syntax, Wort- und Satzstellung. — Berlin: Ibidem, Bd. 8, H. 2—3, 1874—1875.
- Gaile E. Refrēns latviešu tautsdziesmās un ziņgēs // Filoloģijas materiāli. — R., 1933.
- Gailums K. Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija filol. zin. kand. grāda ieguvei. — R., 1956.
- Гайлумс К. Я. Обособленное определение в современном латышском литературном языке: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1956.
- Галкина-Федорук Е. М. Творческий путь академика Виноградова В. В. // Сб. ст. «Академику Виктору Владимировичу Виноградову, LX». — М.: Изд. АН СССР, 1956.
- Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. — Изд. Московского университета, 1956.
- Головин В. Н. К вопросу о сущности грамматической категории // Вопросы языкознания. — 1955. — № 1.
- Горький М. О литературе. — М.: Изд. Советский писатель, 1953.
- Gossen C. Th. Studien zur syntaktischen und stilistischen Hervorhebung im modernen italienisch. — Berlin: Akademie Verlag, 1954.
- Grabis R., Arensone G., Niedra V. Latviešu valodas gramatika. — R., 1952.

- Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — Т. I; М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II.
- Груздева С. И. О связи слов в предложении // Вопросы грамматического строя и словарного состава языка, 2. — Л.: Изд. Ленинградского гос. университета, 1952.
- Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — М.: Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1952.
- Hallig R. und W. von Wartburg. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. — Berlin: Akademie Verlag, 1952.
- Hauzenberga E. — sk.: Endzelins J.
- Herder J. 27 Lettische Lieder im Originaltext. — 1777. (Par to sk.: Bērziņš L. Atraktā tautas dzeja.)
- Hjelmslev L. Principes de grammaire générale. — København, 1928.
- Hjelmslev L. Etudes baltiques. — Copenhagen, 1932.
- Hurt J. Vana kannel, I, II Bd. I mit deutscher Übersetzung. — 1886.
- Иванова И. П. К вопросу о типах грамматического значения // Вестник Ленинградского университета, № 2. Серия истории, языка и литературы. Вып. I. — Ленинград, 1956.
- Jankevics A. — sk.: Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei.
- Jefimovs A. — sk.: Ефимов А. И.
- Jespersen O. The Philosophy of Grammar. — London: Allen und Undwin; New-York: Holt, 1923.
- Jevgenjeva A. — sk.: Евгеньева А. П.
- Юрик В. А. Формы и значения предположительного наклонения глаголов латышского и русского языков в сопоставительном освещении: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1955.
- Кайев А. А. Русская литература: Учебник для учительских институтов. — Изд. 2-е. — М., 1953.
- Kallas O. Die Wiedererholungslieder der estnischen Volkspoesie // Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. — 16, Helsinki, 1901.
- Kalniņš A. Nominālie salikteni ar mainīgu otras daļas celma formu Kr. Barona «Latvju Dainās» // Filoloģijas materiāli. — R., 1933.
- Kārklīņš J. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā: Disertācija filol. zin. kand. grāda ieguvei. — R., 1952.
- Карклинь Ю. Ю. Главные типы односоставных предложений в современном латышском литературном языке: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1952.
- Kasparsons K. Refrēni «ligol!» un «rūtol!» // Filologu biedrības Raksti. — R., 1937. — XVII.
- Kauliņš J. Par nozīmes maiņu mūsu valodā // Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas. — R., 1893. — 8. krāj.
- Kažoku Dāvis. Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda // Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas. — R., 1893. — 8. krāj.
- Klaustiņš R. — sk.: Endzelins J. un Klaustiņš R.
- Klaustiņš R. Latvju folkloras hrestomātija. — R., 1927.
- Кочергина В. А. Начальный курс санскрита. — М.: Изд. АН СССР, 1956.
- Колос Л. Л. О предмете стилистики // Вопросы языкознания. — 1953. — № 3.
- Ковтунова И. И. О синтаксической синонимике // Вопросы культуры речи. — Вып. I. — М.: Изд. АН СССР, 1955.
- Krohn K. Kalevalastudien, I. Helsinki, 1924. (Folklore Fellows Communications. Nr. 53.)
- Кротевиц Е. В. Члены предложения в современном русском языке. — Изд. Львовского университета, 1954.
- Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом чтении предложения // Вопросы языкознания. — 1956. — № 5.
- Ķiķaika P. Piezīmes par dažiem latviešu valodas labojumiem. — R., 1937.

- Ларин Б. А. Очерки по фразеологии // Сб. «Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике». Ученые записки Ленинградского гос. ун-та — Изд. Ленинградского университета, 1956. — № 198.
- Latviešu padomju folklorā. Izlase. — R., Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Folkloras institūts. — 1950.
- Latviešu tautasdziesmas. Izlase, I. — R., Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izd. — 1955.
- Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei, I daļa. A. Jankevica red. — R., 1953., II daļa. Sarakstījis autoru kolektīvs A. Jankevica red. — R., 1954.
- Lepika M. Par atributīvo genitīvu mūsdienu latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1954. — III.
- Леника М. Падеж дополнения при переходных глаголах с отрицанием в латышском литературном языке: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1956.
- Лихачев Л. С. Возникновение русской литературы. — М., Л.: Изд. АН СССР, 1952.
- Логика. — Сост. АН СССР, Институт философии. — М., 1956.
- Macheek V. Recherches dans le domaine du lexique baltoslave. — Brno, 1934.
- Mancelius G. «Lettus» das ist Wörterbuch sampt angehengtem täglichen Gebrauch der Lettischen Sprache, Allen und jeden Ausheimischen, die in Churland, Semigallen und Lettischen Lieflands bleiben und sich redlich nehren wollen, zu Nutzen verfertigt. Anno MDC XXXVIII. «Phraseologia lettica», Das ist Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache, verfertigt durch Georgium Mancelium etc. Ander Theil. Anno MDC XXXVIII.
- Мейе А. Общеславянский язык. — М., 1951.
- Мельничук А. С. Понятие предложения в советском языкознании: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Киев, 1952. (Машинопись в библиотеке Института языкознания АН СССР.)
- Menius Fr. Syntagma de origine Livonorum. — Dorpat, 1632.
- (Mikola J.) Baltisches und Slavisches von Joos. J. Mikkola. — Helsingfors, 1903. (Atsevišķs novilkums no Finska vetenskaps-societetens förhandlingar. XLV, Nr. 4.)
- Mikola J. Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. — 1930. — 436.—446. lpp.
- Mikkola J. Über das finnische volkstümliche Vermass. Sitz.-Ber. der Finn. Akad. der Wissenschaften. 1909, II 3—4 (Esitelmät ja pöytäkirjat. Suomal. Tiedeakatemia. 1909).
- Milenbahs K. — sk.: Endzelins J. un Mühlenbach K. (Milenbahs K.) Teikums. K. Mühlenbacha apcerēts. — R., 1898.
- Mühlenbachs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins (Lettisch-deutsches Wörterbuch). — I, R. 1923—1925; II, R. 1925—1927; III, R. 1927—1929; IV, 1929—1932.
- Мусеев А. И. Словосочетания с зависимым инфинитивом в современном русском литературном языке // «Вопросы грамматического строя и словарного состава языка», I. Ученые записки Ленинградского гос. университета. — Л., 1952. — № 156.
- Мусеев А. И. О грамматической категории // Вестник Ленинградского университета. — 1956. — № 2. — «Серия истории, языка и литературы», вып. I.
- Niedra V. — sk.: Grabis R., Ārensone G., Niedra V.
- Niemi A. R. Vanhan suomaiaisen runomitan synnystä. Suomi IV (un kā atsevišķs novilkums) — Vähäisiä kirjelmiä. — Helsinki, 1918.
- Niemi A. R. Liettulainen kirjallisuus. — Helsinki, 1925.
- Nieminen E. Der Stammaslaut der ins Urfinnische entlehnten baltischen ā-Femina und die Herkunftsfrage // Finnisch-Ugrische Forschungen, XXII. — 1934.
- Noreen A. Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Beiträge

- zur Methode und Terminologie der Grammatik. Vom Verfasser genehmigte und durchgesehene Uebersetzung ausgewählter Teile seines schwedischen Werkes. «Vart Språk» v. H. W. Pollak. Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale) 1923.
- Оссовецкий И. А. Об изучении языка русского фольклора // Вопросы языкознания. — 1952. — № 3.
- Отрембский Я. С. Славяно-балтийское языковое единство // Вопросы языкознания. — 1954. — № 5, № 6.
- Овсяннико-Куликовский Л. Н. Руководство к изучению синтаксиса русского языка. — Изд. 3-е. — 1912.
- Ozola M. Daži vērojumi, salīdzinot leišu un latviešu tautas dziesmas // Ceļi. VIII. — R., 1937.
- Ozoliņš Ed., Endzelins J. Svešvārdu vārdnīca. — R., 1934.
- Ozols A. Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfija. — R., 1938.
- Ozols A. Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai // Padomju Latvijas Skola. — 1949. — Nr. 2.
- Ozols A. Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas // Karogs. — 1952. — Nr. 2.
- Ozols A. Latviešu tautas poētiskās daiļrades vēstures problēmas // Karogs. — 1952. — Nr. 7.
- Ozols A. Jaunākie latviešu valodas pētījumi // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1954. — Nr. 9; 1956. — Nr. 5.
- Ozols A. Par latviešu tautasdziesmām: Krājumā «Latviešu tautasdziesmas. Izaise, I». — R.: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, 1955.
- Ozols A. Par dažām stilistikas problēmām un latviešu klasisko tautasdziesmu valodas stilistikas jautājumiem // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1955. — Nr. 10.
- Ozols A. Par dažiem vārdkopu sintakses jautājumiem latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. — R., 1956. — XI.
- Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma loceklis // Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. — R., 1957. — XVI sēj., II sēr.
- Ozols A. Tautoloģija latviešu klasiskajās tautasdziesmās. — Turpat.
- Ozols A. Atonālā uzruna latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1958. — Nr. 6.
- Ozols A. Latviešu klasisko tautasdziesmu teikumu modalitātes problēma sakarā ar partikulām // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1958. — VII.
- Ozols A. Adverbizācijas problēma un verbālās vārdkopas ar atkarīgiem adverbjiem // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1958. — Nr. 12.
- Ozols A. Pielikums, apzīmētājs un apzīmējums latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. — R., 1958. — XXV sēj.
- Ozols A. Nominālo un adverbiālo predikatīvo attieksmju tipi latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959. — X.
- Ozols A. Latviešu tautasdziesmu frazeoloģijas pamatjautājumi. — Turpat.
- Ozols A. Salīdzinājumi latviešu klasiskajās tautasdziesmās // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1959. — XI.
- Ozols A. Konvarianti latviešu klasiskajās tautasdziesmās. — Turpat.
- Озол А. Я. Вопросы синтаксиса латышских классических народных песен: Автореферат на соиск. уч. степ. доктора филол. наук. — М.; Р., 1959.
- Ozols A. Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu nominālās vārdkopas // Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. — R., 1959. — XXX.
- Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Fünfte Auflage. — Halle a. S. Verlag von Max Niemeyer. — 1920.
- Pelše R. Latviešu tautas daiļrades problēmas // Etnogrāfijas un folkloras institūta Raksti. — R., 1953. — II.

- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — Изд. 7-е. — М., 1956.
- Петерсон М. Н. Эклектизм и антиисторизм взглядов И. И. Мещанинова на члены предложения и части речи // Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании. — М.: Изд. АН СССР, 1952. Ч. I.
- Пиотровский П. Р. О некоторых стилистических категориях // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1.
- Pisani V. Balto e slavo: Studi Baltici. 1932. — II.
- Plāķis J. Indoeuropiešu valodu salīdzināmā gramatika. — R., 1938.
- Plukšs K. Par vārda pirmnozīmi // Ceļi. IV. — R., 1934.
- Plukšs K. Eufēmisms latviešu tautas dziesmās // Ceļi. V. — R., 1935.
- Поллер П. И. О системах членения предложения в зарубежной грамматической литературе (критический обзор) // Проблемы изучения языка. — М.: Изд. Акад. общественных наук при ЦК КПСС, 1957.
- Попов П. С. Суждение и предложение // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз, 1954.
- Porīte T. Par vārdu kārtu latviešu literārās valodas vienkāršā teikumā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1954. — III.
- Porīte T. Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā. — Turpat. — R., 1955. — V sēj.
- Порите Т. Г. Порядок слов в простом предложении современного латышского литературного языка (место определения и дополнения в простом предложении): Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Д., 1954.
- Потебня А. Из записок по русской грамматике. I—II. — Изд. 2-е. — Харьков, 1888.
- Пустынникова М. А. К вопросу о диалектической сущности предложения // Русский язык в школе. — 1956. — № 5.
- Ries J. Was ist Syntax? Ein kritisches Versuch. — Marburg, 1894.
- Ries J. Beiträge zur Grundlegung der Syntax. — Prag, 1927—1931. — H. 1—3.
- Rozenbergs J. (folklorists). Par latviešu tautas dziesmu bajāriem // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1958. — Nr. 4.
- Rozenbergs J. (valodnieks). Objekta ģenitīva raksturs substantīvās vārdkopās un tā sintaktiskā funkcija // Latvijas PSR Izglītības Ministrija. Rīgas Pedagoģiskais institūts. Raksti. — R., 1956. — II.
- Rūķe V. Latgales dziesmu reģistrs Barona «Latvju Dainām» // Ceļi. IX. — R., 1939.
- (Sehwers J.) Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... vorgelegt von Johann Sehwers. — Zürich, 1918.
- Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. — Leipzig, 1936.
- Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Herg. von M. Vasmer. — Berlin, 1953.
- Семенова М. Ф. К вопросу о формах прошедших времен глаголов в латышском языке (сравнительно с русским): Диссертация на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1954.
- Senn A. Kleine litauische Sprachlehre. — Heidelberg, 1929.
- Серебренников Б. А. К проблеме типов лексической и грамматической абстракции. (О роли принципа избирательности...) // Вопросы грамматического строя. — М.: Изд. АН СССР, 1955.
- Смирницкий А. И. К вопросу о слове. (Проблема «тождества слова».) // Труды Института языкознания АН СССР. — М., 1954. — Т. IV.
- Soida E. Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos «Pēterburgas Avīzēs»: Disertācija filol. zin. kand. grāda ieguvei. — R., 1954. (Mašīnraksts Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes bibliotēkā.)
- Сойда Э. Я. Словосочетания в публицистике «младолатышей» (по газете «Пе-

- тербургас Ависес»: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. — Р., 1954.
- Соколов Ю. М. Русский фольклор. — М., 1941.
- Сорокин Ю. С. К вопросу об основных понятиях стилистики // Вопросы языкознания. — 1954. — № 2.
- Spencer H. Philosophy of Style. An Essay by Herbert Spencer. — New York: D. Appleton and company, 1906.
- (Спрогис Я.) Памятники латышского народного творчества. — Собраны и изданы Сп. И. Вильно, 1868.
- Старинин М. И. Вопросы языкознания в первых двенадцати томах второго издания БСЭ // Вопросы языкознания. — 1953. — № 3.
- Стеблин-Каменский М. И. Об основных признаках грамматического значения // Вестник Ленинградского университета. — 1954. — № 6.
- Степанов Г. В. Об общенародном характере литературного языка // Ленинградский гос. орд. Ленина университет. Ученые записки № 161. Вопросы грамматического строя и словарного состава языка, 2. Ленинградского гос. ун-та, 1952.
- Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. — Oslo, 1942.
- (Steinitz W.) Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen, von Wolfgang Steinitz. — Helsinki, 1934. (Folklore Fellows Communications Nr. 115.)
- Stender G. Fr. Neue vollständige Lettische Grammatik. Nebst einem hinlänglichen Lexico, wie auch einigen Gedichten, verfasst von Gotthard Friederich Stender. Gedruckt im Fuestl. grossen Waisenhouse, Braundschweig, 1761.
- (Stender G. Fr.) Lettische Grammatik, verfasst von etc. Zweite Auflage von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret und von neuen umgearbeitet. — Mitau, 1783.
- Stērstu Andrejs. Latviešu valodas mācība. — Rīgā un Tērbatā, 1880.
- Сухотин В. И. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. Под ред. акад. В. В. Виноградова. — М., 1950.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Выпуск первый: Учение о предложении и словосочетаниях. Издано в ознаменование двухсотлетнего юбилея Академии наук СССР. — Л., 1925.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Редакция и комментарии проф. Е. С. Истриной. — Л.: Учпедгиз, 1941.
- Щерба Л. В. К вопросу о транскрипции. Изв. Отд. русского языка и словесности Академии наук. — 1911. — Т. VI, кн. 4.
- Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Русская речь. — Л.: «Akademia», 1928. — 11.
- Щерба Л. В. Фонетика французского языка. — 2-е изд. — Л., 1930.
- Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. — Изд. Академии педагогических наук, 1947.
- Smits P. Tautas dziesmas. Papildinājums Kr. Barona «Latvju Dainām». — I — R., 1937; II — 1937; III — 1938; IV — 1939.
- (Smits P.) Glūka bībeles valoda // Rakstu krājums. Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas izdots. — R., 1908. — 14. krāj.
- Smits P. Par latviešu tautas dziesmu celšanos un vecumu. — Turpat.
- Smits P. Etnogrāfisku rakstu krājums. — R., 1912. — I.
- Smits P. Ievads valodniecībā. Lēkciju konspekts 1920./1. akadēmiskā gadā. — R., 1921.
- Smits P. Etnogrāfisku rakstu krājums. — R., 1923. — II—III.
- Smits P. Ievads baltu filoloģijā. — R., 1936.
- Steinics V. — sk.: Steinitz W.
- Штокмар М. П. Исследования в области русского народного стихосложения. — М.: Изд. АН СССР, 1952.

- Шведова Н. Ю. Междометия как грамматически значимый элемент предложения в русской разговорной речи // Вопросы языкознания. — 1957. — № 1.
- Тимофеев К. А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950.
- (Thomsen V.). Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse af Wilh. Thomsen. København, 1890.
- Томашевский Е. В. О стихе. — Изд. «Прибой», 1929.
- Травничек Фр. Некоторые замечания о значении слова и понятии // Вопросы языкознания. — 1956. — № 1.
- Уленбек Х. К. Agens i patiens в падежной системе индоевропейских языков // Сб. статей «Эргативная конструкция предложения». — М., 1950.
- Wahr Fr. D. Palcmariēšu dziesmu krājums. — Iesp. Rūjienā, 1807.
- Vartburgs V. — sk.: Hallig R. und W. von Wartburg.
- Vasmer M. Balten und Finnen im Gebiet von Pskov // Studi Baltici, III. — 1933.
- N. van Wijk. Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonations-systeme. — Amsterdam, 1923.
- Vilāns O. Gramatikas terminoloģija noteikti jāunificē // Skolotāju Avīze. — 1951. — Nr. 23.
- Vilāns O. — sk.: Alksnis M. un Vilāns O.
- Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ (1819—1944). — 1946.
- Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVIII—XIX вв. // Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. — М., 1946. — Т. V. — Вып. 3.
- Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Сб. статей «А. А. Шахматов (1864—1920)». — М.; Л., 1947.
- Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. (§ 4. Основные типы фразеологических единиц в русском языке.) — М.; Л.: Учпедгиз, 1947.
- Виноградов В. В. Синтаксические взгляды профессора А. В. Добиаша // Труды кафедры русского языка МГУ. — М., 1948. — Кн. II.
- Виноградов В. В. «Синтаксис русского языка» академика А. А. Шахматова // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз, 1950.
- Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия. — Там же.
- Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. — Там же.
- Виноградов В. В. Синтаксические взгляды и наблюдения Л. В. Щербы // Ученые записки МГУ. — Изд. Московского ун-та, 1952. — Вып. 150 (Русский язык).
- Виноградов В. В. Проф. А. Н. Гвоздев — Очерки по стилистике русского языка. Изд. Академии педагогических наук РСФСР, М., 1952 // Вопросы языкознания. — 1954. — № 6.
- Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1.
- Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетания // Вопросы языкознания. — 1954. — № 3.
- Виноградов В. В. Словосочетания как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I.
- Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. II. — Ч. I.
- Виноградов В. В. Из истории русской лексики и фразеологии // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. — М., 1954. — Вып. 6.
- Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. М.: Изд. АН СССР, 1955.

- Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — 1955. — № 1.
- Виноградов В. В. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы // Вопросы языкознания. — 1955. — № 4.
- Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. — М.: Изд. АН СССР, 1955.
- (Wischmann J.) Der Unteutsche Opitz Oder Kurtze Anleitung zur Lettischen Dicht-Kunst. Wohlmeinend abgefasset von Johann Wischmann, Pastoren zu Dondangen 1697.
- Vitolīņš J. Emīlis Melngailis kā mūzikas folklorists // Emīlis Melngailis. — R., 1949.
- Vitolīņš J. Par teksta un melodijas vienotību latviešu tautasdziesmās // Etnogrāfijas un folkloras institūta Raksti. — R., 1953. — II.
- Вольтер Э. А. Материалы для этнографии латышского племени Витебской губернии. Собрал и снабдил объяснениями Э. А. Вольтер. Праздники и семейные песни латышей. — С-Петербург, 1890. — Ч. I.
- Zeiferts T. Latviešu rakstniecības vēsture. — 2. izd. — R., 1927. — I daļa.
- Zemzare D. Akadēmiķa J. Endzelīna pirmie pētījumi par slāvismiem latviešu valodā // Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis. — 1958. — Nr. 3.
- Zenns A. — sk.: Senn A.
- Zēvers J. — sk.: Sehwers J.
- Zubaty J. — Über die sogenannten Flickvokale des lettischen Volkslieds. «Věstnik Královské české společnosti nauk» 1896. Krājumā J. Zubaty. Studie a články. Svazek II. Praha 1954.

*

Piezīme. Tehnisku iemeslu dēļ citējumos sliepto intonāciju zīmes aizstātas ar garumzīmēm virs patskaņiem un platais *e* palicis bez apzīmējuma; pārskaitais *ū* palicis bez garumzīmes vārdā *Mülenbachs*, bet A. Bilenšteina Latviešu gramatikas (Mitau, 1863) citējumos *i* un *u* burti, kam virsū apļa zīme, aizstāti ar burtiem *ie* un *uo*.

TERMINOĻĪJAS RĀDITĀJS TAUTASDZIESMU VALODAS APSKATAM

- adverbs
 cēloņa adv. 103
 daudzuma adv. 104
 laika adv. 102, 103
 mēra vai pakāpes adv. 105
 nolūka adv. 103
 pavadadverbs jeb pavadōņa adv. 106
 pastiprinājuma adv. 106
 stāvokļa adv. 104, 105
 veida adv. 101
 vides adv. 104
 vietas adv. 103
- akuzatīvs
 izsauksmes ak. 278
 paskaidrojuma ak. 359
 rezultatīvais ak. 359
 satura ak. 359
- alegorija 72, 73
- antifrāze 74
- antonīms 74
- apmērs, teikuma apm. 36
- apstākļis 365—378
 cēloņa apst. 374—376
 ierobežojuma apst. 374
 laika apst. 367, 368
 līdzekļa apst. 369, 370
 mēra vai pakāpes apst. 291
 nolūka apst. 374—376
 nosacījuma apst. 370, 371
 pavadapstākļis 161, 368—369
 pieļāvuma apst. 366
 seku apst. 284
 stāvokļa apst. 304, 320, 371—374
 veida apst. 368
 vides apst. 303, 367
 vietas apst. 366
- apzīmējums 351—354
 intensitātes apz. 353
 kvalitātes apz. 352
 kvantitātes apz. 353
 apzīmētājs 344—351
- atkārtojums 209, 258
 atkārtojums dziedot 26
- attieksmes
 leksiski sintaktiskas att. 136
 pakārtējuma att. 136
 predikatīvās att. 136, 253—318
 sakārtojuma att. 136, 208—352
 salīdzinājuma att. 136, 378—393
 teicienu att. 136
 teikumlocekļu att. 136
 transformētas predikatīvās att. 161
 uzrunas att. 136
- blīvējums 225—252
 divkārsš bl. 245—252
 nepaplašināts bl. 226—237
 paplašināts bl. 237—245
- centrs
 teikuma gramatiskais c. 255, 324
 nesadalīts teik. gr. c. 324
 sadalīts teik. gr. c. 324
- četrinde 34
- daina 11
- datīvs, absolūtais dat. 158, 161
- debitīvs
 analītiskais deb. 90—99, 267
 sintētiskais deb. 90, 267
- deminutīvs 31, 32
- dipodija 30, 31, 34, 35, 39
- divkārsšojums 209—225
 konjektīvs divk. 210, 212—222
 disjektīvs divk. 210, 224—225
- divrinde 34, 35, 39—47
- dominante 255, 318—334
 adverbiāla dom. 333—334
 infinitīva dom. 328
 izteicējdom. 319—322
 nomināla dom. 329—333
 participdom. 327
 verbāla dom. 325—329
- dubultenis 211, 409
- dziesmu virkne 39

- eksklamācija 110, 124, 125, 126
- ekvivalence
 - nominālā ekv. 256
 - pronominālā ekv. 256, 280—283
- elipse 33, 34
- elizija 31, 132
- eufemisms 72, 74
- ģenitivs
 - dalāmais ģen. 203
 - definitīvais ģen. 177
 - objekta ģen. 181
 - pastiprinājuma ģen. 178
 - subjekta ģen. 180
- hipotakse 257
- incitācija 126, 127
- incitāts 125, 133
- interjekcija 110, 121, 124, 133
- inversija 287, 293
- invokācija 126
- īpašvārds 70, 71
- izteicējdominante 319—322
- izteicējs 275
 - apstākļu izt. 300, 301, 306
 - piederības izt. (sal. piederības kondominācija)
 - salīdzinātāja izt. 392
 - salikts izt. 302
- kantiks 126
- kondominācija 255—318
 - adjektīviska kond. 274—285, 318
 - adverbiāla kond. 311—318, 321
 - apstākļu kond. 311, 318
 - divkārša kond. 291
 - nomināla kond. 273—311
 - partikulāra kond. 266
 - piederības kond. 265, 290, 311, 318
 - salīdzinājuma kond. 289
 - salikta kond. 294, 308, 311
 - substantīviska kond. 285—314, 317
 - verbāla kond. 255—268, 321
 - vienkārša kond. 294
- kondomināciju hierarhija 317, 318
- kondominante 255
- kondukcija 325, 336
- kontaminācija 294
- konvariants 405—415
 - bezsaiķļu konv. 406—410
 - saiķļu konv. 410—415
- kopula — sk. saitiņa
- likums
 - ceturtais zilbes lik. 30
 - cežūras lik. 30
 - trešās zilbes lik. 30
- laikmets
 - latviešu cilšu leksikas sakaru laikm. 52, 56—59
 - latviešu nacionālās valodas leksikas laikm. 52
 - latviešu tautības valodas leksikas laikm. 52, 59—66
 - leksikas aizvēstures laikm. 52
 - radu valodu leksikas kopības laikm. 52, 53—56
- leksika, mantotā leks. 52, 53
- leksikas slānis — sk. slānis
- modalitāte
 - reāluma mod. 288
 - salīdzinājuma mod. 289
 - šķituma mod. 288
 - uzaicinājuma mod. 321
- nepārrinde, papašināta nepārr. 37
- noliegums
 - ierobežots nol. 263
 - pilnīgs nol. 263
- onomatopoēze 109, 110, 124, 127, 128
 - netiešā onom. 114—121
 - tiešā onom. 115, 127, 129
- pantmērs 29—30
- papildinātājpastāklis 364, 365
- papildinātājs 354—365
 - kodola pap. 360, 361
 - netiešais pap. 309, 362—365
 - tiešais pap. 354—362
- papildinātājteikumpriekšmets 362
- paralēle 257
- paralēlisms 42—45
 - analogais par. 43
 - divrindu jeb strofu par. 44
 - rindas jeb dipodiju par. 44
 - sinonimais par. 43
 - sintaktisko konstrukciju par. 44
 - vārdu par. 44
- paratakse 257
- paskaidrojums 257, 332—333
- piecriste 35
 - paplašinātā piecr. 37
- pielikums 293, 294, 334—344
 - diferencētājpriel. 339—344
 - identitātes piel. 336—339
 - kontrārais piel. 339, 340
 - paskaidrojošais piel. 340, 341—344
 - variētājpriel. 337
- pielikumvārds 67—72
- pieļāvums 257
- pretstats 257
- problēma
 - adverbizācijas probl. 99—106
 - leksikas vēstures periodizācijas probl. 51, 52
 - pielikuma un izteicēja attieksmju probl. 294
 - saknes probl. 132, 133

teikuma robežu probl. 42
teikumlocekļu probl. 253—255
refrēns 26, 27
 asemantisks refr. 27
 semantisks refr. 27, 28
ritmotelodika 24, 34
saitiņa 265, 276, 311
salīdzinājums 378—393
 eksplikatīvi sintaktiskais sal. 383, 384
 netiešais sal. 292, 293
 paskaidrojošais sal. 383, 384
 šķirojošais sal. 385
 tēlojošais sal. 386
salīdzinātājs 292, 378, 393
saliktenis
 bahuvrihi sal. 69, 70
 interatīvsal. 81, 116, 211
 nominālais sal. 81, 82
salutācija 124, 127
sintagma 152, 153
 galvenā verba sint. 152
 infinitīvsint. 152
 nominālā sint. 153
 verbāla sint. 153
sintakse
 paliglocekļu sint. 334—377
 teikumkodola sint. 253—318
 teikumlocekļu sint. 253—377
 vārdkopu sint. 137—207
 vārdrindu sint. 210—252
 virslocekļu sint. 253—334
slānis
 baltu leksikas kopības sl. 53, 55—56
 indoeiropiešu leksikas kopības sl. 53—55
 jaunākais patapinājumu slānis
 latviešu leksikā no (jaunaugš-)
 vācu valodas 59
latviešu un austrumslāvu cilšu leksikas
 sakarū sl. 56, 57
 latviešu un somugru cilšu leksikas
 sakarū sl. 56, 58
 senākais patapinājumu slānis latviešu
 leksikā no (viduslejas)vācu valodas
 59
 vecākais slāvisma sl. 57
struktūra, teikuma iekārta jeb str. 36
tautasdziesma 11
 garākā t. dz-a 36, 39

isākā t. dz-a 36
klasiskā t. dz-a 11
tautoloģija 136, 393—405
 apredikatīvā taut. 397—405
 predikatīvā taut. 395—397
 šķietamā taut. 401, 402, 403
teikumkodols 136, 255
teikumlocekļi
 divkārsš teik. 1. 292
 fakultatīvs teik. 1. 392
 paplašināts teik. 1. 211
 pastiprināts teik. 1. 211
 salikts teik. 1. 98
 sinkrētisks teik. 1. 281, 348, 372
 vienkārsš teik. 1. 98
teikumpriekšmets
 netiešs teik. pr. 264
 tiešs teik. pr. 263
teikums
 bezkopas teik. 324
 eksplikatīvs teik. 318
 eksplīcīts divkopu teik. 318
 eliptisks divkopu teik. 325
 implīcīts divkopu teik. 318, 319—322
 izsaukuma teik. 331
 nenoteiktas personas teik. 326
 neverbāls teik. 317
 noteiktas personas teik. 326, 327
 paralēls teik. 40
 salīdzinājuma teik. 42
 verbāls teik. 317
 vienkopas teik. 319, 322—334
trīsrinde 35
 paplašināta trīsr. 37
uzruna 322
vārdkopa
 adverbiāla vārdk. 141, 203—206
 nomināla vārdk. 141, 168—203
 salikta vārdk. 140
 verbāla vārdk. 141—168
 vienkārsša vārdk. 139
 vienkārsša paplašināta vārdk. 141
vārdnīca, tautasdziesmu valodas vārdn.
 49
vārdrinda 136, 208—252
 bezsaikļu vādr. 208
 saikļu vādr. 208
vārds, saikļa v. 107, 108
vokāts 125

SATURS

I daļa

Ievads latviešu tautasdziesmu valodā

I

Par latviešu tautasdziesmu nozīmi latviešu literārās valodas attīstībā

1. Par latviešu literārās valodas avotiem un attīstību	6
2. Par literārās valodas un izlokšņu formu attieksmi tautasdziesmās	13

II

Par tautasdziesmu valodas kā saistītas valodas īpatnībām

1. Par tautasdziesmu valodas stila vienību	19
2. Par tautasdziesmu valodas attieksmēm ar ritmotelodiku	24
3. Par tautasdziesmu sintakses attieksmēm ar kompozīciju	34

II daļa

Latviešu tautasdziesmu leksika un leksikostilistika

I

Latviešu tautasdziesmu leksika

1. Par pieeju tautasdziesmu leksikai	48
2. Jautājums par leksikas sistēmu un vēstures periodiem	50
3. Radu valodu leksikas kopības laikmets	52
4. Latviešu cilšu leksikas sakaru laikmets	56
5. Latviešu tautības valodas leksikas laikmets	59

II

Latviešu tautasdziesmu leksikostilistika

1. Dzejiskie paskaidrojošie pielikumvārdi	67
2. Metafora, alegorija un eufēmisms	72
3. Izsaukmes vārdi	75

III daļa

Latviešu tautasdziesmu morfoloģija un morfoštilistika

I

Latviešu tautasdziesmu morfoloģija

1. Tautasdziesmu nominālie salikteni	80
2. Dažas substantīvu formu īpatnības	81
3. Dažas adjektīvu formu īpatnības	83
4. Dažas numerāļu formu īpatnības	84
5. Dažas pronomenu formu īpatnības	85
6. Verbu formu īpatnības	86
1) Refleksīvo verbu īpatnības	86
2) Pagātnes formas bez pagātnes laika nozīmes	87
3) Indikatīva un imperatīva daudzskaitļa otras personas formu mija	90
4) Analītiskais debitīvs	91
5) Divdabju formu pārveidojumi	98
7. Adverbizācijas problēma un dažas īpatnējas adverbu grupas	99
8. Dažas piezīmes par palīgvārdiem	106

II

Latviešu tautasdziesmu morfoštilistika

1. Izsaukmes vārdu cilme	109
1) Primārie izsaukmes vārdi	110
2) Sekundārie izsaukmes vārdi	112
2. Izsaukmes vārdu kvalitatīvās un kvantitatīvās atšķirības	124

IV daļa

Latviešu tautasdziesmu sintakse

I

Vārdkopu sintakse

1. Raksturīgākās tautasdziesmu verbālās vārdkopas	141
1) Verbālās vārdkopas ar atkarīgo infinitīvu un citiem atkarīgajiem komponentiem	141
2) Verbālās vārdkopas ar atkarīgo objekta divdabi un citiem atkarīgajiem komponentiem	155
3) Verbālās vārdkopas ar divkārtīgi atkarīgajiem adjektīviem un participiēm	161
2. Raksturīgākās tautasdziesmu nominālās vārdkopas	168
1) Vārdkopas ar substantīvu centrā	168
2) Vārdkopas ar adjektīvu centrā	197
3. Raksturīgākās tautasdziesmu adverbiālās vārdkopas	203
1) Adverbiālās vārdkopas ar atkarīgu substantīvu	203
2) Adverbiālās vārdkopas ar atkarīgu adverbu	204

II

Vārdrindu sintakse

1. Divkāršojumi	209
1) Konjektīvie divkāršojumi	211
2) Disjektīvie divkāršojumi	222
2. Blīvējumi	225
1) Nepaplašinātie blīvējumi	226
2) Paplašinātie blīvējumi	237
3) Divkāršie blīvējumi	245

III

Teikumlocekļu sintakse

1. Virslocekļu jeb teikumkodola sintakse	253
1) Verbālā kondominācija	255
2) Nominālā kondominācija	273
3) Adverbiālā kondominācija	311
4) Dominantes	318
2. Palīglocekļu sintakse	334
1) Pielikums	334
2) Apzīmētājs	344
3) Apzīmējums	351
4) Papildinātājs	354
5) Apstākļi	365

IV

Leksikostilistisko teicienu sintakse

1. Salīdzinājumi	378
2. Tautoloģija	397
1) Predikatīvā tautoloģija	395
2) Apredikatīvā tautoloģija	397
3. Konvarianti	405
1) Bezsaikļu konvarianti	406
2) Saikļu konvarianti	410
Avotu un literatūras saraksts	416
Terminoloģijas rādītājs tautasdziesmu valodas apskatam	426

Arturs Ozols

LATVIESU TAUTASDZIESMU VALODA

Redaktore I. Brīge. Māksl. redaktore M. Alševska.
Tehn. redaktore L. Vasilevska. Korektore I. Liberte.
Valsts izdevniecība «Zvaigzne» LV 1013, Rīgā,
K. Valdemāra ielā 105. Registr. Nr. 000304186. Iz-
devn. Nr. 8306/L-375. Formāts 60×84¹/₁₆. 25,12 uzsk.
iespied., 29,79 izdevn. l. Iespīests valsts uzņēmumā
tipogrāfija «Rota», LV 1011, Rīgā, Blaumaņa ielā
38/40. Pasūt. Nr. 905.

1. T
2. D
3. D
4. D
5. D
6. V

- 1)
- 2)
- 3)
- 4)
- 5)
7. A
8. D

1. Iz
- 1)
- 2)
2. Iz

1. R

- 1)
- 2)

2. R

- 1)
- 2)

3. R

- 1)
- 2)

1. D
2. D
3. D
4. D
5. D
6. D
7. D
8. D
9. D
10. D
11. D
12. D
13. D
14. D
15. D
16. D
17. D
18. D
19. D
20. D
21. D
22. D
23. D
24. D
25. D
26. D
27. D
28. D
29. D
30. D
31. D
32. D
33. D
34. D
35. D
36. D
37. D
38. D
39. D
40. D
41. D
42. D
43. D
44. D
45. D
46. D
47. D
48. D
49. D
50. D
51. D
52. D
53. D
54. D
55. D
56. D
57. D
58. D
59. D
60. D
61. D
62. D
63. D
64. D
65. D
66. D
67. D
68. D
69. D
70. D
71. D
72. D
73. D
74. D
75. D
76. D
77. D
78. D
79. D
80. D
81. D
82. D
83. D
84. D
85. D
86. D
87. D
88. D
89. D
90. D
91. D
92. D
93. D
94. D
95. D
96. D
97. D
98. D
99. D
100. D

Ls 1,05

Kontroleksemplārs

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0305065264

93-3
L 597